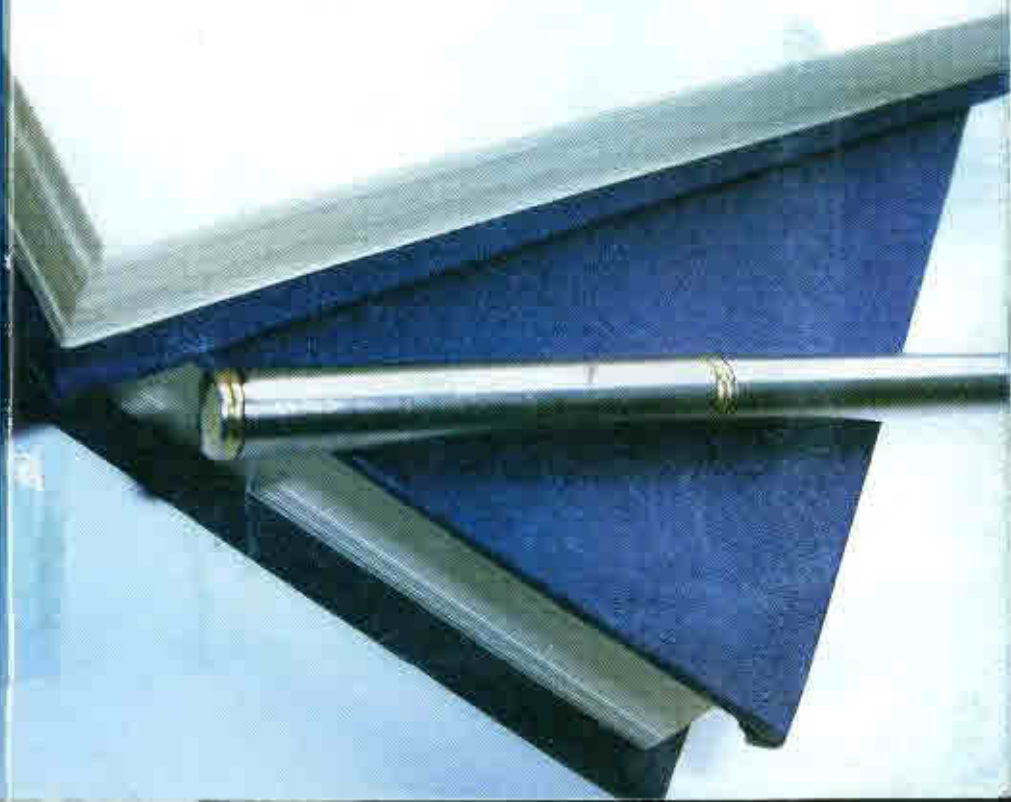

Рахманқұл Бердібай

Әр жылдар ойлары

Рахманқұл Бердібай

ӘР ЖЫЛДАР ОЙЛАРЫ

(Әдебиет-өнер, фольклор, түркология)

**«Тұран» баспасы
2007**

ҰЛТТЫҚ МУЗЫКА ТУРАЛЫ КІТАП

ББК 83.3 Қаз

Б 45

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы: Пірәлиев С., Орал Ұ., Ергөбек Қ.,
Айменов Ж., Райымбердиев Т., Ибраев Ш.

Жауапты редакторы: филология ғылымдарының кандидаты
Қыдыр Т.

Б 45 Бердібай Р. Әр жылдар ойлары. Көмекші оқу құралы. —
Түркістан, «Тұран» баспасы, 2007. — 680 б.

ISBN 9965-840-12-1

Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері Рахманқұл Бердібайдың “Әр жылдар ойлары” атты жинағы - жеке тақырып немесе жанр табиғаты жөніндегі зерттеу емес, XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ совет әдебиетінің, фольклорының және түркологияның дамуындағы маңызды тенденцияларын сөз ететін, теориялық-методологиялық сипаты бар зерттеулер мен мақалалар топтамасы. Еңбекте социалистік реализм дәуірі әдебиетінің ақырғы серпіні мен ізденіс өрісі сөз болады. Сондай-ақ “Әр жылдар ойларында” түрік халықтары әдеби байланыстары, өнер тағдыры жөніндегі проблемалар да орын алған.

Жинақ жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттеріне, магистранттары мен аспиранттарына көмекші құрал ретінде ұсынылып отыр.

ББК 83.3 Қаз

М 4603020000
00(05)-07

©Р.Бердібай, 2007

Қазақтың бұрын-соңды жасаған музыка қайраткерлерінің өмірімен, творчасымен таныстыратын кітап немесе мақалалар жинағы осы күнге дейін жоқтың қасы. Профессор А.Жұбановтың қазақтың халық композиторларының өмірі мен творчасы туралы еңбегі бұл саладағы алғашқы қадам еді. Бірақ, ол кітаптың да белгілі кемшіліктері байқалып, қолдан шығып қалды. Одан кейінгі ұзақ үзілістен соң баспадан шыққан еңбек – “Қазақстанның музыкалық мәдениеті” атты кітап.

Қазақ халқының музыкалық мәдениетімен жұртшылықты таныстыруға бұл кітаптың пайдалы болатыны сөзсіз. Өйткені қазақ музыка зерттеушілері күні бүгінге дейін музыка тарихын мүлде баяу зерттеп келеді. Сол себептен “жоктан бар жақсы” дегендей осы жинақтың шығуына да қатты қуанамыз.

Егер қазақ әдебиетінің тарихы азды-көпті зерттелген десек, нақ музыка жөнінде мұны айтуға болмайды. Қазақ музыкасының келелі мәселелері әлі де қолға алынбай отыр. Тіпті, күрделі ғылыми еңбектерді айтпағанның өзінде, белгілі композиторлар жөнінде жеке кітапшалар, очерктер шығаруға әбден болады ғой. Қазіргі қазақ совет музыкасы халықтық шығармалардың ықпалынсыз өсе алмайтынын ескерсек, жұртшылықты ұлттық музыканың байлығымен, оның тарихымен, композиторлар өмірімен және творчасымен таныстырудың аса қажеттігін түсінеміз. Дегенмен, осы мәселе музыка жұртшылығының кең талқысына түспей келеді. Ал қазіргі кезде музыка тарихын зерттеуді кешеуілдетудің ешбір реті жоқ. Бір кезде осы мәселе профессионал зерттеушілердің аздығынан қозғаусыз жатты. Қазір республикамызда арнаулы білімі бар зерттеушілер шығып отыр. Олардың алғашқы қарқыны жаман да емес. Халық қазіргі кезде музыка зерттеушілердің үлкен проблемаларға баруын, музыка тарихын нағыз ғылыми негізде батыл зерттеуін күтіп отыр.

Әрбір халықтың мәдени дамуында белгілі белестер болады десек, қазақ халқы қазір музыка мәдениетіне үлкен талаптар қоятын кезеңге жетіп отыр. Ендігі жерде “музыкамыз қарыштап өсіп келе жатыр” деген тәрізді жұбаныш сөзбен жұртшылықты алдандыра білуге болмайды. Совет жылдарындағы музыкалық табысымыз аз емес. Бұдан былайғы жерде сол табысты тілге тиек етіп отыра беруге тағы болмайды. Шынын айтсақ, соңғы бірнеше жылдың ішінде музыка дүниесіне жарқ етіп келген үлкен шығарма жоққа тән. Талантты композиторларымыздың жеке әндері қаншалықты табысты, сүйікті болғанымен, бұл қазақ музыкасының дамуындағы көптеген олқылықты жаба алмайды. Бізге жаңа опера керек. Халықтың көңілімен тілдесіп жататын сұлу, ойлы әндер қажет. Жұртшылыққа рухани ләззат беретін музыкалық шығармалардың түр-түрі зәру. Міне, осы тілек халқымыздың музыканың дамуына қаншалықты ықыласты екенін көрсетеді.

Қазақ музыкасын жинауда және зерттеуде орыс зерттеушілерінің көп еңбек сіңіргені мәлім. Халқымыздың екі мыңнан астам әні мен күйін жинап, нотаға түсірген тамаша адам Александр Викторович Затаевичтің еңбегінің өзі таңғаларлық ерлік деуге болады. Зерттеушінің өшпес ерлігі қазіргі музыка мамандарына зор үлгі. Сөз еткелі отырған кітапта Затаевич туралы мақаланың берілуі де өте орынды. Халықтың асыл өнерін жан-тәнімен сүйе білген, сол жолға барлық өмірін бағыштаған адам ғана осыншама қаһармандық іске бара алады.

Жоғарыда біз Қазақстанның музыка мәдениеті жайындағы кітаптың пайдалылығын айтып кеттік. Бұдан музыкамен әуестенушілер, қала берді жұртшылық біраз мәлімет ала алады. Дегенмен осы тәріздес кітаптар бұдан талай жыл бұрын шығуға мүмкіншілігі бар еді. Оның үстіне бұл секілді жинақтарды әлденеше етіп шығаруға да қазір жағдай толық. Кітапта Қазақстанның халық өртістері Қ.Жандарбеков пен Е.Брусиловскийден басқа да тамаша

шеберлеріміздің өмірі мен творчествосынан мәлімет беруге болар еді.

Қазақстанның музыка мәдениеті туралы кітапты пайдалы, керекті еңбек дегенде, біз бұл тәрізді жинақтардың мүлде болмай келгенін ескеріп айтамыз. Шынында қазақ оқушысы ұлы композитор Құрманғазының өмірінен дерек беретін қымбат материал Н.Савьичтің естелігімен тұңғыш рет танысып отыр. Сол сияқты орыс зерттеушісі А.Ивановскийдің Ноғайбай ақын туралы жазғандарының да мәні бар.

Кітаптағы аса қымбат материалдың бірі - академик Б.Асафьевтің қазақ музыкасы жөніндегі пікірлері деуге болады. Шынында жинақтың ең шынайы әрі терең ойлары да осы мақалаларда. Онда нағыз терең, әділ сыншының ойы бар. **Асафьевтің қазақ музыкасына берген бағасы осы жөнінде айтылған бұрынғы-соңғы ой-пікірдің биігі десек қателеспеспіз.** Мұнда жанашыр, адал адамдарға тән шыншылдық пен әділдік сезіледі. Осыған қарағанда қазақ музыкасы жөніндегі қазіргі айтылып жүрген бағалардың көбі жай жалпылама сөз екенін көрмеуге болмайды.

Жинақта қазақтың халық әндерінің музыкалық ерекшелігі (М.Ахметова), домбыра туралы (А.Алексеев) таныстыру мақалалары берілген. Асылы, бұл кітап орыс оқушысына арнап шығарылған тәрізді. Сондықтан да **көп жағдайда мұндағы талдаулар тілмәштің бір тілден екінші тілге аударма жасағанындай тек таныстыру дәрежесінде қалған.** Әрине, ол музыка тілімен және нотасымен берілгендіктен орыс музыканттары бұл жинақтан қазақ әндері мен күйлерінің құрылысымен таныса алады. Қазақ әндері мен күйлерін топқа, жікке бөліп таныстыруда авторлар едәуір еңбек еткен.

В.Дернованың Абай туралы қызғылықты мақаласы да оқушыға біраз мағлұмат бере алады. Бірақ Дернованың Абай әндері тек өлеңді насихаттау қажеттігінен туған деген пікіріне түгелдей қосылуға болмайды. Оның үстіне зерттеушінің негізгі ықыласы Абай өлеңдері мен орыс романстарының

арасында қаншалықты ұқсастық бар дегенге ауып кеткен тәрізді. Оның мақаласында “пәлен ән, түген әнге ұқсаңқырайды екен” деген сияқты тұжырым басым. Біз әсте де Абай әндерінің көзсіз қорғаушысы болғымыз келмейді. Бірақ осы “әсер” деген мәселені иінді жерінде, дәмін кетірмей қозғаған жөн. Егер Абай әндері бастан-аяқ романстардың көшірмесі немесе “жанданған” түрі болса, оны зерттеудің қажеті шамалы ғой. Онда тек сөзді құрастырған тәрізді ұқсас әндерді қатар тізіп қойса болғаны. Бірақ нағыз ғылымның әдісі бұлай болмаса керек. Біздіңше, Абай әндерінің характерін оны қоршаған ортадан, сол кездегі жалпы жағдайдан, қазақ музыкасының заңдылығынан іздеген жөн.

Қазақ музыкасымен көптен таныс композитор Б.Ерзаковичтің орыс, қазақ музыкасының Октябрь революциясына дейін өзара байланысы туралы мақаласында кейбір қызықты факторлер берілген. Автор өткен ғасырдағы саяхатшылардың, ғалымдардың жазбаларына сүйене отырып, екі халықтың арасындағы достықты бейнелейтін мысалдар келтіреді. Мұның бәрі, әрине, жақсы нәрсе ғой. Алайда, Б.Ерзакович біраз жайларда мәселені тым атүсті айта салады. Оның мақаласынан әдебиет пен искусствоның өзіндік заңдылығын елемеушілік те байқалады. Автор бір халықтың екінші халыққа шаруашылық, жалпы мәдениет жөнінен еткен әсері лезде-ақ музыкада да көрінеді деп дәлелдемек. Бірақ ән мен күй адам басындағы қайғы немесе шаттық кезінде көп туатынын, олардың ұлттық дәстүр негізінде жаралатынын ол ескере бермейді. Онан соң, сезім деген нәрсе музыкаға жан-жақты әсер ететінін Б.Ерзакович тіпті ойға алмаған ба дейміз. Әрине, мұнымен мақала құнсыз деп қорыта салмаймыз. Жекелеп болса да фактілерге талдау бар, оның үстіне тұңғыш басылып отырғандықтан, бұл да белгілі дәрежеде қажетке жарайды деп білеміз.

Қазақстанның музыкалық мәдениетіне арналған алғашқы жинақтың шығуын құптаумен қатар тілек айту да орынды. Жинақта қазақтың бұрынғы-соңғы музыка қайраткерлерінің

тым азғантай тобы ғана сөз болады. Мұнымен қанағаттануға әсте болмайды. Революциядан бұрын жасаған классикалық музыка өкілдерінің қалың тобы әлі де жұртшылыққа танылмай жатыр. Бұған, әрине, архив материалының табыла бермейтіндігі де кедергі. Сондықтан олар туралы ел аузында қалған әңгіме, аңыздардың өзін мұқият зерттеген мақұл. Осы ретпен Тәттімбет, Дәулеткерей, Ықылас, Біржансал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Мұхит, Естай сияқты көптеген халық өнерпаздарының үлкенді-кішілі еңбектерін жасауға болар еді. Бұған Қазақстан Ғылым академиясының музыка секторы инициатор болуға тиісті. Рас, соңғы жылдары сектор бірнеше еңбек басып шығарды. Бірақ бұл қазақ жұртшылығының музыка мұқтажын өтей алмады. Мәселені нағыз халықтық мүдде тұрғысынан батыл қоятын уақыт жетті. Сондай-ақ, совет заманында қазақ искусствосына зор еңбек сіңірген қайраткерлер жайында жеке кітапшалар, жинақтар шығару қажет.

Қазақ музыкасының өзіндік ерекшелігін ашатын терең ғылыми еңбектер керек. Музыка тарихын немесе жеке қайраткер жайын баяндағанда мәселені тым жалпылама қоюшылық көп еңбектерден-ақ көрініп жүр. Біздің композиторларымызға, әншілерге, күйшілерге көмек берерліктей, қазақ музыкасының характерін таныстырарлықтай парасатты зерттеулер аз. Бұл кемшілікті жою – музыка зерттеушілерінің қасиетті парызы. Мәселе қазақ халқының бүкіл музыкалық мәдениетін бүгінгі ұрпаққа танытуда, олардың өз елінің өнеріне деген сүйіспеншілігін арттыруда, жастар арасында музыка ісін жаңа сипатта алға алып барарлықтай өнерпаздарды даярлауда болып отыр. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақтың ән-күйін мол жинап, азаматтық ерлік жасаған Александр Викторович Затаевичтің өсиет сөздері бүгінгі күнге дейін қастерлі, қымбат.

“Бұл қиын міндетті ойдағыдай дұрыс орындай алдым ба, жоқ па, оны бағалаушы мен емес. Бірақ менің бұл жұмысқа шын мәнінде жан салып, барлық қабілетімді жұмсап

отырғаныма сіздер күмәнденбессіздер деп сенемін... Мен қартпын, келешек сіздердікі, өздеріңіздің ұлттық рухани байлығыңызды сақтай біліңіздер, оны зерттеп көбейте түсіңіздер” деген еді ол. Халықтың ғасырлар бойғы жасаған музыкалық мұрасын пайдаланып, дамыта отырып, жаңа заманға сай шығармалар тудыру — қазақ совет композиторларының ең үлкен міндеті.

1956

ӘЛЕМ КАРТАСЫ АЛДЫНДА

Дүние жүзіндегі ұлы өзгеріс

Осыдан он-он бес жыл бұрынғы дүние жүзінің саяси картасын қазір алып қараған кісі одан көптеген өзгерістерді таба алады. Ол кезде Азия мен Африка елдерінің барлығы дерлік Европа мен Америка байларының толық немесе жартылай отары болатын. Дүние жүзі елдерімен, олардың экономикалық, саяси құрылысымен таныстыратын география пәні мұндай теңсіздікке жауап таба бермейтін. Картада Азия мен Африканың ұлан-байтақ жерлері неше түрлі бояулармен бөлшектеніп жататын еді. Мәселен, Англия отарларының жасыл бояумен, Франция отарларының қызғылт бояумен, Америка Құрама Штаттарына бағынатын елдердің сары бояумен анықталатыны да есімізде. Тіпті экономикалық географияда отар елдердің шаруашылық, мәдени құрылыстары жайынан мәлімет те тым аз берілетін. Ол елдердің бәрі де ұзақ ұйқыда жатқандай, дүниежүзілік прогресс жолынан жырақ қалғандай сезілуші еді. Жан-жақтан қасқырша анталаған жаулардың қысымына қарамастан совет мемлекеті ондаған жылдар бойы дүниедегі бірден-бір социализм елі болып, жер жүзіне өзінің ықпалын тигізіп келді. Біздің еліміз бүкіл жер шарындағы әлеуметтік және ұлттық езуге түскен халықтарға шам-шырақтай жол көрсетіп, олардың азаттық күресіне есепсіз зор әсер етті. Екінші

дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін көптеген елдерде саяси өзгеріс туды. Ұлы Отан соғысында Совет Армиясының фашистік Германияны жеңіп шығуы бұл өзгерістің негізі болды. Европа мен Азияда көптеген мемлекеттер капиталистік бұғаудан құтылып, социализм жолына түсті.

Соғыстан кейінгі жылдарда бейбіт саясат ұстанған мемлекеттер де пайда болды. Осы күнде дамудың социалистік жолына түскен елдер жер шарының жиырма бес проценттен астамын алып жатыр. Онда бүкіл жер жүзі халқының отыз бес проценттен көбі тұрады. Бұған бейбітшіл саясат ұстанған, “бейбітшілік зонасы” деп аталатын елдерді қоссақ, бүкіл әлемдегі халықтың көпшілігі соғысқа қарсы, империализмнің үстемдігіне қарсы шығып отыр деуге болады.

Дүние жүзінің көпшілік елдерінің арасында барған сайын ұлғайып келе жатқан азатшылдық рухы империалистерді үлкен абыржуға душар етті. Олар өздерінің ғасырлар бойғы үстемдігінен айрылғысы келмей, қалай да болса отаршылдықтың ұзақ дәурен сүруін аңсап отыр. Өзінің бағыты социализмге қарсы НАТО, СЕАТО сияқты соғыс одақтарын құрып, олар өз еркін өз қолына алған халықтарға қарсы соғыс даярлығын жүргізіп келеді. Бірақ азат өмірдің дәмін тата бастаған халықтар, ешқандай қысымға, арандатушылыққа көнбек емес. Оны Америка империалистері Корей Халық Демократиялық Республикасына қарсы ашқан соғысының нәтижесінен де көруге болады. Монополистер Кореядағы орнаған демократиялық құрылысты жоюға қанша ұмтылғанымен, азаттыққа қолы жеткен халық өзінің жеңісін сақтап қалғаны дүние жүзіне мәлім. Азия мен Африка елдерінің енді ешқашан да отаршылдыққа көнбейтіндігінің айқын белгісін Египет оқиғаларынан да көріп отырмыз. Биылғы жылы бейбітшілікті сүйгіш Египет өкіметінің өз елінің байлығы — Суэц каналын мемлекет меншігіне алғаны мәлім. Бұл оқиға Англия, Франция үкіметтері үшін адам естіп көрмеген астамшылық сияқты сезіледі. Олар еш уақытта да Египет халқы мұндай батылдыққа барады деп ойламаған

тәрізді. Басқыншылар “көп асқанға бір тосқан” деген халық мақалын ескергісі келмей, барлық айла-амалын жұмсап, Суэц каналын қайтадан өз меншігіне алмақшы. Соңғы күндердің оқиғасы интервенттердің арам пиғылын дәлелдеп отыр. Олардың Египет қалаларын бомбалауы, Египетке қарсы Израиль әскерлерін жұмсауы – империалистердің озбырлығын тағы да бір әшкерелейтін фактор. Англия, Франция өкіметі өздерінің соғыс техникасының басым екендігін пайдаланып, Египет елін жүндей түткісі келеді. Бірақ олар дүниеде атом қаруынан да күшті қару бар екенін ескермейді. Ол қару – бүкіл халықтың азаттықты қорғауға деген ауызбірлігі.

Социализм жолына түскен немесе тәуелсіздікке қолы жеткен елдер де босқа қарап отырған жоқ. Олар агрессорлардың кез-келген басқыншылығына тойтарыс берерліктей өздерінің ұлттық экономикасын, оның ішінде ауыр индустрияны мықтап өсіруге кірісіп отыр. Қазірдің өзінде Қытай, Индия сияқты мемлекеттер өз елінде ауыр индустрияның негізін сала бастады. Мұның өзі бұл мемлекеттердің тарихында бұрын болып көрмеген ұлы прогресс екенін әркім-ақ сезсе керек.

Халықтардың өзін-өзі билеуге, азатшылдыққа ұмтылған күресі барған сайын ұлғая түсуде. Бір биылғы жылдың ішінде дүние жүзінің саяси картасына бірталай өзгерістер кіріп отыр. Тәуелсіздікке қолы жеткен бір топ араб елдерін, Азиядағы көптеген суверенді мемлекеттерді айтпағанда, биылдың өзінде Африканың солтүстігіндегі Тунис пен Марокконның тәуелсіздікке қолы жетті. Олар француз отаршылдарына қарсы күрескен ондаған жылдарда өздерінің ұлттық намысын қорғаудың үлгісін көрсетті. Қазіргі кезде Алжир халқы да азаттық үшін күресін күн санап дамытып келеді. Олардың да француз езушілігінен құтылатындығына сөз жоқ. Өйткені бостандық рухы қазір жер шарының ең езілген халықтарының арасында да күшейіп отыр. Адам баласын мыңдаған жылдар бойы теңсіздікте ұстаған система жыл сайын күйрей беретіндігіне халықтардың сенімі күшті.

Оянған Азия

Бүкіл адам баласының жартысынан көбі тұратын, ежелгі цивилизацияның мекені – ұлы Азия соңғы жылдарға дейін отаршылдықтың тұтқынында тұншығып келді. Европа империалистері Азияның есепсіз байлығын сүлікпе сорды. Азия халықтары ондаған, жүздеген жылдар бойы ғылым мен техниканы өсіруге мүмкіншілік таппай, шетел байларының жемі болды. Тіпті, Азия деген ұғымның өзі надандықтың, дәрменсіздіктің белгісіндей көрінетін. Ең соңғы уақытқа дейін европа әдебиеттерінен Азияны қорлайтын көптеген сөздерді оқуға болар еді. “Қытай қорғаны”, “қытайшылдық”, “қытай шимайы” деген сөздер нағыз түпсіз қараңғылықтың, шегіне жеткен сорлылықтың анықтамасындай сезілетін. Буржуазия оқымыстыларының кітаптарында Азия елдерінің жайы тек отаршылдық мүддесінде ғана жазылатын. Шетел басқыншылары өздерінің үстемдік еткен кезінде Азияның материалдық байлығын алып, халықты рухани құлдыққа түсіріп қана қоймай, сол елдердің ең тандаулы мәдени мұраларын да иемденіп келді. Азияның небір шебер суретшілері салған ғажап шығармалар Париж бен Лондонның музейінен орын тепті. Отаршылдар бұл елдердің халқының прогреске жетуіне қасақана кедергі жасап отырды. Олар Азия халқын бейне бір ұлы жұмыстарға икемсіз, тағдырына риза, үнсіз жандар деп есептеді. Бірақ ерте ме, кеш пе езушіліктің жойылатыны сияқты Азия елдеріне дерт боп жабысқан отаршылдықтың тігісі сөгіледі.

Бүкіл Азиядағы халықтардың азатшылдық қозғалысына Қытайда халықтық республиканың орнауы зор қозғау салды. Дүниедегі кең, еңбек сүйгіш, талантты қытай халқы өзінің ғасырлар бойғы көрген қысымына шыдамай, бүкіл отаршы атаулыны өз елінен қуып шықты. Алты жүз миллион халқы бар қытай елі қазір социализм құру жолында алып адыммен алға басып барады. Ендігі жерде буржуазия оқымыстылары қолданған “Қытай қорғаны”, “қытай шимайы” деген мазақ сөз

мүлде жойылып бітетін болады. Бұған Мао Цзе Дуннің “Қытай халқы енді еш уақытта да қорлық өмірге көнбейді, біз өз цивилизациямызды жасаймыз” деген сөзі де дәлел. Қытайдың коммунистік партиясы бүкіл елдің экономикалық, мәдени, саяси мәселелерін әділ шешіп келеді. Соның бірі Қытай Коммунистік партиясының ұлт саясаты деуге болады. Қытайдағы бұрын езіліп келген аз ұлттар азаттыққа, еркін өмірге, өзін-өзі толық билеуге қолы жетіп отыр. Сондай аз ұлттардың бірі – қытай қазақтарының да автономияға ие болуы совет халқын, оның ішінде қазақ халқын қуандырмай қоймайды. Олардың экономикалық, мәдени саладағы табыстары – Қытайдағы ұлт саясатының тамаша шешілгендігінің айғағы.

Азияның екінші бір ұлы – Индияның да тәуелсіздікке қолы жеткеннен кейінгі табыстары бүкіл бейбітшілік сүйгіш халықтардың бәрін де сүйсіндіріп отыр. Индияның көрнекті қайраткерлері басқа елдермен тең праволы, бейбіт қатынас жасау саясатын ұдайы жүргізіп келеді. Индия қазіргі кезде бүкіл халықаралық саясатта өзіндік орны бар мемлекетке айналды. Совет Одағы мен Индияның арасындағы достық байланыс екі елдің де өмірлік мүдделеріне сай екендігін бұл елдердің халықтары түсініп отыр. Ежелгі үлкен мәдениеті бар, тарихта талай тамаша адамдарды, ұлы мұраларды тудырған Индия халқы өзінің еркін еңбек етіп, ұлттық экономикасын өсіре беруіне мүмкіншілік алды. Қазірдің өзінде Индияның әдебиеті мен искусствосы көп елдердің тіліне аударылып отыр. Индия халқының кино искусствосы дүниежүзілік даңққа ие болды. Міне, азаттыққа қолы жеткен халық бүкіл цивилизацияның өсуіне өз үлесін, өз нақышын қоса бастады деген осы.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі дәуірде тәуелсіз мемлекет орнатқан Корея, Бирма, Индонезия, Вьетнам, Непал, Камбоджа, Лаос тағы басқа елдерде де ұлттық дамудың жаңа белесі басталып отыр. Бостандық сүйгіш араб халықтарының империализмге қарсы күресі де өз нәтижесін беріп, бірнеше

мемлекеттері орнап отырды. Әрине, бұл елдердің бейбіт саясат жүргізіп, ұлттық экономикасын, мәдениетін өсіруіне басқыншылар өсте де риза емес. Сондықтан да олар әр түрлі арандату саясатын қолданып, ол елдердің арасында үрей туғызуға тырысады. Алайда тарихтың дөңгелегін кері бұруға болмайтындығы белгілі. Жылдар бойғы ауыр азапты күресте бостандық алған халықтар ешқандай атомнан қорқып, агрессорларға бас иейін деп отырған жоқ. Олардың монополистерден қокан-лоқы көргені бір бұл емес. Жер жүзінің прогресшіл халықтары Азия елдерінің тәуелсіз өмір сүруін қолдап отыр.

Қазіргі кезде Азия елдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыс нағыз прогрестік мәні бар құбылыс екенін жақында Москваға келіп қайтқан Индонезия республикасының президенті доктор Сукарно өте орынды айтты.

Әлем картасындағы өзгерістер соншалықты көп. Оның тарихи маңызын түсіндіруге әлі талай кітаптар арналар. Жер шарында осы күнге дейін ауыр езушілікте келе жатқан халықтар да аз емес. Дегенмен олардың да саяси картада өз бояуымен көрінетін шағы жақын. Сонда осы күндегі география оқулықтарына көптеген өзгерістер еніп, кітаптың авторларына мемлекеттер тарихын қайта қарап шығуға тура келер. Адам баласының шын мәніндегі лайықты тарихы барлық халықтардың терезесі тең ел болу кезеңінен басталмақ...

1956

ҰЛЫ ОРЫС ӘДЕБИЕТІ

Ұлы орыс әдебиеті дегенде, алдымен, оның асқар таудай алып ақын, жазушыларының есімі ойымызға оралады. Өзінің көркемдік күшімен, пікір байлығымен, адамшылдық, әділдік туын жоғары көтеруімен, өзіне ғана тән азатшылдығы, күресшілдігі, революцияшылдығымен ерекшеленген дүниедегі ең құдіретті әдебиет – орыс әдебиеті.

Қазақ халқының бұрынғы-кейінгі өскелең, білімдар ұрпағына дәл орыс әдебиетіндей мол қазына, өшпес сәуле берген ешбір әдебиет жоқ.

Орыс әдебиетінің бізге айрықша қадірлі болуы халқымыздың Россиямен ерте заманнан бері тағдырлас болғандығынан ғана емес. Ол, бәрінен бұрын, орыс әдебиетінің озық ойлы, әділетшіл әдебиет болуына байланысты. Адам тағдырын, заман құбылысын сөз етпеген әдебиет жоқ. Адам баласының көркемдік дамуына зор ықпал жасаған өшпес шығармалар ағылшын, француз, неміс және т.б. әдебиеттерде де мол. Оларда да өмір оқиғаларын көркемдік шеберлікпен шыншыл бейнелеудің неше алуан үлгілері бар. Бірақ адам тағдырына жанашыр, әділетшіл, революцияшыл, интернационалды болуы жағынан орыс әдебиетіне ешбір әдебиет теңдес келе алмайды.

Жас шәкірт ана тіліндегі төл шығармаларды түгелдей оқып болып, өмір сырын, тіршілік күресінің құпиясын іздегенде, оның ең әділ де, толық та жауабы орыс әдебиеті шығармаларынан табылған. Бұл ретте “орыс әдебиетінің әсері” деген сөз кейде тым жеткіліксіз көрінеді. Дұрысырақ айтсақ, оны “әсер” демей, орыс әдебиетінің өнегесі дер едік.

Әдебиет – қоғам, заман айнасы. Патша самодержавиясы азат ойдың зәредей нышанынан қорыққан, жер-дүниені алып жатқан үлкен халық азат бұғауында тұншығып, адамдық құқықтан айрылған заманда орыс әдебиеті о бастан демократияшыл, халықтық әдебиет болып қалыптасты. Әсіресе, XIX ғасырда таң шолпанындай жарқырап, алып суреткерлер қос-қосымен шықты. Солардың ішінен ең әйгілі, ең даңқтыларын іріктеп алғанда да талай-талай ардақты есімді атаймыз. Арыдан санасак, олар: кемеңгер Крылов, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиер өлеңнің қайнар бұлағы – Пушкин, алмастай өткір, болаттай берік, поэзия иесі – Лермонтов, жауыздық пен зұлымдыққа жайдың оғындай тиген – Гоголь мен Салтыков-Щедрин, дана суреткер Л.Толстой, орыс сөзінің құдіретін көрсеткен Тургенев, азаттықтың жаршысы

Некрасов, теңдесі жоқ стилист Чехов... Бұл тізімге басқа да ұлы жазушылардың есімін қосуға болар еді. Орыс халқының ұлттық санасының өсуіне, бүкіл әдебиетінің зор мұратқа – демократиялық, гуманистік дәрежеге көтерілуіне жол нұсқаған, өз кезінің ең әділ, қажетті сөздерін айтқан, бір орыс емес, Россияны мекендеген барлық халықтардың азаттық арманына сәуле құйған Герцен, Белинский, Чернышевский, Добролюбов сияқты дана ойшыл, философтардың орны бөлек.

Революциядан бұрынғы демократиялық, реалистік әдебиетімізге орыс әдебиетінің өнеге, мектеп болғаны ақиқат. Демократиялық орыс әдебиетінің үлгісі болмаса, Абай да, Шоқан да, Ыбырай да өз кезінің жарық жұлдыздары биігіне шыға алмас еді. XX ғасырдың бас кезіндегі демократияшыл әдебиет жөнінде де осыны айтамыз. С.Көбеевтің “Қалың мал” романынан, Сұлтанмахмұттың жаңа сападағы дастандарынан, М.Сералиннің терең ойлы публицистикалық еңбектерінен де ұлы әдебиеттің тікелей үлгісін сеземіз. Жазба әдебиетіміздегі ұлттық мақтаныш болып саналарлық ақын, жазушылардың әрбірінің-ақ санасына орыс әдебиеті сөнбес нұр құйған.

Советтік орыс әдебиеті адам баласының көркемдік дамуында жаңа заман ашқан социалистік реализм туын алдымен көтерді. Мұның бастаушысы пролетариат әдебиетінің атасы – Алексей Максимович Горький еді. Оның әйгілі “Ана” романы социалистік реализм әдебиетінің тұңғыш үлгісі болды. Содан бастап, дүние жүзі әдебиетінің дамуында тың жол ашылған. Алғаш рет әдеби шығармаларда қоғамды өзгертуші еңбекші халықтың өкілдері барлық шындығымен көрініп, бас тұлғаға айналды. “Ана” романынан бергі жерде, әсіресе, Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі орыс әдебиетінде өмірді революциялық даму харекеті үстінде суреттейтін көптеген тамаша шығармалар туды. Советтік орыс әдебиетіндегі социалистік туындыларының таңдаулы үлгілері қатарында Ф.Гладковтың “Цемент”, А.Серафимовичтің “Темір тасқын”, А.Фадеевтің “Тас-талқан”, “Жас гвардия”, Н.Островскийдің “Құрыш қалай шынықты”, А.Толстойдың

“Қиямет-көпір кешу”, М.Шолоховтың “Тынық Дон”, К.Фединнің “Алғашқы қуаныш”, “Өзгеше жаз” секілді шығармалары аталады. Социалистік реализм әдебиетін тұңғыш тудырған орыс әдебиетшілері барлық жанрда да советтік әдебиеттің алтын қорына қосылған асыл туындылар берді.

Соныдан социалистік реализм жолын салған советтік орыс әдебиеті орыстың классикалық әдебиетінің дәстүрлерін жаңа, жоғары сатыға көтерді. Соның арқасында ол дүние жүзіндегі ең идеялы, ең демократиялы әдебиет болып отыр. Оның шетел әдебиетіне революцияшыл ықпалы барған сайын артып келеді. Тіпті осы күнгі әлем әдебиетінің алдыңғы қатарлы жазушыларының қай-қайсысына да советтік орыс әдебиеті тікелей ұстаз болып отыр десек, асырып айтқандық емес. Міне, осы зор үлгіден, үлкен қазынадан қазақ совет жазушылары еркін сусындап келеді. Осының арқасында қазақ совет әдебиеті барлық жанрда кемелденген, озық мәдениетті әдебиетке айналды. Мұның мысалы тіпті көп. Соның ішінде М.Әуезовтің “Абай” эпопеясын, Ғ.Мүсіреповтің “Оянған өлкесін”, Ғ.Мұстафиннің “Қарағандысын”, С.Мұқановтың “Ботагөзін” атасақ та жетіп жатыр.

Бұрын орыс әдебиетінен ілуде бір қазақ қана нәр алса, енді ол бүкіл халқымыздың рухани игілігіне айналып отыр. Советтік қазақ әдебиетінің алтын қорын жасаған ұлы-кішілі ақын, жазушыларымыздың, сыншылар мен ғалымдарымыздың да ең жақсы табыстарында орыс әдебиетінің ұлы өнегелері бар.

Сол ұлы өнегелер қайсы? Орыс әдебиеті, бәрінен бұрын, революцияшыл әдебиет. Сонау XIX ғасырдағы үлгілі шығармалардың көпшілігінен өз кезіндегі әлеуметтік болмысқа, самодержавиеге қарсы батыл күрес ашылғанын көреміз. Радищевтің, декабристердің, 60-жылдардағы революцияшыл демократтардың шығармаларынан күрес лебі еседі. Герценнің “Өткен күндер, ой толғаулар” атты мемуарлық кітабында, әсіресе, Чернышевскийдің “Не істеу

керек?” романында алдыңғы қатарлы орыс адамдарының патшалық қысымшылығына қарсылығы, өшпенділік сезімі оқ боп атылғаны, “балтаға” шақырғаны мәлім. Горький бастаған бүкілсоветтік орыс жазушыларының шығармалары революциялық пафосқа толы. Орыс әдебиетінде ескіге қарсы, адамның, халықтың азат, бақытты өмір сүруіне кедергі жасағанның бәріне қарсы бітіспес күрес идеясы басым жатады. Мұның өзі өмір құбылысын өсу, өзгеру, даму, тартыс үстінде көрсету деген сөз. Бұл қасиет, әсіресе, советтік орыс әдебиетінде айрықша мол. Мұнда халықтың коммунизм орнату үшін күресі суреттеліп қана қоймай, сол нысанаға жету жолындағы қиыншылықтарды жеңу суреті көрсетіліп отырады. Социалистік өмір шындығын революциялық романтика дәрежесіне көтере бейнелеуде де орыс совет әдебиеті озық. Онда барша жұртқа өз үлгісімен ғибрат боларлық күрескер қаһармандар галереясы бар.

Әдебиеттің айрықша үлкен қасиеттерінің бірі оның халықтығында болса, мұның да ұлы өнегесі орыс әдебиетінде. Орыстың реалист жазушыларының қай-қайсысы да өз халқының асыл қасиетін, мінезін, тұрмыс-күйін, салт-санасын, ауыр тіршілік болмысын бейнелеуді абырой санаған. Ұлы орыс жазушылары езілген халық сойылын соқты. Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін орыс халқының намысына таңба болып басылып келген крепостниктік құлдыққа қарсы бар даусымен лағнет айтқан солар. Еңбекші халыққа кемшілік келтіріп отырған кеселдің бәрін де олар әшкереледі, халық мұның әдебиет туы етіп көтерді.

Осындай дәстүрі бар советтік орыс әдебиеті де шынайы халықтық әдебиет. Одан біз орыс халқының бүкіл тіршілік тынысын аңғарамыз. Орыс жазушылары өз халқының бұрын-соңғы өмірінің бәрін көркем сөз өрнегімен кестеледі. Сонау Иван Грозныйдан бергі орыс өмірі түп-түгел көркем әдебиеттен табылады. Және әр дәуір өз мінезімен, тілімен, салт-сана ерекшелігімен көрініп отырады. Тарихи оқиғаларды суреттегенде орыс жазушылары табиғи шындығымен

көрсетеді. Халықтық әдебиет деп халық өмірінің айнасы бола білген әдебиетті айтамыз ғой. Ендеше, осы атаққа бір әдебиет лайық болса, ол – орыс әдебиеті.

Қазақ әдебиеті қанша көркейіп өскенімен, әлі де болса, оның нысанасына ілінбеген талай-талай тақырыптар бар. Революциядан бұрынғы өмірді көркемдікпен танытатын “Абайдан”, “Оянған өлкеден” басқа шығармамыз көп емес. Халқымызға тарихты көркемсөз құдіретімен қайта жандандырып көрсететін, бүгінгі ұрпаққа өткен заман шындығын елестететін үлкен туындылар қажет. Мәселен, қазақ халқының 1720 жылдардағы Жоңғар басқыншылығына қарсы патриоттық, азаттық күресі қазақ халқының Россияға “өз еркімен” қосылу сыры, Сырым Датов, Исатай-Махамбет бастаған қозғалыстар т.б. көптеген тақырыптар өз суреткерлерін күтеді. Бүгінгі жаңарған өмірдің, өзгерген мінездің, қазіргі қазақ адамының тіршілік болмысында, жан күйлерде айтылып болмаған ақиқат молшылық. Халқымыздың революциядан бергі заманын мүсіндейтін жаңа эпопеялар жасау – қазақ жазушыларының мойнындағы халық қарызы.

Орыс әдебиетінің таңдаулы үлгілерінде интернационализм рухы сайрап жатады. Ондай шығармаларда халықтар ынтымағын жақтаушылық, барлық елдің де терезесі тең болуын қолдаушылық айқын сезіледі. Орыстың демократияшыл әдебиетінде шовинизм дерті болған емес, ал советтік орыс әдебиеті интернационализм рухын жоғары, жаңа дәрежеге көтерді. Совет әдебиетінің дүние жүзінің еңбекші халықтарына айрықша сүйікті болуының да сыры осында жатыр.

Классикалық орыс әдебиетінің даңқты болуы ондағы патриотизм идеяларының күштілігіне де байланысты. Өткен замандағы даңқы жер шарына жайылған классиктер өз елінің тамаша отаншылдары болған. Басқа елдердің мәдениетін, салт-санасын ардақтай, зерттей, жақсы жақтарын үздіксіз насихаттай отырып, олар ешқашан да патшалықтың еңбекші орыс халқын қорлауына, астамшылық жасағанына шыдаған

емес. XIX ғасырдың бас кезінде орыс дворяндарының көбі-ақ орыс тілінде сөйлеуді қорлық санаған кезде патриот жазушылар еңбекші орыс халқының ұлттық асыл қасиетін, орыс тілін менсінбей кекірейген вельможалардың арсыз космополиттігін қатты айыптаған. Орыс жазушылары патриотизм мен интернационализмді бірдей ұстанған. Олар халықтар бірлігінің, мәдениеттер ынтымағының жалынды насихатшылары болды. Советтік орыс жазушылары осы дәстүрді толықтырып, көркейтіп, пролетарлық интернационализмнің биігіне жеткізді.

1957

АҚЫН МҰРАТЫ

Жақында Аманжолов Қасым шығармаларының толық жинағының үшінші кітабы жарыққа шықты. Туған халқына ақындық бар өнерін бағыштап, артына бай мұра қалдырған ақынның шығармалары тұңғыш рет толық жиналып, жарияланып отыр. Ақын туындыларының үш томдығының жарыққа шығуы мәдени өміріміздегі елеулі оқиға.

* * *

Өз жүрген жолдарыма келем жазып,
Сырымды, барлық өмір баянымды.

Атақты ақын Аманжолов Қасымның осы бір сөздерінде зор шындық жатыр. Шынында да ол – өзінің барлық саналы өмірін поэзия кестесімен өрнектеп, ұмытылмас шежіре жасап кеткен ақын. Қасым қазақ поэзиясының көгінде жарық жұлдыздардың бірі болды. Оның поэзиясы оқушы жұртшылықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, әрбір адамның көңіл сырласына айналды. Ақын үшін бұдан үлкен абырой, мұрат жоқ.

Аманжолов Қасым қазақ поэзиясына 30-шы жылдарда келді. Ол кезде бүкіл еліміздегі сияқты Қазақстанда да зор әлеуметтік өзгерістер, социалистік жаңа қатынастар үстем

болған еді. Ақын, жазушыларымыздың қай-қайсысы болса да тарихи құбылыстарды көркем бейнелеуге, жаңа заманның нышандарын халыққа түсіндіруге ұмтылды. Алып адыммен алға басып бара жатқан социализм елінің сенімді серпінін, кең құлашын, өмір сүйгіштік оптимизмін жоғарғы патетикаға көтере жырлады. Өмір құбылыстарын ақындық өрнегіне түсіріп, айта білуде әрбір суреткердің өз тынысы байқалмай қалмайды. Мұндай ерекшелік Қасым ақынның поэзиясынан да табылады. Ақын социалистік өмірдің қарқынына сай келетін, оның сыр-сипатын ашып бейнелейтін поэзия тудыруды аңсады.

Достарым, асығамын уақыт қымбат,
Сылбырлық іш пыстырар жанымат жат.
Замана – экспресс, мен – пассажир,
Қап қойсам бір вокзалда, – болар ұят, –

деген ақын, шынында да, замана сырын ерте ұғып, халқына жырлап беруге тырысты.

Қасым ақын поэзиясының пафосы – социалистік заманның шындығы. Ол – өзінің әрбір өлеңінде жаңа заманның тынысын, жүрек соғысын жырлап, өз басының қуаныш, қайғысын бар дауысымен, қалтқысыз шындығымен, табиғи жырлаған ақын.

Оның алғашқы дәуірдегі өлеңдерінде өмір құбылысын ескі толғау үлгісінде, дүниеге шолу жасағандай етіп жалпылама жырлау байқалады. Дегенмен талантты ақын көп ұзамай нағыз мәдениетті, көркем поэзия құпиясын ұғып, төрт құбыласы тең өлеңдер тудыра бастады.

Әрбір ақынның поэзиясында көбірек жырлайтын сүйікті тақырыптары болады десек, Қасым ақынның ең көп жазғаны әлеуметтік, саяси және махаббат, табиғат лирикасы болды. Ақын жаңа заман тудырған жақсы қасиеттерді, жоғары адамгершілікті, жан сұлулығын тебірене жырлады. Поэзияның ең ежелгі, дәстүрлі тақырыптарының бірі – махаббат лирикасында ол жемісті мұра қалдырды. Жалғаны жоқ, өз жүрегінің қалауымен жазған ақын жай ғана “сүйдім, күйдім”

деген жоқ. Оның сүйіспеншілік тақырыбындағы өлеңдері көпшіліктің жүрегіне жол тауып, әркімнің-ақ көкейіне қонады. Үлкен ақынның жан сезімі, көңіл-күйі көркемдік шындық дәрежесіне көтеріліп, сан мыңдаған оқушының ойынан шықты. Ол айнымас махаббатты, жан сұлулығын ардақтады. Мұны оның махаббат тақырыбындағы әрбір өлеңінен-ақ кездестіруге болады.

Жоқ! Махаббат гүл емес жанның күйі,
Табиғаттың адамға берген сыйы.
Кеуде бейне – күй сандық, білсең ойна,
Оның да бар до, ре, ми... соль, ля, сіі, –

деп жазды ақын. Оның адамдық кіршіксіз сезімі, ақындық табиғаты осы секілді бірталай өлеңдерінде барынша айқын көрінеді. Бұған мысалға “Көзімнің нұры бітпес”, “Көптен бері, өзімнен кетті ерік”, “Ғашық едім қайтейін”, “Қайдасың махаббаттың періштесі”, “Алдында мен махаббат әулиенің” тәрізді өлеңдерін алсақ та жетіп жатыр. Бұл өлеңдер – кімнің де болса рухани өмірін байыта түсетін шындық, адам өмірінің тарихы. Кейде біздің поэзиямызда ұшырайтын махаббат өлеңдері сөзі қанша әдемі, ұйқасы сұлу болғанымен, жүрекке әсер ете бермейді ғой. Оның бір себебі авторлардың “тақырыпқа тақырып үшін” қызығушылығынан болса керек. Ал, Қасым өлеңдерінде мұндай жай байқалмайды.

Алайда ақынның өлеңдеріндегі негізгі сарын – әлеумет шындығы. Оны ақын ретінде асса, бүкіл Совет Одағына, қалса, туған республикасына танытқан нәрсе – ақынның азаматтық, саяси лирикасы. Бұл тақырыптағы өлеңдерінің әрқайсысында да адамдарымыздың таңғажайып ерлік еңбегі, жарасымды өмірі көрініс табады.

40-шы жылдарда Қасым ақындық творчествосының жаңа белесіне көтерілді. Бұл кездегі ақын өлеңдерінің дені идеялық мазмұны, көркемдік шешімі жағынан сайма-сай келетін туындылар болып табылады.

1941 жылы жазылған “Советтік менің өз елім” деген өлеңінде ақын өз басының бақытты тағдырын тамаша көркем

бейнеледі. Бұл өлеңнен біз мыңдаған адамдардың жаңа өмірге жарасымды тағдыр тапқанын көргендей боламыз.

Өмірге ендім еңбектеп,
Шалқалап әкем шықты үйден,
Жетімдік тағдыр жетті ептеп,
Қабағын жаба түксиген.
Өмірден үміт жоқ өзге,
Даланың тердім тезегін.
Әкем боп таптың сол кезде,
Советтік менің өз елім...

Бұдан былайғы өлеңдерінде ақынның поэзиялық шеберлігі, таланты өскен үстіне өсе береді. Дүниежүзі классикалық поэзиясынан мол хабардар ақын өлеңдегі жаттандылық, жалпыламалық, құрғақ шешендік атаулыдан арылып, нағыз мәдениетті поэзия жасауға талаптанды. Оның әрбір жақсы табысын, сәтті жолдарын, ғажап теңеулерін жекелеп алып жатпағанда, осы қасиеттерін ақынның бір ғана өлеңінен анық сезінгендей боламыз. Ол – “Байкал” атты өлең. Нағыз мөлдіреген келісім, тасбұлақтың суындай сылдыраған поэзияны іздеген адам осы өлеңді оқысын. Мұнда ақындық қиялдың, суреткерлік ұсталықтың зор шеберлігін көреміз. Өлең бастан-аяқ бірінен бірі асып, үдей түсіп отырады. Бұл айтқанымызды мына бір үзінді де аңдатпай ма?

...Ұшты құстар көңілімнен,
Жанымда жыр толғадым,
Шымылдықтай төгілген,
Араладым орманын.
Аспанменен егескен
Бастым зәулім шындарын.
Күркіреп көкте кеңескен,
Бұлттың сөзін тыңдадым.
Өр толқынмен ойнадым,
Қақтым ұшқан құстарын.
Шолп-шолп еткен шортанын

Шоқтығынан ұстадым.
Жаттым бір кез құмартып,
Салқын самал сайында.
Би билеттім бұралтып,
Ақ балтырлы қайыңға...

Қасым ақынның соғыс кезіндегі поэзиясы жемісті де нәрлі. Бұл кезде бүкіл еліміздің халықтары басқыншы жауға қарсы көтеріліп, өз Отанының бостандығы үшін күресті. Арамза жауды құрту үшін халық барлық қайрат жігерін жұмсады. Совет елінің ақын, жазушылары өзінің өткір сөзімен халқымызды фашизмге қарсы күреске рухтандырып отырды.

Отан соғысының жылдарында бүкіл қазақ совет поэзиясы жаңа бір өрлеу белесіне шықты. Өзінің көптеген қаламдас достары секілді Қасым да майданға аттанды. Ол майдан өмірінің аса ауыр жағдайында жүріп жоғары патетикаға көтерілген жырларын туғызды. Қасымның жеке адамдарға арнап жазған сәлем хат өлеңдерінде де, Отаны, елі туралы толғау жырларында да оның үлкен ақындық сезімі бар қуатымен көрінді. Соғыс кезіндегі жырларының ішінде Қасымның “Абдолла” поэмасы айрықша тұрады. Мұның өзі ақынның ғана емес, сол кездегі бүкіл қазақ поэзиясының шоқтығы дерлік шығарма болды...

Қасым ақын лирикасымен қатар поэмалар да жазған. Ол соғыстан бұрынғы дәуірде “Құпия қыз”, “Бикеш”, “Қытай қызы”, “Боран” тәрізді бірнеше поэма жазды. Олардың көркемдік дәрежесі өз тұсындағы шығармалардың алдыңғы қатарлыларымен еңселес тұрады. Оларда Қасым ақынның тіл байлығы, төселген шеберлігі танылады.

“Абдолла” поэмасы уақыт сынынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жететін нағыз көркемсөз құдіретіне толы, өмірдің өзіндей табиғи шығармалардың қатарында тұрады. Бұл дастан Ұлы Отан соғысы туралы жазылған бүкіл советтік поэзияның алтын қорына қосылды.

...Өлім мен өмір айқасқан қан майданның қақ ортасында, қалың жаудың арасында қаһарман азамат Абдолла ақын

жалғыз өзі көп жаумен алысып жатыр. Оның адамшылық рухы, ерлік намысы бір өзін көп дұшпанға қарсы айқасқа бастайды, орманның “шашын талдап жүлған” жау зеңбіректерінің оғы да, айналасында лаулаған жалын от та оның рухын өшіре алмайды. Өйткені ол қасиетті Отанның жерін қорғап жатыр. Амалы таусылған зұлым жау жалғыз қаһарманды оқпен, сеспен ала алмайтынын білген соң, ол тұрған үйге өрт салады. Жалынды батыр бұдан да қаймықпайды. Лаулаған оттың ішінде қалса да, ол ақтық оғы біткенше, соңғы демі таусылғанша алысады. Міне, “Абдолла” поэмасының қысқа ғана мазмұны осылай. Бірақ бұл қара сөзбен айтып жеткізе алмастық зор шеберлікпен, үлкен ақындық қуатпен жырланған. Поэманың әрбір жолы оқушыны ерлікке шақырғандай. Қаһарлы соғыстың шындығы қандай қатал, ауыр болғандығын Абдолла поэмасы көз алдымызға жанды бейнедей елестетеді. Ерліктің, жанқияр қаһармандық айғағындай Абдолла бейнесі бүкіл совет адамының ең жақсы қасиетін танытады. Абдолланың:

...Қасиет күші ұлы Отанның,
Қанатын бер қыран құстың.
Ашуын бер арыстанның!
Күллі әлемнің ашу-кегі
Орна менің кеудеме кеп!
Жау жолына атам сені,
Бомба бол да жарыл жүрек!

деген қаһармандық сөздері Отан үшін жаңын тидіреткен асыл азаматтың бейнесін көз алдымызға елестеткендей.

Аманжолов Қасымның соғыстан кейінгі поэмасында да үлкен ақындықтың нышанын танытатын талай-талай тамаша өлеңдерді табамыз. Ақынның әрбір дәуірдегі жазған шығармаларының ортақ тақырыбын, жалпы сарынын шартты түрде іздеген күнде біз мына бір шындықты байқаймыз.

30-жылдардағы өлеңдерінде көбінесе ақынның жүрек шаттығы, бүкіл социалистік елімізде болып жатқан сан алуан табыстарды жырлау басым болса, 40-жылдардағы

шығармаларында өленді өнер деп түсінген ақынның аяқ алысын сезінеміз. “Дауыл”, “Байкал”, “Орал”, “Советтік менің өз елім” сияқты өлеңдері үлкен ақындық серпінмен, шеберліктен туғанына күмән келтіруге болмайды. Соғыс кезіндегі поэзияның сарынын жоғарыда айттық. Ал соғыстан кейінгі Қасым өлеңдерінен егде тартқан ақынның өткен жолына бұрылып көз салуы сияқты жаңа сарындарды аңғарамыз. Әсіресе, бұл дәуірдегі өлеңдерінен Қасымның ақындық туралы туындылары айрықша орын алады. Ақынның өз сөзімен айтсақ, ол “өзімен бірге өлмейтін өлең” жасауды арман етеді. Қасым “Өзім туралы” деген өлеңінде поэзияға арнаған өз заңын, өз кодексін аян етеді.

Ол поэзия өмірдің өзіндей табиғи болсын, әрбір өлең айтпауға болмайтын шындықты ғана жырласын деген талапты бірінші кезекке қояды. Қасым поэзиясының сыр-сипатына бағдарлай көз жіберсек, осы талаптың бостан-бос айтылмағанына сенеміз. Қасым өлеңдерінің көпшілігі өзі айтқандай “Өртке тиген дауылдай” жалынды, шындыққа толы.

Талантты ақын өз халқының бұрынғы-соңғы поэзиялық мұраларын өте жақсы біліп, солардан барынша көп нәр алған. Сондықтан да Қасымның құба төбел деген өлеңінің өзінде де сайрап тұрған қарапайымдылық, жалпы жұртқа түсініктілік, тіл байлығының молдығы байқалады. Қасым қазақ сөзін жете меңгеріп, еркін ойната білген суреткерлеріміздің алдыңғы қатарынан бірінің есімі сөзсіз. Оның өлеңдерінің меруерттей таза тілмен жазылуы да ақынның халық поэзиясынан еркін сусындағандығын айқындайды.

Қасым ақын жалғыз өлең жазып қана қойған жоқ. Оның жазушылық арсеналында әртүрлі жанрда жазған шығармалары табылады. Ақын шығармаларының үш томдығында бір алғашқы әдеби мақала, очерктер, шағын пьесалар ұшырайды. Әдебиет туралы мақалаларында Қасым өзінің поэзия туралы пікірлерін айтады. Соның ішінде жұртшылық назарын аударарлығы - әдебиеттің халықтығы туралы өңгіме. Қасым қай шығарманы талдаса да, оны халыққа пайдалылық,

түсініктілік, әсер берерлік тұрғысынан бағалайды. Поэзияның құны да осында деп түсінеді. Оның ойынша, жасандылыққа ұрыну – ақындықтың емес, дәрменсіздіктің белгісі. Әрине, қарапайымдылық бар да, қарадүрсіндік бар. Мұны ол жақсы ажыратқан. Қасым ақын өмірдің өзіндей табиғи, әрі көркем, әрі жоғары идеялы, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін өлеңдерді ардақтаған. Оның поэзия туралы ойлары өзінің ақындық тәжірибесімен тығыз қабысып жатыр.

Поэзиялық жолы ерте үзілген ақын қазақ совет әдебиетінің алтын қорына қосыларлық мол мұра қалдырды. Ақын томдарының қайсы беттерін ашсаңыз да жалын атқан шабыттан туған меруерттей сөз кестесін табуға болады. Дүниежүзілік әдебиеттен, қазақтың классикалық поэзиясынан нәр алған Қасым өзі де биікке құлаш ұрды, төрт аяғын тең басқан өлең кестелерін тудырды. Ақынның 1948 жылы жазылған мына бір өлеңі поэзиядағы Лермонтов, Абай тудырған мәні терең, мәдениеті жоғары поэзияның үлгісін елестетеді.

Шарт жүгініп, бұйығып,
Молда отырса намазға,
Шарқ ұрып келіп түйіліп,
Мен төнемін қағазға.

* * *

Молда сенде не ісім бар,
Сұбхан айт та, сұңқылда.
Тірілтіп өлең жаратар
Өзім тәңірі, бір құда.

Қасым ақынның әдеби мұраларын сөз еткенде оның аудармаларын атамай өтуге болмайды. Көлемі жағынан да, көркемдігі жағынан да айтуға тұрарлық аударма үлгілерін жасаған ақындарымыздың бірі де Қасым еді. Оның әдеби аудармаларынан да көңіл тояттарлық әсер аламыз. Ол Байроннан да, Маяковскийден де, Шевченкодан да аударған. Және, шындығын айтсақ, көп жағдайда оның аудармалары

түпнұсқаға сайма-сай келіп отырады. Оған мысал ретінде ақынның Т.Г.Шевченкодан аударған “Өтеді күндер” деген өлеңін алып қарайық. Мұнда ақын сөзбе-сөз аударудың құлы болып қалмай, өлеңді қайтадан жазып шыққан секілді. Түпнұсқаның бірде-бір ойы, өрнегі бұрмаланбай, өзінің табиғи туысымен қазақ тілінде қайта жанданып шыққан.

Өтеді күндер, өтеді түндер,
Өтеді жазым зымырап.
Соғады дауыл, солады гүлдер,
Сарғаяды жапырақ...

Міне, өлең бастан-аяқ осы секілді поэзияға толы сиқырлы сөз күдіретінің күшімен аударылған. Мұндай мысалдарды оның әрбір аудармаларынан-ақ кездестіреміз.

Қасым ақынның тамаша аударған шығармаларының бірі – әзірбайжанның ұлы ақыны Низамидің “Ләйлі-Мәжнүн” дастанының үлкен бір бөлегі. Мұның аударылу шеберлігі соншалық: Ләйлі мен Мәжнүн хаттарын оқығанда ұлы Абайдың Онегин мен Татьяна хаттарын аударудағы шеберлігі еске түседі. Низами дастанын аударудағы Қасым ақынның шеберлігі басқалардан анағұрлым өзгеше, озық екендігін атап айтпасақ әділдік болмас. Оның аудармаларын оқып отырғанда төл шығармаларды оқығандай әсер аламыз. Бұл арада атақты орыс ақыны Жуковскийдің “Поэзияны аударушы – ақынның бәсекелесі” деген сөзі еске түседі. Шынында да, Қасым марқұм дүниежүзілік поэзия нұсқаларын неғұрлым шебер аударғандардың бірі болды. Сөзіміздің аяғында ақын аударған “Ләйлі-Мәжнүн” хаттарынан кішкене ғана мысал алғымыз келеді.

Үшбу хатқа салдым өрнек,
Тіктім кесте шын жібектен.
Салдым өрнек – оқып көр деп,
Шым жібектен – жан жүректен.

* * *

Уа, серігім, ескі досым,
Уа, сақтаушым жанның сырын,
Жұбанышым, көңіл қошым,
Махаббатым, асыл нұрым.

* * *

Қара таста қызыл қына,
Тамған сенің қаның ба екен?
Құба шөлде бар хызра, -
Жасың ба екен, зарың ба екен?

Қазақ совет поэзиясы – жаңа социалистік заманның туындысы. Поэзия халқымыз бастан кешірген ұлы күрестердің, ұмытылмас күндердің ескерткішін жасады. Қазақ совет поэзиясы бүкіл совет елінің ортақ мақтанышы боларлық туындылар берді. Көп үнді, алуан қырлы қазақ совет поэзиясының мол мұрасы ішінен Қасым ақынның қаламынан туған туындылар құрметті орынға ие.

Қазақ халқының поэзиялық даналығына өз үлесін қосып, өлеңнен мұнара соғып кеткен Қасым ақынның есімін жұртшылық әрдайым ардақтай береді.

1957

МУЗЫКА ЖӘНЕ ӨМІР

Қазақтың Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрі биыл Қытайда болған кезінде зор абыройға ие болды. Оркестр концерт берген жерінің бәрінде де үлкен құрметке бөленді. Қытай газеттері оркестрдің өнеріне бір ауыздан баға берді. Қазақ музыкасының шетелдің өзінде осынша данққа ие болуының себебі неде? Мұның басты себебі, бір сөзбен айтқанда, оркестрдің халықтығында дер едік. Халықтығы жоқ музыка жаны жоқ сүлде ғана. Атақты музыка мамандарының бәрі де осы пікірде болғаны белгілі. Әрбір адамның өзіне ғана тән мінезі, қасиеті болатыны секілді, әрбір халықтың өз стихиясы, ұлттық өмірі бар. Міне, сол ерекшелік музыкадан да

көрінеді. Құрманғазы атындағы оркестр де халықтық музыка дәстүрі негізінде өсіп келеді. Оның тамаша табысқа жетуінің де, бүкіл әлемге танылуының да сыры осында.

Совет жылдарындағы бағалы музыка туындыларының бәрі де халықтың музыка дәстүрін дамыту негізінде пайда болған. Біздегі жақсы ән, хор, опера шығармаларының қай-қайсысы да халық музыкасы топырағында өнген. Халықтық музыканы жете түсінген білімдар композиторларымыз музыканың ең қиын жанрларын да меңгере бастады.

Музыка саласындағы кейінгі кездің табыстары бір сыбағаға аз болып көрінбесе де халықтың музыка мұқтажының әлі де болса толық орындалып бітпегенін айтпаса болмайды. Музыка туралы сөз қозғағанда әңгіменің ұшы Қазақстан совет Композиторлар одағына тірелетіні даусыз. Өйткені, Композиторлар одағы – республикадағы музыка өнерінің дамуына басшылық ететін орын. Ендеше көп нәрсе оның жанды басшылығына, іскерлігіне байланысты. Музыкалық шығарманы жалаң бұйрықпен туғызуға болмағанмен, одақ композиторлар мен музыканттарға қозғау салып, олардың творчестволық жұмыстарына дем беріп, ұйымдастырып, басқарып отыруға тиіс. “Творчество адамдарының ісін қалай бақылайсың?” – деп қарап отыра бергенмен жұмыс өнбейді. Әңгіме біреуге жаңа операны, не басқа шығарманы зорлап немесе қолқалап жаздыруда емес, шығарма туатын творчестволық атмосфера жасай білуде. Осы тұрғыдан алып қарағанда Қазақстан совет Композиторлар одағы (председателі Қ.Қожамяров) шабан қимылдап, жеткіліксіз басшылық жасап отырғанын атап айту керек.

Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера-балет театрының сахнасы әлі күнге дейін советтік тақырыпқа жазылған бірде-бір жақсы опера көрген жоқ. Жұртшылықтың жаңа опера тыңдасам деген тілегі алыстағы арман тәрізді болып барады. Композиторлар одағының басшылары мұндай ахуалдың сырын зерттеп, зерек басшылық етуден гөрі, әртүрлі сылтауларды тілге тек етіп,

жауапкершіліктен жырақ кетуді жақсы көреді. Сондағы айтылатын басты дәлелдің бірі – жарамды либреттоның жоқтығы болып шығады. Мұның бір жағынан алғанда, шындығы да бар сөз. Бізде сапалы либретто өте сирек ұшырайды. Бірақ дүниеде дәлел айтып ақталудан оңай нәрсе жоқ. Жұртшылық “либреттоны кім жазады?” – деп сұрамайды, “опера қайда?” – дейді. Ал жаңа опера жасалмай келеді.

Композиторлар одағының жазушылармен байланысы жоқтың қасы. “Талаптыға нұр жауар” дегендей Композиторлар одағының басшылары қол қусырып, сыпайы жауап айтып отыра бергенше, жатпай-тұрмай неге либретто мәселесін қолға алмайды, неге талпынбайды? Бұл мәселе Жазушылар одағының алдына неге қойылмайды? “Осы түбінде бізден де халық жауап сұрар-ау” деп ойланатын мезгіл жеткен жоқ па? Бір-бірінен қарға адым жерде отырып, осы уақытқа дейін Композиторлар одағы мен Жазушылар одағының либретто мәселесін сөз етпей отырғанына қайран қаламыз. Жоқ, әлде осы мәселені күн тәртібіне қою үшін де арнаулы қаулы керек пе? Басшылығы, көмегі табылса, жас композиторларымыздың ішінен де опера жазуға дәмелілер жоқ емес. Композиторлар Б.Байқадамов, Қ.Мусин, С.Мұхамеджанов опера жазуға талаптанып жүр. Бірақ зор кедергі – либреттоның жоқтығы. Қайткен күнде де, либретто жоқ деп мәңгі қарап отыра берудің реті келмес. Композиторлар одағы Жазушылар одағымен де, жеке драматургтермен де шын мәнінде творчестволық байланыс жасаудың жолын табуға тиіс. Әдебиет пен музыканы сүйетін, қадірлейтін халық бар жерде либретто жазушы да, композитор да табылатыны күмәнсіз. Мәселе бұл жұмысты қашан нұсқау келеді деп отырмай, қасиетті борышым, орындалмаған міндетім деп түсінуде.

Қазақстан Композиторлар одағының секциялары өздеріне тікелей қатысы бар теориялық, творчестволық мәселелермен аз шұғылданады. Музыка дәстүрі және жаңашылдық проблемасы жөнінде әлі күнге дейін шығармашылық пікір

алысу болған емес. Музыка қалай дамып келе жатыр, жаңа шығармалар халыққа түсінікті ме, композиторлар халық тіршілігін, музыкалық дәстүр, салтын біле ме деген көп-көп сұраулар бар. Ұлттық хор мәдениеті тіпті ауызға алынбайды да. Халықтың күй шығарғыштық өнері қалай өркендеген, жаңа күйлер қайсы, әншілік, күйшілік өнеге қалай өсіп келеді, ән-күйді орындау мәдениеті қандай дәрежеде? Қазақ халқының музыка тарихы консерваторияда түгел және жеткілікті өтіле ме? Музыкалық мектептерде бұл неге пән есебінде жүрмейді? Музыка тарихын жазу, жеке композиторлар туралы монографиялық зерттеулер жасау, проблемалық мәселелер көтеру не күйде? Музыка мұрасы қаншалықты жиналды, оның насихатталуы қалай? Осы секілді “мен мұңдалап” тұрған көп әңгіме Композиторлар одағының назарынан тыс қалып келеді.

Музыка мәдениеті тек өткеннің мұрасын қайталап орындаумен ғана көркеймейді ғой. Бұл арада әсіресе күйге арнайы тоқтаған жөн. Егер қазақ халқының күйшілік өнері Құрманғазының, Тәттімбеттің, Дәулеткерейдің, Ықыластың, Динаның күйлерін қайталап орындаумен бітеді десек, оның жеміссіз, келешексіз болғаны да. Жаңа өнерде жаңа сапа тауып дамымаған өнер - өнер ме? Әлде бізде күй шығаратын талант таусылып біткен бе? Жоқ, олай болмаса керек. Әңгіме классикалық қазақ күйінің бүгінгі дамытушы, жасаушыларын қадірлей, тәрбиелей білуде. Күйді музыканың басқа жанрлары сияқты үлкен өнер деп тану қажет. Қазақ совет әндері көркейіп отырған кезде әннің ежелгі ағайыны – күйдің жаңадан тумай тоқырап қалуы жұмбақ нәрсе. Міне сондықтан да “болғанынша болар” демей, “бұл қалай?” деп ойлану керек сияқты. Композиторлар осы мәселеге үңіле көңіл бөлсе, пайдалы жұмыс болар еді.

Кейбір шығармалардың құлаққа түрпідей тигуінің де басты себебі композиторлардың өмірді аз білетіндігінде жатыр. Белгілі бір тілді жақсы білу үшін сол тілде сөйлесе білу ғана жеткіліксіз екендігі секілді, халықтың музыка

дәстүрін, тарихын, рухын білу үшін де халықтың бірнеше әнін жаттап алу аздық етеді. Халықтың өмір тынысын тамыршыдай білу керек. Кабинетте оңаша отырып, қанша тырбанғанмен, схемалы жамау-жасқау, жансыз құрастырынды ғана тууы мүмкін. Халықпен араласқан, халықпен бірге жүрген композитор осы күні жұрттың қандай музыканы сүйіп тыңдайтынын сезер, білер еді. Егер шығарушының атын атамаса, қай елде, қай ғасырда туған шығарма екенін біліп болмайтын кейбір “романстар” бар ғой. Бағзы бір композиторлар музыкалық дәстүрден қол үзіп, “жаңалық” дейтіндері де бар. “Мен композитормын, қазақтың ән-күйін білемін, осал емеспін, пәлен сюита, ән, романс, симфония жаздым... Шарттарды орындадым. Қаламақыларымды алдым...” деп жүреді ондайлар. Ал халық ол ат-көпір “шығармаларды” сүймейді де білмейді. Өйткені олар музыканың ұлы анасы – халық әндерінің рухын түсінбей жазады. Әр елдің мақтаулы композиторына бір еліктеп жүріп, өзіндік нақышынан, әуенінен жүрдай болады. “Әмбебап” боламын деп бір елдің де музыкасының бабын таба алмай қалады.

Музыка өмірден туады. Совет адамының ерлік еңбегі де, күйініш-сүйініші де, жеңіске жетер жолдағы жеңілістері де, қысқасы, барлық өмірі – музыка тақырыбы. Адам бар жерде ән, күй бар. Оның таусылмас сырын халық музыкасын жанындай сүйетін, музыка тарихы мен теориясынан хабардар, қабілетті, дарын иелері ғана ашпақ. Біздің композиторларымыздың табысқа жетуінің кепілі – халықтың өмірін, ойын, арманын, мақсатын жете білуде.

1957

ЭЛЛАДА ЕЛІ

Адамзаттың мәдени дамуына баға жетпес үлес қосқан халықтарының бірі – грек халқы. Грек немесе ертедегі эллин

ғылыми баяндамалар мен жарыссөздерде, атақты орыс оқымыстылары мен туысқан республикалардан келген қонақтардың лебіздерінде мәнді шындықтар айтылып еді. Конференция жұмысын қорытындылаған сөзінде марқұм Мұхтар Әуезов “Бұл бес күн ішінде ғасырлар бойына созылған қазақ әдебиеті тарихының үлкен көлін кезіп-кешіп өттік” деген болатын. Осы сөздердің ақиқаттығы “Әдеби мұра және оны зерттеу” деген атпен шығып отырған кітапты оқығанда ойымызға оралды.

Жинаққа енген әрбір баяндама, әрбір жарыссөзде қазақ әдебиеті тарихының нақтылы жайлары сөз болады. Фольклорды, революцияға дейінгі әдебиетті, совет әдебиетін білу, зерттеп тану ісіндегі қол жеткен табыстар мен алдағы міндеттер кеңінен қамтылған. Ондаған адамның жарыссөзін қоспағанда, конференцияда жасалған жеті негізгі, тоғыз қосымша баяндаманың әрқайсысы арнаулы зерттеулердің тақырыбындай кең де дара. Бұларда және конференцияның қорытынды ұсыныстарында болашақ жылдардағы ғылыми істердің жол-жобасы дерлік жиын пікірлер айтылған.

Әдеби мұраның аса күрделі саласы ауыз әдебиеті екені мәлім. Қазақтың қаһармандық, лиро-эпостық, тарихи жырлары, ертегілері, шешендік сөздер, тұрмыс-салт өлеңдері, ақындар айтыстары, мақал-мәтелдері тағы басқа мирастары ұшан-теңіз. Соларды жинау, саралау, зерттеу саласындағы кең міндеттер филология ғылымының докторлары М.Ғабдуллин мен Н.С.Смирнованың сөздерінде жан-жақты қойылған. Бұл кітапта фольклор жөнінде ең зәру істер аталған деуімізге болады. Мәселе сол жақсы ұсыныстарды әрдайым басшылыққа ала отырып, жүйелі жұмыстар жүргізуде. Конференцияның фольклор туралы қойған бірсыпыра талаптары іске асырылып келе жатқаны да мәлім. Кейінгі жылдарда өте күрделі еңбек – “Қазақ әдебиеті тарихының” І томы жарыққа шықты. Бұл – ауыз әдебиетінің қыруар қорын ғылыми парасаттылықпен түсіндірген бағалы еңбек. Сонымен қатар фольклор мұрасын баспаға әзірлеу жұмысында да атап

айтарлық нәтижелер бар. Мәселен, қазақ ертегілерінің екінші томының (біріншісі бұдан бірнеше жыл бұрын басылған) қазақ және орыс тілдерінде баспаға даяр екенін, үш томдық болып жоспарланып, алғашқы кітабы 1962 жылы шыққалы тұрған ақындар айтысын, Алпамыс, Қамбар, Қозы Көрпеш жырларының ғылыми басылымын, мақал-мәтелдердің екі тілде басылуға әзірленгенін, қаһармандық мұрадан тағы да жеті батыр жырын шығаруға қам жасалып отырғанын атасақ, фольклор байлығын зерттеудің үздіксіз дамып келе жатқанын аңғарамыз.

Революцияға дейінгі әдебиеттің жағдайлары, сол әдебиетті зерттеудің барысы филология ғылымының докторлары Қ.Жұмалиевтің, Б.Кенжебаевтың, М.С.Сильченконың, филология ғылымының кандидаты И.Дүйсенбаевтың баяндамаларынан көрінеді. Конференцияның XVIII-XIX және XX ғасырлардың әдебиетін білу мен тану жөніндегі шығарған қорытынды міндеттері саға-сала. Бірсыпыра ақындар творчествосын орта, жоғары оқу орнында өту, жеке жинақ етіп шығару мәселесі де көрсетілген еді. Көп ақын мұрасын әлі де жеріне жеткізе тексере түсу міндеттелген. Ол талаптар мен тілектер әділ екенін қазір де толық сезінеміз. Шынында аталған конференция Қазақстандағы әдебиеттанудың жайын әңгімелеген, ұзақ уақыт істелер іске бағыт көрсеткен аса ойлы, жауапты жиын болып еді. Революциядан бұрынғы әдебиетпен айналысып жүрген жолдастар ғылыми ізденуді күшейтуге, соны шешімдер табуға ұмтылулары шарт. Әдебиет зерттеушілері де әдеби ізденісті жаңа белеске көтерулері тиіс.

Конференцияда халықтар арасындағы әдеби байланысты тексеру, білу қажеттігі де айтылған. Бұл мәселені, әсіресе, туысқан халықтар өкілдері В.Сидельников, М.Фетисов, З.Мамытбеков, А.Сейфуллаев жолдастар аса дәлелді етіп қойған. Марқұм М.Фетисов өзінің сөзінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдеби байланысты кең көлемде зерттеуді ұсынды. З.Мамытбековтың қазақ пен қырғыз

әдебиетінің жеке өкілдері шығармаларын да, эпос мұраларын да салыстырып іздестірейік дегені орынды әңгіме. Сондай-ақ А.Сейфуллаевтың ертедегі ғасырлардың ескерткіші – “Мұхабатнама”, “Хұсрау мен Шырын”, “Жұм-жұма” сияқтыларды зерттеуге Орта Азия халықтарының оқымыстылары күш жұмсауы қажеттігін ескертуі де жөн. Әдеби қатынас пен әдеби әсер мәселесі жөнінде филология ғылымының кандидаты Б.Шалабаевтың тұжырымдарын орынды санаймыз. Ол, әсіресе, қиссалар жайында қызғылықты ойлар айтқан. Ғалымның “Қиссалар әлі күнге дейін елеусіз келе жатқан, орта, жоғары дәрежелі мектеп программаларында, әдебиетімізді зерттейтін институттардың іс-әрекетінен де өзіне тиісті еншіден құр қалып келе жатқан жанр” деген сөздері рас.

Қазақтың советтік әдебиетінің жағдайларына арналған баяндамаларында филология ғылымының докторы Е.Ысмайылов, филология ғылымының кандидаты М.Базарбаев түбегейлі міндеттерді алға тартады, келешекте атқарылар істерді нақтылап атайды. Е.Ысмайылов дүниетану мен көркем творчествоның ара қатынасына, әдебиетіміздегі реалистік дәстүрдің қалыптасуы мәселесіне қазақ әдебиетінің ғылымдық тарихын жасау, әдеби байланыстар, сын жайына жүйелеп тоқталған. Сондай-ақ М.Базарбаев дәстүр мен жаңашылдық мәселесін қазақ поэзиясы мысалдарымен әңгімелейді. Жас ғалым М.Дүйсеновтің әдебиеттегі түр мен мазмұн проблемасын көтеруі де құптарлық нәрсе. Өйткені мазмұн мен түр мәселесі әдебиеттанудың ең күрделі теориялық міндеттеріне қосылады.

Аса терен, тамаша кемел пікірлерді Мұхтар Әуезовтің сол конференциядағы қорытынды сөздерінен оқимыз. Қазақ әдебиетінің білгірі, жазушы М.Әуезов конференцияда жасалған баяндамалармен бірге әрбір жарыссөзге де жіті мән беріп, елеулі сөз айтқандарды ескерусіз қалдырмаған-ды. Оның бұрынғы-қазіргі әдебиеттің сан-сала жайларына жетік талдау беруі әдебиет зерттеушілерге өнеге. Бүгін енді Мұхтар

Әуезовтің өз еңбектері әдеби мұраға айналып отыр. Ендеше, реті келгенде, бұл жөнінде де бірер пікір айтуды мақұл көреміз.

Әдеби мұраға қаншалық ілтипатпен қараудың үлгісін тамаша зерттеулерімен де, ұстаздық ғибратымен де кеше ғана үйреткен кісі бүгін арамызда жоқ. М.Әуезовтің беллетристикалық ұлы шығармасы – “Абай жолы”, талантты повестері мен әңгімелері, озық көркем очерктері, драматургиялық туындылары, түрлі тілдерде түрлі газет-журнал беттерінде жиналмай жатқан мақалалары, әдебиет пен өнердің, мәдениеттің әр мәселесі жайында сөйлеген сөздері, жер жүзілік классикалық әдебиеттен теңдесі жоқ аудармалары, дос-жарандарымен жазысқан хаттары, басылуға үлгермеген басқа да түрлі-түрлі жазбалары ондаған томдардың дүниелігі болмақ. М.Әуезов творчествосы туралы жер жүзіндегі түрлі тілде жазылған үлкенді-кішілі зерттеулер мен мақалалардың өзі қаншалық! Ұлы суреткер, ғалым, публицист, қайраткер, ұстаз, азамат Әуезов туралы замандастарының еске алу жазбалары өлденеше кітап болатыны да күмәнсіз. Ендеше осыншама мол мұраны жиып-теріп, салалап, тізімдеп, талдап, реттеп бастырып шығару – жеке-жалғыз кісінің қолынан әсте келмейтін іс. М.Әуезов мұрасын жүйелі түрде, арнайы, үздіксіз қарастырып отыратын, басқа да ғылыми жұмыс жүргізетін зерттеушілер тобы керек тәрізді.

“Әдеби мұра және оны зерттеу” – аса бағалы кітаптардың бірі. Мұнда ұмыт болмастай аталы сөздер, терең ойлы толғамдар, әділ ұсыныстар, қымбат қорытындылар бар. Қазақ әдебиетін түбегейлі танығысы келгендер бұл кітаптан мол мағлұмат таба алады.

1961

ТҮРКІСТАН ЕСКЕРТКІШІ ТӨңІРЕГІНДЕ

Қазақстан жерінде ерте заман ескерткіштері, архитектуралық мұнаралар аз емес. Орасан үлкен өлкеміздің түрлі тараптарында қадым дәуірдің үлкенді-кішілі материалдық туындылары сақталып қалған. Олардың бәрі бірдей кереметтер емес шығар. Дегенмен, архитектуралық бітімі өзгеше, атағы әлемге белгілі қымбаттары да кездеседі. Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі – бұл айтқанымыздың айғағы. Архитекторлардың айтуынша, осы ескерткіш көлемі жағынан бүкіл Орта Азия жеріндегі ең үлкен ғимарат болып табылады.

Кезінде Ақсақ Темір небір атақты ұсталардың күшімен, өнерімен салдырған мавзолей ғасырлар бойында біраз зақымдалған. Үйдің сыртқы дуалдарына жапсырылған бояуы берік, сапалы нақыштар кейбір жерлерде құлаған, көптеген жазулар, алтын жалатқан өрнектер өшкен, қабырғалардың табан қыштары тозған, арагидік жарықшақтар пайда болған. Сөйтіп жыл асқан сайын керемет сұлу құрылыстың ажары аза берген...

Қазақстан үкіметінің шешіміне сәйкес, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін жөндеп, қалпына келтіру ісі 1952 жылы басталды. Бұл мәдени мұраға мән бергендіктің белгісі еді.

Соңғы он жыл ішінде ескерткішке бірталай жөндеулер жүргізіліпті. Бірақ жұмсалған қаржымен салыстырғанда орындалған жұмыс тым жұпыны сезіледі. Осыған байланысты кейбір байқағандарымызды айтуға жөн көрдік.

Ең алдымен ескертетін кемшілік – жөндеу жұмыстарына нақтылы басшылықтың, берік бақылаудың болмай келуі. Бұған дәлелдер толып жатыр.

1952 жылдан 1958 жылға дейін шарт бойынша реставрация жұмысын Ташкенттің ескерткіштерін қалпына келтіретін мастерской жүргізеді. Бірнеше жыл бойында әрбір істелген іске лайықты бақылау, бағалау болмай, ақырында Қазақстанның комиссиясы көп жұмыстарды жарамсыз деп

табады. Ескі ақшаға шаққанда үш жарым миллионға жуық ақшаны сіңіріп, Ташкент ұсталары кете барған.

1960 жылы Ескілікті ескерткіштерді қалпына келтіру жөнінде ғылыми-өндірістік шеберхана ашылып, Госстрой қарауына беріледі. Содан бері жұмыс едәуір жанданып жүйеге түсе бастады. Дегенмен, Госстройдың да, оның қарауындағы мастерскойдың да тындырғаны әзір шамалы.

Өткен жылы арнаулы ұйғарым бойынша, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін болашақта республикалық ғылыми-атеистік музейге айналдыру белгіленді. Осы мақсатқа байланысты мавзолейді қалпына келтіру, жөндеу жұмыстарын жеделдету жөн еді. Алайда, істің қазіргі қарқынына қарағанда, реставрация тағы да бірнеше жылға созылатын тәрізденеді.

Мавзолейді қалпына келтіру мен жөндеу істерін тікелей басқаратын ғылыми-өндірістік шеберханаға жетекші кұтаймай, оған соңғы үш жылда үш бастық тағайындалған. Госстройдың архитектуралық ескерткіштер бөлімінің бастығы С.М.Ивановтың шеберхананы басқаруға соңғы тапқан адамы А.М.Гоберниктің мұндай іске білімі де, тәжірибесі де жоқ. Мұның үстіне әлгі шеберханамыз да, оның басшылары да Алматыда. Істелген жұмысты өлшеп, лайықты бағасын қою үшін мастерской адамдары ай сайын Түркістанға барып қайтатын көрінеді. Жолға кететін қаржыны айтпағанда, біткен жұмысты қабылдап алуда да, ақы төлеуде де көп жөнсіздікке жол беріліп келген. Айтпақшы, Алматыдағы ғылыми-өндірістік шеберхананың нормировщикі Послухина Госстрой басшыларының бірі – Ивановтың зайыбы екен. Түркістан мавзолейінде жасалған жұмысты тексеріп бағалаушы – Послухина, ал оны бекітуші, қабылдаушы – Иванов.

Реставрация жұмысын жүргізуге шебер ұсталар іздеу, соларға ақы төлеу жөнінде көптеген сорақылықтарға жол беріліп келген. Бұған бір мысал келтірейік. Осыдан бірер жыл бұрын мавзолейдің күмбездеріне жапсырып қондыратын сталактиттерді жөндеуге Алматыдан үш жұмысшы жіберіледі. Ең жоғары бағамен ақша алып, қыруар қаржыны жұтқан бұлар

пайдакүнем алаяқтар болып шығады. Олардың арнаулы ұсталық мамандығы бар-жоғын тексермей (біреуі юрист, екіншісі бухгалтер, үшіншісі шофер көрінеді), немқұрайды жібере салу – осындай жауапсыздықтың салдары. Оның үстіне бұлар басқа біреулердің атына жаздырып та көп қаржыны қылғытқан. Орайы келгенде айта кететін нәрсе – осы он жыл жұмсалған қаржының қаншалық орынды, орынсыз кеткенін финанс органдарының бақылау-тексеру бөлімдері түбегейлі қадағалап көрмепті.

Ұйымдастыра білсе қолынан өнер тамған ұсталар сол Түркістанның өзінен де табылады. Онда тіпті Өзбекстан ескерткіштерін қалпына келтіруге қатысқан атақты шеберлер де бар. Бірақ, неге екені белгісіз Алматыдағы Ивановтар мен Гоберниктер нағыз шеберлерді шеттетіп, көлденең адамдарды жинауға құштар көрінеді. Қазір Түркістан мавзолейінде жергілікті белгілі ұсталардан Шахабов Хұснитдин деген шебер ғана істейді. Осы Шахабов пен Бабажанов, Юлдашев сияқты жұмысшылар еткен еңбекке лайық ақы төлеу орнына бұрмалаушылықтар жасалып келгенін айтады. Өз еңбегінің бағасын білетін, ар-ұятын салып жұмыс істейтін адамдар мұнда тұрақтамауының бір себебі осында. Реставрация ісін басқарушылар бүкіл Түркістанға аты мәлім Яқия деген ұстаны қолдан шығарып алған.

Сонымен ең үлкен олқылық – Госстройдағы архитектура ескерткіштері бөлімі мен ғылыми өндірістік мастерской бастықтарының істің анық жағдайын жіті білмеуінде.

Қожа Ахмет Ясауи үйінің көп бөлмелері мен кен залдарында ежелден неше алуан мұралар болған. Олардың кейбіреулері бұл күнде орнынан табылмайды. Мұнда бірсыпыра тарихи адамдардың үстіне мәрмәр тас қойылған бейіті бар. Жөндеу кезінде құлпытастардың біразы астан-кестен аударыстырылыпты. Түбінде осы мавзолей үйі ғылыми музейге айналғанда сондағы күллі ескерткіш атаулы сақталуға тиіс қой. Мамандардың айтуынша, мавзолейдің ағаштан ойып жасалған үлкен есіктері ескі дәуір мәдениетінің аса қымбат

айғақтары сияқты. Бақылап, сақтай білсе, онда “керемет өнердің куәсіміз” деп тұрған нәрселер толып жатыр. Міне, осылардың Қазақстан тарихы үшін қадірлілігін түсінбей, әйтеуір мавзолейді бір жобаға келтіріп, тезірек актілеп өткізсек дейтін ниеттің салқыны да байқалады. Көптеген ескі жазулардың өшкенін қайтадан қалпына келтірудің орнына үстінен бастырып, жаппай сылақ жүргіздіру осы айтқанымызды дәлелдейді. Мавзолейдің алдындағы Рабиға ханым күмбезінің қалдықтары да жөнделмек былай тұрсын, қайта бұздырылып, кірпіші алынған. Ал ғимараттың ансамбліне кіретін “қылуат” үйінің жөндеуі тіпті жоспарға да кірмеген.

Осы кемшіліктердің жол алуы – бізде архитектура ескерткіштерінің жай-күйін қадағалап отыратын арнаулы мекеменің болмауынан. Өкінішті нәрсе сол – архитектура ескерткіштерін жөндеу ісінен СССР Архитектура академиясының қазақ филиалы да (жетекшісі А.Жәкішев), Қазақстан Архитекторлар одағы да (председателі Е.К.Дятлов) бейхабар. Тіпті бұл мекемелерде архитектура ескерткіштері жөнінде не бөлім, не жекелеген адамдар жұмыс істеп отырған жоқ. Түркістандағы мавзолейге ғана емес, күллі Қазақстандағы архитектуралық мұраларға иелік жоқтың қасы.

Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін қалпына келтіруге байланысты өкпе айтылатын кісінің бірі – Госстрой бастығының орынбасары Т.Бәсенов жолдас. Белгілі маман, беделді қызметкер бола тұра, ол кісі де бұл іске жанашырлық көрсетпейді.

Түркістан ескерткіші төңірегіндегі айтылар әңгіменің кейбіреулері осылар. Бұл жұмысқа шындап мән берсе, Түркістан ауданының қоғамдық ұйымдары да көп көмек тигізер еді. Бірақ аудан мекемелерінің әзірге көмегі де, басшылығы да сезіліп отырған жоқ.

Келешекте республикада ғылыми-атеистік музей болғалы тұрған ескерткішті жөндеп, қалпына келтіруге үкіметіміз қаржы аяп отырған жоқ. Басты кемшілік – істі білетін әрі

ескерткіш мәнін түсінетін басшылықтың, ұйымдастырудың аздығында. Тиісті орындар осы жағын бақылауға алса жөн болар еді.

1962

КҮРЕС ЖОЛДАРЫ

Қазақстанда Совет өкіметінің орнау, беку жағдайын суреттеген шығармалар аз емес. Кіші жанрдағы туындыларды айтпағанда бірнеше романды да көрсете аламыз. Міне, солардың қатарына тағы бір тың туынды қосылды. Ол – көрнекті ақынымыз Асқар Тоқмағамбетовтің “Әке мен бала” (1962 ж.) романы.

Асқар ақынның шығармаларымен таныс адам бұл романның жазылу тарихынан да хабарсыз болмасқа керек. Қазіргі “Әке мен бала” деген атпен шығып отырған туындының жеке тараулары бұдан жиырма-жиырма бес жыл бұрын үзінді ретінде түрлі жинақтарда, оқулықтарда жарияланған. Алайда, автор бұл романына кейінгі жылдарда ғана шындап назар аударған, бастапқы жазғандарын қайта қарап, толықтырып, бас-аяғын бүтіндеп шыққан.

“Әке мен бала” романында суреткер оқушыға нені аңғартпақ болған, қандай шындықты айтуға ұмтылған, алдымен соған келейік. Шығармада Қазақстанның 1919-1920 жылдардағы хал-ахуалы елестетіледі. Ол кезде қазақ ауылдарында тап тартысы қатты өршігені тарихтан мәлім. Жазушы еңбекші бұқараға азаттық алудың оңай болмағанын, бұл жолда талай қанды оқиға, қасіретті істер өткенін еске салмақ. Қысқасы, Қазақстандағы таптық күрестің шын суретін беруге талаптанған. Бүгінгі советтік шындық – бейнет шеккен, қан төккен қаһарман аталардың, қажырлы аналардың ауыр, қатал күресінің нәтижесі демек. Жазушының білдірмек лебізі, сыры осылайша терең жатқанын шығарманы оқыған кісі жақсы сезінеді.

Ал шығарма негізіне қаланған оқиғалар рас құбылыстардай әсер қалдырады. Роман шу дегеннен өзінің шыншылдығына, табиғилығына сендіреді. Жайымбай секілді байдың қарызынан өмірі құтыла алмайтынын түсінген Аманжол мен Қадишаға қашып кетуден басқа амал да жоқтай. Байлардың қарызынан құтыла алмай зар илейтін ел қасіреті осы кезге дейін әдебиетімізде жеткілікті көрінбей келді. Бір кезде белгілі мекенде тұтасып жатқан елдің екінші бір шақта жоқ болып кетушілігі қазақ жағдайында бұрын жиі кездесіп отырған... Қалай болған күнде де Аманжолдың әрі әйелінен көз жазып қалуы, әрі баласын жоғалтып алуы аласапыран, дүрбелен дәуірдің ахуалын аңғартады.

Аманжолдың қайырымды орыс азаматымен Ташкентке келуі, шаһар салтын білмей машақатқа түсуі, өзбек байына жалданып жұмысқа тұруы, басмашыларға қарсы соғысқа қатысуы – сол заманның нақтылы суреттері секілді. Қазақ адамының Орта Азияда Совет өкіметін орнату үшін күресін көрсетуі де – шығарманың соны сипаттарының бірі. Қадишаның Аманжолдан айырылып көп азапқа түсуі, күштілер мен тістілердің мазағына ұшырауы, Совет өкіметі орнағаннан кейін қолы теңдікке жетуі – бұл да аталған дәуірдің объективтік шындығына сай келеді.

Романның бас кейіпкерлері – Аманжол мен Қадишаның тұлғалары бірден-бірге қомақтала, ірілене түскен. Кітап басында таптық күрес дегеннен хабары кем, момын Аманжолдың бас сауғалап, Жайымбай тұзағынан құтылу үшін, өзінің туған жерінен белгісіз сапарға шыққанын көрсек, кейін ол өмір мектебінен өтіп ысылады, еліне саналы күрескер болып қайтады. Ауылдың қатардағы қарапайым әйелі Қадишаның жергілікті Совет өкіметінің белсенді қызметшісі болуы қоғам өміріндегі үлкен өзгерістердің бір көрінісі.

Жазушы, ең алдымен, осы екі қаһарманның бейнесін жасауды мұрат еткен секілді. Сол себептен де бұлардың екеуінің өмір талқысы тарау сайын кезектестіріле көрсетіледі. Аманжолдың да, Қадишаның да іс-әрекеттері өмір

шындығына әрі характер табиғатына лайық. Бөтен қосалқы оқиғаларды көбейтпей, негізінде, бір семьяның тағдырын әңгімелеп шығуы шығарма желісінің шымыр тартылуына септескен.

Сонымен қатар романда басқа да кейіпкерлер қатары бар. Солардың ішінен ұнамсыз бейнелер тобына жататын Жайымбай, Әлеухан, Ишан, Сәдібек сияқтыларды бөлек атауға болар еді. Шынында Аманжол мен Қадишаның тарихы болған істің естелігі, не күнделігі емес. Бұлардың әрекет етер нақты өмір майданы бар. Егер романда Аманжолдың Орта Азия басмашыларына қарсы күресі көбірек суреттелсе, Қадиша күндері өзінің туған жерінде, Шәуілдірдің Мыңшұқырында өтеді.

“Әке мен бала” романының бір атап көрсетерлігі – дін иесі адамдардың бейнесі жан-жақты жасалуында. Жалпы дін иелерінің зиянды істері біздің әдебиетімізде аз айтылған ғой. Діннің кесапатын әшкерелеуде, мәселен, өзбек әдебиетінің табысы мол. Бір Хамзаның шығармаларының өзінде дүмше молдалар барынша әшкереленбей ме? “Әке мен балада” дін адамдарының нанымды бейнелері жасалған.

Романның басты ұтысы Совет өкіметінің жаңа-жаңа аяқ басып келе жатқан кезіндегі тап күресін жеке адамдар тағдырымен қабыстыра суреттей алуында дер едік. Ескінің оңай жеңілмейтіні, жаңаның бірден орнықпайтыны – диалектика заңы. Петроградта 1917 жылы Октябрьде орнаған Совет өкіметі кей жерлерде бірден беки қоймаған. Қазақстанның оңтүстігінде жатқан Шәуілдір елінде 1919 жылы да байлар мен ишандар бәз-баяғы өктем қалпында. Мұны романның “Ала қоржын” деген тарауынан айқын танымыз. Жалпы алғанда, “Ала қоржын” – бас-аяғы жинақы көркем әңгіме. Тілінің байлығы мен қуаты, реалистігі мен табиғилығы, жасалу шеберлігі жағынан “Ала қоржынды” әдебиетіміздің үздік шығармаларымен қатар қоюға болады. Осы қысқа әңгімеде байлардың билігі мен жоқ-жітіктердің жабырқау, жүдеу күйі ерекше ұтымды берілген. Әрі күнделікті

өмірдің ақиқат ағысы, әрі өмірдегі түпсіз қайшылық елестейді. Жазушы үстем тап өкілдерінің тойымсыз да тыйымсыздығын, Қадипша секілді бейбақ әйелдің панасыз да шарасыз халін ашарлық типтік оқиғалар байланысын тапқан, характерлер психологиясын ашқан дейміз. Әрине, романның әрбір тарауы осыған барабар емес. Бірақ шоқтығы биік жерлерін ерекше атауды да жөн көрдік.

Бұл ретте тағы да бір тарауға тоқталамыз. Романның жалпы бөліміне кірігіп тұрған, әрі өзіндік аяқталған құрылысы бар жинақы бөлім “Құрбан ұста” деп білеміз. Бұл – үзінді күйінде оқушыға ертеден таныс әңгіме. Мұнда Құрбан ұста секілді кеудесін ешкімге бастырмайтын, намысты, жігерлі қазақ адамының кесек тұлғасы жасалған. Құрбан ұстаның Сейдехан болысты өлтіруі Аманжолдың өткен істі, 1916 жыл оқиғасын еске түсіруі ретінде әңгімеленген. Осы қысқа көріністің өзінен Құрбанның қайсар мінезі жарқ ете қалғандай. Патшаның отар елдерден қара жұмысқа кісі алуын естігенде қазақ елінің қатты толқығанын біз басқа шығармалардан да оқығанбыз. “Ботагөздің” біраз жері 1916 жыл оқиғасына байланысты. Алайда, Құрбан ұста мен Сейдехан болыстың ара қатынасы өзінше, тың байланыстармен берілген. Құрбанның болысқа өш болар себебі де, араларындағы қырғиқабақтықтың бірден бірге өршігені де, тартыстың шешілуі де заңды. Мұндағы тың шешім сол – болысты өлтірген Құрбан ешқайда қашпайды. Оның ар-намыс, қорқақтық туралы түсінігі өзінше. “Қолмен істедік, мойынмен көтереміз, жігіттер, алған беттен қайтпау керек” дейді ол. Бір әттең дерлігі – осы Құрбан секілді қажырлы, табанды адам романда эпизодтық кейіпкер дәрежесінде қалған.

Шығарма кейіпкерлерін даралауда, соларға лайық сырт келбет, қимыл, сөз табуда жазушының ізденгені аңғарылады. Кейде жазушы портреттік мінездеулермен-ақ адамның кескінін елестетіп кетеді. Бұған бірер мысал келтірейік. Арыстанбап мешітіне намазға бара жатқан шайқыны былай

суреттейді. “... Біреуі мыжырайған, мойны қисықтау, танауы таңқиған, басқа денесіне қарағанда бет жаратылысы қызық, сопақ екенін я үшбұрыш екенін біліп болар емес. Құдды самаурынға түскен кісінің сәулесі секілді. Қай жағынан қарасаң да сопаяды да тұрады. Ал сол бет әлпетіне қарағанда құлағы епетейсіз үлкен”. Бұл ұнамсыз кейіпкерге жағылған қара бояу емес, автор өткірлеп қана айтқаны болмаса, адамда болмайтын бөгде белгілерді қоспаған секілді. Ең қызығы сол – осы адам шайқы деген аты болмаса, бұрынғылардан жаттап алған:

Түркістанда түмен бап,
Отырарда отыз бап,
Самарқанда сансыз бап,
Ең үлкені Арыстанбап...

дегенді қайталағаннан басқаны білмейді. Осы шайқы жолда жүдеу Қадипшаны көргенде, Арыстанбап әулиенің “әруағы” деп ойлап қалып, зәре-құты қалмайды. Жазушы діннің атын жамылып, ел үстінен күн көріп жүргендердің тас қараңғылығын таңбалаған.

“Әке мен бала” романының қымбат қасиеті тілінің құнарлылығында. Мұны ерекше көрсетуге тура келеді. Шығарма тілі бай болу керектігі, “тіл - әдебиеттің бірінші элементі” екендігі мәлім қағида. Бірақ, осы ақиқатты жете ұғынбаушылық бізде жиі бой көрсетеді.

“Әке мен баланың” үйірімді, шешен тілі оқушыны жалықтырмайды. Тіпті, романның бірыңғай хроника сияқтанған (Орта Азия оқиғалары) тұсына келгенде де тіл әңгімеге жан бітірген. Көркем шығарма тіліне керек қасиеттің бірі – тартымдылық, қысқалық қой. Кейде ол көп әңгіменің түйінін сығымдап шапшаң айтып тастайды. Аманжолдың Жайымбайдан кетуін автор былай түсіндіреді: “...Аманжолдың әкесі Андабай: “жалғыз баланың келіншегі түскенде бір нәрсе кенірсітіп ырым қылмағаным өлім шығар” – деп Жайымбайдың бір баспағын келер жылы төлеуге алып, тойына сойған. Бірақ, төлейтін жылы Андабайдың өзі өліп,

әкесінің жаназасына баласы тағы бір тоқты алып сойған еді. Тоқты қой болып, баспақ сиырға айналып, соның төлеуінен құтыла алмай, Жайымбайдың есігінде әйелімен екеуі бес жыл жұмыс істеді. Ақыры қашып құтылуға тура келді. Осы алай-дүлей дауылда ауру әйелін, аш-жалаңаш баласын сүйретіп сапар шегуі де соның зардабы” (7-бет). Осы сөйлемдерде көп тарих ескертіліп өткен. Бұл – материалға да қанықты, тілге де ұсталықты керек ететін нәрсе.

Ақырында “Әке мен бала” романының ұнамды сипаттары қатарында суреттеліп отырған ел мен жердің колоритін бере алғандығын қосу керек. Нағыз құтырына соққан кезде адамды жүргізбей қоятын “Арыстанды Қарабастың” долы желінен бастап, Сырдария бойының тоғай суреттері мен алаботалы Шәуілдір жерінің көріністеріне дейін көрсетілген. Адамдардың психологиясындағы, тіліндегі ерекшеліктері де табиғи, рас.

Мақала соңында роман бойында байқалған кейбір жетіспегендікті ескертсек дейміз. Осында қаһармандардың бірден-бірге өсіп отыруына оқиғалық дәлелдеме (мотивировка) жеткілікті тәрізді. Кейіпкерлердің әрбір ісінің себептері айқын. Бірақ, кейде қаһармандардың күрделі әрекеттеріне іштей даярлығы немесе психологиялық даярлығы аздау секілді. Айталық, Аманжолдың жоқтықтан, аштықтан қашып, Ташкент кетуінің объективтік астары белгілі. Алайда, оның Қадияша секілді сүйікті әйелін қиып тастап кетуінің сенімді жауабы берілмегендей. Соншама тосын шешімге барған Аманжолда, ең болмаса, тебіреніс, толғаныс болғанын нанымдырақ айту абзал еді. Сол секілді кейіннен Қадияшаның ауылдық кеңес ісіне көтерілу эволюциясы да, ақырында, соның Сырдарияға суға кетуі де қонымдырақ көрсетілмегенге ұқсайды. Осыдан барып, тамам жұрт Қадияша өліміне қайғырды дегеніне илану қиын.

Ауылдағы тап тартысы немен аяқталғанын автор эпилогта баяндайды. Қадияша өлгеннен кейін оқиғаны шарт үзбей,

күрестің қалай жүргенін толығырақ көрсету Аманжолды бұдан гөрі аша түсуге себептесер еді.

“Әке мен бала” романын оқығаннан алған әсеріміз осындай. Әдебиетімізге осы шығармасымен сүбелі сыбаға қосқан жазушыға жаңа творчестволық табыстар тілейміз.

1962

ДӘУІР ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ

Әдебиет шығармаларының қадір-қасиеті, ең алдымен, замандастар өмірін суреттеуден, қазіргі қауымның талап-тілегіне қаншалықты көркемдік жауап бере білуімен өлшенбек. Таптан, қоғамнан тыс әдебиет болмайтыны қашаннан мәлім. Ендеше, біздің қаламгерлеріміз туған елінің бүгінгі келбетін, адамдардың өршіл бейнесін жасауға, тіршілік құбылыстарын шыншыл танытуға ұмтылуы керек. Ғасырлар бойы тың жатқан далалардың ырыс мекеніне айналғанын, асау өзендердің адам күшімен жуасығанын, еліміздің кең өлкесі электр нұрына бөленгенін, шөлдердің гүлстан абад болғанын, жер астындағы қазына кендердің ел игілігіне жаралғанын жырлау қажет.

Соңғы жылдарда қазақ совет әдебиетінде дәуіріміздің көкейкесті тақырыбына арналған көптеген шығармалар пайда болды. Солардың ішінен жұртшылық кәдесіне жараған туындыларды да көреміз. Мәселен, Т.Әлімқұловтың “Ақ боз ат”, З.Шашкиннің “Теміртау” романдарында, Т.Ахтановтың “Сәуле” пьесасында, тағы басқа үлкенді-кішілі шығармаларда замандастар өміріндегі маңызды құбылыстар сөз болған. Әрине, бұл аталған шығармалардың көркемдік сапасы бірдей емес. Алайда осыларға тән ортақ сипат – еліміздің өміріндегі толғағы жеткен мәселелерді батыл көтеруге талаптану деуге болады. Қазіргі әдебиетіміздің өсу жолында екендігіне бұлардан өзге де мысалдар табылады. Ақын, драматург Ә.Тәжібаевтің осы күнде республикаларымыздың театрларында қойыла бастаған “Көңілдерестер”, “Той боларда”

атты пьесаларын көруші жұртшылық жылы қарсы алды. Бұл шығармаларда адамгершілік, ар, мораль мәселелері ұтымды көрсетілген.

Дегенмен, жалпы алғанда, Қазақстан қаламгерлері халыққа идеялық-көркемдік сапасы жоғары туындылар беруге көп қарыздар. Әсіресе, дәуіріміздің озық бейнелері бойынан табылатын, оқушыға үлгі етіп ұсынуға тұратын кесек характерлер аз.

Рас, кейінгі жылдары әдебиетіміз жеке адамға табынушылық үдеген кезде жабысқан кейбір қырсықтан арыла бастады. Қазіргі шығармаларда реалды адамдар бейнелері де, ақиқат тартыстары да, өмірдің түрлі қайшылықтары да ұшырайды. Құбылысты қолдан сырлап көрсету немесе бірыңғай қара бояу жағу машығы да азайған. Қайшылықтарды оңай шешіп, автордың субъектив ансарына бағындырушылық та барған сайын сиреп келеді. Бірақ сонда да болса, көптеген шығармалар оқушыға әсерсіз, тартымсыз екенін жасыруға болмайды. Соның кейбір себептерін жинақтап айтуға да болатын сияқты.

Соңғы жылдары қазақ әдебиетінде шығармадағы орталық қаһарман тұлғасына онша мән бермеушілік бой көтере бастады. Үлкен жетекші тұлғаларсыз дәуір адамдарының типтік іс-әрекетін, арман-мұратын жеткізіп айту қиын. Өмір оқиғаларын қаншама мол беруге тырысқанмен, бас қаһармандарсыз іс мұратына жетпейді. Ірі оқиға, ірі тартыс айналасында, жүйелі сюжеттік өрістеулер негізінде ғана характерлер толысып шығатынын ұмытпау керек. Шығармадағы “қаһармансыздық” кейбір шетел жазушыларының творчествосына талғаусыз еліктеуден туатын тәрізді. Ал орыстың классикалық немесе совет әдебиетінің озық үлгілері қашан да анық идеясымен, сом характерлерімен қымбат болатын.

Біздің қаламгерлеріміздің көбі шығарма қаһармандарының даралық кескінін, қайталанбас ерекшелігін бейнелеуге әлі де баяу жетелеп келеді. Бір кезде ұлы сыншы

В.Белинский көркемдік жинақтаулардың шарттарын жан-жақты сөз ете келіп, нағыз шыншыл туындыларда әрбір кейіпкер “таныс бейтаныс” болуға тиіс деп еді. Ал қазіргі көптеген шығармаларда типтендіру мен даралау органикалық бірлікке келмей, қабыспай қала береді. Белгілі бір кейіпкер туралы біраз нәрсе оқитын сияқтымыз. Алайда осының бәрі ресми анкетаға жазылған деректей ғана әсер қалдырады. Мұның себебі не? Біздіңше, әлі күнге дейін кейбір жазушыларымыз өзінің қаһармандарының жай-күйін жете білмейді. Дәлірек айтқанда, олар тек қана сырт көзге оңай шалынатын өндірістік көрсеткіштер, мінездемелер жағын көбірек тізеді. Қазір қаламгерлер санасына адамдарды өндірістік тетік (винтик) деп қана қараушылық сіңіп қалғанға ұқсайды. Сондықтан да сол “тетіктердің” қайда, қанша жұмыс істегенін оқығанымызбен, ішкі сырына көз жеткізе алмай қала береміз. Оқушыға әсер беруге тиіс ең маңызды, ең қызықты жайлар тасада қалған соң, басқа қосалқы мағлұматтардан пайда жоқ.

Қаһармандардың тереңінде жатқан сырын не білмеушілік, не жасырып қалушылық өнер туындысын схемаға айналдырады. Ал оқиғалардың, адамдардың іс-әрекетінің типтілігін іріктей алмау да суреткерлердің өмір құбылысын жете ұғынып болмағанын аңғартады. Кейінгі кездерде бірсыпыра шығармалардағы тақырып ұсақтығы, көтеріліп отырған әңгіменің мәнсіздігі осы типтік мәселесіне жеткілікті көңіл бөлмегендікті байқатады.

Бізде әлі күнге дейін суреткерлердің оқушыдан сыр бүгіп қалушылығы байқала береді. Зор кемшілік – қаһармандардың өмір құпиялары көп жағдайда біз үшін жұмбақ болуында. Характерлер арасындағы тартысты логикалық шегіне жеткізбей, орта жолдан оңай икемдеп шешу – осының көрінісі. Қаламгердің өз көзі жеткен шындығы бір бөлек, оқушыға айтатын шындығы екінші түрлі болмауға тиіс. М.Әуезов айтқандай, оқушыға ең жақынына сырынды шерткендей адал келмесең, іс зая. Өмірдің өзін емес, соған сырттай ұқсаған бір

схемаларды ұсыну машығынан арылатын уақыт жетті. Оқушыға сенбеушілік, оған нағыз жүрек жарған жан лебізінді ескертпей, жасанды нәрселерді пұлдау ұят екенін түсінсек абзал.

Әдебиет классиктері өздерінің шығармаларында өмір құбылыстарын неғұрлым шыншыл суреттеуге талаптанғаны мәлім. Ал бізде екінші бірінде өмір заңдылығы да, характер шындығы да бұзылып, автордың “жетегінде” кете берушілігі кездеседі. Бұл да әдебиетті кәсіпкерлікке айналдырып жіберудің салдары. Бұдан да бәз-баяғы оқушының саналылығына күмән келтірушілік, барлық процесті қолдан “жөндеп” жіберуге тырысушылық сезіледі. Шындығына келгенде, көптеген шығармаларда қаһармандар нағыз таралғы үзілер тартысқа бармайды, дәйекті мінез көрсетпейді. Тартыс дегеніміздің өзі бірсыпыра жағдайда кейіпкерлердің ішкі дүниесін тебіrentіп, еріксіз қимылға апаратын нағыз қызығулар мен жеккөрулер емес, бір жиналыс яки оңаша кеңес үстінде жеңіл шешілетін нәрселер болып шығады. Ондай қаһармандар қарсыласымен белдескенде, ұстасқанда бірінің жеңгеніне, екіншісінің жеңілгеніне толғанбайтындығымыз осы себептен.

Өмір шындығы мен көркемдік шындық арасы ұзақ жер. Объективтік оқиғалар мен характер шындығы, авторлық идея, идеал бірлестікке келгенде ғана үлкен көркемдік жинақтауларға жол ашылмақ. Тіпті өмірдегі ең озық адамдардың істері сол қалпында шығармаға көшірілмейді. Сырттай қарағанда өте қызық көрінген оқиғалар мен тарихты өзгертпей жазуға ұмтылғандар мұратқа жетпегені жиі кездеседі. Сол үшін көркемдік типтендіру заңдарымен есептеспей болмайды. “Типтік жағдайда ғана тип” жасалатынын ұмытуға ешбір рет жоқ. Бәрінен бұрын әдебиет қандай ауыр ақиқатты да батыл айтып үйренуі керек. Онсыз жерде қаншама сөз әшекейінен де пайда шамалы.

Көркем шығарма өмірді ұзақ зерттеудің нәтижесі болғанда ғана соны характерлер жарыққа шықпақ. Л.Толстой

айтқандай, суреткер өзі шындықты тынымсыз іздеуші болса, оқушы да бірге іздесушіге айналмақ. Түпкі мақсат – түрлі адам характерлерін табу, солардың даму ерекшеліктерін, бағытын ашу, басқалармен байланыс сипатын көрсету болуға тиіс. Қаламгер, айталық, колхоз бен совхоздың кіріс-шығысын ешуақытта дәл бухгалтердей немесе экономистей біле бермейді. Және солай болуы қажет те емес. Суреткердің “бухгалтерлік кітабы” – адам тағдырлары мен тарихтары, характерлер сапары. Ең басты мәселе – адам мінездерінің диалектикасын ашу, солардың әлеуметтік мәнін, бағдарын анықтау.

1963

САРҚЫЛМАС ҚАЗЫНА

Қазақ халқының өлең-жырға, ән-күйге бай екенін түрлі елдердің білімпаздары ертелі-кешті атап ескерткені мәлім. Шындығында, ата-бабаларымыз келер ұрпаққа ұшан-теңіз көркемдік мұра қалдырыпты. Соның аса мол саласы - өндер мен күйлер. Тамаша музыка білгірі, халқымыздың пын досы А.В.Затаевич қазақтың мың әнін бір, бес жүз әнін бір бөлек кітап етіп шығаруы сол орасан байлықтың айғағы еді. Ал Затаевичтің қаламына ілінбеген, қолына түспеген әуендер мен мақамдар қанша! Қазіргі белгілі музыка мамандарының жекелеп жинаған ондаған, жүздеген ән-әуездері өз алдына бір төбе. Қазақстанның музыка зерттейтін мекемелерінің жыл сайын облыс-облыстарға шығып тұратын экспедициялары әкеліп жатқан жаңалықтары да аз емес. Мұның бәрі зерек зерттеушісі мен бағалаушысы кездессе, табыла беретін, қазіргі қауым былай тұрсын, болашақ мамандар игілігіне жарайтын, сарқылмас байтақ өнер туындылары бар екенін дәлелдейді. Сөз реті келгенде айта кетейік, **біздің қазіргі әншілеріміз осы ересен қымбат қазынаны еркін игеріп, пайдалана алмай жүр. Әсем өндердің соншама легі сары алтындай сақталып жатқанда, кейбір әншілеріміз өз репертуарын жылдар**

бойы толықтырмай, жаңартпай жүретіні қайран қалдырады...

Ал музыкалық мұрамыздың зерттеліп, тексерілу мәселесінде көтерілмей жатқан “тың” тіпті көп. Егер әдебиетіміздің XVIII ғасырдан бергісін белгілі дәрежеде танымыз десек, музыка жөнінде былай деу қиын. Әншілер, күйшілер жайынан сирек те болса жарияланып тұратын зерттеулерді немесе таныстыру мақалаларын ерекше ықылас қойып оқитынымыз сондықтан.

Жақында Қазақстан Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы көрнекті композитор, республикамызда музыка зерттеу ғылымының негізін қалаушы академик Ахмет Жұбановтың “Замана бұлбұлдары” атты үлкен еңбегін басып шығарды. Мұнда арғы жағы Біржан салдан бастап, бүгінгі айтулы әнші Жүсіпбек Елебековке дейінгі аралықта өмір кешкен әнші-композитор, орындаушылардың (барлығы жиырма төрт кісі) өмірі мен творчестволық жолы әңгімеленген. А.Жұбановтың бұдан бұрынғы үлкен зерттеуі күйші композиторлар жайына арналған еді. Сонымен бұл екі кітап XIX ғасырдан бергі әйгілі халық өнерпаздары туралы неғұрлым тұтас та қызғылықты мағлұмат бере алады.

“Замана бұлбұлдары” халқымыздың өнер тарихын білгісі келетін қалың қауым үшін аса бағалы, бір де болса бірегей туынды екенін ашық айтуға болады. Аталған кітаптан оқушы Біржан салдың, Ақан серінің, Мұхиттың, Балуан Шолақтың, Жаяу Мұсаның, Мәдидің, Ыбырайдың, Естайдың, Майраның, қазақтың классикалық әншілік-орындаушылық үлгісін советтік заманымызға жеткізген Әміренің, Нартайдың, Қалидың, Қосымжанның, Кененнің, тамаша дауысы тамам жұртты бүгін де тамсандырып жүрген Жүсіпбек, Ғарифолла сияқты дүлдүл әншілердің өнерпаздық сапарының өзгеше сипаттары жөнінде қызықты хикаялар оқиды. Кітаптың әрбір тарауынан өнер құпиясын ғана емес, тарихымыздың да талай қатпарларын жетік білетін, бүкіл саналы өмірін музыка мәдениетімізді өрлетуге жұмсап келе жатқан адамның

пайымдаулары мен қорытындыларын табамыз. А.Жұбанов еңбегінің әрбір бетінде ұзақ жылдарда кешкен зерттеушілік бейнеттің ізі жатыр. Бізге бір оқығаннан соншалықты түсінікті, қанықты көрінген жайлар ғалым қолына оңайлықпен түспеген болса керек. Әр композитор туралы түрлі адамдар жинаған материалдың анығына, тереңіне жету, өз тарапынан үздіксіз жүргізген ізденулер мен талдаулар, дәлелдер мен болжаулар – өткендегі халық өнерпаздары туралы жүйелі тұжырымдар жасауға мүмкіндік берген. Профессор Ахмет Жұбанов та ұлы ұстаз суреткеріміз Мұхтар Әуезовтің бейнелеп айтқанындай, көп жағдайда көшіп кеткен керуеннің жұртында қалған шаланы үрлеп от жандырғандай күйге түскен. Өйткені не Біржаннан, не Ақаннан, не басқаларынан кезінде музыкалық хатқа ешнәрсе жазылмағаны белгілі. Аты, әуені қалған әндердің шығу тарихына көз жеткізу, творчество психологиясын ашу мұндайда қиын нәрсе. Сонда да болса кітап авторы халық композиторларының аса әйгілі әндерінің жасалу себептерін сенімді дәлелдей алған деуге болады. “Замана бұлбұлдары” небір ән асылдарының жан толқынынан қайнап шыққанын көрсетеді.

Сөз болып отырған кітаптың тағы бір ұнамды сипаты – тілінің жатығында, тараулар құрылымының өзгешелігінде. Мұнда арнаулы мамандар ғана түсінетін термин қиындықтары, сөйлем ауырлықтары кездеспейді десе де болғандай. Әрбір белгілі өнер қайраткері туралы көркем әңгімедей әсерлі жазылған. Сонымен қатар ғылым адамына тән дәлдік пен дәлелділік, жүйелілік пен анықтық қатар қонған. Бұл еңбек құрметті ғалымымыздың зерттеушілігі үстіне талантының тағы бір қырын – публицист жазушылығын таныта түскендей.

Оқушы осынау кітаптан қазақтың әйгілі әншілер өмірінің де, өнерінің де ең түбірлі тұстарын шолып өткендей болады. Тамылжыған әсем әндер әсте де жеңіл тумай, сезім, құмарлық, махаббат, арман, күрес куәлігіндей, тіршілік майданының шырқау шырыққан шақтарында көңіл, жүрек

күйі болып табиғи төгілген екен. Оған көптеген мысал бар. Біржанды алып көрейікші. “Жанбота” мен “Адасқақ” әндерінің өмірге қалай келгенін автор суреткерлерше жіті баяндайды. “Жанбота” сол заманғы үстем тап өкілдерінің тиюсыз өктемділігін, Біржан секілді аяулы азаматтың басына тиген соққы елдің ар-намысына түскен таңбадай болғанын ұмыттырмас айғақтай. Сондай-ақ “Ләйлім шырақ”, “Айтбай” секілді әндер табиғаты терең түсіндірілген. Әрбір ән талданған тұста зерттеуші өз топшылауын ұғымды да соны етіп айта біледі. Мәселен, ол Біржан мен Сараның айтысы тек ақындықтың ғана емес, әннің де жарысы болған деп түйіндейді. Біржанның қартайған шақта шеккен қасіреті, данышпан әншінің жоқшылық пен кемшілікке көп ұшырап зар төккені, сонда да нағыз қайнар бұлақтан шыққандай шынайы өнерді өлкесіне таратып, реалистік өнер туын жоғары ұстағаны шебер айтылған.

Біржан секілді заманында даңқы өз аймағынан асып, “Үш жүзге” мәлім болған композитор Ақан серінің творчестволық тағдырынан да талай сырға қанығамыз. Ақанның “Сырымбет”, “Көкжендет”, “Қараторғай”, “Мақпал”, “Құлагер” тәрізді кемел туындыларының көпшілікке жұмбақ құпиялары көрсетілген. Әр әннің қандай ахуал үстінде туғанын тарихи деректерге де, ән жаратылысына да сүйене отырып сипаттайды. Романистің қолына түссе, кесек шығармаларға негіз боларлықтай өмірлік мағлұматтар мен тартыс түйіндері Біржан мен Ақанның ғана емес, Жаяу Мұсадан да, Мұхиттан да, Мәдиден де, Ыбырай, Естайдан да, тағы басқалардан да табылады.

“Замана бұлбұлдары” қазақ топырағында жасаған күллі әнші атаулыны түгел қамтымайды. Мұнда халқымызға есімі мен еңбегі неғұрлым таныс, әндері еліміздің түкпір-түкпірін аралаған, көркемдік дамуымызға тиісті үлес қосқан жүйріктер шоғыры берілген. Бұрынғы заманда, баспасөздің кем, нота жазуының жоқ, қазақ рулары бір-бірімен тығыз араласпай, шалғай көшіп жүрген кезінде Қазақстанның әр өңірінің өзінде

танымал өнерпаздар болған. Бірақ олардың көбінің музыкалық шығармалары халық жадында сақталмай, түрлі себеппен ұмыт қалған. Тіпті осы кітапта тарихы баяндалған қайраткерлердің көбі кезінде белгілі облыстар көлемінде ғана мәлім адамдар еді. Бүкілқазақстандық биікке шығып, аты кең жайылғаны кейін, Совет тұсында ғана. Әлі де талай жүйріктер жөнінде материалдар аз екенін автор кітап соңында арнайы тоқталып ескертеді. Ғазиз, Сәтмағамбет секілді атақты әншілер туралы арнаулы сөз қозғамағанын да автор әлгіндей себептерден дейді. Іздеген адам арғы-бергі әншілерден кейбір көрнекті есімдердің мұнда аталмағанын аңғаруы мүмкін. Өз замандастары қатарында, мәселен, әнші Жамал Омароваға автор неге тоқталмады екен деп біз де ойладық. Материал мол болғандықтан немесе басқа себептерден зерттеу нысанасына ілінбеген әншілер жайын А.Жұбанов кітабының келесі басылымында ескерер, толтырар деп үміттенеміз. Біз “Замана бұлбұлдарының” жұртшылық кәдесіне жарайтын көптеген қымбат сипаттарын ризалықпен атауды мақұл көрдік.

А.Жұбанов зерттеуінде орын тепкен халық композиторлары мен үздік орындаушылар жөнінде жеке-жеке монография жазылуға да әбден лайық. “Су атасы бұлақ” дегендей, осы әңгімелеп отырған кітап оларға сенімді негіз бола алар еді. Болашақта қазақ музыкасын зерттеушілердің қай-қайсысы да, “Замана бұлбұлдарына” соқпай кетуі мүмкін емес.

Басқа ғылым салаларындағыдай музыка зерттеу дүниесінде де алғашқы барлаушыларға ерекше қиындық кездеспек. Қай бастамада болмасын біріншіліктің құрметі үлкен. Сонымен қатар көтерер жүгі де көп. Бұл үшін ондай ғылым пионерлеріне белгілі мөлшерде энциклопедиялық алымдылық керек. Қазақ музыка зерттеушілігінің негізгі салмағын арқалап келе жатқан Ахмет Жұбанов ағаның бір өзі тындырған жұмыстың молдығына да, жан-жақтылығына да қайран қалмасқа болмайды.

Кітап соңында қазақ жерінің көптеген әншілер мен әнді жинаушыларының, халық композиторлары жөнінде мағлұмат

берушілердің есімі келтірілген. Осы сараң баяндалған анықтама, түсініктеменің мәнін елемей өту қиын. Қысқасы, мұнда ән дүниесіне елеулі қатысы бар адамдардан аз да болса аталмай өткені некен-саяк. Кітаптың музыкалық мәдениетіміздің жай-күйін таныстыру мен бағалауда атқаратын қызметі айрықша деуіміз де осы себептен.

“Замана бұлбұлдарының” кіріспесінде автор қазақ музыкасының зерттелу жолын шолады, орыстың, қазақтың білімдар адамдарының осы тарапта атқарған істеріне, айтқан пікірлеріне кең тоқталады.

Академик А.Жұбановтың халық композиторлары мен әнші орындаушылар жайындағы күрделі еңбегі қазақ музыкасының қайраткерлері туралы түсінігімізді кеңейтеді, мезгіл тасалаған талай жан толғаныстарының, асыл арманының, шерлі өкініштің, өршіл көңіл мен қатал заман айқасының жаңғырығын сездіреді. Бұл кітап - өз заманының озық перзенттері, халықтың ардагер адамдары, “аспандағы аққумен ән қосқан”, теңсіздік дәуірінде қаһарлы ұлықтардан өнерімен асып түскен, бостандық пен шындықты ғана тәңірі тұтқан, аттары халықтың жадында сақталған ғазиз жандарға жасалған жақсы ескерткіш.

Осы тұста айта кететін бір нәрсе – халық композиторларының жұртшылық ілтипатына жеткілікті ілінбей келгені. Әнін сүйіп айтатын Біржанның, Ақанның, Мұхиттың, Жаяу Мұсаның атына қойылған музыкалық оқу орны бар ма бізде? Немесе астанада осылардың атындағы көше бар ма? Алматы консерваториясының әншілік факультетінде Біржан есіміне қойылған арнаулы стипендия неге жоқ? Халықтық тарихымызда алтын әріппен жазылатын адамдарды есте тұтудың, қадірлеудің жолдары көп. Осындай жайларды ескеру керек сияқты.

А.Жұбановтың бұрынырақта шыққан “Ғасырлар пернесі” мен қазіргі жарияланған “Замана бұлбұлдары” қазақ музыкасының классикалық дәуірдегі негізгі өкілдерін қамтыған. Бұдан халқымыздың музыка байлығы ересен

екендігі көрінеді. Алдағы кезде осы мол дүниелікті сүйіспеншілікпен іздеп, ілтипатпен жинап, терең талдаулар жасауды өрістете беру шарт. XIX ғасырда көптеген ұлы композиторлардың кенет көрінуі әсте де кездейсоқ құбылыс емес. Музыкалық дәстүрдің арғы дәуірлердегі сорабына да келешекте түсу қажет. Сонау X ғасырда жасаған Әбунасыр Фарабидің музыка жайындағы тамаша трактатының французша аудармасының көшірмесі жақында аударылғанын білеміз. Музыка зерттеушілер сол көне ескерткішті де тексеріп анықтауға тиісті. Әрине, барлық еңбегін араб тілінде қалдырған Фарабилерге “тіс батыру” оңай соқпайды. Әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар секілді музыка зерттеушілер де бұдан былайғы жерде Шығыс қолжазбаларын түпнұсқадан оқып түсінерлік ізденістерге баруы шарт.

Бұл, әрине, түпкілікті ойланатын мәселелер. Әлбетте, алдымен арғы дәуірді емес, өзімізге неғұрлым жақын замандар мұрасын игеріп алуымыз керек. Осы салада академик А.Жұбановтың “Замана бұлбұлдары” атты кітабы зор жетістігіміз деп айтуға болады.

1964

ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ

Бейімбет Майлин – Қазақстан тарихындағы бетбұрыс заманының – коллективтену заманының ірі жыршысы. Бұл күнде уақыт тасалаған талай ақиқат оқиғалар, характерлер, адамдардың қарым-қатынас, ықылас сырлары Б.Майлин шығармаларында бүкпесіз, шынайы қалпында елестейді. Оның туындыларынан өмірден ойып алынған іс-әрекеттер, адам мінездері сөйлейді. Мейлінше адал суреткердің өмір диалектикасына толы туындылары Қазақстанда социалистік құрылыстың қандай қиындықтарды жеңу үстінде қаланғанынан мол да, анық дерек береді.

Жазушы әңгімелері мен повестерінен қазақ колхоздарының алғашқы кездегі түрлі шындығын танимыз.

Ауыл адамдарының жаңа тұрмысқа көшуінің қиын процесін ол терең білгірлікпен әңгімелейді. “Қара шелек” деген әңгімеде колхозға ұйысудың бір көрінісі табиғи елестетілген. Оқиғалар мен мінездерді ол өмірдің өз ағымынан ойып ала білген суреткер бір көрініс төңірегінде-ақ коллективтендіру ісінің оңай іске аспағанын, бұл жолда талай-талай шырғалаң мен сарсан, күдік пен толқу болғанын байқата алған.

Ал тағы бір шығармасында (“Ұлбосын”) автор ауылдағы кейбір жалған белсенділердің зиянкестігін, колхоз ісіне кесепат тигізгенін шебер көрсетеді... Жалпы Б.Майлин шығармаларында совет үкіметінің нұсқауын бұрмалап, колхоз қозғалысын орасан олқылыққа ұшыратқан арамза атқамінерлердің ұнамсыз қылықтары әшкереленіп отырады.

Ауылдың әккі қулары ойлап тапқан пәлекет жалғыз салықпен шектелмейді. Бұлардың тілсіз жаудай озбырлығын көрген ел ішінде неше алуан өсектер гүлейді. Қалампыр деген өсекші кемпір жұртты онан сайын шошытады. “...Колхозға кіргеннің малы да, жаны да өзінікі болмайды екен ғой. О да ойыншық-ау адамды айтсайшы, бөрінен де масқарасы - әйелді ортаға салады білем. Неке болмайды дейді. Әйел мен еркекті номерлейді дейді” (Б.Майлин танд., шығ. 1958, 581-бет). Мұнымен қоймай әлгі кемпір “қызды жинап, Қытайға жөнелтеді” дегенді де қосады. Міне осындай жағдайда ауылдың момын шаруа адамдары неше түрлі машақатқа түсетіні мәлім. Автор Оспан деген қарапайым адамның семьясында осы тұста болған мінездерді бейнелейді. Үй иесі Оспан да, әйелі Шарипа мен қызы Ұлбосын да түрлі толқуларды бастан өткереді. Бұрын қызын кешке қарай үйінен шығармайтын Шарипа “әйел мен қыз ортаға түседі” дегенді естігенде тезірек қызын күйеуге беруді ойлайды. Ақыры қызы Әбулақап деген мұғалімге қосылғанда ғана жаны жай табады.

Жазушы жеке адамдар өмірінің күнделікті қарым-қатынас шындығынан қоғамдық тіршіліктің сырын аңғарта біледі, “кішкентай” фактылардан үлкен тарихтың ұштығын сездіреді. “Қара шелекте” де, “Ұлбосында” да суреткер болған істің

хабарлаушысы ғана сияктанып көрінгенімен, автордың позициясы айқын. Ол – өмір туғызып жатқан жаңалықтың жақтаушысы, кертартпа күштерінің дұшпаны.

Ауыл, ауданның дүмше белсенділерінің кесірінен колхозға кейбір адамдардың көңілі суып қалған бір мезеттің суретін “Даудың басы – Дайрабайдың көк сиыры” деген әңгімеден оқимыз. Шығарманың орталық кейіпкері Дайрабай – адал, момын адам. Бірақ жүгенсіз ауыл әкімдері түрлі сылтаумен оның малын, астығын алып, әбден тұралатады. Дайрабай өзінің көрген қорлығын колхоз жиналысында ашына айтады. Оның сөздерінен зорлыққа ұшыраған талайдың ортақ мұны естіледі. Асыра сілтеуден запы шеккен елдің біразы азғырындыға еріп, колхоздан шығып жатқанын көргенде, Дайрабай мықты мінез танытады. Ол не көрсем де, көппен бірге көрем деп колхозда қалады. Жазушы нағыз еңбекші адам психологиясын дәл ашқан. Белсендіге өкпелеген Дайрабай өзінің елінен, колхозынан кетпейді. Бұл оның табанды, саналы адам екенін сипаттайды. Қарапайым адамның бойындағы кісілік, ұлылық осылайша жарқ етіп көзге түседі. Дайрабай тұлғасынан колхоздың іргетасын қаласқан, ауырлықтың ең үлкенін көтеріскен, не қиындық көрсе де, кері шегінбеген еңбекші бұқараның ұнамды өкілінің бейнесі елестейді.

Б.Майлин әңгімелерінен отызыншы жылдардың бас кезіндегі ауыл өмірінің алуан қыры жан-жақты ақиқатымен елес береді. Тұрмыстағы, салттағы ұлттық ерекшеліктер, психикалық өзгешеліктер табиғи ашылады. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпенділік тұрмыс, рулық-феодалдық қарым-қатынастар қалыптастырған ғұрыптар да кең көрсетіледі. Колхоз құрылысы еліміздің ешбір жерінде де оңай орныққан емес. Жеке меншік шаруаны коллективтендіру процесі көп қиыншылықтармен іске асты. Ал Қазақстанның өзгеге ұқсамайтын кедергілері де аз емес еді. Халықты әрі отырықтандыру, әрі коллективтендіру міндетін қабатынан шешу қажет болды. Отырықшы, тұрақты кәсіпке, басқаруға, істің жүйесін табуға дағдының кемдігі де аз бөгесін емес еді.

Осының бір көрінісін “Колхоз қорасында” деген әңгімеден аңғарамыз. Колхоз ісіне кедергі келтірген, іріткі салған топас белсенділердің ұнамсыз бейнелері Б.Майлиннің бірсыпыра шығармасында әшкере болады. Халықтың социалистік қоғам мұраттарын түсініп жетпеген кездері өздері ештеңені парықтамай, ел басқармақ болғандар көп нәрсені бүлдірген. Ондайлар “шаш ал десе, бас алған”, айқайға, зорлыққа сүйенгісі келген. Отызыншы жылдардың бас кезіндегі Қазақстанда кездескен қиыншылыққа сол “шауып кел” атқамінерсымақтар айрықша себепкер. Б.Майлиннің “Арыстанбайдың Мұқышы” деген әңгімесінде пайдасынан зияны көп айқайшы белсендінің тұлғасы жасалған. Көпшілік жұмысында қамқоршы болып көрінгісі келетін, бірақ өз құлқынынан басқаны ойламайтын, пайда үшін кімге де болса жала жабудан тайсалмайтын, жұртшылыққа жебірдей тиген Арыстанбайдың Мұқышы – колхоздан шығарылғанға дейін істемеген қиянаты жоқ адам. Мұндайлардың ауылдағы советтік жұмыстарға зияны туралы Қазақстан үкіметінің 1932 жылғы белсенділер туралы қаулысында да айтылған.

Жазушының әңгімелері мен повестерінен тыс көптеген очерктері бар. Оларда социалистік Қазақстанның ауылы мен өндірісінде жаңа өмір негізін қалап жатқан еңбеккер адамдарымыздың жай-күйі суреттеледі. Б.Майлиннің Шымкент қорғасын заводы жұмысшыларының тұрмысын жазған очерктерінің өзі бір топ. Жалпы қазақ совет әдебиетінде очерк жанрының қалыптасуына Бейімбет Майлиннің сіңірген еңбегі үлкен. Жазушының көптеген повестері мен әңгімелерінен, очерктерінен ел өмірінің аса бір маңызды кезеңі – қазақ ауылдарын коллективтендіру дәуірінің шежіресін оқып отырғандай боламыз.

1965

ҚАРҚАРАЛЫ БАУРАЙЫНДА

Қазақстанның ежелден даңқы шыққан белгілі өлкелерінің бірі Қарқаралыны көруім жақында. Талай-талай тамаша тарихи аңыздың, ән мен күүдің, үлкен оқиғалардың, ұлттық мәдениет пен өнердің бесігіндей болған қымбатты қоныс қой ол. Қазақтың бергі замандардағы тарихында Қарқаралының алатын орны ерекше. Бұл жердің аты аталғанда ойымызға халық арасынан шыққан неше алуан шешендердің, күйшілердің, әншілердің, ақындардың есімі оралады. Қазақтың шешендік сөзінің күдіретіндей есептелген қаз дауысты Қазыбек алқалы топ алдында ел тағдырын, ер тағдырын сөз еткен жер бұл. Халқымыздың азаттығы мен тәуелсіздігі үшін жоңғар басқыншыларына қарсы отандық соғыстың да талай шайқастары сол өңірде өткен... Жас кезінде Абайдың да Қарқаралыда болғанын М.Әуезов “Абай жолы” эпопеясында баян етеді. Абайдың мұнда аса жүйрік, батыл ақын Шөжені көріп, оның шындыққа толы уытты сөздерінен ғибрат алғаны да есімізде...

Бұрынғысы мен бұған дейінгісінен сырттай хабардар адамның қазіргі Қарқаралыдан көп нәрсе іздеуі табиғи. Ал менің біліп, анықтағым келген мәселем ежелгі әншілік, күйшілік дәстүрінің жалғасу, жандану жайы еді.

Қарқаралыда ұзақ жылдар бойы игі қызмет атқарған колхоз-совхоз театры елуінші жылдардың орта тұсында таратылған екен. Бірақ орны мен негізі бар өнер ошағы оңай жұтай қойсын ба, мұнда 1960 жылдан бері қарай қоғамдық негізде ұйысқан театр жұмыс істей бастапты. Қазір ауданның мәдени өмірінде бұл театрдың (бас режиссері Атығай Шанин) атқарып отырған қызметі ауызға аларлық. Театрдың репертуарында “Жалғыз ағаш орман емес”, “Той боларда”, “Алдар көсе”, “Сана” секілді пьесалар бар. Қарқаралы театры төңірегінде топталған өнерпаздар тек өз ауданын ғана қамтып қоймай, көрші аудан еңбекшілеріне де ойын көрсетіп тұрады екен. Сонымен қатар олар Қарағанды қаласына барып, телевизор арқылы да спектакльден үзінді көрсетті.

Театр жұмысының бұдан былай да жандана түсуіне толық мүмкіндік бар секілді. Екі жүз орындық концерт залы, кең фойесі бар театр үйі қажетке жарап жатыр. Ең негізгі жетістік театр айналасына өнерді сүйетін, халыққа қызмет ету парызын түсінген дарынды адамдар шоғырлануында. Олардың қатарында егде тартқандар да, жастар да бар. Театрдың бас режиссері А.Шанин – ертеректе қазақ әдебиетіне жекелеген шығармаларымен атсалысқан, творчестволық қабілеті де, тәжірибесі де мол кісі. Мәдениет үйінің директоры жас жігіт Рымбек Қалыбеков те өз міндетін жақсы түсінетін, іскер жетекші сияктанып көрінді. Біз театр коллективінің кезекті жаттығу репетициясында болдық. Бір күн бұрын ғана концерт қойып, алыс совхоздардан шаршап оралған театр өнерпаздарының біразы репетицияға қатыса алмады. Соның өзінде де мұнда жемісті еңбек ете алатын, тиісті басшылық пен қамқорлық жасалса, өсіп жетілгелі тұрған күш бар екендігіне көз жетті.

Бізге, әсіресе, әншілердің жақсы өнері ұнады. Сарыарқаның ежелгі әсем әншілік дәстүрінің желісі үзілмей, сақталып келе жатқаны қуантады. Ән айтқан Мырзабаеваның, Шанинаның, Қалабаевтың, Дүйсекинаның, Битебаевтың орындаушылық шеберлігі түрлі дәрежеде болғанымен, қай-қайсысы да өз дауыстарына лайық репертуар талғап алған, нақышымен, түсініп, сезініп орындайды. Зәуре Мырзабаева “Қарғаш”, “Таң сәріде” әндерін, ашық, биік дауыспен әсерлі етіп айтады. Ал Баймұқаш Қалабаевтың орындауында халық әндері өзгеше сазды, ажарлы, асқақ естіледі. Сөз реті келгенде бұл кісінің өмірі мен өнерпаздық жолын қысқаша таныстыра өтейік.

Қазақстанның жер-жерлерінде бүкіл саналы өмірін өнер жолына бағыштаған, халыққа арымай-талмай қызмет көрсетіп жүрген дарын иелері аз емес. Алыстағы қазақ аудандары мен ауылдарында қобызға, домбыраға, яки гармоньға қосылып ән, жыр, терме айтатын мұндай “штатта жоқ” өнерпаздардың жұртшылық алдындағы қызметі бізде осы күнге дейін

ескерусіз қалып келеді. Халыққа ондаған жылдар бойы қазақ эпосын насихаттап таныстырған, тыңдаушысын ұйытқан жыршылардың, саусағынан күй төгілген күйшілердің, әсем әуезді әншілердің бір парасы өз жерінде мәшһүр болғанымен, республика көлемінде таныс емес. Бұлар, әдетте, шын талант иелері, бірақ түрлі себеппен кезінде театр, концерттік ұйымдарға, шаһарлы жерге келе алмағандар, сөйтіп туған еліне жалақысыз, тегін қызмет істеп жүргендер. Өкінішке қарай, бізде мұндай кісілерге атақ, сыйлық, бәйге беру, атын ілтипатпен атау деген салтқа сінбеген...

Нак осындай өнерпаз адамдардың бірі Қарқаралыда автоклуб меңгерушісі болып істейтін артист, әнші – Баймұқан Қалабаев. Биылғы октябрьде жасы алпысқа толғалы отырған осынау кісі – қазақтың классикалық әндерін өзіндік нәр-нақышымен орындайтын шебер. Б.Қалабаевтың осындай қымбат ерекшелігін академик Ахмет Жұбанов та бір мақаласында атап көрсеткен еді. Баймұқаш Қалабаев ондаған жылдар бойында Қарқаралының колхоз, совхоз театрында артист, әнші болып істеген. Кезінде ел алдындағы еңбегі ескеріліп, мемлекеттен екі рет награда, сый алған. Бір ғажабы – сол **Б.Қалабаев Арқаның Біржаннан Мәдиге дейінгі атақты әншілерінің шығармаларын қапысыз, ақаусыз, әдемі айта біледі.** Б.Қалабаев кешеуілдеп болса да, 1957 жылы біраз әндерді қазақ радиосына келіп жаздырған. Соның ішінде “Шама”, “Қанапия”, “Жанбота”, “Ардақ”, “Адасқақ”, “Ғазиз”, “Желдірме” сияқты ән шұрайлары бар.

Бірі сөз күйшілік дәстүрі туралы. Жұртқа белгілі Қарқаралы айналасы Тәттімбет сынды халық композиторының отаны ғой. Әлбетте, бүгінде біз жекелеп, бөліп қана атап жүрген Тәттімбет ол заманда жеке-дара өнерпаз болмауы тиіс. Оның алды-артында да атақты күйшілер өмір кешкені әбден ақиқат. Ықыласты зерттеушісі табылса, Орталық Қазақстан күйшілерінің өнер мектебі көптеген қызғылықты деректер берер еді... Әрине, бұл өз алдына бөлек әңгіме. Біздің айтпағымыз бір өкінішті шындық

жай, күй сеніңіз, күй сенбеңіз – Қарқаралы атырабында Тәттімбет мәнерінде шертіп күй тартатындар жоқтың қасы екен. Қазақстанның көп жерлеріне танымал аса сүйікті Тәттімбеттің күйшілік дәстүрі өзінің туған өлкесінде үзіліп, тақырланып қалыпты. Біз “бұл неліктен” деп сұрағанымызда, білетін кісілер “күйшілер болса, Қу ауданында кездесер” деген болжам айтты. Бірақ біз бұл жорамалға күдік келтіріп қалдық. Бүкіл бір ауданның өнерпаздары жиылған Қарқаралы театры төңірегінде Тәттімбет күйлерін жібі түзу тартатын кісі жоқ екенін көзіміз көрді. Бұған қайран қалмасқа, қынжылмасқа да болмайды. “Неге бұлай?” деген сұрау көңілден кетпей қойды. Оның түрлі сыртқы, ішкі себептері барға да ұқсайды. Бірақ өткен күндердің аласапыран оқиғаларына талдау жасап, әлдекімдерді кінәлағанымен іс қалпына келер ме екен?

Қарқаралы жерінде ертеде жасаған ұлы адамдардың есімі мен еңбегін құрметтеу, бағалау кем. Ел мақтанышы – Мәдидің бейітінде бұл күнге дейін не құлпытас, не қоршау жоқтығы да, бірде-бір мектеп, мекеме, колхоз-совхозға не Тәттімбет, не Мәди аты берілмеуі де мұны растайды. Мәселен, Қарқаралының музыка мектебіне неге Тәттімбет атын бермеске?.. Ал Қарқаралыда оқыған, тұрған, қызмет атқаратын көрнекті қайраткерлер ізін еске салатын мемориалдық тақта орнату деген әлі мүлде ойланылмаған нәрсе... Тіпті, мұнда күні кеше ақтар азаптап өлтіріп кеткен советтік адамдардың зиратына да көңіл бөлінбей келеді. Совет үкіметін орнату үшін ат салысқан азаматтар еңбегін қалың жұртшылыққа таныстыру жұмысын да қолға алу қажет.

Әлбетте, мұндай жұмыстарды жергілікті интеллигенттер алдымен қолға алуы керек. Кадр жағынан Қарқаралы кенде емес. Мұнда жоғары білімді мұғалімдер санының өзі жүздеп саналады. Қарқаралыда Қазақстан Жазушылар одағының мүшелері Ғ.Игенсартов, Ә.Омарбаев, т.б. көптеген жергілікті авторлар тұрады. Ел мәдениетінің мәселелерін шешуге осылар бас болмағы ләзім.

1965

АДАМГЕРШІЛІК МҰРАТЫ БИГІНЕН

Адамгершілік, ар, парыз мәселелеріне тереңдеп бара бастауы – қазіргі қазақ әдебиетінің ерекшеліктерінің бірі. Бұл бүкілодақтық әдебиет көлемінде байқалып жүрген процеспен сабақтас нәрсе. Еліміз коммунистік қоғам орнатуды жарқын болашақтың ісі деп сеніп отырған шақта мораль, адамгершілік проблемалары күрт көтерілуі табиғи. Адамзаттың ғасырлар бойы аңсаған, қолы жетпей келген биік арманын нақтылы жүзеге асыру үшін ғылым мен техника құдіретімен қатар, адам жанының мөлдір тазалығы, сенімнің беріктігі де қажет. Санада сақталған көне, кертартпа түсініктер мен әдеттер ұлы мақсатымызға кедергі келтіретіні анық. Ендеше, сондай етектен тартар ескілік көріністері қайсы, және ондай кесепаттардан қалай құтылу керек деген мәселеге көркем әдебиет те ат салысуы заңды. Сонымен қатар адамдарымыз үлгі тұтарлық ұнамды қылықтар мен мінездерді, адамгершілікті жоғары ұстаған жандарды өнеге етіп көрсету де зәру.

Қазақ әдебиетінде биік моральдық принциптер тұрғысынан құпталған, не мансұқталған мінез-құлық, ғұрып мәселелерінің ауқымы аз емес. Әдебиеттің түрлі жанрларында жазылған шығармаларда мұратымызға қиғаш жатқан қырсықтар сын отымен қарылып келеді.

Ақын, драматург Ә.Тәжібаевтің “Көңілдер” деген пьесасында партиялық шындық жолына қалтқысыз берілген, өмірдің қанша қия-беткейін көрсе де, адамшылдығына кір шалдырмаған, парасат, қайрат иесі – Мәліктің тұлғасы жасалған. Мәлік қоғам өміріне де, жеке адам өміріне де коммунистік мұрат мұнарасынан қарайды. Осы пьесада ғалым деген атқа ешпен жеткен, тындырып жатқан еңбегі жоқ, бірақ адамдар арасын шарпыстыруға, соның тасасында жүріп оңай күн көруге бейімделген Көлтек сынды арамтамақтың да бейнесі бар. Отставкадағы полковник Мәлік – әскер ісінен аулақтағанмен, қоғамдық парызын ұмытпаған, туралық үшін білек сыбанып шығуға даяр адам. Сырттай қарағанда әрекеті

аз сияқтанған Мәлік мінезінің осы бір ең маңызды қыры әдемі көрінген. Ал өзін совет ғалымымын деп дауыс көтеріп айтуды тәуір көретін, бірақ міндетті ісіне енжар қарайтын, дұрыстыққа болыспайтын, өзгелердің панасында көлеңкелеп жүрген Көлектер ұсқыны оқушы мен көрушіні жирендіреді. “Көңілдерде” есіл-дерті жоғары мансап болып жүрген карьерист тұлғасы да сенімді суреттелген. Сонымен мораль, пейіл проблемасы бұл пьесада қат-қабат, шыншыл байланыстар арқылы бейнеленген.

А.Байтанаев “Жаңғырды дала” романында қалада көп жылдар сәті түсіп жауапты қызмет атқарған бір зиялының әйелі ерінің облысқа жұмысқа ауысуына қаншалық қарсы болғанын нанымды ашады. Айғанымының кескіні жанды өмірден алынғандығына сендіреді. Мемлекеттен тек қана алуды білгендер беруге аяқ басқысы келмейді. Олар өздерінің правосын жақсы түсінгенімен, мойнындағы азаматтық міндетін, борышын ұмытқандар... Мінездегі, моральдағы осындай келеңсіз көріністерді шенеу – әдебиеттің жауынгерлік сипатын арттыра түспек.

Салт-сана мен мінездегі кем-кетіктерді биік моральдық тұрғыдан сынау, әлбетте, жеке мақсат болмауы керек. Жекелеген адамдардың жарамсыз қылықтарының өз басы онша қызықты емес, олардың қоғамдық ілгерілеуімізге қаншалық кедергі екенін, түбірлі залалын анықтау анағұрлым пайдалырақ.

Бір кезде кейбір формалист, “сақ” әдебиетшілер “өмірдегі көлеңкелі, кеселді құбылыстарды суреттеу қоғамдық құрылысты сынаумен барабар” деп догматикалық талаптар қоятын. Бірақ мұндай тұжырымдар негізсіз екенін әдебиет тәжірибесі дәлелдеп келеді. Қазіргі шығармаларда өмірдегі ұнамды, жетекші тенденцияларды құптаумен қатар, аяққа оралғы болатын міндерді батыл әшкерелеу сарыны елеулі орын алып отыр. Бұдан әдебиеттің партиялық жауынгерлігі мұқалған жоқ, қайта оның жан-жақтылығы, танытқыштық қасиеті артты.

Бұдан біраз жыл бұрынғы шығармаларда ілуде бір кездесетін ұнамсыз кейіпкер көбінесе нанымсыз шығатын. Олардың бойында бірде-бір жақсылық нышан болмай, тек жамандық таратушы, құбыжық ролінде жүретін. Қазіргі әдебиетте бұл салада да ілгерілеу сезіледі. Қаламгерлер жаман адам анадан туа жаман болмайтынын ескеріп олардың бейнесін нанымдырақ көрсете бастады. Ұнамсыз деген кейіпкерлердің қайсысының басында өз мұнарасынан қарағанда кейбір тартымды сипаттар да жоқ емес. Олардың бізге жат көрінетіндігі ақылсыздығынан немесе қара жүректігінен емес, өмірлік принциптерінің, тұтынған шарттарының бөлектігінен, бір қоғамда қатар өмір сүргенімен, пиғылы өзгелігінен, үлкен әлеуметтік мұрат пен күнделікті өмір философиясының арасындағы алшақтық – ұнамсыз типтер басындағы айырым осында. Биік эстетикалық идеалдың нұры шығарманың өн бойына түгел түскен кезде әрбір кейіпкердің іс-әрекеті өзіне лайық аумағымен көрінбек, кім алғы шепте, кім тасада жүргені айқындалмақ.

Тәлім-тәрбие, адамдық борыш, сезім пәктігі мәселелері кейбір жазушылар творчествосының төрінен орын алып келеді. Бұған мысалға С.Шәймерденов шығармаларын келтіруге болады. Жазушының алғашқы көлемді туындысы “Болашаққа жол” (“Инеш”) романындағы негізгі проблеманың бірі де жастарды қоғамға пайдалы азамат етіп тәрбиелеу жайы болатын. Автор соңғы жылдарда жарияланған “Мезгіл”, “Қарғаш” атты повестерінде де адам мінезін тәрбиелеу, оған жақсылықты дарыту, жаманшылықтан жирендіру, сезім мәдениетін өсіру мәселелерін қозғайды, өмірдің берік моральдық принциптерін сөз етеді.

“Мезгіл” повесінде жазушы адамның адамға деген мейірім, шапағатын терең суреттейді. Мұнда шығарманың орталық кейіпкері – Мезгілдің жас кезінде, қиын күндерінде тәрбиелеген жүрек жылылығын аямаған өгей анасының тұлғасы жасалған.

Өгей ананың мейірімділігі... Бұл – барлық тереңімен ашатын этикалық сұраудың бірі. Ежелгі ұғым бойынша көбінесе өгей ана жас сәбиге қаскөй, дұшпан ролінде көрінетін. Өзінен тумаған ұл мен қызды аяқ асты етіп ұстау, зәбір көрсету, алдына ор қазу олардың “пешенесіне жазылған” қарғыс таңбасындай көрінетін. Міне, осы ұғымды сейілтп, жетім балаға шын қамқорлық жасай білетін аналар да бар екенін айту – аса керекті әңгіме. Қоғам өмірінен өгей ана мен бала проблемасы әлі түсе қойған жоқ. Кешегі Ұлы Отан соғысының зардабы сан мыңдаған семьяларға да тигені, талайлардың жетім-жесір қалғаны мәлім. Семьяны қайтадан құру мәселесінің көп қиындығы не атасыз, не анасыз қалған балаларға тірелетіні де рас. Мұндай жағдайда өмірді, жарастықты жаңаша арнаға түсіре білу міндеті аса ділгір қажеттілікке айналады. “Мезгіл” повесіндегі ана бейнесі бүгінгі өмір қарым-қатынастарына да тікелей жанасымды, үлгісі, үйретері бар болып шыққанына көңіл бөлуіміз де осыдан.

С.Шәймерденовтің “Қарғаш” повесінде адам өмірінің аса қызықты да жолайрық кезеңі – жастық шақтағы махаббат іңкәрлігі әңгімеленеді. Мәңгілік тақырып – махаббат әр заманда жаңғырып, жаңа ғұрып, жаңа ұғымдарды дәлелдеуге негіз болып келген ғой. “Қарғаш” повесіндегі екі жастың албырт кездегі сүйіспеншілік тарихы автордың бұл төңіректе соны лебіз айтуына мүмкіндік берген.

Жастық шақта көрген, білгеннің бәрі бірдей өмірде, санада із қалдыра бермейді. Бірақ кіршіксіз алғашқы махаббат хикаясы ешқашан ұмытылмақ емес. С.Шәймерденов повесінің қаһарманы – Сапар көп жыл бұрын өткен, Қарғашпен екі арада болған оқиғаларды еске түсіреді. Қазір семьялы, орнықты өмір жасап жатқан Сапар сол еске түсірулерден тіл жеткісіз ләззат табатындай. Байқап қарасақ, алғашқы махаббатын баянды ете алмағаны, достықтың үдесінен шықпағаны Сапар жүрегіне шемен болып түйілген екен. Рас, Сапар ешбір жерде қазіргі тұрмысына шағым етпейді. Соған

қарамастан ол тұңғыш жан тербеген махаббатын айтпай және де тұра алмаған. Бұдан бүкіл жан дүние нұрлы бақытқа бөленген шақ – бірінші махаббат қаншалық қымбат, теңдесі жоқ көңіл, сезім салтанаты екені айқын көрінеді.

Әдебиет әлемінде қанша жырланған осы сарын С. Шәймерденов повесінде жалаң қайталама, тағы бір өмір өкініші, ащы сабақ болып көрінбейді. Повесть идеясы бүгінгі жастар алдындағы жанды, мәнді міндеттермен де тығыз қабысып жатыр.

Кешегінің тарихы бүгінгіге сабақ болуға жараса ғана игі. Бүгінгілер бұрынғының қате басқан жерін қайталамай, үлгі істерінен ғибратталуға тиіс. Автордың оқушыға сыр ғып шерткісі келгені – шығарма қаһарманының басындағы тәжірибе, опық жегізген аңғырттық, шикілік әбестіктері. Сапар нағыз сүйген адамын тапқанымен, дегеніне жете алмады, сондықтан жылдар өтсе де, сол сүйіспеншілік ескі дерттей өтпей қойды, осы үшін оның өмірі күйі келмеген домбырадай ажарсыз, қоңылтақ. Повестің аңғартатын бір шындығы – осы.

Әрине, өткен күн қайта оралмайды, оны ұдайы еске алып үйілеп жүрген Сапар жоқ. Оның халі өмірдегі ең қымбатын жоғалтып алған адамның ақылы толысып, әр нәрсенің артық-кемін бағалайтын кездегі орны толмас өкініші ғана. Өз басынан кешкен бұл оқиғаны ақыл таразысына салып, өзінің ағаттықтарын талдауға қабілеттігі, талай жыл бұрынғы сезім күйлерін жаңғырта сезіне білуі Сапардың ыстық жүрек, салқын ақылдың адамы екенін танытады. “Қарғашты” өмір, махаббат туралы мұнды дастан деп атауға болады...

Н.Ғабдуллин өзінің “Кестелі орамал” деген повесінде адамгершіліктің тұрақтылығы туралы қызғылықты әңгіме қозғайды. Күйеуі Отан соғысына аттанған Камелия деген келіншектің жеңіл құмарлық жетегінде кеткені, ақыры, сол мінезі оны қасіретке ұшыратқаны айтылады. Камелияның кейін кездескен күйеуі маскүнем болып шығып қайғысын

қалындатады. Автордың моральдық үкімі анық – ол ойланбаған жүріс орға жығады дегенді төтелей сездіреді.

Повесть кейіпкерлерінің қай-қайсысы да ақиқаттан алынғандығына нандырады. Автордың кейде тікелей моралистке айналуы мына жағдайда өзін-өзі ақтап тұрған сияқты. Шығарма тілінде кейбір әсіре сәттіліктер мен Досанның майдандағы, тұтқындағы тіршілігі сонылықсыз, жаттама әңгімедей айтылғанына қарамастан, повесть жазушының татымды туындысы, творчестволық шеберлігі ілгерілеуде екенін танытатыны айғақ.

Адам қалай еткенде бақытты өмір кешеді? Міне, осы қарапайым, әрі қиын сұрауға Р.Тоқтаров “Бақыт” (1965) атты романында жауап айтуға талаптанады. Жазушы өмірде бақыттылықтың сайраған жеңіл жолы жоқ екенін, адам шын жарастықты жақсы өмір үшін дәйім күрес жүргізуге тиіс ескертеді. Мәселен, романның бас қаһарманы Қайыр деген жігіттің семья құру, адам, азамат ретінде қалыптасу, сындардан өту тарихынан осыны көреміз.

Шынында Қайыр мен оның сүйіп қосылған жары Анардың тағдырлары оқушыға ой саларлық, үлгі тұтуға тұрарлық болып шыққан. Автор кейбір көне әдет-ғұрыптардың жас адамдардың өміріне бақытсыздық әкелетінін, кісі нағыз адал, еркін тіршілік жасау үшін семьяны жүрек қалауымен құруға тиістілігін, кертартпа салт-сана ырқынан босану керектігін насихаттайды. Өз құрбы-қатарлары секілді сүйгенін іздеген Қайыр ақыры дегеніне жеткені бұған дәлел. Қайырдың елден ерек жасаған ерлігі жоқ. Оның кіршіксіз сезімі, көңіл қалауы адастырмай, ең інкәр арманына апарады. Бір кезде сүйіп едім деп, күйеуге шығып кеткен қызды әркім іздеп бара бермейді. Көп жігіт “әйелдей алыпты” деген қаңқу сөзден-ақ беті қайтып қалар еді. Қайыр ондай жалған намысқа бөгелмейді, жүрегі жылап, аңсап жүрген ғашығын “күйеуінен ажыратып” алып қосылады. Үстірт үкім кесетіндерге бұл семья бұзу, моральды сыйламау болып көрінер. Бірақ Қайыр іс жүзінде мораль бұзушы емес,

мықты семья құрушы екенін танытады. Оның қоғам алдында ақталар зор дәлелі бар, ол – Анарды шындап сүйгендігі. Қайырдың іс-әрекетін қуаттаған автор позициясын оқушы да қостайтыны сөзсіз.

Романда қатарласа өрілген екінші бір проблемалық желі – еңелер мен келіндер арақатынасының ақиқаты. Бұл да өзінің көркемдік шешімі мен талдауын керек ететін мәселенің бірі. Мінездер мен ұғымдарда жедел, жаңа өзгерістер туып жатқан заманда ене мен келіннің “правосы мен міндеттері” диалектикасын сөз ету мейлінше қажет. Р.Тоқтаров романында келінімен түбінде ортақ мәмілеге келіп, тіл тапқан ененің де, шайпау, шатақ, өнегесіз келіннен жаны зәбір көріп, дүниеден қайтқан қасіретті ененің де жай-күйі аңғартылған... Кейбір тұстарда байқалатын нанымсыздықтар мен дәлелсіздіктерге қарамастан, автор бұл мәселені өмірдің жанды сауалы дәрежесіне көтеріп қоя білген.

Қорытып айтқанда, қазіргі қазақ әдебиеті шығармаларының жалпы идеялық сипатын айқындайтын белгілердің бірі – суреткерлердің адам мінезі мен пейілін жақсарту, жетілдіру мәселесін саналы түрде алғы кезекке шығарып отырғандығы, жоғары этикалық нормалар үшін белсенді насихатшы, төреші бола бастағандығы.

1966

ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ШЫҒАРМА

Творчествоның идеялық бағыттарына, өмірдегі міндеті мен орнына деген көзқарастардың әр түрі ертеден-ақ қатар түзеп келеді. Бір заманда буржуазия теоретиктері сыншыл, реалистік, демократиялық әдебиетке қарсы “өнер өнер үшін” деген қағида таратқаны мәлім. Суреткер қиялына не түссе, ойына не оралса, соны жазады, ол ешбір саяси ағымдарға қатыспауы керек деген секілді тұжырымдар таралғалы қашан. Буржуазиялық мағынадағы творчество “еркіндігінің” сыры мен сипатын Г.В.Плеханов пен В.И.Лениннің және басқа

марксистердің кезінде әшкере еткені де белгілі. Социалистік реализм әдебиетінің даму тарихы – түрлі буржуазиялық әдеби ағымдарға қарсы күрестің де тарихы деуге болады. Сол философиялық негізі жалған қисындар бұл күнде түрін өзгертіп, модернизм ұранымен жалғасып келе жатқанын көреміз.

Социалистік реализм әдебиеті өмірдің шытырман қайшылығын, терең тенденцияларын көрсетуге батыл барады, дамудың ақиқат жолын суреттеуге талаптанады. Ал модернистік әдебиеттің түп философиясы адамның тағдыр, қиындық алдында дәрменсіздігін дәлелдеуді көздейді: ол тұңғықты көрсетеді, бірақ содан шығудың амалын іздестірмейді.

Адам тағдыры социалистік реализм әдебиетінде ірі оқиғаларға, халық қозғалысына тікелей бірлестікте бейнеленеді; қоғаммен ара-қатынасының диалектикасы гармониялы сәйкестік табады. Модернистік бағыттағы әдебиетте қаһарман іс-әрекеті заманды тазартатын, келешекке сенімді арттыратын әлгіндей серпіліс, белес оқиғалардан аулақта, томаға-тұйық тіршілік қазанында көрсетіледі.

Өмірді саналы түрде жақсартуға сенімділік, революциялық жаңарулар мен өзгерулер мүмкіндігін, демек, бүгінгі мен ертеңгіні де есте тұтушылық, құбылыстарға сол мұраттар биігінен қарап бағалаушылық социалистік реализмнің бас белгілерінің бірі болса, адам табиғаты мен психикасының даралығын пір тұтушылық, жыртқыштық, мейірімсіздік, эгоизмді мәңгілік заңдылық санаушылық, жекелік “меннің” насихатшысы болушылық – модернизмге тән құбылыс.

Қысқасы, социалистік реализм өмірді революциялық жолмен өрлетуге болады деп есептейтін қаламгерлердің басшылыққа алатын әдеби амалы да, модернизм – өмір – түпсіз теңіз, адам – жаңқа деп есептейтін, күштілердің әлсіздерді қанауы, зорлығы – табиғи қажеттілік деп санайтын суреткерлердің бағыты, тәсілі.

Әлбетте, буржуазиялық елдердегі жазушылар творчествосының сипаты әрқилы, оның бәрі модернизм немесе экзистенциализм айналасынан табыла бермейді. Осы күнде әділ атап көрсетіліп жүргеніндей, сыншыл реализм арнасындағы шығармалар модернизмге қарағанда анағұрлым өмірлі, ілгерішіл құбылыс болып отыр. XX ғасыр әдебиетінің шет елдердегі ең шыншыл, нұрлы туындыларын реалист жазушылар бергенін көреміз.

Атап өтерлік жайлардың бірі сол – қазіргі шетел модернистік әдебиеттерінің философиялық тамырын, жалпы идеялық қауқарын, күшті, әлсіз жақтарын озық дүниетанымынсыз түсіну, анық байыбына жету мүмкін емес. Сондай-ақ XX ғасырдың реалист, классик жазушылары творчествосының да көркемдік, идеялық жетістіктерін социалистік реализм әдебиеті тәжірибесімен салыстырып тексермей ұғыну қиын.

Әлеумет, қоғам өміріндегі дағдарыстың күшейген кезеңдерінде модернизм ерекше бел алып, XX ғасырдағы күрделі әдеби ағымдардың біріне айналып отыр. Кейбір көрнекті жазушылар өздерінің шығармаларын осы бағытта жазып келеді. Қалай болған күнде де модернизм үздіксіз идеологиялық күресті керек ететін құбылысқа айналған.

Модернизмнің кертартпа сипаты социалистік реализммен ғана емес, сыншыл реализммен салыстырғанда да көрінбей қалмайды. “Реалистік әдебиет амалдары XX ғасыр шындығын беруге жарамайды, ескірді” дейтін батыс теоретиктері модернистік ағымдағы шығармалардың формалық сонылықтарын алға тартқан болады. Ал сол формалық жаңалық дегендердің де сырына көз жіберіп, тексеріп көру теріс емес...

Шындығында, модернистердің форма жағынан жаңадан таптық дейтіндерінің көбі өткен ғасырлардағы классикалық, реалистік әдебиеттің суреттеу құралдарынан көшкені байқалады. Атам заманнан бері мәлім диалог, монолог, портрет, мінездеу, лирикалық шегініс, авторлық

баяндаулардың қай-қайсысын да “мына біз жарыққа шығардық” деу қиын болар. Реалистік әдебиетте кең пайдаланылып келген суреттеу құралдарының кейбіреулерін кең қолдануда модернистер ерекшелігі өз алдына бөлек әңгіме. Мәселен, бір автор ішкі монологқа күш салса, екінші суреткер диалогты көбірек ұнатады. Суреттеу құралдарын жаңғыртып қолдану мен жаңадан форма табудың айырмасы болса керек...

Өмір құбылысын жаңа дүниетаным тұрғысынан шолып, жаңа мазмұнға лайық жаңа форма табуда шын жаңалықтар совет әдебиетінен көптеп кездеседі. Мәселен, халықтың революциялық дәуірдегі қозғалысын, бүкіл қоғамды жайлаған күрестер стихиясын көрсетуде орыс қаламгерлерінің ашқан принциптік мәні күшті көркемдік шешімдері белгілі. Халықтың да, жеке адамдардың да өміріндегі төңкеріс, тербелістерді, дүниенің, салт-сананың жаңаруы жолындағы қанды соғыстар мен өлім, өмір пайқасын М.Шолоховтың “Тынық Донындай” суреттеген шығарма XX ғасыр әдебиетінде көп ұшырамаса керек. Екі дәуір айырығында өмір кешкен адамдардың сергелден, сарсаңын А.Толстой өзінің “Азапты сапардасында” қаншалық шебер әңгімелегені де әмбеге аян. Мұндай мысалдар совет әдебиетінде аз емес. Осы шығармаларды өзінен бұрынғы классикалық орыс әдебиетінен ерекшелендіріп тұрған - суреттеу құралдарының мүлде өзгелігі емес, оқиғалар, байланыстар тындығы, автор дүниетанымның сонылығы, құбылыстарды көру мен бағалаудағы жаңаша келіс. Демек, суреттеу құралдары жаңаша ойлау үшін қаһарман да, оқиға да, дүниетаным да жаңару керек екен. Ал, өмірді көріп-білудің жаңалығынсыз формалық ізденістер алысқа апармайтын секілді...

Адам санасына объективтік болмыстың әсерін мойындамай, субъективтік аңсарды ғана есепке алу – модернизм өкілдері атаулыға тән нышан. Шынында, XX ғасырдағы әлемдік әдебиет тәжірибесі халық өміріндегі елеулі із қалдырған оқиғалар ғана көркем әдебиеттің ірі

туындыларына негіз, арна болғандығын көрсетеді. Мәселен, бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс тақырыбына көптеген көрнекті шығармалар жазылды. Өзгелерді айтпағанда, бір неміс әдебиетінің өзінде осы тақырыпқа талай туынды жариялаған. Адам баласын апатқа ұшыратқан сұрапыл соғыстың шығу себептері, олардың халықтар тағдырына әсері және келешек өміріне тигізген салдары көп шығармаларда кеңінен әңгімеленеді.

Екінші дүниежүзілік империалистік соғыс ақиқаты мол шығармалар шоғырын тудырды. Фашизмнің адамзатқа келтірген кесепатын айыптау, бостандық сүйгіш халықтардың намыс пен теңдік үшін қаһармандық күрестерін көрсету, түрлі буржуазиялық ұрандарға алданып қалған талай адамның оқиғалар барысында оң мен солын ажырататын болып шығуын айту, шовинизмнің, ұлтшылдықтың туу себептеріне көз жеткізу, империализм дәуіріндегі билеушілер мен еңбекшілер арасының қайшылығын көрсету – бірталай шығарманың орталық идеялық желісі. Әрине, соғысты көрсетудің де түрлі бағыттары бар. Біз осындай ересен оқиғалардың жеке қаламгерлерге ғана емес, тұтас әдебиеттерге мол серпін, қуат бергенін, идеялық жаңа келістерге жол ашқанын ғана ескертіп отырмыз. Қорыта айтқанда, XX ғасырдың жоталы көркем шығармаларының бірқаншасы дүниежүзілік соғыстар, күрес, қозғалыс тарихына байланысты туған...

Америка, ағылшын, неміс, француз, испан әдебиеттерінің ең мәнді жәдігерліктері сол елдердің жұмысшы табы бастап жүргізген азаттық, әлеуметтік теңдік үшін күрес хикаяларынан қуат, нәр алған. Демек, әдебиеттің түпкі мазмұнын объективтік оқиғалар, тарихтың белес, тартыс, күрестері тудырады екен. Реалистік әдебиет өкілдері нағыз жан тербеген, дүйім елді серпілдірген шындықтарды түсінуге талаптанады. Дүниетаным мәселесінің қаншалықты құдіретті күш екендігін осы тұстан да көруге болады.

Ұлы Отан соғысы кезіндегі майдан жауынгерлері мен тыл еңбекшілерінің хал-ахуалы, бастан кешіргендері, қиындықты жеңу үстінде шынығу, есею процестері бүкіл советтік әдебиеттің, оның ішінде қазақ совет әдебиетінің де ең өзекті, ең күрделі тақырыптарының біріне айналды.

Совет жазушыларының қолынан шыққан шығармалардың көркемдік қалануы, ажары, әсер ету қуаты түрлі-түрлі. Бірақ, осылардың бәрін іштей туыстыратын, рухани, мұрат жағынан жақындататын ортақ белгілер де бар. Мәселен, Отан соғысы туралы шығармалардың бірде бірінде соғыс – ақырзаман, үмітсіздік стихиясы болып көрінбейді. Жазушылар қандай қиын көріністерді суреттеп отырса да, шындықтың, әділеттің жеңетіндігіне, зұлымдықтың өшетіндігіне сенімін жоғалтпайды, тартыстың терең философиясын жекелеген фактылар тасаламайды. Сұрапыл ауыртпалық көрсе де, мойымаған, адамдық атқа кір келтірмеген жандардың өршіл тұлғасын жасау тенденциясы – совет әдебиетінде басым, жетекші тенденция болып табылады.

Отан соғысына бағышталған совет әдебиеті шығармаларында жаппай ерлік, жеңіс, отаншылдық қана бірыңғай теріліп суреттелмегені мәлім. Бұларда нағыз өмірдегідей құбылыстардың күнгейі мен теріскейі қатар қамтылған. Біз олардан өз өмірін Отан мүддесімен бір санайтын, мақсат-мұратының асылдығына әбден сенген, жаны сұлу, жаужүрек адамдар тұлғасын да, майданда жүрсе де өз қамын коллективтен, елден ерекше бөле қарайтын идеялық сенімі солқылдақ, өмірдің күресіне шынықпаған, пайдакүнем, ұсақ пейілділер кескінін де танимыз. Б.Момышұлының, Т.Ахтановтың шығармаларында, мәселен, осындай күйкі, тілегі төмен адамдардың бізге жат қылықтары да әшкереленген.

К.Симоновтың “Солдат боп ешкім тұмайды” романындағы батальон командирі Барабановтың есер мақтаншақтықпен қарауындағы әскерлерді қажетсіз шығынға ұшырату оқиғасы оқушыға жағымсыз әсер етеді. Бірақ автор

ол оқиғаны жеке өзіндік мақсатпен алмай, өзге көп ұнамды құбылыстар тізбегіне табиғи байланыстыра, шындықты жан-жақты ашу ниетімен әңгімелеген. Роман оқиғаларының одан әрі қарай өрбу логикасы мұндай суреттердің растығына сендіреді.

Мәселе фактыларда ғана емес, сол фактылардың қалай көрсетілуінде. Жекелеген адамдардың қара көңілін өмірдің қалың құбылыстары ішіне сіңіріп көрсету, олардың ниетіндегі қайшылықты, қараулықты ұнамсыз құбылыс ретінде сынай, міней отырумен сондай жалқы фактыларды бүкіл дәуірге тән көрініс деп қараудан зор айырмасы бар.

Дүниетаным сәулесі шығарма үшін ерекше роль атқаратынын айттық. Бірақ жалаң дүниетаным да мәселені бір өзі шешпейді. Суреткер таланты, өмірді білу дәрежесі, адамгершілік тұрғысы сияқты шарттылықтар қосылғанда ғана мақсат жүзеге асуы мүмкін. Дүниетаным – белгілі, санаулы қағидалардың қосындысы емес, оны меңгеру, бойға сіңіру процесі де күрделі жол. Өмірдің объективтік ағысын, характер диалектикасын, қаһармандардың араласу, байланысуларын ілгерішіл дүниетаным таразысына салып екшесе ғана көркемдік шындық табылмақ.

1967

САЯХАТШЫЛАР ІЗІМЕН...

Нұғман Баяндиннің “Саяхатшылар ізімен” деген кітабы – бүкіл еліміздің, соның ішінде Қазақстанның жер-суын, өзен-көлін, тарихын, мәдениетін ертелі-кеш аралап, бағалы мағлұматтар қалдырған саяхатшы ғалымдар, жиһанкездер өмірі мен ғылыми мұрасынан дерек беретін еңбек. Бізде осы күнге дейін ертеде жасаған географ, тарихшы, саяхатшылар өмірінен жазылған төл туынды жоқ еді. Көбінесе орыс тіліндегі материалдарға ғана иек сүйеп келдік. Ал шындығында география пәнінің ұлан-ғайыр фактыларын толық меңгеріп, ана тілінде “өз жанынан” шығарып жазудың

қажеттігі де үлкен. Қанша дегенмен, сырт авторлар Қазақстанның тікелей өзіне қатысты деректерді толық қамтып жаза бермейтіні белгілі. Сондықтан насихатшылық, таныстыру жүйесінде жазылған осы еңбектің шығуын құтты қадамның бірі деп қараймыз. Біздіңше, мектеп мұғалімдері үшін де, оқушыларға да бұл кітаптың берер тағлымы аз болмасқа тиіс. Әсіресе “Қазақстан жерінің зерттелуі” деп аталатын алғашқы тарау тек географтар үшін ғана емес, қай мамандықтағы қазақ оқырманына да пайдалы. Бұдан Қазақстан жерін өте ерте замандардан бастап зерттеген, әлемге аты әйгілі оқымыстылардың баға жетпес жазба мұраларынан да хабардар боламыз. Бір өзіне Франциядай бес мемлекет бірдей сыйып кететін республикамыздың көне дәуірден осы заманға дейінгі географиялық зерттелуін тізіп айту – кітаптың ғылыми қызметін арттырады. Мұнда Геродоттың да, Страбонның да, Птоломейдің де, Чжан Цяннің де аттары мен еңбектерінің сипаты түсіндірілген. Автор Қазақстанның әр дәуірде қаншалық таныстырылғанын, ол еңбектердің қандай жағдайларда туғанын дәлелдеп көрсетеді. Қазақстан жерінің, әсіресе Совет өкіметі жылдарында жан-жақты зерттелгенін кең баяндайды.

Кітаптың аса қызғылықты тұсы – Орта Азия мен Қазақстан жерінен ертеде шыққан, кезінде ғылымның түрлі саласында тамаша жаңалықтар ашқан білімпаздар есімін келтіріп, олардың зерттеушілік еңбектерін қысқаша хабарлаған беттер. “Бұл кезде Орта Азияда астрономия, математика, физика, химия, география, минералогия, тарих, әдебиет ғылымдары саласы жақсы дамыды. Бұл ғылымдар табыстарын кейіннен еуропалықтар Орта Азия ғалымдарынан алды. Бірақ ерте заман, орта ғасырлар тарихын зерттеушілердің біразы Орта Азия мен Қазақстан ғалымдары еңбектерін араб тілінде жазғандықтан, оларды көбінесе араб ғалымдары деп білген” (27 бет) дейді автор. Бұл – әділ тұжырым.

Ал сол ғылыми еңбегімен әлемді таң қалдырған оқымыстылар кімдер? Олар: “асқан ғалым-математик, алгебраны оның логаритм бөлігін тұңғыш рет жолға қойған” Әл-Хорезми; “саяхатшы, ғалым-географ, тарихшы, философ, әдебиетші, музыка білгірі, математик, астроном, бір сөзбен айтқанда, бұрын-соңды теңдесі жоқ” Әл-Фараби; “дүние жүзіне белгілі дәрігер” Әбу Әли Ибн Сина; Орта Азия мен Қазақстан жерін зерттеген “жаратылыстану ғылымының шежірешісі” Әл-Бируни, түрік тілдері жөнінен энциклопедиялық еңбек жасаған Махмут Қашқари; “Есімі астрономия ғылымының алыптары Птоломей, Коперник, Насреддин Әт-Туси, Брунолармен қатар тұратын” Ұлықбек, “...орта ғасырлар аяғындағы нағыз қазақ тумасы, Қазақстанның жері, халқы, этнографиясы туралы өте бағалы еңбектер жазған” Мұхаммед Хайдар Дулати...

Осы аты аталған және басқа ғалымдар жөнінде қысқаша мағлұмат беріліп өткені орынды. Өйткені Қазақстан мен Орта Азия ғылымы мен мәдениетінің тарихы жазылған жоқ. Көп адамдар әлі де болса “бұрын бізде ештеңе болмаған” деп келетін шалағай түсініктен арылып болған жоқ қой. Сол үшін тарих шындығын бұрмаламай, ақиқатын айтып үйрену шарт. Тарихын білмеген ел келешегіне де сенімді қарай алмаса керек. Әсіресе білімге құштарлығы күшті жас қауымды адамгершілік, отаншылдық рухында тәрбиелеуге мұндай таныстыру, насихаттың мәні ерекше болмақ. Халықтың өткені мен бүгіндегі ең жақсы дәстүрлерді, рухани, ғылыми байлықтарды өзіміз қадірлей білмесек өзгеге өкпелеудің тіпті орны жоқ. “Саяхатшылар ізімен” атты кітаптың ең құнды сипаты – ел тарихын ілтипатпен үйренуге бағытталуында.

Н.Баяндин географиялық ізденулер ізін қуалап әңгімелей отырып, Қазақстанның әр дәуірдегі мәдени мұраларынан да, қалалардың тарихынан да қызғылықты фактылар келтіреді. Ғылымның соңғы кездегі табыстарына сүйене отырып, автор ерте ғасырлар мәдениеті жөнінде нанымды тұжырымдар жасайды. Қазақстан жерінде сақталған архитектуралық

жәдігерліктердің көптігін сөз ете келіп, автор: “Мұның бәрі – ерте ғасырларда қазақ жерінде өз дәуіріне қарай экономикасы мен мәдениеті бар іргелі ел болғандығының айғағы, халық тарихының тілсіз куәсі” (24-бет), – дейді.

Соңғы жылдарда қазақ тілінде ғылымның түрлі саласынан таныстырулар, монографиялар, оқулықтар басылып шыға бастады. Бұл – ұлттық мәдениетіміздің өсу жолында екендігінің айғағы. Екінші жағынан бұл мысалдар қай тілде де ғылымның жетістігін насихаттауға, ғылымның өзін жасауға болады дейтін көне қағиданың растығын дәлелдейді. Жоғарғы оқу орындарының кейбіреулерінде математикадан, биологиядан, физикадан қазақша лекциялар өтіліп жатқаны да қуанарлық құбылыс. Ғылымның көп тарауларының терминдерін түсіндіретін орысша-қазақша лұғаттар кейінгі жылдары көптеп басылып келеді. Осы айтылғанның бәрі бізде әр ғылым саласынан мамандар өсіп жетілгенін, олардың ана тілінде оқулықтар жазуға қабілеттілігін, лекциялар өткізе алатынын нақтылы сипаттайды. Үкімет пен партияның жақында “Қазақ энциклопедиясын” шығаруға қаулы алғаны да ана тіліміздің марқайып, ғылым мен техниканың, әдебиет пен өнердің неше алуан қиындықтарын да өзінше сөйлетуге жетіккеніне мысал...

“Саяхатшылар ізімен” – география оқымыстыларының өмірі мен өнегесін қазақша сөйлеткен алғашқы қарлығаш. Бұл таныстырулар соңынан жүйелі оқулықтар, сан-сала зерттеулер шығуына тілектеспіз.

1967

ӘЛІШЕР НАУАИ

Өзбек халқының данышпан ақыны, мемлекет қайраткері және ұлы ғалымы Әлішер Науаидың есімі мен шығармалары әлемге аян. Әлішердің әдебиет тарихында алатын орнының күрделілігі соншалық – оны тек бір халық әдебиеті көлемінде ғана атап өту жеткіліксіз болар еді. Бұлай деуімізге түрлі

дәлелдер бар. Ең алдымен, Әлішер Науаиды ортаазиялық түркі тілінде (қазір ол ескі өзбек тілі деп аталып жүр) сонау XV ғасырда ғажап көркем туындылар жасаған, бұл тілдегі әдебиетті көп ғасырлық дәстүрі бар тәжік-парсы әдебиетінің биігімен теңестірген алып шайыр деп білеміз. Зерттеушілер Науаи шығармаларының тілі сол кездегі түрік тайпаларының қайсысының тіліне негізделгенін тексере келіп, түбірі осы деп андижан диалектісіне тоқталады. Бірақ сонымен қатар, олар ұлы ақын Орта Азияны жайлаған басқа да түркі елдерінің тілін жете меңгеріп, пайдаланғанын мойындайды; сол рулардың қатарында Қоңырат, Жалайыр, Қият, Барыс, Тархан сияқтыларды атайды. Бұл рулар кейіннен бірнеше халықтың құрамына енгені белгілі. Мұның өзі Науаи өзіне дейінгі түрік тілінде жасалған ауызекі, жазбаша жәдігерліктерден еркін сусындап, жаңа сапалы шығармалар жазғанын көрсетеді.

Онан соң оған ертеден данққа бөленген классикалық тәжік-парсы әдебиетінің әсерін айтпауға болмайды. Ол түрік әдебиетінен қанша нәр алса, тәжік-парсышадан да соншалық үлкен ықпал көрген. Науаи шығармаларының сөздік құрамында берісі тәжік-парсының, арғысы арабтың сөздері мен оралымдары жүреді. Өз өмірінде қалай да өзбек тілінің күдірет, қауқарын жарыққа шығаруға бел шешіп кіріскен Науаи тәжік-парсының поэзия мәдениетіне мықтап сүйенген, оның өрнек, кестелерін, бейнелеулерін үйір-үйірімен қолданған. Сондықтан да Науаи шығармаларын екі үлкен әдеби дәстүрдің – түріктің және тәжік-парсының көркемсөз жетістігінің тамаша қосындысынан туған деуге болар еді. Ұлы шайырдың өз заманында-ақ “Зулисонайн” (екі тілдің иесі) аталуы тегін емес.

Әлішер туындылары тілінің сол дәуірдегі ауызша түркі тілінен кейбір айырмашылығы болғанын да зерттеушілер де атап өтеді. Бұл кездейсоқ емес. Науаи – ескі өзбек тілінде шығарма жазуды бастаушы емес, ілгері дамытушы, жаңа белеске көтеруші. Оның алдында да, онымен замандас та көптеген ақындар ортаазиялық түркі тілінде шығармалар

жазған. Солардың салған ізін кеңейте, жалғастыра отырып Науаи жаңа табыстарға жетті. Науаи және басқа шайырлар шығармалары тілін әрбір сауатты адам жатырқамай, ғасырлар бойында оқып, тағлым алып келген.

Науаидың артында қалдырған мұрасы ерекше мол. Әр елдің білімпаздары жүздеген жылдар бойында оның поэзиясын һәм ғылыми ескерткіштерін мұқият зерттеп келеді. Алайда кемеңгер ақынның өмірі мен творчествосы Совет өкіметі жылдарында ғана жан-жақты, жүйелі тексеріле бастады. Науаидың басты-басты әдеби, тарихи, ғылыми еңбектері төмендегіше. Оның ғазал өлендері **“Бадойи-ул-бидоя”** (“Көркемдік бастауышы”), **“Наводирун-нихоя”** (“Баға жетпес”) аталған жинағына енген.

Тамаша ғазалдар жазып, әдеби ұсталық арттырған кезде Әлішер хамса (бестік) жазуға кіріседі. Бұл ретте ол өзінен бұрын өткен данышпан шайырлар: Низами мен Қысырау Дехлеви салған дәстүрді ілгері апарады. Оның **“Хамсасы”** өз заманының көркемдік дамуына қосылған жаңалық ретінде қабылданған. Оның дастандары – көне өзбек тілінде жазылған кемел туындылар.

Ұлы шайыр әлем әдебиетін байытқан бес дастанын өте қысқа мерзім ішінде жазып тәмамдаған. Өзі Хұсайын Байқара сұлтан мемлекетінде ірі лауазымды қызмет атқара жүріп, осыншама қымбат дүниеліктер қалдырған таланты мен қайратына танданбасқа болмайды. Мәселен ол алғашқы дастаны **“Хайратул-ул-абрарды”** (“Жақсылардың қайраттануы”) 1483 жылы, **“Фархад пен Шырын”**, **“Ләйлі мен Мәжнүн”**, **“Сәбғай Сәйерді”** (“Жеті жолаушы”) 1484 жылы, **“Садди Искандериді”** (“Ескендір дуалы”) 1485 жылы жазады.

Әлішер Науаи бұлардан кейін де қыруар еңбек етеді. 1488-1500 жылдар арасында оның жазған ғылыми, көркем, тарихи кітаптары әлденеше. Солардың қатарына **“Тарихи мулуки Ажам”** (“Ажам шаһтарының тарихы”), **“Холоти Сайид Хасан Ардашер”**, **“Рисолаи муаммо”** (“Муаммо

ережесі”), Әбдірахман Жәми туралы **“Хамсат-ул-Мутахайрин”** (“Бес қайрат”), **“Мезон-ул-авзон”** (“Өлең өлшеуі”), **“Насоим-ул-мухаббат”** (“Махаббат самалы”), **“Мухокамат-ул-лұғатайн”** (“Екі тілдің таласы”), заманының әлеуметтік қоғамдық жағдайы жайында **“Вакфия”**, дін мәселелері жөнінде **“Назм-ул-жавохир”** (“Тауһарлар тізбегі”), **“Тарихи анвие ва хукамо”** (“Анбиелер мен хакимдер тарихы”), **“Сирож-ул-муслимин”** (“Мұсылмандық нұры”), **“Махбуб-ул-кулуб”** (“Көңілдердің сүйгені”) секілді ғылымның түрлі тарабын әңгімелейтін еңбектері жатады. Осы аталған зерттеулер құрамы Әлішер Науаидың кезінде теңдесі жоқ шайыр ғана болмай, аса ұлы білімпаз екенін де аңғарта алады.

Ақын өзінің кейінгі кездегі ғазалдарын төрт бөлімді **“Хазойн-ул-маоний”** (“Қазыналар мағынасы”) атты топтамына енгізеді, ал тәжік-парсы тілінде жазғандарын **“Девони Фәни”** (“Фәнидің жинағы”) деген атпен тізеді. Ең соңғы шығармаларының бірі – философиялық дастан – **“Лисан-ут-Тайр”** (“Құстар сөзі”)...

Шайырдың шығармаларынан оның ақыл мен сезім, қайратты қатар ұстаған, өмірдегі ізгілік пен пәктікке, сұлулық пен биіктікке қол созған, надандық пен арамдықтан, зорлық пен қорлықтан түңіле білген, тіршіліктің ащысын да, тұщысын да көп татқан, тәжірибелі, парасатты, сезімтал, зерек адам болғаны елестейді. Өмірге құштар жан ғашықтық, іңкәрлік жырларында да, насихат өлендерінде де, өсиет-үлгілерінде де адамгершілікті ту ғып ұстайды. Ол қоғамға пайдалы болу – еңбекке, адалдыққа, бейбітшілікке, ынтымаққа байланысты екенін көптеген ғазал-сырларында ұқтырады.

Махаббат тақырыбына арналған ондаған өлендері түр мен мазмұн бірлігі, көркемдік бітімі жағынан әлемдік лириканың төрінен орын алады. Ол махаббат машақатын Бабур айтқандай **“көп те құп”** жырлаған. Сондағы айтылатын негізгі ой – сүйіспеншілік көркі мен мұраты баяндылықта екендігі:

Ғашықтық жолы ауыр жол,
Билетпей бейіл соқпа қол... –

дейді ақын.

Замана, уақыт алға тартқан сауалдардың қай-қайсысына да ойшыл ақын жауап айтуға талаптанған. Ал білімділер шешім айтып, жол нұсқайтын мәселелер ол дәуірде де мейлінше көп еді. Күштілер мен тістілердің зорлығы, әкімдердің алауыздығы, диқан мен шаһар кембағалының халі, шайқылардың екіжүзділігі, өнерпаз адамның көрген қысымы, билеушілердің нысапсыздығы сияқты талай құбылысты ақын тани білген, жұртшылықты жақсы сезімдерге баулыған...

Шығыстың арғы-бергі классик шайырлары секілді Әлішер Науаи да өмірдің мәні мен мақсаты туралы талай ой толғаған. Қызмет бабымен ақсүйек сұлтандар қауымына жақын тұрған шайыр адамдар арасындағы тартыс пен қайшылық себебін жиі көрген, жіті таныған. Ол мемлекет ішіндегі дау-талас – елдің абыройын арттырмайтынын ғибрат етіп айтады.

Ай, достарым, опасы жоқ шіркін дүние алдайды,
Шат қылады, нәпсінді ертіп, тәттілікті тандайды.

Көзі көргіш, көңілі білгіш бұған еріп азбайды,

Бүгін шат қып, ертең зар қып, бәрінді де жалмайды...

Ендігі бір мезет ақын өмірдің қасіретінен құтылудың жолы – шарап пен шадымандықта деген пікірге тіреледі. Бұл да көп ақынның тіршілік қайшылығын елемеуге тапқан амалы болатын.

Қайғы әскері қуса сені, мәйханаға бар да тығыл,
Ол бір қорған, рахат пана,

қайғы бармас дұшпан түгіл...

Бірақ кеменгер ақын өмірде сан алуан қызық, орасан зор мүмкіншілік, жан сүйсінер жақсылық бар екенін терең философияға бөлеп айта білген. Әлішер Науаидің әр дастанында замана күн тәртібіне қойған эпикалық, қоғамдық проблемалардың өз кезі үшін “әдемі” жаңалықтай жауабы табылады. Мәселен, оның “Хайрат-ул-аброр” поэмасында

философиялық, саяси-әлеуметтік, адамгершілік, тәрбиелік проблемалар көтеріліп, тиісті шешім, қорытындысы көрсетілген. Ал “Фархад пен Шырынды” достық пен махаббат, отаншылдық пен қаһармандық, еңбек пен творчество туралы дастан деп айтуға болады.

Әлішер Науаи ақындар бұрыннан талай жырлаған, қанықты оқиғалық канондар ізімен кетпей, әр дастанын заман рухына лайықтап, жаңа лебіз етіп шығарады. Ежелден мәлім “Ләйлі мен Мәжнүн” оқиғасын да ол тиісінше өзгертіп, құлпырта баяндайды. Бұл дастан – кіршіксіз сүйіспеншіліктің мәңгі өлмес әніндей, әр дәуір адамын тазалық пен табиғилыққа тәрбиелейтін дастан. “Сәбғай Сайер” (“Жеті жолаушы”) поэмасында шайыр адам мінезіндегі қайшылық диалектикасын ашады. Дастан қаһармандарының бірі – Баһрам шаһ бойына түрлі сипаттар қатар дарығанын көрсету, мінездің іші-тысын қабат суреттеу тамаша поэтикалық табыс еді.

“Садди Искандерий” (“Ескендір дуалы”) дастанында Әлішер Науаидың әділ патша туралы арманы, осы саладағы өзінің түйген пікірлері мен келген қорытындылары көрініс табады. Ақынның ұғымында парасатты патша Ескендір Зұлқарнайын бейнесін жаңғырта суреттеп, оның істерін өзгелерге үлгі ғып тартады. Бұл – ақынның насихатшылық, ұстаздық, дидактикалық программасына сәйкес туған тұлға. Науаи бұл тұста, шындығында, патшаны емес, патша атымен жасалған өнегені мадақтаған.

“Мажолис-ун-Нафоис” (“Жақсылардың жиыны”) – Әлішер Науаи қалдырған әдебиеттану еңбектерінің күрделісі. Тазкира (антология) ретімен тізген бұл зерттеуінде автор өзінің алдында және тұсында жасаған төрт жүз елу тоғыз ақынның өмірі мен шағармаларынан мол мағлұмат береді. Бұған дейін тазкиралар тәжік-парсы тілінде жазылатын еді. Әлішер Науаи ескі өзбек тілінде осы іспеттес жұмысты әдейі қолға алып, абыройымен атқарып шығады. Оны мұндай іске жетелеген үлкен патриоттық, перзенттік сезім, халқының

тарихына және келешегіне деген сенім болатын. Аталған антологияда ортаазиялық түркі тілінде жазған көрнекті ақындар хақында қымбат дерек кездеседі. Өзбек әдебиетінің және басқа Орта Азия халықтарының сол замандағы әдебиет тарихынан филология факультеттері үшін оқулық жазып жүрген өзбек ғалымдары (Н.Маллаев, т.б.) Әлішер Науаи шежіресіне сүйеніп, таудай тірек тауып жүргені мәлім.

Атап өтерлік бір нәрсе сол - **“Мажолис-ун-Нафоис”** тек белгілі ақындар жөнінде мағлұматтар ғана беріп қоймайды, онда ақындар творчествосы туралы әділ сын, баға беріліп отырады. Мұнда сол замандағы әдеби орта, творчестволық атмосфера жөнінде де пікірлер бар.

Әлішер Науаи аса ұлы әдебиет теоретигі екенін **“Мезон-ул-авзон”** (“Өлең өлшеуі”) деген еңбегі арқылы көрсетеді. Бұл – Таяу және Орта Шығыс, Орта Азия елдерінің қадымнан келе жатқан өлең өлшеуі – арузды зерттейтін ғылыми еңбек. Мұндай еңбек жазу үшін тек өз елінің әдебиетін біліп қоймай, араб, тәжік-парсы тілдеріндегі күллі шығармалар мен зерттеулерді жете тану керек. Заманының асқан білімпазы Әлішер Науаи талай халықтың тарихы мен мәдениетін, әдебиетін жетік білген...

Ескі өзбек тілінің дамып көркеюі, оның үлкен әдеби дәстүрге ие тәжік-парсы тіліндей жетігуі үшін күрес – Әлішердің өмірлік мұратына айналған іс еді. Ол өзінің ана тілінде көркем ғазалдар, даңқты дастандар, терең зерттеулер жазып қана қоймай, лингвистика мәселелеріне де қалам тартқан. **“Мухакамат-ул-лұғатайында”** (“Екі тілдің таласы”) Науаи түркі тілінің аса бай тіл, бұл тілмен әдеби, ғылыми еңбектер жазуға әбден болатынын көп мысалдармен дәлелдейді. Өзбек тілінің мүмкіншілігі мен келешегіне сенімсіздікпен қараған тоғышарларды өткір әшкерелейді.

Әлішер Науаидың көркем шығармалары, әсіресе ғылыми туындылары қазақ оқушыларына жете танылған жоқ. Революциядан бұрын оның атын естіп, кітабын оқығандар аз болған. Түркіше сауатты адамдар ғана оның асыл әсарларын

тұшынып оқып, өшпес ләззат алатын. Совет үкіметі жылдарында ол туралы көптеген таныстыру мақалалар, арнау өлеңдер жазылды, аудармалар жасалды. 1948 жылы Науаи шығармаларының бір томдығы қазақ тілінде басылып шықты. Ұлы ақынның мол мұрасына бағдар беруге жарағанмен, бұл кітап оқушы жұртшылықтың талабын толық қанағаттандыра алмайтыны сөзсіз. Алдағы кезде Әлішер шығармаларының толығырақ топтамын қазақ тілінде шығару зор игілік болар еді.

Сөз соңында айтқымыз келген пікір – бізде туысқан Орта Азия халықтарының бай әдебиеті мүлде аз насихатталатынын ескерту еді. Біздіңше, Қазақстан жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде (қазақ бөлімдерінде) ұзақ тарихы бар Орта Азия әдебиетін оқытуды қолға алу керек. СССР халықтары әдебиетін өту кезегінде бөлініп жүрген мардымсыз сағаттар ішінде бұл әдебиетті таныстырып үлгеру мүмкін емес. Бір кездегі ортаазиялық түркі тілі пән есебінде өтілмей, үйретілмей, түпнұсқа шығармаларға тіс батыру қиын. Өткендегі әдеби мұраларымызды, өзгелермен ортақ қазыналарымызды білуге, меңгеруге қажет шараның бірі осы.

1967

КӨҢІЛ КӨЗІМЕН

Соңғы жылдарда әдебиетімізде елеулі еңбек етіп жүрген қаламгердің бірі - Әбірәш Жәмішев. Оның өлеңдері мен сын мақалалары газет-журнал беттерінде жиі жарияланып келеді. Ол бұдан бірер жыл бұрын тұңғыш өлеңдер жинағын шығарды, биыл оның **“Күміс кірпіктер”** атты екінші кітабы басылып отыр. Бұл кітаптардан ақынның өлең бәйгесіне күр дүрмекке ілесіп қосылмағанын, айтсам, білдірсем деген сырларының бар екендігін танимыз. Мұны түрлі тақырыпқа жазылған бірсыпыра өлеңдерден байқауға болады. Мәселен,

ол ежелден көп жырланған махаббат іңкәрлігін өзінше шынайы, рас айта біледі.

...Тағдырдың қақап өткен зәрі сынар,
Басылар жан дауылы – бәрі тынар.
Сонда да сезім тұнған жүректерде,
Алғашқы махаббаттың нәрі тұрар.

“Ініммен сырласу” деген өлеңі де көңіл тоқтатады. Мұнда аға мен інінің өзара сұхбаттасуы арқылы заман мен адамның басынан өткен құбылыстар сөз болады.

Енді бір өлеңінде (“Ордабасы”) ақын ертедегі ел билеушілердің дырдуы көп, шын асылды іздеуі жоқ, баянсыз талас-тартысын, “қамшы сабы тереңде” жатқан байлықты игермеген көрбалалығын мінейді; бір кезде ұстатпаған “арман - құмайдың” совет заманында қолға түскеніне мақтаныш етеді. Халық аңызында айтылатын бақыт құсы “құмай” бейнесін автор орынды қолданған.

Ә.Жәмішев, осылайша, әр өлеңінде өмірлік мәні бар мәселелерге көңіл аударады. “Түйеші сәлемі” деген өлеңде елеусіз қалған асыл түлік – ойсылқараны бағатын еңбеккердің шаруашылық басшыларына жолдаған сәлем хатынан шындық естіледі. Өмірдің қай құбылысын алып сөйлесе де, автор “тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін” жатық, жарасымды ұқтыруға талаптанады. “Менің туған күнім” атты өлеңнің идеясы мына екі жолға сыйған:

Бесінші декабрьді жазып жаттым,
“Қай күні тудын” деген графаға...

Ақын тек табыс пен жетістікті жалаң тізбейді, өмірдің сәулесі мен көлеңкесі қатар келіп отыратынын, ертеден келе жатқан дәстүрдің бәрі бірдей ескірмегенін, жаңа дегеннің кез келгені жақсылық бола бермейтінің өзінше пайымдап, ақырын айтып, анық ұқтырады.

Әбірәш өлеңдерінен бейнелі тіркестер мен оралымдарды, тапқыр тенеулерді ұшыратамыз. Ол даладағы сағымды “капрон орамалға” балайды; барлық дақылдың өнім

беріп болатын кезі – күзді дастарханы берекелі шешеге ұқсатады.

Адамгершілік мәселесі Ә.Жәмішевтің көп өлеңдерінде ортақ желідей тартылған. Ол өмірдің жарасымын, адамдар арасындағы достықты, таза қатынастарды жырлайды. Ақын замандастарды өмір шырқын бұзатын кесепат, кесел әдеттерден сақтануға шақырады; “күншілдік мәстегін құр жемдей бергенпіе, арғымақ - еңбекті” ерттеп міну артық екенін айтады.

Ақынның “Күміс кірпіктер” топтамасына енген күрделі шығармасы – “Әділдік үкімі” поэмасы. Бұл поэмада көтерілген мәселе де, көркемдік шешім де көңіл бөлерлік. Мұнда кешегі Ұлы Отан соғысының жауынгері, майданның бір алмағайып, аласапыран кезінде еріксіз тұтқындалып, кейіннен босап шыққан Ақаттың елге келгенде көп тергеліп, әуре-сарсаңға душар болғаны, оның соңына түсуші арамза Сұрқара екені айтылады. Ақаттың ақтығы қашан ресми дәлелденгенше, Сұрқара оның қыр соңынан қалмайды; жігерін құм қылып, меніреу ете жаздайды. Сұрқара әділдік үстем тапқан кезде ғана амалсыз саябыр тауып, талайдың көз жасын мойнына арқалап қала барады. Бірақ ол сан адамға зәбір көрсеттім деп ағынан жарылатын ер емес, өз қолымен жасаған кінә үшін басқаларды айыпты етіп құтылмақ болатын ез. Көзін күншілдік шелі басқан, пасық әрекеттің құлы, қара бастың бес күндік пайдасы үшін адамзат цивилизациясы ғасырларда жинаған ардақты ұғымдарды - әділет, ар дегенді ұмытып кететін қорқау, құзғын мінезділерді автор өткір шенейді.

Поэманың шешімінде ақынның соны келістері байқалады. Автор зәбірленген Ақатты бірыңғай мүсіркеуден, оны тек озбырлық, қастандық құрбандығы деуден аулақ. Ақаттың тартқан азабы мен көрген мазағы үшін оны іштей аяй отырып, оның тым жуастық, қайратсыздық көрсеткенін де жасырып қалмайды. Автор адалдық үшін әр адам күрескер болуы керек, сонда ғана шындықты бұрмалаушылық,

занды бұзушылық жолы тарылады деп ескертеді. Бұл – ақиқат пікір. Өткен кездер оқиғаларын бағалау үшін ғана емес, қазіргілер мен келешек адамдарға да бұл адал кеңес. Өйткені адам тағдыры шешілетін түйін тұстарда, жол айырық жерлерде шындықты айтып, ол үшін табанды күрес жүргізіп, әділдікке болысып үйрену баршаның борышы болуға тиісті.

Ә.Жәмішевтің “Күміс кірпіктер” кітабынан алған әсеріміз бен татымды деп танығандарымыз осылар. Әлбетте бұл айтылғандардан жинақтағы өлеңнің бәрі бірдей ығай мен сығай деген ұғым тумады. Біз ақын творчествосына тән кейбір ерекшеліктерді көрсетуді ойладық. Бұл кітапта сын мен сымбаты онша көз тартпайтын, ойға азық бермейтін шамалы, қоңыр төбелі өлеңдер де бар. Бұлар алғашқы жинақтарын жаңа шығарған ақынның өсу жолындағы табиғи баспалдақ, сатылар болып қалса ғана игі.

Әншілік алғашқы әуеннен-ақ байқалатыны секілді Әбірәштің көркемдеп ойлау дарыны да аталған шығармаларынан танылады. Автор тұңғыш жинағын “Арай”, екінші кітабын “Күміс кірпіктер” деп бекер атамаған секілді. Ол өзінің поэзиялық арай шағы жаңа ғана өтіп, өлең таңына енді кездескенін сыпайы түрде ишаратпен аңғартқан. Оның алдағы кезде өлең сапары көгінің биіктей беруіне тілектеспіз.

1967

ШЕРТПЕ КҮЙДІҢ ШЕБЕРІ

Қазақ халқының қара шаңырақ, кәрі қонысы – Қаратаудың теріскейі мен күнгейінде қазақ көлеміне таныс болмаған ән мен күй көп. Ол әуендердің шығу тарихы мен ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, сақталу тағдыры жете зерттелген емес. Дегенмен, шет жағалап болса да, соңғы кезде олардың тамаша тың сазы республикалық көлемде естіле бастады. Сол соны шығармаларды жеткізуші – халық арасынан шыққан дарынды күйшілер мен әншілер.

Халықтың күйшілік өнеріне мұрагерлік етіп, өз өлкесінде өмір кешкен домбырашылардың асыл мұрасын жадында сақтаған, ұдайы тартып, насихаттап келе жатқан кісінің бірі – Төлеген Момбеков. Октябрь революциясының жеңісінен бір жыл кейін дүниеге келген Төлегеннің өмір тарихы өзінің сан мыңдаған замандастарының тарихымен орайлас. Ол отызыншы жылдарда мектепте оқып, сауат ашады, 1939 – жылдан 1941 жылға дейін Хантағы кентінде электр монтері болып істейді. Ұлы Отан соғысы басталысымен майданға аттанып, екі жыл бойы жаумен шайқасады. Ауыр жарақатына байланысты еліне оралған Төлеген Момбеков 1943 жылдан бері қарай Шымкент облысы, Созақ ауданы, “Сызған” совхозында автоклубта қызмет атқарып келеді. Төлеген тартатын шығармалардың арғы төркіні Қазақстанда ертеде кең тараған шертпе күйлер тобына қосылады. Шертпе күйлердің Сарыарқада даңқын шығарған данышпан өнер иесі Тәттімбет болса, сол сарындас ырғақтардың бір алуаны Қаратауда қалыпты. Төлеген Момбековтің жерлесі, бұдан бірнеше жыл бұрын қайтыс болған Сүгір Әлиевтен үйреніп, өңдеп толықтырған “Кер толғау”, “Бес жорға”, “Боз інгеннің бүлкілі” сияқты күйлер осы айтқанымызға дәлел. Бұл күйлердің алғашқысы тыңдаушыға бұрыннан азын-аулақ мәлім десек, соңғы екеуі сүйкімді жаңалықтай болып сезіледі. “Кер толғаудың” әрі ойлы, әрі жігерлі, сұлу сазына ден қоймау, әсіресе, басталар тұстағы қосқабаттап шығатын шырайлы үйлесіміне, тұтас тұлғалы жарасымына ғажаптанбау мүмкін емес.

Ал, “Бес жорға” мен “Боз інгеннің бүлкілінде” шертіп тартудың өзгеше келістері айқын аңғарылады. “Бес жорғадан” сахарада қатар түзеп, әсем жортқан, кейде шоқытып, кейде тепендеген жорғаның жүрісін елестетеміз. Бұл күйге қазақ өмірінің аса бір әдемі көрінісі – жүйрік ат мініп, сары далада сайран салу суреттері түскен десе де болады. Аттың жүрісін, атқа мінген адамның көңіл толқынын сипаттайтын күйлер

қазақта аз емес. “Бес жорға” – солардың қатарында иық сүйесіп тұрарлық табиғи, ажарлы туынды.

“Боз інгеннің бүлкілі” де халық туындысы. Әрине, әрбір талантты музыканттың халық күйін өңдеп, ажарлап, көркейтіп шығаруы заңды. “Боз інгеннің бүлкілін” бұрынырақта шерткен Сүгір де, қазір ойнайтын Төлеген де бұл күйге тиісті үлесін қосқан. Сонымен бұл шығарма да өзгеше өзіндік нақышымен келіп отыр...

Бүкіл шертпе күйлерге тән ерекшеліктің бірі – табиғатында ән әуеніне жақындығы, кейде әндік элементтің араласа отыратындығы ғой. Мұны Төлеген Момбеков тартатын “Жолаушының жолды қоныры” атты күйдің бірінші, екінші түрлерінен аңғаруға болады. Бұл шығармалар күй мен әннің қызғылықты қосындысы секілді.

Төлеген Момбеков бірсыпыра күйлерін шертіп емес, төгіп тартады. Соның бірі – “Шалқыма”. Бірақ, бұл күй Лұқпан Мұхитов орындап тартқан бүкіл Қазақстанға белгілі “Шалқымадан” басқа мақамда туғанын көреміз. Бұл күйде адам өмірінің шалқу, серпілу кезеңі, көңіл көгінің жайма-шуақ мезеті суреттелетін тәрізді. Екпінді, өршіл, көтеріңкі ырғақтар тыңдаушының ойын сергітіп, шабытты бапқа түсіретіндей.

Совхоз автоклубының меңгерушісі ретінде Төлеген малшылар арасында жиі болады. Мойынқұмның малға құт қиырларында, тау етегінде, жазира жондарда ел игілігін арттырып жатқан еңбеккерлер қауымының ортасы – Төлегеннің өнер көрсетер кең сахнасы іспетті. Құйқылжыған күй солардың алдында талай рет төгілген, ол күйлер талайды серпілтіп, сұлулық пен келісім ырғағына бөлеген.

Әрбір өнерпаздың жастай көрген үлгісі, мектебі болады. Төлеген Момбеков домбыра тартуды ең алғаш өзінің атасы Бапыштан үйренгенін айтады. Атасынан жаттаған күйлерін ол зор серпінмен орындап келеді. Төлегеннің одан бергінде көрген күйшісі – Сүгір.

Бапыштан ұққан күйлерінің бірі – “Қарқараудың” тарихын Төлеген ертеде ел шапқыншылыққа ұшыраған шақта

туған жерден еріксіз ауып бара жатқан панасыз қыз бен оның шешесінің қоштасу лебізі деп түсіндіреді. Шынында, екі шектен жекелеп шығатын үнде қос мұңлықтың зар наласы естілгендей. Атап өтерлік бір нәрсе – осындай тарихы қоса айтылып тартылатын қысқа күйлер Қаратау елінде жиі кездеседі және ол шығармалар бұрын домбырамен де, қобызбен де, бүгінде ұмытыла бастаған аспап – шаңқобызбен де орындалатын болған... “Қара жорға” күйін тыңдап қарасақ та, жүйрік аттың қадірін білген елдің көркем дүниетанымын аңғарамыз.

Төлеген Момбеков – халық күйлерін ерекше мәнермен орындаушы ғана емес, ол бірсыпыра шығармаларға тиісті өзгерту жасап та отырады. Мәселен, Сүгір күйлерін өзге тартушылар мен оның шертісінде кейбір айырмашылықтар кездеседі. Ол – өз тарапынан бірнеше күй шығарған, бұл оның композиторлық қабілеті бар екендігін де белгілейді.

1943 жылы майданнан қайтқан Төлеген туған жері Қозмалдақ – Сызғанға келгенде анасы қатты ауру екен. Баласын сағына күткен ана көп ұзамай қайтыс болады. Жастайынан мәпелеп өсірген абзал анасының соғыс тұсында көп мұхнат шегіп, сырқатқа ұшырауы, өмірден ерте, арманда өтуі Төлегенді қатты тебірентеді. Дүниедегі ең жанашыр қамқор адамынан айрылу – көп өкініштер сыры – “Анама” күйі болып төгіледі. Бұл күйдің кейбір өрнектері Құрманғазының “Қайран шешемін” еске салады. Бірақ күйді Төлегеннің төл туындысы ететін сипаттар мен бояулар мол. “Анама” күйі, бүкіл Созақ ауданы көлеміне жайылғаны анық. Көркемөнерпаздар үйірмесінің домбырашылары бұл шығарманы ауыл сахналарында, кәделі жиындарда орындап жүреді.

Т.Момбековтің екінші күйі “Толқын” деп аталады. Мұнда автордың көңіл-күйлері, толқымалы тіршілік суреттері ойлы да онды өрнектелген. Күйшінің айтуынша, бұл шығарма Шұқырой көлінің жағасында толқын құбылыстарын бейнелеу мақсатымен де туған секілді...

Халық өнерпазының соңғы шығармасы – “Асу”. Бұл күйді автор Совет өкіметінің елу жылдығына тартуым деп есептейді. Ел өмірінің де, өз өмірінің де ұлы белесі “Асу” күйінен көрінгендей. Көркемдік, әсер қуаты жағынан бұл күй Тәттімбет туындыларына деңгейлесіп барады.

Сонау Қаратаудың теріскейінде жүрген қарапайым еңбек адамының өнерпаздық сапарының кейбір қырлары осындай. Халықтың музыка қазынасынан нәр алып, өлкесіне күй өнерін таратып келе жатқан Төлегеннің саусағынан сұлу саздар туындай берсін дейміз.

1967

СУРЕТКЕР ЕРЛІГІ

М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдардағы шығармаларында көбінесе ескі қазақ ауылының шындығы сөз болатынына қарап кейбір зерттеушілеріміз оларда бірден-бірге жетіліп, айқындалып, күрделіленіп көрініс берген эволюциялық өзгерістерді аңғармай келгені белгілі. Шынында да осы аталған кезеңнің өзінде-ақ жазушының дүниетанымында ірі жаңарулар орын алғанына дәлел жеткілікті. Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдар жасағанын айтпақпыз. Бұған мысал – оның “Қараш-Қараш оқиғасы” мен “Қилы заман” атты шығармалары. Осыған дейінгі шығармаларында М.Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерелеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Бұл, сөз жоқ, жазушының дүниетанымында революциялық заманның әсерімен туған күрделі өзгеріс белгісі еді. Сондықтан, осы аталған құбылыстарды елемей, жазушы творчествосын көп уақыттар бойында қалыптасып қалған жасанды қисындар шылауында жіберуге болмайды.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдардың екінші жартысындағы өнерлік жолы өзінше жеке бір кезең болып есептелуге лайық екендігі. Егер суреткер өзінің “Қараш-Қараш оқиғасы” повесінде өктемділікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасаса, “Қилы заман” романында тұтас бір ру-елдің өміріндегі азаттық серпілісті, сенімді, жігерлі іс-әрекетті көрсете алды. Осы шығарманың екеуі де суреткердің өз творчествосындағы ғана емес, сол дәуірдегі жалпы қазақ әдебиетінің шоқтықты туындылары болды.

Әсіресе, “Қилы заман” өзінің тақырыбы жағынан да әлеуметтік, ұлттық мәселелерді тұтас қамтуы жазушы алдына көптеген творчестволық міндеттер қойған аса күрделі шығарма еді. Өз ішінде сан түрлі қайшылықтары бар, тұтас халықтың тағдырын қозғаған 1916 жылғы ұлттық-азаттық күрестің көркемдік шындығын беруге оған дейін жеке эпикалық прозалық шығарма арналмаған болатын. Осындай биік уәзипаны атқару үлесі қазақ қаламгерлерінің қатарынан тұңғыш рет Мұхтар Әуезовке тигенін көреміз. Біз “Қилы заман” қазақ әдебиетіне қандай елеулі сонылық әкелді және жазушы алдына қойған тың идеялық-көркемдік проблемаларды қалай шешті деген сауалдарға тоқталғымыз келеді. Алғаш нұсқасы жазылғанына жетпіс жыл толып отырған романның тәжірибесі әдеби дамудың кейінгі кезеңдерінде толығымен іске асты, өзге қаламгерлеріміздің тарихи-нақтылы оқиғаларды суреттеуіне жол ашты. Бірақ қандай істе де барлаушының міндеті ауыр болатыны белгілі. “Қилы заманның” шыншыл, жаңашыл табиғатын түсінбей, одан қайдағы бір құбыжық кемшіліктерді іздеушілер де болмай қалмады. Сондайлардың кесірінен тамаша туынды қырық жылдан астам уақыт баспа жүзін көрмеді. Тек 1972 жылдан бері қарай ғана бұл шығарма қайта жарияланып, жұртшылық қолына тиді. “Қилы заманның” қайта оралып,

халық игілігіне айналуына орыс жазушыларының зор көмегі болғанын ризашылықпен атап өту ләзім.

1916 жылы Жетісуда, Албан жерінде болып өткен қозғалыстың трагедиямен бітуі, патшаның жазалаушы күштерінің зорлығын көріп, тұтас бір елдің атамекен жерінен үдере көшіп кетуі, қорлыққа түскеннен гөрі жат өлкеден пана табуды тандауы сирек кездесетін оқиға еді. Тіпті қарусыз халықтың “майданның қара жұмысына жігіт бермейміз” деп көк мылтықты әккі, алпыс екі айлалы патшалық пәрменіне батылы жетіп қарсы шығуы, зеңбіректі әскерді жеңе алмайтынын алдын ала біле тұрса да, соншалық тосын, өжет қимылға баруы М.Әуезовті қатты қызықтырған. Суреткерлік дарынын өз халқының ұлы мұраттарына бағыштаған, елдің азаматтық оянуының саналы тілектесі болу міндетін мойнына алған жазушыны бұл іске отаншылдық аңсар алып келген. Бұл арадан да болашақ шығарма тағдыры үшін қаламгердің өз басының биік идеялармен жалындай білуі, халық, тарих алдындағы парызын ерекше сезінуі айрықша маңызды дейтін көне қағиданың ақиқаттығы көрінгендей.

Шыңғыс Айтматов “Қилы заманның” орысша басылымында жазылған алғысөзінде суреткердің дәл осы ерекшелігін атап өткені белгілі. “Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікті жас Әуезовтей соншалық суреткерлік нанымдылықпен көрсеткен, патшаның отаршылдық саясатының безбүйрек каталдығы мен айуандығын соншалық ашына әшкерелеген, көшпенді халықтың өзіне жат патшалық әкімшілдік жүйесін қабылдамауының табиғатын мол мысалымен ала отырып, соншалықты тереңдікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасірет-қайғысын ет-жүрегі езіле отырып айтып берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім” (М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Екінші том, 427-428 беттер). Бұл бағаның мейлінше әділ және терең

тұжырым екенін шығарманың ұлы тұлғасы түрлі тараптан-ақ дәлелдей түседі.

М.Әуезов 1916 жылғы ұлттық-азаттық қозғалыстың түпкі себептерін нанымды аша алған. Халықтың патша жарлығына үн қатпай қалуының салдарлы себебі отаршылдық саясаттың зардабынан туған еді. Бодан болып отырған ел сауатын ашпасын, оң-солын танымасын, оқып-білім алғандардың өзі ұлттық санадан жүрдай болсын дегенді мықты мақсат еткен билеушілердің астамшылығы, момын жұртты кез келген кезде сылтау тауып жазалап, елге ақыл айтарлық деген басшыларын ауық-ауық құрдымға жіберіп отыруды әдетке айналдырғаны жұртшылықтың етінен өтіп, сүйегіне жеткен қасірет болатын. Қазақтарды патшалықтың бір Отанда отырса да, отандасым деп бауырына тартпаған жат пиғылы, сенбеушілігі шошытатын. 1916 жылдың июнь жарлығына наразы болғандардың лебізінде осы жағдай анық байқалады. Албан көтерілісінің басшысы Ұзақ: “Көп дұшпанның қастығы мен торуы айықпаса да, көп зәбір келтірсе де, сонда да елемей келе жатқан ел бар еді. Енді мына бүгінгі күн мынадай кер заманға кездестік. Қалың апат селге киіктік” (көрсетілген кітап, 133-бет) десе, ел қариясы Жәменке: “Қазақтың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойныға бұғалықтың түскені әлдеқашан емес пе еді? Бүгін тұқыртып, біржолата шөктіргелі темір қолы құлаққа келіп жабысып отыр... Көптен торып, обырдай обып келіп, енді түгінмен жалмағалы отырғалы осы. Бұл бүгін емес, көптен келген пәле де”, - деп әлгі пікірді тереңдете түседі. Ал елдің білікті кісілерінің бірі Тұрлықожа патша жарлығына наразылықтың себебін бәрінен де ашық етіп айтады: “Патша бала алмасын, мал алсын. Егер тіпті қоймай бала аламын десе, мына қолына қазір жабдық берсін. Ұрыста шепке ұсталып, қойша қырылғанша, жастығын ала жататын болсын. Астына ат, қолына қару берсін. Жұрт осыны тілейді” (162-бет). Осы айтылғандардан халық қаһарының сәл нәрседен тумай, бұрын шемен болып келген теңсіздік намысынан шыққаны анықталады. Шығармадағы

кесек оқиғаларға салдарлы әлеуметтік мотивировканы жазушы осылай тапқан. Патшалық пен карауындағы ел арасында сеніспеушілік, қайшылық, қарсылықтың түбірлі себебі еді...

Романшы алдында тұрған ірі творчестволық міндеттің бірі – көтеріліске қатысқан қалың қауымның жалпы бағытын ғана емес, іштей бөлінетін өзара айырмашылықты да саралап көрсету мәселесі болатын. “Майданның кара жұмысына жігіт бермейміз” деп атқа қонған елдің бәрі бірдей көпшілік мүддесі үшін өз кеудесін оққа төсейтіндер болмағаны белгілі. Суреткер қырағы көзі, зерек зейіні, міне, осындай қайшылықтарды жіті ажырата білген. Бүкіл Албан руының намысы үшін қажырлы күреске өздерін даярлаған Ұзақ, Жәменке, Серікбай, Тұрлықожалардың келбеттері ірі тұлғаланған. Бұлардың ісі мен сөзіндегі тұтастық, халық мүддесіне қалтқысыз берілгендігі, мақсатының асқақ ерлігі эпос қаһармандарын еске салады. Көтерілістің бұлардан басқа да басшы адамдарының бейнесі жарқын елестейді. Олар шығарма бойында ең қажетті тұстарда өздеріне ғана тән қайталанбас мінез қырларымен көрінеді. Ұзақтың: “Ақ патша тоз-тоз етіп әкетіп еді, құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жамырап, табысқан күнін бір көрдік... Киіз туырлықты қазақтың бүгінгідей ынтымақ тілегі қосылып, ел болам деп ту көтерген, ұран салған бір күнін көре алмай өттік” – деген сөздерінде батырдың ұлы арманы естіледі.

Қалың ел басқа төнген тажалдай бұйрықтың зардабынан сескеніп, күніренгенде байлар жағы онша қауіп ойлай қоймайды. Олар малының күшіне, ұлықтармен қарым-қатынасының мықтылығына сүйенеді, қалай да балаларымызды майданға жіберілуден алып қаламыз деп сенеді. Осы жағдайды бай Тұңғатар өзінің інісі Ұзаққа да айтады. “Кешеден бері сыбыс салып, әр жерден байқап жүрмін. Өзіміздің ауылдың балаларын мал шығарсақ, түгел алып қалуға болатын көрінеді. Құдайға шүкір, екі-үш баланы

алып қалатын дәулет бар. Өзгенің барғаны барар, бармағаны осылай жан сауғалап қалар. Мынау елді босқа желіктіріп құтыртпа, тоқтат” (көрсетілген кітап, 143-бет). Жазушының көтеріліс күштерінің таптық сипатына беретін талдауы осы әңгіменің тұсында да анық байқалады. Мұның өзі суреткердің дұрыс ғылыми бағдар ұстап, өмір диалектикасын жете ескергенін дәлелдейді.

Романда қазақ арасынан шыққан тілмәштардың мүлде жағымпаз, сатылғыш мінезі, ел қасіретіне зәредей де жаны ауырмайтыны, қайта халық басына қайғы қалыңдаған сайын олардың жемсауы үлкейе түсетіні, көпшілік мүддесін ойлауға қабілетсіздігі әшкереленген. Мәселен, Оспан тілмәш кескіні былайша сипатталған: “Қызметке кіріскеннен бергі көздеген нысана мал мен атақ, жылы, жайлы орын табуға ғана арналғандықтан, бұнда да сырт көрінісі болмаса, ішінде құралған негізді пікір, бағыт жоқ еді. Ел қамы, көп мұны дегеннен, қалың жұрт тұрмысына жайлы, жайсыз болар ма деген сұрақтардан бұның басы да, жүрегі де аман болатын” (123-бет). Кейіннен Қарқара жәрменкесін аламыз деп көк мылтықтың оғынан жусап қалған елдестерін көргенде де дүниенің құлы, азғын тілмәш шімірікпейді. Оспан тілмәштің бұл шақтағы пішінін суреткер: “Кеудесіне ит өлгендей сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге ерекше, жақсы үйлескен бітеулік, сезімсіздік бар еді” (124-бет) деп мінездейді.

Қазақтың үстем тап өкілдері бір бағыттан шығып отырғаны, олардың еңбекші тап үшін ешқашан жаны ауырмай, пайдасын ойлап, жалт беруге даяр тұратыны жақсы сездірілген. Көтеріліс басшылары бұл халді жақсы түсінеді, сондықтан да ел ауқымын болыстар бұзып жүрмесін деп сақтық ойлайды. Патша жарлығының зіл салмағынан қалай құтылуды ақылдасқан Ұзақ батыр болыстардың жалтақ, екіжүзділігін күні бұрыннан сезіп, оларды ел тезіне салу қамын ескертеді. “Ең алдымен, – дейді ол, – сол тұшталандап, кісімсіп жүрген, ұлықсыған немелерге ие болу керек. Аяғыңды қия бассан, қылтаңды қырқамын деп соларды

ауыздықтау керек. Жарықшақ сөз шығармасын, елді сандалтып, шаң қаптырмасын... Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында болатын ерке тәйтіктің керегі жоқ”. Осы пікірді “болыстың бәрі шырық бұза бермес, бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп айтуға болмайды” – деп Жәмеңке де қостайды. Бұл келтірілген мысалдан жазушының 1916 жылғы қозғалыстың ішкі алалықтарын, үстем тап пен езілген тап мүддесінің кереғарлығын анық ажырата біліп, көтерілістің шешуші күші кедей, орташа шаруалар екенін нанымды көрсете алғанын сездірсе керек. Көтеріліс басшыларының жасырын жиналған жерін, әрбір жаңа шешімдерін патшалық ұлықтарына хабарлап, ақырында олардың үстінен солдаттарды апарып түсіретін де бай, болыстар тыңшылары екенін көреміз. Мұның өзі М.Әуезовтің араға жылдар салып барып жазған “Абай жолы” роман-эпопеясынан көп бұрын-ақ тарихи дамудың, қоғамдық құбылыстардың таптық сипатын танып білуге жетілгенін аңғартады. 1916 жылғы ұлттық-азаттық күрестің осындай ішкі құрамдарын жақсы тани білгендігінің арқасында ғана суреткер әлеуметтік бағдары сара, отаншылдық оймен нұрланған шығарма жасай алған.

Патшалық әкімшілігінің зорлықшыл, қиянатшыл, өркөкірек өкілдерінің де бейнелері өмір шындығына сәйкес шеберлікпен жасалған. Әсіресе, Қарқара жәрмеңкесін уысында ұстап тұрған пристав Подпороков арқылы күллі озбыр отаршылдар атаулының жиынтық кескіні берілгендей. Жәрмеңкеге жиналған жергілікті халықты қалай таласам да еркімде деп есептейтін тиюсыз төренің барлық кездегі іс-әрекеті толық рас болып елестейді. Әкімдердің жеке бастарының қаталдықтарын көрсету мәселенің бергі жағы ғана. Халықтың стихиялық қозғалысын сылтау етіп, патшалық билеушілерінің бүкіл елді жойып жіберуді немесе ата-қоныс жерлерінен үркітіп бездіруді астыртын жоспарлағанын, бүлікті қолдан қоздыруға әрекеттенгенін суреткер түп-тамырымен ашады. Ондай зұлым ойлар төмендегіше

баяндалған: “...Жабайылар көтеріліс, ереуіл жасаймын десе, жасап көрсін. Кішкене еркіндетіп жіберіп, кінәні өз мойнына артатындай ұпай салып алып, өздері істеген істі өздеріне кінә қылып қатты қырғын ашу керек. Бостырып, тоздырып, тұқымын құртып жіберіп, олар отырған шұрайлы жерлердің барлығын қазынаға алу, қалаған кісіні отырғызу керек... Бөлінеді, жарылады, өкіметке жауығып қарсылық ойлайды деп сескену, қорғану керек емес. Қайта астыртын шабақтап, сондай қимылға өздерін айдап салу керек. Көпке білдірмей, сездірмей отырып, түртпек салып, шапқа түртіп ашындыру керек те содан кейін істеген қимылына қарап бас салу, талқан қылу, орнымен жоқ қылу керек...” (230-бет). Мұндай қастандық әрекетпен ғана шектелмей, патшалық әкімшілігі ежелгі сұм әдеті бойынша жергілікті казактарды да көтерілісшілерге қарсы арандатып, қаруландырып айдап салған, ұлт араздығын қолдап өршіткен. Мәселені әділ шешуге қабілеті жоқ, тек қара сойыл күшке сүйенген билеушілер азаттық ұранын жаңа айта бастаған, намыс-жігері жаңа оянған қарусыз елді жазалаудың ең сұрқия түрлерінен тайынбаған. Әсіресе, Қарқара жәрмеңкесінде болған қозғалыс кезінде бейбіт ауылдарды құртып жіберудің неше түрлі озбыр, аяр әдісі қолданылған. Ақырында халық туған, өскен жерлерінен жаппай дүркіреп көшуі арқасында ғана қырғыннан бас сауғалаған. Бұл тұтас елді құртып жіберуге бағытталған ашық геноцидке барабар зорлық еді. Міне, осы және басқа суреттерді М.Әуезов мәңгілік естелік, халық трагедиясының көркем тарихы ретінде хатқа түсірген. “Қилы заманның” танытқыштық зор қасиеті ел тарихының ең ауыр кезеңдерінің бірін мейлінше батыл әрі шыншыл, нағыз суреткерге тән даналықпен, асырмай да жасырмай терең типтік шындығымен бейнелей алуында.

“Қилы заманның” тағы бір атап көрсетерлік мәнді тұсы – тек қазақ халқының ғана емес, қырғыз, ұйғыр, өзбек халықтарының да әлеуметтік теңдік үшін күрес майданында

табиғи мүдделес екенін қамтып көрсетуінде. Шығарманың сюжеттік өрілімінде бұл мәселе жеке желі болып баяндалмаса да, қазаққа түскен ауыртпалық оларға да ортақ болғанын сездірерлік дәрежеде көрсетілген. Ал қырғыз халқының 1916 жылғы ұлттық-азаттық қозғалысы туралы романның бірнеше тұсында жазушы сырттай болса да іш тарта әңгімелеп отырады. Кейде мұндай лебіздер орталық қаһармандар аузымен де берілген. Қарақол түрмесіне көтеріліс басшыларын апарып қамаған кезенді суреттегенде де М.Әуезов қырғыз халқының тағдырын қатар әңгімелейді. Жәменкені у беріп өлтіру, түрмедегі қырғыздар мен қазақтарды жаппай ату картиналары да, патшалық әкімшілігінің өлген кісіні туған жерінде көмуге рұқсат етпей, халықтың ашу-ызасын қоздыруды әдейі мақсат еткендіктері де – қатыгез заманның қанқұйлы көріністері...

Романда табиғат суреттері елеулі қызмет атқарады. Пейзаж шығарманың ажарын арттырып тұрған көркем элемент дәрежесіне көтерілген. Жайлау көріністерін бейнелеген тұстар сирек шеберлік өрнегіндей. Әсіресе, осыншама сұлулық пен тыныштық, жарастық орнаған жайлау төсінде жеке адамдар ғана емес, елдер, ауылдар тағдырын быт-шыт еткен сұмдықтар килігуі ақылға симайтын ерсіліктей сезіледі. Қарқара мен Асының жайлаулары жазушының қалам қуатымен жанды құбылыстай құлпырып шыққан. “Асы – Алатаудың қыр арқасында ойып алған астаудай, ұзын, кең, жасыл өлке. Төсін жоғары беріп, керіліп түскен сұлудың он иығын басқан қалың қара бұйра шаптай болып, Асының он жағын қарағайлы таулар басады. Өлке бойында көк жар болып аққан Асы суына айналадағы қатпарлы, қалың, ұлы, биік, қыртыс-қыртыс ұзын жоталардан сала-саламен тұщы бұлақ, мөлдір көк сулар сарқырайды” (180-бет). Өңірдің жалпы көрінісін сипаттаған суреттерден кейін жазушы жайлаудың белгілі бір сәттерін нақтылы бейнелеуге көшеді. Аспан әлемінде ағыл-тегіл, ерсілі-қарсылы жөнкіген бұлт суреттерінен де қаламгер қатал уақыттың аумалы-төкпелі

шағына үндес иірімдер табады. “Жазық үстіне кең аспанда кесек-кесек ақ мамықтай болып ақ бұлттар қыдырады. Көк далаларда, кішкене төбелерде, ауыл, мал, үстінде момындық белгісіндей болып, ақ бұлттың жеңіл, жайлы көлеңкесі ұшады, түтіндей, будай төңкеріліп, созылып өтеді. Қоңырлық пен шаңқыған жарық ауысады. Адам ойындағы өкінішті естегі мен күн шуақты қызық рахат сағатының ауысқаны сияқты, арманды, ыстық кешегі мен күдікті, күпті бүгінгінің ауысқаны сияқты...” (181-бет).

Партиямыздың жетекші документтерінде халықтың өткені мен бүгінгі тарихында жабық тақырып, жасырын шындықтар болуға тиіс еместігі, жұртшылықты турашылдық пен әділдік, жариялылық пен демократиялық рухында тәрбиелеудің ауадай қажеттігі – мұның өзі бұдан былайғы дамуымыздың бірден-бір шарты екендігі анық айтылып келеді. Өйткені өзінің асыл мұратына және келешегіне қоғам ғана бірыңғай жетістіктерін айтумен шектелмей, тарихтың шытырман, бұралаң жолдарының да диалектикасын тануға ұмтылады; жақсы дәстүрлерді дамыта отырып, өкінішті ағаттықтардан сабақ алады. Осы заңдылық көркем әдебиетке де жүреді. Арғы тарихты былай қойғанда советтік дәуірдің өзінде көтерілмеген шындық әлі де аз емес. Кейде тақырыпты қиынсынып қорқа соғушылық, енді бірде шалағай белсенділердің тырнақ астынан кір іздейтін сұмдық жалақорлығынан сескеніп, тағы бірде қаламгерлік қабілет, шеберлік жетпегендіктен көп жайлар көркем әдебиет назарынан тыс қалып келгені кәміл. Еліміздің өмірінде орын алып келе жатқан қайта құру, жаңару процестері көркем әдебиетке де қуатты жаңа серпін туғызуға тиіс. Сондай ұдайы өсу, жетілудің ежелгі шарты – көркем әдебиеттің өзінде бұрыннан бар игі бастамалардан үйреніп, тағлым алып отыру болмақ. Осы тұрғыдан алып қарағанда әдебиетіміздің корифейі Мұхтар Әуезовтің творчестволық тәжірибесі қаламгер қауым үшін сарқылмас қазына секілді. Ұлы жазушы қалдырған сабақтардың бірі – қандай да қиын тақырыптың

көркемдік кілтін табуға болатындығы. Біз сөз етіп отырған “Қилы заман” романы – осы айтқандарымызға жарқын мысал. Бұл – зор білімділік, дарындылық, елге деген перзенттік адалдық, ізденгіштік, дұрыс творчестволық әдіс бас қосқан жерде алынбайтын көркемдік қамалы жоқ екеніне де ғибрат боларлық жол. “Қилы заманға” арнайы тоқталуымыздың себебі де ұлы суреткер тағлымының бір қырын еске салу мақсатынан туған еді.

“Қилы заманның” соңғы бетінен “Албанның елі үдере көшті... Артында қара түтін боп жәрменке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қоңырсып жұрт қалды... Тау толған арқар, бұғы, елік, қарақұйрық, таутекедей жабайы, жайын көршілері де қалды. Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды. Артына нәлет айтып, алдына қарай жол тартты” (265-бет) деген үмітсіз өкінішке, жүректі қан жылатқан қасіретке толы жолдарды оқимыз. Бұл жолдарда зәредей жалғандық жоқ, сол бір теңсіздік заманының шерлі үніндей, ақтық лебізіндей естілетіні рас... Бірақ осындай тығырыққа тірелген халден құтқарып, тарих дөңгелегін әділет, теңдік жолына бұрған ұлы оқиға араға бір жыл салып барып туған еді. Ол – Россия империясының бұрын зорлықтан зар еңіреген аз ұлттарын, еңбекші халқын бостандық айдынына шығарған Ұлы Октябрь Социалистік революциясы болатын. Осы революциядан кейін күштінің тісі жұлынды, жыртқыштың тырнағы қырқылды, үлкен ұлт пен кіші ұлттың әлеуметтік правосы теңелді, жер-су, барлық байлық елдің шын иесі – еңбекші адамға қайтарылды. Патшалықтың жаппай қырғын жасауынан жасқанып, жер ауып кеткен ел ата қонысына қайта оралды. Халқымыздың жаңа тарихы басталды...

Бір кезде азаттық қозғалысы ұран салған Қарқара жәрменкесі тұрған жерде, бүгінгі Кеген ауданының өңірінде қазіргі шақта, бейбіт, жасампаз өмір шалқиды. Аудан Отанымыздың игілігі үшін жүз мыңдап мал өсіреді, құнарлы

жерлерге дақыл себеді. Гүл жайнаған жасыл жайлау, жазира өлкесінде сәулетті совхоздар кенті орнаған, Октябрьден басталған даңқты дәуірдің өз тарихы, өз шежіресі жасалған. Кеген кентінің орталығында жаңадан ашылған тарихи-этнографиялық музейде аудан өмірінің барлық кезеңін сипаттайтын сандық та, сапалық та көрсеткіштер тізілген. Елдің күреске, ерлікке, жаңалыққа толы ащылы-тұщылы өмірінен сыр шертетін Оразалы Батырбеков секілді ойы сара, пікірі дана қарттарды тыңдасаң да, жазылмаған кітаптың жаңа беттерін ашқандай боласың. Аудандық партия комитетінің бірінші секретары Данышпанов Бақырбаев, үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Бұқарбаев Амангелділерден халықтың кешегі, бүгінгі және ертеңгі тағдыры туралы аса қызық, ғибратты дерекке қанасың... Бұл елдің көркемдік, өнерпаздық дәстүр туын көтеріп жүрген әрі тамаша әнші, әрі әуесқой композитор Тоқтасын Әбілезовтің өнері аудан көлемінде ғана емес, республика жұртшылығына да таныстыруға лайық... Осындай әр саланың айтулы мамандары мен дарынды адамдары, әсіресе әрқайсысы еңбек қаһарманы деп айтуға тұрарлық құт иесі малшылар мен жұмысшылар, білімі мен зейінін халық мұқтажына жұмсап жатқан зиялылар, өлкенің көркі мен сәні, міне, осылар...

Бұдан алпыс жыл бұрын М.Әуезовтің халық тағдырына ерекше мән беріп, “Қилы заман” сынды мәңгілік кітап жазған жерін революция қарсаңында аралап, көру сенімді ойларға бөлейді. Ең үлкен қуаныш – ұлан-байтақ Отанымызбен тілегі, мүддесі бірдей соғып отырған берекелі, орнықты, өскелең еңбек елінің табыстары. Бір заманда туған елінің болашағы жолына өздерін саналы түрде құрбандыққа беруге ерлігі жеткен аяулы жандардың бір де бірінің аты ұмытылмай, бүгінгі мұрагерлері санасында сақталып отыруы үлкен медет. Тарихын білу, өткеннің жақсы дәстүрін қастерлеу, дамыту өсер елдің нышаны десек, осы белгілер кегендіктерде табиғи қасиет болып қалыптасып келеді екен. 1916 жылы көтеріліс болып өткен Қарқара жәрменкесі тұрған жерде арнаулы музей

ашылмақ. Ереуілтөбе басына монумент ескерткіш қойылмақ. Халықтың азаттық үшін күрес дәстүрін жоғары сатыға көтерген өшпес өнегесі осы бір мысалдан да көрініп тұр.

1967

ТИТАН ТҮЛҒА

Бұл күндерде туысқан өзбек халқының астанасы – Ташкент қаласында Азия мен Африка жазушыларының үлкен көделі жиналысы жүріп жатыр. Екі құрлықтың көрнекті қаламгерлері өздерінің бұл бас қосуында әдебиет алдындағы әрі ескі, әрі жаңа мәселені – көркем шығарманың қоғамға қызмет етуін талқыға салмақ. Нақ осы жауапты жиын өзбек халқының өміріндегі тағы бір үлкен ұлы мәдени оқиғамен тұстас келіп отыр. Ол – данышпан ақын, кемеңгер ойшыл Әлішер Науаидің туғанына 525 толуын мерекелеу оқиғасы. Осы екі оқиғаның қатар келіп, бір кезеңде өткізілуінің символдық мәні бар секілді. Өйткені Әлішер Науаи өзінің барлық творчествосымен әдебиеттің әлеуметтік астары қалың болуы керек екендігін, көркем шығарма адам баласын бақытқа, жақсылыққа жеткізу жолын көрсетуге тиістілігін, ол ақиқат пен парасатты ғана ту етіп ұстауға міндеттілігін мұрат етіп қалдырған еді. Науаидің шығармалары жүздеген жылдардың қатал сынынан мүдірмей өтіп, әр қауымның алуан өкілін тәрбиелеп келеді. Арзан мен жалғанның парқын тез айыратын риясыз сыншы – мезгілдің мүддесіне жауап беріп, мәңгілік өмірге жолдама алу шығарманың шығармасының-ақ қолынан келмек. Ендеше әлем жазушыларының кезектегі келелі мәжілісі әдебиеттің туын аспанға көтерген титан пайыр Әлішер Науаидің туған елінде өту – табиғи құбылыс. Бұған өзбек халқы да, онымен бауырлас, мұраттас өзге халықтар да мақтаныш ете алады.

Әлішер Науаи шығармаларының мәнділігі, идеяларының биіктігі, көркемдік кемелдігі соншалық, оны белгілі бір халықтың туындысы көлемінде алып қарау аздық ететін

секілді. Атағы өзбек халқына тән болғанымен, Науаи шығармаларының көкжиегі әлемдік көлемге кетеді. Ақынның ғазалдары, дастандары, зерттеу, теориялық еңбектері жер жүзі әдебиетінің алтын қорына қосылған. Әлішер Науаи туындыларының көшірмелері мәдениетті елдердің көптеген кітапханаларынан кездеседі. Ақын һәм ойшылдың мұрасы жөнінде жазылған мақалалар, тексерулер әлденеше томды құрайды.

Қазіргі заман жұртшылығына Әлішер Науаи шығармаларының тағлымды, тамаша әсерлі тұстары да аз емес. Көп тілді совет халқы ұлы шайырдың өлмес туындыларынан өміріне сабақ, келешегіне мұрат таба алады. Науаи армандаған азаттық пен бақыт идеясы совет адамдарына соншалық жақын, туыс. Адамшылық, ар, шапағат, қайырымдылық, парасат қорғаншысы болған Әлішер Науаи осы себептен де сырлас досымыздай.

Ұлы шайырдың даңқын шығарған, оған әлемдік әдебиеттің төрінен орын әперген – тамаша дастандары мен көркем ғазалдары. Әлішер Науаи – “Хамса” деген жалпы атпен мәлім болған керемет бес дастанның авторы. Олар – “Хайрат-ұл – аброр” (“Жақсылардың қайраттануы”), “Фархат пен Шырын”, “Ләйлі мен Мәжнүн”, “Сәбғай Сәйәр” (“Жеті кезбе”), “Садди Искандери” (“Ескендір дуалы”). Бұл дастандардың әрқайсысы – жеке көркемдік әлем. Бұларда Әлішер Науаи өмір сүрген заманның алдында тұрған үлкен әлеуметтік, тарихтық, этикалық мәселелер көтерілген. Ақын дастандарының даңқтылығы мен анықтығы соншалық бұлардың бас қаһармандарын еске түсірсек те, қаншама қызық оқиғалар, қайталанбас тағдырлар, жанды көркем жинақтаулар көз алдымызға келеді. Фархат, Шырын, Ләйлі, Мәжнүн, Бахрам, Диларам, Ескендір... Бұл есімдер жер жүзілік әдебиеттің ғасырлар бойында жасаған ең шырқау табыстарының қатарына қосылады. Махаббат пен өшпенділік, достық пен араздық, ерлік пен ездік, бостандық пен теңсіздік, шапағат пен қараулық, еңбек пен дәрменсіздік секілді қарама-

қарсы ұғымдағы проблемалар аталған дастандарда кеңінен шешім тапқан.

Әлішер Науаи – асқан лирик ақындардың бірі. Оның ғажайып ғазалдары замандар бойында сан ықылым қауымның қажетіне жарап келеді. Ақынның ғазалдары **“Ғазойн – ұл Маоний”** (“Қазыналар мағынасы”) деген атпен жинақталған еді. Ал тәжік-парсы тілінде жазғандары **“Девони Фани”** (“Фанидің жинағы”) деген есімімен әйгілі. Өз кезінде ең жақсы оқу орындарынан тәлім алған Әлішер Науаи асқан білімдар кісі еді. Ол парсы тілін өзінің ана тілінен кем білмеген. Кейіннен ақындық жолына түсіп атақты қайраткер болған шағында да ол осы екі тілде де қатар жазған. Сондықтан да замандастары оны **“Зуллisonайн”** (“Екі тілдің иесі”) деп атаған. Ол бара-бара араб тілін де меңгеріп, сол тілдегі ұлан-ғайыр әдебиетті оқыған. Сонымен Әлішер Науаи орта ғасырда Таяу және Орта шығыста кеңінен тараған үш тіл – түркі, парсы, араб тілдеріндегі күллі әдеби, ғылыми жетістіктерді бойына сіңіріп, рухани азық алғанын көреміз.

Ал Әлішер Науаидің түрлі тарихи, әлеуметтік тақырыптарға жазған шығармалары өз алдына бір төбе. Солардың ішінен **“Мезон-ұл-авзон”** (“Өлең өлшеуі”), **“Насои - ұл-Мухаббат”** (“Махаббат самалы”), **“Назым - ұл-жавохир”** (“Ғауһарлар тізбегі”), **“Махбуб – ұл-клуб”** (“Көңілдердің сүйгені”) секілді еңбектерді атап өтуге болады. Мұның өзі Науаидің жан-жақты білімділігінен хабар берсе керек.

Артына өшпес мұра қалдырған ардақты Әлішер Науаи туған халқының нағыз азаматы болды. Ол кезде ескі өзбек тілінде жазатын ақындар қатары аз болмаса да, өзбек тілінің барлық мүмкіншілігі жарқырап жарыққа шыға қоймаған еді. Әлішер Науаи өзінің алдына аса ұлы міндетті - өзбек әдебиетінің сан ғасырлық желілі, тұрақты тәжірибесі, даңқты дәстүрі бар тәжік-парсы әдебиетінің деңгейіне жеткізу міндетін қояды. Оның әр жанрда, түрлі тақырыпта қалам тербеп, талай тыңдарға жол салуының бір сыры осында.

Туған елінің арғы-бергі ақын жазушылары мұрасын зор ілтипатпен зерттеудің үлгісін де Әлішер Науаи көрсеткен еді. Мәселен, ол **“Мажолис-үн-Нафоис”** (“Жақсылардың жиыны”) деген еңбегінде бұрын өткен және өзімен тұстас жасаған төрт жүз елу тоғыз ақынның өмірі мен шығармаларынан мағлұмат келтірген. Солардың ішінде түркі тілінде де жазатын шайырлар қатар қамтылған. Қазіргі өзбек әдебиет зерттеушілерінің әдебиет тарихын тексеруде сүйенетін ең үлкен беделді негіздерінің бірі – Әлішер Науаи қалдырған тазкира (антология).

Әлішер Науаи шығармалары Орта Азия халықтарына, сондай-ақ қазақ халқына да ертеден таныс. Қазақ әдебиетінің асқар шыңы ұлы Абайдың Әлішер Науаиді қаншалық биік бағалағаны мәлім. Классикалық шығыс поэзиясының өлең өлшемі – аруздың кейбір ұйқастық үлгілерін қазақ ақындары өздерінің шығармаларында пайдаланған. Сол сияқты шығыс әдебиетінде талай жырланған дәстүрлі оқиғалар қазақ әдебиетінде өңделіп, құлпырып шығып отырған. Қазақтың революцияға дейінгі дастандары мен қиссаларының талайы өзбек әдебиетінің және Орта Азия халықтары әдебиетінің белгілі туындыларымен үндес, сабақтас келе береді.

Өзбектің ұлы ақынының бір томдық шығармалар жинағы 1948 жылы басылып шыққан еді. Шайырдың шағын өлеңдер кітабы өткен жылы қайта басылды. Бұлардан қазіргі қазақ оқушысы Әлішер Науаидің зор тұлғасымен азды-көпті таныса алады. Дегенмен әлі күнге дейін қазақ оқушысына данышпан ақынның мәңгілік мәнін жоймас мұрасы толық танылған жоқ. Алдағы кезде дастандарын, ғазалдарын кейбір әдебиет зерттеу еңбектерін қазақ тіліне аударып, халыққа молынан жеткізу қажет.

Ұлы ақын Әлішер Науаидың туғанына 525 жыл толу мерекесін біздің республикамыздың жұртшылығы өзінің ортақ қуанышындай зор құрметпен атап өтеді.

1968

ҚАСИЕТТІ ҚАРУ

Совет әдебиетінің басты нысанасы – адамдар санасына биік идеялылық, азаматтық парыз шарттарын сіңіру, ісіміздің ілгерілеуіне іріткі салатын күштер мен құбылыстардың табиғатын дәл танып, әшкерелеп отыру.

Алайда әр кезеңнің әдебиет алдына қоятын нақтылы міндеттері де болады. Социалистік реализм әдебиетінің негізгі идеялық-көркемдік принциптері сақталып отырса да, түрлі тұста туған шығармалардың өзгешелігі болатынын да ұмытпау керек. “Тар жол тайғақ кешу”, мәселен, кезінде халқымызды революция рухында тәрбиелеген туынды болды. Оның советтік қазақ әдебиеті тарихындағы салмағы жеңілдемек емес. “Ботагөз”, “Менің құрдастарым”, “Шығанақ”, “Дөң асқан”, “Қазақ солдаты” секілді шығармалардың қайсысы да белгілі кезеңдер шындығын суреттеді. Бұл аталған және көптеген кітаптарда көтерілген тақырыптар, көрсетілген характерлер, танытылған тартыстар уақыттың ділгір талабына сәйкес болатын.

Үстіміздегі дәуірдің терең ақиқатын, өзіне тән қайшылықтарын, жеңістері мен ұтылыстарын көркемдік шындыққа бөлеп бейнелейтін шығармалар бүгін де зәру. Совет әдебиеті классикалық туындыларының әсері қаншалық күдіретті десек те, олар қазіргі қауымның жаңа сауалдарына қанағаттанарлық шешім бере алмайды. Қысқасы, әдебиетте замандастар, дәуірлестер тұлғасы көп те, көрнекті де кескінделмей суреткер қарызы жақсы өтелмек емес. Осыған байланысты көңілде жүрген кейбір пікірді ортаға салуды жөн көреміз. Біздің әдебиетімізге жыл сайын көптеген шығарма қосылып жатады. Әлбетте, олардан тың оқиғаларды, жаңа кейіпкерлерді де кездестіреміз. Көркемдік жинақтау жасау жашпай аттаныс олжасыз болуы мүмкін емес. Қазіргі әдебиеттің елеулі туындылары жұртшылық ілтипатына да ілініп, көделі, биік сыйлықтар да алып жатады. Мұның бәрі жақсы. Өкініштісі сол – бізде санға жарағанмен, санатқа жетпеген шығармалардың көптігі.

Біз нашар шығармалар қаламгерлерді шеберлікке шақырудың нәтижесінде күрт кеми түседі демейміз. Әр заманда да әдебиет туындыларының озығы да, орташасы да, олқысы да қатарласа тіршілік етуі мүмкін. Бірақ әдебиетшілердің атқарылмаған борыштары неде дегенге де ой жүгіртіп отыруымыз керек.

Жұртшылықтың көп сұрағына көркем әдебиетіміз әлі де болса толық жауап бере алмай келеді. Соның бастысы – замана қаһарманы кім деген сұрақ. Дәуір қаһарманы тұлғасын жасаудың ұмтылыстары азды-көпті табысқа жеткізіп жүр. Оның мысалын әр жанр туындыларынан да ұшыратамыз. Халық өмірінің құбылыстарын кең де, терең де көрсетуге талаптану, түрлі адам мінездерін бейнелеуге бет бұру қазіргі әдебиетіміздің ұнамды сипаттарының бірі дей тұрсақ та, қол жеткен табыстар әлі де ойдағыдай емес.

Соңғы жылдардағы шығармалардан замандастардың өмір кешулерін, іс-әрекетін, арман-мұратын көбірек көре бастадық. Сонда да болса шын мәніндегі көркем, толық та анық шыққан тұлғаларға тапшымыз. Ұнамды қаһармандардың жасалу принципіне кейбір сонылықтар кездесетінін де атап өту керек. Қазіргі қаһармандар ылғи жеңіс үстінде немесе трибуна басында көріне бермейді. Олардың жеңісі мен жеңілісі, табысы мен олқылығы қатар қамтылып айтылатын болды. Мәселен, З.Шашкиннің “Сеніміндегі” Нұрлан, Т.Ахтановтың “Дала сырындағы” Қоспан, І.Есенберлиннің “Айқасындағы” Дәурен – өмір күресінде көбінесе жыққандар емес, жығылғандар. Бұлардың моральдық беріктігін, ісінің адалдығын, көңілінің тазалығын оқушы жақсы таниды. Аталған шығармаларда бұл кейіпкерлердің іс-әрекеті нанымды, жанды, жарасымды алынғаны рас. Мұның өзі ұнамды кейіпкерді көрсетудің мүмкіндігі арта түскендігін сипаттайды.

Сонымен қатар біз әдебиетімізден толық диалектикалық шындығымен ашылған, қиын жағдайда ең әділ шешімге баратын, істің де басында жүрген, бас болуға “праволы”, озық

өнегелі жандар тұлғасын да көргіміз келеді. Өмір тартысында сүрініп немесе жеңіліп қалғандарды түсінуге болады, бірақ ол оқушының замана қаһарманын танысам деген талабын толық өтей бермейді.

Көптеген кейіпкерлер өмірдегі реалды адамдарға қарағанда, көмескі, қызықсыз шығатыны неліктен? Әлде бізде жұртшылыққа үлгіге жарайтын, сөзі мен ісі бір жерден шығатын, қиындықтан қорықпайтын, жеке бастың мүддесі мен ел мүддесін қабыстыра білген азамат адамдар аз ба? Олай деуге ешбір дәлеліміз жоқ. Мәселе сол жарқын, жақсы адамдарды тану мен табудың, олардың жан дүниесін түсінудің аздығында, суреткерлік қырағылықтың кемдігінде. Біз қалай болғанда да суреткерлерімізден замандастарымыздың тартымды, тамаша бейнелерін жасауды талап етуге тиіспіз.

Қоғам дамыған сайын сол қоғамдағы түрлі қайшылықтардың да сипаттары өзгеріп отырады. Бір кезде әдебиетіміздің басты кейіпкерлері революционерлер, стахановшылар, ауыл шаруашылығы екпінділері, озық зиялылар болатын. Керісінше, ұнамсыз кейіпкерлер қатарынан тап жауларын, байлар мен саудагерлерді, жасырынып жүрген тыңшыларды, мемлекет қоймасына қол салып жатқан пайдакүнемдерді көретінбіз. Ол кезде тартыстың табиғаты да, кейіпкерлердің ара қатынасы да күмән келтірмейтіндей анық болатын. Ал қазір тартысты да, ұнамды-ұнамсыз кейіпкерлерді де бұрынғыдағыдай етіп алу табысқа жеткізбейді. Бұл күнде ұнамды қаһарманның ұнамдылығын тауып айту, оның мыңдаған әрекеттерінің ішінен ең бастысын, ең әрлісін екшеу қандай қиын болса, ұнамсыз кейіпкерлердің кейпін ажырату да оңайға соқпайды. Мәселен, бір кезде қаһарманның жиналыста ұтымды сөйлеп кеткені оның жақсы ниетіне кепілдеме сияқты көрінетін. Ал енді біз ол кейіпкерлердің бір ғана сөзіне сене бермейміз. Бізге оның өмірлік бағыты, тіршілік тәсілі, қоғам ісіне деген көзқарасы, қысқасы, сөз бен істің сәйкестігі керек. Ал мұндай диалектикаға бару үшін суреткердің өмірді ерекше білуі

қажет. Белгілі себептер арқасында жауапты қызметтерге көтерілгенмен, қоғамға пайда келтірмей жүрген жандар да жоқ емес. Олардың лауазымына, анкеттік белгілеріне қарап алданып қалсақ, шын табиғатын түсінбегеніміз. Біздіңше, қазіргі дәуірдің ұнамсыз қаһармандарының бір типі – сөз жүзінде коммунистік мұра күрескері болып көрініп, іс жүзінде ол мұрат үшін зәредей жан қинамайтындар. Сондықтан да олардың жалтылдаған сөзі бос кеуек тәрізді, жұртшылыққа әсерсіз. Көңілінде біздің ұлы ісімізге деген терең сенімі жоқ жандар жұрттың көзін алдау үшін іскер, күрескер болып көрінгісі келеді. Олар өз табиғатын танытпайды, белгілі рольдерді ғана ойнап жүреді. Міне, осындай жағымсыз, өз қара басының мүддесі үшін асыл мұраттарды айырбастап жіберетін адамдар барлық ішкі әлемімен көрінсе дейміз. Оқушы кімнен үйренетінін де, кімнен жиренетінін де анық ажыратып, ақиқат әсер алып отыруы ләзім.

Мұның өзі ең алдымен суреткердің азаматтық жауапкершілігі мол болуын керек етеді. Өз басы азамат ретінде қалыптаспаған қаламгер азамат қаһарман тұлғасын шығара алар ма? Халқының бүгінгі болмысын анық аңғармаған, тарихи өткен жолын терең танымаған, болашақ тағдырына терең үңілмеген жазушы оқушы тебірене аларлық ой айта алмаса керек. Біздің совет әдебиетінің аса өмірлі дәстүрлерінің бірі де суреткерлердің әрдайым партиялық, халықтық мүддені берік ұстап отырғандығында ғой. Өзгелерді белгілі бір идеяларға сендіру үшін сол идеяларға алдымен суреткердің өзі сенсін. Жұртшылықты жақсы идеялармен жалындату үшін қаламгердің өзі де жалындасын. Міне, бүгінгі таңда партиямыздың жазушылар алдына қойып отырған ең үлкен талаптарының бірі осы.

Біздің дәуіріміз – идеологиялық күрестің асқындап тұрған дәуірі. Халықаралық империализм советтік құрылысты да, коммунистік идеяны да мансұқтау үшін қатты әрекет жасап жатқан кезде совет әдебиеті барлық жағынан да өз биігінде тұруы тиіс. Біз асыл идеямызды құрғақ ұранмен, кезекші

сөздермен дәлелдеп, оқушыны сендіре алмаймыз. Коммунистік құрылыстың озық тәжірибесі, қоғамшыл, коллектившіл, гуманист, жасампаз адамдарымыздың жақсы тұлғалары шын көркемдік келбетімен көрінсе ғана әсерлі. Жер жүзінің прогресшіл қауымы біздің адамдарымыздың жай-күйін, анық арманын, іс-әрекетін көркем әдебиеттен көріп танысатынын ұмытпалық. Бұл реттен алғанда әдебиет идеологиялық майданның ең алдыңғы сапында тұрады. Сондықтан да көркем әдебиеттегі әрбір келісті, кесек туынды, әрбір сомсурет, шыншыл тұлға идеология саласындағы жеңіспен барабар. Мәселен, бір Михаил Шолоховтың шығармаларының өзі әлемдік оқушыны революция заманының, коллективтендіру дәуірінің шындығымен таныстыруда тарихи роль атқарғандығын білеміз. Оған керісінше, жалаң схемаға құрылған дарынсыз шығармалар біздің коммунистік мұратты насихаттамақ түгіл өзгелердің бізге деген көңілін суытуға апаруы мүмкін. Сондықтан да әрбір нашар шығарма тек қана қағаз, қаржының шығыны емес, идеялық та ақау болып табылады. Шығарманың көркемдігі, әсерлігі үшін күрес – оның өткірлігі, дәйектілігі үшін күрес болып саналатыны да осыдан.

Советтік әдебиетіміз әлемге аты жайылған аса үлкен талантты жазушыларымыздың шығармаларымен қадірлі. Ол әрқашан халықты ұлы мұраттарға, асыл адамгершілікке, еңбекке, интернационалдық достыққа тәрбиелеп келеді. Оның жер жүзіндегі түрлі буржуазиялық әдеби ағымдардан оқшау озықтығы да осыған байланысты. Ендеше әдебиетіміздің әбден қалыптасқан осы дәстүріне шаң жұқтырмай, тот бастырмай, мұқият қарауымыз керек.

1968

ТУБІ БІРГЕ ТУЫСҚАН

Халықтар арасындағы достық қарым-қатынас бір мүддеден туған ынтымақты мақсат жемісі екені мәлім. Адам адамға

жолдас, туыс, бауыр, - деп жар салып отырған біздің дәуірде іргелес жатқан елдің мәдениеті мен экономикасын білмеу азаттық болар еді. Сондықтан да достық сапарға шыққан әр әдебиетші, әр журналист тек қызық көріп тамашалап қана қайтпай, сол елдің салт-санасы мен өмір сипатын зердеге түйе келуді мақсатқа айналдырса игі.

Ежелден-ақ ауылы аралас, қойы қоралас жатқан туысқан республикалар хақында жұртшылықты кеңінен таныстыру мақсатымен газет “Бауырлас елге барғанда” деген жаңа рубрика ашты. Мұнда әртүрлі сапармен көрші республикаға барған жұртшылықтың сол ел туралы жолжазбасы жарияланады. Төменде филология ғылымының кандидаты Р.Бердібаевтың Өзбекстан сапарынан туған әсер, пікірін ұсынып отырмыз.

I

Түбі бірге туысқан, тілі жақын, тағдыры ұқсас өзбек елінің жай-күйі көбімізге жете таныс емес. Бұл қазақ пен өзбектің арасындағы нағыз ағайындық байланыс жасап тұруға замандар бойында қолайлы жағдай тумап келгендігін көрсетеді. Сол себептен де бір кездегі аға-інідей бауырлас халықтар қашықтап, іргелес жатса да алыстап кете берген. Қазақта “айында көрмесе, ағайын жат” деген нақыл бар. Ал қазақ пен өзбек бір-бірінен бөлініп, жеке отау тіккеніне бес-алты жүз жыл өтсе, оның үстіне әр кезде ел билеген үкімдарлар бұл халықтардың ынтымағын арттыруды көздемей, қайта алауыздығын өршітуге ұмтылып келсе, кәсіпке, ортаға, өзге елдермен, тайпалармен араласуға байланысты мінез бен салт өзгеріп отырса, біртұтас мемлекет қарауында болмай, түрлі хан, әмірлердің қол астында тоз-тоз болып жүрсе – жақын жат болмауға шара да жоқ еді.

Сонау орта ғасырларда “қазақ-өзбек” немесе “өзбек-қазақ” атанып, бір халық есебінде жүрген замандар жаңғырығы естен біржола шықпай, тарихтың кезең-кезеңдерінде қайта көрініс беріп отырған. Қазақ рулары ғасырлар бойында мейірімсіз жаулардан қысым көрсе, жұтқа ұшыраса, ағайынмен араздасса, “өзбек – өз ағам” деп

Мавереннахр жеріне көшіп отырған. Сонау XVI ғасырда қазақ даласынан келіп отырған қазіргі Өзбекстанды иеленіп отырған өзбектерден соң да ауық-ауық сахара халқы үлкен-кішілі топ болып, сол ескі ағайындар дүрмегіне қосылған, жаңа жерге, тың кәсіпке, өзгеше дәстүрлі елге қосылғаннан кейін, көп ұзамай жаңа сапаға ауысып, жаңа халықтық пішінге түскен, “елу жылда ел жаңа” дегендей, екі-үш буын қауым өзгерген соң, бұрынғы көшпелілер отырықшы, шаһари халықтың ауанына өтіп, салтын сіңірген.

Сонымен қатар Өзбекстанда қазақ атын сақтап, қадім заманнан бері өмір кешіп келе жатқан шоғыр-шоғыр ауылдар мен мекендер де көп. Қазір Өзбекстанда тұратын жалпы саны миллионнан артық қазақтың да дені осылар. Өзбекстан жерін ежелден мекендеген қазақ елі сол жердің абыройын арттырып, мәртебесін өсіруге өзбектермен қатар еңбек сіңірген, егін егіп, тер төккен, ел үшін күресіп қан төккен. Бұған арғы-бергі замандардан мысал көп. Ташкентті айнала қоныстанған қалың Қанлы мен Шанышқылы егіншілік, бақшашылық кәсібін өзбектен кем меңгермеген. Олар отырықшы елдің үрдісін баяғыдан бері ұстанып келеді. Өзбекстанның өн бойында қазақтың негізгі рулары ойдым-ойдым кездесе береді. Мәселен, бір шеті Шымкент облысының теріскейін алып жатқан Қоныраттың екінші шеті Өзбекстанның Сұрхандариясына дейін созылады. Ертедегі өзбек хандары мен әмірлердің сарбаздары ретінде қазақтар әскери шежіреге көп үлес қосқан. Ташкенттің бұрынғы көп билеушісі қазақтардан болатын. Ол түгіл Самарқан, Бұхара, Үргеніш әкімдері де ауық-ауық қазақ руластардан тарағаны белгілі. Өзбекстан қазақтары арасынан бұрын көп көрнекті өнер, мәдениет, білім қайраткерлері, қолбасшылар шыққан. Ташкенттік әдебиетші, ғалым, өзбек энциклопедиясы редакциясының аға ғылыми қызметкері Жүсіп Әбдуәлиев бір шежіреде аты шулы Ақсақ Темір Қоныраттың Байлар, Жандар, Көшік аталатын тармағының Кенегес руынан шыққан деген дерек айтты. Өзбекстан қазақтары өз арасынан небір

дүлдүл шешен ақындарды да, қара қылды қақ жарған әділ даналарды да шығарған. Өкінішке қарай, олардың мұрасы әлі күнге дейін жиылмаған, иеліксіз, елеусіз қала берген...

Ел басына дүрбелен шақтар туғанда қазақтар Отан үшін күрестің алдыңғы сапында жүрген. Олардың ежелгі жауынгерлік қабілеті замандар бойында жоғары бағаланған. Тіпті, қазақтар құрылыс ғимараттар салдырып та із қалдырған. Соның бірі – Самарқандағы ең әсем ескерткіштерден саналатын Арыстанды (Шердар) медресесі. Мұны қазақ Жалаңтөс батыр салдырғаны тарихтан мәлім. Бұқара мен Самарқанның медреселерінде талай қазақ оқып, өз кезінің ғұламалары атанған. Мәшһүр Жүсіптер, Тұрмағамбеттер және аты көпке мәлім болмай келген өзге де шайыр, білімпаздар сол медресе түлектері еді...

Өзбекстан жеріне ертелі-кешті барған сапарымыздан алған әсерлер негізінде бұл халықтың небір ғибратты мінездерін ұққандай боламыз. Соның бірі – сыпайылық. Бұл ағайынымыз сыпайылық, ізеттілік жағынан жер жүзіндегі озық халықтар қатарына бара алады. Тұрпайы сөйлемей, үлкенді, кішіні де құрмет тұта білу, сәл нәрсеге асқақтамай, оғаш қылықты көре тұрса да, бадырайтып, жанға батырып айтпай-ақ, инабатты ишарамен түсіндіру, болмашыға морт кетпеу, барлық пен тарлықта да сыртқа сыр бермеу, қонақтар алдында жайдары, зерек қалпын сақтай білу сияқты мәдениеттілік ұғымына қосылатын көп қасиет өзбектің бойына сіңген. Осы сыпайылық оларды көп көлденен кесірден, бөгде бөгесіннен, сансыз шатақтан сақтайды, өмірлеріне біртүрлі тұрақты жарасым, орнықты әдептілік дарытады. Өзбек арасына келген өзге ел өкілінің осы дәстүрді тез қабылдап, икемделіп кететіні де мұның адамшылық зандарына неғұрлым сай келетіндігінен болса керек...

Өзбек – ежелден еңбекке үйренген халық. Отырықшылық, егіншілік, сауда-саттық кәсібі өзбектерге уақыттың қадірін ерте үйреткен секілді. Олар кез-келген пайдалы іске айқай-сүреңсіз, кіріспе сөз толғамай, біреудің түртіп ескертуін күтіп

тұрмай кірісе береді. Сондықтан да істері өнімді. Өзбекстанның негізгі шаруашылығы – мақташылық майданы оның адамдарын еңбектің ең қиынына шынықтырған. Осы еңбекшілдік, іскерлік арқасында олар көп жұмысын басқалардан ертерек бітіреді. Өзгелер жылдар бойы сөз қуып немесе талқыға салып жатқанда өзбектер ол міндетті атқарып жатады. Бұған да көп мысал келтіруге болар еді. Біз ежелгі заман әдебиетін зерттеу керек пе, жоқ па деп жүргенде өзбектер оны жоғары оқу орындарында оқытып жатты, ескі мұраларды том-том етіп шығарды.

II

Жақында Қазақстан жазушыларының тобымен Өзбекстанға барып қайтқанымызда туысқан республиканың тұрмысы мен мәдениеті, дәстүрі мен жаңалығы туралы ұғымымыз кеңейе түсті. Құрамында белгілі аға акын Дихан Әбілов, Нұтфолла Шәкенов, Ізтай Мәмбетов болған жазушылар бригадасы өзінің сапарын Бұхара облысындағы Тамды, Кенимех секілді қазақ аудандарын аралап, оқушылармен әдеби кештерін өткізумен бастап, Бұхараның, Самарқанның тарихи ескерткіштерін көру және Ташкенттің өзінде, төңірегінде оқитын қазақ студенттері һәм әдебиетшілерімен ұшырасуларға жалғастырды. Мұның бәрі көрші республиканың өмірі жайында бай мағлұматтар берді.

Біз сонау ұзын жатқан Қызылқұмның бір қиырындағы Тамды ауданының тамаша халқын көрдік. Тамды жерін қазақ ежелден жайлап келген. Айтушылар қазақтар бұл өлкені баяғы “актабан-шұбырындының” тұсынан бастап қоныс еткен дейді. Қызылқұмның көз жеткісіз шөлстан қиыры өзіне еркін тиген қазақтар бір шеті Сырдария, екінші шетін Тамды атырабын өз қонысы санаған. Арғы түбі қазіргі Қызылорда облысының Қазалы, Қармақшы аудандарынан бөлініп көшкен ел үстіне әрбір алмағайып, қиын кезеңде ел қосылып жамала берген. Аймақтық, әкімшілік жағынан Бұхара облысына қарап тұрғанмен, Тамды ауданы өзінің өзіндік ұлттық сипаттарын

сақтап қалған. Тамдыда суырып салма акындар мен терме айтатын жыршылар болған. Мақамдары Сырдария бойындағы елдің ән-әуендерімен сарындас келеді. Терме айтатындар қазірде де бар. Соның бірі **Әлмен Базаров** жаттама жырларды да айтады, өз жанынан да шығарады. Сүйсінерлігі сол Әлекеңнің балалары да ән-күйге әуес, талапты, дарынды жастар екен. Тамдыда халық ауыз әдебиетін жақсы білетін, өлең жазатын **Латиф Мирашимов** деген кісіні де кездестірдік. Өлеңдері көбінесе ғибрат, тәрбиелік мәселелерге арналған. Ауыз әдебиетін зерттеушілер үшін бұл кісіде көп құнды, қызықты мағлұмат бар екеніне көз жетті. Жанахметов Әбдімұрат сынды шебер домбырашылар да бар.

Бұл ауданда жас талап әдебиетшілер де аз емес. Олардың өлеңдері аудандық газет беттерінде басылып тұрады екен. Мұндай талапкерлер Кенимех ауданында да баршылық. Аталған екі ауданның еңбекшілері негізінен қазақ тіліндегі газет, журналдарды алып оқиды. Халқының қазақ әдебиетіне, өнеріне деген ынтасы үлкен. Әдеби кездесулерде Тамды мен Кенимех адамдарының қазақ әдебиеті жаңалықтарын үзбей қадағалап оқып отырғандығы байқалды. Бір жетіспеушілік – жас әдебиетшілерге жүйелі жетекшілік, ұдайы тәрбие болмауында. Екі ауданның қазақ тілінде шығатын газеттерінде жас авторлар өлеңдері басылғанымен, одан әріге баруға жол қиындайды екен. Өйткені, Өзбекстанда осы кезге дейін не республикалық, не облыстық қазақ газеті шықпаған. Демек, бұл республиканың немесе белгілі бір облыстың қазақша жазатын әдебиетшілері шығатын өріс жоқ. Осы жағдай олардың өсуіне тосқауыл келтіріп отырғаны түсінікті. Тамды мен Кенимех адамдары Алматының газет, журналдарына жіберген өлеңдеріне, мақала, очерктеріне әрдайым ілтипат, зерек ықылас, қамқорлық көрсетіле бермейтіндігіне өкпелі. Жалпы Қазақстан Жазушылар одағы басқа республикалардағы жас қаламгерлермен байланыстың ұтымды жолдарын қарастырса жақсы болар еді. Соның бір жолы – оларға жазушылар бригадаларын жыл сайын жүйелі түрде жіберіп

отыру, жергілікті жас авторлар шығармаларына талдау жасап, тіпті, семинар жасауды ұйымдастыру.

Биылғы июльден бастап, Өзбекстанда республикалық қазақ газеті шығатын болғаны тарихи жаңалықтай тараған. Өзбекстанның үлкенді-кішілі қазақ әдебиетшілері бұл газетке үлкен үміт артып отыр. Болашақ газет төңірегінде қазақ ақындары, очеркистері, жазушылары тәрбиеленіп, өсуіне мүмкіндік туатыны сөзсіз. Газет республиканың түкпір-түкпірінде бірі-біріне рухани қатысы кем оқушыларды да, жас авторларды да біріктіретін, ортақ ойларын айтатын мінбер болмақ. Жақын жылдарда қазақ жазушыларының өзбекстандық отряды деген үлкен жасақ қатарға қосылуы ғажап емес...

Кенимех ауданында қазақ әдебиетінің насихатшылары, орта мектептің әдебиет пәнін оқытатын Оспанов, Әлқожаев секілді үлгілі ұстаздар бар. Ана тіліне деген сүйіспеншілікті оятып, жастарға жақсы тәлім, тамаша дәстүр дамытуда мұндай кісілердің еңбегі елеулі.

Тамды мен Кенимех ауданында елдің жайын да, шаруашылықты да жақсы білетін іскер басшы кадрлар өсіп жетілген. Ауданның басшы қызметкерлері: С.Пірімәнов, Ө.Әлқожаев, Т.Бабақұлов, совхоз директоры А.Исаев, колхоз бастығы И.Қалжанов, т.б. осындай әсер қалдырады. Біз аудандық қана емес, облыстық, республикалық басшы қызметтерге көтерілген қазақ мамандарының кейбіреулерімен диалогтастық. Аса бауырмал, ойлы, зерек бұл жандар халықтың ең жақсы қасиеттерін біледі де, бағалайды да. Олар – өздерінің істерімен ғана шұғылданатын тар көлемдегі мамандар емес, асыл арманы, ірі мұраты бар азаматтар. Бұхара облыстық халықтық бақылау комитетінің председателі, облкомның бюро мүшесі Абдолла Сүлейменов нақ осындай кісілерден. Бізді Абдолланың және оның парасат мінезі жарасқан жұбайы Гүлжанның меймандостығы да ел адамдарына деген ерекше сағынышты, кіршіксіз пейілі де риза етті. Бұхардың облыстық басшы қызметтерінде бірсыпыра

қазақ жігіттері істейді. Ежелгі Бұхараның бүкіл тарихына азды-көпті қатысы болған қазаққа ұрпақтары бұл дәуірде де өз ролін атқарып отырғанына сүйсіндік. Өзбекстанға көптен сіңісті болып кеткен зиялы адамдар, көрнекті партия, совет қызметкерлері өз алдына бір төбе. Біз солардың тағы бірімен диалогтастық. Ол бір кезде ауданды, облыстық, республикалық партия комитеттерінің секретары болып істеген, қазір Ауыл шаруашылық министрлігінде басқарма бастығы Бекіш Насыров. Бекен – өзбектің мәдениетіне, тіліне, дәстүріне жүйрік кісі. Сонымен бірге оның қазақ еліне деген сүйіспеншілігі суымаған. Қазақстанның жай-күйіне алыста жүрсе де жақындағыдай іш тартатыны сезілді. Ташкент шаһарының ортасында отырған Бекен үйінің бір бөлмесінен біз барған кезде қазақ әндері үздіксіз естіліп жатты. Ол әндерді пианинода орындаушы – Бекеннің биыл университет бітіргелі отырған қызы Зоя еді...

* * *

Бұхара мен Самарқанның сәнді ескерткіштері көрушіні таң қалдырады. Бір заманда бұл өлкеде өзгеше, үлкен цивилизация ошағы болғанына биік, мұғал мұралар айғақ. Бұхарадағы Саманийлер, Самарқандағы Темір әулеті билеген замандардың жанды жәдігерліктері – бояуы әрі берік, әрі ашық мавзолейлер, өлкесіне білім шашқан мәшһүр медреселер тозбаған ажарымен, сәйкес сұлулығымен, өлшеулі өрнегімен көз тартады. Бұхара мен Самарқанның әлемдік даңқының айғағындай бұл ескерткіштердің әрқайсысы жеке хикая. Бұдан мың жыл бұрын өткен Орта Азия билеушісі Исмаил Саманийдің қабірі үстіне орнатылған мавзолей алыстан мұнартады. Мавзолейдің беріктігі мен жасалу шеберлігі сонау алыс заман әкімінің айбаты мен байлығынан да хабар бергендей. Тас мавзолей арқылы ұмытылмастық қамын патшалар күн ілгері ойлаған-ақ екен. Бірақ бұзылмайтын мола салдырғанымен, ескірмейтін жақсы үлгі, қымбат ғибрат қалдыра алмапты. Шындығында Бұхара мен Самарқанның атағын асырған үлкенді-кішілі әкімдер емес, қолынан өнер

тамған ұсталар, жазғаны ғасырларда өшпейтін хұснихат иелері (каллиграфтар), шер (өлең) төккен шайырлар, дүниенің құпиясын іздеген ғалымдар ғой. Ескі Бұхараның көшелерімен өткенде ақындар атасы Рудаки, шығыстың “екінші Аристотелі” отырарлық Фараби, табибтердің (дәрігерлердің) тәлімшісі энциклопедист ғұлама Әбу Әли Ибн Сина есімдері еске түседі. Ғылым мен поэзия даңқының аспанында мәңгі жарқырап тұратын данышпандар оқыған, өмір сүрген шаһарды құрмет тұтпау мүмкін емес. Самарқанда Ұлықбек дәріс оқыған, Жәми мен Науаи шәкірт боп қатынаған медресе алдынан ілтипат етпей өтуге бола ма? Ұлықбек обсерваториясының “тірі патшалар” мавзолейлер қатарын (Шахи-Зинда), Регистан алаңындағы медреселерді, Әмір Темір қабіріне сағананы салған да заманында озып шыққан үлкен ұсталар ғой. Бұл шаһардағы көне ескерткіштер еңбек пен өнерге жасалған гимн сияқты.

Ескерткіштер демекші, Өзбекстанда ескіден қалған мұралар қатты қадірленеді. Хорезмнің, Бұхараның, Самарқанның ежелгі архитектуралық ғимараттарын түзеуге республика қыруар қаржы бөліп, реставрация (қалпына келтіру) жұмыстарын жүргізіп жатады. Бұл күнде жер шарының түкпір-түкпірінен келіп, көне өзбек шаһарларын аралап жүрген туристер тамашалайтын жәдігерліктің біразы жөнделіп, жаңартылған. Республиканың тиісті орындары күллі заттық мұра атаулыны мұқият еске алып, бақылау жасап отырады. Жакында ғана Өзбек ССР Жоғарғы Советінің сессиясы “Мәдениет ескерткіштерін сақтау туралы” қаулы алды. Осы үлгімен бізде де істелетін жұмыстар көп екені түсінікті...

Биыл өзбек халқы данышпан ақын әрі ойшыл Әлішер Науаидің туғанына 525 жыл толуын зор мереке етіп атап өтпекші. Науаи мерекесіне арналып істеліп жатқан істер ірі. Ташкенттегі Науаи көшесі ақын дастандарындағы қаһармандар бейнелерімен безендірілмек. Осы кәделі той қарсаңында бір өзі бір орамды (квартал) алып жатқан Науаи

атындағы әдебиет музейі жасалып бітпек. Науаи юбилейі жержүзілік мәдени мәні бар оқиға ретінде заңды мақтанышпен, зор ұлттық өрлеу үстінде мейрамдалмақ. 1970 жылы ұлы ғалым Әбу Насыр Фарабидің туғанына 1100 жыл толатыны мәлім. Осы оқиғаны кең көлемде атап өту жағын біздің республикамыздың жетекші мекемелері қолға алғанда қасымыздағы өзбек ағайындар тәжірибесін ескеру қажет секілді...

Ташкентті және оның айналасын жайлаған қазақтар арасынан өзбекше, қазақша қатар жазатын “қос тілді” ақындар мен публицистер шыға бастағаны қызғылықты құбылыс. Бұл ретте Өзбек Совет энциклопедиясында өзбек тілі мен әдебиеті редакциясының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымының кандидаты, сыншы, аудармашы Жүсіп Әбдуәлиевті, Өзбек ССР Ғылым академиясы Тіл мен әдебиет институтының ғылыми қызметкері Қалдыбек Сейдановты, өзбек радиосының қазақ редакциясында істейтін ақын Сұлтан Қалыбекті атау керек. Бұлар – екі тілдің сыр-сымбатын меңгерген, әдебиеттер достығы мен өзара насихаты саласында бағалы қызмет атқара алатын қабілетті кадрлар. Өзбек, қазақ тілдеріндегі шығармаларды сапалы аударатын да, әдеби байланысты тереңдеп зерттейтіндер де осындайлар қатарынан шықса керек.

Өзбекстан жерінде әдебиетпен көптен айналысып, өз мүмкіндігінше көп еңбек етіп жүрген кісілер де кездеседі. Соның бірі – Ташкент облысы, Орджоникидзе ауданындағы Мәтқабылов атындағы сегіз жылдық мектептің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі Жолдасбек Бұғыбаев. Бұл кісі отызыншы жылдарда “Табыс”, “Шыршықтың шын ұлдары” атты жинақтар шығарған. Өзбекстандағы қазақ әдебиеті насихатшыларының бірі бола жүріп Жолдекең тағы бір игілікті іспен айналысып келген. Ол, мәселен, Ташкент газеттерінде қазақ ақындарының ертелі-кешті жариялаған өлеңдерін жинап отырған. Ташкент маңайын жайлаған қазақтардың шежіресін тізген көптеген ертегі, мақал-мәтелдер

топтаған. Жолдекең үйінде қазір сирек кездесетін кітаптардың ескі басылымдары да бірқанша. Оның кітапханасында Хафиздің, Бедилідің, Ясауидің, Мақтымқұлының жинақтары кездеседі. Ж.Бұғыбаевтың ұзақ жылдарда тірнектеп жинаған материалдары ықыласты қолға түссе, іске жарап кеткелі тұр. Әдебиетті, тарихты зерттейтін мекеме қызметкерлерінің есінде болатын жайдың бірі осы...

Туысқан өзбек топырағында пайдалы қызмет етіп жүрген бірсыпыра әдебиетшілерді атадық. Біз әдебиетші, насихатшы азаматтарды түгел қамтыдық демейміз, олардың ішінен дидарласып, азды-көпті біліс болғандарымызды ғана ауызға алып отырмыз. Бұлардан өзге ақын, жыршы, жырау, жазушылардың аз емес екендігін сеземіз. Қазақстанда ғылыми атақ алып, өзбек жоғары оқу орындарында дәріс оқып жүрген М.Бақбергенов, Ә.Райымбеков, М.Мырзахметов, Е.Бектұрғанов, Т.Сұлтанов секілді мамандар қатары және бір төбе...

Ғасырлар бойында түрлі себеппен ел-елге тарап кеткен халқымыздың мол шоғыры мекендеп отырған Өзбекстанда қызығарлық та, көңіл бөлерлік те, ойландыратын та құбылыс көп. Біз солардың кейбіреулерін ғана жол-жөнекей атап өттік. Қазақ зиялыларының Қазақстаннан кейінгі қомақты тобы Өзбекстанда екендігінің өзі де біраз нәрсені аңғартады. Тарихтың талай аумалы тұстарында көп адамдарымызға төрінен орын берген, төскейінен өріс берген Өзбекстанды өз еліміз деп атасақ жарасады.

1968

ҚОБЫЗШЫ

Музыка тарихын зерттеушілер қазақ жерінде ертелі-кешті туып, халық қазынасына айналған ұлттық аспаптардың көп болғандығын дәлелдеп келеді. Бір кезде кең таралғанымен, кейіннен түрлі себептерден ұмытылған немесе ескерусіз қалған он шақты (шертер, шаңқобыз, дауылпаз, асатаяқ,

жетіген, т.б.) аспаптың аты-жөнін тек соңғы жылдардың өзінде естіп отырмыз. Мұның бәрі халқымыздың музыка мұрасының молдығын көрсетсе керек.

Дегенмен ұлттық музыка аспабы ретінде айрықша әйгілісі домбыра мен қобыз болып келгенін білеміз. Ал егер домбыра Қазақстанның түрлі түкпіріне мәлім десек, егіздің сынарындай деп есептелетін қобыз жөнінде мұны айта алмаймыз. Қобызда ойнайтын көрнекті күйшілер бұрынғы кездің өзінде де саусақпен санарлықтай болып есептелген. Қобызшы дегенде көне дәуірден Қорқыт, өткен ғасырдан Ықылас секілді жекелеген дарындардың ғана есімі еске түседі...

Совет жылдарында халықтың ғасырлар бойғы ескерткіштері жиналып, зерттеу тақырыбына айналды: ертеде топтан озған ерен жүйрік өнер иелерінің шығарған әндері мен күйлері кеңінен насихаттала бастады. Домбыра мен қобыз оркестрден қатар орын алып, ғажайып келісім тапты, жаңа сапаға ие болды.

Міне, осы қобыз күйлерін табиғи, таза қалпында қазіргі қауымға жеткізіп қана қоймай, отыз жылдан аса уақыттан бері арымай-талмай елге таратып келе жатқан бірегей өнерпаз – Жаппас Қаламбаев. Оның таратқан күйлері мен әндері граммофон пластинкалары арқылы да, радиодан да, сахнадан да үздіксіз естіліп, талайдың құлақ құрышын қандырған. Жаппастың қобызының ғажайып үнінен бір Қазақстан емес, сырт жұрттардың тыңдаушысы ләззат алған. Қобызда сан ғасыр бойы сарнаған күйлерді ата-баба аманатындай аман-есен әкелген Ж.Қаламбаев еңбегі шын мәніндегі тарихи еңбек десек, артық айтқандық емес...

Қобыз бен домбыра тартуды үйреніп, алдымен ауыл-аймаққа танылған Жаппас Қаламбаев 1934 жылдан былтырға дейін қазақтың Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінде қызмет істеді. Осы уақыт ішінде оның орындаушылық даңқы Қазақстан көлеміне көтерілді.

Жаппас Қаламбаев қобыз тартуды өзінің ауылдасы шертпе күйдің теңдесі жоқ шеберлерінің бірі Сүгірден

үйренген. Негізгі сарыны арғы заманнан келе жатқанмен, Сүгірдің күдіретті өнерімен өңделіп, құлпырып, жаңарып шыққан “Кер толғау”, “Тоғыз тарау”, “Балбырауын”, “Ілме Ақжелең”, “Наз қоңыр”, “Тел қоңыр”, “Ыңғай төк”, “Аққу” тәрізді күйлерді бала кезден құлағына құяды. Жаппастан жазып алынып, радиодан ұдайы ойналып тұратын бұл күйлер өзіндік сұлулық пен сырға толы.

Сүгірден үйренген домбыра күйлері қатарын Жапекен Ықыластың қобыз күйлерімен толықтырады. Бұл арадан да орындаушылық өнердің ескіден келе жатқан бір өзгеше үлгісін көреміз. Нағыз дарынды күйші бұрынғылар мұрасын тек қайталап тартушы емес, белгілі дәрежеде көркемдеп өңдеуші, жаңғыртып жақсартушы да ғой. Ықыласты өз басы көрмеген Жаппас Қаламбаев “Ықылас күйі” деген атпен жеткен күйлерді тың нақышпен тартуға төселеді. Қазір елдің бәрі сүйіп тыңдайтын “Жез киік”, “Ықылас”, “Қазан күй”, “Қоңыр күй”, “Мұңлық-Зарлық” тағы басқа күйлер өмірге осындай ретпен келген. Сондықтан да бұндай күйлер бізге нағыз ғасырлар үніндей болып естіледі.

Ж.Қаламбаев репертуары тек Қорқыт, Ықылас, Сүгір күйлерімен шектелмейді. Ол Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрі құрамында істеген уақыт ішінде Қазақстанның түрлі жерлерінде тартылып келген күйлерді де үйренеді. Ол қобызбен “Саржайлау”, “Сылқылдақ”, “Айжан қыз”, “Қос алқа”, “Кеңес” тәрізді әсем күйлерді әдемі орындайды. Кейбір күйлерді өңдеп, оркестрге лайықтап түсіруі де – оның жақсы еңбегі.

Қазақтың қобыздағы күйшілік дәстүрін таратудағы көп қызметі ескеріліп, 1944 жылы Жаппас Қаламбаевқа Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері атағы берілді.

Өмірде мейлінше қарапайым Жапекен – тамаша еңбеккер кісі. Ол ізденгіштігі мен зейінділігі арқасында музыкалық нота хатына жеттігеді. Өзінің де, өзгенің де орындаған шығармаларын нотаға түсіре алатын болады. Қазір оның үйінде сақтаулы жатқан көптеген ән, күй жазбалары (барлығы

үш жүзге жуық) бар. Солардың басын құрап, жеке кітап етіп шығару – Жапекеннің ойдағы істерінің бірі...

Халық күйлерін керемет ұсталықпен орындайтын Жаппас Қаламбаевтың өз жанынан шығарған ән-күйлері де бар. Оның “Еңбек маршы” оркестрде, “Аманкелді маршы” жеке қобызда тартылады. Мұнан басқа “Жұман” атты күйі мен “Кең өлке” деген әні бар.

Жасының егде тартқанына қарамастан Жаппас Қаламбаев өнер әлемінен әсте де алыстаған жоқ. Ол қазір Құрманғазы атындағы өнер институтында студенттерге қобыздан сабақ береді. Атадан балаға мирас болып келе жатқан қобызшылық өнерін кейінгі жас буынға үйрету қасиетті борыш екенін Жапекен терең сезінеді. Ол өзінің бүкіл өнерпаздық сапарында күйші артистікпен қатар ұстаздықты да қоса ұстағанын көреміз. Қыл қобыздың шебері Ж.Қаламбаев алдынан тәлім көрген өрендер қаншама! Қазақстанның атақты қобызшылары Гүлнәфис Баязитова, Фатима Балғаева, Қаншайым Құдабаева, концертмейстр Алмажан Шағырова, Әбутәліп Исмаилов секілді таланттар – Жапекеннің шәкірттері.

Қазақтың советтік көркем өнерінің қара шаңырағын көтеріскен, халықтық негізгі екі аспаптың бірі – қобыз күйлерін барлық бітімімен, алуан ажарымен тың олжадай тарту еткен тарлан күйші, тамаша адам алпысқа келіпті. Алпыс жасқа Жаппас Қаламбаев үлкен абыроймен, ел алғысына бөленген халық перзенті ретінде шығып отыр.

1969

ЭСТОН ӘСЕРЛЕРІ

Қызмет бабымен жолымыз түсіп, Таллинде және оның төңірегінде үш-төрт күндей болдық. Бұл сапар бұрын кітап жүзінде ғана таныс елдің кейбір қызықты, гибратты құбылыстарын көруге мүмкіндік берді. Терең тексерген тұжырымдар болмаса да, алғаш білістіктен алған қайсы бір әсерлерді айтқымыз келеді.

Ең негізгі түйгеніміз – эстондар өз халқының тарихын білетін де, сүйетін де ел. Олай болмауы мүмкін емес те сияқты. Басқа жерлерін қайдам, Таллиннің өзінде қадам басқан сайын ескерткіштер, ескі ғимараттар, мәдени жәдігерліктер көп. Жалпы алғанда, **бүкіл ескі Таллин шаһары тұтас музей мүлкіндей ғасырлар сырын, түрлі оқиғалар ізін шежірелеп тұр.** Ешкім бұрмалап әкетуге мүмкіндік бермейтін заттық мұралар айнытпас айғақтай. Әрбір бала жастайынан туған елінің ұзақ тарихын естіп те, соның куәгерлерін көріп те өседі. Таллиннің салынғанына сегіз жүз жылдан асқан. Мұнда XIII-XIV ғасырларда тұрғызылған сәулетті шіркеулер, қабырғасы қалың қорғандар, зәулім мұнарасы мол. Алғаш XIV ғасырда салынған, кейін 1631 жылы қайта жөнделіп, эстон тілінде тұңғыш орта мектеп сабағы оқытылған үй әлі күнге дейін өз қалпында. Қазір мұнда Таллиннің бірінші санды орта мектебі бар екен. Эстонның тарихқа белгілі бірталай қайраткерлері осы мектептің табалдырығын аттаған.

Таллинде бұрынғы заманда тұрғызылған, ескірген үйлерді бұзып тастамай, қайта оларға реставрация жасауға қаржы бөледі екен. Эстонияның 37 музейінің экспонаттарын жыл сайын сегіз жүз мың адам көреді.

Европалық мәдениетті жақсы меңгерген эстондар арасынан ғылым мен техниканың, әдебиет пен өнердің түрлі тарабынан көптеген көрнекті қайраткерлер шыққан. **Эстондар негізінен бастауыш мектептен бастап, жоғары мектеп бітіргенше ана тілінде оқиды. Соған қарамастан олардың орыс тілін түсінуі де ешкімнен кем емес.** Қайта көп мәселеден өзге қатарлас елдерден асып түсетін тамаша дәстүрлері, қымбат ғұрыптары бар.

Эстондардың тұрақты, байсалды мәдениетке жеткендігін сипаттайтын мысал көп. Соның бір көрінісі энциклопедия әзірлеу, шығару тәжірибесінен байқалады.

– Ғылымның әр саласын қамтитын сөзтізбелер жасауға екі жыл уақыт кетті, – дейді энциклопедияның ғылыми хатшысы

Раудтитес Людмила Освальдовна, – энциклопедиялық істердің ережесі болып табылатын методикалық көрсеткішті де сөзтізбе екшеу кезінде жасап шықтық. Сөзтізбені пісірмей, методика белгілемей жұмыс бастаудың қиындығы қиямет болатынын іс жүзінде көріп келеміз.

Эстон энциклопедистерінің еңбек мәдениеті үлгі тұтарлық. Мұнда әр адамға нақтылы іс тапсырылған. Мәселен, ғылыми-бақылау редакциясында транскриптор, этимолог, цифрларды салыстырып отыратын, жаңа материал жиятын (фактограф) қызметкерлер өз ісінің маманы болып алған. Олар алдынан өткен мақаланың тиісті тұсын әрі тексереді, әрі карточкаға түсіріп отырады. Адам, жер атауларының, сандардың, шығармалардың аттары барлық томда бірыңғай жазылуын қадағалайтын да солар.

Шетелдерде шығатын энциклопедияларды жаздырып алып отыратындығы, оларды оқып, үлгісінен үйренетін тілшұнас мамандардың болуы – эстон энциклопедистерінің және бір ұнамды жағы. Мәселен, **эстон энциклопедиясы редакциясында неміс, поляк, ағылшын, фин тіліндегі кітаптарды еркін түсініп, іске жарата алатын кісілер бар.** Сырт ел тілдерін білетін мамандар аса қажет екендігін өзге туысқан халықтар энциклопедиясының тәжірибесі де дәлелдей түседі.

Қазақ энциклопедиясында шығыстық терминдердің біразына араб әрпіндегі транскрипциясы берілуі керек дейміз. Ендеше, сол арабша жазудың ережесін ғана емес, шығыс тілдерін де білетін мамандардың керектігі айқын-ақ. Өкінішке қарай, Қазақстанда шығыс тілдерінің оқытылмауы энциклопедия шығару ісіне айрықша қиындық келтіргелі отыр. Не шет тілдері институтынан, не университеттің филология факультеті жанынан шығыс бөлімін (араб-парсы тілдері бойынша) ашатын кез әлдеқашан жетті ғой. “Дайындығымыз жоқ” деп ауызды ку шөппен сүртіп отыра беру бұдан былай ел атына лайық еместігін неғұрлым тезірек түсінсек игі. Әзірбайжан мен Өзбекстанның филология

факультеттерінде, орта мектептерінде шет тілдер қатарында араб, парсы тілдері өтіледі. Осы тілдерден неше алуан оқулық, лұғаттар да бар. Қазақстанның орта, жоғары оқу орындарында бұл тілдерді (әсіресе араб тілін) жүргізу үшін өзбек, әзірбайжан үлгісімен оқулық, лұғат шығару керек. Оқытушы кадрлар қазірдің өзінде табылады...

Эстон энциклопедиясы 65000 тиражбен тарайды екен. Бас-аяғы миллионға жетпейтін халық үшін бұл үлкен тираж. Ең қызығы сол - редакция энциклопедия тарату жөнінде хабарландырудан басқа қосалқы насихат жүргізбей-ақ халықтың өзі екі-үш күннің ішінде кітап дүкендеріне келіп, жазылып шыққан. Мұндай ұйымшылдық және ұлт тіліндегі әдебиетке құштарлық орнықты, жігерлі, өскелең елдіктің айқын сипаттамасы тәрізді. Тираж демекші, **Эстонияда кітаптың орташа тиражы жиырма, отыз мыңнан келеді.** Таллин дүкендерінде әр саладағы әдебиет жеке-дара бөлімдерді иеленіп, эстон тіліндегі қыруар кітап сөрелерде тіреліп тұр. Ұлт тілінде календарь, блокнот, іс-қағаздары атаулының түр-түрі шығарылады екен. Эстонияда жарты миллионнан астам адам – кітапхана оқушысы. 1965 жылы республикада әр мың адамнан орта есеппен 8223 данадан кітап шығарылған.

Бұл халықтың ғажайып бір дәстүрі – белгілі революциялық немесе тарихи даталарға байланысты бес-он жылда өткізіліп тұратын ән мейрамы. Биыл жазда отыз мың адам қатысқан кезекті ән мейрамы болыпты, ол әндерді екі жүз адам тыңдапты. Алғаш естігенде отыз мың адам бірігіп, бір әнді айтады дегенге сену де қиын. Бірақ шындық осылай. Біз эстондардың ән алаңын көрдік. Таллиннен бірнеше шақырым жерде, теңіз жағасында бір жағы ғана жабық, аумағы атшаптырым алып сахна орнаған. Сахнаның қарсы алдында ол шеті мен бұл шеті үлкен стадионның мөлшеріндей алаңға тыңдаушылар отыратын скамейкалар қойылған. Скамейкаға сыймағандары одан әріректегі төбенің бергі беткейіндегі көгалда отырып ән тыңдайды екен. Ән мейрамы

өткен жылдардың датасы жеке-жеке биік гранит тасқа ойылып жазылыпты. Бүкіл халықтың рухы қосылғандай бейбіт шаттық салтанаты – ән мейрамы өмірдегі сирек кереметтің біріндей. Эстондарды республиканың түкпір-түкпірінен Таллинге ән мерекесін жетелейтін қандай күш? Бұл – халықтың ыдырамаған ынтымағын, іштей туыстығын, бірлікке де, ерлікке де, серілікке де қабілеттілігін білдіретін құбылыс.

Осыны ойлағанда біздегі кейбір орынсыз ұмытыла бастаған салттар мен дәстүрлер еске түседі. Бір заманда жер жүзінің білімдар адамдары “әнші халық” деп атақ берген қазақтың сол әншілігін әйгілейтін дәуір туған жоқ па еді? Бізде бүкіл халық болып ән салатын, күй шертетін жиындар неге жасамасқа? Мәселен, малшы мейрамын әр совхозда жекелеп емес, бір облыс немесе қатар бірнеше облыс көлемінде бір жерге жиып өткізетін болса, әншілік, күйшілік, нағыз халықтық ойындар қайта жанданбай ма? Қазақтың ақындық өнерінің кереметі – айтыстарды өткізуге де кей кезде кедергі келтірушілік көрініп жүр. Бұдан бес-алты жыл бұрын Шымкентте өткен үлкен айтыстан кейін бұл өнер саябырсып қалғандай. Біздіңше, айтыс жанры, айтыс рухы әлі сөнген жоқ, оны тек ұқыпты, жанашыр, перзенттік пейілмен ұйымдастыру керек. Айтыстың ғажайыбы әлгіндей халық аса көп жиналатын ұлттық дәстүрлі тамашалар кезінде жарқырап көрінер еді.

Эстондардың естілігін табиғатты аялай білетін тәртіптілігі де танытады. Таллиннің маңындағы бір түбекте бүкіл Эстонияда өсетін ағаш тұқымдары сақталған парк-музей бар екен. Біз Айгне аралында болғанда да табиғатты қадірлей білу үлгісін көрдік. Айгне – аядай ғана әдемі арал, таллиндіктер теплоходпен барып, демалыс уақытын өткізетін өңір. Көкпенбек шүйгін шөп, тізілген ағаш, тапталмаған, ласталмаған, табиғи таза көрініс. Аралдың солтүстік жағында тасы жоқ алтын пляжды алқап жатыр. Суға түсуші, құмдауытта күнге күйуші көп. Бала-шағасымен, жолдас-жорасымен топ болып келіп тамашалаушылар да бар. Бір тәуір

жері – теңіз жағасында обырлана тамақ соғып немесе арак ішіп, пиша сындырып бүлдіріп жатқан ешкім көрінбейді. Қисалақтаған, біреуге нақақ тиісетін адам атымен жоқ. Қарны апқандар арал ортасындағы асханадан тамақтанады екен. Бұл – жерді, елді қадірлей білудің үлгісі деп ұқтық.

Таллинде Орта Азия мен Қазақстан халықтарының өкілдері де арагідік кездесіп отырды. Қандай себеппен болса да, туысқан республикаларды аралау халықтардың бірін-бірі тануына, түсінуіне себепкер екені зайыр. Әсіресе, әдебиет пен өнер саласындағы байланыстың жолдары көп қой. Тек әдеби онкүндіктер немесе апталықтарды ресми түрде өткізумен ғана “міндеттен құтылды” деп отыру аздық етеді. Ынтымақтас, мұраттас халықтар арасында достық нышаны аз болсын, көп болсын, үзілмей жатса дейміз.

Эстон астанасының ескерткіштерін аз уақыт болса да шын ынтасымен түсіндіруші энциклопедист досымыз, тарихшы Карл Вильгельм Лайнгэ еді. Жалпы Қазақстанда түрлі себеппен болып қайтқан эстондар аузынан ақкөңіл, қарапайым халқымыз хақында ылғи жақсы, жылы лебіздер естіп отырдық. Бұл Коммунистік партияның асыл мұраты бірлестірген халықтар достығының жемісі екені де әрдайым есте.

1969

ЖАУЫНГЕР ЖАНР

Көркем әдебиеттің әрі насихатшысы, әрі білгір кеңесшісі, алдыңғы қатарлы оқушы қауымның жанашыр һәм талғампаз лебізін білдіруші, эстетикалық ұстаз болуға тиіс – жауынгер жанрдың жай-күйі қалай? Біз осы жөнінде кейбір пікірімізді ортаға салмақпыз.

Қазіргі әдеби сыншыл ойдың мәнді де дәмді жемістері әдебиеттанудан көбірек көрініп жүр деген тұжырым дұрыс. Бүгінгі өскелең талап тұрғысынан алып қарағанда бірқанша жетіспеушілігі байқала тұрса да, қазақ әдебиеті тарихының

алты томдығы шығуы елеулі оқиға болды. Әдебиет тарихын жасауға көптеген көрнекті зерттеушілер мен сыншылар қатысты.

Ғалымдарымыз әдебиет тарихын тереңдеп тексеруге бет алды. Бұл жөнінде Қазақ университетінің қазақ әдебиеті кафедрасына топтасқан әдебиетші-сыншылар зерттеуінің ойдағыдай нәтиже бергенін атап айту керек. Профессор Б.Кенжебаев басқарған ғалымдар тобы әдебиет тарихымыздың тың да тамаша беттерін ашты. Университет ғалымдары Орта Азия халықтарымен ортақ мұралардың басын ашуға, шығыс әдебиетімен сан ғасырлық байланысымыздың тамырлары мен ағындарын ашуға көп қайрат жұмсап келеді. Университеттің қазақ әдебиеті кафедрасы іс жүзінде ежелгі әдебиетті зерттеудің орталығына айналып отыр.

Қазақстанда әдебиет зерттеушілері мен сыншыларының үлкен жасағы бар. Олардың таңдаулы еңбектері әдеби сыншыл ойдың үздіксіз өсіп келе жатқандығына кепіл. Бұл қатарда М.Қаратаевтың “Эпостан эпопеяға”, “Домбырадан кітапқа”, Т.Нұртазиннің “Бейімбет Майлиннің творчествосы”, С.Қирабаевтың “Сәкен Сейфуллин”, М.Дүйсеновтың “Ақын мұраты” (Ә.Тәжібаевтің творчествосы туралы), Е.Лизунованың “Мұхтар Әуезовтің шеберлігі”, Е.Ғабдировтың “Горький және қазақ совет әдебиеті”, “Орыс жазушылары және Қазақстан”, Т.Көкішевтің “Қазақ әдебиет сынының тарихы”, Р.Нұрғалиевтің “Трагедия табиғаты” секілді жарияланған немесе жазылып біткен монографияларды атауға болады.

Ал тікелей әдеби сынның өзіне тоқталсақ та, кейбір ұнамды құбылыстарды, үмітті ұмтылыстарды көреміз. Жалпы алғанда сын мақалалар мен рецензиялардың профессионал деңгейі өсіп келеді.

Әдебиеттің белгілі жанрлары туралы жүйелі жазатын авторлар тобы екшелуі де құптарлық. Мұндай “мамандық бөлісу” сынның дәлдігі мен әсерлілігін, нақтылығы мен тереңдігін арттыратын тәжірибе көрсетіп келеді. Мәселен,

сыншылар Ә.Жәмішев, М.Дүйсенов, Ә.Нарымбетов, Ө.Күмісбаев қазақ поэзиясы туралы жазып жүр. Соңғы жылдарда әрі ақын, әрі сыншы Әбіраш Жәмішев өзінің ойлы да орнықты мақалаларымен қазақ сыншыларының алдыңғы легіне шықты.

Проза сыны саласындағы Х.Әдібаев, М.Мағауин, Ш.Елеуенов, А.Нағыметов, З.Серікқалиев, Б.Ысқақов секілді сыншылардың жемісті еңбек етіп жүргенін атап көрсету керек. Егер бұл қатарға түрлі газет, журналдарда мақалалары жарияланып тұратын Н.Төрекұлов, О.Сәрсенбаев, С.Досанов, Т.Қожакеев, К.Сейдеханов, А.Сүлейменов, Ф.Оразаев тәрізді сыншыларды қоссақ, жауынгер жанр жасағының аз еместігін көреміз. Ал жас ғалым сыншылар Р.Қамысов, Е.Тұрсынов, С.Қасқабасов әрі әдебиет зерттеуші ретінде, әрі сыншы ретінде де бой көрсетіп келеді.

Сын жанрына белгілі прозаиктер мен ақындар да атсалысып отыруы – әдебиетіміздің бұрыннан келе жатқан жақсы дәстүрлерінің бірі. Ақын, жазушылар Ә.Тәжібаев, Ө.Тұрманжанов, Қ.Бекхожин, С.Мәуленов, Т.Ахтанов әдебиетіміздің күрделі проблемалары жөнінде аса маңызды пікірлер айтып келеді.

Көрнекті сыншыларымыздың еңбектері Москвада басылып, бүкілодақтық оқушыға қазақ әдебиеті сынының жеткен биігін таныстырып отырғандығы да – ауыз толтырып айтарлық табысымыз.

Дегенмен қазіргі жауынгер сынның алмаған асулары толып жатыр. Бұл жөнінде М.Қаратаев биыл “Вопросы литературы” журналында жарияланған “Уақыт алдындағы жауапкершілік” деген мақаласында кең де дәлелді тұжырымдар айтқаны белгілі. Сол пікірлерді негізінен қолдай отырып, біз де қазіргі әдеби сынның кенжелеп қалу себебі неде дегенге өз тарапымыздан лебіз білдірмекпіз.

Сынның олқылықтары дегенде, ең алдымен, оның тым енжарлығын, батылсыздығын айту керек. Батылдық, белсенділік мағынасына біз мақалалардың ұзын сойыл ұр да

жықтығын немесе олардың жалпы сынының көп болуын айтып отырған жоқпыз. Әлбетте, мақала саны да белгілі дәрежеде істелген жұмыстың көлемінен хабардар ететіні анық. Шындығын айтқанда, кейінгі жылдарда сын мақалалар, соның ішінде рецензиялар өте азайып кетті. Басқаларды айтпағанда Жазушылар одағының органдары – “Қазақ әдебиеті” газеті мен “Жұлдыз” журналының бетінде де рецензия тым сирек көрінетін болды. Ал шығып жатқан кітаптардың саны жарияланған рецензияларға қарағанда әлденеше артық. Шикі, дүмбілез әдеби дүниелердің жарық көруіне тосқауыл бола алмауы, шыққандарына батыл сын айта алмауы – қазіргі рецензияның ең басты кемшілігі.

Шындығында бұл істе рецензияның атқарар қызметі орасан үлкен болуға тиіс. Жақсы шығарманың туғанын, суреткер талантының сипаты мен бағытын анықтап алғаш елгезек лебіз білдіретін рецензия ғой. Сондай-ақ идеясыздық, көркемсіздік атаулыға атой салып тұңғыш шабуыл беретін де рецензия болмақ керек. Нағыз рецензент көркемдік шындық үшін күрестің дәл өтінде жүруге тиіс. Әдетте рецензентті әдеби барлаушыға теңейді. Майдандағы жауынгер секілді сыншы рецензенттің де еңбегі белгілі дәрежеде әрі жауапты, әрі қатерлі. Алғашқы пікір дұрыс басқан жерімен қатар ағат тұстары да болуы мүмкін. Дегенмен, әдебиеттің шындығы мен көркемдігі үшін күрес алаңына тәуекелмен тайынбай түсетін рецензенттің еңбегі қастерлі де қасиетті.

Біз де бүгінге дейін шығармалардың жетістігі мен кемшілігін аша алмайтын жалтақ, көңбіс, азусыз рецензиялар мол жарияланып келеді. Кейбір шығармаларға жылдар бойы рецензия арналмауы да – сындағы сондай батылсыздықтың бір көрінісі. Бір мысал. Атақты жазушымыз Сәбит Мұқанов өзінің Шоқан Уәлиханов туралы трилогиясының алғашқы кітабын жарыққа шығарғанына бірнеше жыл болды. Бірақ, газет, журналдарда сол романға арналып бірде-бір рецензия жарияланған жоқ. Жазушы қазір трилогиясының келесі кітаптарын тамамдау қамында. Шығарманы әділ талдап,

озығы мен олқысын көрсететін сынның қаншалық пайдалы болатындығында күмән бар ма?

Қазіргі сынымыздың тағы бір сырқаты – шығарманы тым асыра мадақтап, бойына шақ емес бағалар беретіндігі. **Жасқаншақ сын қанша залалды болса, марапатшыл, батагөй сын да соншалық зиянды** деп білеміз. Мұндай әсіре бағалар, лепірме теңеулер, сырты жалтылдаған, іші кеуек қызыл сөздер жазушылар юбилейі кезінде жиірек айтылады. Юбилей тұсында жылы сөз айту, қаламгерлерге ілтипат көрсету керек. Бірақ шамадан асып, жөңсіз шарықтап кету қажетсіз.

Кейбір шығармалар туралы құптау, мақтау пікірлер сол шығарма толық жарияланып болғанға дейін айтылып қалатын болды. Мұндай пікірлердің авторлары оқушыларды кез келген жорамалды қабылдай беретін аңғырт жандар деп ойласа керек. Мәселен, бізде қазір дилогия, трилогия, тетрология жазуға ұмтылушылық жиілеп барады. Әлбетте, жазушылардың үлкен көлемді шығармалар жазуға талаптануында ешбір әбестік жоқ. Бірақ, сол шығармалар толық аяқталып бітпесе де әдеби сында олардың аты трилогия немесе тетрология болып аталып жүре береді. Кейде алғашқы шығармаларын жариялаған жас жазушыны соншама орынсыз аспандатып мақтап, жас қаламгерді де, оқушыны да адастыратын қаламгерлер жоқ емес. Орнымен айтылмаған баға жастар түгіл жасамыстарды да жаңылыстыратындығын ұмытпауға тиістіміз.

Қазір мақалалардың идеялық анықтығы да, нақтылығы да бірсыпыра аса түсті. Көптеген мақалалардан сыншылардың әдебиет алдына қойылған талаптарды жақсы түсінетіндігін аңғаруға болады. Дегенмен, әлі де болса, социалистік реализм принциптерін шалағай ұғушылық, дүниетанымдағы бұлдырлық кей тұстарда бой көрсетіп қалады. Бұл ретте біздің есімізге бір жас сыншының даланың шынжыр балақ, шұбар төсі Құнанбай мен азамат соғысының қаһарманы Чапаевтің әдеби бейнелерін барабар санап білгішсінгені еске түседі...

Сын мақалалардың тартымсыздығы, схемаға құрылатындығы және бірыңғайлылығы – олардың көбіне тән ортақ кемшілік. Сыншының айтпауға болмайтын жалынды лебізі, жауынгер арыны көп жағдайда көріне бермейді. Жақсы шығармаға да, орта қол шығармаға да салғырт бас изеп өте шығу басым.

Әдеби сынның ең аз араласатын саласы – аударма шығармалар. Сан жағынан алып қарағанда аудармалар “Жазушы” баспасының жыл сайынғы өнімдерінен едәуір орын иелейді. Соған қарамастан жеке шығармалар да, жалпы аударма жағдайы да мүлде сирек сөз болады.

Бұл айтылғандардың бәрі де біздің сын шаруашылығымызда олқылықтар аз еместігін көрсетеді. Өзінің табиғатында шындықтың жартысы болуға тиіс жауынгер жанрдың жасық тартып қалу себебі неден? Әдеби сынды биік белеске шығару үшін не істеу керек? Кемшілікті айтып қоюмен шектелмей, сынның маңызын арттырар шараларды да ойластырғанымыз жөн.

Сынға деген көзқарасты жанарту, жақсарту керек. Бұл сөздеріміз ең алдымен Жазушылар одағының адресіне арналады. Әдеби сын әдеби қауымның, оның алдыңғы қатарлы легінің көкейіндегі пікір ретінде ғана терең мазмұнға ие болатындығын ұмытпалық. Жазушылар одағы мен оның басшылығы озық әдеби көзқарастары мен талаптардың биігінде тұруы шарт. Сын мақала жекелеген батыл адамдардың ғана тәуекелшіл сөзі болып шықпай, ілгерішіл оқушының жүрек сөзі болып естілуі керек.

Сынды күшейтуді талап ете отырып, сыншының жағдайын ұмыт қалдырмайық. Тәжірибеде сынды өсіруге шақырулар қанша көп болғанымен, сыншының творчестволық белсенділігін арттырарлық атмосфера жасалмай-ақ келеді. Жазушылар одағы сынға көңіл бөлмесе, сын жанрын, сыншы дарынын шындап қадірлеуді үйренбесек, жалынды шақырулардың бәрі бекер.

Әдеби сынның дамуына Жазушылар одағының органдары белсенді көмекші бола алар еді. Бұл үшін газет пен журнал редакциялары келген сынды тек қабылдаушы болмай, соны ұйымдастырушы болулары керек. **Сыншы пікірі** редакциялар үшін кездейсоқ немесе керемет батырлық болып көрінбей, алдыңғы қатарлы әдеби қауым аңсап күткен ыстық, ықыласты лебіз болып естілуі тиіс.

Жазушылар одағы әдебиеттің түрлі жанрларының жас кадрларына арнап семинарлар өткізіп жатады. Бірақ жас сыншылармен жүйелі жұмыс істеу қажеттігін ойластырмайды. Бізде бір де бір сыншының еңбегі қандай да болмасын бәйгеге ілініп көрген емес. Не қазақстандық, не ортаазиялық, не одақтық көлемде көркем сын еңбектеріне берілетін сыйлық жоқ.

Сыншыларымыздың басқа республикалардағы әріптестермен байланысы да ойдағыдай емес. Әсіресе Орта Азия мен Қазақстан сыншыларының бас қосатын, ортақтасып талқылайтын мәселелері көп қой. Мәселен, туысқан халықтар тіліндегі шығармаларды бірінен екіншісіне аудару проблемасы арнайы сөз болуға лайық. Немесе ескі әдеби мұралар туралы да бірлесе талқылау жасап отыру – аса зәру міндеттің бірі. Орта Азия мен Қазақстан сыншыларының мақалаларын жариялап тұратын ортақ журналдың болмауы да бұл іске кесірін тигізеді. Қазақ әдебиетшілері тек қазақ әдебиеті материалының көлемінде қалып қоймай, туысқан халықтар әдебиеті туралы да тең толғап, салыстырып, жазатын уақыт жетті.

Жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде Орта Азия мен Қазақстан халқының әдебиет тарихы тым аз өтілуі де халықтарымыздың бір-бірін тануына, бір-бірінен үйренуіне қолайлы жағдай жасамайды.

Әдеби сынның дамуына еліміздің жетекші орыс жазушылары мен сыншыларының тигізетін қолқабысы аз емес. Өкінішке орай, кейде орталық газеттерде қазақ әдебиеті туралы нағыз білгір кісілер жазбай, әдебиетімізбен атүсті таныс адамдар ғана қалам тартатыны, тұтас әдеби процесс

туралы үкім айтпақ болатыны кездеседі. Мұндай жағдай бүкіл одақ оқушы алдында қазақ әдебиетінің абыройын көтере алмайды.

Республикада сынның дамуына Москваның газеттері мен журналдары да өз тарапынан зор жәрдем көрсете алар еді. Бірақ орталық газеттер, журналдардың редакциялары жергілікті күштердің бүкілодақтық аренада танылуына жеткілікті болыспайды. Сондықтан да біздің сыншыларымыздың орталық баспа органдарында мақалалары басылуы тым сирек.

Әдеби сынның дәрежесі әдебиеттің өсу дәрежесін де аңғартады делінеді. Бұл тұжырым қазірде де күшінде. Әдеби сынның көркеюі өз тарапынан жұртшылықтың рухани кәмілеттілігіне, сынға жасалған жағдайға байланысты. Біздің дәуірімізде сын жекелеген ықыластылардың тілегімен ғана жасалмай, сынның өсуіне тілектес неғұрлым белсенді, ілгерішіл әдеби қауымның қажыр жұмсауымен барқадар табады. Сонда ғана әдеби сынның батылдығы артып, оқушы мен жазушыға әсері күшеймек.

1969

ӘДЕБИЕТ ОҚУЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ОЙЛАР

Көркем әдебиет – жас қауымды отаншылдыққа, адамгершілікке, сұлулықты сүюге тәрбиелеудің аса маңызды құралы. Ендеше сол әдебиет орта мектеп шәкірттеріне қаншалықты ұтымды, лайықты жеткізіліп жатқанына көз жіберу теріс емес. Сан ғасырлық тарихы бар қазақ фольклоры мен қазақ әдебиетінің байлығы орта мектеп көлеміне сәйкес мөлшерде таныстырылып жүр ме, қазіргі әдебиет оқулықтары осы биік талапқа қаншалықты жауап бере алады? Біз осы тұрғыдан қазақ әдебиетінің VIII-X кластар үшін 1968-69 оқу жылына арналған программасын аталған кластардың әдебиет оқулықтары мен хрестоматияларын қарап шықтық. Содан байқаған басты қорытындымыз – осы кезге дейін жұртшылық

кәдесіне белгілі дәрежеде жарап келген VIII-X кластарының әдебиет оқу құралдарына бұдан былай елеулі өзгерістер, толықтырмалар керек екендігі. Программада ескертілген “...қазақ әдебиетінің тарихы мен теориялық негізін, басты әдеби шығармаларын” оқыту деген талап толық орындалмай келгенін көреміз. Сондықтан да орта мектептің жоғарғы үш класына арналған оқулықтарды жақсартта түсу жөніндегі тілек ретінде кейбір ұсыныс айтудың артықшылығы жоқ сияқты.

Қазіргі әдебиет программаларына сәйкес VIII класта халық ауыз әдебиеті, XVIII ғасырдың әдебиет үлгілері мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет нұсқалары өтілуге тиіс. Бұған өткен сабақты қайталау мен тіл дамыту жұмыстарына бөлінген уақытты қосқанда 68 сағат берілген. Осы шағын сағат ішінде қазақтың ұшан-теңіз ауыз әдебиеті мен бір жарым ғасыр ішіндегі әдебиет байлығын іріктеп таныстыру мүмкін бе деген сауал туады. Бұл, әрине, өз алдына жеке мәселе. Сағат санының шағындығын есте ұстаған күннің өзінде де ойласуды, белгілі шешімге келуді қажет ететін жайлардың бар екеніне көз жетеді. Соңғы 15-20 жылда жарияланған жаңа зерттеулер, табылған тың материалдар қазақ әдебиетінің тарихы XVIII ғасырдан әріден басталатынын көрсетеді. Кейінгі жылдарда қазақ әдебиетінің ертедегі кезеңі туралы монографиялар (“Қобыз сарыны”, “Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері” т.б.) жарық көрді. Бұл еңбектер еліміздің әдеби, ғылыми жұртшылығынан жақсы баға алды.

Әлбетте, орта мектеп оқулығына ертедегі мұра атаулы түгел сыймайтыны мәлім. Біздің айтпағымыз: анық әдеби дәуірлеу, ірі ескерткіштер атаусыз қалмасын дейміз. VIII класта әдебиет пәніне арналған сағат тиімді пайдаланылса, бұрын программаға енбей қағыс қалып келе жатқан мол мұраға тиісінше орын табылар еді. Мәселен, фольклорды айтып болып, әдебиетке түсетін тұста Орта Азия халықтарымен ортақ мұраларымыз (“Құдатғу білік”, “Хибатул - хакоик”, “Хиссасул-Әнбия” т.б.), XV-XVIII ғасырлар арасындағы

жыраулар мен ақындар (Қазтуған, Асан, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Марғаска, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Шал, т.б.) туралы шолу мағлұмат берілуі, сын көзімен бағалануы керек. Өлендері неғұрлым көп сақталған Шалкиіз жырауды жеке бөліп тарау етіп алса, әбден жарасады.

Бұлардың өтуге қажетті сағатын, басқа материалдарын ықшамдау есебінен үнемдеуге болады. Сондай-ақ үздіксіз дамып келе жатқан қазақ совет айтысын X класс оқушыларына көшіру лайықтырақ деп білеміз. Түбінде қазақтың ертедегі әдебиетін анағұрлым кең өту қажеттігі туатыны сөзсіз. Программа түзушілер мен оқулық авторларының түбегейлі ойланатын бір мәселесі осы.

“Айтыс” аталған шолу тарауда (101-130-беттер) бірнеше айтыс ақынының есімі ғана жүр. Мәселен бүкіл қазақ жеріне мәлім “Мәйкөт пен Құлмамбет”, “Нұралы мен Мықан”, “Молда Мұса мен Манат”, “Майлықожа мен Гүлханым”, “Мансұр мен Дөме” секілді ірі айтыстар ауызға алынбаған. Ал Сыр бойы ақындарының өзіндік ерекшелігі, күшті жазба айтыстары, олардың дәстүрі, тілі жөнінде ең болмаса қысқа ескертпе түсінік жоқ. Ал советтік ақындар айтысын талдауға арналған тұста соңғы он-он бес жылдағы айтыс тәжірибесі мүлде қамтылмаған. Кейінгі кезеңдегі айтыстың көлемінен хабар беру үшін “Айтыс” жинағы үшінші томының (1966 ж.) үш жүзге жуық беті жаңа айтыстар екенін көрсетсек те жеткілікті. Қысқасы, айтыс туралы тарауда қазақтың айтыс өнерінің байлығы жете меңгерілмегені сезіледі.

“XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет” деген тарауда сол дәуірдің көптеген ірі ақындары аталмаған. Біз Дулат, Байтоқ, Жанұзақ, Махамбет, Шернияз, Алмажан, Жанкісі есімдері аталған қатарда Шортанбайдың жоқтығына қайран қалдық. Әңгіме барлық көрнекті ақынды тізіп шығуда емес, әдебиет тарихында із қалдырған қайраткерлерді тым болмаса топтап, бағытын, жалпы көркемдік дамудағы орнын қысқаша көрсетіп өтуде. Осы орайда, Сүйінбай, Орынбай, Мәделі, Нұрым тәрізді ақындардың ауызға алынбауы

өкінішті. Шындығында бұлар жеке тоқталып өтуге де лайықты шайырлар. Біз орта мектеп мүмкіншілігін ойлай отырғанда да, шолу тарауда есімі мен еңбегі ескерілуге тиіс дегендерді ғана атап отырмыз...

Программа бойынша IX класта XIX ғасырдың екінші жартысындағы және XX ғасыр басындағы әдебиет өтіледі. Берілгені 68 сағат. IX класс оқулығы бойынша да болашақта кейбір мәселелер ескерілгені абзал болар еді. Ең алдымен оқулыққа тың идея, жаңа есім енгізуден қашпау керек. Мәселен, XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет процесі оқулықта айтылғаннан әлдеқайда үлкен. Демократиялық әдебиеттен Ыбырай, Шоқан, Абайларды, кертартпа әдебиеттен Шортанбай, Әубәкірді ғана атап өтіп, жарты ғасырлық әдеби ахуалды түгелдеп айттық деу қиын. Өзгелерін айтпағанда, XIX ғасырдың үш ірі ақыны: Майлыны, Базарды, Нұралыны ұмыт қалдыруға бола ма? Осылардың әрқайсысынан мыңдаған жол мұра қалған. Бұл ақындар – жеке тарау арнауға да әбден лайық тұлғалар. Мәселен, бір Майлының өзі оқушыға өткен ғасырдағы әдебиетіміздің тың беттерін ашар еді. Базар да, Нұралы да осындай.

Ал XIX ғасырдың екінші жартысына арналған шолу тарауда қазақ тіліндегі алғашқы газеттер “Түркістан уәлайатының газеті” мен “Дала уәлайатының газетінен” де қысқаша хабардар етіп олардың мәдени өмірдегі маңызын атап өтсе, артық болмас еді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы кітап басу тарихына да азды-көпті дерек келтіруге болмас па?

Келешекте IX класс оқулығына өзге ірі ақындар енетін болса, Мағауия Құнанбаев секілді ақындарды шолу тарауға ауыстыруға болады деп білеміз. Біздің ескертнелеріміз программа мен оқулық адресіне қатар айтылып отырғаны өзінен-өзі түсінікті болса керек.

XX ғасыр басындағы әдебиет программасы мен оқулыққа буржуазияшыл-ұлтшылдық бағыттағы және демократиялық бағыттағы әдебиеттер делініп екі топқа бөлінген. Бірақ

осының алғашқы тобының өкілдері де, олардың шығармалары да, идеялық нақты қателіктері де аңғартылмаған. Демек, әдеби процесті шолу толық емес. Оның үстіне XX ғасырдың басындағы үшінші топ шайырлар – “кітаби ақындар” мүлде атаусыз қалған. Шығыс әдебиетін не аударып, не өңдеп жазып, гуманистік идеяны жырлаған кітаби ақындардың (Шәді Жәңгіров, Ақылбек Сабалов, т.б.) жалпы алғанда прогресшіл роль ойнағаны тарихтан белгілі. Шолуда қысқа да болса бұлар да қамтылуы керек еді.

Онан соң бұрын жете зерттелмегендіктен ғана ілтипатқа ілінбей келген, ал шындығында кезінде ірі ақындар саналған Молда Мұса, Шораяқтың Омары, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Кете Жүсіп сияқты ақындарды ұмыт қалдыру мүмкін емес. Бұлардың кейбіреулері (Молда Мұса, Тұрмағамбет, т.б.) туралы академиялық еңбектерде тараулар бар. Ал үлкен бұқарашыл ақын – Молда Мұса шығармаларын Мұхтар Әуезов орта мектеп оқулықтарына сонау отызыншы жылдарда-ақ енгізген еді. Амал не, бұл ақындардың бірде-бірінің есімі не программада, не оқулықта, не хрестоматияда кездеспейді. Сондай-ақ бір кезде барлық оқулықтан орын алған, қазақ пен татар әдебиетіне ортақ ақын – Ақмолда Мұхамедияров есімін де ұшырата алмаймыз. Мұндай мысалды жалғастыра беруге болады.

Әдебиет оқытуға X класта 105 сағат бөлінген. Мұнда бірнеше шолу және монографиялық тарау бар. Бұлардан байқалатын бір сәйкессіздік – монографиялық тараулар көлемі жете ойластырылмаған тәрізді.

“Ұлы Отан соғысынан кейінгі дәуірдегі әдебиет” деген шолу тарауда қазақ әдебиетінің соңғы бес-он жылындағы жетістігін іріктей түсу қажет.

X класс оқулығында қазақ совет әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлерінің бірі – ақын, драматург, ғалым Әбділдә Тәжібаевқа арнаулы тарау берілмеуінің де қисыны жоқ. Бұған керекті сағатты кейбір тым шұбалаң тарауларды ықшамдау есебінен табуға болады.

Орта мектептің VIII-X кластарға арналған қазақ әдебиеті оқулықтары жөнінде кейбір байқағандарымыз осылар. Біз оқулықтардағы әр тарауға жеке-жеке тоқталғанымыз жоқ. Негізгі нысанамыз – әдебиет тарихы мен процесінің қазір қаншалықты жүйелі қамтылып отырғанына көңіл бөлу болды. Ілгеріде үш оқулыққа білдірілген пікірлерді жинақтағанда мынадай түйіндерге келеміз.

1. Қазақ әдебиеті тарихының кейбір кезеңдері (Орта Азия халықтарымен ортақ мұра, XV-XVIII ғасырлардағы қазақтың төл әдебиеті) оқулықтардан орын алып келеді. Жаксырақ зерттелді деген XVIII-XIX-XX ғасырлар әдебиеттерінің де қаншама ірі өкілі, көрнекті шығармалары атаусыз, ескерусіз қалып жүр. Екіншіден, программа мен оқулық авторлары алдағы кезде әдебиеттану ғылымының соңғы кездегі жаңалықтарын жеткілікті пайдалану жағын мықтап ойластыруы керек. Сондай-ақ бізде тақырыптарға сағат бөлудің сәйкессіздігі сезіліп жүр.

Демек, республиканың Жазушылар одағы мен Әдебиет институтының, оқытушылардың өкілдерін қатыстыра отырып, оқулықтарды жеке-жеке толық талқылаудан өткізу қажет.

1969

ЗАМАНА ЖАРШЫСЫ

Советтік Шығыстың аса көрнекті шайырларының бірі, белгілі қоғам қайраткері Мирзо Тұрсын-Заденің есімі бүкіл әлемнің озық ойлы адамдарына жақсы таныс. Оның азаматтық қуатты лирикасы, талантты дастандары, жалынды, парасатты публицистикасы көп тілдерге аударылған. Ақын шығармалары социалистік өмірдің үлкен шындығын насихаттауда идеялық күшті құралға айналып отыр.

Тұрсын-Заденің ақындық дарынына терең мазмұн, ұпқыр шабыт берген советтік дәуір. Ол қолына қалам ұстағалы бері туған ел өмірінің барша саласындағы өзгеру мен өрлеуді жырға қосып келеді. Ақындық сапарын жиырмасыншы

жылдардың аяқ кезінде бастаған Тұрсын-Заденің әр кезеңдегі туындыларында қашан да заманның көкейкесті мәселелері көтеріледі.

Оның қаламгерлік қадамы жемісті, өнегелі болғанын көп мысалмен дәлелдеуге болады. 1932 жылы жарияланған “Женіс туы” атты тұңғыш жинағына әңгіме, очерк, өлеңдері енген еді. Кейіннен ол көбінше өлең, дастандар жазумен шұғылданады. Алғашқы шығармаларының кейде көркемдік кестесі жетпей жататындығына қарамастан үгіттік мәні зор болады. “Елдің күні” (1935 ж.), “Күз бен көктем” (1937 ж.) деген поэмаларында тәжік елінің ертедегі есесіз, сұрғылт күздей көңілсіз күндері мен жаңа замандағы өскелең өмірі салыстыра суреттелген. Енді бір туындысында (“Жүрекке жүрек тіл қатар”) адамдар арасындағы моральдық қарым-қатынас көрсетіледі. 1939-1942 жылдарда “Магнит”, “Түлзар”, “Канал келді”, “Ғиссар алқабы” тәрізді белгілі өлеңдері басылады. Бұларда ол еңбектегі ерлікті, отаншылдықты биік пафосқа бөлеп жырлайды.

“Сталинабад-Памир трактын салушылардың сәлемі” – Тұрсын-Заденің кезеңдік, көрнекті туындыларының бірі. Бұл шығармасында ақын үлкен идеяны әсерлі етіп айта білген. Ол осы тұста тәжіктің классикалық поэзиясының дәстүрлі түрлерін жаңа мазмұнды жырлауға пайдаланады. Бұл ақынның жаңашылдық ірі талпынысы еді.

М.Тұрсын-Заде ақындығының үстіне драматургиямен де айналысады. 1934 жылы оның “Үкім” деген пьесасы республикалық бәйгеде бірінші сыйлыққа иіледі. “Восе көтерілісі” (А.Дехотимен бірлесіп жазған) пьесасы тәжік драматургиясының табыстары қатарына қосылады. 1943 жылы “Тахир мен Зухра” либреттосын жазады.

Бұдан былайғы шығармаларынан “Москадан келген қалыңдық”, “Үндістан кассасы”, “Тәжік жерінде”, “Хасан - арбакеш”, “Азия үні”, “Қасиетті қыз”, “Мәңгілік от” секілді дастандарын ерекше атап өту керек. Тұрсын-Заденің ақындық атын әлемге әйгілі еткен шығармалар да осы топта.

1947 жылы “Қызыл Шығыс” (“Шархи сұрх”) журналының бірнеше санында “Үндістан дестесінен” (циклінен) үзінділер басылады. Бұл ақын талантының кемелденгенін көрсететін шығармалар еді. Үндістан туралы өлеңдердің мәнділігі соншалық, олар бірден көп тілге аударылды, әдебиеттің ел таныған білімпаздарынан жоғары баға алды. Мәселен, Л.Леонов “...Тұрсын-Заденің советтік реалистік поэзиясының ең үздік сипаты дарыған Үндістан туралы өлеңдерін қайталап оқығанда біз осындай суреткер мен осындай әдебиетті тудырған халық хақында ризалықпен ойлаймыз” деп жазған еді. Бұл шығарма жөнінде К.Федин, К.Симонов, И.Сельвинскийлер биік пікірлер айтқан болатын.

“Үндістан қиссасы” (аударған Ғ.Орманов) қазақ оқушысына да көптен қанықты. Кезінде мемлекеттік сыйлыққа ие болған бұл шығарма, шынында да, ақынның биік көркемдік жетістігі. Идеяның анықтығы, күрделі ойлардың қарапайым айтылуы, дүниетанымның кеңдігі Тұрсын-Заде туындысын совет әдебиетінің алтын қорына қосты.

Тұрсын-Заденің бұдан кейінгі дастандарының данқтысы – “Хасан-арбакеш”. Бұл шығарма да қазақ оқушысына таныс (аударған С.Мәуленов). “Хасан-арбакеш” және “Азия үні” поэмалары үшін ақын 1960 жылы Лениндік сыйлық берілді.

“Хасан-арбакеш” советтік адамның мінез, дүниетанымы қалыптасу жолын көрсетуге арналған. Жинақтап айтқанда бұл бүкіл бір халықтың жаңарып, жайнап өсуінің, алып екпінмен алға басуының көркем қорытындысы секілді. Мұнда қатардағы тәжік адамының революциялық заман ықпалымен биік саналы азаматқа айналу жолы кең де терең бейнеленген. Хасан – советтік заманда тәжік халқы бастан кешірген өзгерістер мен күрестердің куәгері болып қана қоймай, сол құбылыстарға өзі де белсене араласқан ұнамды, үлгілі тұлға. Қаһарманның басындағы жақсылық та, кемшілік те тұтас, диалектикалық қалпында көрсетілуі – тәжік поэмасына жаңалық болып қосылған.

“Азия үні” поэмасында да ақын өзіне таныс та тәберік тақырып – Индия мен Пәкістан туралы жырларды әрі жалғағандай. Ол бүкіл Азияны ұлы дүбірге түсірген қасиетті ұран – азаттық ұраны қаншалық күдіретті күшке айналғанын аңғартады. Тұрсын-Заде творчествосына ортақ сипаттың бірі – оның партиялық, халықтық тұрғысының беріктігі, азаматтық үнінің айқындығы, қоғамдық келелі мәселелерді ұдайы көтеріп отыратындығы.

Ақынның шығармаларына нәр мен мән берген социалистік дәуір ақиқаты болса, оның үйренген мектептері де ерекше құнарлы. Ол ең алдымен, тәжік-парсы әдебиетінің әлемді тандандырған саңлақ шайырларының поэзия бұлағынан сусындаған. Ол – Фердаусиді, Рудакиді, Сағдиді, Хафизді, Жәмиді берген елдің өлең туын жаңа заманда биік көтеріп тұрған санаулы ақындарының бірі. Зерттеушілер Тұрсын-Заденің атақты Әзірбайжан ақыны Низамиден ыждағатпен үйренгенін де ерекше атап көрсетеді. Екінші жағынан ол совет ақындарының озық үлгілерінен де өзіне әрдайым тағлым тауып отырған.

Енді тамаша тәжік әдебиеті нұсқаларын қазақ тіліне аудару тәжірибесі туралы бірер сөз айтқымыз келеді. Бұл күнде тәжіктің бұрынғы-соңғы бірталай ақын-жазушыларының туындылары ана тілімізге аударылған. Бұл, әлбетте, сүйкімді құбылыс. Бірақ бір зор кемшілікті көрмеуге болмайды. Ол – тәжік шығармаларының түпнұсқадан аударылмайтындығы. Осыдан барып аудармалардың ажары солып, кейде көркі қашып, танымастай өзгеріп шығатынын кездестіріп жүрміз. Дүниедегі ең әсем тілдердің бірі – тәжік тілін талай алыс елдердің адамы құмартып оқып, ілтипатпен үйреніп келе жатқанына не заман! Осы дәстүрден көрші отырып біз аулақ қалғанымыз лайықсыз-ақ. Бізде қазір тәжікшеден аударуға қауқары жететін Қ.Шаңғытбаев секілді бірен-саран ақындардан басқа ешкім табыла қоймайды. Шығыс тілдерін мектептерде, жоғары оқу орындарында

оқытуды, университеттер мен институттар арасында студенттер алмастырып отыруды қолға алатын уақыт жетті.

Тәжік әдебиеті – үлкен құрметке лайық әдебиет. Соның жарқын мысалы – ақын азамат, СССР Жоғарғы Советінің депутаты, Тәжік Ғылым академиясының академигі, Тәжікстан Жазушылар одағының председателі, Бүкілодақтық Лениндік сыйлықтар комитетінің мүшесі, советтің Азия мен Африка елдерімен ынтымақ комитетінің председателі, Социалистік Еңбек Ері Мирзо Тұрсын-Заденің творчествосы.

1969

МҰРАҒЕР ПАРЫЗЫ

Қазақстан жерінде қадым ғасырлардан қалған азаттық мәдениет ескерткіштері мол. Солардың бір саласы – сәулет өнеріне жататын мұғал мұнаралар, көркем мавзолей, мақбаралар, мешіт үйлері, сағаналар, қилы-қилы ғимараттар... Олар – сан ықылым замандардың көне куәлігі, сыр шертер шежіресі. Қазақ жерінде өмір кешкен түрлі хандықтар, қағандықтар, рулар одағы мен бірлестігі тұсында тұрғызылған ескерткіштердің бірқаншасы өшпей, жойылмай біздің дәуірімізге жетті. Ықыласты зерттеуші сол жәдігерліктер ішінен, әріге бармағанда, сонау VI-IX ғасырлардағы түрік, түргеш, қарлұқ қағанаттары, оғыздар (X ғ.), қарахандар, қидандар (X-XII ғ.), Алтын Орда (XIII-XIV ғ.) билеген кездердің қаншама қымбат мұраларын санап көрсетер еді. Қазақстанның кең-байтақ көлемінде мұндай ескерткіштер ондап емес, жүздеп есептелетіні бұл күнде мамандар түгіл көлденең жұртқа да мәлімденіп келеді.

Өкінішке қарай, бізде әлі күнге дейін көне заттық мәдениет мұраларын іздеу, оны зерттеу, сақтау, бағалау мәселесі жөнді қолға алынбай отыр. Айтуға ұят, көңілсіз құбылыстың бірі – кейбір зиялы адамдарымыздың Қазақстан жерінде қандай да бір елеулі мәдениет ескерткіштері бар дегенге күдікпен қарап, көзді тарс жұмып келгендігі.

“Қазақтың бұрыннан қалған байлығы – ән мен күй, одан басқа түк те жоқ” деушілер өздерінің жартымсыз білігін, жадағай белсенділігін ғана әйгілей түседі. Халқымыздың ғасырлар бойында жинаған қисапсыз мәдениет қазынасын көрінеу мансұқтау, білмеген нәрсесіне төрелік айту – бұл да санадағы ескілік нәрсенің қалдығы болса керек. Әркім қазақтың ескі тарихын өз ауылының деңгейімен өлшемей, Қазақстанның түрлі тарапында нендей хикметтер бар екеніне де ой жүгіртетін уақыт жеткендей...

Білімпаз тарихшылардың нақтылы көрсетуінше, қазақ жерінде көне архитектуралық ескерткіштер сақталған тұтас аудандар, өлкелер бар. Олар Сырдарияның ұзына бойына жағалай жайғасқан кенттер қалдығы, Қаратаудың теріскейі мен күнгейінде, Сарысу, Талас, Жетісу жерінде жатқан жәдігерліктер, Ұлытау, Кеңгір, Мойынқұм мұнаралары, Манғыстау мақбаралары... Бұл тізімді жалғастыра беруге болады. Мамандардың дәлелдеуінше, біздегі мұндай ескерткіштер саны Өзбекстандағыдан анағұрлым көп. Бір мәселе – ата-бабаларымыздан қалған мұраға иеліктің аздығында, тарихты тануымыздың шабандығында, халықтың рухани қабілетін қастерлей білмеуде. Жоқтан бар жасау керек емес. Сондай-ақ бар нәрсені көрмегенсіп, орынсыз астамшылық жасау да жақсылық дей алмасақ керек.

Бір ғажабы – өзге елдерді аралап келген кейбір жазушы, журналистеріміз солардың әлдеқандай бір көне мавзолейін көріп, керемет таңдана, тамсана жазады. Өзгенің мәдениетін бағалай білу – игі дәстүріміз. Бірақ сол “пәлен шаһарда түген ескерткіш көрдік” деп үлгі айтатындар Қазақстанда айдай әлемге анық мұралар бар екенінен бейхабар. Бұл өзімізде барды менсінбей, үстірт білермендік жасап дағдыланудың салдары. Мәселен, Самарқандтың сәнді сағаналарын сүйсіне қызықтаған автор сол мұралармен стилі, мектебі бір ең үлкен ескерткіш – Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі екенін біле бермейді.

Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі демекші, осы ұлы жәдігерлікті де жұртшылыққа толық таныстыра алғанымыз жоқ. Мұнда тек XII ғасырда жасаған, Орта Азия діндарлары пір тұтатын ақынның ғана емес, қазақтың көрнекті көп адамдарының қабірі жатыр. Тарихта аты қалған Әбілқайыр, Абылай, Жолбарыс, Қазыбек сынды қайраткерлер бейіті де осында. Бір есептен мұны белгілі адамдар жерленген пантеон десе де болғандай. Қожа Ахмет Ясауиге бағыштап, Ақсақ Темір салдырған бұл ескерткіштің әрбір тасы, өрнегі тарих сырларына толы. Үкіметіміз мол қаржы шығарып, талай жылдан бері мавзолейді қалпына келтіру ісіне көңіл бөліп отыруы да оның қадірін көрсетеді. **Отырардағы, Жамбылдағы, Жаркенттегі, Сайрамдағы, Бабатадағы, Шаяндағы, Созақтағы, Мойынқұмдағы, Кенгірдегі, Маңғыстаудағы** үлкенді-кішілі алуан ескерткіштердің өз ерекшелігі, бағасы бар. Оларды тану мен насихаттаудың жолдары да көп.

Көне архитектуралық ескерткіштер көбірек сақталған кейбір облыстарға туристік маршрут белгілесе болар еді. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан жерінде мұндай маршрут сайрап-ақ тұр. Айталық, **Жамбыл мен көне Сығанақ арасында қандай талғампаз кісіге де ой саларлық құбылыстар жоқ емес.** Ежелгі Тараз түбіндегі Айша бибі мен Баба әже қатын ескерткіштері, Сайрамның, Темірланның, Отырардың, Түркістанның қымбат ғимараттары аз байлық емес. Біз темір жол, асфальт жол бойлап жүретіндерге ғана шақтап сөйлеп отырмыз. Бұл жолдың теріскей, күнгейінде қаншама ғажаптар қалып қоятыны белгілі. Қазір турист, әлбетте, көнемен қоса жаңаны да көргісі келетіні анық. Аталған маршрут жаңа өмірдің жасампаз адамдары орнатқан өндіріс, шаруашылық орталықтарын да таныстыра алады. Жамбыл мен Шымкенттің әйгілі, алып заводтары, ұлы каналдары, жайқалған гүлзар егістіктері, Қаратау, Қазығұрт секілді музей-таулары, Шардара теңізі тәрізді кереметтері қатар көрсетілер еді. Маршрут аяғы “Шығыстың Аристотелі”

атанған Фарабидің отаны – Отырармен немесе Түркістанмен бітсе де, ежелгі Ақ Орда мемлекетінің астанасы болған Сығанақпен аяқталса да жарасады. Біз мұны мысал үшін ғана келтіріп отырмыз. Қазақстанда туристерді тартарлық өзге де тамаша тағылым берер өлкелер аз емес.

Ертедегі ел мәдениетінің аманаттарын таныстырудың тағы бір жолы – **олардың суретін кітап, альбом етіп шығару, конверт, марка, ашық хаттарға пайдалану болмақ.** Архитектуралық мұралар жөнінде мақала, диссертация жазу, олардың зерттелу дәрежесін арнайы жиында сөз ету, баяндамалар қою өз алдына жеке мәселе. Көне мұраларды насихаттауда кино, телевидение де жүйелі, пайдалы жұмыс жүргізе алар еді. Мұның бәрі әрдайым есте болатын істер.

Біздіңше, осы әрекеттің бәріне бастаушы болып саналатын бір мәселені кешеуілдетпей шешетін кез келді. Мәдениеті кемелденген елдің қайсысы да қолға алып шешкен бір шара – **тарих және мәдениет мұраларын сақтау жөнінде ерікті қоғам құру.** Көне мұраны насихаттау, сақтау, зерттеу бірен-саран жанашыр кісінің немесе мекеменің қолынан келе бермейді. Мәдениет мұраларына ұдайы иелік етіп, жоспарлы іс атқаратын республикалық қоғам құрылуы, оның астанадан бастап ауылға дейін жалғасқан бөлімдері мен бөлімшелері болуы шарт. Мұндай бастама ойдағыдай нәтиже бергенін РСФСР, Украина, Өзбекстан тәжірибелері дәлелдейді.

1968 жылдың май айында Өзбек ССР Жоғары Советі өзінің кезекті сессиясында “Тарих және мәдениет жәдігерліктерін сақтау туралы” заң қабылдады. Бұл Өзбекстанда ертеден келе жатқан мәдениет мұраларын бағалаудың табиғи көрінісі еді. Ал биыл Өзбек ССР Жоғары Советі өзінің қабылдаған заңы қалай орындалып келе жатқаны, бұл саладағы жетістіктер мен кемшіліктер жөнінде арнаулы баяндама тыңдап, тиісті шешімдер алды. Бұл шараның маңызы жөнінде “Өзбекстан мәдениеті” бірталай

мақала жариялады. Оларда архитектура ескерткіштерін сақтау, қалпына келтіру жөнінде үлкен игілікті істер жүргізілгені атап айтылған. Мәселен, “Тарих және мәдениет жәдігерліктерін сақтау туралы” заң қабылданғаннан кейін Өзбекстан жеріндегі 350 ескерткіш мемлекет қарауына алынып, жөндеу, қалпына келтіру жұмыстары жүргізіле бастапты. Тіпті, кейбір көне шаһарлар аумағымен мемлекет қамқорлығына алынған. Хиуаның Ишан-кала деп аталатын бөлігі қорық-шаһар деп жарияланған. Ал Самарқандтың орнағанына 2500 жыл толу қарсаңында жасалып жатқан қалпына келтіру жұмыстарының көлемі мен сапасы да айта қалғандай...

Россия федерациясы мен Украинада мұндай іске ерекше назар аударыла бастағанына да көп болды. Орыстың Новгород, Ярославль, Суздаль, Владимир секілді ескі шаһарлардың көне гербтеріне дейін жанғыртып, әрбір тарихи ғимаратты ардақтау, кейінгіге аман сақтау, ол қалаларға туристік жолдар ашу жөнінде көп ойлар айтылғанын баспасөз беттерінен білеміз. Қалалардың жасын анықтау, юбилейін өткізуді орыс жолдастар салтқа сіңіре бастады. Бізде, неге екені белгісіз, бергі заманда, патша отарлаушылары салдырған әскери қорған-қалалар жасы ғана ілтипатқа ілініп, қазақ жеріндегі байырғы шаһарлар ауызға да алынбайды. Мындаған, жүздеген жыл тарихы бар Отырар, Сайрам, Тараз, Түркістан, Алмалы секілді үлкенді-кішілі қалалар аз емес қой. Әңгіме – көне қалалар тарихын іздеп науқан ашуда емес. Болғанды болған қалпында қабылдап, мойындап үйрену қажеттігінде.

Біздегі жарамсыз әдеттің бірі – Орта Азия халықтарымен тарихи байланысымыздың аса терең әрі тығыз болғанын білмеушілік. Кейде көршілес, аралас отырған Өзбекстан туралы шекарасы, тарихы алыс ел сияқты сөйлейтініміз бар. Шындығында, Өзбекстанның данқы әлемге әйгілі заттық мәдениетіне қазақтардың да үлесі аз емес. Өзгесін айтпағанда, Самарқандтың сәулетті ескерткіштерінің бірі – Регистан алаңындағы керемет ғимарат – Ширдар мен

Тилла Кариді салдырған алшыннан шыққан атақты батыр Жалаңтөс екені де анық қой. Бұхардың, Хиуаның, Ташкенттің талай мұнарасына қазақтың тері де сіңген, аты да жазылған. Ал бұл жайды атап айтып, ағайындас халықтың ертедегі мәдениетіне ортақ осындай үлесіміз барлығын айғақтап отыру, ешкімнің де рухани, заттық мәдени мұрасына таласқандық (яки қиянат жасағандық) болып табылмайды.

Адамзат жасаған біліммен қаруланған кісі ғана жаңа қоғам орнатушы бола алатындығын көсеміміз В.И. Ленин талай ескертіп көрсеткені белгілі. Ал адамзат мәдениетінің дамуымен өз халқының дамуы, өрлеуі арасынан байланыс таба алмасаң – нағыз мүшкілдік сол. Көнені көне болғаны үшін ғана қызықтамаймыз, бұрынғының көзі, білігі, байлығы деп қараймыз.

Ескі архитектуралық ескерткіштер жүйелі бақылау, қамқорлық көрмегендіктен, бірте-бірте бұзылып, жойылып жатқандығы туралы газет беттерінде дабыл көтеріліп келеді. Тіпті, үкімет қаржы босатып, жөндеттіріп жатқан мавзолейлердің өзінің қаншама қайталанбас өрнегі өшіп, ажары солғын тартып кеткенін көріп те жүрміз. Ешбір мекеме, ешбір қауым мойнына міндет алып, қамқорлық жасамаса, көне мұра көп ұзамай жоғалып кететіні шәксіз. Онан кейін оларды қалпына келтіру қиын соғады. Сол үшін көне мәдениет, тарих ескерткіштерін сақтау жөнінде заң қабылдануы, уставы, міндеті мен правосы анықталған қоғам құрылуы парыз. Бұл жұмысты кешіктіру – кең-байтақ республикамыздың әр бұрышында селдіреп қалған ескі архитектура құрылыстары жұрнақтарын сақтауға немқұрайды қараумен бірдей.

Әр елдің тарихи даму жолдары, тағдыры түрлі-түрлі. Сексен Голландия сиятын қазақ жерінің барлық бұрынғы мұралары кейбір аумағы кіші елдердегідей қол созым жерде жатқан жоқ. Бағалы мұра әр өлкеде әр дәрежеде сақталған. Солардың жалпы аумағы мен қасиетін көңілмен, парасатпен шола білетін білік керек. Біз үшін Кеңгір өзені бойындағы керемет ескерткіштер мәні Хиуадағы Ишан-кала қорық-

шаһарынан әсте кем емес. Мұраны қадірлі ете білу де, аттап өту де өзімізге байланысты. Тарихын танымаған ел нағыз мәдениетті ел санатына қосылуы екіталай. Халқымыздың бай тарихына, асыл дәстүріне лайық мұрагер бола білейік.

1970

ИГЕРІЛМЕГЕН БАЙЛЫҚ

Бір заманда әр елдің атақты оқымыстылары қазақ халқын “әнші халық, ақын халық” деп мақтапты. Бұл бағаның ақиқат өмірден алынғанына бұл күнде бәріміз куәміз. Ән тындайтын қалың қауымы, әр ауылдың өз әншілері болмаса, “жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар” дегендей, Біржан, Ақан, Ыбырай, Мұхит, Нартай, Кенен секілді асқан өнерпаздар суырылып, топтан озып танылар ма еді! Қазіргі қазақ әндерінің құрамын жалпы шолып қарасақ, ең тамаша, тағлымды, өшпес ләззат берерлік әндерді сол секілді ірі таланттар шығарғанын көреміз. Осы күнгі әндердің де уақыт сынынан өтіп, болашақ буындар кәдесіне жарарлығы мол.

Бірақ ән байлығы бар да, әнді түсіну бар ғой. Халқымыздың музыка қазынасын жинау, бағалау, зерттеу саласында бірсыпыра жұмыстар тындырылғанымен, бұл саладағы олқылық та аз емес. Біздің байқауымызша, халықтың ән-күй мұрасы көп жағдайда көтерілмеген тың қалпында қозғаусыз жатыр. Бұған сан түрлі мысал келтіруге болар еді.

Біздің адамдарымыз өз халқының ғана емес, өзгелердің де мәдениетін білуі шарт дейміз. Ал өзге түгіл, өзіндегі байлықты игеріп, танып болмағандарға не айтуға болады? Әр өлке, әр облысымыздың өзіндік ән-күй нақыштары, бір-бірін қайталамайтын өзгешеліктері тұтас қосылып келгенде ғажайып қазына емес пе? Батырлықты, қайратты, кекті жырлайтын, эпикалық құлашы кең, дауылды, арынды Құрманғазы күйлеріндей күй бар ма? Лирикалық сазды, назды, әсем, әсерлі Дәулеткерей туындыларының табиғаты және бөлек. Тұнып жатқан іштегі кекті, улы өкінішті баяу

ырғақпен байыпты, анық етіп түсірген Сейтек күйлері өз алдына бір төбе. Қазақта ақын-философ Абай болса, күйші философ Тәттімбет қой. Тәттімбеттің тереңдігіне тіл жеткісіз, ойлы, орнықты, арманға, асыл мұратқа толы күйлері әлі күнге дейін бүкіл қазақ көлеміне танылып жетпей келеді. Оның оркестрге түсірілген бірер күйі шығармаларының бүкіл сыры мен қырын толық қамтымайды.

Өз алдына айрықша ырғағы бар күйлердің және бір тобы Оңтүстік Қазақстанда, Қаратау жерінде сақталғанын да білеміз. Сонымен бірге күй саласының өзінде қаншама қазына бар екендігін, олардың бұл күнге дейін шын мәнінде бүкіл халық игілігі болып таралмағанын көреміз. Совет жылдарында Қазақстанның әр бұрышынан түрлі экспедициялар кезінде жиналған күйлер республикамыздың өнер институтында, әдебиет және өнер институтының архивінде сақтаулы.

Қазіргі музыка тындаушы қауым қазақтың өткендегі бесалты күйшісінің ғана атын біледі. Ал әрқайсысы зерттеуге лайық артынан мұра қалдырған халық таланттары анағұрлым көп болған. Орталық Қазақстаннан шыққан Саймақ, Тоқа, Әбді, Баубек, Қыздарбек секілді белгілі домбырашылар туралы не зерттеу, не таныстыру мақаласын оқыдық па? Оңтүстік Қазақстанның күй өнерін дамытқан Сүгір, Бапыш тәрізді дарын иелерін де ілтипатпен ауызға алуға әбден лайық. Ырғағында көптеген өзіндік қырлары танылатын Маңғыстаудың бұрынғы-соңғы күйшілері туралы да ешбір музыка зерттеушісі қалам тартқан жоқ.

Ән дегенде Орталық Қазақстанның сан алуан әнші санаткерлері шығарған туындыларын алдымен еске аламыз ғой. Біздің бүкіл операларымызға тірек болған, сахнадан, радиодан, пластинкадан үздіксіз айтылып келе жатқан әндер де солар. Бірақ Қазақстанның басқа өлкелерінің, әсіресе, Оңтүстік Қазақстанның ән байлығы жиналмаған да, насихатталмаған да. Мұның себебін іздестірсек, халықтың музыка мұрасына деген ыждағаттың, ықыластың аздығын көреміз. Сырдария жерінде айтылатын мақамы өзгеше терме

ырғақтары да бүкіл халқымыздың байлығы болып танылған жоқ. Батырлар жырларын, терме текстерін айтатын арнаулы әуендер, Қазақстанның өзге ешбір жерінде кездеспейтін өрнектер сол өлкеде әлі күнге дейін өмір сүріп келеді. Бірақ іздеуші, жазып алушы, зерттеуші жоқ есебі. Оңтүстік Қазақстан әндерінің құрлыстық өзгешелігі оперетталарға лайық-ақ болып тұрғандай. Ерте кезде күндіз-түні тындағанда ешбір жалықпайтын термелер әлі де ескірген жоқ. Радиодан, сахнадан батырлар жырларының үзіндісін немесе ғибрат өсиеттерді терме мақамымен айтса, кім тындамайды дейсіз.

Кейде біз әдебиет тарихының дәуір-дәуірін, жанр-жанрын зерттейтін ғалымдар жетіспейді деп өкініш білдіреміз. Мұнымызда шындық бар екені рас. Бірақ музыка зерттеу саласындағы жағдайды көргенде әдебиеттану жөніндегі ойымыз асылық сияқты сезіледі. Өзгесін айтпағанда, қазіргі кезде халықтың ән-күйлерін негіздеп жазып алып жүрген, соны түпкілікті кәсіп еткен кісілердің тым аздығын немен түсіндіруге болады? Біз бұл кедейлікті Оңтүстік Қазақстанның өзіміз білетін кейбір әндерін музыка зерттеушіге жаздырғымыз келген кезде байқадық. Қазақстан бойынша ән-күйді ұқыпты жинап жүрген жалғыз адам – Б.Г.Ерзакович екен. Оның ондаған жылдар бойында жазып алған ән-күйлері бірнеше мыңға жетеді. Ол ендігі жерде жаңа жазбалар жүргізбек түгіл, жылдар бойы жинағандарын қай жерде, қалай шығарарын білмейді. Жоғары білімі бар музыка мамандарының ең болмағанда бір-екеуі музыка фольклорын жазып алып, соларды зерттеу жұмысымен айналыспауы ешбір сылтаумен ақтап алмайтын енжарлық. Радиодан, пластинкадан үнемі дерлік бас-аяғы жүз қаралы ән-күйді естумен шегеріліп жүруіміздің түпкі сыры да музыка зерттеу, ән-күй жинау, оларды өңдеу, насихаттау жұмысының мүлде шабандап қалғандығынан екендігіне көз жетеді.

Бұдан бірнеше жыл бұрын халық композиторы Тәттімбеттің туғанына 150 жыл толып өтті. Жекелеген талапкерлер бұл датаны құрметпен атап өту керектігін қанша

қолға алғанымен, өнерді басқаратын тиісті мекемелер селт еткен жоқ. Тәттімбетке арналып бір кеш өткізілмеу музыка тағдырына жауапты жолдастардың осындай істерден қаншалықты алыс жатқандығын дәлелдесе керек. Бұдан кейін Құрманғазының да юбилейлік датасы атаусыз қалды. Құрманғазының туған күніне арнап, сонау Өзбекстанда жатқан Жетісай ауданының жұртшылығы үлкен салтанатты жиналыс өткізді, ұлы композитордың өнер сапарына бағыштап баяндамалар ұйымдастырды. Ал Алматыда бұл оқиға мүлде еленбей қалды. Тәттімбет пен Құрманғазы сияқты музыка талыптары осыншалық күйге түскенде өзге өнер қайраткерлері туралы қандай ықылас болатыны өзінен өзі түсінікті ғой.

Қазақтың өнер институтында Біржан, Ақан, Ыбырай атындағы стипендиялар бар ма? Немесе Құрманғазы, Тәттімбет атындағы республикалық яки Бүкілодақтық күйшілер, орындаушылар жарысы өтіп тұра ма? Өнер институтының студенттеріне қазақ музыкасының тарихынан сабақ оқытылмайтындығы да ешкімге кұпия емес. Бұл оқу орнында музыка тарихы былай тұрсын, әдебиет, фольклор тарихы да өтілуге тиісті ғой. Өйткені ертенгі актер, әнші, күйші қазақтың тіл тарихынан, әдебиетінен, музыкасынан жеткілікті хабардар болмаса не оңдырады? Жұрт театрға барғанда қазақ тілінің ең тазасын, ең асылын тындаймыз деп бармай ма? Ал жас актерлардың тілі жатық шықпай, сақауланып тұрса, ондай ойыннан қаншалық эстетикалық ләззат табамыз?

Ақырында тағы бір мәселені атай кетейік. Ол – музыкаға қабілетті, халықтың ән-күйлерін жақсы орындайтын, өз жанынан шығарма тудыра білетін жергілікті дарын иелерін табу, бағалау жөнінде. Қазақстан Жазушылар одағының құрамында бірнеше халық ақыны бар. Оқта-текте болса да, олардың фольклор дәстүрінде тудырған еңбектері жарық көріп тұрады. Ал Қазақстан Композиторлар одағындағы түсінік басқаша секілді. Мұнда жоғары білімі жоқ

адамдарды, дарынды болса да, маңайлатпайды екен. Өз жанынан ән-күй шығаратын жер-жердегі өнерпаздар бұл одақтың ілтипатына мүлде ілінбейді. Әңгіме алда-жылда олардың бәрін композиторлар қатарына ресми түрде қосуда емес, соларға арнап тиісті жұмыстар жүргізуде ғой. Музыка тағдырына бұлай қараған жерден қанша жемісті нәтиже күтуге болады?

Біз көкейде жүрген толғақты мәселенің шет-жағасын ғана ескертіп отырмыз. Анықтап зерттеген адамға музыка жинау мен зерттеу әлеміндегі толып жатқан өкінішті жайлар тізіліп кездесе бермек. Бұған тиісті назар салып, саналы түрде істі ұйымдастыратын музыка мекемелерінің басшылары болуы керек. Музыкалық фольклорды жинау мен зерттеуге бір кездегі А.Затаевичтің ерлігіндей ерлік, ұқыптылық керек-ақ. Музыка теориясын меңгерген қазақтың көп мамандарының ішінде бұл іске ықыласты адам жоқ деп айтуға болмайды ғой. Барлық мәселе – сол музыкалық күштерді ұйымдастырып, кадрларды орын-орнына қоя білуде.

1970

ТІЛ БАЙЫТУДЫҢ БАЙЫРҒЫ ЖОЛЫ

Білікті тілші маман Шора Сарыбаев әдеби тіліміздің тәжірибесінде кейінгі жылдарда байқалып жүрген кейбір құбылыстарға көңіл бөліп, қажет пікір қозғап отыр. Шынында, түрлі ұғымдарға неғұрлым сай келетін жаңа сөздер, тың терминдер іздеу – өмір талабынан туатын нәрсе. Соңғы кезде әдеби тіліміз әрлене, сөздердің мағынасы жіктеле, саралана, нақтылана түскені зайыр. Бұл іске жазушы, журналист, ғылыми қауым бірлесе атсалыса бастағаны – ұнамды ұмтылыс. Қазіргі газет-журналды қадағалап оқитын кісі алпысыншы жылдардың өзінде ондаған тың тұлғалы сөздердің қатарға қосылып, жиі қолданыла бастағанын аңғарар еді. Ол сөздердің төркіні де түрлі-түрлі: бірсыпырасы қазақ тілінің ішкі резервтерін, жергілікті сөздерді жандандыру немесе

жаңадан термин жасау жолымен туса, екінші бір саласы көне кітаби атауларды қайта “тірілту”, көрші, туыс халықтардың сөздік қорына сүйену ретімен келген. Революциядан бұрынғы қазақ баспасөзінде орын тепкен, түбірі шығыстан алынған сөздерді жаңғырта қолдану да байқалады. Әдеби тіл әлеміне қосылған мұндай жаңа құбылысқа тиісті баға беру, пайдалы жаңалықтарды тілдік нормаға заңдастырып қабылдап, ресми ұсыныс жасап отыру – тілтану институтының, мемлекеттік терминкомның міндеті. Қалай болған күнде де, әдеби тілімізді байыту, дәл термин қалыптастыру ниетінен туған игі қадамдарға ілтипатпен қарауымыз шарт. Сәтсіз алынған бірен-саран сөздерге бола творчестволық ізденістердің терең мәнін мансұқ етуге әсте болмайды.

Біз әдеби тілімізді байытудың бір ғана тарауына аздап кідірмекпіз. Ол – бір заманда бүкіл Орта, Таяу Шығыста ғылым, өнер, әдебиет тілі болған араб, парсы, түркі тілдерінен ертелі-кешті енген сөздер. М.Әуезов Абайдың ақын, ойшыл азамат ретінде кемелденуіне әсер еткен білім бұлағының бірі деп Шығыстың классикалық әдебиетін айтқан еді. Шығыс әдебиеті, соның ішінде әлгі үш тілде жасалған әдебиет ғасырлар бойында халқымызға таусылмас рухани азық болып келген. Ол тілдерден бізге жүздеген, мыңдаған ұғымдар ауысқан. Ондай сөздердің табиғи сіңісіп кеткендігі соншалық – арнап зерттеген кісі болмаса, тегі “бөтен” екендігін аңғара бермейді.

Өкінішке қарай, тілімізге әр дәуірде ділгір қажеттіліктен қосылған, зәру ұғымдарды білдіретін бірқанша сөздердің шетқакпай қалдырылған кездері де болды. Бір кезде бүкіл Шығыс атаулыны құбыжық санап, оның кітаптарынан да, ұлы ғалымдарынан да ат тонын ала қашушылық бел алды. Осындай тұстарда ғылымның, әдебиеттің, өнердің көп терминдері де қағажу көрді. Рас, олардың есесіне кейде халықаралық терминдерді қабылдап, енді бірде тыңнан сөз жасап толтыруға талаптандық. Ал кейбір ұғымдардың дәл атауы табылмаған күйінде қала берді. Соңғы жылдарда түрлі

еңбектерде шет жағалап ене бастаған шығыстық көне терминдер сол жоқтың орнын толтыру мақсатынан туғанын көреміз.

Бұған бірнеше мысал келтірейік. Қазіргі әдеби тілде өз алдына дербес екі ұғымды бір-ақ сөзбен берушілік кездеседі. Бұл әдеби тіл байлығын, кемелдікті көрсетпесе керек. Атап айтқанда, біз бұл күнге дейінгі ауызша және жазбаша өлең шығаратын, орысша айтқанда “импровизатор” мен “поэтті” бір сөзбен “ақын” деп жүрміз. Шынында, бұл онша дәл емес. Сол үшін **суырыпсалма, төкпе ақынды “ақын”** деп, **жазып шығаратынды “шайыр”** деп алғанымыз абзал. Тіл маманын “тілші” дегеніміз дұрыс. Бірақ “корреспонденттің” тілші болуы келіспейді. Ал “корреспондент” орнына дапдайын сөз “**хабаршы**”. Сондай-ақ “**издательство**” мен “**типографияны**” “**баспа**” деген сөзге таңып қою жараспайды. “**Типография**” орнына “**баспахана**” жүргенімен, “**баспа**” “**издательство**” болуы қиын. Осы себептен “**издательствоны**” “**нәшрият**” деп алған орынды болар.

Өзгелерін айтпағанда, дәл осы сөздердің бұл кезге дейін қазақ арасында арагидік айтылып келе жатқанын ескермеуге болмайды. Оңтүстік Қазақстанның қазақтары “**ақын**” мен “**шайырды**” ерте кезден-ақ ерекшелеп айтатын болған. Ал “**мұхбир**” (хабаршы) деген термин қазақ әдебиетінде отызыншы жылдарға дейін қолданылып келген. “**Нашриятты**” да білмейтін кісі сирек. Осы сөздердің қай-қайсысы да дүниенің көп елдеріне әйгілі сөздер. Ендеше, әрі өте қажет міндет атқаратын, әрі тілімізді анық байытатын сөздерден жерімегеніміз жөн.

Бұл кезге дейінгі қолданылып келген сөздің бірде-біреуін жоғалтпайық. Тек қана қосымша мазмұн, ажар беретін атауларды қабылдап, қатарға қосу қажет. Газет, журнал мақалаларында жиірек көріне бастаған **жәдігерлік** (заттық ескерткіш), **матбуат** (баспасөз), **санаткер** (өнер қайраткері), **тәржіма** (аударма), **дәрісхана** (аудитория), **кітабият** (библиография), **мизамнама** (устав), **мәслихатнама**

(консультация), **пәрмен** (указ) секілді сөздердің қайсысы да белгілі ұғымдарды неғұрлым анық, толық айту ниетінен туған.

Әуел баста Шығыстан тараған сөздерді пайдалану тәжірибесі күн тәртібіне дәл бүгінгі таңда қойылып отырған жоқ. Бұл жөнінде қазақ жазба әдебиетінің бұрыннан келе жатқан өз дәстүрі бар. Біз бұл арада революциядан ілгерідегі “Айқап” журналы мен “Дала уәлаяты” газетінің тәжірибесін де еске алуымыз керек. Шығыс пен Батыстың білім қазынасын жете меңгерген ұлы Абайдың шығармалары арқылы Шығыс сөздері тілімізге өте мол енгені де мәлім. Күні кешеге дейін Шығыстың көп сөздері Мұхтар Әуезовтің күдіретті қаламы арқылы өзіміздікі болып жарасым тауып, қосылып отырғаны ақиқат.

Біз мысал ретінде келтірген сөздер ынтымақтас, мұраттас советтік, өзбек, тәжік, әзірбайжан, түркімен халықтарының әдеби тіліне ортақ. Коммунистік құрылыс дәуірінің бір шарты халықтарды өзара жақындастыра түсу екенін есте тұтсақ, туысқан тілдер терминдерін де, мүмкін қадарынша, бір ізге түсіре беру үлкен пайдалы іс болмақ. Аталған халықтар тілінде орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер де мол орын алатынын білеміз. Сонымен қатар оларда ертеден қанықты терминдер тұтас қалпында өмір сүріп келеді. Мәселен, қазіргі өзбек, әзірбайжан тілдерінде көптеген ғылым, пән терминдері дәстүрлі көне Шығыс атауларымен беріліп жүр. Бұл тілдерде, айталық, **рәсімхат** (сызу), **риязият** (математика), **мәнтик** (логика), **расытхана** (обсерватория), **хомус** (энциклопедия), **дарулфунун** (университет), **муаллиф** (автор) тәрізді сөздер еуропалық атаулармен қатарлас, синоним ретінде қолданыла береді.

Шығыс терминдерін қажеттілікке орай жандандырудың халықаралық үлкен саяси мәні де бар екенін ескерелік. Көне заманда ғылымда мол жаңалық ашқан Арабстан, Үндістан, Иран сияқты елдермен мәдени қарым-қатынасымыз күшейіп келеді. Советтік Шығыс республикаларының бір қатарында орта мектептерде шет тілдері ретінде араб, парсы, хинди, урду

тілдері оқытыла бастағаны бұған айғақ. Ортақ атаулар сол тілдерді үйренуді де азды-көпті жеңілдететін фактор деп қараймыз.

Туысқан халықтардың әдебиет тілінен байқалатын және бір қызғылықты нәрсе – ежелгі түркі терминдерді барған сайын молырақ қолдануға ұмтылушылық. Қазақ тілінің де ұмытылған көп сөздері, қалауын тапса, қайта жанданғалы тұрғанын көп мысалмен дәлелдеуге болады. Әсіресе, тарихымызда тұңғыш рет Қазақ Совет энциклопедиясын шығаруды әзірлеуге байланысты ондаған, жүздеген сөз орнын тауып, актив терминдер қатарына қосылғалы отыр. Тіпті бұл кезге дейін ең аз саналатын гүл атауларының аса мол екенін көрдік. Ескі түркі әскери терминдерінің өзі (қосын, лек, самала, шығауыл, сардар, ғалабадар, т.б.) аса бай болғандығын байқаймыз.

Туысқан халықтардың жаңа сөз жасау, термин тұрақтандыру жөніндегі тәжірибесін зерттеумен тиісті ғылыми мекемелер жүйелі түрде айналысатын болуы керек. Әзірбайжанда “облысты” “уәлаят”, Тәжікстанда “министрлікті” “уәзират” деп жазады. Салыстырып іздестірсе, бұл секілді көп қызғылықты мысалдарды кездестіруге болады. Кейде қазақ тілінің сөз қорынан таптырмай жүрген сөздер осындай ретпен қабылдануына болады. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде орысша “личность” дегеннің дәл, тұжырымды баламасын таба алмай жүрген сияқтымыз. Ал бірсыпыра Шығыс республикалары бұл сөзді “шахс” деп алғаны мәлім.

Қазақстанда ғылым мен техника жылдан жылға күшті қарқынмен өсіп келеді. Қазақтың ғылыми тілі де барған сайын жаңа қырларын, тың қуатын аша беретіні де шәксіз. Әзірге жоғары оқу орындарының көбінде түрлі пәннен қазақша оқулық жоқ кезде төл терминнің онша зәрулігі байқалмай жүруі де мүмкін. Болашақта барлық пәннен қазақша не оқулық, не аударма жасайтын кез келгенде жүздеген атауларды жаңадан бекіту қажеттігі тумақ. Сол кезде біздің

сүйенер тағы бір сенімді резервіміз сан ғасыр даму тарихы бар араб, парсы, түрік тілдерінің қазынасы болмақ. Міне, бұл жағдайды мемлекеттік терминком, баспа орындары кең ойлап, ұдайы жұмыс жүргізуі тиіс.

Тілді байытудың байырғы бір жолы деп ертеден осы күнге дейін көптеген Шығыс халықтары қолданып жүрген, бір кезде тілдік қорымызда болып, түрлі себептен шығып қалған сөздер қатарын ұғатынымызды айттық. Бұл мәселенің қырлары мен мысалдары біз атап өткеннен анағұрлым қомақты. Алдағы жерде Қазақ ССР Ғылым академиясында шығыстану секторы немесе институты ашылса, зерттелер проблеманың жеткілікті екендігін көреміз.

Қазақ әдеби тілінің даму жолдары мен заңдылықтары жан-жақты зерттелетін уақыты жетті. Ол үшін ескі әдеби ескерткіштердің тілі де қазіргі қаламгерлер шығармаларының тілі де қатар қарастырылуы қажет. Бір кезде әдебиетті де, әдеби тілді де тым беріден бастайтын қисын тіл мамандарына да кері әсерін тигізген сияқты. Егер мамандарымыз сонау ортаазиялық түркі тілімен жазылған еңбектерді тексеретіндей халге жетсе, көбіміз осы кезге дейін жатырқап келген терминдердің бөгде емес, бізге де ортақ екендігін мойындар едік.

Осы айтылғанның бәрі бізде терминологияның шешілмеген, тіпті қолға алынбаған мәселесі көп екендігін білдіреді. Біз шетелдердің жер-су, адам аттарын қазақша транскрипциялау мәселесі қозғаусыз жатқан тың проблема екендігін де өкінішпен айтуға мәжбүрміз. Біздің қолымызда түрлі тілден енген сөздерді қабылдаудың, жазудың өз тіліміздің табиғатына негізделген ережесі жоқ. Сол себептен басқа елдің атауы болып келсе, тіпті, өзімізде бар сөздерді де қилы-қилы жазып жүрміз. Бұл – арнайы талқылауды, тексеруді керек ететін мәселе.

1971

төменгі тұжырымдары дәлел. “Ол (Абай) үлкенді-кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын тәуір бағалап, дау, талас, тартыс, егесте өзі де сондайды айтып қалуды машық етеді. Бұны ылғи жай сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады... Шешендіктің өзі де – тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құралған ақындықтың ағайыны. Жас кезінен көп мұралар қалдырмаса, “ол кезде Абай ақын емес еді” деу қате болады. Абай сол уақытта да ақын, ақындығын және мол қолданған, күнде сынға салып өз өнерін күнде безеп отырған ақын. Онысы және өмір құбылысына күнбе-күн, қолма-қол ұштасып отырған ақындық, көбінесе қара сөзбен айтылған тапқырлық, алғырлық. Өленді, суырып салма айтысты Абай ойында да, шынында да көп қолданып жүрген” (“Абай Құнанбаев”, Алматы, 1967, 45-бет). Жасынан билер дауын, ұтымды, шешен де көсем сөздерді көп естіген, өзі ақындық дарынын осындай ортада өсірген Абай сол қалпымен де әйгілі ақындар қатарына қосылуға мүмкіндігі бар еді. Бірақ Абай мұны өз басына аз санаған. Абай ерте ойлаған сан сұрауларына, көп күдігіне халық әдебиетінен жауап табылмайды. Ол алыс-жақындағы белгілі ақын-шешенді кездестіріп, сөзін тыңдайды. Небір сусылдаған шешен, су төгілмес жорғаның халық тағдырын жақсарту амалын айта алмайтынына көз жеткізеді. Бір жағынан қарағанда, түпсіз дариядай ауыз әдебиеті әрі көп, әрі аз болып елестейді.

Жасөспірім кезінде Абайдың Семейде үш жылдай медреседе оқығаны мәлім. Міне, осы тұста ол шығыстың классикалық поэзиясының таңдаулы үлгісімен танысады. Атағы әлемді аралаған парсы, түркі әдебиетінің теңдесі жоқ шайырларының шерлері (өлендері) сезімтал, ізденімпаз жас дарынға өшпес әсер еткен. Жалпы шығыс әдебиеті Абайдың тұнығынан жүзіп ішкен асыл нәрінің біріне айналуы оның шығармаларына өзгеше өрнек, салдарлы сапа қосқан.

Әдетте Абайға шығыс әдебиетінің әсері дегенде оның шәкірттік кезінде шағатай шайырларына тікелей еліктеп

жазған екі-үш өлеңі ғана еске алынады. Бұл мәселеге тым тар шеңберден келудің көрінісі демеске болмайды. Ақиқатын айтқанда, Шығыстың ұзақ тарихы бар әдебиетінің көркемдік жетістігі Абай поэзиясының бойына табиғи сіңгенін мойындамау мүмкін емес. Бізде Абай шығармаларындағы шығыс тілдерінен қосылған, тұңғыш рет кеңінен қолданылған сөздердің саны мен мәнін тексеріп шыққан кісі жоқ. Ал ақынның сөздік қорында “шығыстікімін” деп тұрған бейнелер мен тіркестер мол. Мұны әсте де кездейсоқ деп қарауға бола қоймас. **Жалпы Абай мен шығыс әдебиетінің ара қатынасы үлкен арнаулы зерттеулердің тақырыбы деп білеміз.** Абай поэзиясына тәжік, өзбек, әзірбайжан классиктерінің мол үлгісі болғанын М.Әуезов 1934 жылдың өзінде-ақ нақтылы жүйемен дәлелдеген болатын. Бірақ одан кейінгі ондаған жылдарда бұл мәселе тасада қалдырылып келді. Бұл бір жағынан, жалпы Шығыс әдебиеті мен мәдениетіне деген кейбір жадағай, шалағай, тұрпайы көзқарастың орын тепкеніне байланысты.

Атап өтерлік бір нәрсе, Абай Шығыстың айдай әлемге сұлу сөзі мен терең ойы жеткен Фирдауси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи; Физули секілді поэзия тәңірлерін пір тұтқан. Бұл Абайдың ерте бастан шын асылды танығыш алғыр ақылына, таза талғамына куә.

Қысқа өлендерін былай қойғанда, Абайдың үш бірдей дастанын (“Ескендір”, “Масғұт”, “Өзім”) шығыстық аңыздар мен жазба үлгілер оқиғасына құруы оның есейіп, Европа әдебиетімен мол танысып болған кезде де Шығыс сарындарынан қол үзбегенін аңғартады. Біз ол дастандардың жай-күйіне тоқталып жатпаймыз. Мақсат – мәселенің принципті жағын еске салу. Өйткені шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің байланысы ең аз зерттелген сала болып келеді. Біреулер білместікпен, екіншілер бөлсенділікпен болса да, әйтеуір шығыс әдебиеті күні кешеге дейін жаппай жамандалып, қатты мансұқталып келді. Осындай бағыттың үлкен залалы тигені енді-енді айқынырақ сезіле бастағандай.

ӘДЕБИЕТІМІЗДІҢ АСҚАР БИІГІ

Қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы болған Абай Құнанбаевтың есімі мен еңбегі бүгінде жер жүзі көлеміне таныс. Кезінде туған халқын еңбекке, естілікке, береке-бірлікке, білімділікке баулып, сахараның дүлей, надан, содыр күштеріне қарсы “мыңмен жалғыз алысқан” ардагер азамат, биік ойшыл, қаһарман қайраткердің әзиз аты өзгелер түгіл өз елінің түкпір-түкпіріне түгел танылып жетпеген-ді. Көпшілігі көшпенді, оның үстіне түрлі әкімшілік аймаққа әдейі бөлшектелген қазақ халқының басын қосатын мекен байтағы (астанасы) да, өзін-өзі билерлік қауқары да қалмаған заманда ұлттың атынан шыққан өзгеше озық жандардың даңқы алысқа жайылар жағдайы жоқ-ты. Абай тек мал баққан, ру-руға бөлініп, тынымсыз тартысқан, “алты бақан алауыздық” мендеген, күншілдік пен кекшілдік дендеп тұрған ортада өмір кешті. Ол басқа жұрттар былай тұрсын, Қазақстанның өзін де түгел шолып аралай алмаған. Ақын өзі айналасынан сүйсінерлік, қолдарлық, қуанарлық құбылыстарды кездестірмей, халықтың қамын ойлап, тілінен зар төгеді, болашақ жайын көп толғайды. Ақырында ол жанына батқан сауалдың шешуін тапқандай болады. Абай қазақтың бұдан былайғы ел болып, өркендеуінің негізгі шарты – мәдениеті өскелең Европа елдерінің, соның ішінде орыстың ғылыми-техникалық жетістігін меңгеру, сөйтіп жаңа цивилизацияның жолына көшу деп түсінеді. Данышпан ақынның өмір сүрген дәуірінің шығарман хал-ахуалын салыстыра ойлағанда, мұның ең зәру қорытынды екені көрінеді. Абайды өзінен бұрынғы және тұсындағы көп ақындардан орасан оздырып өкеткен, өміріне жаңаша мазмұн, шығармаларына ілгерішіл нұрлы қуат, кеңдік, тереңдік дарытқан бас ерекшелік осы еді.

Абай нұсқаған тың бағдар бір қазақ халқына емес, бүкіл Орта Азия халықтарына ортақ нысана іспетті. XIX ғасырдың екінші жартысында бұл елдерді тарихи дамудың сенімді қозғалысына түсіретін бетбұрысты белгілей алғаны оны

Ресейдің бүкіл Азиялық шығысындағы ең кемел ғұлама, айрықша ақын, көреген санатына көтереді.

Абайды поэзия көгінің мәңгі сөнбес жұлдыздары қатарына қосқан түп себептерді сөз ету жалпы қазақ әдебиетінің жаңа дәуірдегі жетігу жолдарын түсінуге көмектесетіні кәміл. Оны әңгімелеу, тіпті, көркемдік дамудың бүгінгісі мен ертеңі үшін де қызғылықсыз емес. Сол үшін біз Абайға қатысты көтеруге болатын сан алуан мәселелер ішінен ақын тағлым алған үлгілердің қадір-қасиетін алдымен аңғартуды жөн көреміз.

XX ғасырдағы көркем әдебиеттің биік жұлдызы әрі көрнекті ғалым, Абай өмірі мен шығармашылығының терең білгірі Мұхтар Әуезов бұл ретте үлкен үш саланы атап айтады. “Мұның біріншісі – қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз данышпандығы, халықтың ауызша әдебиет қоры, ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті. Екінші бір қол артқан қазынасы – араб, парсы, түркі тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы. Үшінші – үлкен өнер, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Европа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, әрі жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді. Абайдың ақындық бітіміндегі ең бір ірі жағы – осы айтқан үш қазынаның қайсысына барса да, құр ғана үйренуші, еліктеуші болып барған жоқ. Қайдан алсын, нені алсын – баршасын өзінің үлкен ойлы, терең толғаулы ірі ақындық ерекшелік арқылы үнемі ой елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым-табысы етіп ала білді”.

Абайдың бала жасынан еркін сусындаған өнер бұлағы – ауыз әдебиеті болуы – табиғи құбылыс. Беделді зерттеушілердің дәлелдеуіне қарағанда, Абай жазбаша шайырлыққа ер жетіп, егде тарта бастаған кезде ғана түскен. Оған дейін оның өлеңдері көбінше түрлі жағдай тұсында ауызша туған жаратындылар болыпты. Бұған М.Әуезовтің

Бір кездегі асыра сілтеу салдарынан шығыс кітаптары мен қолжазбаларының біразынан көз жазып қалдық.

Әдебиет тарихымыздың ашылмаған сырлары, көтерілмеген тыңдары толып жатыр. Мәселен, бізде кітаби, жазба түркі-қазақ әдебиеті болған ба, жоқ па деген мәселеге де шындап бет бұрылмай келеді. Қазақ топырағында ескі түркі тіліне бейім жазылған үлкенді-кішілі мұралар аз емес. Орта Азиялық түркі тілдің өзі өмір бойы өзгермей, қатып-семіп қалған нәрсе емес еді. Ол тілдің түрлі жылғаалары, салалары болғанын да есте ұстауымыз керек. Ертеде түрлі түрік тайпаларынан (соның ішінде қазақтан да) шыққан авторлар шығармалары да көпке түсінікті болу үшін ортаазиялық түркі тілінде жазуды дәстүрге айналдырған. Сонымен қатар олар ортақ әдеби нормаға сүйене отырып, өз елінің сөздік қорын да мүмкін қадарынша көбірек қолдануға талаптанған. Мәселен, “Мухаббатнамада” қазіргі қазақ оқушысы түсіне бермейтін көне сөздер де, тұтасымен қазақ өлеңіндей оқылатын жолдар да кездеседі. Мұндай мысалдар толып жатыр. Мұның өзі ертеде жалпы түрік халықтарына ортақ саналатын, бірақ олардың сөйлеу тілінен жырағырақ, ортаазиялық түркі тілі болумен бірге сол тілдің өзбекке, түркіменге, қазаққа, татарға біртабан “жақын” нұсқалары да жасалғанын сипаттайды...

Абай өлеңмен қатар наср (қарасөз) жанрында да қалам тартқан. “Ғақлия” деген атпен берілген қырық бес сөзі бұған дәлел. Ол кезде қазақтың төл тілінде де дәстүрге көп сіңбеген қарасөзге ақын неге барды екен? Бірсыпыра зерттеушілер Абай прозаға орыс жазушыларынан тағлым ала отырып барған дегенді айтады. Орыс әдебиетінің орасан әсері ақынға бұл жағынан да тиюі көңілге қонады. Бірақ осында шығыстық әдебиеттің қарасөз дәстүрінің үлесі жоқ па деген сауал қою да орынды. Абайдың табынған, жүрегіне терең ұялатқан ақынының бірі – Сағдидің даңқты шығармасы “Гүлстанда” өлең мен қарасөз қатар келтірілуші еді ғой. Жәмидің “Бахарстаны” да осы тектес болатын. Рабғузидің “Қиссасул әнбиесін” түрікше сауаты бар кісінің қай-қайсысы да оқып

білген. Қысқасы, арғысы араб, парсыда, бергісі ортаазиялық түркіде нақыл, хикая, қарасөз жазу дәстүрі бұрыннан бар болатын. Соның бәрін жетік білген Абай өз күшін осы жанрдан да сынап көргісі келуі ғажап емес.

Кемелдікке жеткен кезіндегі өлеңдерінің денін таза мөлдір қазақ тілінде жазған Абайдың ғаклияларында шығыс сөздерінің үлесі едәуір үлкен. Тіпті оның отыз сегізінші сөзінің тілі кей тұста дәл ортаазиялық түркінің сипатына жақын келеді. Үстірт қараған кісі Абайды тіл шұбарлады деп кінәлауы да мүмкін. Мұндай “аралас” тілді Абай қиялынан шығармаған болуы керек. Бұл бұрыннан келе жатқан жазбаша кітаби тіл нормасына ақынның саналы түрде жақындап барған жері десек болады.

Сөз реті келгенде айта кететін нәрсе, Абай лексикасындағы шығыс сөздеріне беріліп жүрген түсініктемелердің бірсыпырасы нақтылауды, анықтауды керек ететіндігі. Абай шығармаларынан академиялық басылымын қолға алып, оның комментарий-түсініктемелерін жазуға араб, парсы тілі мамандарын қатыстыру қажет.

Ауыз әдебиеті дәстүрін толық меңгеріп, оның үстіне араб, парсы, түркі әдебиетінің асыл нұсқаларын тереңдеп түсінетін халге жетсе де, Абайдың іздегені табылмағандай, көңілі олқы жүреді. Адамзатты сан ықылым замандар бойында әсемдікке, әділдікке, қанағатқа, шапағатқа баулыған шарх (шығыс) классиктерінің сұлу сазы мен кемел кеңесі Абай өмір сүрген дәуірдің дертіне дауа боларлық қайратты ой тауып бере алмайтын. Бұл тұста елді жақсылыққа үгіттеп қою ғана аздық ететіндей еді. Дамудың дағдарысына ұшыраған, тығырыққа тірелген халықтың бұдан былайғы ахуалын жөндеуге септігі тиер батыл бағыт, шұғыл шаруа керек-ті. Абай дәл осылай идеялық керегін ол дәуірде әлемнің ең демократиялы, бай көркем әдебиеттерінің легіне қосылған ұлы орыс әдебиетінен тапты.

Абайдың орыс әдебиетінен алған ғибраты көп. Адам өмірінің қиыншылықтарын жалпылама өзгермес қалпында

емес, нақтылы келбетін түсіре отырып суреттеу де, табиғат құбылыстарын көңіл түйсігіне орайлас, сәйкес етіп бейнелеу де, әлеуметтік сырқаттардың атын атап, түсін түстеп сынау да, поэзияның қоғамдық орнын түсіну де, орыс, еуропа әдебиетімен таныстықтан кейін жаңа сапаға көшеді. Өзі өмір кешкен қоғамдық құрылыстың адамды бақытты ете алмайтынын түп-тамырымен сынап, әшкерелеп жазу да қазақ әдебиетінде бұрын кең өріс алмаған бағыт болатын. Ақынның Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан аудармалары, кейде қатарласа, творчестволық бәйгеге түскендей жарыса жазуы оның ақындық мәдениетін күрт көтереді, еуропалық поэзия шыңына жеткізеді. Қазақ топырағында туған, шығыс әдебиетінің сөлі мен шырынын еркін татқан Абай шығыстық ұлы шайырлар сапынан тұңғыш рет Еуропа ақындарына деңгейлескен көп қырлы суреткер дейтініміз сондықтан.

Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салған Абайдың шын ұлылығын таныстыратын сипаттың бірі - өзге халықтардың мәдениет жетістігін жатырмай, талғап қабылдай білгендігі. Ол ғақлиясының екінші сөзінде, мәселен, көрші отырған өзбек, татар, орыс халықтарының көп үлгілі сипаттарын алға тартады. Сонымен қатар ол ешқашан өзге елдің өнегесін көз жұмып ала беруді құптамаған. Абай үйрену атаулының ұнамды да, ұнамсыз да жақтары болатынын жақсы ажыратқан. Кейбір орысша оқығандардың алған білімін бұқараны қанау үшін жұмсайтынын әділ сынайды.

Туысында үстем таптан бола отырып, езілген еңбекші қауымның жыршы, мұңшысы роліне бел байлап түсуі – Абай бойындағы аса қымбат қасиет. Ескі ұғымдардың шырмауынан, жүгінен ой-санасын азат етіп, халқын жаңа мәдени нысанаға бағыттауы да асқан алғырлығы болып табылады. Ақындықты қайраткерлікпен ұштастырып, әділет пен шындық күрескері болып өтуі де оның тың тұлғалы санаткерлігін сипаттайды. Абай – қазақтың әдебиетін ғана емес, бүкіл тұрмыстық, ғұрыптық қалпын жаңартудың жаршысы, соны сапардың көшбасшысы.

Абай шығармалары ғасыр бойына халқымызға көркемдік ұстаз қызметін атқарып келеді. Оның өлеңін жаттамаған, әнін айтпаған, асыл ойларын үлгі тұтпаған қазақ жоқ десек, артық айтылғандық емес. Өмірдің түрлі құбылыстарына берген Абайдың бағалары мен байлаулары, сындары мен шындыры, теңемесі мен баламасы, талғамы мен ойлары болмыстың түсі мен ішін тереңдеп тануға көмектеседі. Абай десе, қазақ халқының көркемсөз өнерінің өркеш биігі, телегей-теңіз тереңі, шалқар кеңдігі көзге елестейді.

Ақын шығармалары халықтың ең ділгір проблемаларын көтергені соншалық – олар бүгін де өткір зәрулігін, зайыр қажеттігін жоғалтқан жоқ. Елді баянды еңбекке, саналы білімге, бауырмал бірлікке, тату-тұтастыққа, шапағатты достыққа шақырған Абай туындыларын халқымыз ең қымбат қазынасындай қадір тұтады.

1971

АҒАЙЫНДАС ӘДЕБИЕТ, ӨЗЕКТЕС ӨНЕР

Өзбек туысқанымыздың елінде қазақ совет әдебиеті мен көркем өнерінің кезекті онкүндігі өткізілетіндігі халықтарымыздың өміріндегі тағы бір жарқын бет болмақ. Бұл тұста әдеби байланыстың өткен іздеріне көз салып, қазіргі деңгейін пайымдап, болашағын бағдарлау аса қажет. Осы тұрғыдан біз қазақ әдебиетінде бауырымыз өзбекке қатысты ілгерілі-кейінді жазылған пікірлер мен шығармаларды қысқаша шолып шығуды көздедік.

Қазақтың данышпан перзенті, кемел ғалым һәм батыл жиһангез – Шоқан Уәлиханов кең толғамды, терең пікірлі еңбектерінде Орта Азия халықтарының, соның ішінде өзбек халқының тарихы мен тағдыры туралы ұмытылмас ұлағатты сөздер айтқан еді. Ол “Жоңғария очерктері” деген күллі география ғылымы әлеміне әйгілі зерттеуінде Бұхар, Самарқанд, Хиуа ежелгі шығыстың мәдениетті, әрі бай шаһарлары екенін, оларда керемет кітапханалар, мұғал

ескерткіштер, расытхана (обсерватория) болғанын зор құрметпен атап өтеді. Ертеде өзбек жерінде атақты ақындар, мемуаршылар, астрономиялық кестелер құрайтын білімпаздар көп шыққанын ескертеді. Сол тамаша дәстүрлердің кейінгі ғасырларда әлсіреп, бұрынғы даңқтың өше бастағанына, елдің қараңғылық тұманына душар болғанына үлкен өкініш білдіреді. Көп дарбазалы көне шаһарлардың қираған орнында селдіреп ұсқынсыз балшық үйлер қалғанын, ертедегі су құбырларының, каналдардың, гүл жайнаған егістіктердің құмға көмілгенін көріп, дарынды халық бұндай ахуалға душар болғанына ой жүгіртеді, дүмше діндарлардың ел қамын ойламайтын дүниеқоңыз билеушілердің кесапаты бұған тікелей себепші екенін ашып көрсетеді. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының түбі бірге туыстығын, мәдениет тарихының тамырластығын, олардың бір-бірімен тығыз ынтымақта болуы – өсудің, жеттігудің маңызды шарты екенін ескерген Шоқан бір ғасыр бұрын осылайша тебірене ой толғаған...

Шоқанның тарихи тақырыпты еңбектеріне ортақ желілі сарын – өзбек, қазақ халықтарының құрамына арғы тегі туыс көптеген көрнекті рулар қосылғанын мол мағлұматтарға сүйене отырып ұғындыруы. Ғалымның нақтылы көрсетуінше, өзбек халқының қалыптасуында қоңырат, қыпшақ, найман, қаңлы, алшын, жалайыр, рамадан секілді рулардың үлесі елеулі.

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін ғылыми тұрғыдан тексеріп, олардың адамзат алдындағы орны мен еңбегін анықтауда Шоқан Уәлиханов осындай өшпес мұра қалдырды. Халықтарымыздың өткендегі өмірінің көп құпиясын, ақиқат суретін ашып таныстыру үшін бір халықтың көлемімен шегерілмей, бірнеше елдің тарихи деректерін қатар салыстыра зерттеу қажеттігін өз өнегесімен дәлелдеп үлгі салуы – Шоқанның асыл өрнектерінің бірі.

Өзбек халқы хақында қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салушы, кемеңгер ақын әрі философ Абай

Құнанбаевтың әділ де әдемі лебіздер білдіргенін арнайы еске түсіру қажет. Шығыс пен батыстың білім дариясынан сусындаған, бүкіл өмірін халқының мүддесіне жұмсаған, іргелі де ілімді ел болудың жолын шарқ ұрып іздеген Абай көрші халықтардың да жай-жапсарын жақсы білген. Оны Орта Азия халықтарының озық дәстүрлері де қызықтырған. Соның ішінде ол өзбек халқының өмір үрдістеріне өзгеше көңіл бөледі.

Ғажиясының екінші сөзінде Абай өзбектердің тарихи қалыптасқан тіршілік дағдысын, еңбекке, кәсіпке үйренгендігін, адамшылық мәдениетін ғибрат етіп көрсетеді. Көрші отырған қандас елдің жақсылығын танып-білмеу – шалағайлық, надандық, орынсыз өркөкіректік деп санайды.

Абайдың өлең өнері жолына түсерде шығармаларын сүйсініп оқыған, өзіне пір тұтқан ақыны Орта Азия әдебиеті аталарының бірі – Әлішер Науаи болғаны әмбеге аян. Абай өзбек әдебиетінің классиктері еңбектерін ерекше ыждағатпен зейін салып оқыған.

Қазақтың ұлы ақынының творчествосына нәр берген қайнар бұлақтың бірі – Шығыс әдебиеті, оның ішінде әсіресе, Абай жете түсініп, тұшынып оқыған өзбек муаллифтерінің (авторларының) шығармалары екеніне көптеген куәлік келтіруге болады. Жалпы бұл – арнаулы зерттеуге лайық, бай да бағалы мағлұматтарға толы тақырып. Тіпті Абай қазақ халқы тарихына қатысты сөйлегенде де өзбек оқымыстыларының пікірлерін еске алып отырғанын көреміз. “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деген еңбегінде ол “Бабурнаманың” беделіне сүйенеді.

Заманымыздың аса ірі жазушысы Мұхтар Әуезов өзбек мәдениеті мен әдебиетін терең түсінгені, түрлі еңбектерінде өзбек тақырыбын ұдайы насихаттап отырғаны белгілі. Қазақтың өзге де көптеген зиялылары секілді М.Әуезов – өзбек елінің дәм-тұзын татқан, Ташкент шаһарында білім алған, ұстаздық еткен, өзбек мәдениетінің ықпалын көрген адамдардың бірі. Оның өзбек ақын-жазушыларына ағалық

кеңес бергені, Айбек секілді үлкен суреткермен жақын достық қарым-қатынаста болғаны да белгілі.

Ал осы атағы әлемге жайылған ұлы адам өзбек әдебиетінің қыруар байлығын байыпты менгергенін әр тараптан аңғаруға болады. Әлішер Науаидің жинағы қазақ тілінде тұңғыш рет шыққанда алғысөз жазып, осынау поэзия аскары шығармаларының қымбат нарқын, өшпес даңқын түбегейлі түсіндірген де М.Әуезов болатын. Ол осы алғысөзінде Әлішердің өмірі мен өнерпаздық жолын шолып таныстырып, басты-басты шығармаларының идеялық-көркемдік мәнін ашты, ұлы ақын мұратының барша ілгерішіл адамзат мұратымен үндестігін айтты. Оның туындыларын қазақша толық етіп шығару алдағы күннің міндеті деп ескертті. Әлішер Науаидің ең зор қызметі өзбек тілін әлемдік аренаға шығара білуі екеніне ерекше тоқтап, М.Әуезов былай деп жазды: “Әлішердің өз үйінен ылғи жақсылар жиыны арылмайды, сол жиындарда айрықша әдебиет мәжілісі, сындар, айтыс-таластар болатын. Мұқтаждық көрген ақын, артистерге мол-мол сыйлар беріп тұрған. Өзбек тілінде үлкен шығармалар туғызуды қатты арман етеді. Осы бетте кім не жақсы еңбек тудырса, алғашқы жәрдемді Әлішерден алушы еді...”

М.Әуезовтің ертеректегі жазған мақалаларында өзбек әдебиет тілінен ауысқан сөздердің кездесетіні белгілі. Тіпті оның күллі зерттеу, публицистикалық, көркем туындыларында ежелгі ортаазиялық түркі тілдес әдебиетке тән “көне” сөздер жаңғырып, жарқырап шыға беретін. Бұдан оның қазақтың әдеби тілін байытудың бір көзі – туысқан елдер жетістігі тәжірибесіне сүйену деп сенгені сезіледі. Қазіргі қазақ ақын-жазушыларының ішінде көп ғасырлық жазба дәстүрі бар өзбек әдебиетінің тіл, балама байлығын еркін игеріп, солардың сөлі мен шырынын қазақ ұғымына жатық, жарасымды сіңіруде М.Әуезовтей ерекше еңбек еткен суреткер жоқ. Бұл пікірімізді “Абай жолының” екінші кітабынан келтірілген мына мысал да дәлелдесе керек: “Абай соңғы күндерде, әсіресе, осы соңғы

түнде өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде. Ол бір ескі “ғалымдар” ма, “рауаилар” ма, солардай бір күйде отыр. Осы жайына өзі таңырқай түсіп, қызығып та қарайды. Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың гүлзарына әкетеді. Самарқанның мазар ғимараттарына қадалтады. Мәру, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын самал хауыздарына үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Ғазына, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады... Абайды бүгін өзіне үңілдірген жанағы елдер мен уәлаяттардың дәл бүгінгі көрінісі...”

Осылайша, қазақтың ескі кітаби тілінде қолданылған, бірақ жаңа жазба әдебиет тілінде көп айтыла бермейтін сөздер мен тіркестер М.Әуезовтің күдіретті қаламы арқылы өгей емес, өзіміздікі болып, тілдік қазынамызға қайта қосылды. “Абай жолының” авторы қазақтың, орыстың тіл, әдебиет кәусарынан сусындап қана қоймай, Орта Азия әдебиеттерінің, соның ішінде алдымен өзбек әдебиетінің әсем әлеміне де терең бойлағаны оның стильдік нақышына, көркемдік ойлау жүйесіне айрықша ажар қосқан десек, асыра айтқандық болмас. М.Әуезовтың жас әдебиетшілерге Орта Азия халықтарының әдебиетін түпнұсқадан оқып дағдылануды, ауызекі таралған мұралардан бастап бүгінгі жазба әдебиет жәдігерліктерін де салыстыра зерттеуді кеңес етіп отырғаны оның өз басы ұстанған ғылыми, творчестволық принципке орайлас.

Қазақ әдебиетінің бірсыпыра белгілі туындыларында өзбек халқы өкілдерінің тұлғасы жасалғаны – ерекше атап өтерлік өнегелі құбылыс. Бұл ретте С.Мұқановтың “Сырдария” (өзбек қызы Шаһадат), Ғ.Мүсіреповтің “Қазақ солдаты” (жауынгер Самед Абдуллаев), А.Токмағанбетовтың “Әке мен бала” (бірнеше өзбек кейіпкерлер), Ә.Әлімжановтың “Махамбеттің жебесі” романдарын (Хиуалық ақын Мунис), Қ.Әбдіқадыровтың “Келес қызы” повесін (бірнеше өзбек кейіпкерлер) атаса да болады.

Ал қазақ поэзиясында өзбек тақырыбы бұрыннан жырланып келе жатқаны да анық. Қазақтың ертедегі шығыс әдебиетімен таныс ақындарының Әлішер Науаиды құрмет тұтпағаны ризалықпен ауызға алмағаны бар ма екен? XIX ғасырда өмір кешкен ірі ақындардың бірі Майлықожа Науаиды өзіне биік үлгі тұтып сөйлейді, оның есімін Платонмен, Фирдаусимен қатар қояды.

...Фирдауси өтті дүниеден,
Тілдің, деп, кәусәр гүлімін.
Онан кейін Науаи
Басқа адаммен тең емес,
Ізі қалды жырының...
Аплатон өтті дүниеден
Әлемнің білген ілімін.

Совет жылдарында кейбір қазақ ақын, жазушылары бүкіл Орта Азияға мәдени орталық болған Ташкентте оқып немесе қызмет атқаруы – олардың өзбек халқы өмірін жақыннан біліп, шығармаларына өзек етуіне мүмкіндік тудырды.

Қазақтың көптеген ақындары өзбек халқының жарқын өмірін Өзбекстанда туған ірі өзгерістерді, халықтарымыздың туысқандығын, достығын жырлап келеді. Өзбекстан туралы жырлардың көбеюіне алпысыншы жылдарда өткізілген әдеби апталықтардың күшті ықпалы болды.

Сонымен қатар туысқан халықтар арасындағы әдебиет байланысының күн тәртібіне қойылмаған, шешілмеген мәселелері де аз еместігін есте тұту шарт. Әдеби апталық халықтар достығын нышандаудың әдемі салтына айналды. Көп аудармалардың, төл туындылардың жасалуына түрткі салып, ықыластандырып отырған да осы шаралар. Бұл дәстүрдің аса пайдалылығын мойындай отырып, басқа да кейбір проблемаларды ұдайы ойласу қажет.

Ең алдымен, өзбекшеден қазақшаға, қазақшадан өзбекшеге аударылу өскелең талабымызды қаншалық қанағаттандырып отыр деген сұрауға жауап іздеп көрейік. Рас, бұл кезге дейін екі халықтың бірталай шығармасы бірінен

екіншісіне тәржімаланып келді. Ол аудармалардың бағасын төмендетпеген күнде де, бұл істе екі кемшілік байқалады. Біріншіден, қазақ, өзбек әдебиет шығармаларын түпнұсқадан аудармаушылық үлкен мін деп есептейміз. Өзбекстанда да, Қазақстанда да екі тілді жетік білетін, көркемдік қабілеті, талғамы талапқа сай мамандар бар. Аударманы тек апталықтар алдында әрі асығыс, әрі әркімге жасатқанша, әлгіндей бейімі, пейілі лайық кісілерге тапсыру керек. Сонда ғана жобалап, домбайлап тәржімалаудан арыламыз. Екіншіден, аударма ісі жүйесіз. Қай тілден нені аудару керек екенін жете ойластырмай, кейде науқандық басып кетеді. Біздіңше, белгілі бір халықтың тұлғасы дерлік суреткерлер еңбегіне ерекше зер салу жөн. Мәселен, бізде әлі күнге дейін Әлішер Науаидың негізгі шығармалары толық аударылып басылмауын тек үстірттік салдарынан деп білеміз. Қазақ тарихына қатысты дерегі көп “Бабурнама”, Лютфиді, Атаиды, Саккакиді, Фурхадты, Хамзаны аудару қолға алынатын кез жетті. Екі республиканың әдебиет зерттеу институттары мен Жазушылар одақтарының аударма секциялары туысқан тілдерден тәржімалаудың жетістігі мен кемшілігін зерттеп, қорытындылап отыруға мұрындық болуға тиіс қой.

Ұлы Отан соғысына дейін Ташкент баспалары қазақ тілінде кітап шығарып келгенін, ал Өзбекстан Жазушылар одағы қазақ жазушыларымен жемісті жұмыс жүргізіп отырғанын еске сала кету де теріс емес.

Бір-бірімізді көргенде ыстық ықылас көрсету жақсы. Ал сол ықылас қан тамырдай үздіксіз соғып тұруы үшін керек шараның бірі – Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тұрмыс пен мәдениет жетістіктерін жүйелі жазып тұратын, сол тілдердің бәрінде де тиісті тиражбен тарайтын ортақ журнал шығару болар еді. Көп болып кеңесіп, пікірлессе, бұл - мұрша келмейтін қиын асу емес. Байланыстар тек әдебиеттің ғана емес, мәдениеттің, ғылымның, өнердің түрлі тарапынан табылып жатса, нұр үстіне нұр.

1971

ЕЖЕЛДЕН ЕТЕНЕ ӘДЕБИЕТ

Қазіргі қазақ оқушысына туысқан өзбек әдебиетінің бірсыпыра белгілі, белес шығармалары өз ана тілінде таныс. Бізде өзбек әдебиетінің туындыларын түпнұсқадан оқып, түсінетіндер де бар. Ал, өзбек әдебиетіне деген ықылас пен ілтипаттың тарихы тіпті ерте замандарға кетеді. Революцияға дейінгі ескіше оқыған қазақтың қай-қайсысы да өзбек әдебиетінің әйгілі ескерткіштерімен азды-көпті таныс болатын. Біздің халықтарымыздың ауыз әдебиетінде де, ертедегі жазба әдебиет үлгілерінде де көп ұқсастық, тамырластық, үндестік ұшырайды.

Қазақ ауыз әдебиетінің көп жанрлары өзбек фольклорында да кездеседі. Ертеде өзбек тойларында біздегідей “Жар-жар” өлені де айтылып келген. Өзбектерде өлендік айтыстың да өзгеше бір салты (лапар) болған. Ал мақал-мәтелдерден халықтарымыздың туыстығы өте айқын елес береді. Мәтел-мақалдың басым көпшілігі екі халықта да бірдей айтылып келгеніне көз жетеді. Ауыз әдебиетінің ірі жанрларында да ортақ мұра аз емес. Бір “Алпамыс” жырының өзі бұл айтқанымызға мысал болғандай. Қазақтың халықтық эпосы “Алпамыс” өзбектің де халықтық эпосы дегенге таңдануға болмайды. Өйткені, бұл жырды туғызушы, айтушы елдер осы халықтың екеуінің де құрамына енген. Сұрхандария облысының өзбектері домбыра тартып келгені, көптеген тамаша күйлер мұра қалдырғаны туралы соңғы жылдарда арнаулы монография да жарияланды. Қазақ ауыз әдебиетіндегі ертек пен аңыздың да бірсыпырасы өзбектерде кездеседі. Мұның да басты бір себебі – айтушылардың, сол қазынаны сақтаушылардың жақын туыстығынан. Қазақ халқының құрамына енген басты рулардың қай-қайсысы да өзбек арасынан табылады. Түптеп сұрастырып келсең, әзелден желі тартып жатқан ағайындық ақиқатына қаныға түсесің. Ферғана өлкесінен қыпшақты, Сұрхандария мен Қашқадариядан қоңыратты Ташкент төңірегінен қаңлы, шанышқылы, сіргелі,

рамаданды, самархан, Бұқара атырабынан алшынды кездестіру тіпті қиынға түспейді. Фольклор туындыларының бірталайы екі халыққа бірдей ортақ болу себебі осыдан. Қысқасы, қазақ, өзбек халықтарының ауыз әдебиетінде салыстырып зерттейтін аса мол қызғылықты тұстар табыла береді.

Ал, өзбектің жазба әдебиеті сан ғасырлық тарихқа ие. Бір кезде Орта Азия жерінде пайда болған, дүниежүзілік даңққа көтерілген түркі әдебиетіне заңды мұрагер болып отырған да өзбек халқы. Өзбектің классикалық әдебиетінің көркі болған шайырлар мен жазушылар ондап саналады. Бұл қатарда біз Лүтфи, Саккаки, Атаи, Дүрбек, Науаи, Бабыр, Ағаки, Мукуми, Фуркат секілді ірі есімдерді атаймыз. Осылардың әрқайсысы және бұл тізімде көрсетілмеген көптеген қаламгер өзбек әдебиетінің мақтанышына айналған. Бұлардың шығармаларын оқып, білу біздің білім қазынамызды байыта түспек.

Орта Азиялық түркі тілінде теңдесі жоқ шығармалар, ғылыми рисала жазған Әлішер Науаи еңбегінің қадір-қасиетіне түсініп жету мол рухани байлықты таныстырмақ. Түркі тілін әлемдік озық тілдер деңгейіне көтеру үшін Әлішердің жасаған қаһармандық қайраты ешқашан ұмытылуға тиіс емес. Елдің көбі әдемі деп, жатық деп парсы тілін пір тұтқан заманда ескі өзбек тілінің таңғажайып күдіретін ашқан, осы жолда саналы түрде әрекет еткен Науаи – адамзаттың ақыл-ой көгіндегі жарқын жұлдыздардың бірі болып қалды. Ол өзінің бес дастаннан құрылған “Хамсасы” арқылы түркі тілінде тұңғыш рет төрт құбыласы тең, кесек, көркем дастан жасау мүмкіндігін дәлелдеді, өзінен бұрын парсы тілінде жазған ұлы ұстаздарымен іштей көркемдік жарысқа түсті. Әлішер Науаидың мәңгілік мәнін жоймас үлгісінің бірі осы тарапта.

Өзбек әдебиетінің өзге де көрнекті өкілдері туралы арнаулы ілтипат пікірлер айтылуға лайық. Әдебиет тарихынан үлкен орын алатын Бабырдың мұрасы да біз үшін өте мәнді. “Бабырнамада” өзбек, қазақ халықтарының тарихына қатысы

бар көптеген адамдар, оқиғалар жөнінде айтылатыны мәлім. Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салған ұлы Абай Бабырды қатты қадірлегені мәлім. Бұлардың шығармаларын білу халқымыздың тарихы туралы түсінігімізді кеңейте түсетіні зайыр. Өзбек әдебиетінің тағы да бір титан тұлғасы – ақын, аудармашы, тарихшы Ағаки мұраларының өзі бір төбе. Ағакидің шығармаларында да қазақ өміріне қатысты қымбат деректер ұшырайтынын ғалымдар дәлелді ескертіп келеді. Мұның бәрі өзбек әдебиетін тану, зерттеудің біз үшін ерекше себептері бар екенін аңғарта түссе керек.

Сан ғасырлық дәстүрі бар Орта Азиялық түркі тіліндегі әдебиет көп ретте өзбекке де, қазаққа да, ұйғырға да, қарақалпаққа да, түркіменге де, қырғызға да ортақ болуы табиғи. Замандар бойында бұл әдебиет осы халықтардан шыққан дарынды адамдар еңбегімен көркейіп келген. Белгілі дәрежеде жасандылау, кітаби тіл болып есептелген ескі түркіше жазу дәстүрі революцияға дейін қазақ арасында да орын алып отырған. Мөлдір “таза” қазақ тіліндегі шығармалармен қатар ескі түркіше кітаптар да ел арасында таралып, танымал болған. Ескі түркіше сауаттану ол заманда адамдардың білім өрісін кеңейткен, үлкен әдеби дәстүр айдынына шығарған. Қазақстанның Россияға қосылу, орыс, Европа мәдениетіне бейімделу дәуірі басталғанға дейінгі сан ғасырда түркі әдебиеті шығыстың қадымнан келе жатқан ғажайып ғибратты, көркем жаратындыларын таныстырған, өз тарапынан көп жаңалықтар тудырған үлгі мектеп болатын. Ол әдебиеттің нәрі мен әрін қазақ оқушысы әлі толық танып бола қойған жоқ.

Өзбек әдебиетінің шын профессионал биікке көтеріліп, жан-жақты жанрда дамыған кезеңі – совет жылдарында. Бұрын өзбек әдебиетінде назым (поэзия) мен насыр (проза) орын теуіп келсе де, әлеуметтік шындықты ашу шеберлігі мен тереңдігі біркелкі болмайтын. Әсіресе, проза мен драматургия совет заманында тың сапа тауып шарықтап өскен. Қазіргі өзбек әдебиеті – Совет Одағындағы ең өркендеген, өскелең

бай әдебиеттер қатарында. Оның таңдаулы туындылары көп тілдерге аударылып, танылған. Өзбек әдебиетінің әйгілі өкілдері – Ниязидің, Қадыридың, Айбектің, Әлімжанның, Ғафур Ғұламның, Каххардың, Ұйғынның, Яшеннің, Рашидовтың, Зулфияның, Міртемірдің, Шайыхзаданың, Сұлтановтың шығармалары қазақ оқушыларына қанықты.

Совет өкіметі жылдарында өзбек әдебиетінің неше буын жазушылары өсіп жетілді. Олар өздерінің шығармаларында жанарған елдің өмірін жан-жақты жырлап келеді. Туысқан халық әдебиетінің үздік үлгілері тек Совет Одағының ғана емес, шет елдердің де оқушыларына мәлім. Өмірді терең диалектикасы үстінде ашуға ұмтылу, халықтың арғы-бергі тарихындағы елеулі оқиғаларға кең де, терең де көңіл бөлу, жанды характерлер жасау, түрлі стильдік ізденістерге бару – қазіргі өзбек әдебиетінің басты тенденциялары болып саналады.

Әдеби байланыстың байырғы жолдарын, терең тамырларын танып, білу саласында атқарылатын істер көп. Соның кейбіреуін жалпы түрде болса да еске салып өтудің реті бар. Ең алдымен ескі әдеби мұраны игеру, соның ішінен асылын аршып алу, іске жарату жөніндегі жұмыстың әлі де жеткіліксіздігін айтар едік. Ежелгі жазба әдебиетті меңгеру барысында Өзбекстан әдебиетшілері мен ғалымдары аса пайдалы ізденістер жасап жүргенін білеміз. Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Ясауи, Ахмет Йүгнеки секілді шайырлар, Әбу Әли Ибн Сина, Бируни сынды ғалымдар еңбегін жарыққа шығарып, насихаттау ісінде өзбек ағайындар азаматтық үлгі көрсетті. Көне қолжазбалар, кітаптар қорын Орта Азия халықтары арасында еркін игеріп, қымбат қазынаға бас-көз болып, иелік етіп келе жатқан да өзбек бауырластарымыз. Мәдениет тарихына жаны ашитын әрбір сауатты адам олардың бұл ісіне алғыс айтуға тиіс. Бұдан біраз жыл бұрын оқымақ түгіл құлағымыз шалмаған соны мағлұмат пен байтақ білімді өзбектер басып шығарған кітаптардан тауып отырғанымыз ақиқат.

Сонда да болса, әдеби ескерткіштерді табу, тану, жариялау, насихаттау ісі ойдағыдай өрістеп келеді деу қиын. Әсіресе, өзбек, қазақ ғалымдарының және Орта Азиядағы өзге туысқан халықтардың өкілдері бас қосып, ақылдаса шешетін проблемалар толып жатыр. Мәселен, қазір өзбек орта мектептері мен жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде өтіліп жүрген орта ғасырдағы ақын-жазушылар мұрасы көбінесе бір емес, бірнеше халыққа ортақ. Тіпті, сол шайырлардың біразы Қазақстан жерінде туып өскен немесе өмір кешкен жандар екені анық. Сайрамдық Атаиды, түркістандық Ясауиді, сырдариялық Хорезмиді (“Мухаббатнаманың” авторы), жайықтық Сараиды, жетісулық Баласағұниді білу, олардың еңбегіне тиісті баға беру, әдебиет тарихы процесіне қатысты зерттеу – Қазақстан ғалымдарының төл міндеті. Ертедегі ғалымдар мұрасын тексеру туралы да осыны айтамыз. Әбунасыр Фараби трактаттарын жарыққа шығару, зерттеу жөнінде республикамызда елеулі істер жүргізіліп жатқаны мәлім. Осы бастаманы алдағы кезде тереңдете, жүйелі түрде жалғай түсу шарт. Алгебраның атасы Хорезми, энциклопедист ғалым Бируни секілді әлемдік ғылым алыптарының мұрасына Орта Азияның басқа халықтарымен қатар қазақ та ортақ екендігінде дау жоқ. Мәселе сондай мәңгілік асыл мұраларды күш біріктіріп, жоспарлы түрде зерттеуде болып отыр. Кезінде дүниежүзі ғылымы мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан білімпаз, ойшылдарды жеке бір халық ретінде ғана алып қарау әділдік емес. Ендеше, ертедегі әдебиет, өнер, ғылымның алыптары, олардың еңбектері туралы зерттеуді әрдайым ақылдаса отырып жүргізу ғана шындыққа жеткізбек. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің байланысы, жеке ірі дастандар (“Алпамыс”, “Көрұғлы”, т.б.), әдебиет тарихын дәуірлеу туралы да пікір алысу аса зәру. Орта Азия мен Қазақстан халықтары әдебиетінің Совет өкіметі жылдарында шарықтап өсу заңдылықтарын, ортақ тенденцияларын ашып, салыстырып отыру да күн тәртібінен түспейтін, арнаулы ғылыми-тео-

риялық конференцияларды керек ететін мәселе. Міне, мұның бәрі әдеби, ғылыми күштерді үлкен проблемалар төңірегінде топтастыру, белгілі бір тақырыптарды зерттеуге әр республикадан да мамандар қатыстыру керектігін аңғартса керек.

Ескі әдеби мұраларды танып, зерттеу үшін соларды түсініп, түшынып оқитын мамандар керек. Ол үшін бірнеше жүз жыл бойында күллі Тұран жеріне тараған кітаби тіл – Орта Азиялық түркі тілді оқытуды қолға алу абзал. Орта Азиялық түркіні, тым болмағанда, филология факультеттерінің студенттері оқып үйренуі шарт. Бұрын ескі түркіше сауатты адамның бәрі де “Бабурнамені”, “Дивани хикметті”, “Қисасул әнбиені”, Әбілғазы шежіресін, көп дастан, қиссаларды оқи алған ғой. Өзгелерді айтпағанда, біздің филология мамандарымыз сол көне түркішені оқып, түсінерліктей дәрежеге жетуі тиіс. Сонда ғана ескі әдеби мұраны шындап зерттеу мәселесі шешімін таппақ. Бұл – ең беріде тұрған асу. Ал Қазақстанда шығыстанудың жүйелі жүруі шығыс тілдерін (араб, парсы, моңғол, қытай) жетік білетін мамандардың жеткілікті мөлшерде әзірленіп, толығына байланысты. Өзбекстан, Әзірбайжан секілді республикаларда орта мектепте де, жоғары оқу орындарында да ішінара шығыс тілдері өтіледі. Оларда арнаулы шығыстану институттары, жоғары оқу орындарында шығыс тілдері факультеттері бар. Өзбек, әзірбайжан әдебиетшілері мен ғалымдарының өткендегі әдеби, мәдени, ғылыми мұраны да, қазіргі Таяу, Орта Шығыс елдерінің әдебиеті мен мәдениетін зерттеуге мүмкіндік тауып отырғаны да осыдан. Бұл мәселе Қазақстан жағдайында әлі шешіле қойған жоқ. Бірақ өскелең ғылым мүддесі, мындаған жылға созылатын мәдениет тарихымызды тереңдеп зерттеу мүддесі алдағы кезде шығыс тілдерін оқытуды да, шығыстану ғылымын жетілдіре түсуді де қажет ететіні кәміл. Ал ескі түркі тілін меңгеру – қазірдің өзінде-ақ қолға алып жүргізуге орайы келіп тұрған нәрсе.

Әдебиеттердің өзара байланысын күшейтудің ең ұтымды жолы – аударма екені анық. Түпнұсқаның ажары мен асылын

толық жеткізе алған аударманың танытқыштық, тәрбиелік қызметі ерекше. Мұны ұзақ жылдар бойындағы тәржіма тәжірибесі сипаттайды. Керісінше, жасанды немесе түпнұсқа рухын дәл түсірмеген аударма өзге елдің көркемдік қазынасын байытып жарытпайды. **Қазіргі аудармашылық ісінде шешімін таппай келе жатқан мәселенің бірі – шығарманы түпнұсқадан тәржімалау мәселесі.** Біздің көпшілік аудармаларымыз әдетте, орыс тілінен ғана жүргізіліп келеді. Еліміздің және шет жұрттардың сан түрлі әдебиет нұсқаларын қазақ оқушысына таныстыруда орыс тілінен жасалған аударма үлкен роль атқарып жүр. Ал, түркі тілдес әдебиеттерді түпнұсқадан аудару жұмысын осы күннің өзінде жөнге салуға мүмкіндік бар. Бізде өзбек, түркімен, әзірбайжан, татар тілдерін жетік білетін әдебиетшілер, жазушылар кездеседі. Өкінішке қарай, өзімізге тілі, тарихы, мәдениеті жақын халықтар әдебиеті түпнұсқадан аударылмағандықтан, кейде көп ұтылысқа ұшырап жүр. Мұны өзбек әдебиетінен жасалған аудармалардан да байқауға болады. Рас, өзбек совет әдебиетінің бірсыпыра шығармалары түпнұсқадан тікелей аударылды. Бұл орынды. Бірақ, өзбектің классикалық әдебиетінің аудармасы жөнінде мұны айта алмаймыз. Осы кезге дейін не Науаи, не Бабыр, не Лұтфи шығармалары түпнұсқадан аударылған жоқ. Өзгелерін айтпағанда, дәл Өлішер Науаидың бірер томдық татымды аудармасын жасай алмай келуіміз өкінішті.

Қазақ аудармашылары алдында қаншалық үлкен міндеттер тұрғаны осы айтылғандардан да байқалса керек. Әдеби апталықтар, онкүндіктер кезінде жазушыларымыз түпнұсқадан аудару мәселесінің жай-күйімен, келешегін нақтылы сөз етсе, іске пайдалы болар еді. Әрі көрші, әрі туыс өзбек халқының аса бай әдебиетінің өшпес жәдігерлерін халқымыздың игілігіне айналдыру жолында тыңғылықты, ойлы істер жүргізілуі ләзім.

1972

ПРОЗАНЫҢ БИІК НЫСАНАСЫ

Жақында Фрунзе қаласында СССР Жазушылар одағы басқармасы мен Қырғызстан Жазушылар одағы басқармасының “Орта Азия мен Қазақстанның қазіргі прозасы: проблемалар мен даму жолдары” деген тақырыпта регионалдық мәжілісі болып өтті. Мәжіліске Москвадан, Орта Азия мен Қазақстаннан, Кавказ, Балтық, Волга бойы республикаларынан белгілі әдебиетшілер, жазушылар, сыншылар қатысты. Қазіргі прозаның жағдайы мен алдағы міндеттері туралы кеңінен пікір алысып, көптеген қызғылықты ойлар айтылды.

Жиналысты ашқан белгілі сыншы Ю.Суровцев өзінің сөзінде қазіргі прозаның ерекшеліктері мен даму бағдарын сипаттайтын бірсыпыра белгілерді атап көрсетті.

– Әдебиет шаруашылығында, – деді Ю.Суровцев, – көп болып ойласатын, пікір алысатын мәселелер аз емес. Соның ең алдыңғы кезегінде әдебиеттің шын мәнінде заманалық талаптарға жауап беруі, көркемдігі кемел болуы мәселесі болуға тиіс. Осы күнгі советтік проза, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстан прозасының төңірегінде қорытып айтатын, зерттей түсетін жайлар мол. Прозаның жетістігін де, кемшілігін де терең талдап көрсету оның алдағы кездегі дамуына дұрыс бағдар болмақ. Қазіргі совет прозасында шығармалардың тақырыптық ауданы кеңейген. Көп ұлтты совет әдебиетінің идеялық бірлігі барған сайын көркейе түседі. Әдебиетімізде, оның ішінде прозада түрлі проблемалар, қызғылықты тағдырлар көрсетіліп келеді... Қазіргі шығармалардың бірсыпырасына ортақ нәрсе – адамгершілік мәселелерінің кең де кемел айтыла бастауы. Сонымен қатар бізде прозаның бұрынғы дәстүрлі жырларына тың сипаттар қосыла бастағанын айту керек. Бұған мысалыға саяси-публицистикалық романдардың жарияланып келе жатқанын алсақ та болады. Прозада тарихи революциялық тақырып та қозғалып келеді. Соңғы жылдардағы прозаның қызғылықты үлгілері ретінде “Блокада”, “Отырардан келген

базарлық”, “Қош Гүлсары”, “Қан мен тер” сияқты шығармаларды атаймыз.

Мұнан кейін Ю.Суровцев прозаның алдында тұрған алуан міндеттерге тоқталды. Оның ойынша, қазіргі прозаның бойындағы міннің бірі - өмір құбылыстарын тым тәптіштеп тізушілікте, типтік оқиғалар мен характерлерді екшеп көрсетудің аздығында. Әдебиетте интернационализм идеясын табиғи, ақиқат қалпында көрсеткенде ғана оның тәрбиелік, танытқыштық қасиеті арта түспек. Кейбір прозалық шығармаларда өткен заман шындығы лайықты дәрежеде талғап алынбай жүргені де шеберлік шындау мәселесіне тікелей қатысты. Әсіресе, осы заман тақырыбын меңгеру қарқыны шабан. Ондай шығармаларда ішкі қуат, тереңдік, кеңдік жетісе бермейді. Әлеуметтік типтерді талғау мен толыққанды көрсету жағы кемшін соғып жүр. Бірсыпыра шығармаларда жасампаз, жігерлі қаһармандар аздау, оның есесіне мешандық салт-санадағы адамдар көбірек көрініп келеді. Рас, шығармаларымызда проблема бар, бірақ көркем типтерді талдап көрсету жағы олқы жатыр. Прозаның барлық жанрын қатар дамыта беру керек. Орыс совет әдебиетінде очерк пен публицистика бұл күнде едәуір жанданып келеді. Осы дәрежеге туысқан халықтардың очерктері мен публицистері де көтерілуі абзал. Қазіргі заман тақырыбы дегенде, әсіресе, жұмысшы табы туралы шығармалардың аздығын ерекше айтуымыз керек.

“Қазіргі советтік шығыс романистерінің творчестволық ізденістері” деген тақырыпта баяндама жасаған филология ғылымының докторы Л.Каюмов Орта Азия мен Қазақстан прозаиктерінің таңдаулы шығармаларына тоқталды.

Баяндамашы проза жанрының үздіксіз кемелденіп келе жатқандығын нақтылы мысалдармен дәлелдеді. Автобиографиялық жанрды Орта Азия әдебиетінде биікке көтерген С.Мұқановтың “Өмір мектебі” романын, Ұлы Отан соғысы туралы жазылған Б.Момышұлы повестері мен әңгімелерін, Ә.Әлімжановтың “Отырардан келген базарлық”

повесін баяндамашы қазіргі прозаның ең ұнамды үлгілері қатарында атады. Қазіргі заман тақырыбын жырлауға Қазақстан жазушылары ат салысып келе жатқанын ескерте келіп, бұл саладағы жетістіктер қатарында Ә.Нұршайықовтың “Махаббат, қызық мол жылдар”, І.Есенберлиннің “Айқас”, “Ғашықтар”, “Алтын құс”, Т.Ақтановтың “Боран” романдарын мысалға келтірді; бұл шығармаларда қызғылықты оқиғалар, есте қаларлық мінездер жасалғанын ескертті. Шығармаларына публицистикалық элементтерді табиғи енгізіп келе жатқан С.Бақбергенов туындыларының да көңіл бөлерлік ерекшелігі бар деп көрсетті.

Л.Каюмов Орта Азия мен Қазақстан прозашыларының қаламынан туған жақсы шығармаларды атап өтумен қатар, әлі де алып болмаған асулар бар екенін айтты. Ол, әсіресе, осы заман тақырыбына жазылған көрнекті көркем шығармалардың аздығын, жанрды жетілдіру, дәуір шындығын кеңінен көрсету, психологиялық тереңдікке бару жағының олқы екенін орынды нұсқады. Қазақстан мен Орта Азия жерінде қаламгерлердің ділгір ат салысуын күтіп тұрған тамаша тақырыптар көп. Сонда да болса олар жазушыларымыздың назарына іліне бермейді. Мәселен, отанымызға орасан газ байлығын беріп жатқан азамат еңбеккерлердің есте қаларлық кесек тұлғасын әлі де жасай алғанымыз жоқ.

Баяндамашы бұл ретте Қазақстан жазушыларының адресіне де орынды сын айтты. Бір кезде Ғ.Мүсірепов, З.Шашкин қаламынан жұмысшы тақырыбына күрделі де қызғылықты романдар туғанын еске түсіре келіп, шешен сол дәстүрдің қазіргі қазақ әдебиетінде біршама әлсірей бастағандығын әділ аңғартты. Мұнан кейін Л.Каюмов шығармаларда ұнамды тұлғаларды мүсіндеумен қатар ұнамсыз бейнелерді шыншыл көрсету қажеттігіне тоқталды. “Табиғи, ақиқат жасалған ұнамсыз бейне оқушыны өзінен жирендіреді, сол арқылы өздігінше тәрбиелік мәнге ие болады,” – деді ол. Мұнан кейін шешен шет елдегі дұшпандарымыздың “роман құрыды” дейтін жалған

тұжырымдарының негізсіздігін көптеген мысалдармен дәлелден айтып шықты.

“Бірталай кітаптарын прозамен жазған Науаи, Бабур туындыларын лайығымен бағалауға тиіспіз, – деді ол. – Бұрын проза болмаған деген сөз түбірімен жалған. Мәселе ертеде прозаның қандай ерекшелігі болғанын ажыратып, талдап көрсетуде.”

Әдебиеттің қазіргі заман тақырыбын көтеру және көркемдік шеберлік мәселесі туралы мәжілісте шығып сөйлеген жолдастар өз тарапынан қызғылықты пікірлер айтты. Москвалық ғалым, профессор М.Пархоменко бұл туралы ойланарлық пайымдаулар келтірді. Оның ойынша, проза мәдениетін жетілдірудің бір шарты – өнер құбылысын бағалауға бірыңғай критериймен келу болып табылмақ. Өнер талабы, өнер критерийі барлық жазушыға әрі қатал, әрі әділ қойылғанда ғана сынның мәні күшеймек. М.Пархоменко қазіргі прозада кездесіп қалып отыратын кейбір ақауларды айтты. Бірсыпыра шығармаларда характерлер дамымайды, кейіпкерлер өзінің ішкі қуатымен емес, автордың ыркымен ғана жүріп отырады. Бұл – ойланарлық үлкен мәселенің бірі. Ал әдебиеттің қазіргі заман тақырыбын көтеруі дегенді тек дәл осы сағаттың ғана оқиғасы деп ұқпау керек. Оның мағынасы анағұрлым кең. Қазіргі оқушыға әсер беретін, оның ойын байытатын, жұртшылықтың көркемдік сұрауына сай келетін шығарманың қай-қайсысы да қазіргі замандық сипатқа ие деп айтуға болады. Шығармада интернационализм идеясын алғы кезекке қойып отыру – совет әдебиетінің өзіне тән асыл белгілерінің бірі. Социалистік реализм шығармаларын ғана емес, оның теориялық негіздерін де насихаттап отыру керек. М.Пархоменко өзінің сөзінде социалистік реализм туралы таңдаулы еңбекке бүкілодақтық конкурс жарияланғанын, осы конкурста Орта Азия мен Қазақстан әдебиетінің тәжірибесін қорытындылап жаза алатын авторлардың да қатысуға тиістілігін еске салды.

Москвалық әдебиетші Л.Якименко өзінің сөзінде бұл мәжілісті КПСС Орталық Комитетінің “Әдеби-көркем сын туралы” қаулысын жүзеге асырудың нақтылы шараларының бірі деп атады. Прозаның жеткен биігін әңгімелеу, оның идеялық-көркемдік сапасын күшейту – жалпы әдебиетшілердің ортақ міндеті. Бұл мәжілістің Орта Азияда өтіліп отыруы кездейсоқ емес. “Бұл күнде Қазақстан мен Орта Азия жазушыларының таңдаулы шығармалары жер жүзілік прогресшіл әдебиетке өз ықпалын тигізіп келеді. Мұның жарқын көрінісі қазіргі дәуірдің көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматовтың творчествосы,” – деді ол. Мұнан кейін шешен жалпы совет әдебиетінің кейінгі жылдардағы кейбір көрнекті шығармаларын ауызға алды. А.Чайковскийдің “Блокада” романының елеулі сәтті тұстарын көрсетті. Ол Ә.Нұрпейісовтың “Күйреу” романының негізгі ұнамды сипаттарына тоқтала келіп, бұл шығармадан байқаған кейбір олқы тұстарын да атады. Оның ойынша, бұл романның оқиғалары үзік-үзік, тұтастық сезілмейді. Мұның себебі – жалпы шығармаға, трилогияға тандап алған оқиғалардың алғашқы екі кітап көлемінде-ақ негізінен тамамдалып қалғандығына байланысты. Оқиғаларды тізбектей беру салты соңғы кездердегі басқа да шығармалардың ортақ міні болып келеді.

Қырғыз әдебиетшісі К.Бобулов бірсыпыра трилогияларда характерлердің дамуы байқалмай жүргендігін атап өтті.

Москвалық әдебиетші З.Кедрина өзінің сөзінде қазіргі прозаның жанрлық ерекшеліктерін салалап, жіктеп көрсетуге талаптанады. Ал осы күнгі прозаны, жалпы алғанда, реалистік бағыттағы, хроникалық-публицистикалық бағыттағы, концепциялық-философиялық бағыттағы проза деп үлкен үш топқа бөліп талдау керектігін ұсынды. Өзінің ойларына шешен Орта Азия мен Қазақстан жазушылары прозасының туындыларынан мысал келтірді.

“Шығыс прозасының көркемдік дәстүрі және қазіргі Тәжікстан прозаиктерінің творчествосы” деген тақырыпта

филология ғылымының докторы М.Шүкіров тәжік әдебиетінің сан ғасырлық бай тарихына сүйене отырып, тың концепция ұсынды. Ол бірсыпыра әдебиетшілердің осы кезге дейін Орта Азия әдебиетінде революциядан бұрын проза болмаған деген тұжырымның негізсіз екендігін дәлелдеді. Өткенде парсы-тәжік прозасы бай болғаны, ол прозаның осы заманғы жаңа реалистік прозаның дамуына күшті ықпал еткені белгілі. Бұрынғы дәуірде бірыңғай проза жанрында жазылған да, өлең мен қара сөз араласып келетін де шығармалар көп болған. **Қара сөз бен өлеңнің “аралас” кестесін ескі прозаның әлсіздігі, балаңдығы деп келдік. Шынында да оны, бұл ерекшелікті, көне прозаның өзіне тән өзгешелігі, қайталанбас колориті деп түсінгеніміз абзал.** Қара сөзге өлең араласып келу деген ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік бір көркем тәсіл, ағым болатын. Қазіргі тәжік прозасының көрнекті өкілдері (Айни, Икрами, т.б.) сол байырғы прозаның тәсілдерінен көп үйренген. Әлбетте, ескі прозаның бәрі бірдей керемет келісті, бағалы демейміз, олардың ішінде де шығарманы тереңдетпейтін қайталау, артық әшекейлер кездесетін. Прозадағы кейбір ескі дәстүр жаңа прозаның өсуіне кейде кедергі болған тұстар да ұшырайды. Соған қарамастан, жалпы алғанда, тәжік-парсының ескі әдебиетіндегі прозаның көркемдік дамудағы маңызын және өзіндік қалыптасқан келбетін ескермеуге болмайды. Ретін тауып үйрене білсе, ескі прозадан алатын өнеге әлі де аз емес.

М.Шүкіров тәжік-парсы әдебиетінде ғасырлар бойы келе жатқан ерекше қымбат дәстүрлердің бірі – сөз құдіретіне табыну, сөзді ерекше қастерлеу болғанын атап көрсетті. Қазіргі кейбір жазушылардың өз шығармаларында тіл мәдениетіне жеткілікті көңіл бөлмейтіндігін сынады.

Фрунзеде болып өткен мәжілісте тек прозаның ғана емес, жалпы әдебиетіміздің күрделі мәселелері де кеңінен сөз болды. Соның бірі – ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ара-қатынасы, олардың бір-біріне өзара ықпалы туралы мәселе. Бұл жөнінде қырғыз әдебиетшісі С.Жігітов ойланарлық

пікірлер айтты. Ол осы уақытқа дейін кейбір жазушылар мен әдебиет зерттеушілерінің фольклор дәстүрін жазба әдебиетке қарама-қарсы қойып келгенін сынады. “Кейбіреулердің ойынша, – деді ол, – қазіргі прозада толыққанды образдар жасалмай жүруіне тек фольклор дәстүрі ғана себепкер сияктанады. Бұл – шынында, барынша қате тұжырым. Біздіңше, қазір прозаның кемшілігі фольклордың кері әсерінен емес, профессионалдык проза тәжірибесінің әлі де болса аздығынан, жетіліп болмауынан. Біз, әдетте, прозаик жазушының өз басының тәжірибесін, талантын, өзгелерден үйрену дәрежесін есепке ала бермейміз. Кісі “сөйлей-сөйлей шешен” болатыны сияқты, жазудың ұзақ және тыңғылықты тәжірибесінен өтіп қана прозаик стиль қалыптастыратыны анық.

Өзбек жазушысы П.Қадыров өзінің сөзінде Орта Азия мен Қазақстан жазушыларының шығармаларын бірінің тілінен екіншісіне түпнұсқадан аудару қажеттігіне тоқталды. **Шығарманы тікелей түпнұсқадан тәржімалағанда ғана тамаша қасиеттері, көркі мен сәні түгел жеткізілмек. Сонда ғана біз әрбір әдебиеттің, әрбір суреткердің қайталанбас қолтаңбасын, өзіндік көркем концепциясын танимыз.** Әдебиетті халықтар арасын байланыстыратын аса маңызды құралдың бірі деп есептесек, сол әдебиеттің дәл өзіндік рухын, келбетін аударма арқылы толық жеткізу керек.

Қырғыз әдебиетшісі К.Асанәлиев қырғыз әдебиетінің соңғы жылдардағы жаңа табыстарының ерекшеліктерін әңгімелей келіп, Шыңғыс Айтматовтың творчестволық тәжірибесіне кеңірек тоқталды. Адам психологиясын тереңдеп көрсетудің, әлеуметтік типтерді зерттеудің жаңа белесі Ш.Айтматов повестерінде ерекше қуатпен көрініп келе жатқандығын мақтанышпен атады. Сонымен қатар К.Асанәлиев қазіргі прозадағы ортақ кемшіліктің кейбіреулерін сынға алды. Оның ойынша, қырғыз прозасында кездесіп қалып жүрген кемшіліктің бір саласы – көпсөзділік.

Әр сөзді өзінің орнына қоя білмеушілік, лаконизмнің аздығы шығармадан алатын әсерімізді кемітпек.

Қарақалпақ әдебиетшісі Ж.Нарымбетов қарақалпақ әдебиетінің үлкен өскелең саласы – проза жанрына шолу жасады. Ол қазіргі қарақалпақ әдебиетінде тарихи тақырыптағы шығармалардың көріне бастауы табиғи құбылыс деп есептейді. Өйткені қарақалпақ әдебиетінде халықтың сан ғасырлық өмір тәжірибесін суреттеген көлемді прозалық шығармалары әлі де болса аз.

Мәжіліске қатысып, сөз сөйлеген шешендердің бірсыпырасы қазіргі заманда бірінші кезекте көркем суреттеу қажеттігін айтумен қатар, тарихи тақырыпты меңгерудің де керектігін қостап отырды. Ерте жетілген Европа әдебиеті тарихи романдарға бай екені әлемге аян. Мұның өзі халықты патриоттық рухта тәрбиелеудің мықты құралдарының бірі болып келген. Жазушы қай заманның оқиғаларына тоқталса да, шығармасының рухын біздің дәуірімізге сәйкес, үндес ете білуі тиіс. Тарихи шығармаларды қазіргі заман туралы туындыларға қарама-қарсы қойып сөйлеу мүлде теріс. Әдебиеттің жан-жақты көркеюі үшін бұлардың қай-қайсысы да қажет.

Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының секретары І.Есенберлин өзінің “Советтік шығыс прозаиктерінің творчествосындағы тарихи-революциялық тақырып” деген баяндамасында Орта Азия мен Қазақстан жазушыларының бұл саладағы көп жылдық еңбек тәжірибесіне кеңінен талдау жасады. Баяндамашы бұл республикалардың көркем прозадағы, әсіресе, тарихи-революциялық тақырыптағы көрнекті шығармалары бүкіл әлемдік маңызға ие болғанын атап көрсетті. Тарихи-революциялық тақырыптағы шығармалар халықтарымызды коммунистік мұраттар рухында, интернационализмге, отаншылдыққа берілген рухында тәрбиелеуде аса үлкен қызмет атқарып келеді. Бұл салада С.Сейфуллиннің, С.Мұқановтың, Айнидің, Айбектің, Б.Кербабаевтың және басқа көптеген қаламгерлердің

көркемдік тәжірибесі жалпы әдебиетіміз үшін ортақ мұра болып табылады. Қаламгерлердің қазіргі қауымы тарихи-революциялық тақырыпты тереңдете, кеңейте жырлап келеді.

І.Есенберлин өзінің сөзінде осыншама көркемдік табыстарға жеткен Орта Азия мен Қазақстан әдебиетін шет ел тілдеріне аударып, насихаттау мәселесі ойдағыдай еместігін айтты. “Прогресс” баспасы совет жазушыларының таңдаулы шығармаларын Азия, Африка халықтары тілдеріне аудару тәжірибесін түбірімен жақсарту керек,” – деді ол.

Орта Азия мен Қазақстанның қазіргі прозасына арналған мәжіліс әдебиеттің бірге ойласатын ортақ мәселелері, көкейкесті жайлары көп екендігін көрсетті. Мәжілісте Ә.Нұрпейісов (Қазақстан), И.Гринберг (Москва), Г.Чебан (Молдавия), А.Мұратов (Түркмения), Р.Мұстафин (Татария), З.Османова (Москва), А.Еникеев (Татария), осы мақаланың авторы, т.б. жолдастар шығып сөйлеп, өз пікірлерін ортаға салды.

1973

КӨНЕ ҚҰЛАН ЖЕРІНДЕ

I

Қазақстан археологтары соңғы жылдарда уақыттың шаңы басып қалған қаншама құпияны ашып келеді. Ғалымдардың дәлелдеуінше, орта ғасырларда Қазақстанның оңтүстік өлкесінде ондаған **шаһар, рабат** болған. Олар түрлі соғыс, шапқыншылық кезінде қираған. Сондай көне қалалардың бірі қазіргі Луговой ауданы жерінде бір заманда жасаған Құлан қаласы болатын...

Жақында жол түсіп, Жамбыл облысының Луговой ауданына барғанда сол ертедегі әйгілі шаһар аты есімде жүрді де қойды. Бұл, мүмкін, менің қазақтың көне тарихын білуге күштарлығымнан туған құбылыс болар. Сұрастырып қарағанымызда ежелгі Құланның орны қазіргі Луговое селосының дәл түбінде болып шықты. **Шаһар** орнын бұдан

біраз жыл бұрын археологтар шет жағалап қазған көрінеді. Бір заманда бұл жерде Құлан кенті болғандығын ауданда білмейтін жан жоқтай. Бұдан жалпы адам баласына тән жақсы қасиет – бұрынғы өткен бұлдыр дәуірлерді өз хатирасында (есінде) сақтай білетіндік байқалады. Олай болса, көне Құлан орнын қазып зерттеу бұл өлкенің ежелгі мәдениетінен көп дерек беріп, халықтың өз тарихы туралы түсінігін байытар еді. Қазақстанның тарих, мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы, оның облыстық, аудандық бөлімшелері Құланды қазып зерттеуге мұрындық болуы керек. Жалпы сан ғасырлар бойында өмір сүрген көне қазақ қаласы Құланның атын көңілден тыс қалдырмау жағын ойластыру қажет. Жер, мекен аттары әр дәуірде өзгертіле берсе, тарихтың нақтылығына нұқсан келмек. Әзірше, ең болмағанда, көне қала жатқан жерге қаланың жасаған дәуірін, қираған кезін жазып белгі-ескерткіш орнату абзал.

Мәдениетті елдер тарихи жәдігерлікке өте ұқыпты қарайды. Олар бір қаланың орны түгіл бір кірпіші сақталса да, қастерлеп сақтайды. Бұған көп мысал келтіруге болады. Ал біз, өкінішке қарай, көп ретте тарихи мүліктерді кейінгі кезге дейін жию былай тұрсын, шашып, қиратып келдік қой. Халықтың мәдениет тарихына партия мен үкімет әрдайым қамқорлық жасайды. Мәселе – сол қамқорлықты жергілікті орындардың жете түсіне білуінде, адамзат жасаған ақыл-ой білімін меңгермей, білікті адам болу қиын екендігін әрбір отандастың санасына дарытуда. Арғы тарихты былай қойғанда күні кеше совет өкіметін орнату, Ұлы Отан соғысы кезінде ел қорғау жолында еңбек еткен, қан мен тер төккен азаматтар хатирасына арналған ескерткіштеріміз көп пе? Мәселен, Мерке, Луговой жерінде қазақтың көрнекті советтік мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұлов есіміне байланысты істер аз болмаған. Ал осы өлкеде Т.Рысқұлов атындағы мектеп, кітапхана, көше немесе колхоз, совхоз аттары неге жоқ? Бұның бәрі тарихтың ескірген әңгімесі емес, біздің мәдени дәстүріміздің дәрежесін өлшейтін белгілер...

II

Луговой ауданының шаруашылық көлемі мен қол жеткен табыстары көлденең көзге де анық шалынады. Аудан шаруашылығының барша саласы түгіл, бір тарауын айтып шығудың өзі ұзаққа созылар еді. Сол үшін оның жалпы келбетін сипаттайтын бірнеше деректі келтірумен ғана шектелеміз. Аудандық партия комитетінің хатшысы Нұрсұлу Шолтырова жолдаспен сөйлескенімізде біз ауданның табиғи, тарихи ерекшеліктеріне қанғандай болдық. Мамандығы экономист Нұрсұлу шаруашылық пен мәдениеттің қай тармағын әңгімелесе де, мәселені нақтылы, жетік білетіндігін байқатады... Өзге көп аудандар, негізінде, шаруашылықтың белгілі бір саласымен ғана шұғылданса, Луговойда мал, астық, қызылша, бақшашылық шаруашылықтары қатар дамыған екен. Және осы аталған салалардың әрқайсысы жөнінен Жамбыл облысы бойынша алдыңғы қатарда. Ауданда өз ісінің шебері атанған, қоғам, ел мүддесін жоғары санайтын озық еңбек адамдары мол. Озық замандастың көп белгілері дәл осы аталған еңбек қаһармандарының бойынан табылғандай...

Көңілге сүйкімді әсер қалдырған көріністің бірі – аудан жерінде білікті, парасатты зиялы қауымның өсіп жетілгендігі. Біз аудан орталығынан бастап, колхоз-совхоздың қай-қайсысында да зиялы дерлік мамандарды көп кездестіріп отырдық... Луговой жерін аралағанда жазушы Төкен Әлімқұлов екеуміздің жолбасшымыз болған, аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Кеңес Жақыбаев осы пікірімізге жарқын мысал бола алады. Кеңестің ел алдындағы адал еңбегі орынды бағаланып, “Құрмет белгісі” орденімен, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Құрмет грамоталарымен наградталған. Халық ағарту жұмысы саласындағы көп жылдық қызметі ескеріліп, оған Қазақстанның еңбегі сіңген мұғалімі деген құрметті атақ берілген.

Елдің мәдениеттене бастауы кітап қадірін білуден көрінетіні кәміл шындық. Қуанышты құбылыстың бірі – көп үйлерде кітаптың жиһаздай жинала бастауы. Бұл халық

өміріндегі сапалық, түбірлі өзгерістің, ілгерілеудің нышаны десек артық емес.

Біз Луговой ауданы, Жамбыл атындағы колхоздың председателі Еркінбаев Қанатбайдың үйінен бай кітапхана көрдік. Мұның мәнін зерттей келсек, Қанатбайдың өзі мамандығы жағынан тарихшы мұғалім болып шықты. ҚазПИ-ді бітіріпті. Бірақ ол мамандығы бойынша емес, көп жылдар бойында колхоздарда партком секретары қызметін атқарып келген. Председательдікке 1971 жылы ауысқан. Жұмыс талабына орай Қанатбай екінші мамандыққа ие болған – зооветеринарлық техникумды тауысқан... Қанатбайдың кітапханасында көркем әдебиеттің әлемдік классиктерінің шығармаларынан бастап, тарих, саяси, публицистикалық әдебиет кітаптарына дейін бар. Республикада, елімізде ғана емес, туысқан социалистік елдерде шығатын журналдарды да осы үйден ұшыраттық.

Осы ойымызды жалғай түсетін тағы бір жарқын мысал келтіру ләзім. Ауданның “Қызыл шаруа” колхозының бастығы Мырзалиев Кершайыз колхозшылар үшін Қазақ совет энциклопедиясының 138 данасын жаздыртып алыпты. Тәжірибесіздіктен, не салақтықтан совхозға энциклопедияның бірде бір данасын жаздыра алмаған басшылар да бар ғой. Колхоз председателі Қ.Мырзалиевтің мына ісі бізге халық тарихы мәдениетін білуге деген ізгі інкәрліктің тамаша нышаны болып көрінді. Энциклопедия қадірін білген ел мен ерді есейген мәдениет иесі деп айтуға әбден боларлық...

Шарушылық пен саясатқа, тарих пен мәдениетке барабар байыпты зиялылар қатары дегенде осындай мысалдарды еске аламыз ғой. Біз дидарласып азды-көпті сұхбаттас болған аудандық ауыл шаруашылық басқармасының бас инженері Төлепберген Ермеков, жылқы заводының партком секретары Нәкен Даубаев, “Жаңа тұрмыс” колхозының бас зоотехнигі Шәркен Шандаров, аудандық газетінің редакторы Оспанбек Хатиев жолдастарды да осы қатарда атап өтуге лайық.

III

Көңіліміздің бір бұрышында жүрген бір мәселе – әдебиет, өнер мұраларының сақталуы мен насихатталуы жөнінде назар аударарлық жайлар бар екен. Ел ішінде жиналмай жатқан әдебиет қазынасы көп екеніне бұл өңірді аралағанда да көз жеткендей болды. Қазақ ССР Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институтының тізіміне түспеген, зерттеушілер назарына ілінбеген бірер ақындық есім жөнінде айтпақпыз. Соның бірі – кезінде атырабына белгілі ақын Өзбек Ақжолов. Өзбек – шығыс әдебиетінің әйгілі үлгілерін қазақша қайта жырлаған дарынды шайыр. Ол “Мың бір түннің” көп тарауларын қазақша дастан етіп жазған. Өзбек ақын “Шахнаманың” да кейбір тарауларын қазақша жыр еткен. Соған қарағанда ол тек көне түркі ғана емес, парсы-тәжік шығармаларын да түсінген деуге негіз бар.

Өзбек ақынның төрт-бес дастанын білетін кісі – Луговой ауданының Жамбыл облысында тұратын Әбдәкім Жәлімбетов. Ә.Жәлімбетов – ауыл, аудан, облыс көлеміндегі ақындар айтысына талай рет қатысқан қарт ақын. Ол Өзбектің жырларын жатқа айтушы ғана емес, сол дәстүрде шығармалар жасаушы да. Әбдекеңнің белгілі бір оқиғаларға байланысты шығарған арнау, айтыс өлеңдерінен оның ақындық шалымы анық танылады. Әбдәкім Жәлімбетов қолындағы Өзбек ақын дастандарын жазып алып, әдеби қорға қосу, іске жарату – зерттеушілер парызы.

Бұл ақындар есімін қозғап, көңіл бөліп отырған себебіміз – халқымыздың көркемсөз өнеріне азды-көпті үлес қоса білген дарын иелерін неғұрлым көбірек, кеңірек білейік, басқа да дарын иелерін іздестірейік дегендік. Ал жалпы **Оңтүстік Қазақстанның, Жетісудың ән-күй мұрасы мүлде дерлік жиналмай, насихатталмай келгені** де белгілі. Той-жиындарда, шадыман-шат сәттерде айтылатын талай-талай ән бұл күнде ұмытыла бастаған. Сондай әндердің бір-екеуін Ленин атындағы ферма меңгерушісі Әбіқұл Үйнісовтің орындауынан есіттік...

Бұл айтылғандардан туатын қорытынды – ел ішіндегі музыкалық фольклорды, жеке ақындар мұрасын, мүмкін қадарынша, толық жинап алу – күн тәртібінен түспеген мәселе.

1973

НОҒАЙЛАР АРАСЫНДА

Қазақтың қаһармандық жырларының бәрінде дерлік “ноғайлы” немесе “ноғай” деген атаудың ұшырайтыны белгілі. Кейде тіпті қазақ батырлары ноғайлы жұртының өкілі ретінде әлемдік аренаға шығатын. Көп ретте қазақ пен ноғай одақтас, мүдделес, мұраттас елдер болып суреттелетін. Мұның нақтылы себебін бұрынғы білімпаздар кезінде бірсыпыра зерттеп, қызғылықты ойлар айтып отырған.

Дегенмен көпшіліктің ұғымында ноғай деген есім көмескіленіп, ұмытылып қалған көрінетін. Бұл татар мен ноғайды бір халыққа балап, оны кейде ноғай, кейде татар деп атап кетуден де аңғарылатын. Шындығында татар мен ноғайдың екі халық екенін ескермеу үлкен әбестік болар еді. Бір заманда қазақпен ауылы аралас, қойы қоралас, бір тектен шыққан ноғай халқын жатырқаушылықтың көп себептері бар. Соның бастысы – ноғайлардың түрлі соғыстар, қиыншылықтар зардабынан Еділ, Жайықтың бойынан көшіп, Солтүстік Кавказ бен Қырымды қоныстануы. Жердің шалғайлығы қазақ пен ноғайдың басына соңғы үш-төрт ғасырда түскен тауқымет бұлардың қайта табысуына мүмкіндік бермеген. Соның салдарынан ағайынды екі халық “балапан басымен, тұрымтай тұсымен” дегендей бір-бірінен жырақ қалған.

Білікті мамандардың дәлелдеуінше, түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне ең жақыны қарақалпақ, ноғай тілдері. Ал қазақ пен қарақалпақтың тілінде, фольклорында, мәдениетінде айырма аз екенін әркім біледі. Бірақ ноғай ағайынымыздың

ертедегі туыстығын тарихтан танығанымызбен қазіргі ахуалынан бейхабар келгеніміз де анық.

Ноғайлар бұл күнде Дағыстан жерінде Чечен-ингуш республикасында, Ставрополь өлкесінде тұрады. Әр елді жайлаған ноғайлардың тілі мен дәстүрінде кейбір өзгешеліктер болуы мүмкін. Бұл мәселелер – арнаулы ізденулердің тақырыбы. Біз тек өзіміз көрген, көңілге түйген жайларды ғана оқушы назарына салмақпыз.

Ноғайлардың бір мекені – Минеральные воды қаласына жақын жердегі “Қаңылы” деп аталатын ауыл. Мұнда 600-ге жуық үй тұрады. Село тұрғындарының дені “Кавказ” совхозында, кейбіреулері маңайындағы өндіріс орындарында істейді. Біз осы ауылда бұрын көп жыл колхоз председатели болған Ағалиев Салауатпен, совхоз бухгалтері Бақаев Сүйінмен жолығып әңгімелестік, үйлерінен дәм таттық. Түбі бірге туыстық нышандары ә дегеннен-ақ сезіле түскендей. Ноғайлар тілінің бізге етенелігі көрініп-ақ тұр. Емін-еркін өз тілімізде сөйлесіп кеттік. Тек ноғайлардың тұр-пішіндері едәуір өзгерген. Олардың қазаққа ұқсайтыны да, кавказдықтарға ұқсайтыны да кездесе береді.

“Қаңылы” селосының аталу мәнін, тарихын ешкім анық білмейді. Селоның орнағанына 100 жыл толуы осыдан бірнеше жыл бұрын мерекеленіп өтіпті. Ноғайлар ру атын ұмыта бастаған. Дегенмен ересек кісілер бұрын ру-руға бөліну болғанын айтады. Әлгі айтқан “Қаңлы” селосында Қоңырат, Найман, Үйсін, Шекті секілді рулар ұрпағы да кездесті. Бізге ноғайлар жайынан көп мағлұмат айтып берген Ағалиев Салауаттың тегі Қоңырат руынан екенін естігенде мен де, қасымдағы серіктерім Шүкір, Ибаш, Кемелхан да (бұлар қазақтың Қоңырат руынан еді) мейлінше таң қалдық. Ағалиев Салауат өз руының таңбасына дейін сызып көрсетті. Кейіннен ноғайдың ғалым адамдарымен кездескенде ноғай тарихының мәселелеріне қаныға түстік. Ноғай халқының құрамында болған рудың көбі қазақта, кейбіреулері қарақалпақта, өзбекте, қырғызда бар екен...

Ноғайлардың күрделі бір бөлегі Ставрополь өлкесінің Карачай-Черкес автономиялы облысында. Мұнда ноғай тілінде “Ленин йолы” атты облыстық газет шығады, кітап басылады. Өлкедегі ноғай зиялылары Черкеск қаласында топтасқан. “Ленин йолы” газетінің редакторы Қарасов Баубек әрі жазушы, әрі ғалым адам. Мәселен, ол көп жылдар бойында ноғайдың мақал-мәтелін жинаған. Біз “Ленин йолы” газетінің редакциясында болған кезімізде ноғайдың көрнекті екі жазушысымен таныстық.

Соның бірі – Әбдіжалилов Фазыл. Ноғай жазушыларының аға буынына жататын Ф.Әбдіжалиловтың бірсыпыра повесть, романдары орыс тіліне аударылып басылған. Бір атап өтерлігі сол кейбір шығармаларын орысшаға автор өзі аударған. Анығында Ф.Әбдіжалилов әрі ақын, әрі жазушы. Оның өлең текстеріне көптеген көркем әндер шығарылған. Дегенмен қаламгер еңбегінің салмақты жағы – көркем проза. Жазушының шығармаларында ноғай халқының бұрынғы һәм бүгінгі өмірінің алуан сырлары көрініс береді. Автор өзінің “Қатты ағын” деген романында коллективтендіру дәуірінің ақиқатын кең суреттеген. “Күштілердің елі”, “Шуылдайды Кобансу” тәрізді повестерінде Ф.Әбдіжалилов совет адамдарының Отан сүйгіштігін, адамгершілік биік қасиеттерін көрсетеді. Ал тағы бір шығармасында (“Асантай”) ноғай адамының революциядан бұрынғы ауыр тағдыры бейнеленген.

Қазіргі ноғай жазушыларының көрнекті өкілі – Сүйін Қапаев туралы да тоқталып өту ләзім. 1927 жылы Еркінжұрт деген ауылда туған Сүйін Черкес педагогтік училищесін бітіргеннен кейін өз ауылында мұғалім болып істейді. Ставрополь пединститутын тәмамдайды, аудандық, облыстық газеттердің редакторы болады. Оның алғашқы әңгімелер жинағы 1957 жылы жарық көреді. Ол ноғай әдебиетінде әңгіме, лирикалық повесть жанрларын қалыптастыруға көп еңбек сіңірген. Сонымен қатар ол өлең де жазады.

С.Қапаевтың жазушылық қолтаңбасы оның “Бекболат”, “Ошақ”, “Кең иірім Тазасу”, “Жапырақсыз акация”

повестерінен және көптеген әңгіме, хикаяларынан анық байқалады. Жазушы өз шығармаларында адамгершілік, мораль мәселелеріне кең тоқталады, адам мінезінің диалектикасын ашуға ұмтылады. “Бекболат” деген повесінде суреткер ертеде қанаушылар зорлығын көріп, күрес үстінде шыныққан, ілгерішіл дүниетаным қалыптастырған ер жігіттің тұлғасын жасаған. Енді бір шығармасында (“Ошақ”) С.Қапаев ауыл мұғалімі, ноғай қызы Рәбияттың өмір жолын, елді сауаттандыру жолындағы қажырлы істері, семьялық тіршілігін бүкіл шындығымен, қайшылығымен көрсете алған. Қаһарманның ішкі келбетін ашарлық көркемдік тәсілдердің бірқаншасын ноғай әдебиетіне С.Қапаев әкелгенін зерттеушілер әділ атап көрсетеді. Жазушының әрбір әңгімесі белгілі өмірлік, мінездік проблемаларды сөз етеді...

Ноғай жазушыларының қатары барған сайын қалыңдап келеді. Олардың шығармашылық өнеріне сипаттама жасау арнаулы еңбектер үлесі. Біз бірер мысал арқылы тұтас бір әдебиеттің тұлғасынан азды-көпті дерек беріп өтуді ғана мақсат тұттық.

Карачай-черкес облыстық ғылыми-зерттеу институтында ноғай тарихы мен әдебиетін зерттейтін мамандар бар. Институттың директоры, тарих ғылымының кандидаты Жәнібекова Қызылгүл (Роза) ноғай ұлтынан. Ол бізге институттың зерттеу жұмыстары туралы айтып берді. Ноғай тарихынан жазып жүрген Кереев, Қалмақов сияқты мамандардың еңбектерімен таныстық. Институтта облыста мекендейтін төрт халықтың – қарашайдың, черкестің, абазиннің, ноғайдың өкілдері бірлесе еңбек етіп келеді. Филология ғылымының докторы Ләйлә Бекизова – черкес әдебиетімен қатар ноғай әдебиетін де терең білетін ғалым. Оның орыс тілінде шыққан “Ноғай әдебиеті хақында сөз” деген ғылыми очеркі аса бағалы. Ноғай әдебиеті мен фольклорын зерттеушілер Құрманқұлова Шаһидат, Секалиев Әшім ғылым жолына берік қадам басқан жандар екені аңғарылады. Шаһидат ноғай әдебиетінде очерк жанрының

қалыптасуын, Әшім ауыз әдебиетін зерттеп жүр екен. Абазин әдебиетін тексеретін Владимир Тугов пен черкес фольклорисі Махмұт Мижәев – талапты еңбеккерлер.

Жазушылардың және әдебиет зерттеушілердің бірлесе күш қосуымен ноғай фольклоры мен әдебиетінің бірсыпыра нұсқалары жарық көрген. Кейбір жинақтар орыс тілінде жарияланған. Мұның бәрі ноғай әдебиетін, тарихын, мәдениетін зерттеу жөнінде белгілі көлемде жұмыстар жүргізіліп жүргенін сипаттайды.

“Алыс та болса жақын” ноғай халқының бүгінгі рухани өмірінен аз ғана таныстықтан туған кейбір байқаулар осындай. Сөз реті келгенде бұдан былай есте болар қайсыбір пікірлерді де ескерте кеткен артық болмас.

Алдымен ноғай жазушыларының таңдаулы шығармаларын қазақ тіліне аударуды қолға алса болғандай. Қазақ, ноғай фольклорын салыстыра зерттеу де күн тәртібіндегі күрделі тақырыптардың бірі деп білеміз. Тарих, фольклор, әдебиет, этнография проблемаларына арналған регионалдық мәжілістерге ноғай, қарашай, балқар, құмық тәрізді тілі ортақ халықтар өкілін шақырып отыру жөн болар еді. Ноғайлар арасына фольклорлық экспедиция шығаруға да әбден лайық екендігіне көз жетеді.

Әлбетте, қазақ пен ноғай бөлінгеннен бергі жүздеген жылдарда ағайын халықтың өмір шежіресінде көп құбылыстар орын тепкен. Бірақ біздің мақсат ел мен елді біріктіретін, дәнекерлейтін тұстарды көбірек іздеу ғой. Қанша жырақтап кеткен десек те ноғайлардың қазақпен туысатын тамырлары толып жатыр. Айталық, қазақ халқының этногенезі мәселесін шешкенде ноғай тарихын аттап өтуге болмайды. Эпос, ертегі, тұрмыс-салт жырлары секілді ауыз әдебиеті мұраларында бірдейлік тіпті мол...

Совет еліндегі өзге халықтар сияқты ноғайлар да аз уақыт ішінде үш рет алфавит ауыстырған. Араб, латын, славян шрифтімен басылған еңбектерден бұл халыққа қатысты көп дерек табуға болады. Ноғайлардың қазіргі алфавиті мен

терминдерінде жетілдіре түсетін жайлар бар көрінеді. Әріп талғау кезінде асығыстық, жасандылық орын алғанға ұқсайды. Бұл, әрине, түрколог тілші мамандар ойланатын жеке мәселе... Ноғай тілінде ежелден қалыптасқан тарих, әдебиет, мәдениет, мектеп, мұғалім, қағаз, қалам, хат деген сияқты сөздер соңғы жылдарда жазылмайтын болыпты. Бұл және басқа тақырыптар жөнінде термин мамандары өз пікірін, ұсыныс, ұйғарымын айтуы мүмкін.

Бүгінгі ноғай халқы өмірінде көңіл бөлетін, сүйсінетін құбылыстар көп. Бірнеше өлкеге тарап кеткен аз халық ұлттық тілін, мәдениетін өсіруге, коммунистік құрылысқа белсене араласуға мүмкіндік алып отыр.

1973

АЛПЫСТЫҢ АСУЫНДА

Қазақтың көрнекті жазушысы Ілияс Есенберлиннің шығармашылық жолын шолып өткенде оның творчествосына тән бірсыпыра ерекшеліктер екшеліп көрінеді. Соның бір саласы – жазушы туындылары тақырыбының кеңдігі, қаламгерлік қызығуларының көп қырлылығы, әлеуметтік оқиғалар мен типтерді көрсетудегі батылдығы. Бұл анықтамалардың тасасында талай мағыналы астар жатқанын өскелең оқушы жұртшылық жақсы түсінсе керек. Суреткердің творчестволық белсенділігі деген өте қымбат қасиет. Халқының бұрынғысы мен бүгінгісінің ең елеулі, маңызды жақтарын іздеп, елге ғибрат берерлік істер мен мінездерді талғап ұсыну үлкен саналы ойдан; сүйекке біткен табиғи, таза отаншылдық аңсардан тұмақ. І.Есенберлиннің соңғы жылдар ішінде тындырған еңбегінің түпкілікті сыры оның осындай азаматтық ұмтылыстарынан бөліп қарау мүмкін еместей көрінеді.

Жазушының өзіндік бет алысы, кемелдену кезеңі оның соңғы он шақты жыл ішінде жазған романдарынан айқын танылады. Қаламгер қолынан аталған уақытта туған сегіз

роман қазақ совет әдебиетіне қосылған салмақты үлес болды, автордың өзін әдебиет жасағының ең алдыңғы сапына шығарды. Бұл романдардың көтерген мәселесінің маңыздылығы соншалық – олардың әрқайсысы туралы кезінде көптеген қызғылықты пікірлер туды, жылы лебіздер айтылды. Сондықтан да ол кітаптың бас-басына тоқталып, талдау жасап отырудың өзі артық. І.Есенберлиннің заманалық тақырыптарға арналған “Айқас”, “Қатерлі өткел”, “Ғашықтар”, “Алтын құс”, “Көлеңкемен қорғай жүр”, тарихи оқиғаларға бағышталған “Алмас қылыш”, “Жанталас”, “Қаһар” романдары қазақ, орыс тілінде көп тиражбен таралған. Аталған кітаптардың кейбіреулері еліміздегі және шетелдердегі халықтардың тілдерінде де жарияланған. Демек, бұл шығармалардың орны мен даңқы әдебиет мамандары еместерге де танымал. Сол үшін біз жазушының туындыларына тән неғұрлым маңызды белгілерге ғана қысқаша сипаттама берумен ғана шектелеміз.

І.Есенберлиннің жұртшылық ілтипатына илінген және оның жазушылық мәнерін әйгілеген алғашқы романы – “Айқас” (1966 ж.). Бұл шығарма үшін авторға Қазақстанның Абай атындағы республикалық сыйлығы берілді. Осының ізін ала туған “Қатерлі өткел” (1967 ж.) романы қаламгердің табысы баянды, қадамы құтты екенін дәлелдей түсті. Біздің ойымызша, автордың заманалық тақырыптағы шығармаларына хас өзгеше нақыш, әдемі ажар осы екі романда жарқын көрініс тапқан.

“Айқас” романында қоғамдық өмірдегі аса маңызды мәселе – адамгершілігі пәк жандар мен мансапқорлық дерті мендеген пайдакүнем адамдардың арасындағы тартыс өмір мінездеріне лайық табиғи түрде шешілген. Суреткердің зерек парасаты өмірде толассыз жүріп жататын арлылық пен азғындық, нысаптылық пен дүниеқорлық күресінің терең диалектикасын тануға көмектеседі. Мұндай қайшылық кітапта ғылымға берілген адал еңбекші, жақсы мұраттарға сенетін, сөз бен ісінің арасында жарықшақ жоқ Дәурен Ержанов пен оның

қабілетті, бірақ тақыстыққа бейім шәкірті Нұрке Әжімовтің арасында болатыны белгілі. Адамдық пен аярлықтың айқасы қашан да туралықпен шешіле бермейтіндігін, кейде шындық үшін күресушінің мерт болу мүмкіндігін, сондай жеңілістің өзі өзгелерге ғибраты жағынан жеңіске барабар екенін романның идеялық аңсары аңғартады. Шығарма негізіне алынған күрестер мен тартыстарды мінезге, жағдайға сәйкестендіріп көрсете білуі, әрекеттердің түп себебін ашуы – І.Есенберлиннің қазақ совет әдебиетіне әкелген жаңалығы. Романдық оқиға мен ситуацияны адамдардың қарпайым қарым-қатынастарынан, байланыстар, өштіктер тізбегінен өре білу жөнінен де жазушы көркемдік дамуымызға өз кестесін қосты.

Қазақ әдебиетінде жұмысшы тақырыбына ат салысып, көлемді де, елеулі де туындылар беріп келе жатқан жазушының бірі де І.Есенберлин екенін атап айту керек. Оның “Ғашықтар”, “Алтын құс”, “Көлеңкемен қорғай жүр” романдарында жұмысшы өмірі мен еңбек ортасының жанды мәселелері көтеріледі. Сонымен қатар бұларда адамгершілік, ар, махаббат хикаялары да қатарласа сөз болады.

І.Есенберлиннің тікелей өндіріс өлкесінің адамдарына арналған шығармаларының бір сапалық айырымы – бұларда технологиялық процестер емес, қаһармандардың көңіл-күйлері, сезім, армандары басым айтылады. Бұл да әдебиетіміздің шеберлену, мәдениет арттыру жолында екендігін сипаттайтын жайлардың бірі.

Қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрын дамытуда І.Есенберлиннің қосқан үлесі үлкен. Оның “Алмас қылыш”, “Жанталас”, “Қаһар” атты романдарында халқымыздың XV-XVIII ғасырлар ішіндегі аса күрделі оқиғалары, тарихқа белгілі бірталай адамдар өмірі суреттелген. Жазушы өмірді танудың тарихилық принципіне сүйене отырып, бұрынғы дәуірдің ақиқатын өз кезеңіне сай ерекшелігімен бейнелей білді.

Ең алдымен тарихи зерттеу әдебиетте толық талдауын тауып болмаған, кей тараптан әлі күнге дейін пікір таласын тудырып келген оқиғалар мен адамдар туралы көркем шығарма жазудың өзі І.Есенберлиннің азаматтық тұрғысының беріктігі деп бағалау керек. Ғылымдағы секілді көркем әдебиеттегі жаңа сөз атүсті еліктеуден, өзгелердің ізімен “қауіпсіз” сырғи беруден тумаса керек. Бұрын ешкім бармаған тақырыптық тыңға түсу үшін қаламгерге сана батырлығы қажет. Жазушының тарихи трилогиясы – өткен заманның шындығын қайта жаңғыртқан ірі көркемдік жинақтау.

Бұл романдарда өзінің идеялық-көркемдік шешімін тапқан мәселенің бірі – тарихта жасаған адамдар мен халық бұқарасы іс-әрекетінің белгілі сәйкестікте, бірін-бірі толықтырарлықтай үйлестікте көрінуі. “Алмас қылышта” да орталық кейіпкерлер ретінде ел билеуші хандар, сұлтандар, ақылгөй жыраулар, ру басылары, батырлар жүреді. Аталған шығармаларда бұқара өкілдерінің істері мен ойлары тиісті орын алған. Сондықтан да бұл туындыларда халықтың қоғамдағы күдіретті күші, темірдей тегеуріні жақсы сездірілген. Айбарлы әкімдердің өзі халық қолдамаса, бір де бір келелі мәселені шеше алмайтындығы трилогияда нанымды көрініс тапқан. Мәселен “Алмас қылышта” айтылатын атағы жер жарған Әбілхайыр ханның өзі де соғыс пен бейбітшілік ісін халықтың аңғарына қарап қана шешіп отырғандығы сенімді әңгімеленген.

Тарихи романдарға қойылатын маңызды шарттар қатарына шындық пен көркемдік қиялдың (вымысел) бірлестік табуы мәселесі де қосылады. Өмірде болған, белгілі істер атқарған адамдардың бейнесін көрсетуден гөрі жинақтап, типтендіріп, қиял күшімен жасаған тұлғаның қиын соғатынын өткендегі классик жазушылар ескерген болатын. І.Есенберлин романдарында тарих, шежіреде аты аталатын адамдармен қатар көптеген тың бейнелер жасалған. Мұның өзі жазушының көркемдік дарыны мен шеберлігін дәлелдесе керек. Ал тіпті біздің тарихта белгілі деген адамдарымыздың

өзі көбінесе аңыз күйінде мәлім болып келгенін есте тұтсақ, олардың бейнесін мүсіндеу үшін қаншалық көп ізденіс керектігін түсінеміз. Ертеде өмір кешкен адамдардың ісі мен қайраткерлігінің сипаты, бағыты тарих ғылымында толық анықталып болмауы олардың көркем тұлғасын жасауға қосалқы жүк артпақ. Л.Толстой “Соғыс пен бейбітшілік” романын өзінен бұрын жазылған ондаған ғылыми, публицистикалық, мемуарлық, жартылай көркем шығармалардың нақты жетістігіне сүйене отырып жасағанын білеміз. Европа жазушыларының тарихи роман жаратуына архивтік деректердің толық сұрыпталып, белгілі құбылыстардың бағалы екшеліп болуы көп көмегін тигізгендігіне мысал мол. Ал қазақ әдебиетінде тарихи роман жазуға кейде кедергі, бөгесін тұрарлық себеп – материалдың көбінше саралаусыз жатқандығынан. І.Есенберлин трилогиясының автордың қаншалық қажыр мен сенімді, азаматтық аңсар мен тәуекелді керек еткендігін түсіну қиын емес.

Ұзын-ырғасы бірнеше жүз жыл оқиғасын қамтыған романдар үшін тағы бір қиын асу – тарихта болған немесе болуы мүмкін істер мен тартыстар ішінен ең қажеттісін таңдап алу проблемасы ғой. Талғамы аз қаламгер сан алуан деректер, аңыздар нөпірінен маңызды мен жанаманы ажырата алмай дағдаруы да әбден мүмкін. Сөз болып отырған тарихи романдардың атап көрсетерлік тағы бір ұнамды тұсы – тарихымыздың ұрымтал, жолайрық мезеттеріне тән құбылыстарды саралап іріктей алғандығында. Қазақ елінің іргесі бекуі, іштей бірлесуі, оның тарих сахнасынан орын алуы немесе жойылып кету қаупі секілді аталы әңгімелер трилогияның оқиғалық, идеялық желісін құрайды. Жазушының шығарма үшін оқиға, кейіпкер, сурет бояуларын екшеуіне оларды қажет, зәру мөлшерде қолдануына оның дүниетанымы бірден-бір құбыланама болғаны да түсінікті.

І.Есенберлиннің тарихи романдары – жанрлық жағынан да бірсыпыра жаңалықтар әкелген шығармалар. “Роман-

хроника” жанрының өзіндік ерекшелігі, мүмкіндігі бар екендігіне ешкім таласа алмайды. “Алмас қылыш” арқылы автор тарихтың шашыранды фактілерін, белгілі дүниетаным, эстетикалық мұрат биігінен қарап, қамшының өріміндей жымдастыра тізіп келтіреді. Бұл фактілер жалаң санама тізбек болып қалмай, көбінше қаһармандар өміріне, халық тағдырына қатысты беріледі. Әрбір дамыған әдебиетте жанрдың барлық түрі орын алуға тиіс. Оның әрқайсысының өзіндік ажары, салмағы, сипаты болмақ. Оқиғаның хроникалық жағы басымырақ баяндалатын шығармаларда қаһармандардың ішкі дүниесі кемірек суреттелетіні белгілі. Біз әрбір жанрдың өз талабымен келгенде ғана шығарманың шын келбетін тани аламыз.

“Алмас қылыш”, “Жанталас”, “Қаһар” романдарының алғашқысында роман-хрониканың сипаты көбірек байқалса, соңғы екеуінде тарихи роман белгілері молырақ. “Қаһар” романында адам мінезін даралауға, психологиялық талдауға ерекше көңіл бөлінгені анық. Бұл шығармалардың бәрі де оқушы жұртшылықтың сүйікті кітаптарына айналған. Соңғы жылдарда қазақ әдебиетінің тақырыптық аумағын, көркемдік ізденістерін, идеялық өрістерін, соны серпіндерін сөз еткенде бұл шығармалардың орны мен мәнін алғы кезекте айтамыз.

І.Есенберлиннің тарихи романдарының идеялық-көркемдік ерекшеліктері – арнаулы зерттеулерді керек ететін күрделі құбылыс. Бұл арада тағы да бірер мәселеге көңіл аударуды жөн көреміз. Ол – жазушы романдарында қазақтың ауыз әдебиеті, көркемдік дәстүр қалыптастырған тәсілдердің орнын тауып, қызғылықты түрде қалануы. Тарихтың құбылмалы сан кезеңдерін философша түйіндеп, социологша талдайтын, шежірешіше тізетін айтушы (повествователь) бейнесі осы романдарда кең түрде көрінген. Біздің бай эпосымызда сан ғасырдың шындығын тұжырымдап, халықтың бүкіл рухани көркемдік жетістігін кейде шолып, кейде нақтылап баяндайтын айтушының орны бөлек қой.

І.Есенберлин романдарында да осы дәстүр өзінің жалғастығын тапқан.

Тарихтың өзге жұртқа көмескі талай беттерін дана ақынға, Бұхар жырауға айтқызу тәсілі де жарасымды. Ал жыраудың сөзімен шежірені де, аңызды да, тіпті ертегіні де сөйлету шындықтың шырқын бұзбайды. Бір есептен алғанда І.Есенберлин романдары тарихи эпостың қызметін атқарып тұрғандай. Ал жүздеген жылдарда өшпеген эпосымыздың жақсы қасиеттерін бойына сіңіре білу қазіргі шығарма үшін де маңызды нышан деп қараса болады.

Баяндаудың тартымдылығы және бірінен-бірі табиғи туындап отыратыны да аталған романдарды қазақ әдебиетінің ең жақсы, сұрыпталған, өміршең дәстүрімен үндестіреді.

Қазақтың ауыз әдебиетіндегі мейлінше пыншыл, жан-жақты жетілген жанрлардың бірі айтыс болатын. Айтыс үлгілерінде драманың анық элементтері бар екендігін зерттеушілер көптен бері-ақ байқаған. Ал айтыс формасын прозада, романда қолдану жөнінде І.Есенберлин тапқырлық жасағанын көреміз. “Алмас қылышта” қазақ елінің жүздеген жылдарда басынан кешкендерін шежірелеп көрсетуге екі ақынның – Қазтуған мен Қотанның кезектесіп айтысу диалогтары өте қолайлы болып шыққан. Мұның өзі, іздей білсе, ауыз әдебиетіміздің түрлі жанрларының мүмкіндіктері жазба әдебиетіміздің бейнелеу құралдарын байыта алатындығын аңғартады.

І.Есенберлиннің тарихи трилогиясы – қазақ совет әдебиетінің тарихи роман дәстүрін дамыта түскен, өз тарапынан жаңа жетістіктермен байытқан, ыждаһатты ізденістен халқымыздың көркемдік дәстүріне сүйенуден туған тамаша туынды. Бұл шығармалардың бойындағы кездесетін жекелеген көркемдік нұқсандар олардың принциптік, жаңашылдық маңызын, тәрбиелік, танытқыштық қасиетін кеміте алмаса керек.

Бұл күнде жасы алпыстың асуына шығып, қаламгерлік кемел кезеңіне келген Ілияс Есенберлиннің қоғамдық

саладағы істері өз алдына бір төбе. Оның әдебиеттегі жемісті еңбегін партия мен үкіметіміз бағалап, “Құрмет белгісі” орденімен наградтағаны мәлім. Біз аға жазушының алдағы кезде де өнімді еңбек етіп, өмірлі туындылар беруіне, творчестволық жаңа асуларға өрлеуіне тілектеспіз.

1973

ЖАҢА ГҮЛСТАН

I

Әрбір елдің ерекшелігі тосын көзге жаңа ашылған кітаптай әсер ететіні белгілі. Оның түрлі тарауынан тың жаңалықтар, таңсық көріністер кездесе бермек. Бір ғажабы – кейбір елдерге барғанда ескі бір танысыңды көргендей, бұрын жадында сақталып келген құбылыстарға қайтадан қауышқандай боласың. Қазақстан жазушыларының құрамында Түркіменстан астанасы Ашхабадқа барып қайтуым маған дәл осылай әсер етті. Тұңғыш рет келіп отырған ел мен жер тарихының талай-талай кезеңдері ойға оралды, түбі бірге туыстықты сипаттайтын фактілер бірінші кезекке шықты. Ал ондай тұстар аз емес екен... Бір шежіре аңызда қазақ пен түркіменді бір атадан таратады. Ағайынды екі ұлдың аты Сейілхан мен Жайылхан болып келеді. Сейілханнан – түркімен, Жайылханнан – қазақ туады. Аңыз бен шындық арасы қаншалық бірлестік табатыны өз алдына бір мәселе. Екі халықты осылайша жақындатып көрсететін шежіренің туу сыры да тегін болмаса керек. Әсіресе халық пен халықты бауырластыратын белгілерді көбірек іздейтін біздің дәуірімізде әлгіндей аңызды сөз етпеске, ілтипат жасамасқа болмайды. Ал қайсыбір аңызда да ақиқаттың елесі жататыны ежелден аян. Түркімен шайырлары өз елін кейде “Сейілхан” деп атап келгені де мәлім.

Қазіргі түркімен мен қазақтың құрамына енген рулардың біразы IX-X ғасырларда Сырдария бойында оғыз-қыпшақ

бірлестігі қарауында болғанын да тарих деректері растайды. Қорқыт атына байланысты оғыз эпосының алғашқы баптарында дәл осы кезеңнің шындығы елес беретіні де анық. Шындығында Қорқытты бұл халықтардың қастер тұтуында, оның өміріне қатысты ғажайып қызық әңгімелерді ғасырлар бойында сақтап келуінде терең мән жатыр. Уақыт өте келе Қорқыттың қадірі мен қасиетін түрліше бағалаушылық орын тепкен. Қазақта “Күй атасы – Қорқыт” деген аса қымбат куәлік, “Қорқыт” атты керемет күй бар. Біздің маман зерттеушілеріміз бұл сөздердің сырына ой көзімен қарауға тиіс деп ойлаймыз. Жалпы Қорқыт туралы аңыздар мен айтуларды (предания) жеке жинақ етіп шығаратын да мезгіл жеткендей. Қорқыт сағанасының замандар көлемінде Қазақстанда, Сырдария бойында сақталғаны, сағананың қираған орнын жергілікті халықтың әлі күнге дейін ұмытпай келуі көңіл бөлетін мәселе. Бұл ретте Қорқыт сағанасын қалпына келтіру жөнінде Қазақстанның мәдени мұраларды қорғау қоғамы тарапынан жасалып жатқан игі әрекет құптарлық деп білеміз. Міне, осы Қорқыт тақырыбының өзі қазақ пен түркімен ғалымдарын бірлесе зерттеуге шақыратын, тарихтың көп құпиясын ашуға итермелейтін түбірлі тақырыптың бірі екеніне көз жетеді...

Ал қазақ пен түркімен қатар жырлап келген “Көрұғлы” туралы да ұзақ тоқталуға болар еді. “Көрұғлы” тек осы екі халықта ғана емес, Орта Азияның өзге де жерлерінде де кең таралған. Таңқаларлық тамаша көріністің бірі – қазақ арасында “Көрұғлының” тек өзіне ғана тән әуен сөзбен айтылып келгендігі. Күні бүгінге дейін барлық елдердің ішінде “Көрұғлыны” тұтас, өз әнімен жатқа айтатын жыршылар қазақ арасында кездесуі бұл жырдың халық жүрегіне қаншалық сүйікті болғандығын сипаттаса керек. “Көрұғлы” жыры да талай ел білімпаздарының басын қосатын бірегей тақырып болып табылады...

Ауыз әдебиетінің эпостан өзге салаларында қазақ пен түркімен халықтарына ортақ мазмұндар толып жатыр.

Түркіменнің классикалық әдебиеті өкілдерінің шығармаларынан да мол сарындастық, үндестік, мұраттастық аңғарылады. Келешекте, айталық, Мақтымқұлы, Кемине, Молланепес секілді шайырлар шығармаларын қазақ әдебиетімен салыстыра зерттеген кісілер бұл саладан да сан түрлі жақындықты табуы мүмкін.

Фольклор мен тілдің мысалдарын салыстыра тексеру арқылы көптеген ұмытылған немесе көмескіленген ұғымның дәл мәнін табуға болатыны да байқалады. Сөз реті келгенде айта кетейік, біздің тілші мамандарымыз түркі тілдерінің салыстырма сөздіктерін жасауға кіріссе – аса пайдалы тарихи жұмыс атқарар еді. Мәселен, түркі тілдерінің қыпшақ, оғыз, қарлұқ тобының бір-бір тілін алып сөздік тізсе, бұлардың арасындағы бірыңғайлық пен айырмашылықтың көлемі мен сипаты мейлінше айқындала түсер еді. Қайсыбір терминдерді саралауға, ортақ ұғымдарды екшеуге, сөйтіп тілдердің бұдан былай жақындасуына мүмкіндік молаяр еді. Біздің бүгінде кейде тосырқап, кейде түсінбей жүрген сөздеріміздің біразы бір тектен шыққанын ондай сөздіктер нақтылы ұқтырар еді.

Бауырлас халықтың өткендегі ең ұлы шайыры – Мақтымқұлы шығармалары түркімен поэзиясының інжу-маржаны болып саналады. Біз түркімен жерінде жүргенде Мақтымқұлының өшпес шерлері (жырлары) жадымыздан шыққан жоқ. Орта Азияның классик ақындары ішінде қазақ тіліне ең сәтті аударылғандардың бірі – Мақтымқұлы. Біздің тілге зергер, бейнелеуге кемел ақынымыз Ғали Ормановтың елеулі еңбектерінің бірі Мақтымқұлын қазақша сөйлетуі десек артық емес.

Түркімен әдебиеті мен фольклоры өте бай. Ұлы шайырлар есімі түркіменде Мақтымқұлы, Кемине, Молланепестермен ғана шектелмейді. Бұлардың сыртында да талай-талай аты әйгілі ақындар бар. Түркімен әдебиеті тарихының бір өзгешелігі – оның ерте дәуірлерінде бірсыпыра дарынды өкілдерінің өз шығармаларын парсы тілінде тудыру дәстүрі. Білікті зерттеушілердің көрсетуінше, түркіменнің

дастандық эпосы үлкен екі топтан тұрады. Оның түркі-оғыз бұтағын құрайтындар: “Шахсенем мен Ғаріп”, “Әсіл мен Керім”, “Тайыр мен Зухра”, “Көрұғлы”, “Саят пен Хемра” сияқтылар. Дастанның енді бір тобы өзінің туысы жағынан парсы тілдес әдебиеттерден ауысқан деп есептеледі. Олар: “Шабәхрам”, “Мәлике Диларам”, “Гүл мен Санубұр”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Жүсіп-Зылиха”, “Қорлыға мен Хемра”, “Гүл мен Бұлбұл”. Міне, осы дастандардың мазмұндық, көркемдік кестесін зер салып қараған кісі олардың көп тарапта қазақ эпосымен ішкі үндестіктері мен бітімдестіктерін табуы кәміл. Бірақ мұндай жұмыстар болашақтың үлесі болып қалып келеді.

Тілі, тарихы, тегі жақын халықтар әдебиеті мен фольклорын салыстыра зерттеу – күн тәртібінде тұрған келелі мәселе. Орта Азия мен Қазақстан, Сібір, Кавказ, Еділ бойы халықтарының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті тарихы очерктерін жасау қажеттігі де соңғы жылдарда жиірек айтыла бастады. Сондай үлкен ғылыми жинақтауларға барудың алғы сатысы әдеби байланысты түрлі деңгейде зерттеп шығу болмақ. Бұл салада бастамашылық істің бір тармағын Қазақ ССР Ғылым академиясы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қолға алып отырғаны – сүйінерлік фактілердің бірі.

Түркімен жерінде біз туысқан халықтың күй музыкасын талай рет қызыға тындадық. Бізге түркімен күйлері көп жағынан Батыс Қазақстан күйлерімен сарындастай болып сезілді. Бұл, әрине, музыка маманы емес адамның жалпы әсері болар. Дегенмен, түркіменнің ұзақ төкпе күйлері біздің құлағымызға таныс ырғақтай жарасымды естілді.

II

Ашхабадта өткен әдеби мәжіліс “Орта Азия республикалары мен Қазақстандағы революциялық қозғалыс, социалистік құрылыс және олардың әдебиеттегі көрінісі” деген тақырыпқа арналды. Бұл тақырып бойынша негізгі

баяндаманы Москва ғалымдары И.С.Брагинский, С.З.Кедрина, С.Г.Османова, Ю.И.Суровцев бірлесе әзірлеген екен. Бұған қосымша Орта Азия мен Қазақстан республикаларынан бір-бір баяндама тыңдалды. Бізден “Октябрь революциясы туралы документті проза” деген тақырыпқа Қазақстан Жазушылар одағының секретары, “Жұлдыз” журналының бас редакторы, жазушы Ш.Мұртазаев баяндама жасады, көрнекті прозаик Х.Есенжанов пен сыншы Н.Ровенский жарыссөзге шығып сөйледі. Үш күнге жуық созылған мәжілісте жалпы совет әдебиетінде, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстан әдебиетінде тарихи-революциялық тақырыптың меңгерілуі, мұның әлемдік жаңашыл маңызы, көркемсөз шеберлерінің кезеңдік табыстары, принциптік жаңалықтары, бұл тақырыпты игерудің барған сайын тереңдеуі туралы көптеген қызығлықты пікірлер түйілді, терең теориялық тұжырымдар жасалды, әлі де алмаған көркемдік асулар нұсқалды. Ашхабад мәжілісі совет әдебиетінің үлкен бір саласына жан-жақты бір қорытынды жасау жолында пайдалы кеңес болды дей аламыз.

Ең басты олжамыз – түркімен халқының бүгінгі тұрмысы мен мәдениеті, рухани әлемі туралы азды-көпті жанды әсерлер алуымыз болды. Ашхабадқа барған күннің ертеңіне бүкіл Орта Азия мен Қазақстаннан барған жазушыларды түркімен әдебиетінің ақсақалы Берді Кербәбаев үйіне қонаққа шақырды. Бұл сирек кездесетін, көңілді тойдырған өзгеше мазмұнды кеш болды. Туысқан республикалар жазушыларының өкілдері сағынып көріскен бір атаның баласы секілді үлкен ағаның кеп дастарханы үстінде келелі сұхбат құрды. Мұнда айтылған сөздер әдеттегі шараппен шадыман құрған отырыстар сөзінен өзгешелеу еді. Сөйлеп, тілек білдірушінің қай-қайсысы да Орта Азия мен Қазақстан әдебиеттерінің тарихи, табиғи байланыстарын қысқаша шола отырып, бұдан былай қарым-қатынасты күшейте беру қажеттігіне тоқталды.

1947 жылғы зілзала, жер сілкінуден кейін қайтадан бой көтерген Ашхабад шаһары – көкпенбек ағашқа көмкерілген

түзу көшелі, биік үйлі көркем қала. Тағы бір ұнамды нәрсе – мұнда тарихи оқиғалар мен далаларға арналған жәдігерлердің жасалып жатқандығы. Ашхабадтың орталық алаңдарының бірінде Ұлы Отан соғысында қаза болған ерлерге арналып тастан биік ескерткіш орнатқан. Шаһарға жақын жерде революция құрбандықтары – ашхабадтық тоғыз комиссарға сағана соғылған. Түркімен әдебиетінің асқар биігі – Мақтымқұлының ескерткіші де жұртшылықтың ағылып келіп тұратын қастерлі орындарының бірі.

Біз Ашхабадтың батыс жағындағы тарихи оқиға орны – Көктөбені де барып көрдік. Бұл – 1881 жылы Орта Азияның тәуелсіздігі үшін патша әскеріне қарсы ең күшті қарсылық көрсеткен қамал. Жаужүрек түркімен сарбаздарының зеңбірекке қарсы қолданар амалы болмай, қырғын тапқан жерінде ескі дуалдың топырақ үйіндісі жатыр. Мәдениет мұраларын қорғаудың республикалық қоғамы бұл жерге белгі-ескерткіш қоймақ екен.

Ашхабадқа жақын жерлерде табиғаттың өзі жасаған ескерткіштер де қайран қалдырады. Соның бірі – қалаға қырық шақырымдай жерде, Копетдаг тауының арасына, шекараға жақын жерде орналасқан Фируза курорттық алқабы. Мұнда Түркіменстан Жазушылар одағының, өзге де көптеген мекемелердің демалыс үйлері бар. Елді бұл атырапқа көбірек тартатын – жергілікті халық ерте заманда шейіт өлген ағайынды жеті жігіт пен бір қыздың бейнесі деп санайтын бір түбірлі, сегіз бұтақты зәулім шынар ағаш. Аңызак ыстық, керімсал самал соғып тұрған Ашхабад айналасына қарағанда Фируза кентіне бізді арнайы ертіп апарған атақты түркімен жазушысы Қыдыр Дерьяев ақсақалға алғыс сезімімізді айттық.

Түркімен жерінің тағы бір тамашасы – тау астындағы табиғи Бахарден көлі. Жер бетінен 150 метр төмендегі көлдің ұзындығы 70, көлденені 30 километр, тереңдігі 16-18 метр келеді деседі. Көлдің қысы-жазы бір қалыпта тұратын жылы суы көп кеселге (ревматизм, радикулит, т.б.) шипа білем. Бахарденге таяу жерде орналасқан Арчман атты бүкілодақтық

санаторий суының да осындай қасиеті бар. Бахарден ауданының атағы курортымен, табиғи көрікті жерлерімен ғана емес, мақташылар, малшылар еңбегімен де шыққанына мысал көп. Аудандық партия комитетінің секретары Ханмамедов Аннагелді бұл өңірде қуаңшылыққа қарамастан жоғары сортты мақта өсірілетінін айтты...

Ашхабад шаһарында көрген ғажайыптың бірі – кілем тоқу фабрикасы еді. Фабриканың жылдық өнімі сырт көзге қарағанда онша көп емес – 2700 метр кілем ғана. Бірақ мұнда кілемнің әр сантиметрі қол еңбегімен, “инемен құдық қазғандай” орасан қиындықпен тоқылады. Соншама ауыр еңбектің зейнеті де көрініп тұр. Мұнда тоқылған кілем алтындай бағалы, ұрпақтан ұрпаққа кетерлік сапалы. Екі шебер төрт шаршы метрлік кілемді үш айда тоқиды. Кейбір кілемдерді кестелеу үшін бір жарым миллион рет әдіптеледі екен. Мұншама ауыр еңбек қаншама шыдамдылықты, ұқыптылықты керек ететінін көргенде кілемші әйелдердің суретшіден зыят дарындылығына, ғасырлар бойында қалыптасқан ұлы өнерді жоғалтпай келе жатқанына сүйсінесің. Машина, станок арқылы кілемді әрі тез, әрі ажарлы етіп шығарудың да құпиясы белгілі ғой. Сонда да болса ол кілемдер, қолдан тоқылғанның ширегіне де келмейді екен. Кілемшіліктің үзілмеген дәстүрі бізді таң қалдырды.

Біз Ашхабад кенттік (селолық) ауданының “Совет Түркіменстаны”, “Социализм” колхоздарында болдық. Түркіменнің жеріне ырыс әкелген Қарақұм каналының күдіретін сездік. Айнала аптап құм жайлаған қуаң өлкені жарып келген ұзындығы 850 километр Қарақұм каналы дүние ғажайыптарының бірі десе болады. Осы каналдың нәрлі суы табиғатты да, адамды да көркейтіп тастаған. Мыңдаған гектар тың жерлер игеріліп, каналдың екі алқабына ондаған жаңа колхоз, совхоз орнаған. Осының бәрі совет адамының өз қолымен жасалған игілік екендігі ерекше мақтаныш сезіміне бөлейді.

“Совет Түркіменстаны” колхозының даңқты еңбек жолы колхоздың музейінде жақсы көрініс тапқан. Мұнда колхозды осыншама биікке көтеруге тер төккен, бейнет шеккен ардагерлердің сурет галереясы бар. Колхоздың өсу жолын түрлі плакат, диаграммалардан да, колхоз тарихы туралы документті фильмнен де көруге болады. Колхоз ауылының сырт көрінісі қандай сәнді болса, адамдардың рухани деңгейі де биік жатыр. Ал көкөніс өсіретін, қуаты мен даңқы бұдан кем түспейтін екінші бір колхоз - “Социализмде” өз өнімдерін өңдеп, консервілейтін арнайы заводтары бар. Мұнда машина мен трактор саны екі жүзге жетеді. Колхоз бастығы СССР Жоғары Советінің депутаты Қуаныш Оразовтың іскерлігі, коллектив мүддесі үшін күресе білетіндігі көзге айқын шалынады. Бүгінгі колхоз жетекшілерінің озық типін Мұратберді Софиев, Қуаныш Оразов секілді басшылар тұлғасынан танығандай боласың. Ашхабад селолық ауданы партия комитетінің секретары Оғұлсанам Жұмаева да халықтың қасиетін жанымен ұққан парасатты, пайымды басшылардан екені аңғарылады...

Біз түркімен жерінде жүргенде шын меймандостық пейілмен, туыстық тілекпен өте жақсы шырай көрсеткен, әр сапарымызға жолбасшы болған аға жазушы Бекі Сейтақов, “Тоқпақ” сатиралық журналының редакторы Байрам Жүтдиев, ақын Ахмет Құрбаннепесов, драматург Ораз Ақмамедов, әдебиетшілер Ханұғлы Тәңірбердиев, Аманмұрат Баймұратов жолдастарға алғысымызды айттық. Бұлардың және басқа бауырлардың қарапайым, табиғи ажары, елгезек қызметі естен шықпастай елеулі болды.

Аз күнде Түркіменстан сынды кең өлкенің сырына қану мүмкін емес. Бірақ біз ең маңызды нәрсе түркімен халқының қазіргі қаһарман ісін, болашаққа деген сенімін, өскен биігін, өршіл мұратын пайымдадық. Бір кезде шөлстан, құмстан атанған жердің жаңа гүлстанға айналғанын көрдік.

1974

СЫР САЗЫ

Біз көпке дейін қазақ әдебиетін, мәдениетін ғасырлар бойы нәрлендіріп келген бұлақтың бірі – шығыс әдебиеті, мәдениеті екенін мойындамай келдік. Тіпті, Мұхтар Әуезов секілді даналарымыз қазақтың көркем өнерлігінің бір қыры Шығыспен байланысып жатқанын дәлелді етіп ұғындыра тұрса да, бұл ақиқатқа мән бере қоймадық. Сыр бойы шайырларының творчествосы тексерілмей келгеніне, олардың еңбектері өте аз басылғанына, басты себептің бірі осы.

Сырдария өлкесі замандар бойында қазақ халқының ғана емес, бұл күнде басқа елдердің құрамына енген талай тайпаларды, үлкен рулардың, берлестіктердің отаны болған ғой. Өте көнеге бармай-ақ, сонау IX-X ғасырларда бұл өңірді оғыз, қыпшақ қабилалары жайлағанын айтсақ та жеткілікті.

Сыр бойының ақындық өнерінде өзіндік көптеген сипаттар бар екенін қазақ әдебиетін көп зерттеген ғалым Е.Исмаилов дәл тауып айтқан еді. Оның “Ақындар” атты кітабында Сырдария жыраулары мен шайырларының қымбат мұрасы туралы ғылыми терең байқаулар, тұжырымдар мол. Соның бірі – бұл өлкеде жазбаша шайырлық пен ауызша ақындықтың қатар дамығандығын атап көрсетуі. Зерттеушілік мәдениетіміз өскен сайын өткендегі мұраны толығырақ, тереңірек тексеру нышаны байқалып келеді. Бір кезде кітаптарда аттары ғана аталып өтетін Базар жырау, кете Жүсіп, қаңлы Жүсіп, Омар, Тұрмағамбет, Бұдабай секілді шайырлардың шығармалары жиналып, олардың алды кітап та болып шықты. Бұған мысалға Тұрмағамбеттің “Назым” атты жинағын алсақ та болады. Басқа ақындар еңбегін зерттеп, елеулі шығармаларын басып шығару уәзипасы да күн тәртібінде тұр...

Міне, осы аталған және басқа ақын, жыраулардың шығармаларын басып шығару – зерттеу ісінің бір жағы ғана. Біз бұл өлкеде күшті дамыған жыршылық, термешілік өнерін жандандыру мәселесін көтергелі отырмыз. Бұрынғы кезде күні-түні жыр айтып, тыңдаушыларын риза еткен

жыраулардың көп болғаны белгілі. Қазақстанның көпшілік жерінде ондай жыраулар, термешілер өнері бұл күнде ұмытылған. Жыраулық терме дәстүрінің жоғалмаған, өнер көздері бітелмеген өңірі – Сырдария өлкесі, соның ішінде Қармақшы аймағы.

Қай бір өнердің де ерекше дамыған, дәстүр салған, даңққа бөленген жерлері болады. Жыраулық терменің Қазақстан бойынша бір заманда биік шоқысындай болған өнерпаздар Сырдың дәл осы атырабында туып, өмір кешкені айқын. Ұзақ жырды да, қысқа толғауларды да өзіне лайық сазымен, назымен нақышына келтіріп айтатын теңдесі жоқ, сұлу терме осында сақталып келген. Терме айту үрдісі өзге жерлерде де жоқ емес. Дегенмен, олардың қай-қайсысы да мазмұны, әсерлілігі, байлығы жағынан Сыр бойы термесіне барабар келе алмайды... Термелердің Қазақстанға кең таралмай келгені бұл жанрға деген жанашырлық, ықылас болмауынан. Әйтпесе құлағы үйренген кісіге терме саздары Тәттімбет күйлеріндей терең, Біржан әндеріндей асқак, Құрманғазы күйлеріндей қуатты. Жүздеген тыңдаушыны ұзақ түндерде сиқырлап алғандай тапжылтпай отырып тыңдататын, жасты да, кәріні де толғандыра алатын терме сазының әрі мен нәрін тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Ол саздардан мың жылдардың сарыны еседі. Әрбір өлеңнің ырғағына, құрылысына, мазмұнына сәйкес терменің де сазы өзгеріп отырады. Бірде одан канша қиындық көрсе де, қайтпайтын халық қажыры, өктем өршілдігі, бірде айықпас мұны мен асыл арманы анырайды. Қысқасы, терме сазы өзгеше әсем, мәнді саз. Оның ырғағы домбыраға да, қобызға да, сырнайға да қатар жарасып, үйлесіп өзгеше өрнек тауып кете береді. Қобыздың қайғылы үні әннің әсемдігі, күйдің сырлылығы терме сазында бас қосқандай. Бұл біздің дәуірімізге сан ықылым замандардың көркемдік шындығын жинақтап жеткізе білген көне өнердің жәдігері дегіміз келеді. Терме

сазы халық жүрегінің нәзік пернелерін шертіп, тіл жеткісіз ләззатқа бөлей алады...

Қазақтың ғасырлар бойында жасалған қымбат қазынасы – эпосты ұмыт қалдырмай, әулеттен-әулетке жеткізген жыршы, жыраулардың бір кереметі әуен сазында болатын. Жыр текстің тақпақтап айтқанға бола ел түн ұйқысын төрт бөліп жиналмас еді. Меруерттей тізілген сұлу жырға сәйкес мінсіз мақам, ажарлы әуен керек болған. Жыршы, жыраудың жадында сан мыңдаған өлең жолын ұстай білетін қабілетімен қатар, әншілік дарыны да шарт болғандығы осыдан. Сонымен замандар өте келе эпосты, толғауды тек өзіне лайық, тыңдаушыға ұнамды, ұзақ айтыста шаршата бермейтін айрықша ән әуенімен орындау дәстүрі қалыптасқан. Біздің жыраулық сазы деп отырғанымыз осы...

Біз сөз еткелі отырған Қармақшы жерінде алғыр ақындар, жүйрік жырау, сараман шайырлар көп болған. “Түлді көріп гүл өседі” дегендей бұл өңірде шайырлық пен жыраулық (жыршылық) өнер өзіндік тамаша дәстүр қалыптастырған. Жырды, толғауды атадан балаға мирас етіп, жалғастырып айтушылықтың өте сирек, қымбат мысалын да осы өмірден кездестіреміз. Мәселен, Сыр өлкесіне қанықты әрі сүйікті терме әуендерін таратушының бірі Жиенбай жырау болса, оның өнерін баласы Рүстембек, немересі Көшеней нақышына келтіре дамыта түскенін көреміз. Сырдың терме саздарын бабына келтіріп айтып, соңғы жылдарда жарқ етіп көзге түскен, келешегінен үлкен үміт күттірген, дарқан дарын иесі Көшенейдің арамыздан мезгілсіз кеткені бұл өнер үшін ауыр шығасы болды. Көшенейдің біраз термелері магнитофонға жазылып алынды, кейбір әндері пластинкаға да түсірілді. Бірақ оның айтуымен “Көрұғлы”, “Қыз Жібек”, “Қобыланды”, “Алпамыс” секілді ұлы дастандарды жазып алуға мүмкін болмай қалды. Бұрынғы жыраулардың ұзақ жырды қалайша айтқанын халыққа кеңінен таныстыру үшін Көшеней сынды кең дауысты, көсіліп шабатын, шеберлігі кемел орындаушылар керек қой... Аз жасаса да өнерде өзіне лайық

орын алған Көшеней Рүстембеков есімі музыка фольклор тарихына енетіні кәміл.

Біз жақында Қармақшы ауданында болған кезімізде жыраулық терме сазымен айта білетін кісілерді кездестірдік, ал кейбіреулері туралы білетіндерден есіттік. Біздің аңғаруымызша, Сыр бойында, Қармақшы жерінде жыраулық терме дәстүрін жандандыруға негіз толық. Мұнда терме айтушылар қатары қалың. Сыр бойының саңлақ шайыр, жыраулары: Базар жырау, Ешнияз сал, кете Жүсіп, Жиенбай, Тұрмағамбет, Омар, Рүстембек, Көшеней туып өскен қазіргі Ленин атындағы совхозда термені ежелгі ажарымен айта алатындар баршылық екен. Біз солардың кейбіреулерінің орындау нақышымен таныстық. Осы төңіректегі термешілердің әуен, лебізін магнитофонға жазып алып, қымбат мүліктей қастерлеп жүрген кісінің бірі – орта мектеп мұғалімі Сүйімбай Ақпаев бізге бірсыпыра орындаушылардың мақамын тыңдатқызды. Сүйімбайдың магнитофон ленталары әлденеше кеш тыңдауға жетерлік пе деп қалдық. Сүйімбай Ақпаевтың өзі де термені әдемі толғай алады екен. Оның айтуынша, Ленин совхозында тұратын, жыраулық термені шебер орындайтын Тұңғышбаев Жаппар, Бейсембаев Берман, Қуанышов Кәжденбек секілді есімдерді есіттік. Бірақ оларды тыңдаудың орайы келмеді.

Бұл өлке шын мәнінде жыраулар (жыршылар) отаны екенін дәлелдейтін мысалдар мұнан кейін де кездесе берді. Жасы жетпістен асқан, он жылдан бері көзі көрмей ғарып болып қалған карт жырау (жыршы) Мақан Бердібековтің өз тағдырын өлеңдетіп, термелерін айтуы жан тебіренерлік оқиға болды. Өнер адамының, дарынды, тағлымды жанның катігез кеселдің тұзағына душар болғаны, дәрігерлік емнің шарасыздығы шерлі сыр болып естіледі. Ал осы қарияның ұлы совхоз клубының меңгерушісі Бекдәулет Мақанов та термеге икемділігі бар екенін байқатты. Сондай-ақ күйші Рахатов Зайырдың терме орындау мәнері де ұнамды әсер қалдырады. Бұл айтып отырғанымыздың бәрі де бір ауылдың адамдары

екенін ескерсек, термешілік өнерінің түп негізі жоғалмағанын танимыз.

Жыраулық термені сазына салып айтатын кісілер ауданның өзге жерлерінде де бар екен. “Ақжар” совхозының орта мектеп мұғалімі Әлихан Әбдіровтің де терме ырғағын келістіре салатынын көрдік. Ол “Көрұғлының” бірнеше тарауын тамаша орындап берді.

Қармақшы ауданының орталығында тұратын белгілі айтушылармен кездесудің реті келмеді. Тек Әбдірәсіл Жұбатқановтың үнін магнитофон жазбасынан тыңдадық. Кең тынысты дауысы бар Әбдірәсіл өнері аудан, облыс қана емес, республика көлемінде таныстыруға тұрарлық деп білдік. Біз терме сазының ел таныған айтулы шеберлерінің бірі – Шәмшат Төлепованың лебізін ести алмадық. Сыр өлкесін жақсы білетін фольклорист мамандардың айтуынша, Шәмшат – жыраулық термені осы күнгі үздік орындаушылардың бірі. Қармақшы елі терменің дүлдүл пырағына мінетін үміткер деп есептейтін – кешегі Көшенейдің туған інісі Бидас Рүстембековтің де ата дәстүрін жалғастыруға барлық мүмкіндігі бар.

Жыраулық терменің бұл өлкеге кең таралғандығы және халыққа қадірлілігі соншалық – мұнда атақты термешілер даусын магнитофонға жазып алып тыңдаушылар көп. Шаруашылықтың тығыз, жауапты күндерінде, үлкен жиындарда, көп адам бас қосқан жерде жазып алынған термені орындау жұртты бір сөйілігіп, серпілтіп тастайтын тамаша тәсілге айналған. Мәселен, Көшеней Рүстембековтың жырын жазып алғандар екінің бірінде дерлік кездесе береді. Мұның бәрі елдің терме сазына, осы бір көне де көрікті жанрға деген өшпеген іңкәрлігін айқын танытады. Термешінің үні естілген жерге халықтың ағылып келетінін көп мысалмен дәлелдеуге болатындай.

Сонымен қазақ жерінің ең көп жыршылық дәстүрі, термешілік өнері бұл күнге дейін көркем қалпымен, сәулет, сымбатымен сақталып келгеніне көз жетеді. Ендігі міндет –

сол жыраулық терме сазын Қармақшы ауданының, Қызылорда облысының аумағынан асырып, Қазақстан көлеміне жеткізу. Мүмкін жыраулық терме бізді әлемдік аренаға шығарарлық мақтанышымызға да айналар. Мұндай дәрежеге жету үшін бірсыпыра шаралар жүзеге асырылуы қажет.

Қорыта айтқанда, Сыр бойының шайыр, жырау, ақындарының шығармалары – атақты ақынымыз Асқар Тоқмағанбетовтің дәл тауып атағанындай өзгеше “жыр күмбезі”.

1974

ХАЛЫҚ МҰРАСЫ – ҚЫМБАТ ҚАЗЫНА

Қазақ ауыз әдебиетінің нұсқалары ондаған жылдардан бері жиналып келе жатыр. Әйткенмен фольклористер ат ізін салмаған немесе жете ізделмеген аймақ пен ауыл республика көлемінде де, одан тыс жерлерде де аз емес.

Жақында ғана бізге Шымкент шаһарының тұрғыны, зейнеткер Ақылов Исақұлдан бірнеше хат келді. Әдебиетке ықыласы күшті Исекең ол хаттарында Оңтүстік Қазақстанның сөздері жиналмаған бірнеше акын, шешендерінің мұрасын тізіп жазыпты. Мұны ол түгелдей Шымкент облысының Қызылқұм ауданы “Шәуілдір” совхозында тұратын Омар ақсақалдың айтуынан алған. Исақұл Ақыловтың жіберген деректерінде зерттеуші көңілін аударарлық айтыстар, шешендік сөздер, терме, толғаулар баршылық. Өлендерінің жалпы саны мың жолдан асады. Егер бұл шығармалардың дені (кейде толық, кейде үзінді түрінде) тұңғыш ұсынылып отырғанын еске алсақ, Исекеңнің пайдалы жұмыс тындырғанына көзіміз жетеді.

Енді Омар қария мен оның өзі шығарған немесе жадында сақтап келген өзге ақындар туындыларының сипаты турасында бірнеше сөз. Омар Бәйімбетов жас кезінде ауыл арасындағы жиын-тойларда өлең айтқан, айтысқа түскен. Бірақ ер жеткен кезде ақындық жолын қумапты. Табиғатынан

зейінді, ойы алғыр, сөзге ұста Омекең өзінің әр кезде шығарған сөздерін де, өзгелердің айтқандарын да есінде тұта білген. Омар ақсақалдың ертеректе Теңгеш қызбен бәдік айтысы да көңіл бөлерлік. Әсіресе, бәдік айтыста бірталай қызғылықты шумақтар кездеседі.

Омардың бірсыпыра ақындар жөнінде берген дерегі де құнды. Соның бірі – қазақтың XIX ғасырда жасаған ірі ақыны Құлыншақ Кемелұлының жетпіс жол өлеңі. Заманында дүлдүл ақын саналған, атағы дардай Құлыншақ айтқан жырлардан бүгінге дейін аз ғана шумақ мәлім еді. Құлыншақтың мұрасын толықтыруға мына өлеңдер өзінше бір үлес болып қосылмақ. Сөз реті келгенде айта кетейік, Құлыншақ ақынға тән терме, дастан, айтысты білетін адамдар болса, хатқа салып біздің адресімізге – Қазақ ССР Ғылым академиясының әдебиет институтына жіберсе, алғыс айтқан болар едік.

Біз Омар ойында сақталған өлең-жырлар арқылы бірнеше ақынның есімін қайта тірілтуге дәлел тапқандаймыз. Ең елеулі мәселенің бірі – қазақтың бұрынғы айтысқа түскен ақын қыздарының тізіміне бұдан былай Теңгеш, Жайсаң, Наркүміс аттарын қоса алатындығымыз. Осының өзі аз олжа емес. Сонымен қатар Қаратаудың күнгейі мен теріскейінде өмір кешкен Қалымбет, Мыңбай, Санбай, Өтебақ, Қожамжар, Байсақал, Қайдау, Бекжан секілді жыршы-жыраулар мен шешендердің өлеңі тапқыр сөзі табылуы қуантады. Бұл аталғандардың ішінде тек Сабанбайдың аты-жөні ғана белгілі болатын. Мұның өзі Омар Бәйімбетовтің тапсырғандары түгел дерлік соны естелік екенін аңғартады. Әлбетте, кейбір өлеңдердің авторы дүдәмал айтылған немесе қайсыбір өлеңнің шыққан себебі жаңсақ көрсетілген жерлері болуы мүмкін. Ондай тұстарға анықтық енгізу – зерттеуші мамандар міндеті. Біз қандай да болсын мұраның ішінен нәрі мен сөлін ажыратып ала білуіміз керек.

Ел ішінде ауыз әдебиеті мұрасын неғұрлым жан-жақты жиып алуға ғылыми-зерттеу институтында істейтін санаулы маман фольклоршының мұршасы келе бермейді. Сондықтан

жергілікті жинаушылардың еңбегін ескеріп, ұдайы ұйымдастырып отыру шарт. Осы жұмыс бізде кейде ақсап жатады. Жинаушылардың кейде көз майын тауысып, көп жылдар еткен ісіне салғырт қараушылық фактілері де ұшырасады. Мұндай мінезді әсте құптауға болмайды. Қайта фольклор мұрасын жазып алушыларға материалдық та, рухани да демеу жасап, оларға тиісті кеңес беріп, жаңа еңбекке жігерлендіру қажет. Халық қазынасын жинауда аса көрнекті еңбек сіңіргендерге сый-сияпат көрсетілуі абзал.

Осы ретте тағы бір қадірменді кісінің есімін атап өткіміз келеді. Ол – Қызылорда облысының Қармақшы ауданында тұратын, Сыр бойы ақын, жырауларының өмірбаяны мен шығармаларын тірнектеп жинап, талғап, ССР Ғылым академиясының қолжазба қорына сан мың өлең өткізген, тұтас бір өлке поэзиясын барша бедерімен халық игілігіне қосқан Әлқуат Қайнарбаев. Оның жинаған мол материалы көп кітапқа енген, олар оқушы қауымның қолында. Әлқуат еңбегі қалай бағалауға да тұрарлық.

Фольклор мұрасын жинауға республика жоғары оқу орындарының филология факультеттері студенттерін қатыстыру – тиімді тәсіл болмақ. Қазақстан сынды кең-байтақ елдің әр ауданын жоспарлы түрде аралап, ауыз әдебиеті жанрларын кеңірек қамтып қалу үшін студенттер ынтасы мен жігерін жұмсау керек-ақ. Онсыз жерде “жидық, хатқа түсірдік” деп малдануымыз ертерек. Біздің білуімізше, әзірге мұндай іспен Қазақ мемлекеттік университеті филология факультетінің бір топ студенті ғана там-тұмдап айналысып жүр. Сондай-ақ Шымкенттің әл-Фараби атындағы Мәдениет институты фольклор кабинетінің облыс атырабына ауыз әдебиетін жинауға студенттер шығармақ ниетін естігеніміз бар. Шындығында халықтың көркем қазынасын жинауға барлық облыс институттарының да тіл, әдебиет факультеттерінің студенттері қатысқаны жөн. Көлемі мен көркі жағынан жаһандағы қай халықтың да фольклорынан кем

түспейтін қазақ ауыз әдебиетін игеруге керек шараның бірі осы.

Еске салатын мәселенің және біреуі – халық мұрасын өлең демей, карасөз, шежіре демей, бәрін де жазып алу қажеттігі. Бізде, әдетте, өлең мен дастанға ғана көңіл бөлушілік басым болып келген. Карасөзде шешендік тапқырлық та, тарих та, тағылым да мол екенін ұмытуға болмайды. Аңыз, әпсана, ертегі, күлдіргі, тарихи әңгімелер, жер-су, ру шежіресі өз ерекшеліктерімен елеулі. Ауыз әдебиетінің байлығын хатқа түсіру ісіне тіл, сөз өнерін, тарихты қастерлейтін жалпы зиялы жамағат та белсене ат салысуы парыз.

1975

ШӘДІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлар даму ерекшелігінің бір белгісі шығыс әдебиетінің дәстүрімен байланыстылығында болатын. Классикалық жазба әдебиетімізде дарыған өрнектер мол екенін көреміз. Тіпті, жазба әдебиет былай тұрсын, ауызекі әдебиет (фольклор) мұраларының да шығыс әдебиеті туындыларымен үндесіп жатқандары аз емес. Бірсыпыра дастан, қисса, хикая, ертегінің оқиғалық түр негізі “Мың бір түн”, “Панчатантра”, “Шахнама”, “Ескендірнама” секілді шығыстың белгілі шығармаларына үндесіп жатады.

Жалпы Орта Азия халықтары әдебиетінде, оның ішінде қазақ әдебиетінде шығыс әдебиеті дәстүрінде ерте заманнан бері шығарма тудырған шайырлар шоғыры да қомақты. Ондай шайырлар туындыларын туысқан өзбек, тәжік, түркімен халықтары ыждағатпен зерттеп, кітап етіп басып, ел игілігіне айналдырып келеді.

Өкінішке қарай, қазақ әдебиетінің бірталай өкілінің мұрасы әлі күнге дейін өз бағасын ала алмай, елеусіз қалдырылып жүр. Біздің әдебиет тарихын зерттеушілеріміздің кейде білместігінен, кейде енжарлығынан көптеген қымбатты

қазына халық қолына тимей отыр. Мәселен, татар мен башқұрт халықтары өз классигіне балап, шығармаларын қастерлеп таныған Ақмолда ақынның өлеңдері қазақ тілінде 1935 жылдан кейін мүлде дерлік басылмай кетті. Шынында Ақмолда өз туындысының денін қазақша жазған болатын. Орыстың алдыңғы қатарлы оқығандары тарапынан өткен ғасырдың өзінде-ақ әділ бағасын алған Майлықожа шығармаларының тұңғыш жинағы жақында ғана жарық көрді. Дулат, Шортанбай, Құлыншақ, Молда Мұса, Нұралы, Базар, Омар, Мәделі, Санбай, Ергөбек секілді көптеген көрнекті ақындардың шығармалары ықыласты іздеушілері мен зерек зерттеушілерін күтіп тұр.

Ал Қазақстан жерінде өмір кешкен, ортаазиялық түркі тілінде жазған Баласағұн, Сарай, Құтыб, Атан, Хорезми секілді шайырлар мұрасы өз алдына бір төбе. Бұдан басқа көп мысал қазақ әдебиеті тарихының жеткілікті танылмағанын аңғартса керек. Мұндай жағдайда қазақ әдебиетінің байлығы мен тарихы туралы асығыс білермендік етіп сөз сөйлеудің ағаттыққа апаратыны белгілі. Қазақ әдебиетінің революциядан бұрынғы тарихын бірнеше ақын творчествосымен ғана шектеп тастамақшы болған кейбір зерттеушілер қисынына бұл күнде азды-көпті сауаты бар адамның ешбірі иланбайды.

Мұны айтып отырған себебіміз, қазақ әдебиетінің қазынасын неғұрлым толығырақ танып, жақсы үлгілерді жарыққа шығару – кезек күттірмейтін борыш екенін еске салу.

Осы кезге дейін зерттеуші назарына ілінбей келген ақындардың бірі – Шәді Жәңгірұлы (1855-1933). Оның ұмыт қалуының бір себебі - әдебиет зерттеу ғылымымыздың баландығына байланысты еді. Соңғы жылдарға дейін бірсыпыра қазақ ғалымдары шығыс әдебиетінің мәңгілік мәнін біржақты, үстірт түсіндіріп келді. Олар Шығыстан тараған көркем ғазалдар мен дәмді дастандардың нәрін көрмей, қайдағы бір кертартпалықты “тапты” да отырды. Әдебиетте шығыс әдебиетіне деген жалпы көзқарас

жаңағыдай деңгейде тұрғанда шығыс дәстүрінде жазған Шәді сынды ақындардың бағаланбауына таң қалуға болмайтын еді.

Кейінгі кездердегі халық тарихын, дәстүрін, мәдениетін жете тануға деген ұмтылыс қуанарлық та, құптарлық та. “Қандай бағалы мұралар бар, олар тиісті бағасын алуға тиісті емес пе?” деген сауал ауызға жиірек түсе бастады. Археологтар Отырардың заттық мәдениет байлығын ашты; туғанына 1100 жыл толуы қарсаңында данышпан қазақ ғалымы Әл-Фарабидің еңбегін оқи бастадық. Қазақ халқы өмірінің өткендегі аса ұрымтал дәуірінен тамаша роман-хроникалар туды. Шәді және басқа ақын шайырлар мұрасына өнегелі, ілтипатты көзбен қарай бастаушылық жалпы республикамыздың, халқымыздың санасындағы, мәдениетіндегі сапалық өрлеу нышанының бір белгісі.

Шәдінің өмірі мен шығармашылығы туралы Нәмет Келімбетовтің зерттеуі – (“Ақын Шәді”, “Жазушы” баспасы, 1974 ж.) үлкен ізденістің нәтижесінде туған татымды еңбек. Революцияға дейін Ташкент, Қазан баспаларында он төрт кітап шығарған үлкен ақын Шәді жайында арнаулы тексерулер болған емес. Көптен бері қозғалмай жатқан, зерттеуші үшін қиындығы көп тың материалды тұңғыш рет көтеріп, оны оқушы жұртшылықтың назарына ұсыну – ұнамды құбылыс.

Біз Н.Келімбетов зерттеуінің көрнекті қасиеттерін топтап, түйіндеп, көрсетуді жөн көреміз. “Шәді ақын” аталған еңбектің сонылығы мен құндылығын айқындайтын бірнеше мәселені атап өту ләзім.

Шәді сынды ақынның мұрасын еліміздің түрлі кітапхана қорларынан тірнектеп іздеп жиыстыруы, ақын мұрасының көлемі мен жанрлық шекарасын анықтауы, басты шығармаларына сипаттама беруі – автордың айтарлықтай табысы. Бұл күнде ескі араб шрифтімен жазылған кітаптар мен қолжазбаларды дәл танып ажырататын мамандар сирек. Сол сирек маманның біреуі – жас ғалым Н.Келімбетов болуы сүйсіндіреді.

Ақынның хикаялары мен дастандарының терең төркінін ашу үшін зерттеуші шығыс әдебиетінің көп шығармаларын оқыған Н.Келімбетов шығыстың классикалық әдебиетін жақсы білетіндігін аңғартады. Салыстыру арқылы Шәдінің дастаншылық шеберлігін, жаңашылдығын ажыратуы – еңбектің құнын арттыра түседі.

Бұрын зерттелмеген, ертеде өткен ақынның творчестволық өмірбаянын түзу – ең қиын істің бірі. Шәдінің өмірбаяндық деректерін жүйелеу жөнінде Н.Келімбетов соны соқпақ салған. Болашақ зерттеушілер үшін бұл мағлұматтар ауадай қажет.

Шәді творчествосында ерекше орын алатын шығармаларға толық талдау жасауы – зерттеушінің білімі мен дарынын сипаттайды. Осы шығармаларды талдау үстінде ақынның гуманистік, ағартушылық бағыты, творчестволық, идеялық басты ерекшелігі, қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны айқындалған. Қазақ әдебиетінің тың саласының ірі өкілі – Шәдінің жаратындыларын ғылыми, нақты, дәйекті әрі сенімді ашып көрсетуі қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған үлес десек, артық айтылғандық емес.

Сөз болып отырған зерттеудің маңызды жақтарының бірі – Шәдінің ақындық шеберлігін әңгімелеуі. Бұл тұста Н.Келімбетов көп ойлар айтқан. Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің байланысын автор үш тұрғыдан қарастырған. Олар: шығыс шығармалары оқиғаларының жаңғыра, жаңара (назирағөйлік) жырлануы; шығыс әдебиетіне тән бейнелеу құралдарының қазақ поэзиясын байыту, көркейту жолдары; Шәді ақын туындыларының тілі туралы тұжырымдар. Осы үш мәселенің қай-қайсысы туралы да байсалды пайымдаулар келтірілген. Бұл тұстағы түйіндеулер тек Шәді творчествосына ғана емес, шығыс әдебиеті дәстүрінен тәлім алған барша ақындар мен шайырлар еңбегіне ортақ заңдылық секілді сезіледі...

Еңбектің тілі тартымды, жатық екенін атап айтқымыз келеді. Зерттеу тілі әрі ғылыми нақты, әрі оқуға жеңіл,

жүрдек. Автордың қазақ тілімен қатар көне түркі тілін, өзбек және басқа қазіргі түркі тілдерін жақсы түсінетіндігі аңғарылады. Шәді сынды шайыр шығармаларын зерттеу үшін бұл айтылғандар аса қажет шарттар.

“Шәді ақын” атты монография – жалпы әдебиетті, тілді, тарихты сүйетін оқушы қауым үшін өте керекті кітап. Шәдінің өз шығармалары да көп кешікпей жарық көрер деп сенім білдіргіміз келеді.

1975

ЕРТЕМЕН ШАПСА, КЕШТЕ ОЗҒАН

I

Халық ұғымында “ақын” деген сөздің терең мағынасы бар. Өмірдің кез келген құбылысына табанда өлең шығарғыштық, қысылтаяң асығыста қиналмай сөз тапқыштық ақын атаулыға қойылатын басты шарт болса керек. Ал сол өлеңнің мейлінше дәл, өткір, үйлесімді, батыл болуы да қажет. Ертеде ақын атын алып жүру үшін дарын иесі бірталай қасиеттің басын қосуы керек болған. Елдің арғы-бергі шежіресіне, заманның бағытына, дәуір алға тартқан ең көкейкесті сауалдарға көркемдік жауап айта алмайтын адам ақындық пырағына міне алмаған. Өйткені өнер қуатын кез келген жерде таразыға салатын айтыс дәстүрі кездейсоқ өлең түрінің қатарға қосылып кетуіне мүлде мүмкіндік бермеген. Ақынның жиған білімі, көрген тәлімі, көзқарасы, философиясы айтыс үстінде іске асатындығымен ғана бағаланған. Тіпті оңашада ойланып дастан, ғазал шығаратын шайырдың бәрі бірдей төкпе ақындық жарысына түсе алмаған. Тіршіліктің сан алуан қыры мен сыры, қоғамның ділгір, зәру қажеттері ақын өлеңінің таусылмас тақырыбы еді. Сондықтан да нағыз ақын туындылары заманалық болып келетін. Өмірдегі жақсылықты мадақ ету, жаманшылықты таңбалау – ақын шығармаларының бір-біріне тығыз байланысты қос қыры. Өмірдің күнгей жағын бірыңғай

қызықтау, қайшылықтар мен қасіреттерді көрмеу, шындықты аттап өту ақын мінезіне мүлде жат көрініс болатын. Ерлікті, ізгілікті, сұлулықты жырлауға сөз майын тамызатын ақындар адамдыққа, дәстүрге, елдікке қайшы келетін мінез бен қылықты жер жебіріне жете таңбалаған. Бір сөзбен айтқанда, болмыстың сәулесі мен көлеңкесін тұтас қалпында көру, рияшылдық жасамау, көз жеткен ақиқатты ғана айту ақындықтың айнымас заңы болатын.

Қазақ совет әдебиетінде ақындықтың осындай ежелден қалыптасқан асыл белгілерін жоғалтпай, ондаған жылдар бойында өлең туын жоғары көтеріп келе жатқан суреткердің бірі – бүгінде жетпістің биігіне көтеріліп отырған Асқар Токмағамбетов. Оның жазған шығармаларының саны да, салмағы да айрықша айтарлық.

Ақынның өнер жолын зерттеушілердің қай-қайсысы да оның, ең алдымен, замана жыршысы екендігін атап көрсетеді. Бұл тұжырымның тасасында қаншалық көп мағына жатқанын аңғару қиын емес. Күнделікті өмірде туындап отырған жаналық пен жақсылық та, өсуге кедергі келтіретін кесапат та ақын қаламынан әсте қағыс қалып көрмегендігі, елдің көңілдегі аңсарларды көркемсөз кестесіне түсіріп, дер кезінде көтеріп отырғандығы А.Токмағамбетовтің есімін халыққа кең жайды. Оның кітаптарын оқыған кісі Қазақстанда совет жылдарында орын тепкен өзгерістердің көркем шежіресін көрер еді. Бүкіл Отан көлемінде із қалдырған, жұртшылық көңілін бөлген оқиғалардың бірде бірі ақынды тебіrentпей қалған емес. Тіпті А.Токмағамбетовтің аса танымал деген шығармаларының атын тізіп келтірсе де, солардан совет тарихындағы жарқын істер мен ұмтылыстардың жылнамасын көруге болатындай. Айталық “Ленин суретіне” (1926 ж.) деген өлеңде ақын көсемге деген табиғи ризалық сезімін білдірсе, “Бәтиманың хатында” (1926 ж.) сауаттылыққа, өмірде орнын табуға ұмтылған қазақ әйелінің тілегін елестетеді. “Жас дәрігерде” (1927 ж.) қараңғы елді алдап келген надан емшілер сыналып, жас дәрігерлер ауылға ауадай қажет болып

отырғаны ескертіледі; “Біздің әскерде” (1927 ж.) Қызыл Армияның ерлігі мен өжеттігі мадақталады; “Маякта” (1929 ж.) Мырзашөлдің аптап даласын игеріп жатқан диқандар еңбегі суреттеледі; “Бір, екі, үште” (1930 ж.) жас қауымды оқуға, еңбекке, Отан қорғауға шақыру идеясы айтылады.

А.Тоқмағамбетовтің кейбір шығармалары өзінің идеялық саралары, көркемдік қуаты жағынан қазақ совет поэзиясының қорынан берік орын алған. Тағы да бірер мысал келтірейік. Отызыншы жылдардың бас кезіндегі Қазақстанның аса ірі құрылысы Түркістан-Сібір темір жолының салынуы еді. Міне, осы үлкен оқиғаға байланысты талай ақын қалам тартқан болатын. Солардың ішінде “Түрксиб түйіскенде” (1930 ж.) айрықша орын алады. Мұнда советтік адамның жасампаздық жігері, тың қарқынмен алға басуы шебер елестетілген. Бүкіл қазақ поэзиясы үшін белгілі белес болып есептелетін өлеңдер қатарына “Біздің салтымыз сол” (1935 ж.), “Ең жоғары”, “Бір семья” (1936 ж.), “Он екінші декабрь” (1937 ж.), “Күшті болса көкте кім” (1939 ж.), “Кавказ” (1942 ж.), “Мұнай бер” (1943 ж.), “Сүйген жарға” (1944 ж.) секілді көптеген туындыларды апаруға болады...

Шығармада заманалық рухтың көрінуі қымбат шарт десек, нәрлі ойдың тиісті көркемдікке бөленіп берілуі де маңызды мәселе. А.Тоқмағамбетов өсуіміздің әр кезеңінің толғақты проблемаларын шешен тілмен ұтымды жеткізе білген. Өлең деген тек ұйқасқан сөздердің жиынтығы емес, ол мазмұн мен түрдің үйлестік табуы, ұлы Абай айтқандай, “іші алтын, сырты күміс” сөз сарасының екшеліп үндесуі ғой. Халық әдебиетінің жетістіктерінен үйрене білген ақын өзінің тандаулы шығармаларында көркемдіктің жоғары талаптары деңгейіне көтеріледі. Оның шығармалары “тілге жеңіл, жүрекке жылы”. Міне, осындай қасиетке тек ақындық “сүйегіне біткен”, халықтық әдебиеттің асыл нәрін жасынан бойына сіңіріп өскен, шынайы дарын ғана ие бола алады.

Ақынның көркемдік деңгейі әр дәрежедегі өлеңдерінің өзінен жасанды ұйқасқан, шалағай қатар түзеген жолдарды

табу қиын. Біз іздесек, ақын өлеңдері мен поэмаларынан ой, тіркес, бейнелі оралым қайталауларын да, шұбалаңқылықты да кездестіреміз. Бұндай кемшілік пен шикілікті жас ақынға да, жасамыс ақынға да кешіруге болмайды. Бірақ біздің бұл арада айтқалы отырғанымыз жеке фактылардың мән-жайын түсіндіру мәселесі емес, ақынға ақындық талант керектігі жөнінде. А.Тоқмағамбетов өлеңдерінен “Бір қайнауы ішінде” немесе науқан, ұран кезінде шапшаң жазылып, илеуі жетпей, бояуы қанбай туған дүниеліктерді де ұшыратамыз.

Дегенмен, А.Тоқмағамбетовтің өлең, поэмалары табиғи тартымдылығын жоғалтпаған. Бұған мысалыға оның Ұлы Отан соғысының алмағайып кездерінде тыл еңбекшілеріне арнаған “Мұнай бер” деген өлеңін алып қараса да болады. Халықты ерлік еңбекке шақырған өлең соғыс тұсында да тұмаған. Бірақ солардың ішінде айтайын дегенін әрі көсем, әрі шешен, мәнді де сәнді етіп көмкере білген бұл секілді өлеңдер сирек. Мұнда ауыз әдебиеті, қазақтың революциядан бұрынғы классикалық әдебиетті қалыптастырған көркемдік кесте жаңа идеяны айтуға орынды түрде жұмсалған. Сондықтан да “Мұнай берді” жаңашыл шығармалар қатарына қосуға әбден лайық. Тағы да бір атап өтерлік мәселе – ауыз әдебиеті деген түпсіз қазына ретін тауып пайдалана білсе, қандай да көрнекті шығармаларды көркейте, нәрлендіре алатындығы. “Ауыз әдебиеті ескірді” деп келетін ағат тұжырымдарға А.Тоқмағамбетов творчествосы мықты жауап бере алады. “Мұнай берді” жаттап, таппақтап айтса да, ән, мақамға қосып жырласа да, тіпті дауыстап оқыса да, тыңдаушыларын табатын тамаша өлең. Ақын мұнайшыларға жалаң үгіт айтпайды. Негізгі ойын салалап, сабақтап, жұртшылықтың көкейіне қондыра сөйлейді.

... Аязды күнде аялап,
Бесікке белі бүгілген.
Түн ұйқысын төрт бөліп,
“Құлыным” деп жүгірген.
Мейірімді жүрек ананың

Сарыла күткен сағынып
 Қарт жүрегі қабынып,
 Түлегі келсін десеңдер:
 Көзінен тайса, күрсінген,
 Көзімен көрсе, сүйсінген,
 Қауырсыны қатсын деп,
 Қанатын қатты қаппаған,
 Жайғасып ұйықтап жатсын деп,
 Басына қолын жастаған.
 Мейірбанды ананың
 Сағына күткен сарсылып,
 Қарт жүрегі алқынып,
 Тірегі келсін десеңдер
 Соны сізден сұрайды ел...

Түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халық поэзиясының бір көне ерекшелігі дыбыс үндестігін (аллитерация, ассонанс) кең қолданғандығында ғой. Егер ондай үндестік терең мазмұнда ұштасса, өлеңді жайнатып жіберетіндігін көреміз.

...Жамылып жасыл жапырақ,
 Жазғы түнде жүріскен.
 Жүректің лүпіл соққанын
 Жұлдыздар ғана біліскен, –

сияқты әрі жатық, әрі татымды шумақтар ақында мол. Асылы қазақ өлеңінің ерекше жарастығы болған мұндай “дыбыс қуалаудан” қашудың керегі жоқ. Ол мазмұнға нұқсан келтіретін жеке өзіндік мақсатқа айналса ғана жарамсыз. Өлең мәнділігі үстіне сәнді, әрлі болса құба-құп қой. Абай “терең ойдың телміріп соңына ермей” дегенде өзге сөз таппағандықтан ғана дыбыс үндестігін таңдаған емес. Жалпы ауыз әдебиетінен үйренудің де үйренуі болмақ. Барлық мәселе шеберлікте, ескінің жаңаға қызмет етерлік кілтін таба білуде.

Ақын соңғы жылдарда жазылған шығармаларында өзінің қалыптасқан дәстүріне берік екенін байқатады. Өмірдің күн тәртібіне қойылған алуан мәселе оның туындыларынан кең

орын алған. “Тырналар, сұлу тырналар” (1965 ж.), “Шөңгек”, “Шағалалы шалқар” (1972 ж.), “Ақ моншақ” (1973 ж.), “Алтын арал” (1974 ж.) тәрізді кітаптардан А.Тоқмағамбетовтің поэзия һәм проза саласында өнімді еңбек етіп келе жатқаны көрінеді. Заман мен адамды жырлауды бас тақырып етіп алған ақын жаңа ізденістер жасаған.

Ең алдымен байқалатыны – ақын өлеңдерінде ойшылдық үлесі көбейе түскен. А.Тоқмағамбетов ежелгі шығыс классиктерінің үлгісінде ғибрат, тәлім айтуға молырақ көңіл бөле бастаған. Ғибратнаманың оқушыға берер өнегесі көп. Өмір өрнегін қысқа сөзге түйіндеп, тұжырымды айта білу шеберлікті керек етеді. Адам бойындағы түрлі мінез бен қасиетті сиымды етіп бірер шумақпен беруде ақын ұсталық танытады. Халықтың ғасырлар бойы жалықпай тыңдап келе жатқаны насихат, өсиет сөз екенін еске алсақ, ғибратнаманың орны мен мәніне көз жеткізер едік. Әрідегі ақындарды айтпағанда қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салушы Абайдың шығармаларының басым сарыны ғибратшылық еді ғой. Ендеше А.Тоқмағамбетов шығармаларында нақыл, ақыл сөздер көбірек кездесе бастаса, мұның ақынның жан лебізі, өмір сабағы, өзгеге таратар тағылымы деп қарау керек.

А.Тоқмағамбетовтің соңғы жылдардағы өлеңдерінде еліміздің атақты адамдарына арнаулары, толғаулары көп орын алады. Мәселен, 1974 жылы шыққан “Алтын арал” деген кітабында қазақ жерінің даңқты диқаны Ыбырай Жақаевқа арналған тамаша толғау бар. Поэманың жүгін көтеріп тұрған бұл толғауда “ақ күріштің атасы” атанған Ы.Жақаевтың өмір жолы әсерлі баяндалған. Қызылша өсірудің шебері Сындыбала Оңғарбаева туралы толғау да тартымды. Бұл толғауда бүгінгі қазақ әйелінің тағдыры бұрынғы замандағы әйелдердің ауыр тағдырымен салыстырып көрсетілген. Кітапта Социалистік Еңбек Ері Ұлбала Алтайбаеваға, оңтүстік мақта өсірудің пионерлерінің бірі А.С.Орловқа арналған өлеңдер де бар. Қазақ әдебиетінің зор тұлғасы Сәбит Мұқанов туралы еске түсіру өлеңі әрлі де әсерлі. Бұл айтылғандар

ақынның арнау өлең жанрын дамытып келе жатқандығын аңғартады.

Ақынның арнаулы сөз етерлік, талдарлық тамаша туындылары толып жатыр. Біз солардың кейбіреулеріне кідірдік. Өзінің көлемі, көркемдігі жағынан А.Тоқмағамбетовтің жаратындылары күрделі зерттеулер тақырыбы болуға лайық. Жасы егде тартса да, ақынның қалам қарқыны толастамағаны қуантады. Ол “ертемен шапса, кеште озған” хас жүйрік қалпында екенін байқатады.

II

Қазақ совет әдебиетінде поэманың туып, қалыптасуына А.Тоқмағамбетов күрделі шығармаларымен үлес қосқан. Оның “Берлин көшесінде” деген поэмасы – 30-жылдардағы әдебиетіміздің әйгілі туындысының бірі. Капиталистік әлемдегі әлеуметтік қайшылық пен тап теңсіздігі поэмада публицистік леппен өткір әшкереленген еді. “Күзет”, “Уборщица”, “Сталиндік маршрут” секілді поэмаларда советтік заман шындығы жырланған. Бұларда ақын жаңа дәуірдің жасампаз адамдарының мінез қырларын, отаншылдығын, үлкен мұраттар жолында ерлікке қабілеттілігі бейнеленеді. Ақындық жолының әр кезеңінде де А.Тоқмағамбетов поэмаға көңіл бөліп отырды. Ол “Агроном көктемі”, “Дария сыры”, “Терең толқын”, “Балдақты Оспан” тәрізді поэмаларында жаңа адам характерлерін көрсетуге талаптанады. Бұларда өмірден анық байқалған зайыр көріністер, мезгілдің алдына қойылған ділгір проблемалар бар. Жанрлық жағынан алып қарағанда кейбір поэмалар балладаға немесе толғауға жақынырақ келеді.

Кейінгі кезеңде ақын поэмаларының қатарына тағы да бір топ шығарма қосылды. Олар – “Өмір дөңгелегі”, “Ақын тағдыры”, “Батырлар толғауы”, “Сақшы”, “Балам туралы дастан”. Сонымен қатар бірнеше көлемді баллада жарияланған

(“Асыл арман”, “Жүректер”, “Тас боран”, “Батыр Әли”, “Байқадам батыр”, т.б.).

А.Тоқмағамбетов замандас тұлғасын жасауға әрқашан ерекше көңіл бөліп келе жатқан ақын, оның поэмалары мен балладаларында дәуіріміздің ең даңқты адамдарының өнегелі істері жарқын сипатталады. Солардың бірнешеуіне тоқталайық.

Кейбір шығармалардың оқиғалық негізі, тікелей өмірде болған адамдар тағдырына құрылған. Мәселен “Өмір дөңгелегі” деген поэмада Қазақстанның бір түкпірі – Үйшік (Гурьев) өңірінде совет өкіметінің жаңа тәртібін жүргізген партия қызметкері Шеген Қодамановтың өмір жолынан кейбір елестер келтіреді. Ақын өзінің жас шағында Ш.Қодамановпен бірге болған күндерін ризалықпен еске алады. Бір кезде советтік құрылысты нығайту үшін жан-тәнімен еңбек еткен жандардың берік дәстүрін кейінгі ұрпаққа үлгі деп түсінеді.

Ал “Ақын тағдыры” деген поэма халқымыздың аты аңызға айналған даңқты перзенті, жалынды күрескер, қазақ совет әдебиетінің негізін салушы Сәкен Сейфуллинге бағышталған. Бұл шығарма С.Сейфуллинге арналған туындылардың таңдаулылары қатарына қосылады әрі автордың поэма жанрындағы биік табысы. Көлемі жағынан поэма қазақтың дауылпаз ақынының өр тұлғасы мен өкінішті тағдырынан әсерлі елес берген. Шығарма мұраты қаһарман өмірі мен істерін түгел тізумен бітпейді. Өмірдің ұрымтал кезеңін суреттей отырып-ақ өткен-кеткен тіршілік беттерін парақтап шығуға болатынын “Ақын тағдыры” айқын танытады.

“Балам туралы” дастанда ақын майданда мерт болған ұлын еске алады. Сағынышқа, аталық мейірімге толы жолдар көп адамның өкініш арманын қозғарлық. Поэманың кіріспесіндегі қуатты көркем шумақтар ақынның шабыт қанаты талмағанын танытады.

Даусым тарлан тартқанмен,
Өлеңім жап-жас күйінде.

Қарқыным кейін жатқанмен,
Толқын бар әлі тілімде.
...Қараша туса, қаз қайтар,
Қарлықпас даусы қаңқылдап,
Жан барда тілім сөз айтар,
Жүректі қозғар қан тулап...

Ақынның көлемді шығармаларының көбі баллада болып келеді. Өмірдің аса мәнді, есте қаларлық ұрымтал тұсын жалт еткізіп көзге елестерліктей жинақы жанр – балладаға келгенде А.Токмағамбетов дүлдүл шабысқа түседі. Бір де болса бірегей оқиғалар мен мінездерді бейнелеу ақынның оңтайына келетін оңды тәсілі секілді. Оның балладалары тарихтың түйінді тұстарынан хабардар етеді. Мәселен, “Сақшыда” ол революция жолына берілген қазақ жігітінің Кремль күзетшісі қызметінде жүрген кезін әңгімелейді. “Батырлар толғауында” Ұлы Отан соғысы майданында барлауға шыққан бес әскердің ерлігі эпикалық кең құлашпен бейнеленеді. Барлаушы әскерлер әрекеті эпос батырларын еске салады. Жырдың тым ұзақтығы болмаса, көп тұстары көрікті. Балладалар тақырыбы түрлі: бірде оқу іздеген, бақыт аңсаған қазақ қызы Сара Есованың сахарадан шаһарға аттанған өршіл үміті, батыл шешімі суреттелсе (“Асыл арман”), екінші балладада (“Жүректер”) комсомолдың жалынды қайраткері, қысқа өмірін халық мұраты жолына жұмсаған Ғани Мұратбаевтың өмірі ерте үзілген мезет көрсетіледі. Тағы бір балладасында (“Байқадам батыр”) совет өкіметін орнату жолында жанын қиған, тап жауларымен шайқаста қаза болған, өмір есігін жаңа аша бастағанда тіршілікпен қоштасқан жас жігіттің арманды тарихы айтылады...

III

А.Токмағамбетовтің қазақ әдебиетіне қосып келе жатқан мол үлесі сын-сықақ жанрында. Өмірде кездесетін кедергі мен кесепатты ақын бірде әжуа, бірде сықақ, кейде мысал, тағы бір ретте фельетон арқылы таңбалап отырады. Жалпы қазақ совет сатирасының өсіп, өркен жаюына, толысуына оның атқарған қызметі ерекше. Сонау отызыншы жылдардың өзінде А.Токмағамбетовтің сын-сықақтары ел арасына кең таралып, қайда сұм мен жылнос болса, солардың адресіне дәл тиіп жататын еді. Ақынның атын халыққа айрықша сүйкімді еткен фактордың бірі осы.

Жалпы социалистік реализм әдебиетінің мықты бір қаруы сатира екені белгілі. Өмірде жақсылық пен жамандық, ерлік пен ездік, биіктік пен төмендік, сүйкімді мен сорақы қатарласып, күн мен көлеңкедей ілесе жүретіні белгілі ғой. Ізгі мұратты іске асыру үшін, сан бәлекетті жеңу, ұдайы күрес жүргізу керек болады. Міне, осы іске сатира келуі ләзім. Өмір материалы, адам мінезі, байланыстар, ықыластар сыры мен сипаты басқа-басқа. Тіршілік деген бірыңғай ерлік эпопеясынан тұрмайды, халық деген қасиетті ұғым біркелкі қаһармандар қатарынан құралмайды. Кейбір мінез бен іс потетиканы шақырса, қайсыбір көрініс нәзік лирикаға сай келсе, енді бір құбылыстар сын садағына ілінуге лайық. Міне, осы ауыр да алғыр жанрға білек сыбана кіріскен, бұл жолда талай тамаша табысқа жеткен Асекең екенін қалай көтеріп айтса да арзиды.

Қазақ совет сатирасының кең көлемде көркейгені соншалық – бұл күнде оның белгілі өкілдерінің әрқайсысы туралы әңгіме көтеруге тұрарлық. Ал А.Токмағамбетов қазақ әдебиетінің сықақшы сатириктер жасағының ең ірі тұлғасы, көптеген классикалық шығармалардың авторы. Оның ондаған өлең жинағының күрделі бөлегі сықақ туындылардан тұратыны осыны сипаттайды.

Сатираның ежелден қалыптасқан түрлерін толық пайдаланып, оның тың қырларын өмірге, қоғамға сәйкес етіп

таба білген А.Тоқмағамбетовті бұл саладағы жаңашыл суреткер деп атаймыз.

Кейде біз қазіргі өлеңдердің қайсыбірінде өткірлік, ұтымдылық, тұжырымдылық, нақтылық кем екенін аңғарып жүреміз. Егер қазақ поэзиясының ертеден жасалған үздік үлгілеріне зер салсақ, оларда өмір мен мінездегі қайшылықтар мен міндерді батыл түйреген асқан турашылық пен тегеурінділік мол екенін көрер едік. Жалпы қай заманда да поэзияның бағасы өмір ақиқатын жан-жақты қамтуға ұмтылуында, дұрыстықты зор қуатпен мадақтап, кемістікті сын отымен қаруында болатын. Ертеде ақынның өткір тілінен қаймықпайтын жан болмаған. Зорлықшыны, саранды, наданды паш етіп әшкерелеп айтқан қуатты, көркем сөз елден елге жайылған, соның көбісі ұмытылмай ұрпақтан ұрпаққа тараған. Өлеңнің осындай құдіретті күшін шын ақындар ғана таныта алған. Машықпен өлең құрап жаттыққандар табанда жанынан сөз шығаруға қауқарсыз болған. Сондықтан да халық ақын мен өлеңшінің паркын жақсы айырған. Өмірдің құбылыстарына шапшаң сипаттама бергіштік, мірдің оғындай өткір сөзді табанда шығарғыштық нағыз ақынның белгісі болатын. А.Тоқмағамбетов творчествосы, әсіресе, сын-сықақтары оның ақындық құдіретін әрдайым танытып келеді. Асекеннің сын, мысқыл, мысал, әжуа өлеңдері әлі күнге дейін толық жинақ болып жарияланбаған екен. Ал оларды топтап арнайы шығару қажет-ақ. Халықтың ішінде жүрген, елдің шаттығымен шаттанып, мұңына ортақтаса білетін қырағы ақынның көзіне содыр мен сойқан, мүттейім мен тақыс, жемқор мен бәлекор тезірек түсіп, сын отына қарылып отырады. Ол сондай ұнамсыз, қоғам ісіне кесел келтіретін құбылыстарды өзінің оңтайына келген жанрда таңбалай біледі. А.Тоқмағамбетовтің сатиралық шығармаларының тақырыбы кең, фактісі қою, түйіні нық болатыны осыдан. Ол өмірдің сүйкімді нышандарын көтеріңкі, көрікті сөзбен жырласа, адамдыққа жат көріністерді сын отымен өртегісі келеді. Қазақ

әдебиетіндегі сатираның ауыр жүгін арқалап келгені – оның талантының аса қадірлі, қайталанбас қыры.

Елімізде озық идеялар терең тамыр жайып, ғылым мен техникада, экономикада жанарулар туған сайын өмірдегі қайшылық атаулы азаяды деп ұғу біржақтылық болар еді. Ғылым мен техниканың ұлы жаңалықтары тұрмысты, заттық мәдениетті өсіруге ықпал жасайтыны рас. Бірақ өмір бар жерде күрес, қайшылық, жеңіс пен жеңіліс, көтерілу мен құлдылау, тасу мен төгілу болып тұратыны – диалектика заңы. Сондықтан реалист ақын, жазушы үшін өмір байланыстарының сан тарау түйіндерін шешу, мінездердің күнгей, теріскейін тану, қоғамның шын қайраткер азаматтары мен жандайшап, екі жүзді, берік сенімі, нұрлы мұраты жоқ дүниеқоңыз жандардың паркын айыра білу, олардың түсі мен ісі арасындағы алшақтықты айту аса маңызды мәселе болып қала береді. Күріш пен күрмектің араласа жүретіні секілді ұлы идеялар үшін қайрат жұмсайтындар да қоғамға аз беріп, көп алатын пайдакүнем икемделгіштер де қатар өмір кеше беретіні анық. Демек, қоғам көпші ілгерілеген сайын кедергі, қайшылық мүлде жойылып бітпейді, тек олардың бағыты мен түрі өзгереді. Отан алдындағы парызын өтемейтін, жиылыста сөз бермейтін, ішкі кертартпа пиғылы өзгермейтін, адал істен қашатын, түймедейді түйедей етіп көрсетуге шебер қилы жандар баршылық. Әдебиетте ондайлардың жағымсыз типтері жасалып, сыналып та келеді. Дегенмен, ондай кесел мен мешел әлі де болса өзінің толық бейнесін, көркемдік жинақтауын тапты деп айта алмаймыз. Көркем әдебиетте заманның бірталай тартымды тұлғалары жасалғанымен, өсуімізге кедергі келтіретін жаһил, жауыз кісілердің бейнесі көп көріне қойған жоқ. Міне, осындай жағдайда сатира жанры өзінің әзіржауап оперативтілігін, кедергіні көріп, сұмдықты сынағыш қасиетін танытып отыруы – А.Тоқмағамбетовтің сықақ өлеңдері мен фельетондарының бір ерекшелігі, олардың күн тәртібінде тұрған білгір мәселелерді көтеретіндігі. Бұл қасиетті оның жұртшылыққа бұрыннан таныс “Мылжыңның

бет-аузы” (“Честное слово”), “Бір мылжынның баяндамасы”, “Желіккен женгейлерге”, “Қылтын-сылтын”, “Бұлбұлдың аты бұлбұл” секілді шығармаларынан да, ақынның соңғы жинақтарына енген туындыларынан да табамыз.

Бір кезде қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушы І.Жансүгіров, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов секілді суреткерлердің сатиралық садағына іліккен жана дәуірдің көлеңкелі типтері бұл күндері жоғалмақ былай тұрсын, қайта өздерінің белгілерін айқындай түскенін көреміз. Сондай-ақ А.Тоқмағамбетовтің сықағына ұшыраған “қаһармандар” да тәсілін өзгертіп, өмір сахнасында бұлаң қағып жүргенін танымыз. Ақын отызыншы жылдарда әсіре кербез женгейлердің еліктегіш ерсі мінезін сынаса, соңғы жылдардағы өлеңдерінде киімді, сақал-мұртты, биді неше құбылтқан сәнқойларды, өмірден дырду думанды ғана іздеген, қоғамға берері жоқ залалды жандарды түйрейді. “Әр заманда бір сұрқылтай” демекші сатираның да кейіпкерлері жаңаланып, тәсілін түрлендіріп жүргенін байқаймыз.

Сын-сықақ, өлең мен фельетон күллі қауым болып күресетін, тамырына балта шабатын дерттерді дер кезінде нұсқап, атын атап, түсін түстеп көрсетуге де пайдалы, барлаушы қызмет атқарып келеді. Ондай шығармаларды оқығанда оқушы бір серпіліп, “е-е, бәлем, мына бір қырсық та сыналған екен” деп риза болып қалады. Бұл ретте мысал да, фельетон да, сықақ та өз қызметін атқарады, күрескер “жауын мұнда жатыр” деп жұртшылыққа хабар салады, бірді сынап, мыңға ескерту жасайды. Бірақ үлкен көркемдік жинақтаулар, байланыстар, өштіктер, інкәрліктер тарихының терең түкпіріне дейін көз жеткізіп, үлкен тенденцияларды, қыруар қырсықтарды әйгілейтін шығармалар уәзипасын фельетон мен сықақ өлең толық атқарып шыға бермейтінін де есте ұстауымыз керек. Прогресс пен адамшылық жолында бөгесін болып жатқан жағымсыз іс пен мінездің түп себебіне дейін бару ғана көркемдік жаңалықтарға жол ашпақ.

А.Тоқмағамбетов сатиралық шығармаларын өлеңмен де, қарасөзбен де жазады. Оның фельетондарының дені қарасөз. Өзінің жинақтаушылық, әшкерелеушілік күші жағынан осы топтағы шығармалар айрықша мәнге ие. Фельетондардың бірсыпырасы сатиралық әңгіменің қызметін атқарып отырады. Бұл тектес туындылар автордың “Шәңгек” (1967 ж.) атты жинағына енген. Тақырыптық жағынан алғанда бұлар бірнеше тарау мәселесін қамтиды.

Жазушының қоғам денесіндегі қырсық деп табатын, сөз уытын аянбай жұмсайтын қарақшысының бір көрнектісі – міндетті ісіне жауапсыз қарап үйренген, қоғамды іштен ірітетін кертартпа, керенау, төрешіл алаяқтар. “Бұлаң құйрық болады” деген шығармада адамдарды өтірік уәдемен шығарып салатын, зәредей жауаптылықты мойнына алмайтын, өтініш иесінің “темір етігінің теңгедей” болғанға дейін табанын тоздыратын, сөзінде нәр, бетінде ар жоқ кейбір қызметкерлер әжуаланады. Айлар бойы кеңсе-кеңселердің табалдырығын тоздырғанда өнбеген істі азғантай ақшаға бір жылпос электромонтер жасайды да береді. Арнаулы мекеме адамдарының міндетті ісіне енжар қарауы секілді кейбір өріс ала бастаған көңілсіз жайларды автор дәл әшкерелеген. Енді бір фельетонда (“Арыздардың арызы”) жылдар бойы мәселе шешпей, адамдарды әуре-сарсаңға түсіру, арызға мән бермеу, адам мұқтажына немқұрайды қарау сияқты етек жайған сұрықсыз мінездер таңбаланады. Кішкентай фельетон тасасынан қайсыбір мекеме басшыларының таудай мінін көргендей боламыз. Сырқатты құбылысты дәлелдеп сынау, қоғам ауасын тазартуға көмектесу деп осындайды айтсақ керек. “Әңгіме жіптен шығып кетті”, “Сапасыз бұйымдар”, “Еңкейіп кіріңіз, есігі нашар”, “Жыртық үйде тамшы ойнайды”, “Көшей көлдің көлдей арызы бар” деген әңгіме-фельетондарда шаруаға қырсыздықтың, міндетті іске шалағайлықтың, салдуарлыққа, сөзуарлыққа еті үйренгендіктің, салақтық пен олақтықтың неше атасы нақтылы сынға алынады.

Қоғамнан көп алып, аз беретін, мемлекет мүлкін дұшпанша талан-таражға салатын дүниеқор, малқор, жемқор обырлардың ұсқынсыз келбетін көрсету – бір топ фельетонның нысанасы. Бұл да аса маңызды, жұртшылық назарына ұсынып, талқысына салатын мәселенің бірі екені түсінікті. Қоғам байлығын шашып жататындардың нақтылы іс-әрекетін тайға таңба басқандай етіп көрсетуі ақынның халықпен байланысы беріктігін, әсіресе, ауыл, аудан өмірінде қылаң берген кемшілікті көргіштігін дәлелдейді. Әдебиет партиялық, халықтық істің ажырамас бөлігі болсын деген биік талапты суреткер адал да абыройлы атқарып келе жатқандығын бұл айтылғандар анық дәлелдейді... Кейбір мал фермаларында кездесетін келеңсіз іс – малдың ірісі мен семізін сойып немесе сатып, оның орнына әйтеуір арық-тұрақ малды өткізе салу, санды ғана түгелдеп қою тәжірибесі “Қопшары қоздап, айғыры құлындағандар” атты фельетонда өткір мысқылданады. Мұнда сын нысанасы тек белгілі қылмыскерлерге ғана қаратылмай, жалпы жемқорлық атаулыға бағытталғаны өмірдің әр беткейінен алып жазылған ортақ кейіпкерлері дүниенің жылтырағына қызығып кеткен қауымның мүддесін естен шығарған жандар болып келетін “Тығынбаев тығындайды, Қалдашбаев мығымдайды”, “Күлшелі бала”, “Тинттің бинті”, “Күлқындастар”, “Сауда қызметкері ме, саудагер ме” тәрізді фельетондар мемлекет байлығын ұрлаушылардың түрлі тәсілін, жасырын сырларын әшкере етеді... Мұндай шығармалардың тәрбиелік мәні ерекше.

Енді бір топ фельетон-әңгімелерде бүгінгі өмірге қабыспайтын ескі әдеттер мен көптеген ғұрыптар сөз болады. Солардың ішінен айрықша сәтті шыққандар қатарына “Сақалды күйеулер, бәлекей келіншектер” деген әңгімені алуға болады. Жас қыз алып төсек жаңғыртқан бірнеше кәрі күйеулердің сот кеңсесі алдында пікір алысқан, сыр шерткен диалогтарынан олардың аса ерсі істері күлкі етіледі. Жазушы қоғам өмірінің хатшысы болу керек, – деген еді бір кезде

Бальзак. Мына әңгімелерде автор әлгі сақалды күйеулердің сөзі мен мінезін, түр-тұлғасын тура өмірдің өзінен көшіргендей. Шешен тіл, кейіпкерлерге лайықты тіл дегеннің әдемі үлгісін осы әңгімеден көруге болады. Егер осы шығарманы суретші оқыса, сол адамдарды көрмей-ақ сырт бейнесін салып алар еді. Бірқатар фельетондарда өскелең өмір шартына кереғар келетін көріністер сиқы елестейді. Алыс ауылда сеніп тапсырған мектепте жарытып жұмыс істемейтін, алты күн оқытып, алпыс күн жолаушылап жүретіндер де, бір күнде он жерде лекция оқыдым деп куәлік қағаз жинайтын үстірт лекторлар да, шала сауат мұғалімдер де, көп әйел алушылар да автор қаламынан қағыс қалмаған.

Кейбір шығармаларында суреткер ескі ауылдың өмір ағыстарын көрсетеді. Солардың ішінен тілі шұрайлы, мазмұн мен түрі жарасымды “Губернатор келе жатыр” деген әңгіме өз алдына бір төбе. Бұл әңгімені оқығанда автордың сөз мергендігіне де, мінез талдауға шеберлігіне де қайран қаламыз. Киноға түсірсе, дәл осы қалпында жанды картина жасалғалы тұрғандай. Асылы А.Токмағамбетовтің қысқа әңгімелері мен новеллалары шебер жазылған. Бүкіл бір елдің бетке шығарлары жабылып әзірлік жасағанда күткен қонағы – губернатор оларға дұрыстап та сәлем бермей өте пыққаны ескі отар өмірдің қасіретті көрінісі.

Ақынның әрбір жинағында мысал-мысқыл жинағы бар дедік. Соларда автор жаңа, көркем жинақтаулар жасайды. Мәселен, “Бала шымшық” деген өлеңде өте мәнді құбылыс сөз болады. Бір мезет сайрағаны сәтті шыққан бала шымшықтың үніне қызғыш та, шағала да, тауық та асыра баға беріп, елпідесіп, жарыса мақтасады. Бәйтеректің басына қонған бала шымшық асыра мақтау есітіп есерленеді де, өзгелерді менсінбей қарайды, бірақ алысқа ұшуға дәрмені жоқ. Осы көріністер әдебиет әлеміндегі кейбір бос дәріптегіштік, қолдағыштық, марапатшылдық сияқты жарамсыз мінездерді дәл сипаттайды. “Жантық пен жантақ” деген мысалда өмірге кедергілер қатар сыналады. “Күншілдік

күңкілінде” бұлбұлдың күнін күндеген қарға мазақ етілген. Бір өленде (“Сырттан оқыған Сырттан”) білім жимаса да, ептеп диплом алған, тағы бірде (“Баздағы бүркіт”) барлық өнерін жемқорлыққа жұмсаған, бағзы бір шығармада бір кезде мұғалім болып, қартайғанда молдалыққа (“Айтуған кім”) көшкен адамдар сөз етіледі. Ақынның бірталай мысалы мен сықақ өлеңі халықаралық тақырыпқа арналған.

Бұл айтылғандар А.Тоқмағамбетовтің сын, сықақ саласындағы еңбегінің молдығын да, мәнділігін де байқатса керек. Осы жанрдағы шығармаларының дені биік талапқа жауап берерліктей.

* * *

Атақты ақын, дастаншы, сықақшы А.Тоқмағамбетовтің өнер жолы өнегелі. Оның күллі творчестволық жетістігінің қайнар көзі ұлы істердің жалынды насихатшысы болуында, туған халқымен байланысының беріктігінде, қазақтың арғы-бергі көркем сөз өнеріне ана сүтімен ауызданып, теренге тамыр тартқан ақындық дәстүрді дамыта білуінде... Кейінгі кезде ол поэзиямен қатар прозаға да ден қойып келеді. Өзінің балалық, жастық шағы, Сыр бойының шайыр, жыраулары туралы (“Жыр күмбезі” т.б.) жазып бітірген бағалы еңбегі журналдарда жарияланды. Мұнда қазақ жерінің осы бір өңірінде жасаған ақын, жыршылары мен олардың дәстүр ерекшелігі туралы тұңғыш рет кең мағлұмат берілген. Бұл шығарманың көркемдік құрылысында, тілінде, мазмұнында оқушыны қызықтырарлық қасиет көп...

Дарыны мен қайратын халқына түгел арнаған ақындар ағасының жетпіс жылдық мүшелді тойы – әдеби өміріміздегі елеулі оқиға. Оның ақындық пырағына мініп, поэзия аспанында самғап ұша беруіне, өмірлі шығармалар жасауына жұртшылық тілектес.

1975

КӨНЕРМЕС ҚАЗЫНА

Халықтардың тіл мен әдебиеті, тарихы мен өнері саласындағы бұрынғы-соңғы өзара байланыстарды, бір-біріне ықпал етушілікті жан-жақты зерттеу – ғылымның алдында тұрған үлкен уәзипаның бірі. Осы тұрғыдан алып қарағанда астанамыз Алматы қаласында басталғалы отырған Бүкілодақтық түркологиялық конференцияның атқаратын қызметі зор болмақ. Конференцияда Совет Одағы түркі тілдес халықтардың тілі, тарихы, жазба мен ауыз әдебиеті арасындағы ежелгі қарым-қатынастар тарихы мен бүгінгі даму процестері кеңінен әңгімеленеді. Бұған еліміздің көптеген ұлт республикаларынан, шетелдерден мамандар қатысқалы отыр. Біз осының ішінде әдебиет пен фольклорға қатысты мәселеге азын-аулақ тоқталғымыз келеді.

Түркологиялық конференцияның әдебиет пен фольклор секциясында 60-тан артық баяндама тыңдалады. Бұларда қазіргі әдебиеттің, классикалық әдебиеттің, фольклордың алуан түрлі проблемалары қозғалады. Мұның көлемі мен маңызын аңғарту үшін баяндамаларда қойылатын үлкен ғылыми мәселелердің тақырыбын тізіп көрсетсе де жеткілікті. Атап айтқанда, конференция күндерінде Совет Одағындағы түркі халықтары әдебиеті тарихының кезеңдері, қалыптасу жолдары, ұлт әдебиеттерінің дамуындағы ерекшеліктер, социалистік реализм әдісінің қалыптасуы, түркі халықтары әдебиетінің бүкіл еліміздің халықтары әдебиетімен қарым-қатынасы, әдебиеттегі стиль өзгешеліктері, өзара байланыстар, роман жанрының пайда болуы және өсуі, әдебиеттегі интернационалдық сарындар, сын мен әдебиеттанудың көркеюі, шығармалардағы жаңа адам тұлғасы, фольклор мен жазба әдебиеттің байланысы, дәстүр мен жаңашылдық проблемасы, түркі халықтарының атақты классик ақындары Навои, Мақтымқұлы, Абай, Тоқтағұл, Бердақ, Тоқай мұрасының ықпалы мен игі әсері, текстология және ғылыми басылымдар шығару принциптері, советтік әдебиетіміздің алып тұлғалары Мұхтар Әуезов пен Шыңғыс

Айтматовтың қазіргі түркі халықтары әдебиетіне қосқан жаңалығы туралы баяндамалар мен хабарламалар тыңдалатын болады. Осы аталған мәселелер жөнінде елімізге белгілі атақты сыншылар мен әдебиет зерттеушілер, ғалымдар өз пікірін ортаға салады. Бір сөзбен айтқанда, бұл конференцияда түркі халықтарының Совет үкіметі жылдарында қол жеткізген үлкен рухани табыстары кеңінен талқыға түседі, жаңа міндеттер алға қойылады.

Қазіргі кезде фольклоршы мамандардың аса ыждағатпен қолға алып жүрген мәселенің бірі – түркі халықтарының ауыз әдебиеті мұраларының терең тамырластығын анықтау болып отыр. Бұл кездейсоқ тілектен туған құбылыс емес. Бұған мысалға ауыз әдебиетінің бір саласы – эпосты алып қарасақ та көзіміз жеткендей болады. Айталық “Алпамыс жыры” тек қазақта ғана емес, сонымен қатар өзбекте, қарақалпақта, татарда, башқұртта, алтайлықтарда кездесуі, бір қарағанда, жұмбақ, түсініксіз нәрседей сезіледі. Сол сияқты “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының түркі тілдес бірнеше елде орын теуіп келуі, “Көрұғлы” жырының тек әзірбайжандар мен түркімендерге ғана емес, қазақ халқына да ежелден сүйікті болуы, “Едіге” эпосын қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт халықтары ғасырлар бойында ұмытпай, жадында сақтауы бұл халықтар арасында тарихи байланыстың өте күшті болғанын сипаттайды. Міне, осы елдердегі ортақ жырлардың табиғатын, шығу себебін, даму жолдарын, өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын тексеру көп мәселеге анықтық енгізер еді. Мәселен, эпостың географиялық таралу ауданын зерттеу оның сюжетінің пайда болған жерлері мен тарихына, таралу ерекшелігіне нақтылы деректер әкелмек. Эпосты салыстыра зерттеу сол шығарманың қай дәуірде туғанын дәлелдеуге де тамаша қызғылықты мағлұмат бермек. Қазақтағы “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының Қырым татарларында да кездесуі бұл айтқанымызға айғақ бола алады. Қырым татарлары мен ноғайлардың өз алдына дербес хандық құру заманы XIII – XIV ғасырларға баратынын ескерсек,

“Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жыры да сол дәуірлерден бері қарай сақталып келе жатқанын көреміз. Міне, тарихи-генетикалық және тарихи-типологиялық тәсілмен зерттеу дегеннің осындай ерекше қызық қырлары бар.

Қазақ ауыз әдебиеті мұраларының, соның ішінде эпостың арнаулы зерттелуге тұрарлық сырлары толып жатыр. Ең алдымен қазақ эпостарын жекелеп те, белгілі цикл бойынша да, өзге халықтардағы нұсқаларымен салыстырып та тексеруді қатар жүргізу шарт. Бүгінге дейін қазақтың ұшан-теңіз эпостық мұрасының бес-алтауы ғана азды-көпті зерттеу тақырыбына айналған. Қалған мұрамыз көбінше әлі де беті ашылмаған күйде. Едіге атына байланысты жырлар циклі, бір кезде Мұрын жыраудан жазылып алынған “Қырымның қырық батыры” немесе арғы түбірі шығыс сюжеттеріне ұласатын романтикалық дастандар, тарихи жырлар секілді сала-сала байлық өздерінің білгір, ықыласты зерттеушілерін таба алмай келеді.

Кейде ауыз әдебиетінің белгілі бір туындысын бір халықтың ғана көлемімен шегеріп қарауға әсте болмайды. “Көрұғлы”, “Дәде Қоркыт кітабы”, “Алпамыс”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Едіге”, “Шора батыр”, “Қобыланды батыр” жырлары осы топқа кіреді. Бұл эпостардың әрқайсысы туралы бірнеше елдің мамандары бірлесе отырып, талай-талай талқылаулар жасауға тиіс. Сонда ғана бұл жырлардың генезисі, варианттары, көркемдік ерекшелігі туралы түсінігіміз бен бағамыз әділ болады. Бұл кезге дейін түркі тілдес халықтардың ғылым өкілдері ауыз әдебиеті саласындағы ортақ байлығын екшеп, соның асылын анықтауға бел шеше кірісе алған жоқ. Түркологиялық конференцияда осы мұқтаждар белгілі дәрежеде әңгіме болып, пікір алысылатыны шәксіз.

Қайсыбір эпикалық туындыларды тану мен бағалауда бірсыпыра кемшілік орын теуіп келді. Эпостың қаһарманы мен тарихта анық өмір сүрген белгілі қайраткерлер арасынан қалай да ұқсастық, үндестік табуға тырысу фольклордың

табиғатын теріс түсінуден туған еді. Шындығында ешбір эпос тарихи оқиғалардың тікелей көшірмесі немесе қайталамасы бола алмайды. Эпоста халықтың өзінің өткен өміріне деген түсінігі, бағасы, жақсы өмір туралы үміт-арманы жинақталып көрініс береді. Сондықтан да сондай туындыларда елдің тек бір кезеңдегі ғана емес, ежелден аңсап келген мұраттары жинақталады. Мұнда тарихи оқиғалардың, адамдардың аттары қиял-ғажайып құбылыстармен қатарласып араласып жүреді. Міне, ауыз әдебиеті мұраларын халықтың коллективтік даналығы, болашаққа деген көзқарасы деп санасақ қана ғылыми дұрыстыққа жетуіміз мүмкін.

Қазақ эпосын жинау, жариялау зерттеу жөнінде істелген жұмыстар аз емес. Бірақ алдағы кезде атқарылатын міндеттер одан да зор. Фольклор мұраларын жинау мәселесін алып қарайық. Әлі де болса ел арасында жиналмаған мұра көп. Қазақстанның көптеген аудандарында ғана емес, РСФСР-дің, Орта Азияның қазақтар тұратын жерлеріне де арнаулы экспедиция шығаруды жүзеге асыруымыз керек. Ал елімізден сырт жерлерде тұратын (Қытай, Моңғолия, Ауғанстан т.б.) қазақтардың фольклор мұрасын жинау қолға алынған емес. Міне, осы аталған өлкелерді түгел қамтып, фольклорлық карта жасамай, біздің бұл саладағы ісіміз түгенделмейді. Ел арасында ұзақ жырларды айтатын жырау, жыршылардың бар екенін көріп жүрміз. Мәселен, мәдениет мұраларын қорғаудың республикалық қоғамының екінші съезіне бір топ жыршы келгенін білеміз. Солардың ішінде “Көрұғлы” сияқты жырды өз мақамымен толық айтатын өнерпаздар болды. Мұның өзі фольклорды жинау ісінің алдағы кезде де жүргізіле беруі қажеттігін сипаттайды. Ауылдағы, жер-жерлердегі жинаушылар мен айтушылардың қолындағы барлық мұраны қағазға түсіріп, бір орталыққа топтауымыз керек.

Ауыз әдебиеті мұрасын жариялау бізде көптен бері қолға алынып келеді. Бұл ретте батырлар жырының, ертегілердің, айтыстардың, шешендік сөздердің, мақал-мәтелдердің

жинағын мысалға келтіруге болады. Ендігі жерде ауыз әдебиеті мұрасының көп томдығын белгілі жүйемен шығару міндеті тұр.

Халқымыздың сан ғасыр бойында жасаған фольклорлық қазынасын орыс тіліне аударып, көп ұлтты еліміздің және дүние жүзі оқушыларының игілігіне айналдыру мәселесі өте маңызды. “Қобыланды батыр” жырының (баспаға әзірлеген, алғы сөзін, түсініктемесін жазған филология ғылымының кандидаттары О.Нұрмағамбетова мен Н.Кидайш-Покровская) Москвада ғылыми басылымы іске асырылғаны табысымыз деп есептейміз. Қазақтың тағы да бір ұлы эпосы “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” таяу жылдарда осындай үлгімен басылып шықпақ.

Әдебиет зерттеушілердің назарында әрдайым тұратын қызғылықты проблеманың бірі – ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің сан қилы байланыстарын тексеру болып табылады. Сөз болып отырған түркологиялық конференцияда осы мәселеге он шақты баяндама арналғалы отыр. Қазір жазба әдебиеттер бұрынғы фольклорлық мұрадан қаншалықты пайдаланып келеді, оның формасы мен сипаты қандай деген сұраққа зерттеушілер өз еңбектерімен ғылыми жауап айтуға тиіс. Өз творчествосында ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің көркемдік жетістіктерін ұтымды пайдалана білген суреткерлер табысқа жетіп жүргеніне мысал көп. Қазақ театрларының репертуарындағы ең тандаулы пьесалардың көбі фольклорлық сюжетке жазылғандар екенін еске салсақ та бұл мәселенің мәні анықтала түспек. Проза мен поэзия шығармаларының ауыз әдебиеті қазынасынан нәрленген туындылары да аз емес. Осы секілді тақырыптар жеке-жеке зерттелуі ләзім.

Совет заманында халықтарымыздың экономикасы, тұрмысы ғана емес, мәдениеті, рухани талаптары да жалындай түсті. Бір елдің әдебиеті мен өнеріндегі үздік туынды өзгелердің де ортақ мақтанышына айналатын болды. Түркологиялық конференция тек әдебиет, тіл, тарих мәселесінің ғана емес, халықтардың жалпы рухани жақындасуы мен бірлесуінің де айғағы болып табылмақ.

Советтік түркі халықтарының ғылыми шешуін талап етіп отырған көкейкесті проблемаларын түбегейлі талдауға арналған бұл үлкен жиын жақсы нәтижелер береді, халықтарымызды бұдан былай да бір-біріне жақындастыра түседі деп сенеміз.

1976

ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫ

Халық ауыз әдебиетін жан-жақты, тереңдеп тексеру талабы күн тәртібіне жаңа міндеттер қойып келеді. Соның бірі – ауыз әдебиеті туындыларын салыстырып, олардың әр елдегі нұсқаларының ұқсастығы мен айырымын нақтылы тану мәселесі. Мұның өзі фольклор зерттеушілер еңбегіне қойылатын басты шарттың қатарына қосылады. Кең типологиялық көлемде қорытылмаған байқаулар мен түйіндеулер жаңсақ шешімдерге апаратынын өмірдің өзі көрсетіп отыр. Ендеше ғылыми ақиқатқа жетудің сыннан өткен осы бір тәсілін ұстану – тың ізденістерге жол ашады.

Соңғы жылдарда жарық көрген зерттеу еңбектері халықтардың ауыз әдебиетінде үндес, ұқсас, мазмұндас жайлардың мол екендігіне тосын дәлелдеме бергендей. Біз бұл мақалада осындай кітаптардың бірін сөз етеміз. Ол – Ташкенттің “Оқытушы нәшриеті” 1975 жылы басып шығарған **“Татар фольклоры”** деген оқулық. Мұнда қырым татарлары ауыз әдебиетінің нұсқалары жинақталған, түрлі жанрдағы мұраға талдау берілген. Бұл кітаптың қазақ оқушысын да қызықтырарлық тұстары бар.

“Татар фольклоры” оқулығының авторы – Жаппар Бекіров алғысөзінде бұл еңбек Ташкенттің Низами атындағы педагогика институтының қырым-татар бөлімшесі студенттеріне арналған құрал екенін айтады. Кітаптың бірінші бөлімі – ауыз әдебиетінің теориялық мәселелеріне, екінші жартысы – хрестоматияға берілген.

Алғашқы бөлімде ауыз әдебиетінің ерекшеліктері жайында К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин, А.М.Горький пікірлері келтірілген, татар ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаған және зерттеген орыс ғалымдары еңбегінің мәні түсіндірілген, фольклор туралы жалпы ұғымдар айтылған.

Кітаптың оқулық бөлімінде татар ауыз әдебиетінің бай қазынасы кеңінен сипатталған. Мұнда “Шора батыр”, “Көрұғлы” эпосына, ертегілердің түрлі тарауына кең талдау жасалған, ләтипалар (күлдіргі әңгімелер), халық өлеңдері, тарихи жырлар, тұрмыс-салт жырлары, мақал мен мәтелдер, тапмаджалар (жұмбақтар), шынилар мен мәнилер, аңыздар хақында мағлұмат келтірілген, олардың көркемдік қасиеті талданған.

Ауыз әдебиетінің совет заманында дамуына көп орын берілген. Совет жылдарында өмір кешкен айтушылар мен ақындар шығармашылығына, өмірбаяндық деректеріне тоқталған.

Еңбектің хрестоматия бөлімі бізге қырым-татар ауыз әдебиетінің нұсқаларын оқуға мүмкіндік береді. Осы тұстан ауыз әдебиеттеріміздің түпкі туыстығын еске түсіретін куәлік табамыз.

“Шора батыр” жырын алып қарайық. Эпостың қырым-татар версиясы қазақтың осы аттас жырынан бөлектеу. Екі халықтың эпосында да негізгі қаһармандар – Нәрік, Меңсұлу, Шора, Әліби – есімі ұқсас, бірақ оқиғаның басталу, даму, шиеленісу, шешілуінде елеулі айырмашылықтар бар. Мұнда Нәріктің ханға қызмет етуі, ақырында қиянат, қорлық көруі, оның себебі толығырақ баяндалған. “Шора батырдың” қырым-татар нұсқасы бұл эпостың туу, таралу жолын түсіндіруге қосымша қымбат материал берері даусыз.

Сол сияқты “Көрұғлы”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырлары да зерттеушілер үшін аса қызықты. Қазақтың даңқы жаһанға жайылған ұлы эпосы – “Қозы Көрпеш – Баян сұлудың” баяғыдан бері Қырым еліне де ортақ болып келуі – жырдың тегі, шыққан дәуірі, қалыптасуы, табиғаты туралы

мәселелерді анықтауға көмегін тигізетіні сөзсіз. “Нарқамыс”, “Ашық Геріп” секілді аңыз, ертегілердің де өзге халықтардағы нұсқаларымен салыстырып көрерлік жақтары жоқ емес.

Кітапта ертегілердің де тандаулы үлгілері орын алған. Аңыздардың да халыққа кең таралғандары екшелген. Солардың ішінен бір кезде қазақ ақыны Ғ.Малдыбаевтың “Қырым қызы” поэмасына негіз болған “Арзы қыз” деген аңызды да кездестіреміз.

Күлдіргі әңгімелер-ләтипалар өз алдына бір төбе. Әлемге әйгілі Қожанасыр әңгімелері Қырым елінде Насреддин Оджа деген атпен тараған екен. Сонымен қатар халықтың төл туындысы – Ахмет ақай жайындағы аңыздар жеке сала. Халықтың тұрмыс-салт жырлары да өзінің жанр байлығымен көз тартады, елдің мәңгі өшпес асыл арманын шежірелейді.

Ауыз әдебиетінің көне саласының бірі – мақалдардан да қаншама таныс мағына, тамаша тәлім табамыз. Аталар сөзінің – мақалдардың күрделі бөлегі қазақ нақылдарын еске салады. Мысалы, “Аталар сөзі – ақылдың көзі”, “Аталар сөзінде алтын бар”, “Ақиқат сөз аққан суды тоқтатар”, “Жапалақ көрсен, жатып ал, жаманнан бойды сатып ал”, “Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу” тәрізді даналық меруертті көңілге ұялайды.

Жұмбақтардың да бірнешеуін келтірейік.

Електі – тегерек аран, асты боран; картаны – шаһары бар, адамы жоқ, теңізі бар, суы жоқ; сағатты – әр күн кетер, жерінен көшпес деп жұмбақтау ұтымды көрінеді.

Сөз болып отырған кітапта татар әдебиетінің классиктері Ашық Омар, Жанмұхаммед, Исметий, Тоқтарғазы туралы да тиісті дерек беріліп отырған. Кейбір тұста туысқан халықтар ауыз әдебиетінен салыстырма мысалдар алынған.

Татар фольклорының танымал қаһарманы – Әлім Азаматұғлы турасында арнаулы тарау бар. Патша заманында көп қуғын, азап шексе де мойымаған, азаттық үшін күресін тоқтатпаған халық батырының ауыз әдебиетінде өшпес бейнесі жасалғанына мол мысал табамыз.

Кітаптың хрестоматия бөлімінде татар ауыз әдебиетінің алуан үлгілері бас қосқан. Қазақтың қайым айтыстарын еске салатын – шымдар да тартымды. Ақындар мен айтушылардың совет дәуірін жырлаған шығармалары да көлемді орын иеленген. Қысқасы, мұнда татар халқының талай ғасыр бойында жаратқан туындыларының інжу-маржаны үлкен ыждағатпен тізілген.

Татар ауыз әдебиетіне арналған оқулық хрестоматияның қазақ оқушысына берер дерегі мен керегі аз емес. Әсіресе фольклордағы зерттеушілерді қазақ және татар халықтарының эпосы мен ертегісінде, аңызы мен әңгімесінде, мақалы мен салт өлеңінде сақталып келген соншама ұқсастықтар мен үндестіктер тандандырады. Жер мен ел арасы шалғай жатқанына қарамастан, халықтарымыздың фольклорында терең бірлестік ізі өшпеуі – бір замандағы көне туыстықтың да айғағындай. Фольклор материалы еңбекші халықтың қай заманда да мүдделес, мұңдас, мұраттас болып келгеніне тапжылтпас дәлел.

Ауыз әдебиетінде зерттеліп, бағаланып болмаған мұра толып жатыр. Біз бай эпосымыздың түрлі салалар мен дәуірленуін әлі де толық анықтап, жіліктеп танып біткеніміз жоқ. Кейбір жыр бір емес, бірнеше халыққа ортақ болып келеді. Мұндай жағдайда жеке бір ұлт материалының шеңберінде қалып қою шындыққа жеткізе бермейді. Сол үшін жырдың да, өзге жанрлардың да елдегі түрлі нұсқаларын кеңінен талғап қарау ғана ғылыми қорытындыға келуге мүмкіндік береді. Татар фольклорының да, басқа халықтар ауыз әдебиетінің де ұқсастықтарын сөз еткенде біз тек қана ғылыми ақиқатты көздейміз.

Ж.Бекіровтің “Татар фольклоры” кітабы студенттер үшін ғана емес, қалың оқушы қауымына, әсіресе, ауыз әдебиетін үйренушілер мен жинаушыларға, тексерушілерге қажет құрал. Оқулық-хрестоматияның соңында қырым-татар ауыз әдебиеті бойынша бұрын-соңды жазылған, жарық көрген еңбектердің тізімі берілуі орынды болған. Бұл кітап жоғары оқу

орындарында СССР халықтар әдебиетінен дәріс беретіндерге де пайдалы құрал бола алады.

1976

ТАРИХИ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Тарихи тақырыпқа жазылған шығармалар сан жағынан көп емес. Жазушылар өткенді жазуға бұрылып кетті, қазіргі дәуір шындығы қағыс қалып қойды деген сөздер кейбіреулердің субъективтік ұшқары ойынан туған жалған қисын екенін ашық айтуымыз керек. Бұл саладағы шығармалар жалпы кітап өнімінің жүзден екісіндей ғана екенін көреміз.

Дегенмен, өткен бесжылдықта тарихи тақырыпты меңгеру елеулі нәтижелер бергенін атап өту ләзім. Сөз болып отырған тұста І.Есенберлиннің “Алмас қылыш”, “Жанталас”, “Қаһар”, Ә.Әлімжановтың “Жаушы”, С.Мұқановтың “Құйрықты жұлдыз”, Д.Әбіловтің “Ақын арманы”, С.Жүнісовтің “Ақан сері”, А.Тоқмағамбетовтің “Жыр күмбезі”, Д.Досжановтың “Жібек жолы”, Ә.Кекілбаевтың “Аңыздың ақыры”, С.Сматаевтың “Елім-ай” романдары жарық көрді. Бұл шығармалардың идеялық-көркемдік дәрежесі біркелкі емес. Сонда да болса, бұлар халқымыздың күреске толы ұзақ тарихының түрлі белестерінің көркем шындығын жасау, жаңғыртып көрсету жолында жаңа қадам, игілікті іздену нышаны деп бағалаймыз.

Өткен заман оқиғалары мен адамдарының ақиқатына көңіл бөлудің артуы халық мәдениетінің өсуіне тікелей байланысты. Өзінің ұстанған мұратына, келешегіне сенімді қоғам өкілдері ғана өткен әулеттердің әлеуметтік тәжірибесін зерттеп, тиісті қорытынды шығарып отырмақ.

Тарихи құбылыстарға деген ілтипаттың, кең көзқарастың пайда болуына соңғы жылдарда қоғамдық ғылымдар саласында орын тепкен күрделі жаңалықтар игі әсер етті. Археологтардың ертедегі қалалар орнын қазуы, Отырар

секілді көне мәдениет ошағының табылуы, тілші мамандардың байырғы түркі жазулары ескерткіштеріне зер салуы, әсіресе, Қазақстан ғалымдарының кезінде “Шығыстың Аристотелі” атанған ұлы жерлесіміз Әбунасыр Әл-Фарабидің мұрасын іздеу, жинау, зерттеу, қазақ, орыс тілдерінде кітап етіп шығару, данышпан ғұламаның туғанына 1100 жыл толуын атап өту жөнінде жүргізген қыруар еңбектері жұртшылықтың тарихи құбылыстарды тереңірек білуге ықыласын тудырды. Өзгесін айтпағанда, бір Әл-Фараби өмірі мен заманына арналып бірнеше повесть, поэма, пьеса, өлеңдер, көптеген мақалалар жазылғанын айтсақ та бұл пікірдің растығы байқалады. Әл-Фараби мұрасының бүкіл әлемнің мәдени, ғылыми дамуына қосқан үлесі туралы Москвада және Алматыда өткен халықаралық конференциялардың маңызы зор болды.

Халқымыздың өткендегі өмір қатпарларын, үміті мен арманын суреттеу жөнінде өзінің “Абай жолы” эпопеясы арқылы биік үлгі салған ұлы суреткер М.Әуезовтің өнегесі жазушыларымызға мол ықпалын тигізіп келе жатқанын сеземіз. Кейбір шығармалардан мұндай әсер ізі көзге анық шалынып отырады. Дегенмен жақсы үлгіден үйрену деген оның көлеңкесінде қалып қоюға апармауы керек. Ұнамды шығарма талант, дүниетаным, шеберлік, ұдайы іздену одағынан жаратылатынын есте тұтқан абзал.

Атап көрсетерлік ұнамды құбылыстың бірі – тарихи тақырыптағы шығармалардың жанрлық ауқымы кеңігендігі. Бұл әдебиетіміздің кемелдену жолында екендігінің белгісі. Тарихи романдардың түрлі қырлары көрінуі жағынан соңғы жылдардағы туындылары елеулі сонылық әкелді дей аламыз. І.Есенберлин поэмаларында тарихи роман – хрониканың шарттары молырақ бой көрсетті. Ал Ә.Әлімжановтың шығармаларында тарихи оқиғалар мен адамдарды публицистикалық серпінмен әңгімелеу тәсілі басымдық байқалады. Бірсыпыра туындылар тарихи-биографиялық роман үлгісінде жасалғанын айту керек. Мұндай нышан

С.Мұқановтың “Аққан жұлдыз”, Д.Әбіловтің “Ақын арманы”, А.Токмағамбетовтің “Жыр күмбезі”, С.Жүнісовтің “Ақан сері” романдарынан көбірек танылады. Жазушы Ә.Кекілбаев “Аңыздың ақыры” деген жаратындысында тарихи оқиғалардың философиялық мәнін, тұлғалардың психологиялық келбетін ашуға ден қояды. Д.Досжанов, С.Сматаев шығармаларында да тың ізденістер, табыстар бар. Бұл айтылғандар әдебиетіміздің мамандану, жанрлық жіктелу жүйесінде ілгерілеу, толысу процесі жүріп жатқанын аңғартса керек.

Ә.Әлімжановтың романы тарихымыздың ауыр оқиғаларға толы бір кезеңі – жонғар жаулаушыларына қарсы қаһармандық күрес заманын суреттейді. Романда екі мәселе қатар көтерілген. Қаламгер өз бойынан қажыр-қайрат, табандылық, ұйымшылдық тауып, қасақы жауды тас-талқан еткен ерлікті көрсетсе, екінші жағынан қуатты көрші Россиямен тарихи ынтымақ, достықтың түп себебі қалай басталғанын әңгімелейді. Романның басты қаһармандары Манай, Кенже, Малайсары, Жаңатай, Орақбай секілді халық өкілдері болып келуі шапқыншы жауға қарсы күрестің халықтық сипатын анықтайды. Ә.Әлімжанов “Қара сұңқар көпірі”, “Дармина” сияқты шығармаларында да тарихи тақырыпты жүйелі, жемісті меңгеріп келе жатқандығын, көне оқиғалардың қазіргі замандасқа керек нәрін таба білетіндігін байкатады.

Кейбір шығармалар белгілі тарихи дәуір оқиғаларын көркемдеп жинақтау, өмір құбылыстарын ойдан шығарылған қаһармандар іс-әрекеті арқылы бейнелеу ретінде жазылған. Бұған мысалға Ә.Кекілбаевтің “Аңыздың ақыры”, Д.Досжановтың “Жібек жолы” романдарын алуға болады. Мұның алғашқысында Ақсақ Темір әмірлік еткен дәуірдің, соңғысында Қазақстан мен Орта Азияға Шыңғысхан шабуылы басталар қарсаңындағы өмір ақиқаты айтылған. Екі шығарманың да танытқыш мәні бар. Сонымен қатар аталған жазушылардың өзіндік қалам сілтесі анық аңғарылады.

Д.Досжанов – тарихи оқиғалар мен қаһармандар талғау жөнінде мол ізденіс жасап, жемісті еңбектеніп жүрген жазушы. Бір ұнамды жері сол – қаламгер алған тақырыбын егжей-тегжейлі зерттеп, тереңдеп, қайта оралып отырады. Оның осындай желілі тақырыбы – ежелгі Отырар. Жазушы бұл салада бұрын “Отырар”, “Фараби” атты повестер жариялаған болатын. Д.Досжанов өзінің ұзақ жылдық осы тараптағы еңбегін “Жібек жолы” романында қорытындылаған. Шығармада Отырар елінің жай-күйі, салт-санасы, мәдениеті, Шыңғысхан сұрапылының алдындағы өмірі кең суреттелген. Романда келбет ерекшелігі айқындалған Хисамеддин ақын, Исмаил тілші, Ғаббас көреген, Ошақбай батыр, Қадырхан қолбасы секілді тұлғалар қатары бар. Ертедегі қазақ халқының мәдени дәрежесін, әдет-ғұрпын нақтылы бейнелейтін көріністер көп. Отырар кітапханасын, сахарадағы батыр сайысын, базар, күйшілер ортасын суреттейтін тұстар бұған дәлел. Шыңғысхан басқыншылары кейіннен талқандап, жоқ қылып жіберген Отырар суретін фактылар мен қиял көшіне сүйеніп, жанды қалыпқа түсірген дарынды жазушының биік талабы мен ыждағатына сүйсінбеске болмайды.

Қазақ әдебиетінде өткендегі өнер қайраткерлері туралы шығарма жазу дәстүрі жалғасып келеді. Соңғы жылдарда бұл қатарға халқымыздың даңқты ұлдары Шоқан Уәлиханов, Ақансері Қорамсаұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Базар Өтемісұлы туралы романдар қосылды. Бұл туындылардың өзіндік тағылымы, тәрбиелік қасиеті баршылық. Аталған шығармаларға ортақ белгі – тарихта орны елеулі ғылым, өнер адамдарының өмірбаяндық деректеріне сүйеніп, сол құбылыстардың мән-жайын бейнелі тілмен айтуға ойысушылық. Бұларда қиял күшімен табылған оқиғалық байланыстар, ойдан шығарылған кейіпкерлер жоқтың қасы. Сол үшін “Аққан жұлдыз”, “Ақын арманы”, “Жыр күмбезі”, “Ақан сері” романдарын тарихи-биографиялық туындылар тобына жатқызу лайық.

Өзінің көркем, келісті тіл кестесімен оқушы ілтипатына ілінген шығарманың бірі – С.Жүнісовтің “Ақан сері” романы. Автор әрбір қаһарманына қайталанбас тілдік, портреттік мінездеме бере алады. Адам көңілінің қиян түкпіріндегі нәзік құбылыстарды сөлді, нәрлі, бейнелі тілмен еркін жеткізеді, халықтың тіл байлығын жете игеретіндігін танытады.

Сөз болып отырған уақыт ішінде әдебиетімізге қымбат олжадай болып қайтадан қосылған шығарма – М.Әуезовтің ондаған жылдар бойында баспа жүзін көрмей келген туындысы “Қилы заман” повесі. Қатар-қатар оқиғалық желісінде бір емес, бірнеше буын өкілдерінің өмірінен хабардар ететініне қарап және заман мен адамның аса күрделі проблемаларын көтеруіне орай біз бұл шығарманы роман санатында бағалаймыз.

Біз тарихи роман тарапындағы кейінгі кезде жарық көрген туындыларға жалпылай сипаттама жасадық, олардың бойындағы кейбір жанрлық ерекшеліктерді ескерттік. Тарихи романның жетістігімен қатар, жекелеген олқылықтар орын алып отырғанын аттап өтуге болмайды. Оны біз екі мәселеден айрықша аңғарғандай боламыз. Біріншіден, кейбір шығармаларда әлі де болса типтік оқиға талғаудың ойдағыдай шешілмеуі. Осының салдарынан өткен заман өмірін не әсірелеп, не тым көлеңкелі жағын көбейтіп көрсету біржақтылығы пайда болады. Қаламгер атаулы қандай дәуірді алып көрсетсе де, адамзат тарихы тап тартысының тарихы болғанын жадында ұстағаны орынды. Екіншіден, шығармада заман мен адамға лайық тіл кестесін жасауда елеулі нұқсандар кездесіп қалып жүр. Кейде кейіпкерге тым ескі сөздерді сөйлету, енді бірде оларды қазіргі дәуір адамынша тілдістіру дағдысы ұшырайды. Бұл – әсіресе, жас жазушылар туындыларында жиі байқалатын мін. Ал бағзы бір кездерде анық ұғымды жасанды немесе мағынасы бөлек сөздермен алмастыру кемшілігі де кездеседі. Біз бір кітаптан “жөн сұрасты” дегенді “салауат сұрасты”, “тілегіміз бар” дегенді “кұқымыз бар”,

“шапқыласып барысты” дегенді “боздақтасып барысты” деп жазғанды оқыдық. Халық құлағына бұрыннан сіңісті сөздер мен тіркестерді орынсыз өзгертуден жаңалық шықпаса керек.

Тарихи романдар саласындағы қол жеткен табыстар бұл жанрдың кең тыныспен өркен жаюына мол мүмкіндік туып отырғандығын, қаламгерлеріміз салдарлы сан тарап ізденістер жасап жүргендігін сипаттайды.

1976

ДОСТЫҚ НҰРЫ

Қоғамымыздың қозғаушы күші – халықтар достығы мүддесіне қалтқысыз қызмет етіп, бұл жолға қайраты мен дарынын толық жұмсап жүрген абзал жандар бар. Олардың мақсаты биік, істері игі. Өйткені халықтар достығы – адамзат жаралғалы бері қадірін, мәнін жоймаған ұлы ақиқаттың бірі. Әрбір елдің ертелі-кеш жасаған адал перзенттері, ірі тұлғалары ешқашан белгілі бір халықтың ғана тілекшісі болып қоймай, жалпы адами армандардың да ұраншысы болған. Өзбек әдебиетінің данышпан өкілі – Әлішер Науаи “Адамның бақыты басқаларға неғұрлым көбірек жақсылық көрсетуімен өлшенеді” деген. Қазақтың кеменгер ақыны Абай “Әкеңнің ұлы болмай, адамның ұлы бола біл” деп өсиет қалдырған. Ежелгі эпос, жазба әдебиет туындыларының бәрінде де ел мен елдің достық идеясы алтын жіптей желі тартып жатады...

Бүгінгі күні әдебиеттер байланысын, өзара әсерін, бірін-бірі байытуын білу, зерттеу ғылымының алғы кезектегі міндеттерінің бірі болып отыр. Ал достық тақырыбы – тек әдебиетте ғана емес, өнердің барша саласында да негізгі сарынның бірі.

Біз қазақ мәдениетіне елеулі үлес қосқан бір қадірмен замандас суретші туралы сөз қозғағалы отырмыз. Ол – бүгінде Қазан қаласында тұратын РСФСР-дің еңбек сіңірген өнер қайраткері, Татарстанның халық суретшісі, Тоқай сыйлығының лауреаты Әбделбахи (Баки) Ыдырысұлы

Орманшы. Біздің республикамыздан жырақта, өзінің туған елінде өмір кешіп жатқан Бақи Орманшыны Қазақстанның да азаматы деп атауымызға толық негіз бар. Өйткені ол 1941-1956 жылдар арасында Алматыда тұрып, қазақ халқы өмірінің сан қырын бейнелейтін шығармалар жасаған. Оның бұл тараптағы еңбегінің молдығы мен мәнділігін аңғарту үшін кейбір сандық көрсеткіштерді көрсетсек те жеткілікті.

Қазан қаласында 1970 жылы шыққан “Бақи Орманшы” деп аталған каталог-кітапшада автордың Қазақстан тақырыбына қатысты жүз елуден астам шығармасы тізілген!.. Суретшінің жұбайы белгілі фольклоршы Флора Вагафқызы Ахметованың пікірінше, бұл цифр Бақи Орманшының Қазақстанға арналған еңбектерін тұтас қамтымайды, жеке адамдардың үйінде сақталған туындылар өз алдына бір төбе. Міне, осы топтама деректің өзінен Бақи ағаның халқымызға қаншалықты бағалы қызмет еткенін аңғарсақ керек.

Ал жоғарыда шолып айтылған жалпы санды жіктеп таратсақ, еңбеккерліктің де, дарындылықтың да нағыз өнегелі дәстүрін танимыз. Әсіресе суретшінің қазақ халқына деген бауырластық сезімі, бұл іске орасан мол уақыт пен жігер жұмсағандығы айқын көрінеді. Оның Қазақстан табиғаты мен тұрмысының қайталанбас көркем суреттерін бейнелеген суреттері көптеген музейлердің, кітаптардың, альбомдардың сәнін кіргізіп тұрғаны кәміл. Бақи Орманшы халқымыздың қалаулы адамдарының портреттерін салуда үздік еңбек тындырған деуге болады. Бұл ретте Абайдың, Амангелдінің, Жамбылдың, Қаныш Сәтбаевтің, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Ахмет Жұбановтың, Мәлік Ғабдуллиннің, Талғат Бигелдиновтің тағы басқа көптеген қайраткерлердің суреттерін атап өту керек.

Қазақ әдебиеті мен фольклоры шығармалар кітаптарын әрлеуге Б.Орманшының атқарған жұмысы және бір сала. Ол қазақ ертегілерін, Абай, М.Әуезов, С.Мұқанов жинақтарын безендіруге ат салысқан. Сонымен қатар ол Қазақстан тақырыбына бірталай шебер скульптуралық мүсіндерді де

жасаған. Әрине, мұншама қыруар еңбектің өнер тарихындағы орны мен бағасын анықтау – арнаулы зерттеулердің сыбағасы. Біз Бақи Орманшының өнердегі ерлігінің, достықтың қажымас жаршысы ретіндегі ұмтылыстарының жалпы мәнін атап өтумен ғана шектелеміз.

Өнертану ғалымдарының көрсетуінше, дарынды да еңбек сүйгіш суретшінің туындылары еліміздің ең әйгілі жиырмадан астам музейінде қойылып келеді екен. Бақи Орманшы талай рет Бүкілодақтық, Бүкілроссиялық, республикалық және халықаралық сурет көрмелеріне қатысып, жоғары баға алған. Қазақстанның Мемлекеттік өнер музейінде оның оннан артық еңбегі бар. Қазақ Совет энциклопедиясына суретшінің “Академик Қаныш Сәтбаев” деген портреті енген.

Бір ғажабы – суретші Бақи Орманшы мұншама мол еңбегін атақ, мансап, сыйлық үшін емес, жүрек қалауымен табиғи, рухани қажеттілік ретінде атқарған. Бейнелеу өнерінің түрлі саласында тек Қазақстан туралы жүздеген туындылар жасаған адам республиканың құрметті атақтарын да, сыйлықтарын да алмаған.

Б.Орманшының кәделі тарихи істерінің бірі – Абай Құнанбаевтың 1945 жылы жарыққа шыққан толық жинағына суретші болуы және ұлы ақынға қатысты бірнеше шығарма тудыруы. Мәселен, Абайдың жазып отырған кезін бейнелеген сурет тамаша еңбектердің бірі десек, артық айтылғандық емес. Қазақстанда тұрған жылдарында Б.Орманшы газет, журналдарға түрлі жанрдағы еңбектерімен белсене қатысып отырған. Мәселен, 1946 жылдан жаңадан шыға бастаған “Пионер” журналының көркем безендірілуіне Б.Орманшының елеулі үлесі болғанын журналдың тұңғыш редакторы, қазір филология ғылымдарының кандидаты, доцент Төкен Әбдірахманов ризалықпен еске түсіреді. Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры Қайролла Махмұдов, жазушы Ғалым Ахметов суретшіні үлкен парасат иесі деп бағалайды. Бұл лебіздер оны Қазақстанда еңбек еткен жылдарында танып білген адамдардың ортақ ойындай...

Бақи ағайдың Абай шығармаларын терең білетіндігі бізді сүйсіндірді. Ол Абайдың өлеңдерінің қай-қайсысы туралы да өз пікірін айта алатыны, ұлы ақынның кейбір өлеңдерін жатқа білетіндігі байқалады.

Татар ғалым-жазушыларымен бір сұхбат ішінде мен татар әдебиетінің қос бәйтерегі – Ғабдолла Тоқай мен Мұса Жалилдің туындылары қазақ тіліне түпнұсқадан және барынша көркем, әсем аударылғанын аңғарттым. Тоқайдың ақын Жақан Сыздықов тәржімалаған бірнеше өлеңін қазақша жатқа айтып бердім. Бұл хабарға туысқан халық өкілдері ризашылық білдірісті... Енді бір әңгіме кезегінде Абай өлеңдерінің татар тіліне аударылуы сөз болды. Өкінішке қарай, Абай шығармалары татаршаға толық та, көркемдігі қанық та аударылып болмаған екен. Ертеректе жасалған Абай туындыларының аздаған татарша тәржімасы бұл күнде ешбір жерден таптырмайды. Сол мәжілісте отырған СССР Ғылым академиясы Қазан филиалының тарих, тіл, әдебиет институты директорының орынбасары Азат Ахмадуллин “Абайдың татаршаға толық тәржімасын жасауымыз керек” деп алдымен елгезек тіл қатты. Басқалар оны қостады. Бәрінен де Бақи ағайдың бұл турасында айтқан пікірі тосын да қызғылықты болды. Ол: “Әлбетте, Абай шығармаларын татар оқушысына жеткізу қажет. Бірақ оның өлеңдерін татар тіліне аудармай, тек қазақ текстің татаршалап беру керек. Қазақ тілі – орасан бай тіл. Абай шығармаларын түпнұсқа ізімен татаршаласа, тіліміз байыр еді” деді. Бұл ұсынысқа сәл аңырып қалғандарға ол Абайдың “Қыран бүркіт не алмайды салса баптап” деген өлеңінен бірер шумақ мысал келтіріп, қазақ өлеңін жолма жол татаршалауға болатындығын ұғындырды... Бұл қазақ, татар тілі мен әдебиетін барабар білетін, халықтар арасындағы ынтымаққа дәнекер болуды өмірлік мұраты санаған адамның ақиқат, адал аңсары еді.

Жалпы Б.Орманшының Қазақстанға деген ілтипаты мен құрметі өзгеше. Творчестволық өмірінің біраз қымбат жылдары өткен, шығармаларының күрделі бөлегі арналған

қазақ еліне оның сағынышы табиғи. Жасының егде тартып қалғандығына қарамастан ол Қазақстанның бүгінгі өскелең бейнесін көріп қайтуға күштар екендігін сыпайы ғана сездірді. Үйінде отырғанда қазақ өлеңдерін оқып, қазақ әндерін ыңылдап салу Бақи ағайдың сүйікті рухани ермегінің бірі екен...

Б.Орманшының суретшілік еңбегінің құрамы, тақырыбы, даму жолы және ерекшелігі жайында монографиялық зерттеу кітаптарында биік бағалар берілген. С.Н.Червоннаяның 1978 жылы Москвада шыққан “Искусство Советской Татарии” деген зерттеуінде суретші шығармаларына әділ де білгір талдау жасалған. Онда, мәселен, Б.Орманшы татар бейнелеу-живопись өнерінің арнаулы жоғары білім алған тұңғыш маманы, пейзаж, натюрморт шебері екені тұңғыш көрсетілген, оның скульптуралық туындылары классикалық үлгілер қатарында аталған. “...Орманшының скульптурасы терең әсерлілігімен, нәзік зиялылық сипатымен, поэтикалық қиялының байлығымен, жанды композиция жасау шеберлігімен және материалды игерудегі биік мәдениетімен ерекшеленеді” (173-бет) делінген. Ол жасаған Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибрагимов, Мұса Жалилдің скульптуралық мүсіндері бұл жанрдағы ұсталықтың асқан өнегесі деп есептеледі...

Аса дарынды өнерпаз, өз творчествосында халықтар достығы туын биік көтеріп келе жатқан, жаны сұлу жайсаң адам, қарапайым әрі ұлы еңбеккер Бақи Ыдырысұлы Орманшының ұзақ та ғибратты өнер жолының кейбір белестері осындай. Оның шығармаларына сарқылмас қуат, өшпес ажар беріп тұрған киелі күш – достық нұры.

1979

ТАҒЫЛЫМ

Жері шағын Литва қалаларының “тынысы кең” екені – ең алғашқы әсеріміз десе де болады. Республиканың астанасы

Вильнюс келбеті бұл ойымызды толық сипаттайды. Халқы жарты миллионға жететін үлкен шаһардың үй, көше құрылысы белгілі жүйемен, тәртіппен жасалғаны бірден көзге түседі. Әсіресе, үлгілі нәрсе – литва халқының табиғатты қадір тұта, аялай білетіндігі. Вильнюстің кез келген жерінде көгал алаңқайлар кездесе береді. Оларға кәдімгі даладағыдай табиғи шөп өсіп, өз көркімен ерекше ажар беріп тұр. Әлгіндей көгал кеңістіктің айналасы қоршалмаған, сонда да оны ешкім таптамайды. Бұның өзі литвашылдықтардың ұзақ отырықшылық тарихында қалыптасқан игі дәстүрі секілді.

Вильнюстің жаңа аудандары – Жирмунай, Лаздинай осы заманғы құрылыс өнерінің биік жетістігі. Лаздинай ауданындағы тұрғын үйлердің соны үлгідегі шешімін тапқаны үшін архитекторлары мен құрылысшылары Лениндік сыйлық алғаны мәлім. Лаздинай ауданын шолып өткеннің өзінде бірер нәрсе айқын аңғарылғандай.

Біріншіден, литва құрылысшылары бүкіл одақ көлемінде бекітілген стандарт үйлер типінің ішкі-сыртқы көрінісіне көлденең шығынды керек етпейтіндей етіп, “аздаған” өзіндік өрнек енгізген деседі. Сол ойлы да ұқыпты тың нақыштар қосылып келгенде, үйлердің сәулеті жарқырап ашылған. Әдеттегі құрылыс материалынан жасалған, әрбір ірі қалада кездесе беретін көпқабатты үйлердің мұнда көзге ажарлы елестейтін себебі осыдан көрінеді.

Екіншіден, табиғаттың, жер бедерінің ерекшелігін үй құрылысының сымбатына сәйкестендіру – Лаздинай ауданын салудағы үлкен жетістік деп бағаланады. Табиғатқа құрметпен қарау, оны құрылыстың көркін арттыруға пайдалану – үлкен мәдениет белгісі. Үйлер кейде төбешіктер үстіне, кейде беткейге салынған, шоқ ағаштар кездескен жерлер аман сақталған. Қысқасы, табиғаттың тамашасы мен адам ойының жемісі жарасым, үйлесім тапқан. Айтуға оңай осы ұғымды іс жүзіне асыру құрылысшылардан қаншалықты ыждаһат, ықыласын керек ететінін пайымдау қиын емес. Бізге түсінік беруші Лаздинай тұрғын ауданы құрылысы авторлары бір ескі

қаладан жаңа ауданға, жаңа ауданнан ескі қалаға көз жіберіп қарағанда сырт көрінісі алыстан қалай елестейтінін де айтып еді. Міне, қала құрылысына осындай перзенттік сезіммен келіп, дарын, уақыт, қайрат аямаған жерде нағыз өнер туындысы келмек екен.

Атап өтерлік тағы бір қызғылықты құбылыс – литвалықтардың көне архитектуралық мұраға да ұқыпты қарайтындығы, ескірген, тозған ғимараттарды жөндеуге шындап көңіл бөлетіндігі. Вильнюстің бірегей ескерткіштері – ішінде он екі мың жапсырма сурет, өрнегі бар Петр мен Павелдің ғибадатханасын, отыз үш түрлі қыптан өрілген қасиетті Анна костелін, Тракайда көл ортасындағы аралға салынған литва княздерінің сарайын, т.б. жәдігерліктерді көрген адам бұл шындықты мойындайды. Литвада ескі үйлердің қиюын тауып жөндейтін реставраторлар бар. Олар кезінде орыстың ескі шаһарлары Суздаль, Владимирдің кәделі, көне құрылыстарын қалпына келтіруге жәрдемдескен. Реставратор мамандары жетіспейтін Қазақстанның архитектуралық ғимараттарын қалпына келтіруге литвалықтар тәжірибесін, мамандар күшін пайдалануға болар еді-ау деп ойладық. Мұның бәрі – халықтың ғасырлар бойында жасаған материалдық, рухани мәдениетінің ең жақсы үлгілерін жаңа дәуір қажетіне жаратуға деген дәйекті әрекеттің көрінісі. Бұған түрлі тараптан мысал келтіруге болады. Мәселен, Литвада халық творчествосының қоғамы бар. Ол қоғам өнердің барлық саласындағы байлықты насихаттаумен шұғылданады. Литва фольклорының жанрлары, нақтылы шығармалары түгелге жуық есепке алынғандығы да – еңбек мәдениетіне жетілгендіктің нышаны.

Советтік Литва мәдениетінің өзіндік сипаты мол. Сонымен қатар литвалықтар өзге халықтардың да рухани жетістігін тани, қадірлей біледі. Бұл көркем әдебиет аудармасынан да көрінеді. Бүкіл Балтық бойы республикаларындағыдай Литвада басқа ел шығармалары, негізінде түпнұсқадан аударылады. Белгілі

тілдерді білетін маман аудармашылар әзірлеуге ерекше көңіл бөлінеді.

Қазақ әдебиетінің бірсыпыра туындыларын литвалықтар өз тілінде оқи алады. Литва көркем әдебиет баспасының директоры К.Амбрасастың берген жазба мәліметіне қарағанда литва тіліне Жамбылдың өлеңдері, М.Әуезовтің “Абай жолы”, “Өскен өркен” романдары, “Қараш-Қараш” повесі, С.Мұқановтың “Ботагөз”, Ғ.Мұстафиннің “Миллионер”, Ә.Нұрпейісовтің “Қан мен тер”, Ә.Әлімжановтың “Махамбеттің жебесі” романдары, Б.Сокпақбаевтың повестері аударылған.

Литва тіліндегі ғылыми басылымдардың қысқаша мазмұнын кітап соңында орыс тілінде беріп отыру дәстүрі қалыптасқан. Бұл – орыс тілін түсінетін Бүкілодақтық кітап оқушының литва кітап өнімін пайдалануын жеңілдететін тәсіл.

Қазақтың ескі тарихы мен мәдениетіне азды-көпті жанастығы бар материалдың табылуы – біздің сапарымыздың ең қызықты тұсы. Біз бұл тарапта еңбек етіп жүрген екі ғалымды кездестірдік, олардың бір-бірден кітаптарын да ала қайттық. Бұл кітаптар: А.К.Антоновичтің “Араб әрпімен жазылған белорус текстері және олардың графикалық-орфографиялық жүйесі” (1968 ж.), Р.К.Батураның “Литва халықтарының Алтын Ордаға қарсы күресінде” (1975 ж.) деген зерттеулері. Мұның алғашқысы орыс, соңғысы литва тілінде басылған. Енді осы еңбектердің мән-жайына қысқаша тоқтала кетейік.

Вильнюсте тұратын осы екі маман еңбегі қазақ тарихы мен фольклорын зерттеушілерге көп мағлұмат ұсынатындай. Мәселен Антон Константинович Антонович өзінің бүкіл саналы өмірін литва татарларының жазба әдебиетін зерттеуге арнаған. Ұлты белорус Вильнюс университетінде поляк тілінен дәріс беретін А.К.Антонович ондаған жылдар тынымсыз зерттеу жүргізіп, литва татарларының

белорус тіліндегі жазба мұрасын анықтап, олардың тарихи және мәдени мәнін ашқан. Ал осы “литва татарлары” деген кімдер және олардың белорус тіліндегі кітаптары не жайында деген сауалдың да жауабын оның кітабынан табамыз.

“Литва татарлары” деген жалпы атпен аталатын халық – XVI ғасырда Алтын Орда жерінен түрлі себеппен келіп, сол кезде ұлы Литва княздігін қоныс етіп қалған түркі тілді тайпалар. Кейіннен бұл ноғай-татарлар мекендеген жерлер Польшаның, Литваның және Белоруссияның аймағына қараған. Белорус татары белорусша, польша татары полякша, литва татары литваша сөйлегенімен, олардың жиынтық есімі әдет бойынша “литва татарлары” болып қала берген.

Жалпы есеп бойынша литва татарлары XX ғасырдың бас кезінде он-он бес мың шамасында екен. Татар-ноғайлар өзінің тілін жаңа қонысына келгеннен кейінгі бір ғасыр ішінде ұмытқан. Көпшілігі белорус тілінде сөйлейтін болған. Олардың жазба мұрасының белорус тілінде жасалуы да осы себептен.

Бір ғажабы – литва татарлары ана тілін ұмытқанымен, дінін сақтаған. Діни мазмұндағы көп кітаптарын олар белорус тілінде жаратқан. Ал сол белорус текстері араб әрпімен жазылған. Татарлар араб алфавитінің жүйесін белорус тілінің ерекшелігіне бейімдеп, жаңадан бірнеше таңбалар жасаған. Осындай ретпен бірнеше ғасыр ішінде белорус, поляк тілдерінде жүздеген татар кітабы дүниеге келген. Біз сөз етіп отырған филология ғылымдарының докторы А.К.Антонович – белорус тіліндегі татар кітаптарын талдаған, бұл салада неғұрлым көп еңбек еткен бірден-бір маман. Ғалымның біз атаған кітабында осы тақырыпқа қатысты ертелі-кешті жазылған бір жүз жиырма еңбектің тізімі келтірілген, арабша, түрікше терминдер сөздігі берілген.

Сонымен литва татарларының белорус тіліндегі жазба мұрасын түрколог тілші, тарихшы, фольклоршыны қызықтыра аларлық рухани мүлік демекпіз. А.К.Антоновичтің

көрсетуінше, бұл саладағы еңбектердің біразы әлі де жүйелі зерттеу тақырыбы бола қоймаған.

Вильнюс университетінің доценті, тарихшы Ромас Костович Батураның Литва мен Алтын Орданың өзара қарым-қатынасын баяндайтын еңбегі де қазақ тарихшыларына қосалқы мағлұматтар бере алады деп сенеміз. Осы уақытқа дейін Алтын Орданың өзара қарым-қатынасын баяндайтын еңбектің тым аз екенін еске алсақ, Р.К.Батура монографиясының қажеттігі айқындала түседі. Алтын Орда мемлекетінің белгілі бір кезеңінде Литвамен байланысы тығыз болғаны мәлім.

Р.К.Батура кітабы қазақ фольклоршылары үшін де елеусіз еңбек емес. Мұнда қазақтың тарихи аңыздары мен эпосында кездесетін адамдардың да есімі ұшырайды. Тарих пен фольклордың, факті мен қиялдың ара қатынасы қаншалық деген мәселені іздегенде де мұндай еңбектер керекке жарауы мүмкін...

Литва және түркі тілдес халықтардың тарихи, мәдени байланыстарының тамыры тереңде жатқанын, бұл тарапта ашылмаған қазына мол екенін дәлелдеуге осы көрсетілген екі ғалымның еңбегі де жеткілікті секілді. Бұл тақырыптың болашақ зерттеушілерге тың мағлұматтар беретіні шәксіз.

Қазақстан мен Литва арасындағы достық қарым-қатынастың жемісін дәлелдейтін фактілер көп.

1979

ЗАМАНМЕН ҮНДЕС

Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпқа арналған романдардың елеулі орын алып, көркемдік даму тенденциясының бір өрнегіне айналып келе жатқаны айқын. Соңғы оншақты жыл ішінде қазақтың көне тарихының үлкен бетбұрыс, мәнді оқиғалары, көрнекті адамдары жайында жазылған шығармалар шоғыры осыны сипаттайды. Мұндай туындылар әдебиеттің тақырыптық ауқымын кеңейтіп қана

қойған жоқ, тарихи романның ішкі жанрлық, көркемдік мүмкіндіктері кеңейгендігін де көрсетті.

Міне, осы салада еселеп еңбек сіңіріп келе жатқан жазушылардың бірі – Ілияс Есенберлин. Оның жұртшылық назарын аударып, қатты қызықтырған шығармалары қатарында “Көшпенділер” трилогиясы алдымен аталады. Бұл трилогияның құрамына кіретін “Алмас қылыш”, “Жанталас”, “Қаһар” романдары бұған дейін қазақ, орыс тілдерінде көп тиражбен бірнеше дүркін жарияланған еді. Аталған романдардың тақырыптық тындығы, көтерген мәселелерінің, көрсеткен адам тұлғаларының қызықтығы және салдарлылығы әдеби сында, жалпы оқушы жұртшылықтың пікірінде орынды атап өтілген болатын. Қазақ әдебиетінің соңғы ширек ғасырдағы әдеби өнімдерінің ішінде мұншалық көпшілік назарына ілінген, өз айналасында алуан пікірлер туғызған басқа кітапты табу қиын.

“Көшпенділер” деген атпен қайта басылған бұл трилогия танымдық және тәрбиелік күшін әлсіретпей, қазірде де қалың оқушы қауымның ынта қойып оқитын кітабы болып келеді. Мұның өзі шығарманың табыстылығы кездейсоқ, уақытша көрсеткіш емес, халық тағдырын тереңнен толғайтын, жанды проблемалар көтерген тұрақты көркемдік фактор болып отырғандығын дәлелдейді. Трилогияның еліміздегі ең биік сыйлық – Ленин сыйлығына ұсынылып, Бүкілодақтық көлемде талқылауға түсуі де табиғи заңды көрініс. Ендеше “Көшпенділердің” идеялық және көркемдік бітіміндегі ерекшеліктер туралы сөз қозғау қажеттігі де түсінікті. Сол үшін трилогияның бүкіл құрылысына, мазмұнына, кейіпкерлер қатарына тәптіштеп талдау жасап жатпастан, шығарманың сонылығы болып табылатын тұстарына ғана тоқталуды лайық санаймыз.

“Көшпенділерде” қазақ халқының XV–XIX ғасырлар арасындағы өмір жолын бейнелейтін орасан үлкен оқиғалар, сан-сала байланыстар, көптеген адамдар тағдыры баяндалған. Бұл – бір немесе бір топ қаһарманның жай-күйі, шағын

кезеңнің нақтылы істері туралы роман емес, бүкіл бір халықтың бірнеше ғасыр бойындағы бастан кешкендері, бейбіт, азат өмір үшін күрестері, ішкі қайшылықтары, қазақ қоғамындағы өзгерістер жайын кеңінен шежірелейтін шығарма. “Көшпенділер” – өзінің қамтыған оқиға, қаһарман құрамы, баяндау, суреттеу әдісі жағынан қазақ әдебиетінде бұрын кездеспеген тың құбылыс. Сондықтан мұны әдеттегі романның өлшемімен ғана қарап талдау, бағалау аздық етеді...

Сөз болып отырған трилогия социалистік реализмнің, роман жанрының сарқылмас мүмкіндігі бар екендігін де жарқын сипаттай алады. Жанрлық негізгі белгілері бойынша роман-хроника деп аталған осы шығарманың тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәні бұл терминнің шеңберіне сыя бермейді. “Көшпенділерді” біз қазақ халқының көп ғасырлар көлеміндегі шытырман даму жолын көркемдеп жинақтаған роман-эпопея деп қарасақ та, тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы десек те болады. Қалай дегенде де бұл трилогия – тарих пен көркем әдебиеттің қасиетін өзгеше шеберлікпен бірлестіру, қазақ көркемсөз өнерінің екі саласы – ауызша және жазбаша әдебиеттің жетістігін игеру нәтижесінде туған бірегей бітімді құбылыс.

І.Есенберлин трилогиясы советтік тарихи роман қалыптастырған, сыннан өткен идеялық-көркемдік принциптерді жалғап, дамыта түскен. Бұл ең алдымен, шығармаға оқиға тандаудан көрінеді. Өткен заманның сансыз істерінің легінен елеулілерін талғаудың өзі ондай еместігі белгілі. Ал “Көшпенділерде” қазақ хандығының XV–XVII ғасырлардағы құралу, ішкі-тысқы жаулармен тайталас үстінде қалыптасу процесінің, XVIII ғасырда жоңғар басқыншыларына қарсы күресінің, XIX ғасырда Кенесары бастаған монархистік қозғалыстың сыры мен шыны тәрізді кесек-кесек, кезеңді, түбірлі оқиғалар айтылған. Шынында бұл тарихи оқиғалардың қай-қайсысының да себебі мен салдары,

бағыты мен нәтижесі зерек суреткер қаламын күтіп тұрған тақырыптар еді.

Ең маңыздысы сол – “Көшпенділердің” бүкіл ұзына бойында тартылған байланыстар желісі, идеялық нысанасы логикалық жағынан бүгінгі күннің де ірі сауалдарына ұласып жатыр. Бұдан бірнеше ғасыр бұрын қазақ халқын толғандырған заманалық проблемалардың мәні кемімей, қазіргі қауымды да қызықтырып отырғандығы шығарманың мейлінше өзектілігін аңғартса керек.

“Көшпенділердің” үш кітабы көлемінде алуан түрлі оқиға, көптеген кейіпкерлер көрініс береді. Олардың қатарынан ел намысы үшін жанын пиде етуге әзір батырларды да, халық қамын ойлаған дана ақын, жырауларды да, мансабы мен атағын бірге ойлайтын хандарды да, қарапайым халық өкілдерін де кездестіреміз. Шығарманың нақтылы алға қойған мақсатына, өмір материалының сыпатына орай кейде батыр, екінші жерде жырау, үшінші бір тұста хандар өмірі мен іс-әрекеттері молырақ баяндалып отырады. Бұған қарап, “Көшпенділерді” “пәлен хан, түген жырау жөніндегі роман” деп бағаласақ, парасаттылық болмас еді. Бүкіл халық көлеміндегі өмір мен өлім шайқасы дерліктей аса күрделі оқиғалар алынып отырғандықтан, мұнда ел үстінде отырған ханның да, қол бастайтын батырдың да істері мен ойлары кеңірек көрсетілуі табиғи. Бірақ “Көшпенділердің” негізгі қаһарманы халық, қазақ халқы деп қарағанымыз әділ болмақ. Бұлай деуге романда еңбекші бұқара арасынан шыққан Саян, Орақ, Орысбай, Төкежан, Күйгенбай, Қияқ секілді ондаған кейіпкердің есте қаларлық бейнелері жасалғандығы ғана емес, ең бастысы – жазушының күллі құбылыстарды таптық көзқарас, биік дүниетаным тұрғысынан қарап, олардың идеялық-көркемдік сәйкестігін дұрыс таба білгендігі негіз бола алады.

Бұл тұжырымды дәлелдеп шығу қиындыққа түспейді. “Алмас қылыштағы” айбарлы хан Әбілхайыр, Жәнібек, Керейлер, “Жанталастағы” Әбілхайыр, Абылайлар,

“Қаһардағы” Кенесарылар сырт көзге қаншалықты құдіретті көрінгенімен, бұқараның күш-қуатынсыз ештеңе атқара алмайтыны талай жерде нанымды елестетілген. Хандардың сыртқы, ішкі саясатын халық қостағанда ғана істің сәті түсіп отырған. Мәселен, Моғолстанға көшкен қазақ руларын “жазалаймын” деп хан Әбілхайыр қанша қаһарланса да айналасындағы бұқарасы қолдамаған соң дәрменсіз болып қала береді. XVIII ғасырда жоңғар жаулаушыларына қарсы ауыр соғыстарда Абылай бастаған қазақ елінің неше дүркін жеңіске жетуі бүкіл халықтың күш біріктіруінің арқасы. Сондай-ақ патшалықтың саясатына наразы халық соңына уақытша ерген кезде Кенесары қолы қомақты күшке айналса, маңынан ел кеткенде жеңіліп тынады... Осы айтылғанның бәрі “Көшпенділердің” негізгі қаһарманы халық деген пікірге әкелсе керек.

“Көшпенділер” өзінің идеялық, құрылыстық, жанрлық, көркемдік бітімі жағынан бірталай сонылық танытады. Тарихи ұлан-ғайыр оқиғаларды, тарихи қайраткерлерді роман-хроника түрінде суреттеу қазақ әдебиетінде тың кадам болып табылады. Жүздеген жылдардың шежіре тізбегін басқаша үлгіде баяндауға мүмкін де болмас еді. Демек алынып отырған өмір құбылыстарының ересен көптігі, сан сипаттылығы өзіне ғана тән көркемдік түр іздеттіруі табиғи. Трилогияда тарихи оқиғалардың хронологиясы мен кейіпкерлердің “қиялдан туған іс-әрекеті, үміт-арманы, мінез ерекшелігі өзгеше бірлестік, синтезге келуі шығарманың қайталанбас кестесін белгілейді. Мұнда оқиғалардың объективтік “бейтарап” ағыны сол оқиғаларға қатысушы, жүргізуші, куәгер болып отырған адамдардың субъективтік аңсар ықыласымен жарасымды ұштасып, көркемдік шындық деңгейіне көтерілген.

Дәлірек айтқанда, шығармада тарих фактысы қанша көп тізілгенімен, олар құрғақ әңгіме, салқын санамалау деңгейінде қалмай, қаһармандардың жеке бастық қызығуларына, мінез ерекшеліктеріне тәуелді түрде алынған. Трилогияның әр тұсында өмірдің объективтік шындығы мен адам мінездерінің

үйлестіріле көрсетілу дәрежесі түрлі-түрлі. Егер қазақ халқының ерте заманнан бергі басып өткен бұралаң жолын шолатын “Алмас қылышта” объективтік ақиқатты айту молырақ орын алса, “Қаһарда” характерлерді даралауға, көркемдік құралдарды кеңірек әрі сәйкес қолдануға көбірек көңіл бөлінген. Бұл реттен алғанда шығарманың құрылымын үлкен өзеннің ағысына теңеуге болар еді: мұнда кеңіс жайпауыт тұстар да, пымырлап жатқан терендіктер де кезектесе келіп отырады...

Сонымен қатар “Көшпенділер” қазақ әдебиетінің ұлттық дәстүрінің негізінде туғанын атап өту керек. Қызықты мәселенің бірі – мұнда ауыз әдебиетінің қаншама көркемдік құралдары роман “сүйегіне” табиғи сіңімді айшықталып кеткендігі.

Социалистік реализм әдебиетінің кең ауқымына қаншама рухани байлықтар сыйысып кете алатындығын соңғы кездегі бірқатар роман, повестер тәжірибесі айрықша әйгілеп келеді. Соның бірі – ауызша тарап келген аңыздардың, мифтердің қазіргі әдебиетке кейбір тұста тың нақыш қосып, реалистік талдау тігісіне орайласып отыратындығы. І.Есенберлиннің тарихи романдарында осы нышан анық аңғарылады. “Жанталас” романында Бұқар жырау атынан айтылатын тарихи аңыздар осыған мысал. Жалпы “Көшпенділер” трилогиясында үлкенді-кішілі ондаған аңыз, әңгімелер реалистік суреттеу қызметін атқарып отыратындығы – шығарманың жаңашылдық тұрғысының бір саласы.

І.Есенберлин романында баяндаушының (повествователь) рөлі ерекше үлкен екендігін атап өтуіміз керек. Бірақ мұндағы баяндаушы қаһарман немесе автор ертегішіден, жай әңгімешіден мүлде өзгеше. “Көшпенділерде” баяндаушы салмақты, көп қырлы жүк көтеріп тұр. Бұл романдарда баяндаушы белгілі бір оқиғаны айтып беруші ғана емес, әрі талдаушы, бағалаушы да. Осындай “баяндауларда” қаһармандардың ішкі әлемін, парасатын білдірерлік монологтар да, жанды диалогтар да, нақтылы портреттер де

араласа келіп отырады. Мұның өзі баяндаушының өмір шындығын мінез шындығына астастыра білетін күрделі көркемдік компонент қызметін атқарып тұрғанын ұқтырса керек.

“Қиялдан” жасаған кейіпкерден гөрі тарихи белгілі қайраткерлер тұлғасын жаратудың қиынырақ екені ежелден мәлім. Өйткені тарихта жасаған адамдардың халық санасында қалыптасқан эпикалық бейнесі де болды ғой. Ал жазба әдебиет туындысы тарихи адамдардың характер ерекшелігін өзіне хас әдістермен ашуы тиіс. “Көшпенділерде” Асан, Қазтуған, Абылай, Бұқар секілді қазақ тарихында белгілі адамдардың тұлғалары әрі эпикалық, әрі жазба әдебиет дәстүріне лайық суреттелгенін көреміз.

Қазақ ауыз әдебиетінің күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан жанрларының бірі – айтыс өнері. “Көшпенділерде” осы айтыс формасы өте ұтымды пайдаланылған. Қазақ халқының сан ғасырлар бойындағы өмір кешулерін, оның жарқын беттері мен өкінішті мезеттерін диалектикалық толық түрінде айтуға, ешбір елеулі құбылысты іркіп қалмай, сарқа паш етуге ақындар айтысы формасы таптырмайтын тәсіл “Алмас қылыш” романында екі ақын – Қазтуған мен Қодан осындай ретпен қазақ халқының өткен өмірін, талай-талай жасырулы сырларды энциклопедисше таратып, түсіндіріп, “дәлелдеп” береді. Бұл әдіс тек аталған романға тиімді болғанын ғана айту аз. Бұдан кеңірек те қорытынды жасауға болатындай. Ол ауыз әдебиеті жырлары мен көркемдік құралдарының қазіргі жазба әдебиет үшін таусылмас байлық екендігі.

Мұның бәрі “Көшпенділер” авторының советтік тарихи романшылық дәстүрінен үйрене отырып, сол дәстүрді ұлттық өмір материалына сәйкес байыта білгендігін де байкатады.

Ілгеріде айтылғандардан І.Есенберлин тарихи романдарының қазақ әдебиетіндегі орны мен бағасы, өзіндік үлесі, танымдық, тәрбиелік сипаты аңғарылса керек. Сонымен

бірге “Көшпенділердің” жалпы тарихи-мәдени мәні қазақ көлемінен асып кететіндігін де есте тұтуымыз ләзім.

Әдебиеттің идеологиялық, эстетикалық, көркемдік сипаттары бір-біріне тығыз байланысты. Ал кейде шығарманың идеологиялық бағыттылығының өзі елеулі факторға айналатыны болады. “Көшпенділер” бұл тараптан бірнеше мәселеге назар аудартады. Соның бірі – мұнда соғыс пен бейбітшілік мәселесінің тек қазақтық көлемде ғана емес, халықаралық сипатқа ие болуы. Трилогияның өн бойында дерлік сырт жауларға қарсы күрес желі болып тартылған. Халықтың бейбіт өмір сүру проблемасы тарихтың әрбір кезеңінде күн тәртібіне талай рет қойылғанын, ол мақсатқа тек елдің бірлігі, саналылығы, қайраты арқылы ғана жетуге болатындығын аталған роман ғибрат етіп ұсынғандай. Әсіресе қазақ еліне сан рет шапқыншылық жасап, шығыстан әлденеше рет ажал шапып келген жонғарлардың, оларға дем беруші шүршіттердің дегені болмай, қашан да жеңіліс тауып келгендігінің шежіресін айту саяси мәні зор мәселе.

Қысқасы, І.Есенберлиннің “Көшпенділері” қазақ әдебиетінің аса көрнекті туындысы ғана емес, мұның әдеби, тарихи, мәдени тәрбиелік маңызы анағұрлым кең жатыр. Сол үшін бұл шығарманың Лениндік сыйлыққа ұсынылуы қалың оқушы жамағатшылықтың биік талғампаз бағаларымен толық үндеседі деп білеміз.

1980

ҒЫЛЫМҒА КӨҢІЛ БӨЛСЕҢІЗ...

Соңғы жылдарда әдебиеттану ғылымына бір топ қабілетті, әзірлігі мол жастар келіп қосылды. Бұлар өздерінің еңбектері арқылы әдебиет ғылымы жүгін ілгері көтеріп әкетуге мүмкіндігін танытып келеді. Әдебиетші ғалымдардың қазіргі буынына тән кейбір ортақ ерекшеліктер де көзге түсерліктей.

Бұл ретте, ең алдымен, олардың ғылымның белгілі бір тарауы бойынша ерте мамандана бастағанын ұнамды құбылыс деп қарауға болады. Бұлардың кейбіреулері болашақ ғылыми тақырып бағдарын жоғары оқу орындарында оқып жүрген кезден, енді біреулері аспирантураға түскен шақтан белгілеп алып, ұзақ өрісті, жемісті жұмысқа бел байлағандықтарын көрсетеді. “Ақырын жүріп, анық бас, еңбегің кетпес далаға” деп ұлы Абай айтқандай, ғылыми тақырып пен нысананы ертерек анықтап алудың пайдалылығын жас зерттеушілер ұғына білгені көңіл көншітеді. Бұндай жол уақыт пен білімді үнемді жұмсауға үйретеді, жалпыламалықтан, көп проблеманы саяз қалқудан сақтандырады. Мәселен, филология ғылымдарының кандидаттары Дандай Ысқақовтың әдебиет сынының тарихын, жанрлық ерекшелігін, Теңізбай Рахымжановтың қазақ совет поэзиясындағы төкпе ақындық дәстүрін, Бақытжан Майтановтың қазіргі қазақ прозасындағы замандас бейнесінің жасалу шеберлігін жүйелі зерттеп жүргендіктері, бұл тақырыптарды диссертациялық көлеммен шектемей, тереңдетіп, жаңа материалмен толықтырып келе жатқандықтары ұнамды көрініс. Филология ғылымдарының кандидаты Болат Байтанаев ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің өзара байланыс, бір-бірін байыту диалектикасын тексеруге ден қойып жүргені де осындай мақсаттылық, зерттеу объектісін сәтті талғап ала білушілік нышаны. Егер алған тақырыптары бойынша ұдайы еңбектеніп, ізденіс мәдениетін жетілдіре берсе, бұлардың күрделі монографиялар жазып, көркемдік даму процесін тереңдеп талдауға мүмкіндіктері жететіндей.

Жас ғалымдар еңбегіне тән екінші үлкен белгі – бұрын қазақ әдебиеттану ғылымы жеткілікті айналыспаған немесе мүлде қолға алмаған маңызды мәселелерге барып, іздену ауданын ерекше ұлғайтып келе жатқандығы. Әсіресе, тың жаңалық деп шығыстанушы ғалымдардың қатарға қосылуын айтар едік. Бұл күнде араб, парсы, түркі тілдеріндегі көне кітаптар мен қолжазбаларды түпнұсқадан оқып, олардың

Қазақстанның ескі тарихына, әдебиетіне, тіліне қатысын анықтай алатын зерттеушілер бар. Тарихымыздың көмескі жатқан дәуірлері мен кезеңдерін, рухани, көркемдік дамудың ғасырлар бойындағы ұзақ жолын айқындауға, демек, бұрынғы мен бүгінгінің, мәдениеттің табиғи жалғастығын дәлелдеуге бұл ғалымдардың еңбегі айрықша қажет.

Солардың бірі филология ғылымдарының кандидаты Әбсаттар Дербісәлиевтің ғылыми-творчестволық өмірбаянынан кейбір мағлұмат келтіріп өту артық емес. Ә.Дербісәлиев араб тілін Москваның Шығыстану институтында оқып үйреніп, қазір С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетінің жанынан ашылған Шығыс бөлімшесінде дәріс жүргізеді. Орта ғасырларда өмір кешкен ұлы ғалым, философ жерлесіміз – Әбунәсір әл-Фарабидің өшпес мұрасын насихаттауға да мол үлес қосып келеді. Оның Фараби шығармаларының жалпы тізімі көрсетілген ескі қолжазбаны іздеп табуының өзі айта қалғандай еңбек. Ескі қазақ әдебиетінің тілдік құрамындағы түбірі арабтан келген сөздердің мағынасын ашып, түсіндіру жөнінде де еңбек сіңірді.

Әдебиеттану ғылымындағы ізденісін жемісті бастаған, алғашқы зерттеу кітабын жариялаған жас ғалымның бірі – Серік Негімов. Оның кандидаттық диссертациясы қазақ өлеңінің құрылысына арналған. Бұл тарапта осы кезге дейін профессор Зәки Ахметов қана жүйелі еңбектеніп келген еді. С.Негімов өзінің зерттеуінде бірсыпыра жайларды нақтылы тексеріп, қызғылықты ойлар айтқан, тұжырымдар жасаған. Оның “Өлең өрімі” деген кітабында қазақ өлеңдерінің интонациялық-мелодиялық кестесіне, ырғақтық жүйесіне, дыбыс өрнегіне, шумақ құрылысына, сөз жігіне, ұйқас табиғатына, бір сөзбен айтқанда, ақындық шеберлік мәселелеріне талдау жасалғаны белгілі. Мұнда буындық құрылыс, тармақ түзілісі, грамматикалық-синтаксистік тәсіл, анафоралық түрлер, поэзиядағы пластикалық, симметриялық деген ұғымдар түсіндіріледі, олардың көркемдік-эстетикалық

қызметі айқындалады. Бұл және басқа аспектілер С.Негімов еңбегінің өзіндік ерекшелігін белгілейді.

Сөз өнері туралы ғылым әлеміндегі жаңа ілгерілеудің тағы бір сыпаты – түрлі халықтардың ауызша, жазбаша әдебиеттерін салыстыра зерттеулерден көрінеді. Филология ғылымдарының кандидаты Раушан Қайшыбаева қазақ және украин әдебиеттерінің байланысы бойынша еңбек жариялады.

Халықтардың ауыз әдебиеті тарапындағы типологиялық ұқсастықтар кейінгі кезде неғұрлым түбегейлі тексеріле бастаған мәселе деп қарауға болады. Бұл іске жас ғалымдардың ат салысуы қуанарлық. Филология ғылымдарының кандидаты Шәкір Ыбыраев “Дәдем Қорқыт кітабының” көркемдік-бейнелеу құралдарын түркі тілдес халықтар эпосымен салыстыра отырып, жақсы еңбек жазып шықты. Әлемдік эпостың ең көрнекті үлгілерінің бірі, көп халықтардың төл мұрасына айналып кеткен Қорқыт туралы жырды бірнеше елдің эпикалық туындыларымен салыстырып зерттеу – жас ғалымның ғана табысы емес, қазақ фольклортану ғылымындағы жаңа қадам. Бұл еңбекте эпикалық баяндаудың көркем ерекшеліктері, қаһармандардың идеалдық бейнесін жасау тәсілдері әзірбайжан, қазақ, түрікмен эпосының материалы бойынша анықталған.

Ауыз әдебиетінің түрлі жанрлары бойынша ыждағатты еңбек етіп жүрген Болатжан Әбілқасымовтың, Зұпар Сейітжановтың, Анарбай Бұлдыбаевтың коллективтік монографиялық жинақтарда жарияланған мақалалары мен зерттеулері де олардың өз тақырыптары саласында елеулі іс тындыра алатындығына сендіреді.

Әдебиетші, фольклоршы жас ғалымдар есімін түгел тізіп, олардың еңбегіне қысқа сөзбен толық мінездеме беру мүмкін емес. Сол үшін біз кейбір пікірлерімізді ортаға салумен, жас ғалымдар еңбегіне тән жалпы тенденцияларды айтумен ғана тоқталдық. Олардың білім өрісін, қабілет-деңгейін сынайтын, бағалайтын, жұртшылық сарабына салатын жолдар мен мүмкіндіктер мол. Жас ғалымдар еңбегінің нәтижесі сондай

келелі талқылаулар, күрделі әңгімелер үстінде ғана кеңірек ашылмақ.

Сөз соңында әдебиеттану, фольклортану ғылымы міндетінің орасан үлкендігін, оны атқаруға аға оқымыстылар мен жас зерттеушілердің барлық өкілі бір кісідей жұмыла кіріскенде ғана іс-мұратына жететінін еске салғымыз келеді. Табыстарымыз, жетістіктеріміз бар. Бірақ, зерек те ықыласты, білімді, табанды зерттеушілерді күтіп тұрған тақырып пен проблема көп. Халқымыздың көне, жаңа әдебиетінің, ауыз әдебиетінің көтерілмеген тыңы, ашылмаған сыры, айтылмаған сөзі алуан. Сонау көне түркі тілді мұралардан, ауыз әдебиетінің ұлан-ғайыр байлығынан бастап, бүгінгі әдебиетімізге дейінгі аралықта жасалған мәнді, елеулі ескерткіштерді, көркемдік жетілудің замандар бойғы күрделі процесін, қазаққа қатысты шығыс, батыс тілдерінде жазылып қалған мағлұматтарды жинақтап, ғылыми ақиқатын кеңінен ашу, оны талап-талғамы өскен жұртшылығымыздың игілігіне жарату ауыр да абыройлы борыш.

1980

ҚҰТЫДАН ШЫҚҚАН ЖЫЛАН

23 сентябрьде Болгария астанасы – София қаласында халықтардың бейбітшілік жолындағы Бүкіл дүниежүзілік парламенті ашылды. Халықтар парламентіне қатысушылардың ішінде әлемнің көптеген елдерінің 150-ге тарта ақындары мен прозашылары бар. Қазіргі кезеңдегі бейбітшілік жолындағы күрестің әр алуан мәселелері қаралатын бұл үлкен форумда, Израиль басып алған араб жерлерінде адам правосының өрескел аяққа басылуы туралы да сөз болмақ. Редакция осы оқиғаға үн қосу ретінде арнайы мақала жариялап отыр.

Ертегілерде алыс сапарға ақ ниетпен аттанған адал ниетті қаһарманның жол шетінен құты тауып алатыны, сол құтыны ашып жібергенде ішінен ысқырып жылан шыға келіп, өзін қапастан босатқан адамды “шағамын” деп тұра ұмтылатыны

айтылатын. Ең таңқаларлығы – жыланның “философиясы” болып көрінетін. “Мен сені жарық дүниеге шығардым ғой, неге шағамын дейсің?” деген адамның сауалына жылан “жақсылыққа жамандық” деп жауап беретін еді... Бірақ, әйтеуір, істің аяғы насырға шаппай, сәтімен бітетін: есебін тауып, жыланды қайтадан құтыға кіргізіп, қақпағын жауып қойып, ертегі қаһарманы кездейсоқ пәледен құтылатын...

Ел есінде сақталған мұндай ескі аңыздың қандай нақтылы шындықтың елесі екенін болжау қиын. Бұл аңыз қалайда өз бойына адамзаттың жақсылық пен жауыздық туралы ұғымын өзгеше әсерлі жинақтағаны зайыр.

Ертегінің аты ертегі ғой. Оны естігендер “е, ол баяғының әңгімесі” деп, онша мән бермей жүре беруі табиғи. Ал сол құтыдан шыққан жыланның әрекетін еске салатын күтпеген сирек жауыздық өмірде кездессе ше?

Біріккен Ұлттар Ұйымының шешімімен 1947 жылы құрылған Израиль мемлекеті өзінің пайда болған күнінен бастап сол өңірдің шын иесі палестиналық арабтарға қарсы қанқұйлы қастандық жүргізіп келе жатқаны ертегідегі “жақсылыққа жамандық” жасайтын улы жыланды еске түсіреді. Бірақ, ертегідегі жылан өзінің жарық дүниеге шығарған бір адамды шакпақ болса, израильдықтар зәбірі тұтас араб халқына тиіп отыр. Сионистік тажалдай “теориясымен” қаруланған Израиль басқыншылары палестиналық арабтарға кенеттен бас салып, тозғындатып, қаңғыртып жібергеніне отыз жылдан асты. Онымен қоймай, сионистер адам естімеген жауыздық жасап, Ливанға және көршілес басқа мемлекеттер жеріне паналаған, жоқшылық пен еріксіздік қасіретін тартып жүрген палестиналық арабтарды босып барған жерінде де тыныш қоймай, оқ пен оттың астына алумен келеді. Осының бәрі жер жүзі жұртшылығының көз алдында болып жатқан сойқан. Совет Одағы және социалистік елдер, демократиялық бағыттағы көптеген мемлекеттер Палестина арабтарына көрсетіліп отырған озбырлықтың тоқтатылуын талап еткеніне қарамастан Израиль үкіметі

зұлым істерінен бір сәт іркілген жоқ. Ол ол ма? Сионистік Израиль көршілес араб елдерінің жерлерін тартып алып, сол жерлерге еврей елді мекендерін салып жатқаны да көптен мәлім. Америка Құрама Штаттарының мол қаражатына еркін кенелген Израиль билеушілері әділдік ұғымдарын аяққа басып, қаруланған үстіне қаруланып келеді. Американың алпауыттарымен “ішек-қарны араласып” кеткен бұл мемлекет басшылары халықтардың шыдамдылығын, кеңшілігін өзінше жорып, дүниеде бетімізге келетін ешкім жоқ деп сенетін секілді... Жамандықпен, қулықпен, алдау-арбаумен көзін ашқан Израиль шонжарлары араб халықтарының ғылыми-техникалық жағынан кенжелеп қалғанын, өзара алауыздығын пайдаланып, оларға еселеп зорлық көрсетіп қалуға тырысып отыр. Мысырдың президенті Садаттың сатылғыш, қарақан басын ғана ойлайтын пайдакүнемдігіне сүйеніп, әсіресе, Америка Құрама Штаттарының қолдауына сүйеніп сионистер жылдар бойында тарих естімеген тақыс, өзәзіл, арамза саясатын сұрапыл зорлықпен қатар жүргізіп келеді.

Жақында Израиль үкіметі сорақылығының тағы да бір фактісі мәлім болды. Сионистер Біріккен Ұлттар Ұйымы халықаралық статусы бар қала деп таныған Иерусалимді Израиль мемлекетінің астанасы деп жариялады. Жер жүзі адал ойлы жұртшылығының, әсіресе, араб, ислам елдерінің үзілді-кесілді наразылығын белден басып өтіп, мұндай астамдық әрекетке батылдық еткені Израильдің мейманасы тасығандығын көрсетеді. Мұндай шешімге өздерінше “жаңылмайтын есеппен” барып отырған Израиль билеушілері түбінде асқанға тосқан болады дегенді ұмытқан тәрізді. Мұсылман елдерінің дені Израильдің бұл заңсыз өктемдігінің түп-тамырын әшкереледі, сионистермен алдағы күрестің нақтылы шараларын белгіледі. Әлемнің бейбітшілік, азаттық сүйетін қауымы түгелдей араб халықтарының әділ ісін жақтайтыны кәміл.

Жауыздықпен арпалысу, жену қашан да жеңіл емес. Біздің дәуірімізде империализмнің неғұрлым сұм көрінісіне

айналған сионизм де осал күш еместігі белгілі. Оның буын құрттай адамзат денесіне түскен кесел екені, одан айығу көп қажыр-қайратты керек ететіні аян. Бірақ дүниеде ақшаға сатылмайтын нәрсе болмайды деп есептейтін сионистер байлықтан, қулықтан жоғары тұратын құдірет бар екенін естен шығармасын. Ол құдірет – адамзаттың теңсіздікке, қиянатқа көнбейтін мәңгілік тозбайтын ар-намысы. Сионистік Израиль – араб халықтарының, ислам елдерінің ғана емес, әлемдегі барлық еңбекшілердің де хас жауы. Олардың тырнақ ішіне жасырған дүлей залымдығына, әрбір елдің “досы” болып көрінгісі келетін екіжүзділігіне санасы оянбаған надандар немесе бүлдіргіш, бұзақы қаскүнемдер ғана елігуі мүмкін. Өмірден өз сыбағасын алғысы келетін әрбір халық, нәсіл, қауым ең жыртқыш жауларының бірі сионизм екенін ұмытпасын, оның алдамшы, алаяқ аялығын танып өссін, ширасын, жетілсін, белсенді күреске әзір тұрсын. Міне, уақыттың аса ділгір талаптарының бірі осы.

Ертегідегі зәрлі жыландардың уын жайдырмай айла тапқан адам ойы өмірдің анық кесепаттары алдында да дәрменсіздік көрсетпейтініне сенеміз. Бірақ, бұл күрес аңыздағыдай қиялмен шешілмейтінін, жамандықты жеңу үшін нақтылы әрекет, жігерлі ұйымшылдық керектігін ұмытпау керек. Жер бетінде бейбітшілік, бақыт орнатудың алдыңғы легінде келе жатқан совет халқы мұндай тайталаста бейтарап қалмай, әрқашан әділдік жағында болып отырады.

1980

АРМА, ҚАРАҚАЛПАҚСТАН!

Өткен жылдың ақырғы күндерінде Қарақалпақстан астанасы – Нөкіске, қарақалпақ совет әдебиеті негізін салушылардың бірі, атақты ақын, белгілі прозашы, драмашы Жолмырза Аймырзаевтың туғанына жетпіс жыл толуына арналған тойға барып қайтқан едім.

“Қонақ аз отырып, көп сынайды” деген мақал бар. Мұндағы “көп сынайды” деген тіркес дәл сын мағынасында емес, “көп нәрсені аңғарады” деген ұғымды білдірсе керек. Ал, шындығында Нөкісте екі-үш күн болып, оның өзінде де той-думанның ішінде жүрген мейманның пәлендей күрделі ой толтырып, тың нәрсе айта қоюы қиын ғой. Бірақ, неге екені белгісіз, мен осы елді ертеден жақын білетіндей сезіндім.

Ауызша шежіренің де, хатқа түскен жазба деректердің де көрсетуінше, қазақ пен қарақалпақ түркі тілдес халықтар ішінде егіздің сынарындай жақын. Бұл екі ел ғасырлар бойында ауылы аралас, қойы қоралас жүргені, бір түбірден жаралғаны халыққа да, тарихқа да аян. Жоңғар жаулаушылығы тудырған сұрапыл сұмдыққа дейін екі халық бір хандықтың құрамында болғаны, атында болмаса, затында бөтендік жоқтығы тағы да шүбәсіз. Осыдан екі жүз жылдан сәл артық уақыт бұрын екі елдің бақталас, алауыз хандары мен билерінің өзара ымыраға келмеуі салдарынан қарақалпақтың Түркістан түбінен, Сырдария бойынан еріксіз көшіп, көп пығасыға ұшырап, Хорезм жеріне қоныс теуіп қалғаны анық... Көне тарихтың ұзына бойында қазақ пен қарақалпақтың жолы әсте бөлінген емес. Қарақалпақтың басқа өңірді мекендеп, бөлек кеткені соңғы аталған кезең ғана. Бірақ, қонысы алыс демесек, өрісі жақын болып қала берген. Олай дейтініміз – Амударияның төменгі ағысы тұсында, Қызылқұмның ұлы кеңістігінде қарақалпақ, қазақтың малшы ауылдары арасындағы байланыс үзілген емес.

Ғалымдардың жүйелеуі бойынша, түркі тілдерінің ішінде қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері бір топты құрайды. Ал кейбір мамандар қазақ, қарақалпақ тілін бір тіл деп сипаттайтыны да белгілі. Бұл келтірілген екі пікірдің де жаны бар... Тілі бір бола отырып, мемлекеттігі, қонысы басқа болатындық тарихта жиі кездесетін құбылыс. Мәселен, ағылшын, француз, неміс тілдерінің әрқайсысы бірнеше мемлекеттің ресми тілі болып есептеледі. Бұдан сол мемлекеттердің өзара қарым-қатынасына айрықша жеңілдік туатынын түсіну қиын емес...

Біздің елімізде де бұған мысал табылады. Солтүстік Кавказдың екі республикасы құрамында отырған қарашай мен балқардың тілі бір тіл болып саналады. Бұны айтып отырған себебіміз, тілдің бірлігі – баға жетпес байлық, таусылмайтын ырыс екендігін көрсету... Мен Қарақалпақстан дүкендерінде қазақ кітаптарының мол екендігін көріп сүйсіндім. Қазақстан баспаларынан жыл сайын шығып жататын жүздеген кітаптардың туысқан республикаға кең таралуы табиғи процесс болып көрінеді. Сондай-ақ қарақалпақ кітаптарының да Қазақстанға таралуына жол салуын ойландым... Бұл арада ескерерлік, ойланарлық бір нәрсе бар екен. Ол терминдерге тіреледі. Терминдер жасап қалыптастырғанда бір-біріміздің тәжірибемізді пайдаланып, есепке алып отыру да өте қажет екенін аңғарамыз. Мұндай байланыс жоқтықтан, бірыңғай алуға болатын терминдер түрліше тізіліп, тілдердің жырақтай беруіне әкеліп соғады. Міне, осы айтылған терминология турасында мамандар өзара бас қосып, бірлесіп, тиісті шешімге келуі игілікті іс болып көрінеді. Тілімізге жыл сайын жаңа ұғымдар, сөздер, тіркестер еніп жатқан өскелең заманда мұндай бірлескен жұмыс, ғылыми координация өмірдің өз талабынан туады...

Біздің халықтарымыздың екеуіне бірдей ортақ ғажайып сарқылмас қазына – ауыз әдебиеті мұрасы. Фольклордың барлық жанрында мұндай бірдейлік пен ұқсастық көзге айқын шалынады. Ауыз әдебиетіміздің байлығы ортақ екендігі жақсы ма, жаман ба деп сұрақ қойсақ, ерсі болар еді. Біз есеп шотқа салып, санап шықпасақ та, ертегінің, эпостың, мақал-мәтелдің, аңыздың, халық өлеңінің басым бөлегі екі халықта қарайлас екендігі күмәнсіз. Егер бұл айтқанымызға дәлел, мысал іздей берсек, том-том кітаптарды қайта көшіріп шығуға тура келер еді. Сол үшін бірер қысқаша үзінді келтірумен ғана шектелеміз.

Қазір қарақалпақ ғалымдары фольклордың көп томдығын шығарып отыр. Соның ертектерге арналған бірінші кітабының алғашқы бетін ашып жібергенде “Абат батыр” деген ертекке

көзіміз түседі. Сол ертектің бастапқы жолдары мынау: “Бұрынғы өткен заманда төрт адам жолдас болыпты. Біреуінің жеті жылғы өлікке жан беретін, екіншісінің бір ақшамда бір қаланы салып шығатын, үшіншісінің бір қаланы екінші қалаға көшіретін өнері болыпты. Ал төртіншісі жүректі батыр болады. Оның аты Абат екен...” осы тексте “і” әрпі “и” болып берілгеннен өзге айырманы қанша іздесең де, таба алмайсың. Тілді “жақындату” мен “алыстатуда” алфавиттің сәтті, кемел жасалуының қаншалықты мәні бар екенін осы кішкентай мысал да көрсетіп тұр ғой...

“Алпамыс батыр” жырының қарақалпақ нұскасынан келтірілген:

...Қай жерде қалың топ болса,
Ішінде дұшпан көп болса,
Аттын басын қаратты.
Қарсыласқан қалмақты
Етпетінен сұлатты.
Найзаласқан дұшпанды
Бір шапқанда құлатты.
Жағаласқан дұшпанды
Жалындырып жылатты... –

деген өлең қатарлары да тілдеріміз бен ауыз әдебиеті мұрасының туыстық дәрежесін қазіргі оқушыға аңғарта алады деп сенеміз...

Совет дәуірі қазақ пен қарақалпақтың өзара қарым-қатынасының жаңа қуатпен алға басуына мүмкіндік тудырды. Бірақ халықтарымыз арасындағы байланыстың барлық мәселесін түгел шештік десек, ағаттық болмақ. Ең алдымен, фольклор мен жазба әдебиетіміздің шығармалары бір-бірімізге толық күйінде, тосқауылсыз келіп жататын жағдай тудыру шарт. Бұл саладағы істер әлі де жеткіліксіз деп санаймыз. Қарақалпақ классигі Бердақ туындыларын, “Қырық қыз” эпосын, “Қарақалпақ поэзиясының антологиясын” қазақша шығарғанымыз – әрине, игілікті істер. Осы бағытта қарқынды жұмыстар жүре берсе, қарақалпақтың Әжінияз,

Күнқожа секілді ұлы шайырларының, бүгінгі советтік әдебиеттің таңдаулы өкілдерінің шығармалары жарық көрсе нұр үстіне нұр. Соның ішінде қазіргі Қарақалпақстанның көрнекті прозашысы Т.Қайыпбергеновтың тарихи трилогиясын алдыңғы кезекте атаған болар едік. Сөз реті келгенде айта кетейік, екі ел әдебиетін бір-бірімен таныстырғанда “аударған”, “тәржіма жасаған” дегеннен гөрі, “қазақшалаған”, “қарақалпақшалаған” деп көрсету анағұрлым әділ болар еді...

Бұл күнде Алматы мен Нөкіс арасында күн сайын самолет ұшады, барыс-келіс мәселесі анағұрлым жеңіл. Қарақалпақстан мен Қызылорда облысының аралығында көлік жолы да тартылған. Алдағы уақытта бұл екі орталықта темір жол да салынатындығы күн тәртібінде тұрғанын білеміз. Демек, халықтарымыздың бір-бірімен байланысатын, өзара байитын жолдары мен мүдделері бұл күнде сан тарау. Соның ең үлкені – екі халықтың мәңгі бауыр еңбекші жұртының жүрегінде жазылған бір-біріне деген мейірім, шапағат, ықыласы, болашақтағы ұлы мақсаттар жолында өзара сүйеу, медет болатынын терең сезінетіндік. Ал дүниеде биік дүниетаныммен, сеніммен һәм жүрекпен жалғасудан артық күш бар ма екен? Біз түбі бірге туыс елдің әрбір игі қадамына, өсіп-өнуіне, мәдениетінің шарықтай беруіне тілектеспіз. Әрдайым сағынып көрісіп, “Арма, Қарақалпақстан!” деп, шын көңілмен, таза ажармен диалогтасып тұруды қалаймыз.

1981

СЫН ШАРТЫ

Қазіргі қазақ әдебиеті сынының қол жеткен табыстары мен алмаған асулары, соны нышандары жайында аз сөз болып жүрген жоқ. Әдеби шығармаларға түрлі деңгейдегі пікірлер қанша жиі айтылып жатса, сынның да бойындағы нұқсандар әңгіме кезегінде ұмыт қалдырылған емес. Қазақстан жазушыларының екі съезд аралығындағы әдеби сынның жай-

жапсары түрлі жиналыстарда, сыншылардың сұхбатында әңгіме болып келеді. Бұл тақырыпқа Қазақстан жазушыларының VIII съезінде арнаулы баяндама да жасалды. Осының бәрі сын жанрының маңыздылығын, оның әдеби даму тағдыры үшін өзгеше орны бар екендігін аңғартса керек.

Әдеби сынның бойындағы ұнамдылықтар мен олқылықтар жағдайы жеке мақалалармен толық анықтала бермейді. Бұл мәселе өзіне ұдайы көңіл бөлуді, шын жанашырлық, қамқорлық көрсетуді, көп болып ойласуды керек етеді. Біздің бүгінгі айтпақ болып отырған бірнеше сөзіміз де осы жанрдың табиғатына, қазіргі жағдайына және келешегіне қатысы бар пікірлер деп санаймыз.

Қалай дегенде де, қазіргі қазақ әдебиет сыны өзінің дамуында кейбір жаңа сапаларға ие болып келе жатқанын көрмеу мүмкін емес. Ең алдымен сын еңбектердің мәдениеті артып келе жатқанын атап көрсетуіміз ләзім. Осыдан бірталай жыл бұрын “ал қағанын зор қылмақ, қырына алғанын қор қылмақ” салтына сүйенген мақалалар мен рецензиялар кездесіп қала беретін болса, бұл күнде ондай біржақтылық, сорақылық, қарадүрсіндік сезілмейді. Әрине, аса сыпайылықтың әдеби сынға тиімсіз болатын кездері аз емес. Дегенмен көркем әдебиет құбылыстарын байыпты талдап үйрену, кітап авторларына, олардың еңбегіне зор ілтипатпен қарау, көркем туындылардың ішінен зәредей де болса жақсылық нышанын іздеу – мұның бәрі өсу, кемелдену жолындағы игі көріністер деп айтуға болады.

Жазушыларымыздың екі съезі аралығында түрлі тақырыпқа, жанрға, проблемаға айналған үлкенді-кішілі жүзге жуық әдеби сын кітабы жарық көрген екен. Солардың ең таңдаулыларында әдеби сын ойымыздың тереңдей түскені байқалмай қалмайды. Бұл – алған тақырыптың материалын толық меңгеруден, көркемдік дамудың заңдылықтарын есте тұтып отырудан, талдау мен қорытынды жасауды бірлестіруден, жанрлардың ішкі ерекшеліктерін кеңірек танып, бағалаудан көрінеді. Мұндай сипат сыншылар

М.Қаратаевтың, Ш.Елеуеновтің, Р.Нұрғалиевтің соңғы жылдарында сын майданында белсене еңбек етіп жүрген С.Әшімбаевтың, З.Серікқалиевтің, А.Егеубаевтың, А.Нағметовтың, Б.Ыбырайымовтың мақалаларынан танылып отырады.

Жұртшылықтың көркемдік-эстетикалық талғамын өсіруге, әдеби процестің жалпы даму тенденцияларын айқындауға газет-журнал беттерінде үздіксіз жарияланып тұратын әдеби шолулар, творчестволық портреттер, жазушы лабораториясы туралы зерттеулер, проблемалық мақалалар, рецензиялар пайдалы қызмет атқарып келе жатқанын көреміз. Кейбір мақалаларда еліміздегі бауырлас халықтардың әдебиетіндегі көркемдік жаңалықтарды, елеулі фактілерді есепке ала сөйлеу, салыстырулар жасау дәстүрі кездеседі.

Әрине, бұл айтылғандар әдеби сынымыздың ауызға алар кейбір белгілері ғана. Оның нақтылы жағдайлары жан-жақты талдауды, өзіндік заңдылықтарын зерек ашуды керек етеді. Сынның бойындағы түрлі нұқсандарды табу және оның түп себебін анықтау – әдебиетке басшылық ететін арнаулы орындардың биік уәзипасы. Біз бұл арада осы жанрдың жетіспеушілігі қатарында бірнеше мәселені ғана атап өтумен шектелеміз.

Әдеби сынға қойылар биік талап ежелден белгілі. Оның көркем әдебиет құбылысындағы жаңалық пен жақсылықты дер кезінде танып көрсетуі қажеттігі, жасанды мен дарынсыз атаулыға қарсы батыл күрес ашуға тиістілігі анық. Бірақ осы талаптың орындалу жолы тіпті де оңай емес. Екінші бірінде-ақ сынның өзіне хас, оның қадір-қасиетін көтеретін нышандар табыла бермейді. Бұл пікірді қазіргі қазақ әдебиеті сынына қарастыра қолдансақ, бәрінен бұрын сынның өткірлігі азайып бара жатқандығын айтар едік. Көптеген рецензияларға қарап әдебиетіміздің дамуындағы жетекші тенденциялар қандай екенін, ондаған, жүздеген жаңа туындылардың көркемдік дамуымызға қаншалық үлес қосып отырғанын аңғару өте қиын. Сын мақалалардың

көбінде белгілі бір шығармалардың тәуір деген тұстарын екшеп айту, сонынан болар-болмас қана ескертпелер жасау дағдыға айналып кеткен. Бұларға қарап қазіргі шығармаларымыздың озығы қайсы, орташасы қайсы дегенді саралауға мүмкіндік жоқ. Ал жұртшылықтың талғамына татымайтын, көркемдік жинақтау заңдарына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын болымсыз шығармалардың жарамсыздығын дәлелдеп, батыл пікір қозғаған, әдебиеттің биік мүдделерін шындап қорғаған мақалалар тіпті сирек. Мұның аты біздің әдебиет сынымызда рияшылдық, азусыздық, құр мадақтаған батагөйлік етек алып келеді деген сөз. Қазіргі сынның бойындағы ең осал тұсы осы жағында секілді көрінеді. Бұлай болуының әртүрлі себебі барға ұқсайды. Кейде сыншыға кең білімділік, әлем әдебиетінің тарихын, көркем творчество ерекшелігін танығыштық жетпей жатады. Енді бір тұста жауырды жаба тоқу, ымырашылдыққа салыну, көңіл жықпастыққа бой ұру көбірек көрінеді. Сынның ежелден өзіне тән табиғи ерекшелігі батылдық, әділдік, күрескерлік қасиеті кемуі үлкен мін болып табылады.

Шындықтың бетіне тура қарап сөйлеу қашанда оңай болмаған. Мұндай іске халық, қоғам, әдебиет мүддесін бәрінен де жоғары қоя білетін, өзін ақиқат жолында қызмет етуге әзірлеген, бұл жолда кездесетін қиындық, кедергіге мойымайтын жандар ғана белді буып, білек түрініп кіріспек. Сыншы мақала жазарда “менің осы пікіріме пәленшекемдер қалай қарар екен” деп алдын ала есеп ойлап, сақтық жасап, аса қажетті жайларды, бадырайып көрініп тұрған міндерді аттап өтуге дағдыланса, ол сыншы емес. Қазіргі көптеген мақалаларда белсенділіктің жоқтығы, білгірлік аздығы, кейде кәдімгі әдеби сауаттылықтың жетпей жатуы, бос сөзділіктің ұшырасуы, Одақтық әдебиет фактілеріне бой ұрудың өте сирек ұшырауы – осы аталған және басқа көріністер жанрдың жан-жақты дамуына тосқауыл болып келеді.

Әдеби сынның ең тандаулы туындыларында қол жеткен шептерден айырылмай, оны ілгері қарай дамыта беру үшін

бірсыпыра шарттар керек болады. Соның ең бастысы ретінде біз сыншы кадрларды тәрбиелеу мәселесін айтар едік. Өкінішке қарай, қазақ әдебиеті жағдайында “сын керек” деген сөз қанша көп айтылғанымен, сыншыны тәрбиелеу, қалыптастыру қажеттігі ескеріле қоймайды. Бізде дарынды сыншының әдебиет әлеміне келуі оқиға болып таныла бермейді. Сондықтан да ондай сыншының түрлі себептермен сын майданынан алыстап кетуіне өкініш білдіру де бола бермейді. Сыншы кадрларды тұрақтату, олардың еңбегіне тиісті ықылас білдіру мәнін жоймаған міндет болып саналады. Әдебиеттің өзге жанрларындағыдай сыншының да мамандануы өте қажет. Үлкен жинақтаулар жанрдың табиғатын терең түсінген, кең ойлайтын, эстетикалық талғамы жетілген тәжірибелі сыншылар қаламынан ғана тумақ.

Әдеби сынның мұқтажы толып жатыр. Көптеген республикаларда бұл жанрдың арнаулы журналы бар. Оларда сынның ішкі жағдайлары, алуан мәселелері кеңінен сөз болып жатады. Одақтағы ең үлкен әдебиеттердің бірі болып саналатын қазақ әдебиетінің озығы мен қалығын кең сарапқа салатын журналдың болмауы кемшілік-ақ. Бізде сыншылар еңбегіне арнаулы бәйге белгілеу, көтермелеу, қолдау деген тым сирек. Сын кітаптарының жинағы ең аз тиражбен басылатыны да осының бір көрінісі.

Сынды күшейтудің негізгі шарты – оған Жазушылар одағының, баспа орындарының шындап нақты көңіл бөлуі қажет. Қолжазбаларды немесе шыққан кітаптарды талдаудың, бағалаудың, әділдіктің, батылдықтың нағыз үлгісін Жазушылар одағы мен баспаның тиісті редакциялары, секциялары, күллі қызметкерлері көрсететін болуы тиіс. Әдебиетке деген осындай жаппай, бірыңғай биік талап жүзеге асырылса ғана жалынсыз шығармаларға қарсы анық тосқауыл жасауға мүмкіндік туады. Сонда ғана қыруар әдеби өнімнің қазіргі көркемдік дамуымызға қайсысы зәредей де болмаса көмек тигізіп жатыр деген сұрауға жауап таба аламыз. Осы

күнде шындап талданбаған, әділ бағасы берілмеген, санда бар, санатта жоқ туындылардың молаюы әдебиеттің биік идеялылығы мен жоғары көркемдігі үшін күрестің азаюына байланысты.

Әдеби сын дегенде тек күнделікті газет-журналдарда жарияланатын рецензиялар мен шолу мақалаларды ғана айтпаймыз ғой. Белгілі концепциялары бар, көркемдік құбылыстарды кеңінен толғайтын зерттеу еңбектер де сынның тереңделген, кемелденген туындысы болып табылады. Бұл салада да мүлде қолға алынбаған ірі тақырыптар көп-ақ. Мәселен, осы кезге дейін қазақ әдебиетіндегі реализм, романтизм көркемдік әдісінің әр дәуірдегі көріністерін саралап көрсеткен еңбек жоқтың қасы. Әдеби, ғылыми ойды ұдайы дамытып отырудың бір жолы ірі ақындар мен жазушылар творчествосына бағыттап әдеби оқулар өткізу болып табылады. Бізде Абай, М.Әуезов, С.Сейфуллин оқуларын ұйымдастырып, соларға қатысты алуан проблемаларды қозғап отыру сын, ғылым дамуына зор әсер еткен болар еді. Қазақтың аса бай ауыз әдебиеті дәстүрінің жазба әдебиетімізге үздіксіз қосып жатқан үлесі, бұл екі феноменнің өзара байланысы, ықпалы туралы кең көлемде кемел ойлар айтылуға да әбден лайық.

Қазақ әдебиеті сынын жандандыра түсу, жаңа белеске көтеру – тек әдебиеттің өзіндік ішкі мәселесі ғана емес, ол жалпы дамуымыздың да көрсеткіші.

1981

ШАМ ЕЛІНДЕ

I

Араб елдері мен Орта Азия, Қазақстан халықтарының арасындағы мәдени қарым-қатынас тарихы ерте замандарға кетеді. Көне дәуірлерді қозғамағанда, соңғы мың жыл көлемінде мұндай байланыстың әр алуан мысалдары

табылады. Білген кісіге бұл фактылар тарихтың тағылымы, мәні терең ғибратты құбылыстар болып саналады. Солардың бірнеше тармағын атап қана өтсек, бұл ақиқатқа көзіміз жетеді.

Ең алдымен араб алфавитінің біздің мәдениетіміздегі орны мен қызметін еске түсіруіміз ләзім. Ғасырлар бойында қазақ арасынан шыққан зиялы кісілер түгел дерлік араб әрпімен сауат ашқан. Арғы жағы әл-Фарабиден бастап, XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін мектеп, медресе көргендер дүние білімін дәл осы алфавит арқылы алатын. Қазақ тарихына қатысты жазылған аса бай жазба мағлұмат та араб таңбаларымен хатқа түскен. Өзге көп деректерді айтып жатпағанда революциядан бұрынғы бір ғасыр ішінде қазақ тілінде жарық көрген бес жүзден артық кітаптың бәрі де араб шрифтімен басылғанын көреміз. Осы ретте кейде ойсыз қайталанып айтыла беретін “қазақта бұрын жазу-сызу болмаған” деп келетін “білгермендіктің” қате екенін ескерте кету артық емес. Олар түркі тілдес халықтардың екі мың жылдық тарихы бар өзіндік төл жазуы болғанына тіпті көңіл бөлмейді, ол жазудың “Орхон-Енисей ескерткіштері” деген атпен жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде жүз жылдан бері оқытылып жүргенін елемейді; ал араб алфавитін жүздеген жылдар бойында қолданып келгенімізді, жеке адамдардың хаттарынан бастап, күрделі кітаптарға дейін осы әріппен жазылғанын көрсе де, көрмегендей болады. Бұл арада бір шындықты пысықтап алу теріс емес. Ол – әлемдегі барлық халық бір-бір жазу жүйесін жасай бермейтіндігі, тіпті, олай етудің қажеті жоқтығы. Белгілі бір алфавитті сан түрлі халық пайдаланып отыратыны – ежелден қалыптасқан дәстүр. Мәселен, бұл күнде жаһанның басым көпшілігі латын әрпін қолданады. Бірақ бірде бір халық бұған бола “бұл біздің жазуымыз емес” деп безбейді. Бір заманда Кирилл мен Мефодий жасаған алфавитті орыс, украин, белорустар ғана емес, бүгінде еліміздің түгелге жуық халқы қабылдап отыр. Демек, мың жылдар бойында мәдени игілікке жаратқан араб

жазуы – біздің де бұрынғы жазуымыз. Ол жазуды білмесек, қадірлемесек, тарихымыздың желісін танымайтын шалағайлықтан әсте арыла алмаймыз. Алфавиттен алфавиттің артық-кемдігі жоқ, мәселе соларды әрбір халықтың өз ерекшелігіне лайықтап пайдалана білуде. Араб әрпі бұл күнде ұлттық ояну жолына түскен ондаған халықтарға қызмет етіп келеді. Бұл әріппен әлемдік ғылымның, техниканың, өнердің барша саласындағы жетістікті баяндауға болатынына ешбір адам күдік келтірмейді. Оянған ислам елдерінің еңбекші халқы марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын ана тілінде араб әрпімен оқиды... Совет Одағының түпкілікті саясаты шығыс елдерімен, соның ішінде араб халықтарымен берік достық, ынтымақ жасау екенін есте тұтсақ, араб тілі мен мәдениетіне ілтипат ету тек тарихи мұраны менгеру үшін ғана емес, бүгінгі күннің де қажеттілігіне айналды...

Араб әдебиеті шығармаларының Қазақстанға ежелден кең тарап келгені де кәміл. Бір “Мың бір түннің” өзі халқымыздың қаншама буын, әулетіне қанықты болғанын кім білмейді? Араб әдебиетінің бұл ұлы туындысының қазақ арасына тарауының жолдары да түрлі-түрлі. “Мың бір түннің” көп тарауы кешегі күнге дейін ертегі, аңыз ретінде ауызша айтылып жүрген. Қазақ ертегілерін арнайы зерттеген мамандар бірталай сюжеттерінің түбірі араб нұсқасынан келгенін анықтаған. Екінші мол сала туынды – “Мың бір түн” оқиғалары негізінде жазылған дастан, мысал өлең. Бұл дәстүрден сырт қалған ақын сирек. Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салушы Абайдың “Әзім” атты шығармасы да бұл айтқанымызды сипаттайды. Ақырында бізде “Мың бір түн” Қ.Әбдіқадыровтың шебер аудармасы арқылы жұртшылығымызға кеңінен таныс. Жалпы бұл ғажайып жаратындының қазақ топырағына сіңу, төл рухани мүлкімізге айналу процесін зерттесе, әдеби ынтымақтың жарқын да заңды тізбегі көрінер еді. Ал негізі араб елдерінен таралған әдеби жәдігерлік жалғыз “Мың бір түн” емес. Бұл қатарға “Калила мен Димнаны” да қосуға болады.

Діни кітаптар арқылы келген оқиғалық сарындар өз алдына жеке бір топ. Классикалық араб поэзиясының туындылары кейде түпнұсқадан, кейде парсыға, ортаазиялық түркіге аудармалары бойынша да зиялы адамдарымызға әйгілі еді. Араб нәсірі (проза) мен назымының (поэзия) бірталай заңдылықтарының өрнегі ескі қазақ әдебиетінің нұсқаларынан кездесе береді. Бұл айтылғандар да өзінің білгір тексерушісін күтіп тұрған тақырыптар.

Шығыс әдебиетінің дәстүріне қанықтықтың бір нышанын қазақ ақындары өлеңінде әйгілі араб шаһарларының аты зор құрметпен аталып отыратындығынан да көруге болады. Мұндай мысалдарды, әсіресе ғашықтық ғазалдарынан жиірек ұшыратамыз. Халық композиторы Естайдың әні “Қорланда” Бағдат, Мысыр аттары келтірілетіні мәлім. Қазақтың “әркімнің туған жері – Мысыр шаһары” деген мақалы халқымыздың ертеден-ақ араб елдерімен таныс болғандығының куәлігі... Түркістандық ақын Мұсабек (Молда Мұса) өзінің сүйген қызына арнаған өлеңінде ескі шығыс шайырларының салтымен көп елдердің есімін шолып өтеді. Солардың ішінде арабстан жерлері қоса қамтылады.

Ақ бетің қарға қызыл тамғандай,
Қандай адам өзіне таңданбайды-ай.
Үрім, Иран, Стамбул, орыс, қытай,
Ешбірінен сіздердей жан болмайды-ай.
Ойлап тұрсам, қасың – жай, кірпігің – оқ,
Араб пен сен секілді Шамда да жоқ.
Үргеніш, Қапқарменен, тәжік, түркі,
Қыз тумас ешбірінен сіздердей боп...

Қазақ совет ақыны Өтебай Тұрманжанов өзінің әл-Фарабиге бағыштаған бір өлеңінде ұлы ғалымның мақсаттылығын былайша мадақ етеді:

...Ғылымға құштар болып, есі кетіп,
Жолында тау тұрса да, тесіп өтіп,
Шам, Мысыр, Римді ол аралаған,
Ғалымнан сабақ алып, зейіні жетіп...

Қысқасы, қазақ әдебиетінде шығыс поэзиясына тән дәстүр тағылымдары сан тарау, мол шоғыр болып кездеседі. Шығыс әдебиетінің өрнегін өзгеше жетік білген Шәді, Майлы, Тұрмағамбет сынды ақындар мұрасында мұндай белгілер ұшан-теңіз. Көптеген шығармаларда шығыстың даңқты дастандары мен олардың қаһармандары ауызға алынды. Ақын, әнші, композитор Ақан сері бір өлеңінде осындай туындыларды алға салып сөйлейді.

...Ғашықтық мен шығарған мирас емес,
Жүсіп пен Зылихадан үлгі қалған.
Ізденіп Баһрам да Гүлөндамды,
Мехнатпен ақырында сөйтіп алған.
Көп жүріп, жаһан кешіп Сейфүлмәлік
Жамалға, Иран бакқа іздеп барған.
Ғашықтық майданында шаһит болып,
Бозжігіт Ануаз үшін қандай болған.
Бұлардың зар тартқаны Ләйлі-Мәжнүн
Табысып ақырында отқа жанған.
Зыяда-Қорлығайын, Фархад-Шырын
Бұл күнде хабардармын осылардан...

Ұзақ ғасырларға созылған мәдени байланыстың ізі тілімізде де сақталған. Көптеген ғылымдық, қоғамдық, мәдени, әдеби терминдеріміздің араб тілінен ауысқаны аян. Ондай сөздерді санға тізіп келтіру мүмкін емес. Соңғы жылдарда басылып жүрген қазақша-арабша сөздіктер мұндай ауыс-түйістің көлемі мен сипатын нақтылы дәлелдейді. Белгілі партия, совет қайраткері Н.Ондасыновтың көп жылдар сарыла еңбектеніп жасаған қазақша-арабша сөздігінің маңызды екендігін атап көрсету парыз... Демек, тіліміздің белгілі бір “қабаты” шығыс елдерінен, соның ішінде араб халықтарынан ауысқан сөздер екен. Бұлай болуы кездейсоқ емес, жалпы тіл дамуының заңдылығы секілді нәрсе. Дүниеде өзгелермен алыс-берісі жоқ, оқшау тұрған тіл болмайды. Осы реттен алғанда кез-келген халықтың сөздік қоры, белгілі дәрежеде “құрама”. Біздің тіліміз өзгелермен ешбір араласы

жоқ, “таза” деп пайымдаушылар ұғымдарының мейлінше үстірт екендігін ғана көрсетіп алады. Тілдік қордың өзге тілдерден қажетті мөлшерде байып отыруы кемшілік емес, өсудің, жетілудің жолы. Әлемдегі ең бай тілдердің бірі – орыс тілі түрлі түркі халықтарының термин атауларын іпкі заңдылықтарына бағындыра қабылдап алу арқылы зор мүмкіндіктерге ие болған.

Білместікке дауа бар ма, бір кезде кейбір адамдарымыз түбірі шығыстан келген сөздерге күдікпен қарап, қуғынға салғаны да белгілі. Ондай теріс ұғымдардың сарқыншағынан әлі де арылып болмағанымыз өкінішті. Ғылыми-техникалық революция заманы тілімізге ондаған, жүздеген жаңа атаулар мен тіркестерді үздіксіз енгізіп жатқаны табиғи. Ал бірақ ұғымдардың неғұрлым дәл баламасын іздеп, көнерген немесе арғы тегі шығыстан шыққан бірен-саран сөздерді “қайта тірілтіп” пайдалануға келгенде ақылға қонбас тосырқаушылық, “сактық” байқалып қала береді. Ондай кезде баяғыдан айтылып келе жатқан “шығыс сөздері тілімізді пұбарлайды” дейтін жаттанды “дәлел” алдыңнан шығады. Түбірі латын, грек немесе батыс еуропа тілдерінен тараған жүздеген, мындаған сөздерді сіңіріп жатқан тіліміз атам заманнан ескі лексикамызда бар кейбір ұғым-атауларды қайта қабылдағаннан нұқсанға ұшырайды дегенге сену қиын.

Сүйкімді істердің бірі – елімізде шығыс тілдерін оқытуға көңіл бөлініп келе жатқандығы. Кейінгі жылдарда қазақ орта мектептерінде шет тілдері қатарында араб тілі оқытыла бастады, “Мектеп” баспасында араб редакциясы құрылып, оқулықтар шығаруды жүзеге асырып келеді. С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде араб бөлімшесі ашылуы – келешегі зор игілікті істің сәтті қадамы. Араб тіліндегі кітаптар мен қолжазбаларды түпнұсқадан жетік танитын мамандар көбейіп келеді. Ескі мұраны оқып, түсініп қана қоймай, соларды талдай отырып, зерттеу еңбек жазатын ғылым кандидаттары Ә.Дербісәлиев, М.Мәженова, Б.Көмеков, Н.Өсеров секілді ғалымдар есімін атай аламыз. Бұндай

білімпаздардың молаюы мәдени мұраны меңгеруге, тарихымызды тереңірек тануға септесетін аса қажетті шарт болып табылады. Араб халықтарымен достық байланысты күшейтуге бүкілодақтық совет-араб достығы қоғамының қазақ бөлімшесі атқарып жатқан істер өз алдына бір сала.

II

Жақында Сирия Араб республикасына Қазақстан делегациясының құрамында барып қайтқанда осы дос елмен тарихи байланыстарымыздың желілері ойға оралды да отырды. Біз Сирияның астанасы Дамаскиден бастап, Басра, Пальмира, Хомс, Тартус, Латакия қалаларын көрдік. Желе жортып, асығыс сырғып отырғанда бұл шаһарлардың анық мәдени, тұрмыстық ахуалын, қарапайым адамдардың аңсарын білу оңай емес. Оның үстіне араб тілін білмеушілік жергілікті адамдармен еркін түсінісіп сөйлесуге мүмкіндік бермейтіні мәлім. Мұндайда бір топ адамға бөлінген гид – аудармашының үзік-жұлық айтқан мағлұматтарын ғана қорек етуге тура келеді. Ал егер аудармашының ол ел туралы білігі шамалы болса, алатын дерегінің мөлшері онан сайын тарыла түседі...

Бірақ Сирия қалаларының тарихи ескерткіштерінің “тіліне” түсіндік деп айтуымызға болады. Жүздеген жылдарда сыны да, сыры да кетпеген көне ғимараттар Сирия халқының ежелгі мәдениет иесі екенін дәлелдеп тұр. Дамаскидегі этнографиялық музей, ұлттық музей, омейядтар, Сулеймания мешіттерінің үйлері сәулет өнерінің сом құрылыстары десе артық емес. Астананың оңтүстік шетіне жақын жердегі Зейнаб мешіті мұсылмандардың үлкен бір сектасы – шиттердің табынатын Меккесі ғана емес, архитектураның да кісі көзі тоймастай әсем бір мүлкі ретінде қызғылықты. Сирияның оңтүстік шекарасындағы Басра қаласының маңында біздің дәуіріміздің екінші ғасырында римдіктер салған театрдың қалдығы жатыр. Қаншама ғасырларда иеліксіз қалған тас

театр үйінің құрылыс нақыштары әлі де айқын, анық. Мәселен театрдың он мың адам сиятын тас орындықтары, кең сахнасы бүгін сақталған. Бұл театр үйін XII ғасырда Салахитдин басқарған әскерлер қамал-қорғанға айналдырып, сыртынан тас дуалдармен қоршаған...

Сирияның орталық өңірінде ертедегі дүние ғажайыбы – Пальмира қаласының қираған орны бар. Бұл қаланың бір кездегі сәні мен салтанаты жөнінде жазушы Ә.Әлімжановтың “Ұстаздың қайтып оралауы” атты романында айтылған. Бұдан төрт мың жыл бұрын белгілі қала біздің жыл санауымыздың III ғасырында соғыстар салдарынан бұзылып, бірте-бірте жермен-жексен болған. Пальмираның даңқы кезінде әлемге қала сұлулығының, жарасымдылықтың, сәйкестіктің үлгісі ретінде кеңінен мәшһүр еді. Бір заманда көрушіні тамсандырған, барлық пен сәндіктің көрмесіндей есептелген Пальмираның кейбір белгілері әлі де жатыр. Олар: үлкен жиналыстар өтетін форумның орны, ескі орталық көшенің әр жерінде биік бағандары сақталған ізі, моншаның, сауда қатарының, амфитеатрдың жұрнақтары. Зерттеушілердің дәлелдеуіне қарағанда, Пальмира орнының жетпіс бес проценті әлі де қазылып, аршылып, тексеріліп болмаған. Ежелгі қала жерінен қазып табылған заттардың бірқаншасы сол жердегі музейде жинақталған. Кісі таңқаларлық ескерткіштер – Пальмираның ақсүйек қауымының бейіт-үйлері. Мұндай бейіт-тамдар бірнеше этажды берік құрылыс болып келеді. Әрбір этаждың қуыстарына өлген адам денелерін салып бекітіп, бейіттің сыртына олардың мүсін суреттерін салатын болған... Адамдар қысқа өмірін о дүниеде “ұзартпақ” болып, соншама әрекет етіп, күш жұмсағанына қайран қаласын. Мұнда “адам тәні өлгенмен, жаны өлмейді” деген көне ұғымның да әсері болса керек. Қалай дегенде де олардың пәниден гөрі “ақыреттігін” көбірек қамдағаны сезіледі. Дүниеде бар болу мен жоқ болудың паркын Пальмира өз мысалымен тілсіз-ақ баяндап тұрғандай.

Хомс қаласына қонып, Тартуске қарай жол тартып келе жатқанда крест көтерушілер қамалын көрдік. Бұл қамалды XI-XII ғасырларда сонау Батыс Европада келген жаулаушылар салдырған деседі. Биік төбенің басына тастан қаланған қорған ішінде төрт мың әскер сиятын болған. Қамалдың орта тұсында жасанды көл, жиырма құдық қазылған. Бас-аяғы жетпіс жыл ішінде салынып біткен сұрапыл қамал дұшпанмен айлап, жылдан соғысқанда барлық қажеті өз ішінен табылатындай етіп жоспарланған көрінеді. Мұнда кресшілер жорығын ұйымдастырушылардың бірі граф Роберт Парижский де болған деген аңыз бар... Бірақ елінің азаттығы мен намысын қорғап, білек сыбанып күреске шыққан сириялықтардың тегеурініне бұл қамал да төтеп бере алмапты. Басқыншылар дүниедегі зұлымдықтың бәрін ойласа да, халық қаһарының екпінін тоқтата алмайтынын есепке алмапты... Біз үшін тосын жаңалық болып естілген нәрсе – бұл қамалды жаудан азат еткен жауынгер қолды бастаушы, қыпшақ даласының перзенті, мысыр сұлтаны Бейбарыс болғандығы... Біз бұл фактыдан ежелгі қазақ, араб тарихи байланысының бір елеулі желісін сезгендей болдық. Кейінірек білсек, Бейбарыс есімі Сирияда өте қадірлі, қастерлі екен, ол жайында араб тілінде алуан мағлұмат бар секілді...

Жерорта теңізі жағасындағы Латакия портына таяу жерде бес мың жылдық тарихы бар өлі қала Угарит жатыр. Бұл жерден ең ескі жазулар табылған. Адамзат цивилизациясы бесігінің бірі болған Сирияның жер астына көміліп қалған құпиясының көбін Угаритті зерттегендер тапқан...

Сирия жеріне барғаннан-ақ әл-Фараби ескерткішін көруді аңсаған едім. Өйткені Отырар қаласында туған данышпан жерлесіміз өмірінің көбін араб елдерінде: Мысырда, Бағдатта, Дамаскіде, Алеппода өткізгені, өзінің өшпес еңбектерін сол өңірде жаратып, мәңгілік даңққа бөленгені мәлім. Әл-Фарабидің қайтыс болып, қабірі болған жер Дамаскі болатын. Оның үстіне 1975 жылы Алматыда Фараби мұрасын зерттеуге арналған халықаралық ғылыми конференция өткен кезде

Сириядан келген қонақтар “Дамаскіде ұлы ғалымға ескерткіш орнатылды” дегені де есімізде еді. Бұл деректі мен бізбен Сирияға барған белгілі кинооператор Алмаз Байғұзовқа ескерттім. Күні бұрын белгіленген маршрутпен он күнді өткізіп, Москваға ертең қайтамыз деп отырған кеште ғана ойламаған жерден әл-Фараби жайын білетін адамдар кездесе кеткені.

Сирия-совет достық қоғамы ұйымдастырған кеште аудармашы, ғалым, жазушы Сүлейман Зайдиямен қатар отырып қалдым. Ол Москвада оқыған, Шыңғыс Айтматов творчествосы бойынша диссертация қорғаған екен, оның жетекшісі маған таныс, белгілі орыс совет зерттеушілерінің бірі болып шықты. Әңгімелесе келе мен Сүлейманға: “Сирияға келгеніме он күн болды, әл-Фарабидің ескерткішін көре алмай кетіп барамын” деп өкініш білдіргенімде, ол: “Фараби ескерткіші қаланың дәл ортасында, қаласаңыз қазір осы отырыстан шыққаннан кейін апарып көрсетейін” деді. Содан кештегі барлық әңгімеміз тек осы тақырып төңірегінде болды. Сұхбаттасып қатар отырған кісілердің бірі, Сирияның Москвадағы бұрынғы елшісі әл-Кафри Джабур еді, ол маған әл-Фарабидің бюст ескерткішін сыйламақ болды... Сонымен түнделетіп болса да, төрт кісі Сүлейман Зайдия, әл-Кафри Джабур, біздің сапарлас серігіміз Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитеті председателінің орынбасары Изида Андреевна Кондратьева және мен ұлы бабамыздың ескерткішіне барып, оны шам жарығымен көруге тура келді. Биік тұғырға қойылған ғалым бюстінің төменгі жағына “Әл-муаллими әс-сани” (екінші ұстаз) Әбунасыр әл-Фараби. 870-950 ж.ж.” деп жазылған екен...

Бір қызығы, ескерткіш тұрған көшенің аты да – әл-Фараби. Мұнан кейін әл-Кафри Джабурдың ескерткішке тиіп тұрған үйіне кіріп, бір кеседен шәй ішіп, әл-Фараби бюст ескерткішін алғыс айта отырып алып қайттық. Бұл ескерткіш мен үшін Сирия сапарындағы ең үлкен олжадай болды.

Сириялық достармен адрес алмасып, өзара кітап жіберісетін болып қоштастық. Біздің Сирия сапарымызда есте қалған адамның бірі – совет елшісінің мәдениет істері жөніндегі кеңесшісі, тәжік, араб, ағылшын тілдерінің маманы Якуб Исламов. Ол Қазақстан, Орта Азия тарихына қатысты сұраған кітаптарымызды іздестіріп тауып, жіберіп тұруға уәде етті... Дамаскінің, Бейруттың баспаларында әл-Фарабидің шығармалары жарияланып тұрады екен. Жалпы бұл кемеңгер ғалымның мұрасы араб және совет халықтары ежелгі достығының символындай болып көрінеді. Әл-Фарабиді білмейтін, оны мақтаныш етпейтін араб зиялысын табу қиын. Бұл тақырып төңірегінде екі ел арасында қаншама үлкен жиналыстар, пікір алысулар өткізіп тұруға мүмкіндік мол екені айқын. 1975 жылы Алматыда әл-Фарабиге арналған халықаралық конференция өткенінен Сирия ғалымдары хабардар. Олар конференция материалдарының кітап болып шыққан-шықпағанын сұрастырды. Бұл сұрауға “әзірлік жұмысы жүріп жатыр” дегеннен басқа мардымды жауап бере алмадық. Өйткені, өкінішке қарай, сол конференцияда жасалған сексенге жуық баяндамалар мен хабарламалар бізде әлі де жарық көрген жоқ... Ол материалдарды іріктеп жинақ етіп шығару әлі де кештік етпес еді...

Мәдениеттердің бір-біріне өзара әсері деген сыры мол нәрсе. Біз ертедегі бірсыпыра қазақ ғалымдары араб, парсы ғылымын меңгеріп, заманында зор даңққа ие болғанын жиі айтамыз. Бұл рас, бірақ әңгіменің бір ғана жағы. Орта Азия мен Қазақстан ғалымдары еңбектерінің сол елдердің мәдениетіне тигізген игі ықпалы да аз емес. Атағы жер жүзіне жайылған әл-Хорезми, Ферғани, Бирунилер – бәрі де Орта Азия халықтарының өкілдері еді. Ендеше, араб, парсы мәдениетінің түркі тілдес елдерге кезінде көп пайда келтіргені қандай ақиқат болса, түркі мәдениетінің өз тарапынан көп салада арабтар, парсылар тарихында өшпес із қалдырғаны сондай шындық. Түркі халықтары қатарынан шыққан ұлы ғалымдар, ақындар, ойшылдардың жалпы Таяу Орта Шығыс

мәдениетіне сіңірген еңбегі аса елеулі. Сөз болып отырған елдердің көптеген мемлекет қайраткерлері, әскербасылары түркілерден болғанын да тарих растай алады. Демек, түркі тілдес халықтарға тек жаулаушылар, қиратушылар “үлесін” ғана теліп қою біржақтылық болмақ. Бағдат, Мысыр, Шамдағы және басқа қалалардағы көрнекті ғимараттардың күрделі бөлегі осы жерлерді түркі билеушілері басқарған кезде салынғанын кез келген экскурсовод тізіп айтып береді...

III

Бүгінгі Сирия – ұлттық, азаттық туы астында экономикасы мен мәдениетін үздіксіз өсіріп келе жатқан ел. Ғасырлар бойында шетелдіктер үстемдігіне кіріптар болған сириялық араб халқы қазіргі уақытта өз мемлекеттігін нығайту жолында алуан табыстарға ие болып отыр. Өзінің ішкі мүмкіндігі мен қуатына сүйеніп, демократиялық бағытта дамып келе жатқан Сирияның бұдан былайғы көркеюіне негіз бола алатын факторлар жеткілікті. Бір тілде сөйлейтін, дәстүрі, наным-сенімі ұқсас ұлы араб халқының табиғи бұтағы болып саналатын сириялықтар сол тілде жасалған бұрынғы-соңғы рухани иігіліктерді пайдалана алатындығы үлкен ырыс. Күллі арабтың еңбекші халқының мүддесі де, арманы да бір болуы олардың қатарын көбейтеді, қайратын арттырады. Сонымен қатар арабтардың бірлігін ыдыратып, әлсіретуші күштердің де әрекеті елеулі екендігі белгілі.

“Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеуі түгел болса, төбедегі келеді” дейді халық нақылы. Дәл осы даналық араб халықтарының қазіргі жағдайына айқын сипаттама беретін секілді. Бас-аяғы жиырмадан артық мемлекеті бар, Азия, Африка құрылығында зор күш болып табылатын араб елдерінің ауызбірлігі жеткіліксіз болуы оларды алуан қасіретке душар етіп келеді. Отаршылдықтың зардабынан жаңа-жаңа арылған бұл жұрттарға ең керегі, алдымен өзара ынтымақ еді. Өкінішке қарай, империалистер мен сионистер

араб бірлігіне сына қағып үлгерді, олардың күрескер тобынан ең халқы көп Египетті бөліп тастады. Саадат басқарып отырған Египет арабтың тегеурінді, отаншыл майданынан бөлініп, бейтарап болып қалмай, АҚШ, Израиль билеушілерінің анық қолшоқпарына айналды. Бұрынғы отаршыл державалардың замандар бойында сыннан өткен саясаты экономикалық жағынан артта қалған елдер арасында іріткі түсіріп, бір-біріне айдап салушылығы әлі де өз “жемісін” беріп отырғанын көреміз. Араб халықтары бірліктің – күш, алауыздықтың – сор екенін толық ұғынып, империалистер езгісінен құтылуға саналы әрекетке неғұрлым тезірек барса, соғұрлым игі.

Жаулаушы атаулы отар елдердің көркеюін қаламайтыны ежелден мәлім. Олар халықтардың ұлттық санасы оянса, тегін олжадан лезде-ақ қағылатынын жақсы біледі. Сол үшін де басқыншылар терең ойластырылған жүйелі зұлымдық әдісті ұстанады. Ең алдымен, олар езілген елдердің тарихын, өткен жолын, үлгілі адамдарын білмейтін мәңгүрт етіп қалыптастыруға ұмтылады: дүниедегі жақсылықтың бәрін “біз әкелдік” деп сендіруге тырысады. Ал тарихи санадан жұрдай болған халықты билеу оңай. Батыс Европаның, АҚШ-тың бірталай кертартпа ғалымдары өздерінің еңбектерінде араб мемлекетін жерге ұрып көрсетуге тырысатыны, дін атаулының ішінен исламды ерекше құбыжық етіп мінездеуін көздейтіні осыдан. Рухани дәстүрлерінен қол үзіп қалған елдерді қалаған жағына бұрып әкету жеңіл болатынын олар жақсы түсінеді.

Екіншіден, империалистер ғылым, техникадан кенжелеп қалған араб халықтарының ішкі қайшылықтарын қалт жібермей, пайдаланып отырады. Олар бірлескен үлкен араб ұлтымен емес, ұсақ-ұсақ әлсіз елдермен істес болуды қолайлы көреді. Бір кезде ағылшын, француз отаршылары Ливан, Палестина, Иордания, Сирия арабтарын осындай арам пиғылмен бөлшектеп жібергені мәлім. Мұндай мақсат үшін билеушілер ру алалығын да, жергілікті кейбір ерекшеліктерді де, діни секталық өзгеліктерді де қоздыра түседі. Ирак пен

Иран арасындағы болып жатқан мағынасыз соғыстың түрлі өзіндік себебі болар. Сол сылтаудың бірі қанқұйлы халықаралық империализмның сунниттер мен шииттер арасындағы ескі қырбайлықты да өршітуі екені шүбәсіз. Өздерінің сан алуан ішкі проблемасы шешіліп болмаған Иран мен Ирак қаншама адам, техника күшін ысырап етіп, қыздырманың қызыл тіліне еріп, ақылға сыймастық апатқа ұшырап отыр. Сионизмге қарсы екі елдің бір-бірімен қызыл қан болып жатқаны Израильдің аспаннан тілегені жерден табылғанымен бірдей... Бұл айтылғандар Таяу және Орта Шығыс елдерінің басындағы ең зор трагедияның бірі – мәдени артта қалушылықты, ортақ мүддені ұмытып, өз бастарының ғана қамын көздеушілікте жатқанын аңғартса керек.

Сирия Араб республикасы демократиялық бағыттағы күллі араб халқының намыс туын жоғары көтеріп келеді. Республика қанқұйлы Америка империализмінің сұмдық ордасы – сионизмнің тікелей арандатушылығына да, қоқан-лоқысына да берік қамалдай қайыспас табандылық көрсетті. Сирия өз мүддесі үшін ғана емес, бүкіл адал ниетті араб жұртшылығының үміт, арманы үшін де күреседі. Палестиналық арабтарды сионистер туған жерінен тоз-тоз етіп қуып шыққанда, сол босқындардың едәуір бөлегін паналатқан елдің бірі Сирия болуы кездейсоқ емес. Ұлттық мейрам күндерінде Сирия қалаларында өз жалауымен қатар Палестина жалауы да ілінетіндігі – осындай адал, саналы бауырмалдықтың белгісі. Біз елінен, жерінен айрылып, үркінге ұшыраған Палестина халқының қаншама қиындықтарға кездесе де рухы жығылмағанын көрдік. Сирияға барған қазақ әртістерінің бір концертті Совет-Палестина достығына арналған кеште болып еді. Сол кешке келген палестиналықтардың сөйлеген сөздерінен, мектепте оқып жүрген оқушыларының отаншыл ұрандарынан бұл халықтың жасып қалмағандығын, азаттық үшін түпкілікті шайқасқа әзірлік жүргізіп жатқанын түсіндік...

Бейбіт, жасампаз еңбекке жұмыла кіріскен сириялықтар өздерінің империализмге, сионизмге қарсы күресінде араб халықтарының ортақ мүдделестігіне, жер жүзінің ізгі ниетті жұртшылығының тілектестігіне сүйенеді. Дегенмен, Сирияның берік сеніммен алға басуына таудай тірек болып отырған күдіретті күш – оған деген социалистік лагерь елдерінің, бірінші кезекте ұлы Совет Одағының көмегі. СССР мен Сирия арасындағы өзара достық шарт бұл ынтымақтықты нақтыландыра нығайта түсті. КПСС XXVI съезінде Л.И.Брежнев жолдастың жасаған баяндамасында біздің еліміздің бұл мәселе жөніндегі саясаты мейлінше айқын тұжырымдалды. Соңғы кезде Израильдің қаскүнем қаракшылық әрекеттерінің жиілей түсуі басқыншылықтың ең жексұрын түрі екенін әлем жұртшылығы әшкереледі. Осындай жағдайда СССР мен Сирияның және басқа демократиялық араб елдерінің ынтымағы ғана агрессорлар жолына тосқауыл жасап тұрғанын көру қиын емес. Біз Дамаскіде Сирия–Совет достық қоғамының жетекшілерімен кездесу тұстарында елдеріміз арасындағы сыртқы саясат жөнінде өзара түсінісушілік маңызды екенін сириялықтардың өз аузынан естідік.

Қазақстан делегациясының үлкен творчестволық тобының Сирия Араб республикасында болуы екі ел арасындағы қалыптасқан достық нышаны секілді. Қазақстанның дарынды өнер қайраткерлері әншілер, бишілер, күйшілер Сирия астанасы Дамаскіде алты рет концерт көрсетіп, мәдени байланыстың тереңдеуіне өз үлесін қосты, ежелгі Шам елінің бас қаласында қазақтың сұлу саздары жаңғырды. Атап айтқанда, совет мамандарына, елшілік қызметкерлеріне арналған концерттер үлкен ықыласпен тыңдалды. Араб көрермендері өмірінде естімеген қазақ әндерінің ырғағына тез түсініп, қабылдап, қосыла қол соғып отырғандықтары қайран қаларлық көрініс еді... Қазақстан делегациясының басшысы, Қазақ ССР Министрлер Советі председателінің орынбасары Қ.Көпжасаров жолдас бүкіл

еліміздің, Қазақ республикасының атынан дос Сирия елін қызу құттықтады, совет адамдарының сәлемін жеткізіп, Отанымыздың экономика мен мәдениет саласындағы табыстарын сипаттап берді. Дамаскідегі советтік мәдени орталықта Қазақстан мәдениетінің көрмесі ашылды, оны мындаған дамаскіліктер келіп көрді. Кейбір кештерде концерт алдында кітапхана оқушыларына қазақ совет әдебиетінің даму жолдары, табыстары туралы әңгіме айтып бердік. Қазақстан делегациясының келгендігі, өткізілген кездесулер, концерттер жайында Дамаск газеттерінде хабарлар басылды. СССР-дің Сириядағы елшісі Владимир Иванович Юхиннің Қазақстан өкілдерінің сириялықтарға советтік Қазақстанның жетістіктерін таныстырып, түрлі қоғамдық топтармен сұхбат өткізіп, концерттер беруі тек мәдени ғана емес, саяси мәні бар елеулі шара болды деп бағалауын еске алуға болады...

Сирия елінде өткізген он шақты күннің кейбір қорытындылары мен әсерлері осындай. Қаншама ғасырлар түрлі жыртықштардың талауына түсіп, алуан түрлі тағдыр соққысына кездесе де, елдігін, тілін, сенімін, жоғалтпаған, адал, ержүрек Сирия араб халқының бейбіт өміріне соғыс өрті түспесін, алған бағытына бөгесін келмесін, қаскөй жауларға деген өшпенділігі бәсеңдемесін, қырағылығы кемімесін, араб елдерінің рухы төмен түспей, ынтымағы ұлғайып, біздің елімізбен арадағы достығы тереңдей берсін деген тілекпен Отанымызға оралдық.

1981

ЭПОС САЗЫ

Жыр айтудың әр елде алуан түрлі дәстүрі қалыптасқан. Соларды шолып, салыстырып келгенде зерттеушілер айтқыштықтың үш формасын бөліп көрсетеді. Мұның біріншісі – ауызша баяндаушылық, екіншісі – белгілі ырғақпен, дауысты көтере тақпақтап айтушылық, үшіншісі – музыкалық аспап сүйемелімен әндете, сазға қосып

жырлаушылық. Жырды әндетіп айтушылар арагідік эпостың кезекті желілерін кейде ауызша мазмұндап отыруы да ертеден келе жатқан өрнек. Ал қайсыбір халықтарда жыршылық салтының бұдан да басқа үлгілері кездеседі. Мәселен, Солтүстік Кавказда нарт жырларын екі-үш дауыспен де, көп дауысты хормен де айту үрдісі бар. Моңғолдың жыршылары (хурчи) эпостағы жүйрік атты сипаттағанда екеуі кездесіп, бірінен бірі асырып айтатын болған...

Орындаушылық дәстүрдің түрлілігі терминдерден де көрінеді. Қазақта жыршы десек, өзбекте бақшы, қырғызда манасшы, қалмақта жәңгірші, якутте олонхосут, бурятта улигерші, алтайлықтарда қайшы, моңғолдарда хурчи деген атаулар қолданылады. Хорезм жерінде эпосты гармоньға қосып орындайтындарды сазшы деп атаған.

Эпикалық ескерткіштердің жасалу, айтылу, даму тағдырына саздың (музыканың) қызметі қаншалық деген мәселе күрделі болатын себептер толық. Көркемдігі кемел, мазмұны терең эпостың бір қанатындай жасасып, ғасырларды аралап келе жатқан музыканың құрылысын, барлық нақышын түгел танып зерттеу эпикалық сана, дәстүрдің сырларын түсінуге көмектесе алады. Эпос сөзінің екшеліп, көркейіп, жетіліп отыратындығы секілді оның ырғақтық, саздық жағы да өзіндік эволюция жолынан өтетіндігі мәлім. Міне, осы заңдылықтарды анықтау, эпос сазының өміршендік құпиясына бойлау – адамзат жасаған ғайыптың бірі эпостың тұлғасын, қасиетін жан-жақты тексеруге көмегі тимек.

Сонымен қатар, жыр сазының қазіргі музыкалық мәдениетімізді байыта аларлық сипаттары да өз алдына сөз етерлік проблема. Демек, эпос әуені деген архивке өткізілген, күні біткен, әсері кеміген мүлік емес, бүгінгі рухани өмірімізге жалғасып, араласып, нәрлендіріп келе жатқан жанды қазына. Бұл – фольклор мен жазба мәдениеттің бірін-бірі байытып отыратындығына мықты дәлел бола алатын нәрсе.

Бұрынғыдан бізге келіп жеткен өзге көркем ескерткіштер қатарында гүлі солмас, сыры кетпес мұра – эпос және оның

музыкасы ғылыми ортаның назарын аударып отыруы кездейсоқ емес. Еліміз тарихи, әлеуметтік дамудың жаңа белесіне шыққан кезде өткендегі мәдени игіліктерді меңгеру қажеттігі арта түскендігін көреміз. Халықтар өздерінің тарихи тәжірибесін білгісі, пайдалысын жаңа мақсатта іске жаратқысы келеді. Эпосты айту дәстүрінің кейінгі жылдарда Одақ көлемінде, белгілі дәрежеде жанданып отырғандығының сыры да осындай себепке байланысты.

Эпостың сөзі мен сазының халықтардың бұрынғы өзара қарым-қатынасының ұмытылған тізбегін қайта “тірілтіп” елестетуге мүмкіндік бере алатыны өте қызығалық мәселе. Түркі тілдес халықтардың бірсыпырасында жыршылықтың көне ырғағы сақталғаны және олардың ән мақамында бағыттастық, үндестік бар екені қайран қалдырады. Бұл халықтардың жыр әуеніндегі ұқсастықтың түбі тарихи-генетикалық заңдылықтарға алып баратынын көреміз.

Сыр бойының терме сазы да Орта Азияға кең таралған мақаммен терең тамырласып жатқанын музыка мамандары ғана емес, кез келген тыңдаушы да аңғарғандай. Қармақшы жерінде ту тіккен жыраулық саз бұл күнде бірнеше халықтың арасында айтылып жүрген қуатты, көне әуен ырғақтармен ұласып жатқандай көрінеді. Қарақалпақ Ж.Сарымбетовтің, өзбек Қ.Рахимовтың, қазақ А.Алматовтың орындау мәнері әр жерге тарап кеткен бір ел жыршыларының өнер мектебіндей әсер қалдырады. Музыкалық әуендегі мұндай ұқсастықты зерттеу халықтар достығы мен туыстығының байырғы көздерін аршығанмен бірдей...

Намангандық бахшы Мадраим Балтабаев пен термездік акын Қадыр Рахимов жырды домбыраға қосып айтты. Домбыраның ең көне түрлері Өзбекстанның осы өңірлерінде күні бүгінге дейін тартылып келе жатқаны да көңіл бөлерлік құбылыс. Ертедегі жыр, жыршылық дәстүрмен бірге олардың көрі серігі домбыра да сақталып отырғаны эпос табиғатының, орындаушылық салтының неғұрлым тұрақты келетінінен хабар береді. Қарақалпақ жырауларының қобызға қосып

орындаулары да бұл күнде қазақ арасында ұмытыла бастаған, бірақ бір замандарда танымал болған саздарды еске салады.

Жыршылық айтқыштықтың көне формасы болып табылатын тақпақтап айту дәстүрі олонхосуттар мен манасшыларда көбірек сақталған. Дүние жүзіндегі ең көлемді эпос “Манасты” ырғақпен, тақпақпен айтудың да өзіндік қайталанбас өрнегі бар. Сұрапыл мол теңемелер мен баламаларды үстемелете, үдете соқтыратын манасшыларда ән болмағанымен, нағыз актерлік қабілет мейлінше жеткілікті. Тақпақтап айтудың сиқырлы, әсерлі күшке айналуы, манасшылардың құдірет пырағына мінгендей қалыпқа түсуі, зікір салған бақсыдай өршелене айтуы оларды былайғы орындаушылар қатарынан бөлектетіп көрсеткен. Жыршылық ерекше “қонған”, дарыған деп танудың күрделі түсінік екенін байқаймыз. Қазіргі қырғыз манасшылары Ұрқаш Мәмбетәлиев, Асанхан Асанәлиев, Назарқұл Әбдірахмановтар өнері ертедегі ұлы жыршылардың дәстүрі жалғасып келе жатқанын сипаттайды. Саха (якут) олонхосуттары да халқының асыл қазынасы – эпикалық жырларды бүгінгі жұртшылыққа кеңінен насихаттауға ат салысып келеді.

Өзбек бахшылары (жыршылары) ертеде айтқыштық өнерді киелі санағаны соншалық – түрлі аңыздарға сенген. Мәселен, болашақ жыршы мінәжат ететін Мұрат тауына (гректердегі Парнас секілді) барып түнеп, шипалы бұлақтың суынан ішсе, оған диюдың өзі домбыра жасап береді-міс деген ұғым тараған. Ақиқатқа бергісіз осынау әдемі аңыз әрбір өнердің “иесі” бар деп сенетін көне тотемдік түсініктерге байланысты туған...

Жыршылық сазының ерекшелігіне, оның көркемдік, эстетикалық мәні мен қызметіне арналған бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференцияның Алматыда өтуі кездейсоқ емес. СССР Композиторлар одағы фольклорлық комиссиясының председателі Э.Е.Алексеев сөзімен айтқанда, Қазақстан жыршылық дәстүрі сарқылмаған, осы тарапта өзгелерге үлгі етерлік байлығы бар ел болып табылады. Бұл

тұжырымның ақиқаттығын конференция күндерінде Алматы консерваториясының залында көрсетілген концерт айқын дәлелдеді. Егер еліміздің түкпір-түкпірінен келген айтушылар концерттің бірінші жартысын алса, екінші бөлегі түгелдей қазақ жыршы, термешілердің номерінен құралды.

Жетісудің өзіне тән жыршылық мәнеріне келтіріп бабымен орындайтын Әбдислам Дүйсенов өнері қандай алқаның алдына да шығарарлық деуге болады. Ол Жамбылдың “Сұраншы батырын” және басқа дастандарды біледі. Ауыл арасында терме айтып жүрген қабілетті орындаушы талдықорғандық Кәрім Балғынбаев музыка сүйетін маман, талғампаз тыңдаушылар алдында тұңғыш рет сынға түсті. Бұдан біраз жыл бұрын әдемі терме айта бастаған, бірақ кейінгі кезде үні естілмей кеткен Науат Ойнарова да ұнамды әсер қалдырды. Тағы бір жаңалық – көкшетаулық айтыс ақыны Көкен Шәкеевтің жыршы санатында көрінуі. Ол тек айтысқа ғана емес, ұзақ айтуға да қабілетін танытты. Оның орындауында “Бөгенбай батыр” жыр тыңдаушыға әсерлі естілді. Теледидардан соңғы жылдарда жиі көрініп жүрген Сардарбек Қожағұлов та жүйрік термеші екенін көрсете білді. Ал қарт ақынымыз М.Майбатыров қазіргі айтыс, жыршылық, термешілік көшін бастаушы болып отырғанын өз дәрежесінде танытты. Бірсыпыра үлкен дарынды жыршы, термешілер бұл жиынға қатыса алмаса да, қазақ өнерпаздары республикада айтқыштық дәстүрі қуатты қалпында екенін сипаттап берді.

Әсіресе қуанышты табыс – Алмасбек Алматов сынды термеші, жыршының жарқ етіп көзге түсуі. Жыршылық түрін бір серпіндіріп, биік белеске көтеріп кеткен Көшеней Рүстембековтің ізбасары Алмасбек – Қызылорда педагогикалық институтының музыка факультетін бітірген, дарын гүлі күннен күнге ашылып келе жатқан, ірі айтқыш бола алатын талапкер жас. Ол “Көрұғлының” үлкен-үлкен бөлектерін жатқа, классикалық мақамдарға салып айтады. Сыр бойы ақындарының ғибрат, толғауларын орындайды. Мәнері өзгеше Қармақшы айтқыштық мектебінің сұлу сазын.

көмекеймен айтатын құбылмалы қайырмасын Алмасбек күйқылжыта төгілтеді. Оның орындауында жыр мен терме жай ермек, “көңіл көтеру” деңгейінен асып, эстетикалық ләззат беретін салдарлы өнер дәрежесіне жетеді. Алмасбектің алған бетінен таймай, орындаушылық құлашын кеңге соза беруіне тыңдаушы қауым бірауыздан тілектестік білдірді. Конференцияға қазақ жыршыларын әкелуді зерек ұйымдастырған Мардан Байділдаевтің еңбегі де елеулі болды.

Қазақстан музыка зерттеушілерінің қатары өсіп, олардың қаламынан маңызды еңбектер туа бастағаны жақсы нышан. Белгілі маманымыз профессор Б.Г.Ерзаковичтің де, жас ғалымдар А.Темірбекова мен А.Құнанбаеваның да баяндамалары проблемалық мәселелерді көтеру деңгейінің биіктігін көрсетті.

Эпос музыкасын зерттеудің алдағы міндеттерінің бірқатары конференцияның қорытынды документтерінде көрініс тапты. Көне эпикалық мұраның әр заманда мағынасын кемітпейтін көпқырлылығы, түрлі дәуірдің талабына жауап бере аларлық мүмкіндігі, уақыттың таты баспайтын, желі мүжімейтін асыл қасиеті адамзатты өшпес үмітке, биік мұратқа баулитыны, өткінші ұғымдарға, пенделік пасықтықтарға қарсы күрес пен өршілдіктің шипалы құралы бола алатыны, халыққа тозбайтын тағылым тарататыны атап өтілді. Одақ бойынша жыршылық мұраны зерттейтін жетекші ортаның керектігі, ондай міндетті атқаруға Алматы көп белгілермен қолайлы екені ұсыныс ретінде айтылды. **Фольклор, эпос айтушылар сөздігін шығару мәселесі де күн тәртібіне қойылды.**

Жыр мен музыканың өзара байланысын әр қырынан қарастыратын, эпикалық дәстүрді дамытушы өнер иелерін қолдау, тәрбиелеу, көтермелеуге бағытталған түрлі ұйымдастыру шаралары туралы кеңінен пікір алысылды. Әсіресе жыршылық дәстүрге жастарды баулудың жолдары мен мүмкіндіктері мол екендігі, терме, жырды радио, теледидар, сахнада ұдайы беріп тұру қажеттігі, бұл өнер

негіздерін ән-күй сабағы кезінде мектеп оқушыларының да құлағына құя беру керектігі – көптің ойындағы мәселелер. Жыршылықтың республикалық байқауын өткізіп тұру, жүлдегер, лауреаттарын белгілеу, олардың ең озықтарына құрметті атақ беру, филармония жанынан жыршылар бригадасын ұйымдастыру, арнаулы концерттер қою қажетті шаралар болмақ. Жыршылық дәстүрдің еліміз көлемінде байсалды әңгіме тақырыбы болуы – советтік мәдениеттің тамыры халықтық негіздермен бірлікте екендігінің жарқын куәсі.

1982

ТҮРКОЛОГИЯ ӘЛЕМІНДЕ

Жақында Москва қаласында Советтік түркологтар комитетінің СССР құрылғанына 60 жыл толуына арналған кезекті жиналысы болып өтті. Пленарлық жиналысты А.Н.Кононов кіріспе сөзбен ашып, түркологияның тарихы мен атқарған қызметіне, алдағы міндеттеріне қысқа да қызғылықты шолу жасады. Ол, әсіресе, революцияға дейін түркология әлемінде ерекше еңбек еткен белгілі қайраткерлердің қажырлы қызметін ілтипатпен еске түсірді: Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің, Х.Фаизхановтың, Қажым Насыридін, Н.Ф.Катановтың, М.Ф.Ахундатовтың, т.б. есімдерін атады. Бұл қатардағы санаулы ғана адамдардың Россия империясының түркі халықтарының тілін, фольклорын, тарихын, мәдениетін таныстырып, зерттеудегі тыңғылықты істеріне, атакты ғалымдар Радловтың, Френннің татар және басқа халықтар оқымыстыларымен достық байланыстарының каншалықты игі нәтиже бергеніне, мұсылман халықтары үшін “Орыс Бағдады” саналған Қазан шаһарында жасалған білімдарлар мен басылған кітаптардың ілгерішіл рөліне тоқталды. Совет заманында түркологияның өрісі ерекше кеңейгенін, бұл күнде бес одақтас, жеті автономиялық республикада академиялық және

университеттік ғылыми-зерттеу орталықтары қалыптасып, жүздеген мамандар әзірленгенін, сан түрлі тақырыпта елеулі зерттеулер жүргізіліп жатқанын зор жетістік деп атады. Сонымен қатар түркология алдында тұрған, кезек күттірмейтін мәселелердің құрамын көрсетті.

Пленарлық мәжілісте ұлт республикалары мен автономиялық облыстардың түркологиялық тексерулердің жайын, сапасы мен бағытын сипаттайтын мазмұнды баяндамалар тыңдалды. Әзірбайжандағы тіл ғылымының жетістіктерін баяндай келіп, академик М.Шералиев көптеген қызғылықты мысал келтірді.

– Республикада, – деді ол өзінің сөзінде, – бұл салада қырық ғылым докторы, екі жүз ғылым кандидаты жұмыс істейді. Олардың қаламынан аса мәнді зерттеулер туды. Соның ішінен әзірбайжан тілінің тарихи грамматикасын, тарихи фонетикасын, Кавказ, Иран тілдерінің байланыстарына арналған монографияларды, “Жаңа әзірбайжан тілінің диалектілері”, “Әзірбайжан тілінің түсіндірме сөздігі” (4 томдық), әзірбайжан тілінде жазылған “Орыс тілі грамматикасы” атты кітаптарды атауға болады.

Одақтық көлемдегі түркология деңгейінде қазақ тілтану ғылымының жемістері де қомақты болып естілді. Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ә.Хайдаровтың баяндамасында осындай табыстар тізбегі келтірілді. Соңғы кездегі басылымдар: “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі”, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І.Кеңесбаевтың “Фразеологиялық сөздігі”, “Орыс тіліндегі түркізмдер сөздігі”, т.б. өте күрделі еңбектер санатына қосылады. Ә.Хайдаров үлкен қазақ-орыс сөздігі, ұйғыр тілінің түсіндірме сөздігі, М.Әуезов тілінің сөздігі секілді аса көделі жұмыстардың жоспарлы түрде жүргізіліп жатқанын, қазақ жерінің топонимикалық атауларын ғылыми берік жүйеге түсіру қолға алынғанын хабарлады. Алдағы істер негізінде үш саланы: зерттеулердің теориялық дәрежесін көтеруді, тіл

мәдениетін тексеруді және орыс тілінің қызметін тереңдеп талдауды көздейтінін айтты.

Мәжілісте Қарашай-Балқар филологиясының нәтижелері мен міндеттері, қырғыз эпосы “Манасты” зерттеудің методологиялық мәселелері жөнінде арнаулы баяндамалар болды. Э.Тенишев түркология бойынша өткен жылда атқарылған істердің қадау-қадау фактілерін мысалға келтірді. Сондай істердің көрнектілерінің бірі Махмұт Қашқари сөздігінің орысшаға аударылып, ғылыми басылымы әзірленуі деп көрсетті. Сондай-ақ қазақ тілін зерттеудің совет жылдарындағы тарихын жинақтайтын, тәжірибесін талдайтын еңбекке де жылы лебіз білдірді.

Түркологиялық комитеттің пленарлық мәжілісі тіл ғылымы саласындағы жасалған жұмыстарды қорытындылап, ғылыми істер бағыты мен тақырыбын анықтауға, алдағы міндеттерді белгілеуге өз үлесін қосқан пайдалы мәжіліс болды. Сондай-ақ жиналысқа қатысушылар бірсыпыра қызғылықты мағлұматтар, орынды ұсыныстар естіді. Соларды тұжырымдап, санамалап айтсақ, төмендегі пікірлерге саяды. Ең алдымен түркологиялық комитет тек лингвистикалық зерттеулерді талқылап, әңгімелеумен шектелмей, өрісін кеңейте түсуі қажеттігі туралы ұсыныс ортаға салынды. Бұл кезге дейін қалыптасқан дәстүр бойынша, түркологтар деп тіл зерттеушілер ғана есептеліп келеді. Тілшілер түркологтардың ең мол, алдыңғы шептегі тобы екені рас. Бірақ, бұдан былай қарай бұл іске әдебиетшілерді де, тарихшыларды да қатыстырып, проблемалық баяндамалар тындап отыру қажеттігі анық. Мәселен, тіл тарихын немесе диалектілерді зерттеу белгілі бір халықтың этногенезісін іздеуді, тарихи-мәдени байланыстарды табуды керек ететіні мәлім. Соңғы бірер жылда түркологиялық комитет мәжілістерінде фольклортану жөнінен баяндамалар қойыла бастауы жақсы нәтиже беріп келеді...

Мәжілісте сөйлеушілер түрлі тарапта татымды ұсыныстар айтты. Мұның көбі жиналыстар қарарларында мақұлданып,

қабылданды да. Атап айтқанда, түркологиялық комитетте моңғол тілдері бойынша да бір секция ашып, бұл бағыттағы ізденістер мен жемістер хабарланып отыруы қажет делінді. Түркі елдерінің кейбір топтары әлі де зерттеу назарына іліне қоймағаны сөз болды. Әсіресе, Ирандағы оғыз тілдерін тексеру керектігі ескертілді. Түркі тілдерінің диалектологиялық атласын жасау жөнінде Сібір зерттеушілерінің жігерлі де жүйелі жұмыстары биік бағаланып, осы үлгідегі жинақтарды еліміз көлемінде тиянақты әзірлеу ділгір міндет деп көрсетілді. Түркологиялық еңбектердің теориялық деңгейін, танымдық құлашын арттырудың өзге де проблемалары айтылды. Көптеген зерттеулерде тілдерді түрлі сатыда салыстыра қарау, ортақ заңдылықтарды, даму ерекшеліктерін талдау жетіспейтіні дәлелді сыналды. Көне текстерді жариялағанда қазіргі түркі тілдеріне транскрипциялау ережесі бір ізге түспегені де қиындық келтіреді. Кейбір тілдердің (башқұрт, т.б.) алфавитіне қажетті өзгерістер енгізілуі ол тілдердегі еңбектерді туысқан халықтардың өкілдері еркін оқып кетуіне мүмкіндік туғызатынын есту де ұнамды жаңалық болды. Бірнеше түркі тілін ғана емес, басқа да тілдер білетін мамандар әзірлеу бірінші кезектегі міндет екені әңгімеленді.

“Советская туркологияның” жылдық жұмысы туралы журнал редакторының орынбасары И.Сеидов баяндама жасады. Ол журнал бетінде жарияланған материалдарды топтап сипаттай келіп, бұл басылымның мұқтаждарын да ортаға салды. Журнал сандарының көшігіп шығуы баспахана базасының шешілмеуінен екенін хабарлап, бұл іске түркологтар комитетінің пәрменді араласуы қажетті екендігін ескертті. – Тағы да бір өкінішті шындығымыз, – деді ол, – журнал тиражының аздығы. **Қырық миллионға жуық халқы бар түркі тілдес республикалар мен облыстарда журналға жазылушылар саны төрт мыңға жетпеуі тым қораш.** Журнал тек тілшілерге, әдебиетшілерге, фольклоршыларға ғана емес, түркі тілдес елдердің тарихынан, мәдениетінен

жүйелі мағлұмат беріп отыратын, күллі зиялы қауымға арналған ортақ орган ғой. “Советская туркологияның” бұл кезге дейін жарық көрген сексен екі саны тарихи, тілдік, әдеби білімнің энциклопедиясы десе, артық айтқандық болмайды. Журналға мақала жазып, ат салысушылар да жеткіліксіз. Осы мәселелердің бәрі де түркологтарды ойландырар, оларды белсенді істерге жұмылдырар деп сенеміз.

Әдебиеттану, тарих проблемалары әзірше түркологтар комитетінің назарына іліне қоймаған. Фольклортануға арналған бірен-саран хабарламалар да салдарлы методологиялық жүк көтере қойған жоқ. Бұл ғылымдар болашақта түркологияның төл ісі деп саналатынына сенім зор. Ал осы тарапта мұра мен проблеманың ұшан-теңіз екені зайыр. Мәселен, **Сібір халықтарының фольклорын алпыс том етіп шығару көзделіп отыр.** Өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт ауыз әдебиеті мұрасы алды қырық том болып жарияланғаны белгілі. Осы тектес басылымдар Қазақстанда да, өзге республикаларда да жоспарланған. Міне, мұншама қымбат қазынаға ие болып отырған халықтардың фольклор мұрасының кең көлемде қаралатын, шешілетін сауалы толып жатыр ғой. Тарих, этнография, әдебиеттану, музыкатану бойынша да солай...

Түркологиялық комитеттің үстіміздегі жылға жоспарланған жұмысы да күрделі. Олар: диалектологиялық конференция өткізу; диалектологиялық атласты редакциялау; ескі түркі руникалық ескерткіштерін жинақтау; көне қолжазбаларға сипаттама жасау; этимология мәселелерін талқылау; ескерткіштерді каталогқа түсіру; есепке алу жүйесін жетілдіру; түркі тілдерін оқыту программасы проблемасына арнап мәжіліс өткізу; алдағы түркологиялық конференцияға күн ілгері дайындалу, т.б. мәселелер.

Москвада өткен советтік түркологиялық мәжіліс комитеті біздің елімізде ғылымды дамытуға соның ішінде түркі тілдерінің кең тыныспен табиғи дамып көркеюіне, олардың өсу, өзара байланысы, баю заңдылықтарын ашуға көңіл

бөлініп отырғандығын, мұның өзі лениндік ұлт саясатының жарқын сипаттамасы екендігін дәлелдейді.

1982

ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ДАМУ

Сонау 30-жылдардың өзінде-ақ бірталай эпикалық ескерткіштің бүкілодақтық көлемде аталып, мерекеленіп өтуі бұрын тарихта болмаған жаңа құбылыс еді. Армян эпосы “Сасундық Давид”, қалмақ жыры “Жәңгір” барлық совет халқының ортақ рухани игілігі ретінде кең көлемде нышандалып өткені соны бастама болатын. Осы дәстүр үздіксіз жалғасып, жаңа жетістіктерге алып келіп отыр. “СССР халықтары эпосының” орыс және жергілікті ұлт тілдеріндегі текстері қатар шығарылып келе жатқаны – үлкен мәдени оқиға. Соңғы жылдары Москвада қазақтың “Қобыланды батыр”, өзбектің “Рустемхан”, алтайдың “Маадай-қара”, түркіменнің “Хорлыға мен Хемра”, солтүстік Кавказ халықтарының “Нарттар” жырларының жариялануы бүкіл еліміз көлеміндегі елеулі оқиға деуге болады. Фольклор ескерткіштерін сақтау, зерттеу, жариялау – тек қатардағы мәдени шаралардың бірі ғана емес, бұрынғы мен бүгінгінің рухани жалғастығын қастерлеп дамытудың да нақтылы жолы.

Атап өтерлік аса маңызды мәселе – біздің дәуірімізде бір халықтың фольклоры өзге халықтарды да рухани байытатын елеулі факторға айналуы. Мұның өзі ауыз әдебиеті мұрасын мейлінше, талғап, екшеп жариялаудың да, ол қазынаны зерттеудің де міндеті еселеп асатындығын көрсетеді. Ендігі жерде белгілі бір халықтың фольклорлық ескерткіші сол халықтың өз мүлкі ғана болып қоймайды, басқа елдерге де етене жақын жәдігерлікке айналады. Мәселен, кейінгі жылдарда жарық көрген өзбек фольклорының 40 томдығы, татар және башқұрт ауыз әдебиетінің 8-10 томдықтары, қарақалпақ фольклорының 9 кітабы ол елдердің көлемінен асып, бүкілодақтық көркемдік қазына қатарына қосылды.

Сібір халықтарының фольклор мұрасы 60 том көлемінде шығарылуға әзірлік жасалып отыр. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты баспаға әзірлеп жатқан қазақ ауыз әдебиетінің көптомдығының да – нақ осындай ұлттық және интернационалдық мәні бар құбылыс. Совет халықтарының өзара жақындығын күшейтуде, әсіресе екі тілде шығатын басылымдардың маңызы зор болмақ. Демек, әрбір халықтың ең асыл, ең ардақты мұрасы орыс тіліне аударылып, дүние жүзі көлеміне шығуы мәдени жетілудің мықты шарты болып саналады.

Дегенмен, ауыз әдебиетінің асыл қасиетін жете танымаушылық, оны көркемсөз мәдениетінің байырғы, өткен кезеңі, ескірген түрі ғана деп есептеушілік те арагідік бой көрсетіп қалатыны байқалады. Көркем әдебиеттің бұрынғы-соңғы тәжірибесі фольклордың ішкі қуаты мен қасиеті жан-жақты екендігін, ауыз әдебиеті мұрасы көркемдік дамуға әр заманда да өзінше негіз, тың серпін бере алатындығын дәлелдейді. Мәселен, Шыңғыс Айтматовтың шығармалары ауыз әдебиетінде жазба профессионал туындыларды байытатын, оларға айрықша қуат дарытатын қасиет аса мол екендігін көрсетеді. Жазушының “Ақ кеме” повесінде, “Ғасырдан ұзақ күн” романында, тағы басқа шығармаларында ескі ертегілік, мифтік аңыздар үлкен шеберлікпен пайдаланылған. Ондай көне әңгімелер суреткердің айтсам, ұқтырсам деген небір асыл идеяларын кемел өрнектеуге себепші болған. Мұндай бағыт еліміздегі басқа да бірсыпыра жазушылардың тәжірибесінде күрделі орын алып отыр. Сонымен қазіргі кезде фольклордың қадір-қасиеті туралы ұғым оның шын табиғатына сәйкес дәрежеге көтеріліп келеді деуге болады. Ауыз әдебиеті мұрасы тек адамзаттың өткен дәуірдегі түсінігін, наным-сенімін белгілі құбылыстарға деген бағасын білдіріп қана қоймайды, ол әлі де іске аспаған, арман болып келе жатқан озық мұраттарды жырлауға да тың серпін бере алады.

Көптеген фольклор туындылары халықтардың бір кездердегі тарихи-генетикалық туыстығынан да хабар бере алады. Айталық “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Алпамыс” секілді жырлардың әлденеше халықтардың “өз туындысы” есептеліп, кең таралып келгенін сол мұраны иемденіп жүрген елдердің ерте кездегі тарихи жақындығынан деу орынды. Бұл жырларды айтып келген рулар мен тайпалар ғасырлар бойында қаншама жерге көшіп, түрлі өңірлерге тараса да, кейіннен өз алдына халық, ұлт болып қалыптасса да, ежелгі анызын ұмытпаған, жаңа жағдайда дамыта, сақтай білген. Жырды айтушылар мен сақтаушылардың осындай заңдылығын ескермесек, мәселен “Қозы Көрпеш” жырының Алтайдан бастап сонау Румынияға дейін таралып кету сырын түсіне алмас едік.

Ауыз әдебиеті туындысында болғанды ғана емес, болуға тиістіні де ерекше әсірелеп, сомдап көрсететіні өзіндік көркемдік тәсіл болып табылады. Әлбетте, ауыз әдебиеті шығармаларының бәрі де бірдей саф алтын емес. Қазіргі жазба әдебиеті түр, жанр, түрлі ізденіс жағынан алуан жаңалықтар ашқанын білеміз. Соған қарамастан ауыз әдебиеті үлгісінде толғайтын шығармалардың да қайталанбас өз ерекшелігі, нақышы бар. Сонау 30-жылдарда бүкіл қазақ совет поэзиясы жетістігінің алдыңғы легінде Жамбылдың шығармасы аталғаны кездейсоқ емес еді. Мұның мәні ұлы ақынның халықтың ғасырлар бойы жасаған фольклорлық мәдениетінің ең асылын, ең нәрін жаңа заман талаптарына лайықтап құлпырта жырлауында болатын. Мұның өзі қалауын тапса, шеберлік жетсе, фольклорлық фабулалар мен бейнелер сан түрлі жаңа шығармаға берік қуат бола алатындығын сипаттайды. Біз бір кезде фольклорға астамшылықпен қараймыз деп көптеген қымбат көркемдік мүлікті қолдан шығарып алғанымызды білеміз. Ғажайып жырларды ұзақ сағаттар бойында жатқа айтатын ақын даусын кезінде жазып ала алмағандығымыз – әлгіндей салғырттықтың, шалағайлықтың салдары. Көптеген эпикалық аңыздарды

біздің заманымызға жеткізген атақты ақындардың айтқыштық, жыршылық өнерін қадір тұтып жазып алған жоқпыз. Төкпе ақындықтың да, жазба шайырлықтың да дүлдүлі атанған Иса Байзақовтың табанда сөз шығаратын тапқырлығын, әсем үнін келешек ұрпақ үшін таптырмас мүлік болар-ау деп те ойламаппыз ғой. Нашар шығарма болса, “фольклоршылдық әсері” деген кінәратты әлі күнге дейін оп-оңай айта салатынымыз да бар. Ал халықтық әдебиеттің мәңгі тозбайтын жанды өрнектерін тану анағұрлым қиынырақ болса керек.

Біздің елімізде ауыз әдебиеті мұрасы мен оның жасаушыларын, айтушыларын қадірлеу, бағалау жөнінде атқарылған алуан жұмыс ескі мұраға деген коммунистік көзқарастың әділдігін, даналығын аңғартады. Совет өкіметі жылдарында “жаңадан табылған” қаншама дарын иелері мәдениетіміздің баюына ерекше үлес қосты. Бұрын ауылда елеусіз болып жүрген Дағыстан ашуғы Сүлейман Стальскийдің “Жиырмасыншы ғасырдың Гомері” атануында фольклорлық дәстүрдің мәнін терең түсінудің нышаны жатыр. Сауаты жоқ ақын Жамбыл Жабаевтың бүкіл совет поэзиясының көшбасшысы қатарына көтерілуі, оның өнер ерекшелігін қадір тұта алатын жаңа заманда ғана мүмкін болды. Қарапайым орыс әйелі Марфа Крюкова орыстың былиналық өнерін қайта “тірілтуі” де – күллі ескі мұраның қадірлеушісі бола білген советтік дәуір жемісі. Көлемі жағынан дүние жүзінде ең үлкен эпос “Манасты” жатқа айтатын Сағымбай Оразбаков секілді жыршылардың талантын бағалап, атағын шығарған да біздің өскелең заманымыз. “Қырымның қырық батыры” секілді ұлан-ғайыр жырды біздің дәуірімізге жеткізген Мұрын жырау есімін қанша ардақтасақ та лайықты. Осы айтылғанның бәрі ауыз әдебиеті дәстүрін жалғастырып келген өнер иелерінің советтік көркемдік мәдениетімізге зор үлес қосқанын сипаттаса керек.

Фольклор мұрасын жинау, жариялау, зерттеу, басқа тілдерге аудару үздіксіз жүргізіліп келе жатқаны кезекті,

науқандық шара емес, үлкен мәдени революциялық қажеттілікке, коммунистік қоғам орнатып жатқан еліміздің ұлы мұратына сәйкес жұмыс.

Фольклор мұрасының қазіргі көркемдік мәдениетке әр тараптан жалғасып жатқанын дәлелдейтін мысал мол. Ауыз әдебиеті туындыларының сарыны өзгеріп, өңделген түрінде театр сахнасына, сурет галереясына киноэкранға, эстрадаға, музыкаға ауысып жатқанына дәлел көп. Осылардың ішінен бір ғана музыкалық фольклорды алып қарасақ та, оның советтік мәдениетіміз үшін қаншалықты сарқылмас игілік болғанын байқаймыз. Қазақтың алғашқы “Қыз Жібек”, “Ер Тарғын” сияқты операларының сазы түгелге жуық халықтың ғажайып сұлу ән-күйлерін пайдалану негізінде жасалғанын кім білмейді? Революцияға дейін жеке орындаушылардың көлемінен аспай келген қаншама күй бұл күнде оркестрлер арқылы республикамызда ғана емес, басқа жерлерде де кеңінен мәлім болып отыр. Халықтық ән-күйлер негізінде неше алуан профессионалдық пығармалар жазылып жүргені де мәлім. Осы күнде жұртшылыққа кеңінен танылып келе жатқан музыкалық-фольклорлық ансамбльдердің жаңа көркемдік табыстарға жетуіне халықтық ән-күй дәстүрі таудай тірек болып отыр. Күні кешеге дейін жоғалдыға саналып келген музыкалық аспаптар осы күнде қайта тіріліп, үлкен эстетикалық ләззат алатын феноменге айналды. Музыка зерттеушісі Болат Сарыбаевтың жылдар бойында ерінбей-жалықпай еткен еңбегінің нәтижесінде қазақтың бұрын мәлімсіз болып келген 20-дан артық музыкалық аспабы қайта жаңғырды. Домбырашылық өнердің де Қазақстанның түрлі өлкелеріне тән дәстүрі қайта жанданып келеді.

Соңғы жылдарда жыршылық, термешілік дәстүрдің жаңа табысқа жете бастауы – атап айтарлық құбылыс. “Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, “Қыз Жібек”, “Айман-Шолпан” секілді сұлу жырлар айтушылардың орындауында грампластинкаға түсірілді. Ұзақ жырларды айтатын көптеген өнерпаздардың есімі мәлім болды. Әсіресе, өмірдің алуан

мәселелерін ғибрат түрінде толғайтын термешілер қатары әлі де қалың екенін көреміз. Мұндай дарын иелері Қазақстанмен қатар Қарақалпақстанда да, Бұқар облысында да бар екендігі мәлімденіп отыр.

Әрине, фольклор жанрларының бәрі бірдей өзінің бұрынғы қуатты, әсерлі қалпында деуге болмайды. Олардың өмір талабына ілесе алмай жоғалып кеткендері де, әлсіреп азайғандары да бар. Сонымен қатар, жаңа дәуірдің қажетіне жарап, жанданып, дамып келе жатқан түрлері де кездеседі. Соның бір мысалы ақындар айтысы десек, бұл жанр дамуға өзінің толық мүмкіндігі бар екендігін дәлелдеді. Ақындық айтыс – қазіргі кезде сөз өнеріне жетігудің де, өмір шындығын батыл да өткір ашудың да, жұртшылық көңілін көтерудің де аса ұтымды жолдарының бірі. Ал мақал-мәтелдердің, ертегілердің этикалық-тәрбиелік қызметі әсте кемімейді. Тұрмыс-салт өлеңдерінің кейбір тараулары қазіргі өмірдің рухани қажетіне ілесіп, жанданып келеді. Той бастар, жар-жар, беташардың қызықтық та, ғибраттық та қызметі кемімейтіндігін өмір тәжірибесінің өзі көрсетіп отыр. Демек, фольклор жанрының сақталуы, дамуы, жандануы, өзінің функционалдық қызметін түрлі дәрежеде өзгертуі деген мәселе зерттеушілер үшін жанды тақырып болып қала береді.

Бір ғажабы сол: ауыз әдебиеті ескерткіштерінің көп саласы бізде өз қалпында да, өңделген түрінде де өмір сүріп келеді. Батырлық, ғашықтық жырлар, толғаулар өзінің терең шыншылдығымен, биік көркемдігімен қазіргі талғамы зор тыңдаушыны да эстетикалық қуанышқа бөлей алады. Біздің көркемдік дамуымыздағы ерекше заңдылықтың өзі ауызша және жазбаша дәстүрінің қатар дамып келе жатқандығы ғой. Дәл осы ақиқатты мойындамасақ, көптеген рухани мұрамызды тани алмаған болар едік.

1982

АЛТАУ АЛА БОЛСА...

Адамзаттың ұзақ жолында өмір тәжірибесінен қорытылып шыққан небір дана тұжырымдар, ғибратты нақылдар бар. Солардың бір саласы – ынтымақтың ырыс, алауыздықтың сор екенін өсиет еткен мақал-мәтелдер. “Бірлік болмай, тірлік болмас”, “Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді”, “Тозған қазды, топтанған қарға алады”, “Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп”, “Екі қырғи таласса, бір қарғаға жем болар”, “Көптеген жау алады, көмектескен дау алады”, “Ынтымақ – бұзылмайтын қорған”, “Байлық – байлық емес, бірлік – байлық”, “Саусақ ашылса – қылдырық, жұмылса – жұдырық”, “Бірлігі күшті ел азбайды, пішуі кең көйлек тозбайды”... Бұл сөздердің астарында сансыз қайталанған құбылыс, талай өмір сабақтары, келешек буынға ескертпе жатыр. Мақал-мәтелдің қысқа қорытындыларында телегей-теңіз мағына, терең ой болатыны осыдан.

Қазақ халқының Ұлы Октябрь революциясына дейінгі тарихы осы ақиқатты өз тарапынан мол мысалдармен дәлелдейді. Біріге кетсе, қандай да болсын қасақы дұшпанға төтеп бере алатын халқымыз “бас-басына би” әкімдердің әлегінен талай-талай қорлық пен кіріптарлыққа душар болған. Рулардың ыдыраңқылығын бүтіндеуге, оларды “бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын” етуге небір саналы ерлер ақылы мен қайратын сарп еткен. Жікшілдік, қарақан басының қамын елден жоғары қоюшылық дерті әлгіндей асыл ерлерді дегеніне жеткізбей, жігерін құм қылған. Жауға шабар жүрегі де, білегі де бола тұра қазақтардың ауық-ауық Қытай, Иран, Жоңғар, т.б. басқыншыларға жем болып келгені дәл осы себептен көрініп тұр. Халқымыз өзінің түрлі ауыз әдебиетінің мұрасында бірлікті ұлы арман етіп көксегені тегін емес. Біздің ертеректегі барлық дерлік поэзиялық мүлкіміз ынтымақтың жоқтығын ең зор қасіретіміз деп, куәландырып отырғандығы да мұны сипаттайды...

Алауыздықтың адам айтқысыз кемшілікке жолықтыратынына мысал көп. Бұған қазіргі араб халқының басындағы ауыр ахуал да толық дәлел бола алады. Басы бірікпей, өзара тіл табыса алмай жүргендігінің салдарынан жиырмадан артық мемлекеттігі бар, жүз миллионнан астам араб халқы ондаған жылдар бойында бір ғана шағын ел – Израиль билеушілерінен таяқ жеп келе жатқанын кім білмейді? Сырт көзге бұл ақылға сыймайтын ерсілік болып көрінсе де, өкінішке қарай, шындық осылай болып отыр. Екі жүзді Израиль билеушілері сол елдердің техникалық мешеулігін, ішкі қайшылықтарын пайдаланып, жантүршігерлік жауыздық жасап келеді. Адамзаттың денесіндегі рак ауруы секілді сұм сионистердің бейбіт палестина, ливан халықтарына деген зорлығы фашистердің қылығынан асып түсті. Сионистер Палестина арабтарының атакөніс-жерін тартып алып, өздерін тентіретіп жібергенімен қоймай, күндерін әрең көріп жүрген ғаріп босқындарды бас сауғалап барған жерлерінде де тыныш қалдырмай, қырып-жойып отыр.

Израиль әскерлерінің тәуелсіз мемлекет Ливан жеріне басып кіруі, қалаларын қиратуы, сан мыңдаған жазықсыз бейбіт адамдарды өлтіруі адам баласының тарихында кездеспеген кісәпір геноцид, барып тұрған астамшылық. Пайда десе иманын сататын, өзінен сәл мықты кездессе қолтығына кіріп кететін, әлсіздерге соншалық мейірімсіз, сатқын Израиль үкімдарлары дүние жүзі халқының пікірін, Біріккен Ұлттар Ұйымының Ливандағы соғысты тоқтатып, әскерлерін өз жеріне қайтып әкету туралы талабын құлағына ілетін емес. Олар Америка Құрама Штаттарындағы өздеріне сыбайлас одақтастарының ағыл-тегіл көмегіне сүйеніп, Палестина арабтарын жер бетінен жойып жіберуге шімірікпестен барып отыр. Сионистер әділдік, адамдық, обал деген қасиетті ұғымдарды аяққа таптап, өздерінің уақытша ұтымды жағдайда отырғандығына малданады. Араб мемлекеттері арасындағы кереғарлықты желеу етіп, олар

“Қашқан жауға қатын ер” болғысы келеді. Капиталистік елдердегі пайдакүнем, аяусыз, қанқұйлы сионисшіл алпауыттардың түрлі елдердің арасында жік салып, бөлшектеп, оларға өз ықпалын жүргізу жөніндегі зұлым жоспарының бір көрінісі осы.

Арамнан жиып-терген байлығына мақтанған, көзіне қан толған, ұлы араб халқына тажалдай өшпенділікпен кектескен сионистерге әділет сөздері барша жұрттың басалқы ескертуі даритын көрінбейді. Бірақ, “асқанға-тосқан” кездесетіні өмір заңы. “Аюға ақыл үйреткен таяқ” дегендей, арабтың патриоттық күштері түбінде бірлік табатынына, асқынған өзәзіл жауға кек оғын атып, есесін қайтаратындығына сенеміз. Қазірдің өзінде Ливандағы соғыс майданының кейбір шептерінде жау қарақшылары ерекше қарсылыққа кездесіп, зор шығынға ұшырап отырғаны осыны сипаттайды. Израиль агрессорларына қарсы күресте Палестина, Ливан, Сирия арабтары жалғыз емес. Олардың әділ күресін жаһанның бейбітшілік сүйгіш барша халқы, қуатты держава – Совет Одағы тегеурінді түрде қолдайды. Міне, бұл айбарлы күш өзінің алып қуатын таныта білері көміл.

Совет үкіметінің “Совет Одағы сөз жүзінде емес, іс жүзінде арабтарды жақтап, агрессордың Ливаннан тайып тұруына күш салуда. Израильдің қазіргі саясатын белгілеп жүргендердің Таяу Шығыс Совет Одағының оңтүстік шекараларына тікелей жақын орналасқан аудан екендігін, ондағы оқиғалар СССР мүддесін қозғамай тұра алмайтынын ұмытпағаны жөн. Біз Израильге осыны ескертеміз... Совет өкіметі жүгенсіз агрессияның тоқтатылуын талап етеді. Совет Одағы бұл ауданда баянды бейбітшілік орнатылуы үшін өзіне байланысты нәрсенің бәрін істейтін болады” деген мәлімдемесі көп азап шеккен, бірақ, жігері мен намысы жасымаған араб халықтарына үлкен сенім дарытуға тиіс.

“Жортуылшының басы жолда қалады” дейді халық нақылы. Сондай-ақ бұл күнде Ливан жеріне өктемдеп кіріп келген, бейбіт елдің тыныштығын бұзған, қарусыз жас

балаларды, кемпір-шалдарды, әйелдерді аяусыз қырып жатқан Израиль жендеттері қарғыс оғынан жер жастанып, әлем ауасы тазаратын кез алыс емес. Израиль басқыншыларының тапа-тал түсте бүкіл әлем жұртшылығының көз алдында тежеусіз зорлыққа баруы – адамгершіліктен ада болғандардың әрекеті. Ендеше жер жүзінің адал ниетті жұртшылығы бұзыққа бұғалық салатын күшті қалай да таба білетіндігі анық.

1982

ЕЛ ТАҒДЫРЫ – ЖЕР ТАҒДЫРЫ

Ауық-ауық аудан, колхоз, совхоз аралағаннан алған әсерің қашанда үлкен қорытынды, дәйекті тұжырымдар жасауға, келелі кеңес айтуға жете бермейтіні болады. Өйткені өмір процесінің алуан қырлы ағысын, өзгеріп, жаңаланып, күрделіленіп отыратын құбылысын бірер шолғанда толық түсіну мүмкін емес. Жартыкеш әсерлерден жартыкеш ойлар тұмақ. Бірақ ел тағдырына тікелей байланысты ірі проблемаларды аңғару үшін, қысқа сапарлардың да пайдасы болатыны анық. Осы тұрғыдан мен де көңілге түйген кейбір жайларға тоқталғым келеді.

Шымкент, Қызылорда облыстарының мен барып жүрген жерлеріндегі негізгі шаруашылық проблемасы – су қорын егіндік пен шабындыққа неғұрлым тиімді пайдалану проблемасы. Облыс, аудан, совхоз басшыларының аузындағы алдымен айтылатын сөз де осы. Түркістан аудандық партия комитетінің бірінші секретары Махаметрасул Исаков аудан көлеміндегі су қорларын жиып пайдалану үшін Қосқорған, Иқансу, Көлбай су қоймаларын жасауды жігерлі түрде қолға алып, аяқтап шығуды бүгінгі күннің ғана емес, болашақ буындар алдындағы да парызымыз деп түсіндірген еді. Ел, жер тағдырына дәл осындай жауапты ой бар жерде ғана үлкен қажырлы, мақсатты әрекеттер жасалмақ.

Жақында Шымкент облысы Созақ ауданында “Сызған” совхозына барғанымда да осы саладағы жақсы істерді көрдім.

Қаратаудың ең биік тұсы – Мыңжылқының теріскей баурайына орналасқан бұл совхоздың жеріне таудан бірнеше кішкене өзеншелер аққанымен, солардың сулары бұл кезге дейін ұқыпты пайдаланылмай келген. Қазір сол сулардың шашауын шығармай, тоғандарға байлап, шаруашылық қажетіне жарату жүзеге асырылыпты. Атап айтқанда, бұл күнде Қайнарбұлақ өзенінің суы Аққолқа көліне жиналатын, Кіші Қарақуыс өзенінің суы совхоз орталығына бұрылатын, Кіші Шұқырой, Алмалы қоймаларының сулары да үнемді пайдаланылатын болған. Осының арқасында совхоз орталығында ғана емес, одан он шақты шақырым бүйірдегі Белқұдыққа дейін арықпен су ағатын еткен, жол бойына тал-шыбықтар тігілген.

Осы өзгерістер соңғы екі-үш жылдың ішінде, совхозға маман агроном, тәжірибелі басшы Ерімбетов Жұмаділда директор болып келгеннен бергі жерде жүзеге асқан. “Бітер істің басына, жақсы келсін қасына” дегендей, күрделі бетбұрыс тек саналы, табанды қайраткерліктен туатынына да бұл бір жарқын мысал. “Жаңа директорымыздың тамаша бір ісі – бұрын далаға ағып, ысырап болып жатқан су атаулыны тоғанға құйдырып, пайдаға жаратуы, ағаш ектіруі, қорықтар жасауы” – дейді осы елдің тарихын жақсы білетін, бұрын колхоз, совхоз басшылығында көп жылдар істеген, қазір пенсиядағы қадірлі ауыл ағаларының бірі Әбілқайым Бөлетов. Соңғы жылдарда “Сызған” совхозы негізгі шаруашылық көрсеткіштерден ілгерілеп, аудан көлемінде абыройға жете бастағанын да ел осындай жүйелі, тегеурінді басшылықтың нәтижесі деп бағалайды. Кейінгі екі-үш жылдың ішінде құрылыс жұмыстары жандана түскен: 25 кісілік емхана, 400 орындық жазғы клуб, қонақүй, байланыс бөлімінің үйі, тігін шеберханасы, шопандарға арналған он бес үй, жиырма мал қорасы салынған. Жүгері өнімінің жоғарылығы жағынан совхоз өткен жылы Шымкент облысы бойынша бірінші орын алыпты. Совхоз негізгі кәсібі мал шаруашылығы жөнінен де елеулі табыстарға жетіп келеді. Өткен жылдың өзінде

мемлекетке түсірген таза кіріс 420 мың сом болған. Совхоз жеріндегі 12 мың саялы ағаш көк жазирадай көз тойдырады... Міне, осындай жетістік совхоз жұмысының жақсы ұйымдастырылуына, іс басына еңбеккер адамдардың іріктеліп қойылуына қатты байланысты. “Сызған” совхозы партия ұйымының секретары Әлпейісов Әбиболла, жұмысшылар комитетінің председателі Теміров Махмұт секілді басшылар да белсенді іс атқаратын, ысылған кадрлар көрінеді...

Қазіргі шақта су мәселесі, айталық, Қызылорда облысы үшін бірінші проблемаға айналған десек, артық айтылғандық емес. Одақ бойынша күріштен алынатын өнімнің бестен бірін беретін Сыр бойы диқандарының ішімдік, егістік суға зәрулігі – алаң туғызар мұқтаждық. Бұл жетімсіздікті облыс, аудан басшылары бес саусағындай анық біледі. Мәселен, Қызылорда облысында күрішті көп беретін Жалағаш ауданының бірінші секретары, тәжірибелі басшылардың бірінен саналатын Қазантаев Қонысбек, аудандық атқару комитетінің председателі Әбдіразақов Мақсұт бұл жағдайды жыр ғып айтады. Бұрын Сырдарияның сағасынан Аралға дейін жылына баратын су көлемі 40 млрд. текше метр болса, оның қазір 15 млрд. текше метрі ғана қалған. Егер бұған дейін дарияға секундына 1300 текше метр су аққан болса, бұл күнде оның мөлшері 100 текше метр ғана, яғни, он үш есе азайған.

Ауыл, аудан, облыс қарауына жақын істер болады. Ал мынау Сыр суының проблемасы – Одақтық деңгейде түпкілікті әділ шешімін табатын проблема. Мұны шешуге тиісті партия, совет, шаруашылық мекемелерінің бірлесіп, үлкен азаматтық оймен, жігерленуі парыз... Ертелі-кешті барлық тарихымыздың елеулі тұстары, шешуші кезендері соғып өткен, ұлтымыздың ұйытқысы болған, егіншілік, шаһари мәдениеттің, ертедегі ілім-білімнің тараған жері, елдік ізгі дәстүріміздің үзілмей келе жатқан киелі өлкесі Сырдария өзенінің тағдыры осы ұлы өзеннің суымен ұштас еді. Енді келіп, ғылым мен техника өскен, бейбіт заманда-тамам жұрттың көз алдында Сыр суын жоғалтып

алу бүгінгі қауым алдында да, келешек үшін де кешірілмес күнә болмақ. Бұл мәселе қашан әділ шешімін тапқанша жайбарақат жүруге хақымыз жоқ. Жетекші орындардың күн тәртібінде жазушы, қаламгер жазбаларында ұдайы орын алуға тиіс ділгір мәселенің бірі – осы... Ал Арал теңізінің тартылып бара жатқаны Сыр мен Әмудің халіне қатысты екенін жан ауырмай ойлау мүмкін емес. Мемлекеттік тұрғыдан толғап, шындап кірісее, кейбір мамандар “құрбандыққа шалып” қойған Арал теңізінің сақталуына жол табылар еді.

Диқаншылық мәдениетінің жоғары деңгейіне жеткен, өз ісіне деген жауаптылықтың биігіне көтерілген адамдардың жарқын тұлғасын суреттеу, олардың үлесін елге тарату қаламгерлер борышы екені белгілі. Бұл міндет жазушыларымыздың үлкенді-кішілі шығармаларында азды-көпті атқарылып жүргені де анық. Бірақ көркем әдебиет бұл салада өз дәрежесіне бара қоймағанын жасыруға болмайды. Кейде романдар, повестерде бейнеленіп отырған партия, совет қызметкерлері мен совхоз, колхоз адамдарының тұлғасы шын өмірдегіден анағұрлым көмескі, біржақтылау екенін көріп жүрміз. Мұның аты суреткерлеріміздің өмір, адам, мінез заңдылықтарын, тіршіліктің сан құбылысын, характер, байланыстар диалектикасын жете тексеріп, творчестволық еркіндікке жетіп болмаған деген сөз. Әрине, белгілі бір күрделі құбылыстар жөніндегі шалағай түсініктерден шала-шарпы ғана еңбек туса, таңқалуға болмайды.

Қызылорда жеріндегі әдеби кездесулердің бірінде ақын Л.Д.Кривошеков күріштен пирамида тұрғызған диқандарға мұғалдығы мен сәулеті сол пирамида секілді көркем ескерткіш жасалуға лайық екен деген еді. Біздің қаламгерлер әзірге бұл уәзипаның үдесінен шыға алмай келеді.

Әдебиет, кітап оқитын елге қаламгер қарызы мен ілтипаты мол болса демекпіз. Сыр бойы елі көркем сөзді қадірлейтінінің алуан көрінісін аңғаруға болады. Қармақшы аудандық атқару комитетінің қаулысы бойынша совхоздар орталығындағы бір-бір көшеге белгілі ақындар аты берілген.

Көрнекті ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовтің қабіріне сағана орнатылған, айналасына болашақта үлкен бау боларлық ағаш егілген. Осы аудан жерінде аты аңызға айналған күй атасы Қорқытқа ескерткіш қойылған. Қызылорда облысының барлық аудандары мен ауылдарында қазақ әдебиетінің ұқыпты, жанашыр, зерек оқушыларын көптеп кездестіруге болады. Бұл өлкеде мектеп оқушылары ақындарымыздың шығармаларын жатқа айтады, әнге қосады, термелетіп орындайды. Ана тілінің байлығына жасынан қанығып, оның шексіз сұлулығына сүйсініп, ерте бастан өлең жазуға құлпынатындардың мол болатыны да осыған байланысты. Жосалыдағы қазақ орта мектебінің оқу ісінің меңгерушісі, бірнеше жинақтың авторы Қали Шыңғысов секілді өлең де, қара сөз де жазатын, терме айтатын, өз өнерін кейінгі жеткіншектерге үйретіп отыратын ұстаздар қаншама десеңізші! Бүкіл үй-ішімен өнерпаз, тұтас ансамбль болып шығатын Бағатовтар семьясы секілділер аз емес. **Жыршылық дәстүрді бірнеше әулет бойынша жалғастырып келе жатқан Рүстембековтер ұрпағының өнеріне сүйсінбеу мүмкін бе?** Жалағаш ауданының “Ақсу” совхозына барғанда клуб қабырғаларына Абайдың, Ыбырайдың, Шоканның, Горькийдің, Мұхтардың, Жамбылдың портреттері ілінгенін көрдік. Бұл айтылғандар елдің көркемдік мәдениетке деген құштарлығының жекелеген көріністері ғана...

Шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер мәселелері – бір-бірімен тығыз байланысып жатқан құбылыстар. Бірі – базис, екіншісі – қондырма деген секілді. Олай болса, өмір құбылыстарын жан-жақты зерттеу, себеп пен салдардың өзара тәуелділігін тексеру қажеттігі айқындала түседі. Ірі көркемдік жинақтаулар үшін өмір ағысының жеке қырларын ғана қамту мүлде аздық етпек. Тарихқа көз салмай, бүгінгінің сырын толық түсіне алмайтынымыз секілді келешектің мұнарасын қарамасақ, қазіргі ісіміздің пайдалы не залалды екенін де терең пайымдай алмаймыз. Мақаламызға табиғи органы қорғау, су ысырабына жол бермеу, немкеттілік пейілге бой

алдырмау, ел ризығы – жер, өзен, теңіз тағдырына көз жұмып қарамау тәрізді мәселелерді негізгі қазық етуіміздің де себебі бұл жайлардың күрделілігінен туады.

1983

БІР АУДАРМА НЕГІЗІНДЕ ТУҒАН ОЙЛАР

Ресми есептерге қарағанда өткен жыл ішінде біздің республикалық баспаларымыз арқылы жүзден артық кітап қазақ тіліне аударылыпты. Көлемі жағынан қарасақ, көңіл тойғандай. Өйткені, әлем әдебиетінен таңдап алынып шебер аударылған бір шығарманың өзі де айтуға тұрарлық оқиға саналса керек. Бірақ, өкінішті жері сол - әлгі аталған көп кітап өз оқушысын тауып нағыз рухани мүлкімізге айналды ма, әлде сан көбейтіп, дүкендердің текшелерінде шаң басып жатыр ма, - міне, осы жағына зерек көңіл бөлгендік байқала бермейді.

Бұл жағдай осы өнерге республика Жазушылар одағының және оның аударма жөніндегі советінің, Қазақ ССР-інің Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеті мен оның баспаларының әлі де болса тиісінше мән бермей отырғанын аңғартатындай. Аударма өнімінің нәрлісі мен нашарын анықтап, талдау, оған мемлекеттік, халықтық тұрғыдан халықаралық және ұлтаралық байланыс тұрғысынан қарау мәселесін сөз ету, тиісті қорытынды шығару – жоғарыда аталған орындардың кезек күттірмейтін парызы болса керек.

Шынында жаһан әдебиетінің інжу-маржан үлгілерін оқушыға ана тілінде таныстыру – аса қажетті әрі жауапты жұмыс. Сол үшін, ең алдымен, қандай шығарманы аудару керек екендігін екшей білу байыптылықты да, халықтың рухани мүддесіне адалдықты да тілейді. Әрбір автордың және оның әрбір шығармасының ыңғайлы аудармашысын табу да барынша талғампаздықты тілейтін күрделі мәселе. Бұл арада аудармашының тілге жетік, қиялы күшті, білімді, өз халқының да, сол шығарма туған елдің де тарихын, салт-санасын, көркемдік дәстүрін жетік білетін болуы, осы

мақсат үшін еңбектенуі шарт екендігін айта кеткен жөн. Әуел бастан есте болатын осындай табиғи талаптар ескерілген жерде ғана аударма тек сандық көрсеткіш болып қалмай, сапалық қасиетке де жететінін көріп жүрміз.

Міне, бұл тұрғыдан келгенде ұнамды нышан танытатын аударманың бірі деп тәжік-парсы поэзиясының жарық жұлдыздарының бірі – Сағдидің “Бостан” (“Жәннат”) дастанының аудармасын айтар едік. Бұл классикалық туындының қазақша сөйлеуі – қатардағы фактінің бірі емес, бірегейі деп есептерлік. Кезінде поэзия патшасы атанған, тендесі жоқ шайыр Муслихаддин Сағдидің (1203-1292) ерекше даңққа бөленген екі дастаны “Түлстан” мен “Бостан” назым-өлең мүлкінің дүрданасы, көркі кемімес, әсері азаймас ескерткіші деп танылған. Бұл дастандар өзінің әрі ойшыл, әрі сыршыл сипаты арқасында ғасырлар бойында сан халықтың тіліне аударылып, сұлулық пен парасат өнегесін таратқан.

Қазақ арасына да Сағди ғазалдары мен бәйіттері ертеден бері азды-көпті танымал. Мәселен, ақын Сайф Сараи XIV ғасырда сол кезгі түркі-қазақ тіліне “Түлстанның” еркін аудармасын жасағаны мәлім. Революциядан бұрынғы зиялы адамдар Сағди есімі мен еңбегін көбіне түркі тіліне көшірілген нұсқалардан оқып білген. Жаңа жазба әдебиетіміздің негізін салушы Абайдың Сағдиді өзіне үлгі тұтқаны белгілі. Сағди дастандарының жеке үзінділері бертінде, совет дәуірінде де орысша нұсқасынан аударылып, жұртшылыққа таныстырылып келді.

Дегенмен, “Бостан” қазақ тіліне толыққа жуық бірінші рет аударылып отыр. Бұл игі істі белгілі қазақ совет ақыны Мұзаффар Әлімбаев атқарған. Дастанның тұтас тұлғасын, идеялық-көркемдік, құрылыстық ерекшелігін, мұндағы асыл ойлар мен өнегелерді неғұрлым кеңінен тануға да, арнайы әңгімелеуге де мүмкіндік туды. Ең алдымен аудармашының ерекше ыждағаттылық танытқаны кітапқа жазылған алғы сөзінен де айқын сезіледі. “Төрт жыл бойында дастан аудармасының қарадай ұзын-ырғасын салып шығыппын, орта

есеппен күн сайын төрт жолын қазақшалаппын,” – дейді ол. Міне, осындай ұзақ еңбек босқа кетпей, татымды нәтиже бергенін атап көрсетуге тиіспіз...

Аударма, негізінде, дастанның орыс тіліндегі басылымдары бойынша жүргізілген. Сонымен қатар аудармашы тәжік-парсы тіліндегі түпнұсқаға да көз қырын салып отырғанын ескертеді. Өзі де гибратшыл өлең жазуға бейім М.Әлімбаев Сағдидің даналық дастанын барынша ден қойып, қабілет мүмкіндігін толық жұмсап аударғаны аңғарылады.

Сағди өлеңдерінің мәңгілік мәнін жоймас күші оларда адамзат қауымының әрқашан есінде боларлық тағылым тұжырымының молдығында, тәрбиелік қасиетінде. Шайыр халайықты жақсылыққа үндеп, жамандық атаулыдан сақтандырғысы, шошындырғысы келеді. Ол осы мақсатпен өзі білген, өзгелер тарихынан ұққан өмір сабақтарын бірде мысал ретінде, екіншіде тікелей өсиет түрінде таратуды көздеген. Оның шығармаларына өшпес өмір дарытатын тұнып тұрған нақтылы, әрбір қауымға керек кеңесі мен шыншыл сыры. Дастанның әрбір тарауында түрлі қасиет, мінез арнайы сөз болуы да осыдан. Шығарманың “Әділдік, даналық, парасаттылық хақында”, “Кемтарға қайырымдылық қылу хақында”, “Ғашықтық хақында”, “Кішіпейілділік хақында”, “Азды қанағат ету хақында” деп келетін баптарында кемел гибрат көп.

Шайыр өз кезіндегі қанағатсыз, дүниенің жылтырағына құл болған әкімдерге небір өткір өлең жолдарын арнайды. Бірде ишарамен сыпайы сөйлесе, екінші жерде батылырақ тіл қатады; әділдік таразысынан ауытқу абыройсыздыққа апаратынын ескертеді. Міне, бұл тұста да осынау классикалық дүниенің бүкіл рухы біздің бүгінгі мұраттарымызбен үндескендей болады. Аударманы оқып тұрғанда әрі тартымды, әрі ақиқат ой тізбегі қазақша шебер қиюласып бір-біріне жалғаса береді. Өмірдің түрлі қыры мен сырына жауап айтатын бәйіттердің көркем қатары көңілге ұялайды. “Ойлап

ал қол саларда қорамсаққа, кеш болар оғынды атып қалған шақта”; “Тілесен жан мазасын, данышпаным, іші тар қызғаншақтан алыстағын”; “Кілттеулі құпияның сандығы бол, ұмытпа бар екенін алдында тор”; “Жүрген жан өзін-өзі емдей алмай, жарытар тәуіп болып елге қандай”; “Нәпсісін жеңген кісі асыл болар, Рүстемнен батырлығы басым болар”; “Жүрегін қамал болғай сырларыңа, көз жеткіз кілтте берік тұрғаныңа”... сияқты тағылымды жыр жолдарының көркем де ойлы қасиеті толық сақталғаны көрініп тұр.

Әрине, “Бостанның” аудармасы түгелдей жарасымды, жатық, шебер деу қиын. Оның да түрлі себебі барға ұқсайды. Соның ең бастысы деп біз дастанның түпнұсқадан тәржімаланбағанын айтамыз. Қанша дегенмен шығарманы екінші тілден аудару өлең кестесінің құрылысына, сөз, ұйқас, бейнелеу жүйесіне белгілі дәрежеде нұқсан келтірмей тұрмайды. Аудармашы “Бостанның” орысша бірнеше басылымын қатар салыстырып, ең сәтті дегендеріне табан тірегені дастанның рухын түсінуге септігін тигізген. Соған қарамастан бірталай бәйіттің түрі мен мазмұны дәстүрлі күншығыс поэзиясының өрнегінен біраз алшақтап та тұрғанын, тіпті, кейде қазақ өлеңінің тігісінен де оғаштау шыққаны көрініп тұр. Мәселен:

Таптама әлсіздерді, тегі сақтан,
Солар ғой, бой түзесе, сені таптар...
Жетелім жеңіл болса кімнің жүгі,
Жетеді жыраққа түбі сол күні...
Шерменде, қуаныш та қажытқан сор,
Тарқайды бейне түтін табыттан соң...
Қолың тарт! Ақсақалдың түйіні дәл,
Ұмытпа пешенеңе не бұйыар...
Елге рахат, тыныштық сыйлай алсақ,
Көрде тыныш жатар ек, қыңбай сол шақ...
Қыздан без болмаса да кешіруге,
“Онсыз да күнім көрсем “несімін” де...

Мен нені көтере алам? Өлген жерім!

Наңғайсың, шыдар әл жоқ, көнгенмен құр.., –

деген жолдарды “тілге жеңіл жүрекке жылы” өлең санатына қосу екіталай. Мұндай сіреспе ұйқастар аударманың жалпы алғанда шырайлы бітіміне көлеңке түсіретінін айтпай өте алмайсың.

Ғибратшыл өленді көп ретте нақылдай ұтқыр әрі тапқыр қиыстыра білетін ақынның кейде жасанды тіркестерге барып қалатынының тағы бір себебі байқалады. Ол аударма тәжірибесіндегі көптен бері дағды болып сіңген, өлең мазмұнын мейлінше дәл беремін деп тырысудан туатын жолма-жол аударушылық салтына байланысты. Бұл жалғыз осы шығармаға тән жеке-дара мін емес, поэзиялық аударманың көбіне ортақ құбылыс. Батыс пен Шығыстың небір ұлы ақындарының шығармалары ана тіліне түпнұсқадағыдан көш төмен, әсерсіз болып шыға беретіні көптен көзіміз үйренген хал. Бірақ өскелең мәдениет, талғампаз оқушы мүддесі аудармалар сапасын жаңа биікке көтеруді талап етеді. Аударманың теориялық мәселелері бізде мүлде сирек сөз болады, әсіресе, тілдік байлығы, салт-санасы, көркемдік дәстүрі жақын халықтар туындыларын қазақша тәржімалау жайы жеткілікті зерттелмеген.

Бәлкім, күні кеше ғана “Совет халықтары әдебиетінің интернационалдық бірлігі мен өзара көркейіп баюында аударманың атқаратын міндеті” деген тақырыпта Алматыда өткен Бүкілодақтық аймақтық кеңес қорытындылары бұл іске біраз игілікті әсер ететін болар.

Тәжік-парсы өлендік мұрасының шырқау биік, асыл нұсқасы қазақ тілінде сөйлеуі – құптарлық қадам болғанын айта отырып, жалпы аударма принципі туралы аз-кем ойларымызды осылай ортаға салдық. Алдағы кезде Сағдидың да, әлемдік әдебиеттің қай классикалық шығармасын болса да өзіндік толық ажарымен аудару жолындағы ізденіс толастамауға тиіс деген пікірдеміз.

ОПЕРАДА... ОН АДАМ

Совет заманында халқымыздың қолы жеткен мәдени табыс ұшан-теңіз. Солардың қатарында өнердің биік сапаға көтерілген түрі – опера мен балетті де ауыз толтыра айта аламыз. “Бұрынғы жеке дауысты әншіден операға жалқы домбырадан оркестрге дейін аралықты басып өттік” деген сөздер құлағымызға да қанықты, көңілге де ұялап алған. Әсіресе, әншіліктің алуан әуені, өзгеше өрнегі әсем үйлесім тапқан операларымыз рухани байлығымызға айналғаны қашан. Халық әндері мен күйлерінің ең асыл үлгілерінің негізінде жасалған “Қыз Жібек”, “Ер Тарғындардың” өзі советтік қазақ қауымының әлденеше буынына өшпес эстетикалық әсер етті. Сұлулық пен асқақтық туралы ұғымымызды өсірді. “Қыз Жібектің” сахнада мың реттен артық қойылуы сирек кездесетін құбылыс еді. Операның сахна саңлақтары Күләш Байсейітованың, Құрманбек Жандарбековтің, Қанабек Байсейітовтің, Манарбек Ержановтың, тағы да басқалардың әншілік жұлдызы жанған, атағы жаһанға жайылған жер де қазақтың опера және балет театрының төрі болатын... Кейіннен бұл театрдың репертуарына “Абай”, “Біржан-Сара” секілді профессионалдық дәрежесі әлемнің классикалық туындыларымен барабар келетін шығармалар, өзге халықтардың ең таңдаулы жаратындылары қосылды. Қысқасы, Абай атындағы Ленин орденді мемлекеттік академиялық опера және балет театры халқымыздың шын мәніндегі мақтанышына, қасиетті өнер сарайына айналды. Бұл театрда сан буын өкілдері өсіп, өрге құлаш ұрғанын айту ұзаққа созылар еді.

Біздің бұл хатта айтпағымыз театрдың өткендегі жемістері мен жеңістерін тізу емес. Ол туралы жұртшылық ондаған кітаптардан, жүздеген мақалалардан мағлұмат таба алады. Біз театрдың өткен жылғы бір қойылымына барғаннан түйген ойларымызды ғана ортаға салуды жөн көрдік. Естіген емес, көрген оқиғамыз.

Бірнеше күн бұрынғы афишаның хабарлауына қарағанда сол күні композитор С.Мұхамеджановтың “Ақан серісі” болуға тиіс еді. Бірақ әлденендей себеппен сол қойылым “Абай” операсымен алмастырылыпты. Әрине афишаның мұншама күрт өзгеруі жарасымды нәрсе емес... “Жарайды, ендеше, “Абай” операсын тыңдап қайтайық” деп шештік. Өйткені, бұл опера – осы театрдың ең қымбат шығармасының бірі, ұлы суреткер М.Әуезовтің шыншылдық қуатқа, парасатқа толы сөздері мен аса көрнекті қайраткерлері А.Жұбанов пен Л.Хамидидің ғажайып саздары бас қосқан биік санат ескерткіші. Бұл опера сахнада қойыла бастағанына отыз жылдан асты, халқымыздың әншілік дәстүріне көңілі сергек адамның қай-қайсысына да оның берген тағылымы зор.

Опера ойдағыдай өтті дей аламыз.

Бірақ осыншама әсерімізді бұзған бір нәрсе – мыңнан артық орны бар театрға, сізге өтірік, бізге шын он шақты тыңдаушы келгендігі. Бірнеше адамға ғана асыл өнерін сарқып берген әртістердің саналылығына, жауаптылық сезімінің күштілігіне рахметтен басқа айтарымыз жоқ. Аңырап, бос тұрған залға опера қою оларға қайбір жеңіл тиді дейсіз. Сонпама өнерпаздың еңбегін еш еткендей болып, залда екі қолдың саусағындай ғана адам отырғанымызға біз де қысылдық. “Неге бұлай болды, театрдың мұндай халге жетуі қалай?” деген сауал ойымыздан шықпай қойды. Жөн білейік десек, опера театрының жетекші қызметкерлерінен бір жан жоқ. “Ау, судын да сұрауы болмай ма, ойындарының барысын, жұртшылықтың келім-кетімін, көңіл-күйін қадағалайтын кісілер қайда?” дейміз бір-бірімізге. Айналаға қарап, не Мәдениет министрлігінің, не арнаулы музыка, театр мекемелері мен ұйымдарының, оқу орындарының адамдарын көре алмадық. Бұл көрініс театр тарихындағы кездейсоқ па, әлде қалыпты жәйт пе – білмедік.

Бұл өткен театр маусымының соңындағы оқиға болатын. Содан бері қайта-қайта ойымызды бөле берген осынау түйткілді тастүйін күйінде қалдыруға енді дәтіміз шыдар емес.

Өйткені емексіп жүрген елуінші маусымда да Абай атамыз айтқандай “баяғы жартас сол жартас” күйінде қала беретін сыңай аңғарғандаймыз. Маусымның “Біржан-Сарамен” ашылып жұртшылық мол болғанына тәуба айтқандай едік, одан кейінгі қойылымдардың көрушілері қайтадан сиреп кеткенін тағы байқадық. Содан келіп өткендегі “Бұл қандай дерт” деген тақырыпқа тағы да келіп тірелдік. Ауруды емдеуге дәрігердің көмегі керек. Ендеше, республикамыздың бас театрындағы мынандай келеңсіз құбылыстың түп себебін толық ашып, талдай білуге тиісті мекемелердің ең алдымен, Мәдениет министрлігінің араласуы қажет-ау деп ойладық.

1983

БІЛІКТІЛІК ӨНЕГЕСІ

Ұлы суреткер М.Әуезовтің әдеби-мемориалдық музей үйінде соңғы жиырма жыл бойында жұмыс істеп келе жатқан қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің тыңдаушылары алдында дәріс өткізген ғалым, өнер, қалам қайраткерлері айрықша өнегелі дәстүр алып, аса пайдалы үлгі бастағаны жұртшылыққа белгілі.

Олар халық университетінің сабақтарына өзгеше мән мен ажар береді, қойылып отырған тақырыптың сонылығы мен проблемалық жаңалығын арттырады десек, барша жұртты мағлұматымен, кең парасатымен қызықтыра аларлық дәріс өткізетін лектор іздеу де аса маңызды болатыны белгілі. Міне, сондай санаулы, білікті мамандардың бірі өмірден мезгілсіз ерте кеткен тарихшы-ғалым, әдебиет зерттеушісі, педагог Әбусағит (Әбіш) Мұсылманкүлұлы Жиреншин болатын.

Әрине, халық университетіндегі дәрістері Әбіш Жиреншиннің көп қырлы еңбегінің жекелеген көріністері еді. Бірақ соған қарамастан, теңіз суының дәмін тамшысына карап білуге болатыны секілді, тарихшы ғалымның дарынын жан-жақты, ой-өрісін, кең құлашын сезуге, бағалауға оның әлгі

айтылған мәжілістегі сөйлеген сөздері толық мүмкіндік беретін...

Ә.Жиреншиннің өмірбаяндық деректерінен оның барлық қызметі мен оқу-ғылыми ізденістері қазақ халқы мәдениетінің бұрынғысы мен бүгінгісін терең танып, жете білуге бағытталғаны сезілетін. Өйткені, ол екі жоғары оқу орнында – Ташкенттегі Ортаазиялық коммунистік университетінде және Москвадағы Дүниежүзілік әдебиет институтында білім алғанды. Сондықтан талғамы да аса жоғары еді.

Әбіштің еңбек жолы Педагогикалық ғылымдар институтында аға ғылыми қызметкер болудан басталды. Одан кейін Қазақстанды зерттеу қоғамының ғылыми секретары, Республикалық орталық музейдің, А.С.Пушкин атындағы көпшілік кітапханасының директоры, Кітап саудасы басқармасы бастығының орынбасары, Қазақтың мемлекеттік қыздар педагогика институтының доценті болды.

Әдебиетші ретінде Ә.Жиреншин ұлы ақынымыз Абай творчествосын танып білуге еңбек сіңірді. Оның 1946 жылы жарық көрген “Абай және оның орыс достары” деген кітабы осы бір кәделі тақырыпты көтерудің алғашқы қадамы болды. Кейінірек, ол Абай шығармаларының толық жинағын шығарысуға белсене қатынасты: кітапқа кең де көлемді алғысөз жазды. Сондай-ақ ол бірсыпыра документті фильмдердің новеллалары мен көптеген мақалалардың авторы болды.

Ғалым-педагогтің 1971 жылы “Қазақстан” баспасынан жарияланған “Қазақ кітаптарының тарихынан” деген монографиясы аса бағалы еңбектердің қатарына қосылады. Мағлұматының тыңдығы және жұмсалған уақыт пен қайраттың молдығы жағынан бұл зерттеуді ұлттық мәдениетімізге қосылған бағалы ескерткіш десек асыра айтылғандық болмайды.

Көлемді монография мәдениетіміздің тарихынан ашылған зор жаңалық болды. Өйткені онда көтерілген мәселелер күні бүгінгі дейін зәрулігі мен ділгірлігін сақтап келеді.

Бізде ұзақ жылдар революцияға дейінгі қазақ кітабының тарихы туралы түсінік беретін еңбектің болмағаны белгілі. Шындығында кітап тарихы – мәдени тарихымыздың күрделі бөлігі. Міне, осы мәселені анықтауды тұңғыш рет қолға алып, аса құнды деректер тапқан, өткендегі рухани қазынамызды жарқыратып ашып берген ғалым Әбіш Жиреншин болды. Ол еліміздің ірі қалаларындағы кітапханаларды, архивтік жиындыларды ондаған жылдар бойы сарыла атқарып, ұмытылған немесе көпшілікке мәлім болмай келген қазақ кітаптары мен қолжазбаларының құрамын, олардың тақырыптық, жанрлық аумағын бірінші рет ұғындырып берді.

Бұл зерттеуде Қазақстанның Россияға қосылғаннан кейінгі дәуірінің әлеуметтік, саяси, мәдени сипаттамасы жасалды, қазақ мәдениетін зерттеуге орыс ғалымдарының қандай, қаншалықты үлес қосқандығы нақтылы мысалдармен дәлелденді. Жинаған материалдарын топқа бөліп, жүйелі жіктеді. Мәселен, қазақ тарихын, тілін, әдебиетін тексергендер жеке салада қаралса, этнография, география бойынша еңбек еткендерді бұлардан бөліп атайды. Осылардың ізінше қазақ өмірінен көркем шығармалар жазған орыс қаламгерлерінің еңбегіне зор ілтипат білдіреді. Оқушы бұл тұста В.Н.Татишев, П.И.Рычков, Н.Н.Муравьев, В.А.Ушаков, А.Шевченко, А.Янушкевич тәрізді ғалым, саяхатшы, жазушылар жөнінде мол мағлұматтар келтіреді.

Қазақ кітаптарын шығару жөнінде Қазан баспаларының баға жетпес қызметін жүйелі баян етуі, баспагерлердің үлкен ағартушылық әрекеттерге баруына мән беріп, таныстыруы Ә.Жиреншин монографиясының тың қырлары. Шығыс халықтарының кітаптары түгелге жуық Қазанда басылып келгені, бұл ұлы шаһарда өткен ғасырларда он бестен артық баспахана жұмыс істегені, әсіресе Шамсиддин Хұсайыновтың, ағайынды Кәрімовтердің баспалары қазақ мәдениетінің дамуына өлшеусіз еңбек сіңіргені орынды аталған.

Қазан, Петербург, Ташкент, Омбы, Астрахан, Орал, Семей, Верный баспаханаларында жарыққа шыққан

кітаптарды кейде тізе көрсетіп, енді бір тұста олардың аса қызғылықты дегендеріне қысқаша түсініктеме жасағандығы монографияның пайдалылығын арттыра түскен.

Кітапхана емес, сол кітап авторлары туралы да Ә.Жиреншин еңбегі ұғымымызды кеңейте алады. Ол революцияға дейінгі дәуірдегі жазушы қазақ авторларының ондаған есімдерін келтіріп, олардың ішінен неғұрлым өнімді еңбек еткендерді бөліп таныстырады. Атап айтқанда, Қашафуддин Шаһмаранұлы 1859-1899 жылдар арасында 22 кітап, Ақылбек Сабалұлы 1909-1915 жылдарда 15 кітап, Жүсіпбек Шайхисламұлы 1879-1915 жылдар бойында 15 кітап шығарғанын, Шәді Жәңгіров, Мақыш Қалтаев секілді авторлар да бұлардан қалыспағанын көрсетеді.

Халықтың ауыз әдебиеті мұрасын жинаушылардың еңбегі ерекше қадірлі екені Ә.Жиреншин зерттеуінде алғаш рет барша мәнімен көрінген деуге болады. Кітап көшірушілердің тарихи еңбек атқарғанын, мұның өзі арнайы зерттеуге тұратын бағалы мұра екенін ғылыми проблема ретінде күн тәртібіне қояды. Халықтың көркемсөз ескерткіштерін жинау, жариялаудағы В.В.Радлов, Н.Н.Березин, Ш.Уәлиханов, М.Көпеев, Ә.А.Диваев еңбектерінің құндылығына барынша ден қояды. Мәселен, Ә.А.Диваевтың қазақша бастырған материалы 96 баспа табақ, орыс тіліне аударып жариялағаны 100 баспа табақ, ал оның қазақ фольклорына қатысты ойлары мен талдаулары 115 кітапта орын алғаны туралы мағлұматты да осы монографиядан табамыз... Яғни ғылыми тұжырымға жақындасақ, бұл еңбекті қазақ кітаптарының қысқаша энциклопедиясы деуге лайық.

Ойымызды тиянақтау үшін тағы да бірер мәселеге көңіл аударайық. Еңбекте қазақ тілінде кітап жазу мен шығарудың сан ғасырлық тарихы араб алфавитінің эволюциясы, латын, орыс әрпіне көшуіміздің кезеңдері көрсетілген. Сондай-ақ мұнда кез келген оқушының қолына түсе бермейтін сирек деректердің ғылыми мазмұны келтірілген... Мысалы, қазақтың ертедегі атақты ғалымдары Мұхамед Хайдар Дулати,

Қадырғали Жалаири, Абылғазы Баһадүр жайындағы мәліметтер аса қажетті.

Қазақ ауыз әдебиетінің нұсқалары туралы тарау да аса бағалы. Мұндағы “Қарақыпшақ Қобыланды”, “Ноғай-қазақ немесе қазақ-ноғай кітаптары мен тарихи жырларына түсінік”, “Жиренше шешен”, “Токтамыс жыры”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Ер Тарғын” сияқты тақырыптар бойынша келтірілген деректерде терең ойлар – қызықты тұжырымдар бар...

Қазақ тіліне аударылып басылған шығыс, батыс әдебиеттерінің туындылары, олардың мәдени дамуымыздағы орны мен мәні жайында да автордың білімдері санасынан туған ойлары мен қызықты байқаулары бары сезіледі. Ал, қазақ демократиялық әдебиеті өкілдерінің шығармаларына тоқталғанда жазу мәдениетіміздің қайнар бұлағы Орхон-Енисей ескерткіштерінен, XI-XII ғасырларда пайда болған “Құтадғу білік”, “Диван лұғат ат-түрік” сияқты мұралардан басталатынын үнемі ескертіп отырған. Сондықтан бұл кітапты қазақ мәдениетіне қосылған елеулі үлес әрі дарынды қаламгердің жан-жақты ізденістерінің зор нәтижесі деуге тиістіміз.

Халқы үшін барлық білімі мен қайратын жұмсаған белгілі мәдениет қайраткері, жазушы, тарихшы, педагог Ә.Жиреншиннің ізгі мұраттары одан тәлім алған шәкірттерінің қызметінде жалғаса бермек. Ал, ғалымның “Қазақ кітаптарының тарихынан” деген еңбегі көп тиражбен қайта басылса, ол халқымыздың өткендегі жазба мәдениетін білгісі келетін зиялы қауым мен жастарымызға аса пайдалы болатындығына сенеміз.

1983

ТАҚЫРЫП ТАЛАБЫ

Әдебиетте үлкен-кіші тақырып жоқ. Өмірдің кез келген құбылысынан зерек суреткер салдарлы көркемдік шешімдер табуы, сан алуан тіршілік майданының жаңа қырларын, тосын

сырларын жарқ еткізіп ашуы мүмкін. Барлық мәселе болмыстың “шашыранды” фактілерін белгілі бір мұрат тұрғысынан екшеп танып, көркемдік шындық дәрежесіне көтере білуге байланысты. Сондай-ақ әдебиеттің толыққанды даму жолында екендігі, жұртшылықтың ой-санасына ұстаздық етуші деңгейінде бола алуы оның тақырыптық көп қырлылығынан да көрінсе керек. Қазіргі совет адамы, әлбетте, алдымен өз дәуірінің қоғамдық заңдылықтарын жан-жақты білгісі келеді. Сонымен қатар ол халықтың өткен замандағы өмір сабақтарын да тереңірек тануға ұмтылады. Бұл бұл ма? Өскелең, талапшыл жұртшылық өз Отанымыздың ғана емес, шет елдердің де өмір, күрес ақиқатын түсінгісі келеді. Бұл – барынша табиғи нәрсе. Өйткені, дүниедегі барша құбылыстар бір-біріне тығыз сабақтас. Социалистік дамудың ерекшелігін нақтылы сезу үшін, капитал елдеріндегі халықтың саяси, мәдени, тұрмыстық халінен де хабардар болу ләзім. Кең тыныспен көркейіп келе жатқан әдебиетте, міне, осындай ірі тақырыптардың бірде-бірі елеусіз, ұмыт қалуға тиіс емес. Жазбаша профессионал дәстүрі бай әдебиеттердің бәрінен осы тәрізді кемелдік белгілері көрініс беріп отырады.

Біз бұл мақалада қазақ совет әдебиетінде шет ел тақырыбының көркемдік шешім табуы, өзіндік дәстүрі, ірі фактілері және оның қазіргі кезеңде жалғаса түсуі, бұл саладағы міндеттер жөнінде пікір айтуды көздедік.

Қазақ совет әдебиеті дамуының барлық кезеңдерінде ақын, жазушыларымыз жаһанда болып жатқан оқиғаларға зер салып, оларды биік дүниетаным мұнарасынан бағалап, көркемдік үкім айтып отырғанын көреміз. Бұл тақырып, белгілі дәрежеде, әдебиеттің интернационалдық рухының, гуманистік сапасының көрсеткіші десе де болғандай.

Шет елдердегі революциялық қозғалыс, таптық күрес мәселелеріне үн қатып отыру дәстүрі сонау жиырмасыншы жылдарда-ақ қалыптаса бастаған еді. С.Сейфуллин “Чжан Цза-Лин” деген поэмасында мансап үшін күштілерге кезек жағынып, ұят, ар дегенді белден басып жүре беретін қытай

генералы Чжан Цза-Линнің қылмыстарын өткір әшкерелейді. Поэмада қалың қытай еңбекшісінің ауыр халін жеңілдетуді ойына да алмайтын, өз басына сәтті кезеңдерді ғана бағып жүретін, пайда, ақша, дүние-мүлік үшін иманын сататын, жан жолдасын мерт қылудан тайынбайтын арамзаның жексұрын бейнесі жасалған. Ақын дүниенің ең қауіпті азғыны – алтын-күміске, шенге көзі тұнып кеткен жандар деп есептейді. Шығармада Чжан Цза-Линнің барлық арманы жоғары лауазымға ие болу екені жүйелі баяндалған. Ол орыс-жапон соғысында жапондарға болысып, “көзге түседі”, кейіннен қытай үкіметіне жағынады. Ақырында биігірек қызмет алу үшін өзінің жақын жолдасы генерал Хунды қонаққа шақырып алып, қастандықпен өлтіреді. Осынша қылмыс жасаған адам сырт елге ер, күшті болып «атағы» жайылады. Поэма авторы кейбір адамдар басына қонған “бақыттың” шын бағасы қандай болатындығын талдап, ашып көрсеткен. Шығарманың қандай себеппен туғандығын түсіндіріп ақын: “...Чан Кай-Ши қытай еңбекшілерін дүние озбырларына сатып кеткенінің әсерінен Чжан Цза-Линнің осы сұмдығын жаздым. Мұны дүниеге, жауыздық сипатына аңыз боларлық іс деп білдім” дейді.

Жендет Чжан Цза-Линнің қанды жолы былай сипатталған:

Жасынан айлалы сұм, қайсар мықты,
Бекініп елсіз жыныс тауға бұқты.
Не талап, не өлтіріп кездескенді
Шулатып төңірегін аты шықты.

Кейіпкердің сырт пішіні де шебер келтірілген:

Қаймақ жүз, сұрша кісі кірсіз жандай,
Ілмиген қара көзді, тайқы маңдай,
Көселеу, орта бойлы, мүп-мүләйім,
Қимылы еп-елеусіз, сұр жыландай...

“Чжан Цза Лин” поэмасы әйтеуір тақырыпқа ат салысып қалу ниетінен тумай, жүректің қанымен, ар толғағымен жазылғанына көз жетеді. Мұнда еңбекшілер дүшпанының жан шошырлық кескіні көрсетілген. Шығарманың тәрбиелік күші

де осыған байланысты. Поэманың ақырғы тұсында берілген тұжырым оқушыға ой салады, әлем құбылыстарын нақтырақ талдауға көмектеседі.

Дүниеде аз ба иманын, арын сатқан?

Жағынған, өтірікке жанын сатқан?

Кішкене қу басының пайдасына,

Шімірікпей жолдасының қанын сатқан.

Шығарманың мәні тек шет елдегі бір оқиға ізін айтумен шектелмесе керек, мұндағы сын нысанасы жалпы жамандық атаулыны таңбалауға да жұмсалып тұр.

І.Жансүгіров “Саясат қошқарлығы”, “Гималай”, “Қанды қыран” деген өлеңдерінде әлемдік империализмнің қан құйлы күштерін әшкере етеді. Капитал озбырлығы астында тұншығып жатқан тәуелді елдердің ауыр тағдырын көрсетеді. Ол өлеңдерден езілген бұқара ісінің әділдігіне, тап күресінде түбінде солар жеңіп шығатынына сенімділік айқын сезіледі. Мұндағы шындық жайбарақат баяндау емес, алыс елдердегі мүдделес жұртшылыққа шын жанашырлық лебіз болып естіледі. Әсіресе, “Гималай” атты өлеңнің түрі мен мазмұны сай шыққанын атап өтуге болады. Жер жүзіндегі биік тау Гималай озбырлар құлдығында азап шеккен еріксіз ел бейнесінде алынған. Асқақ, биік, жер сұлуының тұманмен тұмшаланып, күн нұрынан қағыс қалып жатқанын айту да Азия елінің сол тұстағы өгей, жүдеу қалпынан хабар бергендей. Бірақ ақынға Гималайдың халі өзгермейтін өксік болып көрінбейді, ал азатшыл күрес идеясы бұл атырапқа да жететіндігіне қалтқысыз сенім білдіреді.

Гималайда қуат бар,

Қозғалды оны құрауға.

Гималайда ұлы от бар,

Таянып тұр тұтауға.

Гималайда улы оқ бар,

Құл атады құдайға...

Көксеп күн мен көкорай

Дейтіндерге неге олай
Айтар сонда Гималай!

Аса көрнекті ақынымыз С.Мұқанов творчествосынан да әлемдік оқиғаларға совет адамдарының ойын, сезімін білдіре алған көптеген өлең кездеседі. Ондай шығармалар оқушының дүниетанымын қалыптастыруға, зорлық атаулыға өшпенділікті оятуға қызмет еткен. Ақын мұндай өлеңдердің біразын (“Берлин алынды”, “Диен-Биен-Фу”, “Алжыған айдаһар”, т.б.) өзінің таңдамалыларына қосуы да кездейсоқ емес. Ойдың тегеурінділігі, шындықты батыл әрі өткір айту бұл өлеңдерге тән өрнек. Мәселен Америка отаршыларының Вьетнамға қарсы соғысының барып тұрған жауыздық екендігін, ондай озбырлықтың арты масқара жеңіліс болғандығын автор ұтымды айта алған.

...Не нағашы немесе емес жиен,
Сөйте тұра “басып ап, болам ием”, -
Деп барған отаршылды жұлдырықпен
Тұмсықтан соқты өлтіре Диен-Биен!...

Қазақ әдебиеті әр кезеңде халықаралық тақырыпқа сергек болғанын дәлелдейтін мысал көп. Хас жүйрік ақындарымыздың бірі А.Токмағамбетовтің осы орайдағы талай өлеңдері жатталып, ел аузында таралып кеткенін, сахналарда такпак ретінде айтылғанын білеміз. Оның “Қызыл әскер”, “Испания”, “Трумэннің қонақтары”, “Бұрандалы бүлбұлдар”, “Қорқаулар комедиясы”, т.б. туындылары халықтың революциялық санасын шыңдауға көмектесті, дүниедегі зұлымдықтарды сын отымен қарыды. Ақынның сатиралық жаратылымдары нысанаға дәл тиетінін, айрықша атап көрсету парыз. Мәселен, Америка Құрама Штаттарының бейбітшілік дегенді тілдің ұшымен ғана айтып, іс жүзінде өзгелерді өзіне бағынышты етуге ұмтылатын жалған саясаты “Бұрандалы бүлбұлдар” деген өлеңде мейлінше дәл бейнеленген.

Америкада не жоқ дейсіз, бәрі бар,
Ең сорақысы “көкек” дейтін жануар,

Оның да салатын әні бар.
Кейде ол “достық” туралы сайрайды,
Кейде көңіл қоштық туралы сайрайды,
Кейде “бейбітшілікті” де ойлайды.
Әйтеуір тыным таппайды.
Күні-түні бірдей қақсайды...
Бұрап, демдеп қойса, бітті,
Ол былшылдауға мықты,
Күй дейтіні өсек пен өтірік.
Сол екеуін кезек құсып, көпіріп,
Оттай береді, оттай береді...

Осы өлеңнің терең шындыққа құрылғанын қазіргі күннің оқиғалары да айқын сипаттайды. “Бостандық”, “еріктілік” деп ұран салып, социализмді құбыжық етіп көрсетіп жүрген Америка Құрама Штаттары басшыларының, әсіресе, президент Рейганның жәдігөй сөздерінің шын нарқын түсінуге мұндай шығармалар көмектесе алады. Ал ақынның “Берлин көшесінде” деген поэмасы кезінде бүкіл қазақ совет әдебиетінің ең татымды, әсерлі туындыларының бірі болды. Мұнда автор төніп келе жатқан фашизм қаупін көрсетті, тап тартысының бітіспес шартын өлең тілімен баян етті, идеялық күрестің қажырлы, мақсатты, айбынды болу қажеттігін айтты. Бұл мыңдаған оқушының жүрегіне жол тапқан, ішкі қуатқа, дүниетаным тазалығына бөленген шығарма болатын.

Арынды ақынымыз Т.Жароков қаламынан да шет ел тақырыбына қуатты өлеңдер туған. Ол азаттық үшін алысып жүрген ерлерді мадақ етеді. “Долорес” деген өлең бұл айтқанымызға мысал.

Нар кескен өткір қылыштай,
Жауға қарсы ту ұстай,
Шыққан жалын Долорес!
Жалын шашқан жорықтан,
Найзағайдай бұлт жыртқан
Жарқылда да тартынба!

Түркістан халықтарының жай-мұнын жақсы түсінетін, Москвадан келген төтенше өкіл Кобозевтің бейнесі тартымды елестейді. Кең пайымды халықтардың мүдделерін терең түсінуге қабілетті большевиктің жарқын сипаттары осы тұлғаның бойынан неғұрлым молырақ көрінеді.

Әдеби қаһарманның нанымды, тартымды шығуы оның басынан өткен барлық істерінің тізбегі көрсетілуіне байланысты емес, бір рет елестесе де, ең ұрымтал, мінез ашыларлық тұсын талғап берілуінде ғой. Жазушы Ш.Мұртазаев бұл шығармасында кейіпкерлердің жан дүниесі айқындалмай қоймайтындай оқиғалар иірімін, тартыс табиғатын талғауда алғырлық танытқан. Тұрардың бұл тұстағы кесек істерінің мәнін төмендетіп алмай, қайшылықтарды көрсетуден жалтарып, жеңіл шешімге ойысып кетпей, “қаны сорғалаған” шындықты қаз-қалпында бейнелеу творчестволық батылдықты керек ететін. Түркістан республикасының болашағы шешілетін кезеңде үкімет басында болған Тұрардың азаматтық тұрғыларының беріктігі, өзіне қатер төнсе де, көздеген адал бағытынан шегінбейтіні, “заманың түлкі болса, тазы боп шал” дейтін арзан есепті тәрк ететіндігі, дүниенің жылтырақ қызығына, өз басының мансабына бола халық мүддесін сатып кетпейтін мәрттігі “Жұлдыз көпір” романында салдарлы көрініс берген. Тұрар бейнесінің ғибраты, қымбаты осында. Шын мәніндегі мемлекеттік қайраткердің тарихи орнына лайық әдеби бейнесінің жасалуы, қоспасыз, жалтақсыз мол шындықтардың айтылуы – шығарманың ең бағалы қырлары. Бір халықтың ғана емес, тағдыры, тілі, тарихы жақын бірталай туыс елдердің ортақ мүдделерін кең ойлауға қабілеттілігі Тұрарды өз тұрғыластарының көбінен озық етіп көрсетеді.

Романда Тұрармен әр кезеңде, түрлі жағдайда істес болған Қабылбек Сармолдаев, ер жүрек қызыл командир Абдолла Жармұхамедов, Сағдулла Тұрсынходжаев істері мен сөздері де ара-тұра еске түсіріліп отырады. Нәзір Төреқұлов, Ғани Мұратбаев, Әбубәкір Диваев, Сұлтанбек Қожанов,

Санжар Аспандияров есімдері ұшырайды. Бірақ бұлардың бейнесін салдарлы сюжет арқылы беру жазушының міндетіне кірмеген, автор олардың іс-әрекетін Тұрарға қатысты шеңберде ғана там-тұмдап ауызға алып отырады. Бұл адамдардың қай-қайсысы да күрделі өмір кешкен, кезінде әр салада елеулі істер атқарған жандар. Мәселен, Түркістан республикасы басшыларының бірі болған аса білімді, дарынды Нәзір Төреқұловтың өмір жолдары мен әлеуметтік істері жеке шығармаға жүк боларлық. Ал азамат соғысының қаһарманы Абдолла Жармұхамедовтың жарқын істері, өшпес ерліктері драмаға да, прозаға да, дастанға да тақырып боларлық. Сондай-ақ белгілі фольклоршы, қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын жиып бастыруда ересен еңбек еткен Әбубәкір Диваев есімі де біз үшін аса қымбатты... Мұндай тақырыптарға қаламгерлеріміз ертелі-кеш бір бұрылатынына сенеміз.

“Жұлдыз көпір” романында халық жағдайын жақсы түсінетін адал большевиктермен қатар коммунистік мұратты сөз жүзінде ғана сылдыратып айтатын, бірақ барлық іс-тәсілі патшалық кездегі әкімдерден айнымайтын жалған “жетекшілер” кескіні де көрсетілген. Тарихи документтік деректерге нық сүйене отырып, Ш.Мұртазаев мұндай жасырын жаулардың қастандықтарын өз қалпында жария ете алған. Бұл жағынан да шығармада жаңа қадам жасалған. Елдің апаршылыққа ұшыраған себебін білуге зәредей ниеті жоқ, бай да, кедей де, анық жауларды да, адасқандарды да, басмашыларды да, бейбіт жұртшылықты да бірдей санап, бәрін дұшпан көрген белсенділердің қылықтары жан шошындырады. Мәселен, Ферғана жағында басмашылармен соғысып жүрген кейбір қызыл әскер отрядтарының командирлері мынандай “жарлық” таратқан: “Наманганның мұсылман халқына бұйырамын: араларында жасырынып жүрген қарақшыларды дереу ұстап беріңдер. Ескертемін: егер осы бұйрық жарияланғаннан 24 сағат ішінде атыс

Тұрар Рысқұлов бұрынғы патша әкімдерінің отар халықтарды жер бетінен жойып жіберуге саналы түрде әрекет еткенін, ТурЦИК-тің кейбір басшылары сондай ұғымдардың шылауында қалғанын талай рет нақтылы дәлелдер келтіріп әшкерелейді. Мұндай турашылдық оны халық сүйіспеншілігіне бөлесе, әзәзіл дұшпандарына өсек таратуына, ұлтшыл деп айыптауына “дәлел” береді. Бірақ Т.Рысқұлов қарақан басының тыныштығын ғана ойлап, бас сауғалайтын жан емес, ол елінің ең терең, әділ мүдделерін айта, қорғай алатын адал перзенті деңгейінде қалады. Түркістанның ескі картасын қарағанда да оның санасына патшалықтың халықтарды тоз-тоз етіп жіберуге бағытталған саясатының зардабы түседі. “Рысқұловтың қабағы түйіле қалды. Картада Қазақстанның жартысынан көбі жоқ. “Бөліп ал да билей бер” деген патша саясатының залымдығын жаңа сезіп тұрғандай, кенет тісі ауырғандай бет-әлпеті өзгерді. Жер бетінде қазақ деген халық бар. Ал патша келеді де сол қазақтың жерін бөліп-бөліп Арқа мен Алтай жағын “Степной край” деп Омбы генерал-губернаторына бағындырады. Батыс бөлігін Орынбор әкімшілігіне қаратады. Ал Сыр бойы мен Оңтүстікті, Жетісу қазақтарын Түркістан генерал-губернаторлығына қосады... Рысқұлов картадан бармақтай ғана жерді алып жатқан қырғыз еліне қарап ызадан мырс етті. Патша қырғыз Алатауының теріскейінде жатқан қырғыздарды Жетісу мен Әулиеата оязына бағындырады да, күнгей қырғыздарды Ферғанаға жыға салады. Ал Түркістанның қақ ортасынан Бұқара мен Хиуа хандықтарын “тәуелсіз” мемлекет етіп қояды. Сөйтіп біртұтас қазақ елі де жоқ, біртұтас қырғыз елі де жоқ, біртұтас өзбек те жоқ. Бәрі бөлек-бөлек. “Бөліп ал да билей бер” (11-бет).

Роман бойында Тұрардың бейнесін жан-жақты толықтыратын оқиғалар оралымы мол. Түркістанның соғыс комиссары қызметінде отырған жасырын жау Осиповты елден аластату, өкімет басына орнығып алған арамза Кушекиннің айла-шарғысын әшкерелеу, революция жеңістерін қорғап қалу, дұшпандары өзіне таққан жала-қастандықтардан

қорғану, тұтқынға түскен сәтінде ұстамдылық көрсету, Голощекиннің бұзық ойларына тойтарыс беру, Түркістан республикасын жаңаша атауға ұсыныс беру кезінде ол кемел білімділік, табандылық байқатады. Әрине, оның барлық ұсынысы мен ойы қолдау таба бермейді, кейбір пікірлері қарсылыққа ұшырайды. Мәселе қаһарманның ылғи жеңіс үстінде жүруі емес, ойының биіктігінде, өз басының революция ісіне адалдығында, халыққа деген жүрек жылуының молдығында. Осындай белгілерінің сенімді көрінуі Тұрар бейнесін әдебиетіміздегі әсерлі, ұнамды тұлғалар қатарына апарарды.

Қоғамдық өмір алаңында ірі көрінетін Тұрар жеке тіршілігінде мейлінше қарапайым. Оның әрдайым әкесін еске алып, оның ғибрат істері мен сөздерін қадір тұтып отыратыны, бауырлары мен жақын білістерін көңіл назарынан тыс қалдырмайтыны, үлкен қызметте отырса да мансап қызығына зәредей берілмегендігі, сөзі мен ісінің бір жерден шығатындығы таза мінезді большевиктің келбетін танытады. Тұрардың кесек мінезі оның бұрынғы патша әкімінің қызы, бала кезінен жақсы көрген Наташаға үйленуінен де айқын көрінеді. Алпауыттың қызына үйлену ол кезде әркімнің батылы баратын әрекет емес. Мұндай жағдайда байшыл немесе үстем таптың қамқоршысы атына ие болу тіпті де оңай болатын. Кейіннен Тұрарды ақсатуға тырысқандардың қойған бір айыбы да оның Наташаға үйленуі болады. Бірақ бұл тұста да қаһарман кішігірім пенделік ұғымдардан жоғары тұрады, ата-тегіне қарамастан, ояздың қызына жүрек қалауымен үйленеді. Сол уақыттың сана мөлшерімен қарағанда Тұрардың бұл ісі де өзінше адамшылық ерлігі еді. Тұрар күрес, халық, революция мүддесіне беріктігінен жаңылмайды. Үкімет тізгіні қолында тұрса да, өз әйелі Наташаның бөлесі, Совет үкіметінің жауы Приходькоға кеңшілік жасамайды. Өзінің атын малданып, елде болыс сайланып, жұртқа топалаң көрсеткен жақын туысқаны Оразбақты орнынан алдырады.

Алуан ерлер артында.

Фашистердің жолын кес...

Осы көрсетілген және басқа шығармалар шет ел тақырыбы, әсіресе, еңбекшілердің теңдік, бақыт үшін күресі әдебиетімізде әуел бастан-ақ іргелі орын алып, үздіксіз толығып келгенін аңғартады. Жапон отаршылдарының қытай жеріне басып кіруі, Испания халқының фашизмге қарсы шайқасы, капитал елдеріндегі еңбек адамдарына бауырластық көрсету мәселесі соғыстан бұрынғы бесжылдықтар кезіндегі әдебиетімізде күрделі сарын болатын. Ақындар әлемнің кез келген бұрышындағы таптық, әлеуметтік оқиғаларға енжар қарамай өз лебізін дер кезінде айтып отыратын С.Ерубаев өлеңіндегі “Менің қаным миллионның жүрегі боп соғады” деген жолдар көптеген шығармалардың идеялық бағытын айқындай алатын. Ал осы жазушының “Келесі соғыс туралы новелласы” үлкен ойдан, бейбітшілік тағдырына терең көз жіберуден, өзінің суреткерлік борышын адал ақтау әрекетінен туған аса маңызды шығарма болды.

С.Шәріповтың “Рузи Иран”, “Ләйла” повестері шет ел оқиғаларын прозада бейнелеудің алғашқы көрнекті нұсқалары еді.

Аса талантты қазақ ақыны Қ.Аманжолов бір кезде империалистік күштер езгісінде болған, халқы әлеуметтік, таптық теңсіздік қыспағында азап шеккен Қытай елі шындығына арнап екі поэма (“Құпия қыз”, “Қытай қызы”) жазғаны мәлім. “Құпия қыз” поэмасында ақын Шығыс Түркістанда басына еркіндік ала алмай жанын тәуекелге түйіп, совет шекарасына қашып кеткен қазақ қызы Ләззаттың батыл әрекетін көрсетеді. Оның артында қалған еліне де бостандық таңы ататындығына берік сенім білдіреді. Шығармада көз тартарлық көркем, бейнелі өрнектер баршылық. Мысалы, қыз түсіріп той жасауға әзірленген бай ауыл көрінісі жанды, әсерлі.

Әбігер таң атқалы зәңгі ауылы,

Күткендей кенеттен бір келер жауды,

Атарман-шабармандар ентелеген,

Бір-бір ат белдеулерде тұр байлаулы,

Білектей қыстырылған белге қамшы,

Сойылдар түсі суық һәм сайлаулы,

Қан көрген қара құстай қожа-молда,

Билер жүр балпаң басқан омыраулы...

Ләззатты отыртуға қойған сайлап,

Күймелі пәуеске тұр қоңыраулы:

Сыбанып білектерін бір топ әйел,

Тігіп жүр келін түсер ақ отауды.

Шәйіден шымылдығы, белден төсек,

Қойыпты сірестіріп бар жасауды...

Көрнекті ақын Ж.Саинның мұрасынан да сөз болып отырған тақырып елеулі орын алған еді. (“Аждаһа-Гитлер”, “Тарт қолыңды”, “Коммунистік қытай жоқ”, “Никос Беллоянистің өліміне”, “Қытай халқына”, “Корея туралы жырлар”, т.б.). Мұның бәрі қазақ совет әдебиетінде шет ел тақырыбы жүйелі де тұрақты көтеріліп, өскелең, көркем мәдениетіміздің тенденцияларының біріне айналғанын көрсетеді...

Ұлы Отан соғысы кезіндегі, соғыстан кейінгі жылдардағы әдебиетте шет елдердегі революциялық қозғалыс, еңбекшілердің халықаралық ынтымағы тақырыбы қағыс қалған емес. Бұл тұста проза мен поэзияда елеулі туындылар жарық көрді. Елуінші-алпысыншы жылдарда М.Әуезовтің “Индия очерктері”, Т.Ахтановтың, Қ.Сатыбалдиннің шет ел сапарларынан әсерлері, Ж.Тілековтің “Жоңғар даласында”, Қ.Исабаевтың “Бетпе-бет” романдары, Ә.Әлімжановтың, Ә.Шәріповтың повестері, көптеген очерк, өлең, жолжазбалар жарияланды. Бұлар, жалпы алғанда, әдебиетте шет ел өмірін суреттеудің жаңа белесі секілді болды.

Аталған кезеңдегі осы тақырыптағы шығармалардың кейбіреулері бүкіл әдебиетіміз көлеміндегі көркемдік жаңалықтар қатарына қосылды, атақты ақынымыз Ә.Тәжібаевтың Европаға жасаған саяхаты негізінде жазған

цикл өлеңдері бұл ретте алдымен сөз болуға лайық. Мұнда ақын капиталистік әлемдегі түрлі қайшылықтарды, теңсіздіктерді совет адамының атынан, коммунистік дүниетаным тұрғысынан тамаша талдап көрсетеді. Жанды әсерге, зерек парасатқа толы бұл өлеңдер қазақ поэзиясын жаңа көркемдік шешімдермен байытып қана қойған жоқ, оны биік белеске көтерді десек артық айтылғандық емес. “Аралдар” атты өлеңнен келтірілген мына үзінді пікірімізді дәлелдесе керек.

...Қара түн батты теңізге,
Жайылды жарық жайдары.
Шығыстан басын көтерді,
Ерке күн алтын айдарлы.
Есімді жидым, ояндым,
Ертектер өшті ойдағы.
Кемеден күнге қарайды
Елімнің қызыл байрағы.
Жүгірді көзім алысқа,
Аралдар қанша алдағы.
Тереңнен өскен жартастар,
Секілді батыр найзалы.
Сақтана бағып тұрғандай
Пиренейге барар жолдарды.
Аралдар қандай, аралдар,
Қараудан көзің тоймайды:
Осындай сұлу дүниеге
Сұмдықтар неге орнайды!

Ірі суреткер Ф.Мүсіреповтің “Жапон әсерлері”, “Кездесулер”, “Аспанда болған жекпе-жек” секілді жол очерктері, “Жапон балладасы” деген атпен берілген әңгімелері өз алдына бір төбе. Бұлардағы ортақ нышан – идеялық анықтық. Өмір құбылыстарын екшеп алатындық – шығармалардың тұтастық сипатқа ие болатындығы. Шет ел көріністерін жалаң тізбей, кездескен құбылыстарды барлай, сынап отырушылық, советтік құрылыстың артықшылығын

табиғи сездіре білу аталған шығармалардың бітімін белгілейді. “Аспанда болған жекпе-жек” деген очерк – нағыз жауынгерлік саптағы туындының жарқын үлгісі. Бұл секілді шығармалар совет әдебиетінде шет ел шындығын жазудың М.Горький, В.Маяковский қалыптастырған жақсы дәстүрін еске салады.

Дәуіріміздің ділгір мәселелеріне, әділет пен зорлықтың бітіспес күресіне арналған, жұртшылықтың санасына ұялайтын, қырағылыққа, зұлымдық атаулыға төзбеуге үндейтін жігерлі де әсерлі шығармалар әрдайым-ақ керек. Совет адамдары өз қара басының ғана қамын ойлап, адамзаттың тағдырына көз жұмып қарайтын жандар емес. Оларда отаншылдық пен интернационалдық сезім қашан да айырғысыз. Шет елдердегі үлкенді-кішілі саяси оқиғалардың бағытына дер кезінде зер салып, баға беріп, тұжырымды сөздерін айтып, жұртшылықтың ойын сергек ұстауға тәрбиелеу әдебиеттің табиғи уәзипасы болатындығы осы жағдайға байланысты.

Қазіргі кезеңде бұл міндет күшеймесе, әлсірей қойған жоқ. Халықаралық империализмнің, әсіресе капиталдың бас елі – Америка Құрама Штаттары соңғы жылдары әлем ауасын бұзуға ерекше күш салып жүргені әркімге аян. Азаттық үшін күрескен бұрынғы отар елдерді тұншықтыруға тырысып, империалистер ашық зорлыққа барып отыр. Бұл айтылғанға мысал көп. Латын Америкасының, Африканың, Азияның ұлттық тәуелсіздікті, демократияны көксеген халықтарына қарсы қанқұйлы соғыс жариялап, ол елдерде өздерінің айтқанын екі етпейтін қуыршақ үкіметтер орнату әрекеттерін тоқтатпай жүргендер де солар екені белгілі. Міне, осындай намыс пен озбырлық бетпе-бет келген күрес майданының шындығынан совет жазушысы мүлде бейхабар, бейтарап отыра алмайды. Кейінгі жылдарда Америка империализмінің, Израиль сионистерінің Палестина, Ливан халқына жасаған адам айтқысыз жауыздығы әлемнің адал ниетті адамдарының жанын түршіктірді. Араб халықтарының сионистерге қарсы күресі – бір ғана өңірдің жеке-дара ісі емес, тамыры терең

нәрсе. Аранын ашқан Израиль жалмауызы қолынан келсе бір Палестина, Ливанды ғана емес, өзге елдерді де кіріптар етуге ұмтылатыны анық. Совет елінің жер жүзі демократиялық жұртшылығының “Палестина, Ливаннан қолыңды тарт!” деген айбарлы ескертуін елең қылмай, тұла бойын сұмдық, азғындық, кісәпірлік жайлаған сионистер әлі күнге дейін тоқтаусыз ентелеп келеді. Олар басына күшті шоқпар тигенде ғана жер жастанатын қанды көз қасқыр секілді тегеурінді таяқ жемей асқынып отыр.

Басқа көп тақырыптар секілді араб елдерінің азаттығы мәселесі де ерекше көңіл аударарлық болып көрінеді. Қазақ қаламгерлері ұлы араб халқының бостандығы тақырыбында бірсыпыра шығармалар жариялады. Бір өткен жылдың өзінде Палестинаның есепсіз азап шеккен, бірақ рухы мойымаған халқына, олардың басындағы теңдесі жоқ трагедияға арналып бірталай өлең басылуы осыны аңғартады. Бұл шығармалар қазіргі Таяу Шығыста болып жатқан жан төзгісіз қиянаттарға совет халқының көзқарасын анық сездіре алады.

Ақындарымыз Қ.Бекхожиннің “Кәрі арабтың ақтық сөзі”, “Бейрут жұрты бұрқанды”, М.Әлімбаевтың “Ливан баласы Мүсілімнің зары”, А.Шамкеновтің “Қырғынға тосқауыл”, Қ.Мырзалиевтің “Дабыл” деген өлеңдерінде жазушы Ә.Әлімжановтың “Тарихи Бейрут – қаһарман Бейрут” романының үзіндісінде араб халқының басына түскен тауқымет күшті келтірілген. Бұл шығармалар күллі қазақ қаламгерлерінің адал лебізі, зәбір көрген елдерге жанашырлық қамқорлық нышаны секілді. Қ.Мырзалиевтің өлеңінен алынған мына бір шумақ адал ойлы азамат атаулының жан даусы болып естіледі.

Бір адамды екінші адам атқанда,
Жеген асың бойыңа, дос, батқан ба?
Көзің қалай ілінеді,
Жан емес,
Халық құрып,
Ұлттар құрып жатқанда...

Әлбетте, шет елдегі оқиғалардың сыры мен себебін толық талдау оңай емес. Дегенмен отаршылдық астамдық пен тәуелсіздік үшін шайқастың бағытын тануға әбден болады. Совет үкіметі Коммунистік партиямыздың жетекші документтерінде ондай құбылыстың қай-қайсысына да әділ баға беріліп келеді. Мәселе сондай кәделі тақырыптарға салдарлы, ел көңіліне қонарлық көркем шығарма жасауда ғой.

Қазіргі әдебиетімізде шет ел, интернационалдық тақырып азды-көпті жырланып келе жатқанын көреміз. Әсіресе жолжазбалар, сапарнама мол. Дегенмен бұл салада идеясы мен көркемдігі кемел шығармалардың әлі де аз екендігін мойындауға тиіспіз. Жекелеген авторлардың белсенді қалам тербеулеріне қарамастан ағымдағы әдебиетімізде бұл тақырып едәуір бәсеңсіп кеткендігін ашық айту қажет. Дүниенің әр шетінде соғыс өрті қаулап, жауыздық пен әділет сан майданда қоян-қолтық келіп, күн сайын, сағат сайын талай адам құрбан болып жатқан шақта шындық сөзін зор дауыспен айту кезек күттірмейтін міндет қой. Осы міндет талабына лайық келетін туындылар жасалса дейміз. Палестина халқының бастан кешіп отырған шексіз қасіретіне қарамастан жер бетіндегі ең зұлым жау сионистерге қарсы қажырлы күрес жүргізулері тұтасқан ерлік тізбегі десе болады. Әсіресе былтырғы жаздағы Бейрут үшін болған соғыс талай-талай ірі көркемдік жинақтауларды талап еткендей еді. Бірақ біздің әдебиетімізде бұл төңіректе елеулі шығармалар туа қоймады. Шындығында жер шарының әр бөлегінде империализмге қарсы бітіспес күреске аттанған азатшыл халықтар ерлігі тақырыптың тақырыбы дерлік еді. Идеялық айқындық, таптық, әлеуметтік тартыстарға көңіл бөлудің, әлемдегі процестерді бір-біріне байланысты деп есептеушілік, интернационалдық борышты биік сезінетіндік, бәлекет атаулыға бейтарап қарамай, өз көзқарасын білдірушілік жалпы совет әдебиетінің айрықша күшті жақтарының бірі болса, сол дәстүрді қазіргі шақта жаңа қарқынмен жалғастыру керектігі зайыр.

РУХАНИ ҚАЗЫНАНЫҢ БІР КӨЗІ

Қазақ және шығыс елдер арасындағы экономикалық, мәдени байланыстар тарихы көне дәуірлерде басталған. Замандар бойындағы мұндай үздіксіз және тығыз қарым-қатынастардың сыр-сипаттары материалдық және рухани мәдениеттің барша саласында анық сезілетіні әркімге аян. Тілімізде, әдебиетімізде, архитектурамызда, қоғамдық ойымызда, салт-санамызда осы ұзақ ауыс-түйістің куәлігі көп. Қазақ совет жазушылары мен ғалымдары ішінен бұл проблеманың қадіріне орай ең алғаш көңіл бөлген, пайдалы пікірлер қозғаған Мұхтар Әуезов еді. Ал соңғы кезде жарық көрген кейбір ғылыми еңбектер шығыстану әлемінде бірсыпыра ілгерілеу пайда болғанын аңғартқандай. Ондай кітаптар жалпы әдебиеттану ғылымындағы ұнамды ізденіс, соны соқпақ болып көрінеді. Сол үшін ол зерттеулердің қамтыған тақырыбын, көтерген проблемасын, талдаған материалын және танытқыштық қызметін сөз етуіміз жөн.

Шығыс әдебиеті мен қазақ көркемсөз өнерінің арасындағы бұрынғы-соңғы тамырластық пен байланыстың кейбір мәселелері филология ғылымының кандидаты, ақын Өтеген Күмісбаевтың “Екі перне” деген кітабында сөз болған. Мұнда түбірі шығыс ақындарынан қайсыбір туындылардың қазақ арасына келу жолдары, жаңа нұсқаларының жасалуы жөнінде қызғылықты байқаулар да, әдеби байланыс тарихын зерттеудің күн тәртібінде тұрған тақырыптарын екшеп көрсету де кездеседі. Мәселен, ол Оразмолда ақынның “Шахнамадан” еркін аудармасы жайына тоқталып, өз пікірін ортаға салған. Мұнымен қатар М.Сералиннің “Рустем-Зораб” поэмасын да атап өтеді. Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми кітапханасының қорында сақталған, Құлбаев Рақымбай тапсырған “Рустем дастан” жөнінде мағлұмат келтірілуі де көңіл аударарлық. Көп елдерде ертеден әйгілі болған Низами, Дехлеви, Науаи секілді ұлы шайырлардың құдіретті қаламынан ең үздік үлгілері туған Бахрам туралы дастанның таралу өрісі шолынып, жырдың қазақша нұсқасы

таныстырылған. Сондай-ақ, кітаптың қисса-хикаялардың көркемсөз мәдениетімізден алатын орны, олардың тақырыптық құрамы, бұл тарапта елеулі еңбек еткен ақындар, шығыс поэзиясы өрнектерінің қазақ әдебиетіндегі көріністері Науаи мен Абай ғазалдарындағы кейбір сарындастықтар атап өтілген. Әдеби байланыстың іргелі мәселелері жөнінде Ө.Күмісбаев тоқталған мәселелерді, негізінен, қолдай отырып, бір нәрсені ескерте кеткіміз келеді. Ол – бұл күрделі тақырыпты ыждағатты түрде, тереңдей зерттеу қажеттігі. Таныстыру мақалаларының керегі бар екенін білеміз, бірақ шолудан талдауға, жалпылықтан нақтылыққа көшетін мезгіл жетті демекпіз.

Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымының докторы Ш.Қ.Сәтбаеваның “Қазақ әдебиеті және Шығыс” (“Ғылым баспасы”) атты зерттеуі бұл күрделі тақырыпқа жасалған игі қадам. Орыс тілінде жазылған еңбектің мәні – шығыс сюжеттерінің қазақ дастандарында, Абай Құнанбаев поэмаларында өзгеше жалғастық табуын кең түрде, арнайы зерттеген алғашқы зерттеу болуында. Кітаптың бір тарауы Фирдауси “Шахнамасының” оқиғалық желілеріне құрылған қазақ шығармаларын шолу мен талдауға арналған. Қазақ топырағында жүздеген жылдар бойында данқы мәлім ұлы эпопеяның көркемдік мәдениетімізге әсері нақтылана дәлелденеді. “Шахнаманың” оқиғалық құрамын жақсы білетін және олар жөнінде ғылыми еңбектермен таныс зерттеуші қазақша нұсқалар жөнінде тұжырымды, дәл сипаттама береді. Шығыс сюжетіне негізделген, халқымызға ежелден сүйікті “Бозжігіт”, “Сейфілмәлік”, “Таһир-Зухра”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Жүсіп-Зылиха” секілді дастандар туралы да Ш.Сәтбаева бағалы байқаулар келтірген. Бұл жырлардың тегі, жанрлық ерекшелігі түсіндірілген, қазақша нұсқалардың фольклорлық дәстүрмен байланысы анықтала түскен. Абай Құнанбаевтың “Ескендір”, “Масғұт”, “Әзім” поэмаларын талдауға

зерттеушілердің алғашқылардың бірі болып қалам тартқанын көреміз.

Монографияның жүйелі, қызғылықты көтерген мәселесінің бірі – қазақ совет прозасында шетелдік шығыс тақырыбына арналған шығармалар жайы. Мақала түрінде болмаса, бұл тақырып осы кезге дейін зерттеу нысанасына айнала қоймаған еді. “Мың бір түннің” қазақ еліне таралу жолдары жайында пікірлері де тартымды. Осы үлкен тақырыптың кең көлемде, тиісті методологиялық деңгейде күн тәртібіне қойылуының өзі атап өтерлік. Шығыс әдебиетімен көне байланыстың әлі де болса шешімін таппаған проблемаларын екшеп, алдағы тексерулердің жүйесін белгілей алғаны айрықша назар аударады. Автор түркі тілдес халықтардың ортақ ескерткіштерін салыстырмалы-типологиялық түрде зерттеу, араб, парсы тілдеріндегі материалды ғылыми қажетке толық жарату; Шығыс әдебиеті сюжеттерінің қазақ топырағында өзгеріске түсу заңдылығын ашу; қазақ халқының рухани өміріне Шығыс классикалық поэзиясының әсері мен мәнін анықтау; қазіргі әдеби қарым-қатынастың алуан ағыстарын көрсету зәру ғылыми міндеттер деп санайды.

Шығыстану қазіргі кезде сапалық жаңа биікке беттегенін кейінгі кезде жарияланған еңбектер сипаттай алады. Бұл күнде шығыс тілдерін (араб, парсы, қытай, моңғол, үрді, хинди, т.б.) меңгерген, арнаулы біліммен қаруланған мамандарымыз көбейіп келеді. Егер осы кезге дейін Шығыс халықтары тарихы, әдебиеті, мәдениеті туралы ұғымдарымыз көбінесе орыс тіліндегі деректер төңірегінде құралып келсе, ендігі жерде түпнұсқаға тісі бататын, архив пен кітап мағлұматтарын және қазақ мәдениетінің қажеттерін өз білігінше және қазақ мәдениеті қажеттері тұрғысынан танып, талғайтын зерттеушілер қатарға қосылғанын көреміз. Бұл, сөз жок, рухани даму жолымыздағы елеулі, сүйкімді құбылыс.

Осы айтылғанға филология ғылымының кандидаты Әбсаттар Дербісалиевтің “Шыңырау бұлақтар” (“Жазушы”

баспасы) деген кітабы жарқын мысал бола алады. Бұл еңбек түгелге жуық араб және қазақ әдеби, мәдени байланыстарына арналған. Кітаптың кіріспесінде автор зерттеу алдына қойған мақсатын, әрбір тараудың көтеретін жүгін нақтылы белгілейді. Осы тұста, біздіңше, жанаша қойылған кейбір принципті аспектілер бар. Алдымен ғалым “Шығыс әдебиеті” деген ұғымды нақтыландыру қажеттігіне көңіл бөледі. Өзінің еңбегінде, негізінде, соңғы мың жыл ішінде бізге ықпалы ерекше күшті болған араб, иран әдебиеті мен мәдениетінің фактілеріне, өзара байланыс тенденцияларына кеңірек тоқталатынын айтады. Бұны да зерттеушілік тәжірибесіндегі жалпылықтан нақтылыққа ауысудың бір нышаны деп қарасақ керек.

Алғы сөзде орын алған маңызды тезистердің бірі – мәдени ықпал заңдылықтарына қатысты. Автор араб, иран жұртынан Орта Азия, Қазақстан халықтарының алған олжасы мол екенін көрсете келіп, рухани ауыс-түйістің ылғи біржақты бола бермейтінін еске салған. “Орайы келгенде айта кету керек – түркілер елі араб, парсы мәдениетін тек қабылдаушы ғана болып қалған жоқ, сонымен қатар оларға да өз ықпалын тигізді. Тіпті, Орта Азиялық кейбір оқымыстылар араб жұртын Индияның ілім, білімімен де таныстырған” (9-бет). Осы қысқаша тұжырымда, әрине, үлкен проблеманың жиынтық ойы ғана айтылған. Бұл желіні арнаулы, көлемді монографиялар жазып, жан-жақты дәлелдеу қажет болады.

Бәдәуилер поэзиясы, оның ерекшелігі, бұл өнердің белгілі өкілдері, тарихи қалыптасуы, өмірмен байланысы жайында зерттеу материалының молдығымен де көз тартады. Араб әдебиетінің өзіндік өрнегі мол тарихын очерк түрінде қонымды етіп баяндап берген еңбек біздің әдебиеттану ғылымында болған емес. Алған тақырыбына қанықтығы соншалық, автор өзге ел әдебиетінің алуан құбылыстары туралы еркін де жетік толғайды. Бұл тараудан Арабияның тарихынан, географиялық жағдайынан, поэзиясының

танымдық қасиетінен кең мағлұмат аламыз. Арабтың бұрынды-соңды өмір кешкен ондаған шайырларының өмір дерегін, шығармаларының ұрымтал тұсын таныстыра білгендігі тарауға тұтастық, жүйелілік сипат дарытады.

Қазақ жерінің данышпан философы, сонау орта ғасырларда жаһанға білімнің шырағын жаққан Әбунасыр Әл-Фараби есімі мен еңбегі жұртшылыққа соңғы жиырма шақты жыл ішінде едәуір танымал болды. Ұлы ғалымның өшпес мұрасын жинау, қазақ, орыс тіліне аудару, жариялау жөнінде айрықша еңбек еткен Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Ақжан Машановтың, физика математика ғылымының кандидаты Ауданбек Көбесовтың жігерлі әрекеттері баршаға аян. Бұл күнде Фараби жайында ғылыми тексерулермен бірге көптеген өлендер, поэма, повесть, пьеса, роман жазылғанын білеміз. Сонымен қатар соңғы кезде фарабитану біраз баяулап қалғаны да өкінішті. Сөз болып отырған кітаптың “Ғасырлар сандығынан” деп аталған үлкен бөлімі түгелдей дерлік осы тақырыпқа арналыпты. Фараби мен оның заманы туралы мінездеме қалың фактіге сүйеніп жазылған. Автордың оқушыға ұсынар жаңалығы – Фарабидің өмірі мен ғылымдағы орны туралы ертедегі белгілі араб зиялыларының еңбектерін қазақ тіліне аударып келтіруі. Ибн Халликанның “Аса ірі философ”, Ибн Саид Әл-Кифтидің “Фарабтық философ”, Ибн Аби Усайбиганың “Шамнан шыққан дәрігер” деген рисалалары (трактаттары) аса бай әрі қымбат деректер ұсынады. Ә.Дербісәлиев өзі арабшадан аударып, алғаш рет жариялап отырған бұл еңбектер фарабитануға қосылған елеулі үлес деп қараймыз.

Кітаптың ертедегі түркі тілі мен әдебиетінің құнды ескерткіштері “Құдатғу білік”, “Лұғат ат-түрік”, “Кодекс Куманикус”, “Махаббат-наме”, “Латафат-нама”, “Тағашшүк-нама”, “Түлстан”, “Қысырау мен Шырын” турасында түсініктеме берген тұстары да оқушыны қызықтырарлық. Бұл ескерткіштер қазақ әдебиетінің ежелгі мұрасы ретінде

Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, А.Қыраубаева, т.б. еңбектерінде азды-көпті сөз болып келе жатқаны белгілі.

Араб ауыз әдебиетінің рауайат (роман), қисса, науадир (әңгіме, аңыз) секілді жанрлары, жыршылық дәстүрі туралы келтірілген мағлұматтар да қызғылықты. Араб жыршылары ғасырлар бойында мақтан тұтып айтып келген аңыз, жырдың бірқаншасы қыпшақ даласынан шыққан, кейіннен Мысырдың сұлтаны, қолбасшы, моңғолдарға және крест көтерушілерге қарсы азаттық күресінің қаһарманы атанған Бейбарыс туралы шығарылғаны ерекше көңіл бөлерлік. Мұндай мысалдар ертедегі қыпшақтардың араб елдерінің саяси, мемлекеттік өмірінде күшті рөл атқарғанын дәлелдей түседі. Зерттеушінің Түркістандағы ғажайып архитектуралық ғимарат – Қожа Ахмет Ясауи үйінде сақталған жазулар сырын анықтайтын мақаласының да оқушыға берерлік тағылымы аз емес деп ойлаймыз. Монографияның ақырғы бөлімі жаңа араб әдебиетінің даму жолдарымен, идеялық-көркемдік сипатымен, аса көрнекті ақын, жазушылар шығармаларымен таныстырады.

Біз шығыстануға арналған бірнеше зерттеу еңбектің мәнді деген тұстарын қысқаша сөз еттік. Әдебиеттанудағы мүлде кенжелеп қалған бұл салаға жаңа серпін туа бастағаны анық. Шығыс елдерімен тарихи, әдеби, экономикалық байланыстар қазақ мәдениетіне айқын із қалдырғаны және ондай қарым-қатынастың жанды жалғасып келе жатқаны шүбәсіз десек, бұл зор проблеманы жүйелі қолға алып, желілі жұмыстар атқарып отыратын орталық – Шығыстану институтының ашылатын уақыты жеткендігін еске салғымыз келеді.

1983

КЕМЕЛДІК КӨПІРІ

Жазушы Шерхан Мұртазаевтың “Жұлдыз көпір” (1984 ж.) деген романы – оның бұдан бұрын жарияланған “Қызыл жебе” атты екі кітабының жалғасы. Мұнда да орталық қаһарман –

жалынды күрескер Тұрар Рысқұлов. Шығармада Түркістан Советтік Социалистік Автономиялық Республикасының 1917-1920 жылдардағы шытырман оқиғалары, сол істердің бел ортасында жүрген Т.Рысқұловтың жеке өмірі, әлеуметтік майдандағы қайраткерлігі кеңінен көрсетілген. Сонымен қатар романда Орта Азия халықтарының жаңа тағдыры басталар кезеңдегі алуан ауыр оқиғалар, кескілескен күрестер, түрлі бағыттағы адамдар бейнелері елестетілген.

“Жұлдыз көпірдің” сюжеттік желісі салдарлы, терең шындықтарға құрылғаны, шығарманың бас кейіпкері сол кезде Түркістан республикасын басқарған адам болуы, сөз жоқ, жазушыдан дәуірдің көкейкесті, жанды проблемаларын барша ақиқатымен талап ететін еді. Бұл кезеңнің көп мәселелері осы күнге дейін әдебиетімізде жеткілікті айтыла қоймаған.

Түркістанда совет үкіметінің орнауы мен бекуі зор қиыншылықтар үстінде жүзеге асқанын, бұл жолда асыра сілтеушілер де, зиянкес элементтердің әдейі бұрмалаушылықтары да, шет ел агенттерінің арандатушылығы да, бұрынғы патша әкімдерінің отар елдерге төбеден қарайтын арамза, астам салт-санасынан арылып болмаған, сырты бүтін, іші түтін кейбір жаңа “басшылардың” зұлымдықтары да, Орта Азия халықтарының тарихи даму ерекшеліктерін білмеушіліктен туатын шалағайлықтар да орын тепкенін тұтас көрсете алғанда ғана роман мұратқа жетпек еді. Әдебиетімізде бұл кезге дейін көрінбеген кейбір көлеңкелі құбылыстарды камту парызы да қаламгерден білімдарлықты, шеберлікті керек ететін. Ш.Мұртазаев тақырыптың дәл осындай қиын шарттарынан бой тасаламай, шындықты қаз-қалпында беруге қабілеттілік танытқан.

Үлкен парасат иесі, халық, ұлт мүддесін қапысыз түсінетін, осы жолдан таймай, бұлтақсыз жүректілік көрсететін, кең ойлайтын, барлық ісінде тегеурінділік танытатын Тұрар Рысқұловтың тұлғасы шығармада жаңа биікке көтерілген. Бұл – ғибраты мол, революция дәуірі

шынықтырған қазақ күрескерінің бейнесі. Тұрардың кісілік келбеті, көп замандастардан өзгешелеу нышаны түрлі сын кезеңдерде жарқырап ашылады. Ол өзіне ұсынылған құрметті лауазымнан – Түркістан республикасының денсаулық сақтау комиссары қызметінен бас тартып, аштыққа қарсы күрес жұмысына жегіледі. Міне, осы бір фактінің өзі-ақ білікті большевиктің азаматтық бейнесін сипаттай алады. Ол ел ашаршылыққа ұшырап жатқанымен ісі жоқ басшыларды әшкерелейді. ТурЦИК-тің мәжілісінде халықтың жоқшылыққа ұшырағанын елегісі келмей, тіл мен жағына сүйенген жасырын дұшпан Кушекиннің бұлаң құйрығына ызаланған Тұрар: “Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар... Әрбір минут қымбат. Әрбір минут мыңдаған адамның тағдырын шешеді... Өкімет пен партияның алдында бүгінгі таңда интервенциямен, күреспен қатар тұрған аса жауапты міндет – аштықпен күрес екенін тағы да талап етіп, қайталап айтамын. Жергілікті, әсіресе, көшпенді халық айтып болмас ашаршылыққа ұшырады. Жер бетінен жойылып кету қаупі төніп тұр. Өкімет пен үкіметтің жаңа құрамы, революция ісіне шын берілген, шын адал болса, ең алдымен халықты аштық ажалынан құтқарып алсын” дейді (33-бет). Мұндай намысты, ашынды сөздерді Тұрар ел жағдайын толық біліп отырғандықтан айтады. Әулиеатада Дәуіт шалдың айыптау үкіміндей әділ сөздері оның ойынан бір сәт шықпаған еді. Тұрарға тік қарап тұрып ол мынаны айтқан: “Патша құрыды, Керенский кетті, ендігі не? Қарадан туып, төре болып, үстіңе қылау жуытпай тұрысың мынау. Сен, сірә, ашықпассың. Мына Қабылбек мырза да аштан тарықпас. Жаз бойы жан сақтағанымыз жаужұмыр мен алғы еді. Ондайды сен жеп көрмеген шығарсың, Тұрар. Борсық қазып жейтін шөптің тамыры. Алғы ішіп, жаужұмыр жұтып, жаз бойы уланған жұрт енді баудай түсе бастады. Әулиеатада кеңес үкіметін жариялап жар салғаныңды өз құлағыммен естіп, өз көзіммен көріп едім. Ал енді не болдық? Халқың қырылып қалса, кеңес өкіметі кімге керек?” (8-бет).

Түркістан халықтарының жай-мұңын жақсы түсінетін, Москвадан келген төтенше өкіл Кобозевтің бейнесі тартымды елестейді. Кең пайымды халықтардың мүдделерін терең түсінуге қабілетті большевиктің жарқын сипаттары осы тұлғаның бойынан неғұрлым молырақ көрінеді.

Әдеби қаһарманның нанымды, тартымды шығуы оның басынан өткен барлық істерінің тізбегі көрсетілуіне байланысты емес, бір рет елестесе де, ең ұрымтал, мінез ашыларлық тұсын талғап берілуінде ғой. Жазушы Ш.Мұртазаев бұл шығармасында кейіпкерлердің жан дүниесі айқындалмай қоймайтындай оқиғалар иірімін, тартыс табиғатын талғауда алғырлық танытқан. Тұрардың бұл тұстағы кесек істерінің мәнін төмендетіп алмай, қайшылықтарды көрсетуден жалтарып, жеңіл шешімге ойысып кетпей, “қаны сорғалаған” шындықты қаз-қалпында бейнелеу творчестволық батылдықты керек ететін. Түркістан республикасының болашағы шешілетін кезеңде үкімет басында болған Тұрардың азаматтық тұрғыларының беріктігі, өзіне қатер төнсе де, көздеген адал бағытынан шегінбейтіні, “заманың түлкі болса, тазы боп шал” дейтін арзан есепті тәрк ететіндігі, дүниенің жылтырақ қызығына, өз басының мансабына бола халық мүддесін сатып кетпейтін мәрттігі “Жұлдыз көпір” романында салдарлы көрініс берген. Тұрар бейнесінің ғибраты, қымбаты осында. Шын мәніндегі мемлекеттік қайраткердің тарихи орнына лайық әдеби бейнесінің жасалуы, қоспасыз, жалтақсыз мол шындықтардың айтылуы – шығарманың ең бағалы қырлары. Бір халықтың ғана емес, тағдыры, тілі, тарихы жақын бірталай туыс елдердің ортақ мүдделерін кең ойлауға қабілеттілігі Тұрарды өз тұрғыластарының көбінен озық етіп көрсетеді.

Романда Тұрармен әр кезеңде, түрлі жағдайда істес болған Қабылбек Сармолдаев, ер жүрек қызыл командир Абдолла Жармұхамедов, Сағдулла Тұрсынходжаев істері мен сөздері де ара-тұра еске түсіріліп отырады. Нәзір Төреқұлов, Ғани Мұратбаев, Әбубәкір Диваев, Сұлтанбек Қожанов,

Санжар Аспандияров есімдері ұшырайды. Бірақ бұлардың бейнесін салдарлы сюжет арқылы беру жазушының міндетіне кірмеген, автор олардың іс-әрекетін Тұрарға қатысты шеңберде ғана там-тұмдап ауызға алып отырады. Бұл адамдардың қай-қайсысы да күрделі өмір кешкен, кезінде әр салада елеулі істер атқарған жандар. Мәселен, Түркістан республикасы басшыларының бірі болған аса білімді, дарынды Нәзір Төреқұловтың өмір жолдары мен әлеуметтік істері жеке шығармаға жүк боларлық. Ал азамат соғысының қаһарманы Абдолла Жармұхамедовтың жарқын істері, өшпес ерліктері драмаға да, прозаға да, дастанға да тақырып боларлық. Сондай-ақ белгілі фольклоршы, қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын жиып бастыруда ересен еңбек еткен Әбубәкір Диваев есімі де біз үшін аса қымбатты... Мұндай тақырыптарға қаламгерлеріміз ертелі-кеш бір бұрылатынына сенеміз.

“Жұлдыз көпір” романында халық жағдайын жақсы түсінетін адал большевиктермен қатар коммунистік мұратты сөз жүзінде ғана сылдыратып айтатын, бірақ барлық іс-тәсілі патшалық кездегі әкімдерден айнамайтын жалған “жетекшілер” кескіні де көрсетілген. Тарихи документтік деректерге нық сүйене отырып, Ш.Мұртазаев мұндай жасырын жаулардың қастандықтарын өз қалпында жария ете алған. Бұл жағынан да шығармада жана қадам жасалған. Елдің ашаршылыққа ұшыраған себебін білуге зәредей ниеті жоқ, бай да, кедей де, анық жауларды да, адасқандарды да, басмашыларды да, бейбіт жұртшылықты да бірдей санап, бәрін дұшпан көрген белсенділердің қылықтары жан шошындырады. Мәселен, Ферғана жағында басмашылармен соғысып жүрген кейбір қызыл әскер отрядтарының командирлері мынандай “жарлық” таратқан: “Наманганның мұсылман халқына бұйырамын: араларында жасырынып жүрген қарақшыларды дереу ұстап беріндер. Ескертемін: егер осы бұйрық жарияланғаннан 24 сағат ішінде атыс

тоқтатылмаса, қаракшыларды ұстап бермесендер, түп-түгел жойыласындар” (175-бет). Міне, езілген елдерге шын қамқоршылармен қатар осындай “жарылқаушы” қаныпезерлер де жаңа өмірді орнатушылар “санатында” жүргенін қырағы қаламгер тасада қалдырмай, олардың сұрапыл топастығын, сансыз сойқанын таңбалайды. Советтік дәуірдің алғашқы кезеңінде көрініс берген әлгі “бұйрықтың” патша заманында “Туркестанские ведомости” газетінде басылған сөздерден айырмасы жоқ есебі. Ол сөздердің сұрқы төмендегіше болатын. “Киргиздардың жерін тартып алуға ұялып-қызарудың керегі жоқ. Өйткені бұл жер үшін орыс қаны төгілген. Ал көшпелі киргиздарға келетін болсақ, олар, ерте ме, кеш пе, Лена өзенінің сағасында бір кезде өмір сүрген вогулдардың кебін киеді... Мұнда тағы бір жағдай – тарихтың аяусыз қатал заңы бар: өмірге бейім, мәдениетті, дарынды нәсілмен жанасқанда мешеу жабайы халық не сол өміршен, мәдениетті нәсілге сіңісіп кетеді, не жер бетінен жойылып кетеді” (185-186 беттер). Ең өкінішті бір жері сол – Түркістан республикасының басшылығында жүрген Кушекин, Успенскийлер бұрынғы отаршылдарды сөз жүзінде мансұқтаған болғанымен, соларға іш тартатынын жасыра алмайды. Олар патша генералдары Черняевтің, Скобелевтің атын өшіріп, бұрынғы жергілікті атаулардың қалпына келтірілуіне қарсылық білдіреді. Ташкент қаласындағы генерал-губернатор Кауфман ескерткішін құлатуға ырық бермей жүреді...

Ш.Мұртазаевтың жаңа романы құрылысы шымыр, сюжеттік арқауы берік, Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанда революцияның алғашқы жылдарында өткен оқиғалардың қайшылықтарына, күрестің күрделі сырларына қанықтыратын, сол шақтағы әлеуметтік аренаға шыққан халық перзенттерінің жаңа советтік түзімді орнықтыру үшін жүргізген азаматтық әрекеттерінің мәнін түсіндіретін, ертеде езіліп келген Түркістан халықтарының Ленин партиясының даналық саясаты арқасында әлеуметтік, ұлттық теңсіздіктен құтылу

бағытындағы аңсарларының жүзеге қалай асқанын әйгілейтін документтік негіздерге құрылған. Сондықтан да нақтылы танытқыштық деректері мол құбылыстардың сыртқы бетіне ғана емес, астарларына да көз жүгіртуіне көмектесетін шығарма. “Жұлдыз көпір” бұдан бұрынғы “Қызыл жебе” дилогиясымен қосыла келгенде революция қарсаңы мен совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстан, Орта Азия өмірінің көптеген қажетті шындығын көркем шежірелеген кең тынысты, тарихи-революциялық романшылық дәстүрін дамыта түскен туынды болып табылады.

Трилогияның тілдік кестесі де олқы түспейді. Жазушы әдеби тілімізді жақсы меңгергендігін, ізденгіштігін байқатады. Баяндау мен суреттеудің аралас келіп отыруы шығарманың көркемдік жарасымдылығын белгілейді. Роман тілі жөнінде бір ғана мәселені ескерткіміз келеді. Ш.Мұртазаев қазақ тілінің ішкі байлығын, икемін пайдаланып, жаңа тіркестер, сөйлемдік соны құрылымдар қалыптастыруға ұмтылады. Тіліміздің табиғи әуені, заңдылығы сақталған жерде мұндай жаңалықтар орынды сезіледі. Бірақ сөйлеу, баяндау мәнерін қалай да жаңаландыруға тырысу, сөз жоқ жасандылыққа апармақ. Автор сөйлем аяғындағы етістікті қайталай бермей, өзінше тіркестік модельдер сіңірмек болады. Мысал келтірейік: “Рысқұлдың жолбарыс туып, оның інісі Молдабектің барақ болғаны **құсalandырар**. Енді осыдан Рысқұл зәуіде қайта қалса, бұл сорлы не бетін айтады деп байы үшін де қайғымен **қан жұтар**” (70-бет). Осы екі сөйлемдегі “құсalandырар”, “қан жұтар” “құсalandырады”, “қан жұтадының” орнына алынғаны көрініп тұр. Бұл сөйлемдер контексте жатық шығып тұрған жоқ. Мұндай бірен-саран мысалдың өзіне мән беріп отырған себебіміз сөйлемдік жүйелерді өзгеріске түсіру өте сақтықты керек ететіндігінен. Әлгі айтқандай тіркестерді Ш.Мұртазаев бұдан бұрын “Қара маржан” романында да келтіргенін байқаған едік. Бірақ ол тәжірибесіне ешкім ашық сын айтпаған секілді. Енді ол пікірді біз айтуды қажет санадық. Біздің кейбір

қаламгерлеріміздің тым еліктегіш мінезін есте тұтсақ, сәтсіз жаңалықтың өзі өріс алып кету қаупі бар. Сол үшін ғана бұған кідіріп отырмыз. Бір кезде бір автордың “ал ендеше” деп жазып жіберген “сосын” деген жып-жылмағай сөзі (“сонан соңның” орнына алған) қазір әдеби шығармаларда арам шөптей қаптап жүр ғой...

1984

КӨП ҚЫРЛЫ СУРЕТКЕР

Абай өмірі мен шығармаларының білгірі М.Әуезов кемеңгер ақынымыздың рухани қалыптасып, жетілуіне үш бұлақтан – қазақ, шығыс, батыс (орыс) мәдениетінен нәрленуі таудай тірек болғанын атап көрсеткен. Салдарлы салыстырудан туған бұл тұжырым Абайдың суреткерлігін, сонылығын, таусылмас тереңдігін түсінуге кілт бола алады... Абайға қатысты айтылған осы қағиданы Мұхтар Әуезовтің өзіне де толық мәнінде қолдану ләзім. Мұндай тұжырымды белгілі дәрежеде, совет дәуірінде өмір кешкен басқа да көркемсөз шеберлеріне жанасты еске түсіруімізге толық негіз бар...

Бүгінде жасы 75-ке келген, шығармашылық өмірі жарты ғасырдан асып түсетін аса көрнекті ақын, сыншы-ғалым, драмашы, аудармашы, прозашы Әбділдә Тәжібаевтің өнер сабақтарын сөз еткенде, М.Әуезов көрсеткен үш рухани бұлақ ойымызға оралуы кездейсоқ емес. Өйткені ақынның өмірбаяндық “Есімдегілер”, “Естеліктер” атты құнды еңбектерінде, өзге авторлардың зерттеулерінде осы мәселе анық көрсетіліп отырады.

Ауыз әдебиетінің өшпес үлгісі ақын шығармаларына алғашқы әрі негізгі мектеп болғаны көп дәлелдеп жатуды қажет етпейді. Ә.Тәжібаев туындыларындағы ең жанды, ең мәнді көркемдік кестелер мен айшықтар халықтың өлең-жыр дәстүрін дамыту жолымен дүниеге келгені анық. Автордың халық ақындары Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Иса, Кенен,

Нартайлар жайындағы зерттеулері мен мақалалары – қазақтың халықтық поэзиясы құдіретіне табыну мен ардақтаудың жарқын куәлігі. Ал аңыз, ертегі оқиғалары негізіне құрылған (“Абыл”, “Мерген”, “Толағай”, “Акку”, т.б.) толғаулар мен драмалық дастандар ақынның өткен өмір шындығын өз бояуымен бере алғанына, халықтық сарындарға көңілі сергектігіне дәлел.

Шығыс шайырларының сан ғасырларда ұмытылмаған, көркі солмаған дәстүріне сүйену “ескілік” болып елестемей, ақын өлеңдеріне тосын, әсем ажар қосатынын көреміз. Тіпті, бергінде 1976 жылы жазылған “Жаңа өрімдер” деп аталған өлең дестесінен де шығыс ақындарының сағыныштай дәстүрлі сарынын сеземіз.

Қолына қалам алғаннан бері Әбекен уақыттың алға тартқан ең ділгір тақырыптарына елгезек үн қатып дағдыланған, дәл осындай болу азаматтық борышым деп түсінген. Мұны ақынның тұңғыш өлеңдерінен-ақ бірден байқаймыз. Оның бірнеше шығармасы 1928 жылы байлардың мал-мүлкін конфискелеу науқанына арналған (“Айдалған бай”, “Жалшылар, міне, жеңді енді”, “Сорлайды екенбіз”). Сол өлеңдерден мезгілдің тыныс ырғағы, санасы айқын танылады. 1929 жылы жазылған:

Толғауым дөңгелекпен жарысады,
Ырғағым еңбекпен ән салысады.
Сезім-оқ, тілім-мылтық – күзетемін,
Жауменен сайысады, шабысады, –

деген жолдар оның бұдан былайғы жаратындыларының идеялық-көркемдік бағдарламасы секілді. Осы дәстүр оның бүкіл творчестволық тағдырына қуатты ағынның бірі болып қалыптасады. Ол отызыншы жылдарда елді индустрияландыру, колхоз құрылысын нығайту, халықаралық империализм мен фашизмді әшкерелеу бағытында шығармалар жариялайды. Ұлы Отан соғысы кезіндегі туындыларында елді ерлікке, жауға деген өшпенділікке шақырады. Осылайша советтік еліміздің, Қазақстанның

өміріндегі ірі істер мен жаңалықтар әрдайым ақын назарында болады.

Еңбек, жарыс, күрес стихиясын публицистикалық екпінмен жырлайтын ақын поэзиясында екінші бір әсем өрнек лирикалық сырлы шығармалар да қатарласа көрініс беріп отырады; әлеуметтік мәселелер мен жеке бастың көңіл-күйін шерту ақынның бүкіл творчествосында қос өрімдей жараса жалғасады. Сүйіспеншілік өлеңдері отызыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық деңгейге көтеріледі, автордың ғана емес, сол кездегі қазақ поэзиясына да тың нақыш қосады. М.Әуезовтің осы тұстағы Ә.Тәжібаев поэзиясын: **“Қазақтың социалистік поэзиясындағы әсерлі, сапалы көркем бір ағын”** деп бағалауы да **“Сырдария”, “Құшағыма кірді күнім”, “Меруерт моншақ түземіз”, “Сүйгенім сен”, “Толқын жел”** секілді жаңа үлгідегі өлеңдерге байланысты айтылған.

Уақыт озған сайын ақынның тақырыптық ауқымы да, ой-өрісі де күрделілене түседі. Бұрынғы екпінді, серпінді, шалқыма өлеңдер нақтылы, пікірлі, ғибратты шығармаларға, сезім толқындарын суреттейтін нәзік сыршылдық философиялық тереңділікке, тұжырымдылыққа, сөз үнемділігіне ұласады... Атап айтқанда, елуінші жылдардың орта тұстарында ақынның тынысы кеңігендей, құлашы жазылғандай жаңа шабысқа басады. Бұл кезде ол өлең мәдениеті, парасаты, талғамдық пен тұтастық жағынан қазақ поэзиясының көш бастаушысы сипатында дара оқшауланып шығады. Содан бері ол поэзиямыздың биік туын абыроймен көтеріп келеді.

Бұл тұста да Әбекен нағыз замана сазын дәл таба білген. Ендігі жерде дәуір мұратына сай келетін, коммунистік принциптерге берілген, ісіміздің әділдігіне сенетін, жоғары саналы адамдар тәрбиелеу уәзипасы алдыңғы кезекке шыққан. Ақынның сөз болып отырған тұстағы **“Аралдар”, “Кеше мен бүгін”, “Жартас”, “Көне қонырау”** секілді кітаптары қазақ өлеңінің жаңа жетістігі болды: бұларда замандастардың

санасын, жанын, рухын сипаттайтын, жақсыны үлгі тұтып, жаманшылықты таңбалайтын өткір өлеңдер мол... Ақын сөз бен ісі бір жерден шығатын, ел мүддесін бәрінен жоғары қоя білетін адал еңбек адамдарын, коммунистік қоғам құрылысшыларын мадақ етеді; қоғамның іскері емес, арамтамақ жемқоры, аздырушысы, зиянкесі болып жүргендердің жексұрын мінездерін таңбалайды. Бұл кездегі ақынның лирикалық геройы – кешегіні де, бүгінгіні де, ертеңгіні де қатар салыстыра ойлауға, өткеннің өкінішінен сақтандырып, жақсылығын үлгі етіп көрсетуге қабілетті, бірдің емес, миллионның қамын ойларлық, ұнамды құбылыстарға қуанып, сұмдықтарды өлтіре сынай алатын, кең толғайтын парасат адамы.

Замана мүддесін бірінші кезекке қойып отырушылық – қаламгердің барлық жанрадағы шығармаларының да үзілмес желісі. Мәселен ол **“Портреттер”** деген поэмасында революциялық дәстүрлердің берік екендігін сөз етсе, **“Ақын”** атты дастанында өнер атаулының асыл мұраты – халыққа қызмет ету деп насихаттайды, **“Майра”, “Суретші Қастеев”, “Күләш”, “Мархумада”** адамшылық, парыз, отаншылық мәселелерін, өнер мұратын жырлайды. Қысқасы, суреткер фольклорлық фабулаларды да, аңыз-ертегілерді де, замананың пындығын да дәуір мен қаһарман тағдырын жырлауға жұмсайды, адам бойындағы өрлікті, қайсарлықты, мәрттікті, жан сұлулығын үлгі етіп таратады. Бұларда өмір ақиқаты бір жақты алынбай, толық қалпында көрініп отырады.

Өмір жолы күреске, қайшылыққа, кездейсоқтыққа толы екендігі, адам міндеті сондай қиындықтарды жеңе білуде екені салдарлы лебіз болып естіледі. **“Ағалар туралы”** деген поэмасында халқымыздың адал перзенттері Мұхтар Әуезов пен Қаныш Сәтбаевтың өмір жолдары бүкіл ел тағдырымен бірлестікте алынған. Мұнда жеке қаһарман өмірін талдау дәуірдің алуан-алуан ірі істерімен байланыстырылады. Ақын адамдарды жақсы мінездерге, игі ұмтылыстарға үндейді, күншілдік, қараулық, ұсақтық дертінен айығуға шақырады.

Қызығып қара, қызғанбай қара, сұқтанба,
Не пайда саған сұқтанып оны жыққанда.
Болмасаң, өзім бола алмадым деп жата бер,
Біреуді соғып, біреуді жығып шықпа алға.

Сонымен Ә.Тәжібаевтің көркемдік әлемінен бір жағынан замана шежіресін танысақ, екінші жағынан лирикалық қаһарманның қалыптасу, өсу, кемелдену процесін көреміз. Ақын шығармаларының елеулі бір бөлегі болып табылатын мысқыл, юмор өлеңдердің де кездесетіні өмірдегі кем-кетікті, адамдар арасында кездесіп қалатын қызғаншақтық, әділетсіздік, пайдакүнемдік кеселін ұнамды мұрат тұрғысынан сынап, қоғам ауасының тазаруына болысу болып табылады. Мұның бәрі Әбекенді шын мағынасындағы замана жыршысы дегізеді.

Ә.Тәжібаев – көп жанрда жазатын кең құлашты, дарын қуаты кемел корифей суреткеріміз. Ол – поэзияда ақындар ағасы, қазақ өлеңінің хас шебері болса, драматургияда да өзіндік қолтанбасы бар автор. Ал сыншылық, зерттеушілік саласында Әбекен жасаған еңбектер өз алдына бір төбе. Оны қазақ совет поэзиясының және драматургиясының зор сыншысы, талдаушысы деп атасақ әбден орынды. Ол аударма тарапында да бір кісідей атсалысқан. Соңғы жылдарда автор прозашы сипатында да қалам тербеп, қызғылықты кітаптар жариялады. Бұл жанрлардың барлық тарауында емес, біреуінде ғана жаратқан еңбектерінің өзі бір сыбағаға аздық етпес еді.

Әбекеннің бірнеше жанрдағы еңбектерінің тақырыбы мен оқиғасы, қаһармандар қатары басқа-басқа. Бірақ солардың арасында табиғи ішкі байланыс бар. Оның бәрі автордың өмір шындығын түрлі деңгейде, әрқилы көркемдік үлгіде көрсету ниетінен туған. Суреткердің әр саладағы туындылары қосылып келгенде оркестр үніндей күрделі үйлесім шығады. Әр үнді, ырғақты, сазды “аспаптардың” басын қосып, белгілі бір көркемдік әлем жасайтын дирижер де – автордың өзі.

Әбекен сын, зерттеу еңбектерінде өзгелер қаламынан туған шығармаларды ғалым көзімен объективтік таразысына салып қарайды. Көркемдік шындық пен ғылыми шындықты салыстырады. Кейде лирикасында өмірдегі қайсыбір құбылыстарды көріп торыққандай, ызаланғандай болатын автор эпикалық немесе драмалық шығармаларында әлгіндей қырсықтардың атын атап, түсін түстеп, терең тамырын ашып көрсетеді... Әбекеннің үлкен жанрдағы туындылары өз алдына жеке-жеке арнайы зерттелуге лайық. Ондай шығармаларында автор қазақ әдебиетіне қаншама тың адам характерлерін әкелгенін талдау – күрделі тексерулердің сыбағасы. Демек, Ә.Тәжібаев творчествосын тұтас алып қарағанда, ол тұрғызған көркем күмбездің аумағы мен ажары, сәулеті мен бояулары жан-жақты танылмақ. Оның бәрінен автордың қоғамға және әлемге айтатын қуатты монологу, жан сыры естілмек.

Дегенмен, қанша жанрда елеулі еңбектер жаратса да, қуатты қыры ақындығы болып есептелсе керек. Егер оның көп үнді, алуан нақышты шығармаларын оркестрге теңесек, сондағы ең басым саз, ерекше ырғақ ақындық өнер болар еді. Зерттеушілер Әбекеннің драматургиялық туындыларының әсем ерекшелігінің бірі – төгілген ақындық тілі деп таныған. Сын-зерттеу еңбектерін оқысақ та, олардың ақындық шабытпен жазылғанын байқаған болар едік. Осылайша түрлі жанрдағы шығармалар бірін-бірі көркейтіп, сұлуландырып, сәулесін түсіріп, қасиетін жарқыратып, ашып отырады.

Әрбір суреткердің шығармашылық тағдыры түрлі-түрлі. Творчестволық өмірін жарқ етіп бастап, тез сарқылып, жалп етіп өшіп қалатын дарындар да, өмірінің белгілі кезеңінде ғана барлық қабілет-қуатын ашатындар да кездесе береді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда Ә.Тәжібаевтің жазушылық сапары үдемелі хас жүйріктің шабысына ұқсайды. Ол – қолына қалам алып, халқыма қызмет етем деп алдына саналы мақсат қойғалы бері оқып-үйренуден, ізденуден, өнерін ұштай беруден жалықпаған, бәйге жарысының барлық айналымында қайратты қалпынан танбаған

дүлдүл. Осыншама кийин творчестволык жолдың ылдый мен өріне, ыстыгы мен суыгына төзү, кажырлы калпын сактау – эпикалык деңгейдегі ерлерге ғана тән сипат. Оны орта жолда болдыртпай, асудан асуға, белден белге жеткізген құдырет неде десек, баска себептерін іздемей-ақ, өмірді сүйетіндік, Отанға, халқына, партияға еңбек етуді парызым деп білгендік, ана тілінің таусылмас сырына ғашықтық, өнер мұратына адалдык, рухани өрлік дер едік...

Өрине, Әбекеңнің творчестволык сапары теп-тегіс, ылғи сәттілікпен өрлеудің жолы болған десек, шындыққа киянат келмек. Өнердің ермек немесе мансап, атақ, күнкөру амалы демей, халыққа қалтқысыз қызмет етудің майданы деп сенген суреткер сол өзі таныған шындықтар мен заңдылықтарды дәлелдеу, шығармаларын жат-жаладан, надарлар мен жалақор күншілдердің ғайбатынан қорғау жолында да күрескер болды.

Өзінің өміршең, өршіл, өжет шығармаларымен халқымыздың көркемдік дамуына көрнекті үлес қосқан аса ірі суреткердің қатарымызда жүруі – біз үшін үлкен қуаныш.

1984

ЭПОСТЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ

Эпостың тарихқа қатысы жөніндегі ең соңғы зерттеудің бірі – А.А.Петросяның “История народа и его эпос” (М.1982) деген монографиясы. Автор эпостануда бұл тарапта түрлі түсінбеушіліктер мен жаңсақтықтар орын тепкеніне кеңінен тоқталады. Мәселен, қыркыншы-елуінші жылдарда қалмақтың “Жәңгір”, буряттың “Тэсэр” эпостарындағы бас қаһарманның тұлғасы Шыңғысхан деп қате түсінудің орын алғанын еске салады. Мәселен, Лев Пеньковский қырғыз эпосы “Манас” туралы айта келіп: “Халық жыршылары Манас образына атақты қолбасшылар Атилланың, Шыңғысханның, Темірдің сипаттарын қосқан” (“Манас”, “Известия”, 17.05.1938), – деп жазыпты.

Эпос қаһармандарын бұлай бағалау орыс фольклористикасында ескірген “тарихи мектеп” конвенциясынан келе жатқан құбылыс. (В.Ф.Миллер. Очерки русской народной словесности. т.1, М. 1897; т.2, М.1910; т.3, 1924).

Ал Б.А.Рыбаков әрбір былинаның шыққан жылына дейін анықтауға, белгілі, нақтылы оқиғалардың жаңғырығы деп қарауға болатынын тұжырымдайды. Мұның өзі эпостағы тарихи шындық пен қиялдың ара-қатынасын түсінуде “тарихи мектеп” қисындары әлі де орын теуіп отырғандығын көрсетеді. Бірақ мұндай тұжырымның жақтаушылары барған сайын азайып келе жатқандығы да белгілі.

А.А.Петросян “тарихи мектеп” жөніндегі талдауын былай тұжырымдайды: “...Тарихи мектептің” өкілдері эпос пен тарихтың ішкі механизмдерін талдауға жеткілікті мән бермей, көп ретте тарих пен көркем ескерткіштер сюжеті арасынан тікелей фактографиялық байланыстар іздеуге ден қойды. Сөйтіп көркем ескерткіш пен шежірені бір-бірінен бөлектеп тұрған идеялық-философиялық меже ескерілмей келді. Факті мен жинақтаудың өзіндік белгілері ұмытылды, оқиғалар мен тарихқа халықтық көзқарас пен көркемдік бейнелеудің мәні көбінесе шежіредегіден басқалау болатыны мойындалмады” (21-бет). Бұл автор эпостың тарихилық дәрежесі туралы тұтас, соны концепция ұсынып, дәлелдеген Б.Я.Пропп пен Б.Н.Путилов пікірлерін толық қосап, дамыта түскен.

Б.Я.Пропп өзінің “Русский героический эпос” (М.1958) деген еңбегінде: “Халық поэзиясы фактографиялық хроникадан басқа, мұндағы мәселенің мәні жекелеген оқиғалардың емес, жалпы мемлекеттік, халықтық мақсаттың көрінуінде жатыр. Эпостың тарихи нақтылығына, тіпті мөлдіреп тұрған дәлдігіне қарамастан одан жекелеген тарихи оқиғалар мен тарихи адамдар бейнесін іздеу бекер” (287-бет) дейді. Тағы бірде ғалым бұл ойын күрделілендіре түседі. “Біз үшін есімдер мен фактілер ғана тарихи емес, көркемдік қиялдың өзі де тарихи”.

Эпос пен тарихтың ара-қатынасы туралы Б.Н.Путилов өз пікірін мейлінше ашық және тегеурінді айтады: “Эпосқа жекелеген фактылар еніп, онда қайсыбір тарихи есімдер мен атаулар орын тебуі мүмкін. Бірақ олар эпосқа ене отырып, оның эстетикасына және тарихи принципіне толық бағынады, өзінің нақтылы тарихи келбетін жоғалтады. Бұл мағынада алып қарағанда эпос ешқандай белгілі бір оқиғаның елесін бермейді және оның қаһармандары ешқандай тарихи прототиптен бастау алмайды” (“Русский историко-песенный фольклор” XIII-XVI веков, 1960, 25-26-беттер).

Бұл келтірілген пікірлер эпостың тарихилық дәрежесі туралы ғылымда орын теуіп келген түрлі көзқарасты білдіреді. Кейінгі кездегі еңбектерде бұл тарапта кейбір соны ізденістер бой көрсетеді. Соның бірі С.Н.Азбелевтің “Историзм былин и специфика фольклора” (Л., “Наука”, 1982) деген кітабы. Бұл автор ілгерідегі бір-біріне қайшы тұжырымдарға аралық пікір айтуға ниеттенеді: “Былинаның тарихилығын зерттеу объектісін тарихтың өзімен де, фольклорлық творчестволық процестің басты ерекшеліктерімен де жеткілікті түрде салыстырып анықтауға болады” (17-бет).

Әрине, мұндай шарт ғылым алдына бұрыннан да қойылып келе жатқаны мәлім. С.Н.Азбелев эпостың тарихилық дәрежесін анықтау үшін, фольклордың басқа да жанрларының заңдылығын есепке алу үшін қажет дейді, эпос “ұмытқан” кейбір нақтылы оқиғалық желілер, өзге жанр мәліметтерінде “қуәлануы” мүмкін екендіктерін ескертеді.

Сонымен біз эпостың тарихилық мәселесіне түрлі көзқарастар бар екендігін көрдік. Оның біріншісі – жырдың оқиғалары мен қаһармандарын қалай да белгілі тарихи істер мен адамдардың көшірмесі, хроникасы секілдендіріп түсіндірсе, екіншісі – эпостың көркемдік жинақтаушылық сипатын алғы кезекке қояды, жырда тарихи нақтылы құбылыстар, адамдар туралы бағасы беріледі, оқиғалардың өзі де, ізі де емес, рухы көрсетіледі деп есептейді. Үшіншілер – әрбір жанрдың тарихилық дәрежесі түрліше болады, аңызда,

тарихи өлеңде нақтылы шындық елесі көбірек сақталады, эпоста ол шындық жыр поэтикасының заңдылығына бағынады, бірақ бұл жанрлар элементі кейде аралас келуі мүмкін, сол үшін мұндай жағдайда нақтылы тарихилық молырақ сезіледі дегенге саяды. Әрине, бұл көзқарастардың да әрқайсысында ой саларлық жерлері бар. Бірақ біз негізгі шарттылықты есте тұтуымыз ләзім. Ол – эпостың тарих оқулығы, хронологиясы, қайталамасы емес, көркемсөз туындысы, айрықша сана екендігі...

Бұл ереже сөз жүзінде мойындалғанымен, нақтылы жырды талдауға келгенде қиындық туа береді. Әсіресе, тарихта өмір кешкен қайраткерлер мен эпос қаһармандарының аты, кейде қайсыбір оқиғалық ситуациялар ұқсас келген тұста талдап отырғанымыз фольклор екенін ұмытып қалғандай боламыз. Қазақ арасында ертеде кең тараған “Шора батыр”, “Едіге батыр”, “Ер Сайын”, “Қарасай-Қазы” тәрізді жырлардың көптен бері жарық көрмей келу себебі де бұл эпикалық шығармалардың көркемдік табиғатын, жинақтаушылық сипатын ескермей, олардың қалайда бір тарихта болған істердің ғана растамасын іздегендіктен. Өзге көп мысалды айтпағанда, елуінші жылдардың бас кезінде Қазақ ССР Ғылым академиясында эпос туралы болып өткен пікір алысуларды еске түсірсек те, фольклор табиғатымен есептесудің жалаң социологиялық талдаудың небір сорақы түріне куә боламыз. Эпос кейіпкерлері бай балалары болғаны үшін ғана “жат” саналып, ғажайып көркемдікке толы талай халық туындылары шетқақпай болғаны да белгілі.

Осыған ұқсас жаңсақ үкімдер мен асығыс шешімдер ол кезде тек Қазақстанда ғана емес, басқа республикаларда да орын алған. Бір жақсы жері, кейінгі кезде әлгіндей асыра сілтеу азайып, фольклорлық құбылыстарды байыпты, жанр ерекшелігін есепке ала отырып зерттеу дағдысы қалыптасты, ағат айыптаудың нысанасы болған “Манас”, “Алпамыс”, “Жәңгір”, “Гәсэр” әділ бағаланып, өшпес рухани мұра қатарынан өз орнын алды. Қазақ фольклоршылары да күрделі

жаңа ізденістер жасап келеді, эпикалық та, өзге де ескерткіштер том-том болып, көп тиражбен басылды.

Дегенмен, бұл тараптағы іс толығымен атқарылып болды деп жайбарақаттыққа салыну әлі ерте. Басқа көп проблеманы өз алдына қойғанда, эпосымыздың көлемді де көркем бір тобы талайдан бері жарық көрмей, зерттелмей жатқанын жасыруға болмайды. Ендігі жерде бұл проблеманы күн тәртібіне қоятын уақыт келгендей.

Алдымен осы жырлардың кейбіреулерін сөз еткен, тексерген еңбектерге келейік. Соңғы ширек ғасырда жалпы түркі тілдес, соның ішінде қазақ эпосы бойынша жазылған еңбектердің бірегейі – академик В.М.Жирмунскийдің “Тюркский героический эпос” (1974) деген монографиясы. Мұнда “Манас”, “Алпамыс”, “Қорқыт кітабы” және “Едіге” туралы аңыздар жайында зерттеулер бар. Біз осылардың ішінде Едіге жөніндегі тарауға ғана қысқаша кідіреміз. Ғалымның ноғайлы батырлары туралы эпикалық жырларды тарихи деректермен салыстырған зерттеуі де осыған жалғас берілген. В.М.Жирмунский еңбегі әр қырынан да қымбатты. Біріншіден – бұл ғылым үшін жабық тақырып жоқ дейтін әліппе шындықты іс жүзінде көрсетудің үлгісі; екіншіден – сөз болып отырған еңбек тек қана фактілерге, объективтік шындыққа сүйеніп, байсалды талдау, адал қорытынды жасаудың мысалы. Ғалым алдын ала белгіленген межеге фактілерді иіп әкелмейді, тарихи шындық пен эпос шындығын салыстырып, өте қызғылықты пікірлер айтады. Тағы да бір тамаша жері – В.М.Жирмунский тек Едіге тарихы мен оның эпостағы бейнесіне ғана емес, күллі Ноғай ордасының тарихына кең шолу жасаған зерттеуінде “мен бәрін анықтап шықтым” деп мәлімдейді; тек өз байқаулары мен тұжырымдарын алға тартады. Белгілі бір жырдың тұлғасын танып, қасиетін ашу үшін оны талдауға, сөз етуге мүмкіндік керек. Талдау орнына үкім шығару – ғылыми объективтік, парасаттылық дегеннен бейхабарлық белгісі болмақ.

В.М.Жирмунский еңбегі орыс совет фольклортану ғылымының биік деңгейін көрсететін өнегенің бірі.

Академик ғалым “Едіге” жыры түркі тілдес халықтарға кең танымал екенін, географиялық жағынан алғанда да бір шеті Ертістен, екінші жағы сонау Қырымға дейінгі аралықта айтылып келгенін, кейде аңыз, кейде жыр түрінде мұның отыздан артық нұсқасы мәлім екенін (354-бет) ескертеді; жырды жинаушылар мен жариялаушы, зерттеушілерді көрсетеді. Бұдан кейін жырдың, аңыздың негізгі оқиғалық құрамы сөз болып, олардың генезистік-стадиялық, типологиялық қатары сипатталады; ғалым соншама көп варианттың түп негізі қайсы дегенге көңіл бөледі; Едіге туралы аңыз-әңгімелерге, жырдың мазмұнына тоқталады; эпостың Ш.Уәлиханов қолынан өткен қыпшақ Жұмағұл ақыннан жазып алынған П.М.Мелиоранский жариялаған нұсқасын ең сенімді, классикалық нұсқа (353-бет) деп бағалайды. “Едігенің” барлық нұсқасын салыстыра келіп, ғалым оның қай-қайсысында да тарихи аңыздың қаңқасы сақталғанын атап өтеді (Едігенің ғажайып тууы, оның Тоқтамыс хан қызметінде болуы, одан зәбір көріп Сәтемір ханға қашуы, қазақтықта жүріп Қағардин алыппен, Сәтемірдің қызымен кездесуі, көп жыл өткен соң ұлы Нуриддинмен бірге қайта келіп Тоқтамыстан өш алуы, өз ұлымен араздасуы, Тоқтамыстың баласы Қадірбердінің Едігені және Нуриддинді жеңуі).

“Едіге” жырына негіз болған тарихи заман сипаттамасын жасау үшін автор жазба деректерді көп қамтыған. Тұранның әмірі Ақсақ Темірдің жәрдемімен Тоқтамыстың Алтын Орда тағына отыруы, бірақ көп ұзамай бұл достық үзіліп, аралары шиеленіскені, 1389, 1391, 1395 жылдарда әмір Темір Тоқтамыс әскерін үш рет қирата жеңгені, бұл оқиғалардың ортасында Едігенің жүргені, Тоқтамыстың түбіне жеткеннен кейін Алтын Орданы Едіге билегені секілді алуан оқиғаны ғалым тарихи хронология ізімен тізеді.

В.М.Жирмунскийдің пайымдауынша, эпикалық аңыздауда Едіге батыр бейнесі бірте-бірте әсіреленіп, толығы берген. Әсіресе, аңыз Едігенің өз ақыл, қабілетінің арқасында қатарынан озып, “қарадан хан болған” қасиетін баса көрсетеді. Оның бала кезінен-ақ түрлі дауларды шешіп, әділ төрелік беріп, ханның көзіне түсуі эпикалық дәстүр ауқымында жасалған. Бұл аңыздар эпосқа кейінірек қосылған деп есептелінеді (көрсетілген кітап, 379-бет). Мұның бәрі халық арасынан шыққан ақылгөй, даналар тұлғасын жарату заңдылығына сәйкес қоспалар болып көрінеді (“Ел қамын жеген Едіге”). Кейбір варианттарда қаһарманның жас кезіндегі аты Қойшыбай болып келеді (380-бет). Едігенің ғажайып тууы да, ескі тотемдік түсініктермен сабақтас.

Едігенің кезбе өмір кешіп жүрген “қазақтық” шағында Сәтемірдің қызын ұрлаған алыппен кездесуі өзінің түбірі жағынан көне сарын болып табылады (384-бет). Бір ұйықтаса мол ұйықтайтын ертегі алыптарының осындай сәтін андып жүріп қана жеңуге болатын. Жырдағы ақылгөй қарт Сыпыра жырау бейнесін В.М.Жирмунский оғыз эпосындағы Қорқытқа ұқсас деп қарайды (385-бет).

Жыр мен оның тарихи түбірлерін салыстыра келіп, В.М.Жирмунский эпостың даму процесін былайша сипаттайды: “Таким образом развития эпического предания шло в направлении все большего ослабления его исторических элементов, потерявших опору в общественной деятельности и исчезнувших из народной памяти вместе с породившими их историческими событиями и отношениями времен Золотой Орды и Тимура” (386-бет).

“Едіге батыр” жыры туралы аса беделді ғалымның парасатты толғамдарының қысқаша желісінен бір мәмілеге көзіміз анық жеткендей. Ол – жырдың жалпы оқиғалық сарынында тарихи қайраткерлер: Тоқтамыс хан мен Едігенің арасындағы тақ, билік үшін талас, күрестердің ізі сезілетіндігі. Сонымен қатар бұл жырдан тарихи оқиғалардың, шежірелік шындықтың тікелей қайталамасы да көрінбейді. Эпостың

тарихи аңыз айтылатын тұсында ғана “өмірде болғанның” әңгімесі естіледі. Бірақ ақын, жыршылар сол мәселені негізгі желі етіп ала отырып, біраз оқиғаны қиялдан қосқаны да көміл. Міне, жырға эпикалық ауқымдылық, жинақтаушылық нышан дарытып тұрған басым ерекшелік те осы жағында. Сол үшін “Едіге батырды” кейбір тұстарда тарихи істер елесі де сезілетін әрі эпикалық сана, поэтика шарттарына да лайық жаратылған қаһармандық эпос деп қараған жөн болатын тәрізді...

Аса көрнекті, құнды жырдың бірі – “Шора батыр”. Бұл жырға берген түсініктемесінде С.Мұқанов: “Тарихи Шора мен әдебиеттегі Шораның сипатталуында айырма бар. Тарихи Шора Карамзиннің айтуы бойынша, Иван Грозный жағына шығып, Қазанды Россия алуына тілектес болған. Әдебиетте олай емес, Шора Қазанды қорғап, қайрат көрсеткен” (“Батырлар”, 597-бет), – дейді. Осы анықтамалардың өзі тарих пен эпостың екі бөлек нәрсе екенін аңғартарлық.

“Шора батырдың” идеясы сара, көркемдігі биік түрлі варианттары бар. Олардың кейбіреуі қарасөз түрінде келеді. Сол нұсқасының қысқаша түрі төмендегідей. ...Қазанды жайлаған перзентсіз Нәрікбай “қу бас” деген сөзге шыдамай көшіп кетеді. Бірақ бұлар келген Қара хан (шын билеушісі Әліби) елінде айрықтылардан (ру аты) қысым көреді... Құдайдан бала сұрап, әйелі Құлқаныс екеуі көп әулиелерден өтіп, Баба Түкті Шашты Әзизге келіп түнейді, бұларға әулие аян береді, Құлқаныс арыстан етіне жерік болады. Бала көтеріп, Шораны табады. Шора жедел жеттігеді, айрықтылардан қорлық көрген тама балаларының кегін әпереді. Бір төбелесте Әлібидің баласын өлтіреді. Дегенмен, көп рулы айрықтылар түбінде қысым көрсете ме деп қауіптеніп, Шора Қазандағы елін іздеп таппақ болады. Жолда көп сиқырлы күштерге кездесіп, аман өтеді. Қалмақтармен соғысып жеңеді. Қайта келіп, Әлібилерден қорлық көріп, ғаріп болған ата-анасын қуанышқа бөлейді. Әлібиден қорқып қана

шыдап жүрген ноғайлы Қара ханды қайтадан тағына отырғызады...

Жырдың бұл нұсқасы әдеттегі қаһармандық эпос үлгісінде жасалған. Мұнда патша әскерімен соғысу идеясы атымен жоқ. “Шора батырдың” тарихи негізін іздеп көрсек те, жырдағыдай ситуацияны таба алмаймыз. Мұның өзі эпос болып өткенді құрғақ тізбей, жаңа сапаға көтеретінін көрсетеді. Шора Нәрікұлы деген тарихта аты белгілі адам болғанын бір кезде өзінің зерттеуінде С.Сейфуллин де ескерткен болатын. Мұны басқа түрлі ғалымдар еңбегі де растайды. Мәселен, татар фольклоршысы Ф.Урманчиев “О происхождении и формировании баитов” (“Советская тюркология” журналы, 1983, №5) деген мақаласында татар фольклорында Шора Нәрікұлы туралы өлеңдер бар екенін көрсетеді. Ең қажеттісі сол, автор бәйіттерде орын алған қаһарманның тарихта өмір кешкенін, оның орыс патшасы жағында әрекет еткен адам екенін және Қырым ханын өлтіру үшін әрекет жасағаны үшін 1547 жылы жазаланғанын айтады (21-бет). Бұл өте маңызды факт. Бұдан Шора орыс патшасының дұшпаны емес, жинақтаушысы екенін бір көрсек, екіншісі – Иван Грозный Қазанды алған кезден (1552) біраз жыл бұрын өлгенін білеміз. Әсіресе, Шораның қандай бағыттағы адам екенін білу эпосты “тарихи мектеп” концепциясы бойынша бағалағысы келетіндердің оны орыс халқының жауы деп танитын ең негізгі күдігін жокқа шығарады... Онан соң бұл факті қазақ эпосының кейбір вариантында Шораның Қазан қаласын “кәпірлерден” қорғаушы болып көрсетілуі жыршылардың жанынан қосқан қиял жемісі екенін анықтап береді.

Көп елдің фольклорында Шораның ел азаттығы үшін күрескер болып көрінетіндігі шындық желісіне қайшы еместігін көреміз. Шораның түрлі жыр вариантында қайтпас ер болып сипатталатыны да эпикалық сананың даналығына, халық нағыз қамқоршының еңбегін бағалағанда әсте жаңылмайтындығына айғақ...

Башқұрт фольклорында Шораға (“Сура батыр”, Башқорт халық ижады, эпос, 1982) арналған жырдың қысқа жұрнағы ғана сақталған. Мұнда Шора батырдың Қазанға аттанып бара жатқан бір мезеті ғана елес береді. Ал, “Шора батыр” жырының Ноғайлы вариантының мазмұндық желісін біз бұдан бұрынғы еңбегімізде (“Қазақ фольклорының типологиясы”, “Ғылым”, 1980) сөз еткен едік. Бұл жерде тек жырдың ноғай версиясының бастапқы оқиғалары Қырым жерінде өтетінін, мұнда Шора өздеріне зорлық көрсеткен Әлібиді өлтіруі себепті елінен кетіп, Қазан шаһарына барғаны, сонда бір соғыс үстінде өлгені көрсетілетінін еске салғымыз келеді. Зерттеуші Б.Кебекова “Қырғыз-қазақ фольклорлық байланысы” (Фрунзе, 1982) деген кітабында қырғызда “Шора батырдың” екі нұсқасы бар екенін мәлімдейді. Сонымен біз шолып өткен әртүрлі ұлттық нұсқаның бәрінде де Шора батыр намысшыл ер болып сипатталады, оның есімі бірнеше халықтың фольклорында ұнамды орын алады. Міне, осы фактінің өзі “Шора батыр” жырына тиісті ілтипатпен қарау керектігін аңғартса керек.

Ал “Едіге батыр”, “Шора батыр” жырларының кейбір нақтылы тарихи түбірін азды-көпті аңғара алатын болсақ, “Ер Сайын” жыры бұлардан басқа, халық қиялынан жаралған, екшелген қаһармандық эпостың таза типі. Мұның қаһарманын тарихи белгілі бір қайраткерлер өмірбаянына телу мүлде қисынсыз. Осы реттен алғанда “Ер Сайын” турасында көлденең дау тууы мүмкін емес.

Жырдағы 90 құл Сайын жауға өзі тіленіп барып, сәтсіздікке ұшырады дегендер мәселенің мәнін шешпейді. Түпкі жау – қалмақты шабуға бағытталған әрекетті эпикалық сана қолдайды, сол үшін де жаудан мерттіге құлаған Сайынды қайта “тірілтеді”, Сайын соңынан екі батыр ұл ергізеді, мұратына жеткіздіреді. Бұл – шапқыншылық жыры емес, жауға аттану, ерлік жыры. Қалмақ эпосы “Жәңгірде” де батырлар түбі дұшпанамыз осы-ау деп алыстағы жауларға аттана беретін. Отан қорғау идеясы эпоста мұндай сырттағы

соғыстарды ақтайды. Ал, Сайын прототипін қайсыбір хандардан іздеу ақылға қонбайтын нәрсе.

Бұл кезге дейін жарық көрмей келе жатқан жырдың бірі – “Қарасай-Қази”. Жырдың Мұрат ақын айтқан нұсқасын алып қарасақ, нағыз қаһармандық эпостың үлгісін көреміз. Мұндай адам аттары (Мұса, Орақ, Мамай, т.б.) тарихтан белгілі болғанымен, жырдың құрылысы, пафосы, оқиғасы эпикалық жинақтау дәстүрі бойынша жасалған. Қарасай мен Қазидің жауға шапқан ерліктері классикалық эпос өрнегін танытады. Тек жырдың бастапқы тұсында ғана Ноғайлы ордасы дәуірінің кейбір оқиғалары елес беріп өткендей болады. Эпикалық әсірелеу болғанда ғана емес, болуға тиістіні көрсету дәстүрі “Қарасай-Қазидың” ешбір белгілі тарихи оқиғаға тәуелді болмай, тыңнан жасалған көркемдік ескерткіш екенін байқатады. Қарасайдың өзін сипаттауы да (“Төсегіме төрт кісі, жастығыма бес кісі, қылышыма қырық кісі, найзамның ұшы жүз кісі...”), қалмақтармен сұрапыл соғыс суреттері де, “қабан құлақ кара атқа” тіл бітіп, сөйлесуі де, Қазилардың сансыз жауды жапырып жіберуі де бәрі де эпикалық идеал, әсірелеудің кәміл белгілері... Жыр туған жер, ел намысы үшін күреске үндейді, тәрбиелік мәні зор мұра.

Бұл эпостың идеялық анықтығын, мазмұн байлығын халық ертеден-ақ жоғары бағалаған, мұны жыршылардың көбі жатқа айтып, елдің ерлік рухын тәрбиелеуді көздеп отырған. Бір ерекше атап өтерлігі – “Қарасай-Қазиды” ауыл жыршылары той-тамашада, жиындарда күні бүгінге дейін айтып келеді. Әсіресе, термешілік, жыршылық дәстүрі молырақ дамыған және сол дәстүрі жалғасып келе жатқан Сыр бойы мен Қарақалпақстанда осы жырды орындаушылар сирек емес. Біз бұдан бірнеше жыл бұрын Хожейліде бір тойда болғанымызда жиналған жұртшылықтың өтініші бойынша жергілікті жыршының “Қарасай-Қазиды” асқақ серпінді әуенмен шебер айтқанын тыңдаған едік. Мұның өзі жырдың халық жадынан шықпай келе жатқанын көрсетеді. Мұнда Ноғайлы ордасының бірнеше белгілі адамдарының аты

аталғаны тек сыртқы ұқсастық ғана. Ақын-жыршылар тарихтан мәлім Қарасайды документтік деректерден мүлде басқа эпикалық оқиғаларға араластырып, тың туынды етіп шығарған. Мұндағы Мамайдың да Куликов даласында Дмитрий Донскойға қарсы әскер бастап соғысатын Мамайға генелогиялық жағынан да қатысы жоқ. Жырда Қарасайдың әкесі Орақтың батырлығы мадақ етілсе, бұл – қаһармандық эпос поэтикасына сиымды табиғи көрініс. Жалпы алғанда, “Қарасай-Қазидың” біз сөз етіп отырған нұсқасын жинақтарға қосып, жариялау да, жыршылардың орындауында жазып алу да, грампластинка етіп шығару да қажет. Бұл жыр – жас қауымды отаншылдыққа, намыс пен ерлікке баулитын шығарманың бірі. “Қарасай-Қазига” Қазақ Совет Энциклопедиясында берілген баға да мейілінше анық. Онда былай делінген: “Қарасай-Қази” дастаны – ел қорғау ісі мен елдікті, ерлік пен батырлықты дәріптейтін шығарма” (8-том, 214-бет).

Жоғарыда айтылған талдау пікірлерімізді қорыта келгенде айтарымыз, “Едіге батыр” жырын, көптеген варианттарын салыстыра отырып, нақтылы зерттей түсу, оның жанрлық ерекшелігін анықтау фольклоршылардың алдағы міндеттерінің бірі демекпіз. Ал “Шора батыр”, “Ер Сайын”, “Қарасай-Қази” секілді халыққа кеңінен танымал болған жырлардың идеясы жоғары, көркемдігі кемел нұсқаларын жарыққа шығару жөнінде екі ұшты пікір болуға тиісті емес деп қараймыз.

1984

МАҒЫНАЛАР ҚАЗЫНАСЫ

Таяуда Өзбек ССР Ғылым академиясының Х.Сүлейменов атындағы Қолжазбалар институтының директоры, филология ғылымының докторы, науаитанушы ғалым, профессор Әзизхан Пулатұлы Қаямов Қазақстан жазушыларының Алматыдағы Творчество үйінде болып, біраз күн тынығып қайтқан еді. Сол күндері филология ғылымының докторы, профессор Рахманқұл

Бердібаев Әзизхан Пұлатұлымен жүздесіп, екі туысқан халықтың әдеби, рухани мирастары төңірегінде келелі әңгіме, жарасты сұхбат құрған-ды.

Сұхбатқа хатшылық жасап және оны сабақтастырып отырған – “Қазақ әдебиеті” газетінің арнаулы тілшісі **Дидрахмет Әшімханов**.

Тілші: Әзизхан әка, қазақ пен өзбек жұрты тілі жағынан тектес, жері жағынан шектес ежелден туыс халықтар екені әмбеге аян. Туыстық түбін қусақ, он бесінші ғасырдан әрі қарай тіптен жақындасып, көп “дүниеге” ортақтасып кететініміз тағы бар. Бұл жөнінде әңгіме барысында айтыла жатар. Ал әзірге сөзімізді “ассалаумағалайкүмнен!” кейінгі жөн бөлісуден бастасақ. Жөн бөлісудің жөні жете таныстыққа жетелейтіні және белгілі. Ендеше, сіздер мен біздердің жасы үлкенді сыйлайтын салтымыз бен жол ашар кезегін Рахманкүл ағаға берсек деймін... Яғни Сізге алдымен өз ағамызды таныстыруды мақұл көрдім... Рахманкүл Бердібаев – қазақ әдебиетінің тарихы мен даму кезеңдерін, оның тегі мен түрін, жанрлық, көркемдік сипаттарын көп жылдан бері тиянақты зерттеу мен қатар туысқан халықтар әдебиеті мен мәдениетін, соның ішінде шығыс халықтарының рухани қазыналарын, олардың қымбат жәдігерлерімен таныстырып, мол насихаттап жүрген ғалымдарымыздың бірі. Бұл сөзімізге Раханның әр жылдары республика нәшрияттарынан жарық көрген “Гүлстанның бұлбұлдары”, “Дәстүр сабақтастығы”, “Достық кемесінде” атты жеке еңбектері мен “Көп ұлтты Совет әдебиетінің тарихы” атты коллективтік кітап та дәлел. Ғалым ағамыз сондай-ақ көп жылдан бері қазақ әдебиеті мен өнері халық университетіне ректорлық қызмет атқарып, ұлттық мұраларымызды көпшілікке таныстыруда тынбай еңбек етіп келеді. Сол еңбегінің арасынан, әсіресе, шертпе күй, терме өнерімізге жасаған жанашырлықтарын ерекше атап өтсек оқырмандарымыз: “Бұны юбелейі кезінде неге айтпадың” демес.... Ал енді, Азизхан әка, өзіңіз де осындай танысу рәсімін жасасаңыз екен.

Ә.Қаюмов: Сәтін салғанда, Раханның да илегені біз илеген терінің бір пұшпағы екен. Сіз боп, біз боп сол терінің иін қандырып, игілігімізге жарата берсек, бәрімізге ортақ абырой ғой... Өз ғылыми жұмысымының негізгі өрісі – өзбек әдебиетінің классикалық үлгілері. Олардан дін етіп ұстағаным - Әлішер Науаи творчествосы. Осынау ұлы ақынның бес дастаны (“Хамсасы”) бойынша 5 зерттеу кітабының авторы болдық. Соңғысы биыл жарық көрді. Сондай-ақ 1983 жылы “Дүниежүзілік әдебиет” сериясының Науаиға арналған томын баспаға әзірледім. Қазір Ташкент мемлекеттік университетінде науаитану курсынан дәріс оқитыным да бар. Әрине, Науаи творчествосы үшін қаншама тер төксең де артықтығы жоқ, ол сіздердің Абайларыңыз сияқты түпсіз теңіз, сарқылмас қазына ғой. Дегенмен басқа әдебиет үлгілерін де ескерусіз қалдыру қиын. Сондай қастерлі де қасиетті үлгілер қатарына мен Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін, Махмұт Қашқаридың “Диуани лұғат-ат-түрік” еңбегін және осы сияқты мұраларды жатқызар едім. Бұлар жөнінде кезінде “Мәңгілік тірі әфсана” деген ғылыми кітап жазсам, ол менің советтік түркологияға қосқан аз да болса үлесім шығар.

Р.Бердібаев: Әзеке, өзіңіз басқарып отырған Қолжазбалар қоры институтының 1978 жылы жеке шаңырақ көтергенін білеміз. Оған кезінде біз де қуанғанбыз. Өйткені, көне қолжазбалардың арасында біздің халқымыздың тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне де қатысты тың деректер болуы әбден мүмкін. Керегімізді іздесек, Ташкент дегеніңіз жер түбіндегі Топқапы, Ватикан, Дрезден емес, қол созым жер емес пе?! Ал осы институт құрылғалы сіздер біраз игілікті іс тындырған боларсыздар, тәжірибелеріңіз де бар. Осы тұрғыдан білейік дегеніміз: жалпы қолжазба қорын бір орталыққа жинақтаудың маңызы неде деп білесіз?

Ә.Қаюмов: Республикамыздың бүкіл қолжазба қоры тек біздің институтта сақталмайды. Ташкенттегі Бируни атындағы Шығыстану институтында, Қоқан қаласындағы облыстық

әдебиет музей үйі мен Бұхардағы өлкетану музейінде біраз байлығымыз бар. Сондай-ақ 550-дей көне қолжазба кітабы Ташкент мемлекеттік университетінде сақтаулы. Алайда, қолжазба жөніндегі арнаулы ғылыми мекеме болғандықтан біздің институттың орны ерекше екені сөзсіз. Мұнда негізінен аса сирек кездесетін ең қымбат та аяулы дүниелеріміз орын алған. Аяулы дейтінім, сонау заманда, тіпті Әлішер бабамыз өз қолымен жазып, өз алақанының ыстық табын қалдырған қасиетті қағаз – кітаптары да қазір осы институт төрінде тұр. Осындай баға жетпес жәдігерді қандай қысылшаң заманда да көздің қарашығындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген ата-бабаның рухына қалайша бас иемейсіз! Гераттың атақты каллиографтары: Әбдужамил Катиф, Сұлтанәлі Машхади сияқты адамдар Науaidiң тірі кезінде оның шығармаларын көптеп көшіріп, таратып отырған. Сол шығармалары да қолға қаз-қалпында жеткені қандай қуаныш!

Бүгінде институт қорындағы көне жазбалар саны 10 000-нан асып жығылады. Осындай қазынаны бір орталыққа жинақтаудың түпкі мәні – иелік ету, сақтау, игілікке жарату дегенге саяды. Иелік ету дегенді – иесі болу емес, қамқорлыққа алу, қорған болу деп түсінген абзал. Әр архивте, әр кітапханада жатқан дүниені ескеру де, есепке алу да қиын. Бәрінен бұрын олармен ғылыми жұмыс жүргізу өте қолайсыз.

Тілші: *Сіздер сонда қолжазбалармен қандай жұмыс жүргізесіздер?*

Ә.Қаюмов: Ең алдымен, әр қолжазбаға ғылыми сипаттамалар жазамыз. Солар бойынша каталогтар жасаймыз. Көне кітаптардың ғылыми текстерін дайындап, оларды нәшрияттарға тапсырамыз. Тізе берсек, жұмыс көп. Солардың аса маңыздыларының бірі – қолжазба нұсқаларын (варианттарын) салыстыру. Фольклорлық туындылардағы сияқты кейде көне жазба әдебиеттің де әр түрлі нұсқалары мен көшірмелері бола береді. Ғылыми жұмыс үстінде біз солардың ең көне текстеріне ғана сүйенеміз. Айталық, Науaidiң “Арнаулары” мен “Жүректің сүйгені”, “Екі тілдің

таласы” атты шығармаларының көптеген нұсқалары бар. Оларды ғылыми дәйектеуде нақ осы принципті басшылыққа алған едік.

Бүгінге дейін Шығыстану институты ғылыми түсінік, сипаттамалары жазылған “Шығыс қолжазбалары жинағының” 13 томын шығарған болатын. Биыл біздің институт та сондай жинақтың 1 томын әзірлеп, “Фан” нәшриятына тапсырады. Ол келесі жылы жарық көрмек.

Р.Бердібаев: Біздіңше, Қолжазба қоры институтында бір ғана әдеби ескерткіштер топтаспаған болуға тиіс. Бұлай дейтініміз, орта ғасырлардағы шығыс жұрты әдебиетпен қатар ғылымның сан саласымен шұғылданып әлемге әйгілі болған ғой. Осы жағынан атқарылып жатқан жұмыстарыңыз қандай?

Ә.Қаюмов: Бұл айтқан мәселеңіз тұтастай алғанда Өзбек ССР Ғылым академиясының қызметімен тікелей байланысты. Осы академияның басшылығымен біздің ғалымдар Шығыс ғұламаларының біраз еңбегін мұқият зерттеп, ғылыми тұжырымдарын жасап, әр кезде кітап етіп жариялады да. Мысалы, Бирунидің 6 томдығы, Ибн Синаның 5 томдығы, Бабурдың 2 томдығы және Мухаммед Хорезми мен Ұлықбектің бір-бір томдығы өзбек тілінде жарық көрді. Олардың барлығы дерлік негізінен араб тілінен аударылған. Біз үшін (“біз” дегенде ғалымдар деп түсінініздер) бұның бәрі ауыз толтырып айтар дүние емес. Тым аз. Болашақ ұрпақ бұны қанағат тұтпайды. Ұрпақ үшін, халық үшін төккен тер, шеккен мехнат – үлкен абырой. Жалған намыс, арзан тартыс, енжар қылық, күншіл мінез, бізді, ғалымдарды абыройға жеткізбейді. Қоғамдық ірі мақсаттарға жету жолында кейде осындай ұсақ қылықтардың да үлкен кедергі жасайтыны болады. Соны әр ғалымның білгені абзал.

Р.Бердібаев: Әсеке, өз басым шығыс жәдігерлеріне көбірек ден қойғандықтан өзбек әдебиетінің арғы-бергі мұраларымен біршама таныстығым бар. Олардың қатарынан маған, әсіресе, Әлішер Науai мен берідегі Хакимзаде Ниязидің әдеби мирастары аса мол сияқты көрінеді. Сол

мирастарға деген бүгінгі иелік, яки өзіңіз айтқандай қамқорлық қандай?

Ә.Қаюмов: Науаи мұрасының аса мол екені рас. Жоғарыда атап өткен “Хамсасының” өзі ғана 51 мың 230 мысыра (жол) болса, “Мағыналар қазынасы” атты шығармасы 49 мың мысырадан тұрады. Бұлардан басқа да көлемді шағырмалары жеткілікті. Өліпкер бабамыз сондай-ақ ғылыми еңбектер де жазған ғой. Осынау дүниелері кезінде жинақталып, өзбек тілінде 15 томдық шығармалар жинағы жарық көрген еді. Енді біз Тіл және әдебиет институтының коллективімен бірлесіп 20 томдық жинағын әзірлеп жатырмыз.

Өзбек совет әдебиетінің негізін қалаушы Хамза Хакимзаде Ниязиге қатысты 4 мыңдай документтік қағаздар сақталуы. Оның 400-ге жуығынан автордың өз қолтаңбасын көреміз. Бүгінгі күні Ниязи архивіндегі қолжазбалардың толық ғылыми сипаттамасы жазылып біткен. Барлығы 6 том. Дегенмен бұнымен жұмыс аяқталды деу қиын. Биыл республика Ғылым академиясының Президиумы Ниязи еңбектерін зерттеу мәселесін арнайы қарап, мына міндеттер тапсырылды: Ниязи шығармаларының толық каталогын жасау, әдеби мұраларын әлі де іздестіру, ол туралы естеліктер мен тың деректер жинау, тағысын тағы.

Ниязидің советтік Отанына, туған халқына сіңірген еңбегі ерекше. Сондықтан оған құрмет те ерекше болуға тиіс. Республикамыздың әдебиет саласындағы мемлекеттік сыйлығы Хамза Хакимзаде Ниязи атында. Ташкенттегі өзбек драма театры Хамза Хакимзаде Ниязи атында. Оның атына қойылған басқа да көше, мекеме, шаруашылықтар жеткілікті. Жыл сайын Ниязидің туған күні – 10 мартта өзбек совет әдебиеті бойынша әр жерлерде әдеби оқулар өтеді. Ал Науаидің құрметіне жылда 9 февраль күні көне мұраларды насихаттау мақсатында ғылыми, әдеби оқулар болып тұрады. Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің арнау-

лы қаулысымен көп жылдан бері республикамызда июньнің алғашқы он күндігінде Пушкин күндері өткізілетіні аян.

Тілші: *Әлгінде бір сөзіңізде Науаидің өз қолымен жазылған шығармалары жөнінде айтып едіңіз. Олар қандай қағазға жазылған және сақталу сапасы қалай?*

Ә.Қаюмов: Науаи мен оның шығармаларын көшірушілердің қолтаңбасы 500 жылдай жасап келеді. Соған қарамастан тым жақсы сақталған. Бұның өзі жазбалардың жібек қағазға жазылуынан болса керек, қара сиямен өрнектелген әр әріп ап-айқын оқылады. Олар араб алфавитімен ескі өзбек тілінде жазылған. Арагідік араб, парсы сөздері де кездеседі.

Р.Бердібаев: “Ескі өзбек тілі” дегенді шығыстанушы ғалымдардың кейбірі “ортаазиялық түркі тілі” деп те жүр. Біздіңше, осы атау жөн сияқты. Себебі, Орта Азияны мекендеген түркі тектес халықтар ақын-жазушыларының біразы күні кешеге дейін өз шығармаларын сол тілде жазуды дәстүр еткен. Мәселен, Абайдың өзі “Бабурнаманы” жақсы түсініп оқығандығы, жас шағында шығыс үлгісінде өлең де жазуы тегін емес. Сондай-ақ Шәді Жәңгіров Октябрь революциясына дейін шығарған 18 кітабын, негізінде, осы айтқан ортаазиялық түркі тілінде жазған.

Ә.Қаюмов: Иә, ортақ мақсат үшін ортақтасып ой түйгенге не жетсін!..

Р.Бердібаев: Әзеке, бүгінгі әңгімемізде біраз сыр қозғадық-ау деймін. Уақыт бөліп, пікірлескеніңізге рахмет! Туысқан өзбек халқының мәдениеті мен ғылымы дами беруіне тілектеспіз!

Ә.Қаюмов: Туысқан қазақ жұртына да біз соны тілейміз!

Бұдан соң әдеби көне мұралардың біздің республикамыздағы игерілуі, оқытылуы, жарық көру жағдайы

төңірегінде газет тілшісі профессор Р. Бердібаевқа бірер сауал қойған еді.

* * *

Тілші: *Рахманкүл аға, көне әдеби ескерткіштерін танып-білудің бүгінгі дәрежесі қандай? Қазақ әдебиетінің қайнар бастаулары қайда деп білесіз?*

Р. Бердібаев: Ешбір халықтың әдебиеті оның халық, ұлт болып қалыптасқан кезінен басталмайды. Адамзат сөйлей білгеннен бастап, сөз өнерін дамыта бергені ақиқат. Тек нақты нұсқаларын қай ғасырлар қойнауынан іздейміз? – деген сұрақ қана ақиқатқа жетелейді. Әдебиетіміздің арғы тегін бүкіл түркі халықтарына ортақ кезеңнен – VII-VIII ғасырлардан іздестірейік деген сөз, тіпті, сонау жиырмасыншы жылдарда айтылған екен. Шүкіршілік, қазір соған қарай біртіндеп жақындап келеміз. Бұл жөнінде баспасөзде көп жазылғандықтан, мен оны тағы да таратып, дәлелдеп жатпаймын.

Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Қазақ мемлекеттік университетінің ғалымдары соңғы жылдары көне мұраларға көңіл бөле бастағаны рас. Ескі түркі тілінде жазылған Орхон-Енисей ескерткіштері біршама зерттелді. Олардың бірсыпыра нұсқасы кейбір кітаптар мен мерзімді баспасөздерде жарық та көрді. Орта ғасырлардың кейбір тарихи ескерткіштері кейде үзінді, кейде толық күйінде қазіргі қазақ тіліне аударыла бастады. Олар: әйгілі қыпшақ сөздігі – “Кодекс куманикус”, “Мұхаббатнаме”, “Оғыз-наме”, “Қорқыт ата”, т.б. ескерткіштер. Дей тұрғанмен істелуге тиіс жұмыс та ұлан-ғайыр. Мысалы, Мұхамед-Хайдар Дулатидің “Тарихи Рашидин”, Баласағұнидің “Құтадғу білігін”, Рашидин мен Абылғазының шежірелерінің, Бабурдың “Бабур-намесін”, Қадырғали Жалаиридің “Жами ат-тауарихын”, Науаидің “Жақсылардың жиынын”, Құрбанғали Халитовтің “Тауарих хамсасын”, Саиф Сарайдың “Гүлстанын” т.б. көптеген мұраны қазіргі қазақ оқырмандарына жеткізу керек-ақ. Аталған

шығармаларда туған халқымызға қатысты тарихи, мәдени деректер баршылық.

Тілші: *Сіз атап өткен осы әдеби ескерткіштердің арасынан Баласағұнидің “Құтадғу білігін” қазір талантты ақындарымыздың бірі көне түркі тілінен тәржімалау жұмысын тамамдауға жақын. Оның тезірек жарық көруі тағы бір қуаныш болмақ... Ал жаңағы айтқан істерді жүзеге асыру үшін алдымен қандай мәселелерді қолға -алу керек деп ойлайсыз?*

Р. Бердібаев: Кадр дайындау қажет. Ескі руна жазуларын оқи алатын ғалымдарымыз өте аз. Орта Азия, Қазақстан жерінен Орхон-Енисей жазбаларына ұқсас, бірақ сәл өзгеше жазу үлгілері табылып жатыр. Олардың құпиясын ашу үшін жаңағы руна алфавитін оқытып, үйретуіміз керек. Нысаналап айтқанда, университет пен институттардың филология факультеттерінде ескі түркі жазбаларының алфавиті мен тіл ерекшелігін, ортаазиялық түркі тілін жете оқытып, осы салада арнаулы мамандар дайындайтын мезгіл жеткен сияқты.

Қанша адам зерттесе де, сарқылып қалмайтын көне мұраларымыз бізде де көп. Олар қазір әр жерде - Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында, Қазақ ССР Ғылым академиясының кітапханасында, Пушкин атындағы республикалық кітапханада, жоғары оқу орындарында сақтаулы. Сондай-ақ көп мұра Москва, Ленинград, Қазан, Ташкент, Уфа, т.б. қалалардың архивтері мен кітапханаларында жатыр. Шамамен болмаса дәл саны қанша екені белгісіз. Оларды бір орталыққа жинақтау қажет-ақ... М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры ғылыми сипаттамаларының төрт-бес кітабының шыққаны – игі іс. Бірақ бұлардың сыртында қамтылмай жатқан материал қаншама!

Тілші: *Ежелгі әдебиет дегенде еске түседі, биыл Сіздің құрастыруыңызбен академик Әлкей Марғұланның “Ежелгі жыр-аңыздар” атты кітабы “Жазушы” баспасынан жарық*

көрді. Бір танданарлығы, осы жалғыз кітапта аты аталған көне мұралар мен оларды зерттеген ғалымдар еңбегін тұтастай оқып шыққысы келген бір адам бірнеше жыл уақытын жұмсайтын сияқты. Неткен қазына десеңізші! Ал Әлкей ақсақал өткен жылы баспасөзде 10 томдық ғылыми еңбегімді әзірлеп қойдым деп еді. Басқаны білмеймін, Әлекеңнің бұл сөзін оқырмандар ешуақытта ұмытпайды, әзірлеп қойған (әзірлейтін, аударатын емес) қымбат мұрасын қашанда күтумен болады. Көзінің тірісінде “Ғұлама ғалым” атанған аяулы ғалымның сол 10 томдығы қазір не күйде?

Р. Бердібаев: Қандай болмасын творчестволық, ғылыми еңбектің аты автордікі болғанымен, игілігі халықтікі ғой. Ендеше Әлекеңнен қалған мол дүниені де халық кәдесіне жаратуға бәріміз жұмыла кіріскеніміз жөн. Игілікті іске әсіресе, Қазақ ССР Ғылым академиясы мұрындық болары сөзсіз.

Тілші: *Әңгімеңізге рахмет.*

1985

ЕГІЗ ӨНЕР ӨНЕГЕСІ

Кейінгі жылдарда төкпе ақындық айтыс пен жыршылық, термешілік дәстүрі жанданып, халқымыздың мәдени, рухани қажетіне аса бастады.

Атақты әнші, композитор, ақын, жыршы Кенен Әзірбаевтың туғанына жүз жыл толуына арналған республикалық айтыс төкпе ақындық өнерді дамыту жолындағы жаңа қадам болды. Бұл айтыстың кейбір сонылықтары да, олқы түскен тұстары да баспасөз бетінде талқыланып, жұртшылық пікірі қорытындыланды. Ең негізгі тұжырым айтыс дәстүрі қанатын кеңірек жая бастаған, оның бұдан былай да көркеюге мүмкіндігі мол дегенге саяды. Айтыс ақындары қатарының толыға түсуі кейінгі кезге дейін сөз сайыстарына тым аз қатысып келген солтүстік облыстар өкілдерінің сенімді қабілет танытуды, салдарлы ақпа

ақындықтың нышаны молырақ сезілуі бұл жолғы айтыстың ұнамды сипаттары делінді.

Айтысты ұйымдастыру мен өткізудің әлі де болса толық қалыптасып болмауы, жарыс қорытындысы бір-бір әріптестің ғана айтысы негізінде шешіліп отыруы шын жүйріктерді анықтауға мүмкіндік бермейді. Осы себептен нағыз суырып салма ақындықты таныдық деу қиындау. Әлі де болса “жалғыз шапқан ат жүйрік” дегенге малданып жүргендей жайымыз бар. Республикалық айтыстың материалдары жеке кітап боп шығатын болар, жұртшылық бұл айтыстың бүге-шігесін талдай берер, тиісті орындар осы дәстүрді неғұрлым кеңірек жандандыру шараларын ойластырар.

Біз соңғы жылдардағы айтыстар тәжірибесінен туындаған, алдағы кезде ескерерлік, көп болып кеңесерлік кейбір түйінді мәселелерге көңіл аударғымыз келеді.

Ең алдымен ақындық айтыс жүйелі әзірлікті керек ететінін ескеруіміз керек. Әріптестерді айтыс болардың алдында ғана іздемей, олардың ел өмірімен еркін танысуына көп мүмкіндік туғызу шарт. Мұның жолдары көп. Ақындар өз ауылының ғана емес, ауданының, облысының, көршілерінің экономикалық, мәдени жағдайын, жетістіктері мен кемшіліктерін толық, объективті түрде талдай аларлықтай еркіндікке жетуі ләзім. Бұл үшін оларға творчестволық командировка берілуі тиіс. Сонымен қатар айтыс ақындарына арналып республикалық, облыстық семинарлар өткізіп тұруды дағдыға айналдырсақ. Ол семинарларда айтыстың тарихы мен теориясы туралы ғана емес, басқа да түрлі ғылыми, саяси тақырыптарда лекциялар оқылуы орынды. Әлбетте, ақындар бас қосқан жерде үлкенді-кішілі айтыстың үздіксіз жүргізіліп отырылуы табиғи.

Ежелгі айтыстың бір әдемі дәстүрі, бәрінен бұрын, ел өміріндегі аса ірі мәселелерді, өз кезіндегі шешілмеген ділгір әлеуметтік сауалдарды күн тәртібіне қоя білетіндігіне байланысты болатын. Дәуірдің толғағы жеткен

проблемаларын жұртшылық алдына жайып салудың өзі айтыстың пәрменділігін, әсерлілігін арттыратын. Қазіргі айтыстың да таңдаулыларында қоғамдық мәні зор көптеген ұсыныстар мен тілектер, сындар кездесіп отырады. Республикалық соңғы екі айтыста көтерілген осындай зәруліктерді зерттеп, содан тиісті қорытынды шығаратын болсақ, біраз істер орнына келер еді.

Сөз сайысының өткізілу тәртібін де жете ойластырмаса болмайды. Бір жолғы айтысқа ондаған ақын қатысатын жағдайда оларға мөлшерлі уақыт беру қажеттігін түсінеміз. Бірақ айтыстың нағыз шабытты процесс екенін ұмытуға болмайды. Жаттап алған сөзді айтатындардың да кейде уақыт шеңберіне сыймай қалатын кезі болады.

Сөз сайысын бағалаушылар уақыттың үнемді пайдаланылуы жағын есепке ала жатар. Ол өз алдына бір мәселе. Бірақ қалай дегенде де айтыстың нағыз шамырқанған процесін тек уақытқа тәуелді ететін ережеге жығып беру әділдік те, білгендік те емес. Кейде нысанаға тимейтін жалпылама сөздермен дәл өз “уақытында” шығатын әріптестер болады. Өкінішке қарай олардың айтқанынан тыңдаушы тұшыным тауып жатпайды. Сол үшін нағыз төкпе ақындық сыналар мезеттерге шындап көңіл бөлуіміз керек.

Әрбір еңбек лайықты бағаланса ғана мұрат таппақ. Айтыс ақындарының шығармаларын басатын, ескі фольклорлық мұраның таңдаулыларын жариялайтын, ауыз әдебиеті дәстүрінде туған тұрмыстық-салттық өлеңдерді: беташарды, жар-жарды, тойбастардың жана үлгілерін таныстыратын, фольклор тарихы мен теориясына қатысты зерттеулер мен мақалаларды жариялайтын қалайда бір басылым керектігі зайыр. Ең болмағанда жылына бір рет шығатын жинақ қажет.

Әзірбайжанда ұлы ақындар ескерткішінің жанына барып жас ақындарының өлең оқу мүшәйрасы жақсы дәстүрдің бірі екен. Бұл, бір жағынан, жас талапкерлердің өнерін ұштау тәжірибесі болса, екіншіден, бұрынғы өткен

суреткерлерге деген ізеттің белгісі. Осы секілді шараларды біздің де өткізіп тұруымыздың ешбір қиындығы жоқ. Мәселен, жас ақындардың өлең жарысын Абай, Жамбыл ескерткіштері маңында өткізу, ондай “ақындық сағаттарының” уақыты мен құрамын белгілеу жаңа бір игі дәстүріміз болар еді.

Сондай-ақ жыршылық, термешілік мерекелерін де ұйымдастырып отыру кезектегі істеріміз. Әрине, бұл жұмыстарға Мәдениет министрлігі, Жазушылар одағы мұрындық болуға тиісті екені түсінікті. Ақындар айтысының жазба мәдениеті дамыған кезеңде қатарласа дамып келе жатқаны – теңдесі жоқ ғажайып құбылыс. Бірақ әрбір жанды дәстүрді саналы түрде қолдап, көтермелеп, жағдай туғызып отырмаса, өздігінен өркен жайып кете қоймайды.

Соңғы бірер жылда облыс арқылы ақындар мен термешілер өнер жарысын телевизия арқылы көрсету жақсы дәстүрге айналды. Сондай өнер жарысының біреуі Семей мен Жамбыл облыстарының арасында өткені белгілі. Осы жолы бұрыннан жұртшылыққа аты танымал Қалихан Алтынбаев барлық жарыс кезеңінде мүдірмей жүйріктік танытты, облысын таныстыру жөнінде де, конверттен тақырып алып, табанда өлең шығару бойынша да өзінің әріптестерінен оқ бойы озық отырды. Оның өз үлесіне тиген Октябрь туралы тақырыпты тапқыр жырлап, кібіртіктеп қалған әріптесінің кезегін де (“Үш бәйтерек”) тамаша толғап шығуы көрушілерге күшті әсер етті.

Болашақта айтыс пен терме жарыстарында айрықша көзге түскендерге арнаулы жүлде тағайындау қажеттігін еске салғымыз келеді. Жорға да, жортақы да бір деңгейде аталуы шын дарынды бағалағандық белгісі бола алмаса керек.

Жекелеп те, топ болып та қайымдасып айтысу төкпе ақындықты ұштаудың тұрақты да теңдесі жоқ мектебі екендігі тағы да дәлелдене түсті. Ақындық ұшқыны күні бұрын әзірлеп алған ұзын-сонар шумақтардан емес, әріптеспен қысылтаяң жағдайда бетпе-бет келгенде жарқ етіп көрінеді.

Бұл қай кездегі ақындық сайыстың да ажарын кіргізетін қайым айтыстар күн тәртібінен түспеу керек деген сөз. Қайым айтыста жамбылдық Шырын Мамасерікова жақсы қабілет таныта білді. Қыз бен жігіт айтысы да, берілген тақырып бойынша бірден өлең шығару да төкпе ақындықты сынаудың ұтымды жолы екендігі күмәнсіз.

Жұмбақ айтыстың жүргізілуі – жақсы жаңалықтың бірі. Айтыстың бұл түрі ерекше тапқырлық пен парасаттылықты керек ететін аса қиын жанр саналады. Осындай қиындықтан сүрінбей өте алатын дарындылар табылуы облысаралық айтыстың атап көрсетерлік қызықты тұсы болды. Семейлік Сембай Жаңсақов айрықша алғырлық, білімділік, ақылдылық қатар талап етілетін жұмбақ айтысында жеке дара көрінді. Алдағы кездегі өнер жарыстарында жұмбақ айтысын араластырып отырса, тамашаның сәні мен мәні арта түспек.

Айтыс пен термешілік, жыршылық дәстүрін бұдан былай дамыта түсудің көп болып пікірлесетін мәселелері баршылық. Бұл егіз өнердің қазіргі дәуірде қайта жанданып, жұртшылықтың сағынып күтетін, сүйіп тындайтын қызығына айналғаны белгілі. Ендігі жерде қол жеткен табысқа малданып қалмай, айтыс пен жыршылықты барынша жетілдіре беруді ойластыруымыз шарт. Бірақ бұл өзінен өзі бола қоятын оңай шаруа емес. Бұған барлық жерде шындап көңіл бөлініп, халықтық, мемлекеттік мәні бар іс деп қаралғанда ғана табысқа жетеміз. Бұл тарапта тегеурінді ізденістер мен жүйелі жұмыстар толассыз жүріп жатуы ләзім.

Жергілікті мәдениет бөлімдерінің тізімінде тұрған санаулы ақын, жыршылармен шектелуге әсте болмайды. Терме мен айтыс халыққа қалаулы жанрлар деген беделді жамылып, жұртшылық алдында, үлкен сахнаға, радио мен телевизияға ортақол талапкерлердің бәрін тоғытып шығара беруден тартынуымыз керек. “Жібекті түте алмаған жүн етеді” дегендей, бұлай ете берсек, жұртшылықтың жақсы өнерге көңілін суытып алуымыз да әбден мүмкін.

1985

“ҚАРАСАЙ-ҚАЗИ” – ҚАҺАРМАНДЫҚ ЖЫР

Халық арасына кең тараған жырлардың бірі – “Қарасай-Қазидың” нұсқалары көп¹. Олардың әрқайсысында бәріне тән, ортақ желілермен қатар, жекелеген өзгешеліктер де кездеседі. Бірақ, жалпы алғанда, жырдың қаһармандық, ерлікті мадақ ететін бағыты барлық варианттарда да сақталған деуге болады. Біз бұл арада “Қарасай-Қазидың” Қарақалпақстандағы Қоңырат қаласының тұрғыны, жыршы Мәмбетов Атаубайдан жазып алынған нұсқаны сөз етеміз. Жырды хатқа түсірген Көрпеев Айтмұрат, ал одан алып, Қазақ ССР Ғылым академиясының кітапханасына тапсырған филология ғылымдарының кандидаты, фольклоршы Қыдырәлі Саттаров.

Сөз болып отырған нұсқаның көлемі төрт мың жол шамасында. Жазып алушы кейбір жолдарды қалдырып кеткен жерлері де зерттеп оқитын кісіге бірден байқалады. Жер, мекен, адам аттарына түсінік берілмеген. Осындай аздаған нұсқандарына қарамастан бұл варианттың құндылығы күмәнсіз.

Атап өтерлік бір мәселе – эпос қаһармандары Қарасай мен Қазидың ерлік аттаныстарының негізгі себебі әкесі Орақтың өлер алдында айтып кеткен армандарын іске асыру мақсатынан туады. Түркі-монғол халықтарында ерекше мәнге ие болған дәстүр – атаның аманатын орындау парызы жырда кең де кемел айтылған. Бұл қазақтың атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі дейтін мақалында дәл көрсетілген елдік арман жүзеге асқандығының да бір жарқын мысалы. Аталар орындай алмаған істерді балалары алға апарса, әке кегін үрім-бұтағы қуып, орнына келтірсе ғана тіршіліктің мұрат тапқаны деп түсінетін ескі заман ұғымы “Қарасай-Қазиді” қуатты әрі көркем жырланған.

¹ Қазақ ССР ҒА М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры. 100, 342, 483, 140, 637, 655-п.

Орақ батырдың өлер шағында әйеліне айтып кеткен үш арманы мыналар: ол ер інісі Мамайдың қанша қызық өмір жасаса да, сүйсініп күлгенін бір көрмеппі; алдына жылқы баласын салмайтын Қызыл ат деген дүлдүлді қолға түсіре алмай, міне алмай кетіпті; Қиғаш тауындағы ата жауы Қызылбасты бағындыра алмапты... Қарасай ер жете келе анасы оған әке арманын баяндап береді.

Қарасай әке арманын орындауды атакты жүйрікті іздеуден бастайды. Анасының ақылымен Қызыл атты қолға түсіреді, бірақ мал иесі қарт Көкшенін талабы бойынша оған қарындасы Қиатты беруге уәде етеді. Бұл кезде Мамай көп жаумен шайқасып, жеңісе алмай жатыр екен. Қарасай тұлпар мініп, құйындатып келіп, қалың жауға жалғыз тиісіп, дұшпанның бетін қайтарады. Осынша ерлік жасаған кім екен деп сүйсінген Мамай жаужүрек батыр өзінің ағасы Орақтың ұлы Қарасайды танып қатты риза болады, өмірінде тұңғыш рет күледі. Міне, осылайша әкенің екі арманы эпикалық жылдамдықпен тез-ақ орындалады... Бұл кезде Қарасайдың жасы он екіге жаңа келген шағы болады...

Жырдың алғашқы тұсынан-ақ батырлық эпосқа тән, ежелден қалыптасқан кейбір тұрақты белгілерді танимыз. Соның біріншісі – атадан балаға мирас болып жалғасатын ерлік дәстүрі. Эпикалық заңдылықтар бойынша ежелгі жауға қай кезде де аттанып, соғыс салу табиғи құбылыс саналады. Мұны басқыншылық, зорлық деп тікелей түсіну бекер. Сан ғасырларға созылған кек пен намыс белгілі батырлардың қайтыс болуымен кілт тоқталмайды. Қарасайдың әке арманын орындау үшін жауға шабуы да осының көрінісі. Түптеп келгенде мұндай әрекет күллі ноғайлы елінің мүддесінен туатынын жырдың кейінгі тұстары анықтай түседі. Сыртқы дұшпандардың қастандығы салдарынан ноғайлы елі тозғындап кеткен екен. Қарасай, Мамай әрекеттері солардың басын қайта құрау, бейбітшілікке, тұтастыққа жеткізуді көздеу болып шығады (“тозып кеткен көп ноғай, қонысқа қайтып қонады”). Сондай-ақ болашақ батырдың ерте ер жетуі де

ежелгі эпикалық сарынның бірі¹. Он екі жасар Қарасайдың зор ерліктерге баруы эпос табиғатына қайшы емес. Дүние жүзі эпикалық аңыздарынан ерте басталған батырлықтың неше алуан үлгілері табылатыны белгілі. Тағы да бір атап өтетін нәрсе – жас батырдың таңдап ат мінуі. Бұл, шындығына келгенде, қандай да болмасын қаһарманның негізгі арманы ғой. “Ат – ердің қанаты” деп бекер айтылмаған. Қызыл атты қолға түсіруді аңсап кеткен Орақтың таппағанын баласы Қарасай табады.

Әкесінің үшінші арманын орындау өте қиынға түседі. Өйткені Қиғаш тауын жайлаған қалың қызылбас оңай берілетін жау емес. Міне, жырдың ең көлемді тұсы осы мәселеге арналған. Бұл кезде Қарасайдың соңына батыр інісі Қазі еретін болады. Қазидың өткірлігі, тіпті Қарасайдан артып түсетіні көрінеді. Ол Қарасайдың Қызыл ат бодауына қарт Көкшеге қарындасы Қиатты беремін деп уәде еткеніне намыстанады. Соғыстың қиын-қыстау кездерінде Қазі ылғи ағасын қайрап, жігерлендіріп, намысын қозғап отырады. Ағайынды екі батырдың өзіндік кейбір мінез ерекшеліктерін жыр осылайша анықтап өтеді.

Жырда тағы да бір эпикалық дәстүр көрініс береді. Ол – болашақ батырдың ата-тегін мадақ ету, бұрынғы батырлар өнегесін айту, ғибрат ету. «Қарасай-Қазі» да осылай дәстүрлі қалыпта басталған. Бұлардың әкесі батыр Орақ ер Мұсадан тарағаны, ал Мұсаның арғы аталары Бабай Түкті Шашты Әзиз, Едігелер, Нұрадиндер болғаны дәріптеледі. Бұл жырдың батырлық жалғастығын сездіруі болып табылады. Ал “Қарасай-Қазіда” әлгі адамдардың аты аталғаны болмаса ешқандай істері айтылмайды. Қырымнан келген қырық мың ноғайлының қолбасыларын әсірелей таныстырып, тізіп айту да көп жырларға тән көркемдік әдістердің бірі.

Қызылбасты қалай женуге болады деп Қарасай анасымен ақылдасады. Баласының қаншалықты жауапты сапарға ниет

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974. С. 248.

етіп тұрғанын сезсе де, анасы оны бетінен қайтармайды, бірақ жаудың аса мықты, әккі, айлалы екенін ескертеді (“қызылбас деген мықты жау, Қиғаш деген биік тау”). Орақ батырдың арманын орындау парыз екенін оның әйелі күдіксіз қабылдайды. Атаеркі (патриархат) заманының заңдылығы осылай болған. Ол дәуірде ерінің айтқаны әйеліне заң, “баламның басы қатерге тігіледі” деп Орақтың әйелінің қаперіне де кірмейді. Осындай қатаң тәртіп сол замандағы семья беріктігінің, тұтастығының да кепілі болған. Орақтың әйелі де, қызы Қиғаш та өз мүдделерінен ноғайлы елінің намысын жоғары санайды, осы жолда не қиындықтан да тайсалмайды. Бұлардың нұрлы бейнелері жырда лайық орын алған.

Қарасай анасының тілін алып, Қызылбасқа жалғыз шаппай, Қырымның жас билеушісі, әкелері бір-бірімен дос болған Әділге барып әскер алуды ойлайды. Қырымнан шыққан қырық мың әскер Қызылбасқа қарсы аттанатын болады. Бұл арада дәуір шындығының көмескі де болса бір сілемі танылғандай. Еділ-Жайық бойындағы ноғайлар мен Қырым ноғайларының арасы алшақтығына қарамастан, кей кездерде табиғи туыстық одақтарын жасап, ортақ жауға бірге аттанып отырғанына тарихтан көптеп мысалдар келтіруге болады. Қонысы бөлек ноғайлардың өзара тіл табысып кетуінің, жорыққа кідірмей аттануының түпкі сыры осында жатса керек. Қырық мың қолға басшы болып Әділ белгіленеді. Әскерлер елінен шыққан кезде Әділдің анасы Байбикеш қауіпті түс көріп, оны қызы Илияға жорытады. Әділді Қызылбас жерінде ауыр азаптар күтіп тұрғанын алдын ала сезген анасы мен қарындасы қырым әскерін қатерлі сапардан тоқтатпақ болады, анасы Әділдің соғысқа бармауын тілек етеді. Байбикештің “Ана парызын өтеймін десен тілімді ал!” деген ұтқыр дәлелдеріне Әділ де салдарлы жауап айтады, өлімнен намыс күшті дегенді білдіреді. Байбикеш ананың:

Емшегім сүті ақ дария,
Болып шықса алдыңнан

Одан қалай өтесің?
Көзімнің жасы көл дария
Толып ақса алдыңнан
Одан қалай өтерсің?
Бара жатқан жолдыңның
Талай қиын жері бар.
Үш айшылық шөлі бар.
Аспанменен тірескен,
Бұлтпенен күрескен,
Асқар биік тауы бар
Қалай одан өтерсің?
Астында мықты жауы бар,
Жауға не амал етесің? –

деген сөздері қандай шыншыл әрі бейнелі! Ал осы сөздердің орайына айтылған Әділдің жауабы асқақ та әдемі.

Көзіңнің жасы көлдария
Болып шықса алдымнан,
Қырық мың әскер қолым бар,
Қол бастаған ерім бар,
Көпір салып өтермін.
Емшегің сүті ен дария
Болып шықса алдымнан,
Түсіп оған кетермін,
Ішіп сонда өтермін.
Алты айшылық азықпен
Қызылбас жауға жетермін
Үш айшылық жол болса,
Жай бұлтты жандырып,
Әскерімді қондырып,
Шөлдетпей өтіп кетермін.
Асқар тау биік тау болса,
Жалғыз аяқ жол болып,
Әскерімді шұбыртып,
Жол салып сонда өтермін...

Эпоста бұдан былай күшті жырланған сарынның бірі – әскери бауырластық, сертке беріктік мәселесі деуге болады. Қырымның қырық мың әскері үш топқа бөлініп, біріншісін Қарасай мен Қазі, екіншісін Әділ, үшіншісін Исаның ұлы Ахмет басқаратын болады. Жау жеріне тар жолдан өтіп барлау жасап келуге батырлар кезек-кезек шығады. Дұшпанның қаһарлылығы соншалық – барлауға барғандардың көбі жүрегі шайлығып, үрейленіп қайтқанда Қарасай мен Қазі ғана ер мінезімен танылады. Қолбасының бірі Ахмет жан сауғалауға бейім тұрады.

Қарасай мен Қазидың қызылбастармен соғысы нағыз эпикалық әсірелеудің классикалық түріне жатады. Бұлар бір өздері қалың жауды жайпап түседі. Әділ де ересен ерліктер көрсетеді. Бірақ Әділ ұрыстың бір кезеңінде қатар қазылған орлардың бесіншісінен өтіп, алтыншысына келгенде атматымен шыңырауға құлайды. Ол қанша жауды жер жастандырып, ғаламат қайрат көрсетсе де, терең ордан шыға алмай зар шегеді. Жаулар оны осындай жағдайда пайдаланып, қоршап жүріп ұстап алады. Қарасай мен Қазі Әділді құтқармақ болып қанша іздесе де ештеңе шығара алмайды. Сонымен жаудың сағын сындырып, қырым әскерлерін бастап Қарасай, Қазі қайтады. Әскердің арасында Әділ жоқтығын естіген елдегі Омар мен Оспан құлдар бұл хабарды қуана қарсы алады. Ахметтің де, Қарасайдың да “Әділ тірі” деген хабарына анасы мен қарындасы сенбейді. Бұл дүдәмал жағдай сүйектеріне намыс болатынын Қазі қатты ойлап, қалай да тұтқында қорлық көріп жүрген Әділді құтқарып алу керек деп түйеді. Соңынан еретін әскер Қырымнан енді табылмай, Қарасай мен Қазі жау жеріне өздері аттанады. Осы тұста олардың ел намысын ту қылып көтерген нағыз ерлер екені айқын аңғарылады. Жау қолында ғарып болып, небір азапты шегіп жүрген Әділдің мән-жайын күс бейнесіне түсіп ұшып барып, біліп келетін кәміл пірлер болады... Жырда жебеуші пірлер көмегі батырларды көп жағдайда қатерлі халдерден

алып шығып отырады. Әділдің тұтқындағы көрген қорлық күйлері де едәуір айтылған...

Ақырында Қарасай мен Қазі өздері уәде еткен жиырма күн ішінде Әділді дұшпан шынжырынан босатып, сұрапыл ұрыстар жүргізіп, ересен ерліктер көрсетіп, Қырым елін қуанышқа бөлендіреді. Әділдің қарындасы Ілия жақсы хабарды алдымен айтып жеткізген Қарасайға бұйырады. Бүкіл Қырым елін Әділ қайтадан игеріп, өзі оның басшысы болып мұратына жетеді. Әкесінің үш арманын орындаған Қарасай мен Қазі да көңілдері жайланып, парыз үддесінен шығады. Жырдың осылай аяқталуы да классикалық эпостың ежелгі дәстүріне сай¹.

Сонымен жырда халықтың қаһармандық тарихының жинақталған, эпикалық қалыпқа түскен, әсіреленген жақтары сездірілген. “Қарасай мен Қазідан” ертеде болып өткен қандай да болмасын, белгілі бір оқиғаның ізін табу мүмкін емес. Егер жырдың арғы түбірінде ондай істер болған күннің өзінде олардың аты жоғалып, заты ғана қалған. Жалпы қаһармандық жыр атаулының заңдылығы осындай. Осы эпоста Орақ, Мамай, Қарасай, Қазі деген есімдер ғана бір заманда ноғайлар арасында жасалған тарихи қайраткерлерді еске түсіреді². Ал олардың жырдағыдай сұрапыл соғыстар жүргізгенін ешбір шежіреден немесе жазба тарихтан табу қиын. Кезінде белгілі, ел билеген адамдар болғандықтан, олардың түрлі себептермен өзара кейде көрші халықтармен дау-таластары болып тұруы әбден ықтимал. Әсіресе Ноғай ордасының аумалы-төкпелі, алмағайып, аласапыран жағдайында ноғай мырзаларының түрлі саяси-әлеуметтік, әскери істерге араласуы ғажап емес. Бірақ эпос ондай нақтылы тартыстардың бір де біреуіне тоқталмай, халықтың ежелгі азаттық сүйгіш арманын, батырлық, ерлік туралы түсінігін ғана көтеріңкі жинақтап айтып шыққан. Жырдың ел қиялында

¹ Пропп В.Я. Русский героический эпос. М., 1958. С.5.

² Жирмунский В.М. Аталған еңбек. 392-б.

корытылып, дарынды адамдар аузымен айтылып тарағаны барлық болмысынан байқалып тұрады.

Ноғайлардың мекені, көшіп-қонып жүрген ауданы, араласқан елдері тарих мағлұматтарынан мәлім. Ал “Қарасай мен Қазиді” ондай елдердің ешқайсысы да нақтылы аталмаған. Ноғайлардың солтүстіктегі қуатты көршісі, сол кездерде алып қуатпен қанатын кең жая бастаған, көп қонсы елдердің тағдыр жолына әсер еткен орыс халқының аты бұл және басқа ноғай тарихына қатысты жырларда мүлде кездеспейді. Сондай-ақ Еділ, Жайық өңірінде, Солтүстік Кавказда, Қырымда географиялық мекені жақын басқа да халықтардың есімі жырда ұшырамайтынына да таңқалуға болмайды. Өйткені эпикалық қаһармандық жыр – ешқандай белгілі оқиғаның хронологиясы емес, өзіндік көркем заңдылық шарттарына сәйкес туған шығарма. Демек, жырдың тарихилық дәрежесін де өзгеше өлшеммен қарау керек болады.

Жалпы алғанда, жырдағы оқиғалардың аты Қарасайға, Қазидіге байланысты айтылғандықтан, олардың ата-бабаларынан азды-көпті дерек келтірілгендіктен, кейбір өлке жер атаулары кездесетіндіктен ғана эпосты ноғайлы дәуіріне қатысты деп шамалағанымыз болмаса, бұлай деп ең танбаласуға дәлелдеріміз де онша көп емес. “Қарасай мен Қазиді” – қанша ақын, жыршылардың “редакциясынан” өтіп, өзінің байырғы түбірі танымастай өзгерген жырдың бірі. Мұның халыққа өте сүйікті болып, ғасырлар бойынша ұмытылмай келу себебі отаншылдық, ерлік идеясына және биік көркемдік қасиетіне байланысты. Жырдың еркін төгілген келісті көркем кестесі оның небір ірі айтушының, үлкен дарындардың талғамынан өткенін көрсетеді. Онан соң халық қашанда әйтеуір бір жырларды емес, өзінің ертедегі қаһармандық тарихына қатысты деп есептейтін аңыздарды ғана ерекше қадір тұтып келгені белгілі.

Қаншама көркемделіп, эпика қалыбына түсіп, танымастай болып өзгерді дегенмен, “Қарасай мен Қазидің” шыққан

төркіні байқалмайды емес. Ол Қазақстанның батыс өңірінде қазақтардың ноғайлармен аралас-құраластығы, құдандалығы көбірек орын тепкен өлкеде молырақ тараған. Ноғай ордасы ыдыраған кезде көптеген рулар мен бірлестіктер қазақ халқының құрамына енгені де елеулі факторлар дей алмаймыз. Демек, “Қарасай мен Қазидің” бұрын көп айтылған, қазір де ұмытыла қоймаған аймағы Батыс Қазақстан, Қарақалпақстан болуы кездейсоқ емес.

Кейбір географиялық атаулар да өз тарапынан жырдың эпикалық оқиғалары болып өткен атырапты аңғаруға мүмкіндік береді. Қарасай, Қазидің ата-тегің шу дегеннен таныстыра өтушілік те, жүйрік аттары бар қарт Көкшенің Орал тауларын жайлап жүруі де, Қарасайдың ата жаулары Қиғаш тауларын мекен ететіндігі де, Дербент секілді қалалар аталуы да, ақырында Қырым елінің жай-күйі айтылуы да жырдың жалпы ноғай елі тарихының жаңғырығы екенін сездіреді. Тарихи оқиғалардың бедері уақыт өткен сайын адам санасынан ұмытылып, олардың жалпы аңғары ғана сақталатынына бұл жыр да мысал бола алады.

Жырда Қарасай мен Қазидің “ер жігіт осындай болсын” дейтіндей асқақ, өр бейнелері елестейді. Халық өзінің сүйген қаһармандарын небір ғажайып ерліктерге анаралады, бір өзі сансыз жауды женетін етіп дәріптейді. Туған елінің бүтіндігі және азаттығы үшін сыртқы жаулармен арналысып, осы жолда ақыл, қайратын қалтқысыз жұмсаған батырлар қазақ тарихының ең ардақты қаһармандары еді. Қарасай-Қазиді, міне, нақ сондайлар қатарынан орын алған. Бұлардың есімі шексіз жүректіліктің, атаның адал дәстүрін жалғастырушылықтың, досқа адалдықтың, дұшпанға мейірімсіздіктің символындай ел арасында аңыз боп тараған. Мұндай жырды тыңдау өмірдің қиын-қыстау кезеңдерінде тарыққанға медет, шаршағанға қуат берген.

Бір көңіл аударатын нәрсе – жырдағы эпикалық жаулар мінездемесі. Әдетте, қазақтың қаһармандық жырларының бәрінде дерлік ежелгі жау болып есептелетін қалмақтардың

аты мұнда жоқ. Олардың орнында қызылбастар аталады. Тарихи деректерге қарағанда қызылбастар солтүстік Иранды жайлаған ел екені белгілі¹. Олар ноғайлармен, қазақтармен бертінгі бірнеше жыл бойында қоныстас та, аралас-құралас та болған емес. Қазақтар мен ноғайлардың ең жақын және көбірек қарым-қатынас жасаған халықтары мен мемлекеттерінің ішінде қызылбасты табу қиын. Ендеше, не Кавказ халықтары, не орыстар, не башқұрт, қалмақтар аталмай, алыстағы қызылбастың жырда жүйелі түрде аталуын не себептен деген сұраққа да жауап іздеп көруге болады. Мұның жауабын әрбір эпостың белгілі бір дәуірдің ғана туындысы болып қоймай, өз ішіне әр замандардың да елесін жинайтын көпстадиялығынан деп қарау керек. Оның үстіне көшпелі өзбектер, қазақ, ноғайлар тарихи дәуірлерде қызылбастармен соқтығысып қалған кездері де ұшырайды. Әрідегі оқиғаларды айтпағанда, Нәдір шахтың Орта Азияға жасаған шабуылын алсақ та бұл шындыққа көзіміз жетеді. Сондықтан “Қарасай мен Қазиді” қызылбастар дұшпан орнында жүруі тек эпикалық еркіндіктен тумаған деуге келеді. Эпикалық жырларда оқиғалардың ұлы сарындары сақталатыны секілді жаулар аты да кездейсоқ аталмауы өзіндік ерекшелік.

“Қарасай мен Қазиді” жырының фольклорлық табиғаты, мұнда халықтың коллективтік санасының басымдығы тұрақты тіркестерден, сөз айшықтарынан, формулалықтан айқын аңғарылады. Көп жырларда кездесетін “дәнекер”, жаттанды, көнігі жолдар мен теңеме, баламалар мұнда жиі кездеседі. Мәселен, “буырқанып, бүрсанып, мұздай темір құрсанып”, “Қарасайға сөйледі, сөйлегенде бұй делі”, “беліне буды жарағын, жаудың бұзып қамалын», “батырлығын оздырған, барған жерін тындырған”, “ата жауын жаулаған, атағы оттай қаулаған”, “бүгін мен бір түс көрдім, түсімде ғажап іс көрдім”, “бірге туған ағам жоқ, алладан басқа панам жоқ,

жалғыздықтан жаман жоқ, тақыр қылды амал жоқ”, “шырағым неге жылайсың, көзіңнің жасын бұлайсың”, “жеке айдары желкілдеп, көзінің жасы мөлтілдеп”, “сөйлем жатқа сырынды, ұмытпа балам пірінді”, “бірнеше күн жол жүріп, аз ғана емес, мол жүріп”, “Әділ досым сен едің, саған жолдас мен едім”, “екі көзі Қызылдың, шам-шырақтай жанады”, “жалғыз аяқ жол екен, алты қатар ор екен” секілді тіркестер осы айтылғанға мысал.

Жырдың кестелерінде әр түрлі дәуірлердің наным-сеніміне сәйкес қосымшалар еніп отыратыны жанрлық ерекшелік тәрізді нәрсе. Сондай қоспалардың бірі діни ұғымдардан тарағаны көрінеді. Эпостың екінші жартысында батырлардың істеріне медет беріп пірлер көбірек жүреді, олар араласқан жерде қиын нәрсе “оңай” шешіледі, бет қаратпай тұрған жау ығысып кете береді, қамыстай жапырылып түседі. Мұндай тұстар, әрине, эпостың шыншылдық қуатын әлсіретеді. Соған қарамастан “Қарасай мен Қазидің” жалпы бітімінде халықтық ұғымдар мен дүниетаным басым. Мұндай қазақтың ең таңдаулы қаһармандық жырларына тән биік көркемдік, төгілген бейнелі тіл еркін табылады. Әсіресе туған елдің бақыты мен тәуелсіздігі үшін күреске үндейтін қасиетті жырдың мәңгі өлмейтін жарқын идеясы болып саналады. Эпос тыңдаушыны ерлікке, мәрттікке, халықтың жақсы дәстүрлерін жалғастыруға, жеке бастың қамынан жұртшылықтың мүддесін артық санауға үндейді. Ерте заман оқиғаларына құрылған аңыз жырды бүгінгі қауымға жақын ететін қасиет осы тарапта.

1987

СУРЕТКЕРДІҢ ӘЛЕМДІК ДАҢҚЫ

Мұхтар Әуезов өзінің Абай Құнанбаев туралы монографиясында ұлы ақынға рухани нәр берген үш байлықтың көзін атап көрсетеді. Олар: қазақтың халықтық әдебиеті, шығыстың және батыстың (орыстың) классикалық

¹ Эфендиев О. Азербайджанское государство сефевидов. Баку, 1981.

әдебиеті. Абайдың өзінен бұрынғы, өз тұсындағы қаншама жүйрік ақындардан оқшау озып шығуының, оның қазақтың классикалық әдебиетінің шыңы болуының сырын зерттеуді осылайша түсіндірген еді. Дәл осы жағдайды Мұхтар Әуезовтің өзіне де қатысты айтуға болады. Өйткені ол халқының ауызша және жазбаша күллі көркем сөз мұрасын игеріп қана қоймай, орыс, Европа әдебиеттерінің де жетістіктерін меңгере білді. Сонымен қатар М.Әуезов шығыстың ғасырлар бойында жасалған інжу-маржан көркем туындыларын да еркін меңгеріп алған болатын. Бір сөзбен айтқанда, ол батыс пен шығыс әлемінің барша ойшылдарының, суреткерлерінің, түрлі пән саласындағы ғұламаларының еңбектерін талдап, оқып пайдаға жарата білді.

М.Әуезовтің творчестволық жолы бірыңғай жеңістің, іркіліссіз шырқап өсудің жолы болған емес. Ол өзінің даңқы жаһанға жайылған “Абай жолы” роман-эпопеясын жариялағанға дейін қаншама ізденістерді бастан кешіргенін көреміз.

Бұл шығарманың алғашқы кітабы баспа жүзін көргенде бір-біріне кереғар түрлі пікірлер туған еді. Кейбіреулер романда өткен заманның шындығы тым әсіре мадақталып кеткен деп жазушыны кінәлауға дейін барды. Бірақ әдеби қауым, оның алдыңғы қатарлы өкілдері қазақ әдебиетіне шын мәнінде асыл шығарма келгенін бірден мойындап, адал пікірін ашық айтты.

Романның зор бағасын халқымыздың ұлы ғалымы академик Қаныш Сәтбаев алғашқылардың бірі болып айтқан еді. “Мұхтар Әуезовтің “Абай” романы бүкіл совет әдебиетінің аса үздік жетістіктерінің бірі. Осынау нағыз кемел шығарманың авторы – дарынды жазушы ғана емес, талғампаз зерттеуші де болды, ол өзінің творчестволық талай жылдарын ұлы гуманист ақын Абайдың өмір кезеңдерін талмай зерттеуге, жалықпай жинауға, сан-салалы ұлан-ғайыр фактілерден біртұтас көркем тұлға жасауға бағыштады, ұлы ақын өмір кешкен тұтас бір дәуірді зерттеді. Міне, осындай

қажырлы да шабытты еңбектің жемісі болып – көркемдіктің барша қасиет-сырын бойына жинаған, XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің өмір тіршілігі мен болмыс-тұрмысын бар қырынан жан-жақты суреттейтін “Абай” романы” - деп тұжырымдады ол.

Бұл күнде жер жүзі халықтарының елуден артық тіліне аударылған “Абай жолы” эпопеясы туралы жазылған зерттеулер мен айтылған пікірлердің өзі бірнеше том құрарлық. Оларда суреткер шығармаларының жалпы мәні, әлемдік көркемдік дамудағы орны мен бағасы егжей-тегжейлі сөз болған. Солардың ішінен тағы да бірнеше “дуалы” лебізді келтіріп көрейік. Дәуіріміздің даңқты жазушысы Шыңғыс Айтматовтың М.Әуезов жөнінде айтқан бағалары мен талдаулары аса құнды. Ол өзінің бір мақаласында қазақ классигінің Орта Азия халықтарының жазушыларына жасаған ықпалын А.С.Пушкиннің өзінен кейінгі орыс әдебиетіне еткен әсерімен теңестіре тұжырымдайды. Бұл тек юбилейлік жиналыстар кезінде айтыла салған көтеріңкі сөздер емес, мәселенің байыбына, тереңіне барып жасалған түйінді ойлар. Қазіргі өзбек, қырғыз, түрікмен, тәжік, қарақалпақ жазушыларының мол әулеті өздерінің творчествосына М.Әуезов дәстүрінің үлгілік, өнегелік мәні зор болғанын мойындайды. Сондай-ақ Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Сібір халықтары жазушыларының да осы сарындас пікірлері көп кездеседі...

Енді бірде Шыңғыс Айтматов “Мұхтар Әуезовті қырғыздар аса зор құрметпен өзіміздің перзентіміз деп таниды. Халқымыздың мұншалық қалтқысыз құрметі Мұхтар Әуезов “Манас” эпосының асқан білгірі және зерттеушісі немесе қырғыз әдебиетшілерінің ұстазы болғандықтан ғана емес, қазақ пен қырғыздың тілдері домбыраның қос ішегі секілді өзара жақын және үндес... Ең басты себеп мынада: Әуезовтің құдіретті талантынан туған тамаша шығармалар даланың ақ арай таңындай жайнап, қазақ халқымен қатар, қырғыз халқында шүлен шұғыласына бөледі. Әуезов өзінің

күллі жан-жалыны мен шалқар шабытын түгел жұмсап, қазақ халқының тағдырын суреттеп көрсеткен болса, мұның өзі бауырлас қырғыз халқының тағдырын қоса суреттеп көрсеткені деп білу керек”, – деп ағынан жарыла сөйледі.

XIX ғасырда ұлы Абай өзіне дейінгі сөз қазынасын менгеріп, әлем әдебиетінің жетістіктерінен рухани азық алып, қазақтың көркем әдебиетін әлемдік деңгейге көтеріп, Рудакиден, Фердаусиден, Низамиден басталатын Шығыстың данышпан шайырларының қатарынан орын алды. Европа, орыс әдебиетінің нәр қуатын бойына сіңіріп, шығармашылық қуаты жағынан Гете, Пушкин, Лермонтов биіктеріне көтерілді. Демек, Абай қазақтың көркемөнер мәдениетін жаһанның рухани жетістіктеріне қатарластыра білді. XX ғасырда қазақтың көркемсөз өнерінде бұдан бір ғасыр бұрын жасаған Абайдың творчестволық ерлігін М.Әуезов қайталады. Сондықтан Н.Погодиннің Әуезовті “Шығыстың Шолоховы” деп сипаттауы да тегін емес. Шолоховтың есімі әлем көлемінде бүкіл орыс совет әдебиетінің символындай естіледі.

М.Шолохов орыстың классикалық әдебиеті қалыптастырған өнегелерді: өмірдің объективті шындықтарын адам мінездеріне, характер ақиқатына лайықтап суреттеу үлгісін көркем шығармада үлкен заманалық халықтық проблемаларды көтеру, еңбекші халық өкілдерінің мұны мен мұқтажын алғы кезекке шығарып көрсету үрдісін жасаған суреткер. Демек, Шолоховтың көркемдік табысы мен жемісінің алдында орыстың сан ғасырға созылған жазба әдебиетінің тәжірибесі тұр еді. Қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтің талант қуатын Михаил Шолоховқа теңеудің қаншалықты ересен баға екендігі айтпаса да түсінікті.

Біздің ойымызша, Әуезов творчествосының дүниежүзілік мәні де жоғарыда келтірілген үзінді цитаталардан аңғарылуға тиіс. Мәселен, неміс жазушысы Альфред Курелла: “Сіз әлі Абайды оқыған жоқпысыз? Онда сіз мүлдем ештеме оқымағаныңыз. Бұл – таңғажайып, бұл – керемет! Далаға жан бітіп, дүние алғаш жаралғандағы мөлдір табиғатымен, бар

тіршілік тынысымен, тәуелсіз тұлғалы жандарымен сіздің көкірегіңізге келіп орнайды. Олардың бойындағы қызулық пен құмарлық қандай, дәл Шекспир суреттеген бейнелердің өзі! Сіз сол дәуірді көзіңізбен көргендей айна-қатесіз танысыз. Ешбір ғылыми еңбек дәл мұндай жеткізіп бере алмайды. Қандай тұнық поэзия! Проза формасымен басылған осынау қалың-қалың екі томның өн бойында бір жол қара сөз болсапы» деп жазса, аса көрнекті француз суреткері Л.Арагон “эпикалық роман “Абай” менің ойымша, XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі” деп бағалады. Бұл және басқа мінездемелер Мұхтар Әуезовтің творчествосының даңқы Қазақстан көлемінен асып бүкіл әлемдік деңгейге жеткенін, көптеген халықтардың ортақ рухани мұрасына айналғанын көрсетеді. Қазіргі қазақ совет әдебиеті бүкілодақтық және жаһандық әдебиетке өзіндік үлес қосты дегенде осы секілді сом сурет, сом алтын туындыларды айтамыз ғой.

М.Әуезовтің ұлы көркемдік сабағының бірі – оның әрі патриот, әрі интернационалист болуында. Туған елге қалтқысыз еңбек ету мұратымен жалындамаған қандай суреткер де ұзаққа көсіліп шаба алмаса керек. М.Әуезов шығармаларында қазақ халқының соңғы бір ғасырдағы өмірінің аса күрделі, белес-белес оқиғаларының сыры мен сипаты ашылған. Ол жұртшылықтың көркемдік сауалына әрдайым дер кезінде қанықты, білікті жауап беріп отыратын “ақыл-ойдың әміршісі” болды.

Жазушының даңқ аспанына, өнер биігіне самғауына тірек болған қуаттың бірі оның әлем әдебиетінен оқып, үйреніп қоюы ғана емес, сол байлықты халқының көркемдік қажетіне әрдайым жаратып отыруы, мәдениеттердің өзара байланысы олардың дамуының шарты екенін ақиқат түсінуі болды. Мәселен, орыс әдебиетінің демократиялық дәстүрін, ол әдебиеттің озық өкілдерін қанша мақалаларында арнайы тоқталып түбегейлі зерттеді, оларды қазақ оқушыларына насихаттады.

М.Әуезов Шығыс әдебиетінің білгірі ретінде де көп байсалды еңбектер қалдырды. Көп ұлтты совет әдебиетінің ортақ проблемаларын көтерген мақалаларының өзі бір шоғыр. Атап өтерлік мәселенің бірі сол – М.Әуезов еліміздегі көптеген халықтардың шығармаларын түпнұсқадан оқитын еді. Оның қырғыз, өзбек, түрікмен, татар, башқұрт жазушыларының бірталай романдарын өз тілдерінде оқып, аса маңызды талдаулар беріп, орыс тілінде мақалалар жазғаны есімізде. Ал қырғыз халқының ұлан-ғайыр эпосы «Манастың» аса беделді әрі зерек зерттеушісі Мұхтар Әуезов болғаны және белгілі. Қысқасы, ол халықтар әдебиетінің жалынды жаршысы, елдер мәдениетінің насихатшысы қызметін абыройлы атқарды.

Әдебиет пен мәдениетті таныстырудың ең бір ұтымды жолы көркем аударма болса, бұл салада да М.Әуезовтің сіңірген еңбегі өлшеусіз. Ол қазақ тіліне Шекспирдің, Гогольдің, Тургеневтің, Погодиннің тағы басқа суреткерлердің шығармаларын тамаша тәржімалады. Оның аудармалары қазақтың көркемдік мәдениетінің төл мүлкіне айналды.

Халықтар арасындағы болатын шынайы достықтың үлгісін Мұхтар Әуезов көрсеткен еді. Оның талантын бағалаған, жеке басының адамдық, азаматтық сипатын таныған, биік санаған қаншама ел өкілдері, түптеп келгенде қазақ халқының достарына айналды.

М.Әуезов өзінің орыс әріптестерімен бірге көркем шығарма да жазды, зерттеулер жариялады. Мәселен, оның атақты “Абай” трагедиясы да, қазақтың фольклоры мен эпосы туралы үлкен монографиясы да көрнекті орыс қаламгері Леонид Соболевпен бірге жазылды. Қазақ әдебиеті мен фольклорының көптеген жинақтарының антологияларын орыс тіліне аударудың да басы-қасында Мұхтар Әуезов жүргені белгілі. Ол бір жағынан әлем әдебиетінің мәңгі өлмес ескерткіштерін қазақ жұртшылығының игілігіне айналдыруды мұрат етсе, екінші жағынан қазақ көркемсөз өнерінің үздік

үлгілерін орыс тілі арқылы жаһан көлеміне жария етуге ұмтылды.

Ғұламаның бұл саладағы көп қырлы еңбектерінің және бір қырын атап өту керек. Ол ұзақ жылдар бойында жоғары оқу орындарында филология факультеттерінің студенттеріне СССР халықтары әдебиетінен дәріс оқыды. М.Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағындағы еліміздің түрлі аймағындағы халықтардың әдебиетіне арналған мақалалар мен зерттеулер осы ойымыздың дәлелі.

Өзінің барлық күш-қуатын, білімін, дарынын туған елінің азаматтық көркею мүддесіне, совет халықтарының ортақ мұратына бағыштаған ұлы суреткер әрі ғалым Мұхтар Әуезовтің есімі мен еңбегі халқымен бірге жасай береді.

1987

ФОЛЬКЛОРТАНУ БАҒДАРЫ

Соңғы жылдарда ауыз әдебиеті туралы ғылымда күрделі ілгерілеу бар екені белгілі. Біз бұл арада сандық емес, сапалық көрсеткішті алдымен атап өтуге тиіспіз.

Ауыз әдебиетінің өзіндік өзгешелігін елемей, оған жазба әдебиет шарттарын қою тәжірибесі ұзақ жылдар бойында қалыптасқан қағидадай болып келген еді. Сол себептен де ауыз әдебиетінің “олқы жерлері” көбірек көрсетіліп, оны көркем творчествоның ескірген сатысы, күні өткен, дәурені біткен процесс секілдендіріп көрсету басым жататын. Қазақ фольклоршыларының кейінгі 15-20 жыл көлеміндегі еңбектерінде ауыз әдебиеті спецификасын ескеру, оның өзіндік қайталанбас қасиетін ашу жөнінде бетбұрыс жасалды дей аламыз.

Фольклор туындыларының тарихи шындықты бейнелеуі күрделі құбылыс екеніне мән бермеу – зерттеу аясын тарылтып, көп мұрамызды лайықты танып-білуге кедергі келтірген еді. Тарихи оқиғалар мен эпос, аңыздар арасына теңдестік белгісін қою фольклор табиғатына қиянат жасаумен

барабар еді. Дәл осындай көзқарас қазақ фольклоршыларын бір кезде тығырыққа әкеліп тіреген. Мәселен, елуінші жылдардың бас кезінде эпос туралы пікір таластары жақсы нәтижеге жеткізген жоқ.

Бір тәуір жері, уақыт өте келе фольклортану ғылымындағы әсіре белсенділік азайып, объективті шындықты мойындау бел ала бастады. Бірақ мәдени мұраны зерттеудегі ғылыми методологияның әлсіздігі салдарынан қазақ эпосының үлкен бір тобы (“Шора батыр”, “Ер Сайын”, “Қарасай-Қазі”, т.б.) жарияланбай, архив тереңінде жатып қалды. Міне, мұндай жағдайда зерттеу тәсілін жаңа өріске шығару ауадай қажет еді. Қазақ фольклоршылары ауыз әдебиеті туындыларын тексеру үшін сенімді ғылыми таяныштар іздеуге ойысты.

Ауыз әдебиеті мұрасын өзіне тән заңдылықтарды ескере отырып, зерттеудің жаңа деңгейі түрлі жанр, проблемаларға арналған коллективтік еңбектерден де, жекелеген авторлардың монографияларынан да байқалады. Бұл пікірімізді дәлелдеу үшін, алдымен, фольклоршылар күш біріктіріп жазған бір де болса бірегей зерттеулерге қысқаша тоқталып өту шарт. Мысалға, Қазақ ССР Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты фольклоршыларының “Қазақ тарихи жырларының мәселелері” (1979), “Қазақ фольклорының типологиясы” (1981) деген еңбектерін алып көрейік.

“Қазақ тарихи жырларының мәселелері” – фольклор туындыларын нақтылы әрі тереңдеп тексерудің жемісті қадамы. Әрине, бір кітап көлемінде күллі тарихи жыр, өлең мәселесін ақыр-тақыр шешіп тастау мүмкін емес. Бұл еңбекте қамтылмаған материалдар, талданбаған жырлар, әлі де болса анықталып болмаған теориялық аспектілер де баршылық. Сонда да болса аталған монографияның өзінен бұрынғы зерттеулерге қарағанда ғылыми талаптарға неғұрлым жақын келгенін көрмеуге болмайды...

Қазақ эпосының айтулы нұсқалары өткен ғасырдан бастап ғылым нысанасына ілінген, бірсыпырасы революциядан бұрын-ақ жарық көрген. Ал совет өкіметі жылдарында фольклорды жинау, жариялау, зерттеу жұмысы жаңа қарқынға көшті. Эпостың табиғаты, өмір шындығымен байланысы, көркемдік ерекшеліктері турасында көп ізденістер жүргізілді, татымды, дәйекті тұжырымдар жасалды. Эпикалық мұра, негізінен, батырлық және ғашықтық жырлар деп үлкен екі топқа бөлініп қарастырылды. Бұлай жіктеу және олардың әрқайсысының өзіне тән белгілерін айту кезінде табысымыз болатын.

Орыс фольклортану ғылымында XIX ғасырдың екінші жартысында орын тепкен “Тарихи мектеп” теориясына сүйенген фольклоршылар әлгіндей жырлардан тек қана тарихта болған оқиғаларға ұқсастық іздеумен айналысты, бұрынғы заман қайраткерлерінің саяси бағдарын эпостан тапқысы келді. Осыдан барып эпостың күрделі бір тобына “тіс батырып” тексеру қиынға айналды. XVIII ғасырда жоңғар басқыншылығына қарсы күрескен Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Олжабай сынды батырларға қатысты ондаған жырдың идеялық-көркемдік қасиетін зерттеу жұмысы кешеуілдеп келді. Міне, осындай бір міндетті атқару үлесі – “Қазақ тарихи жырларының мәселелері” деген еңбекке тиді.

Кітапта тарихи жырдың генезисі және даму ерекшелігі жайында теориялық таяныштары берік тараулар (авторлары филология ғылымдарының кандидаттары С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов) бар. Бұларда тарихи жырдың эпос дамуындағы жаңа кезең екені, соған сәйкес жанрлық кестесінде бірсыпыра өзгешеліктер кездесетіні көрсетілген. Қайсыбір тұста тарихи жырлар “кенже эпос” деп те аталған. Мәселе бұл арада термин, атауда емес, жанрдың белгілері жүйелі сөз болғандығында. Тарихи жырларда ежелгі классикалық эпостың бірталай сипаттары (әсірелеу, қиял-ғажайыптың араласуы, т.б.) кездесетіні, сонымен қатар бұларда тарихи дәуір колориті

анағұрлым нақтырақ сезілетіні, кейде болып өткен оқиғаның суымаған ізі баяндалатыны, айтушының шеберлік деңгейі айқынырақ байқалатыны, т.б. мәселелер салдарлы сөз болған.

Фольклор шығармаларының спецификасын жақсы түсіне отырып зерттеу үлгісін профессор Н.С.Смирнова жазған тараулардан айқын аңғаруға болады. Автор атақты Өтеген батыр туралы жырдың түп тамырларын іздестіріп, көп деректер тапқан. Ғалым XVIII ғасырда жасаған Өтегеннің аты аңызға айналып, кейіннен эпикалық жыр пайда болғанын анықтаған. Ауызша тараған әңгімелердің халық қиялында ұлғаюын, әсірелену процесін көрсетеді. Сондай-ақ Н.С.Смирнова “Абылай туралы жыр, аңыздар” деген тарауда атышулы ханның тарихи және фольклорлық бейнесін салыстырып, халықтың Абылай туралы өз бағасын келтіреді. Азаттықты, бейбіт бағытты, өмірді аңсаған ел Абылайдың қаталдығын, астамдығын қапысыз танығанын, ондай істерін әшкерелеп аңыз-әңгіме туғызғанын дәлелдейді. Сонымен қатар халық Абылайдың Сабалақ атанып жүргенде қалмақтарға қарсы соғыста ерлік көрсеткеніне іш тартып, дәріптегенін де атап өтеді. Мұның бәрі фольклордың тарихи оқиғалар мен қайраткерлерді елдің түпкілікті мүддесі, алдан күткен арманы тұрғысынан бағалайтын “қалыстығын” сипаттайды.

“Қазақ тарихи жырларының мәселелерінде” XVIII-XIX ғасырларда жасаған, халық азаттығы үшін күресте ерекше еңбек сіңірген Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Исатай, Махамбет, Жанқожа батырлар жайындағы эпикалық жырларды талдауға арнаулы тараулар (авторлары филология ғылымдарының кандидаттары Б.Әбілқасымов, Б.Адамбаев, К.Сейдаханов, Н.Төрекұлов, т.б.) берілген. Бұл тараулардың әрқайсысында тарихи жырлардың табиғатын танытатын қызғылықты ойлар кездеседі. Жалпы алғанда эпикалық жырлар мен аңыздардың үлкен шоғыры талданып, олардың генезисі, сақталуы, дамуы, варианттылығы, өмір шындығы

мен көркемдік қиялдың ара қатынасы, дәстүрлілік пен жаңашылдық, т.б. туралы келелі пікірлер қозғалуы ұнамды құбылыс.

Зерттеулердің сапасын күшейту ғылыми озық методологиялық тәсілдерді басшылыққа алуға байланысты. Осы жағдайды ескере отырып қазақ фольклоршылары өздерінің жұмыстарында салыстырмалы-типологиялық методты қолдана бастағанын да айтуымыз керек. Бұл әдіс ауыз әдебиеті жанрларын бірнеше халықтың материалдары шеңберінде кең салыстырып тексеруге жол ашады, ғылыми ізденістің өрісін ұлғайтады. Белгілі орыс совет фольклоршысы Б.Н.Путилов салыстырмалы-типологиялық әдістің мақсаты жекелеген фабулалардың немесе типтердің ұқсастығын табу емес, солардың бәріне ортақ объективтік заңдылықтарды ашу деп көрсетеді.

Қазақ зерттеушілерінің бұл тараптағы ізденістері “Қазақ фольклорының типологиясы” деген коллективтік монографиядан көрініс тапты. Салыстырмалы-типологиялық әдіске түркі тілдес республикалар ішінде тұңғыш рет қазақ фольклоршылары көшкенін атап айту керек. Жалпы алғанда монография қазақ ғалымдарының зерттеу мәдениеті бір қадам алға басқанын байқата алады.

Совет фольклоршыларының еңбектерінде салыстырмалы-типологиялық әдістің шарттары анықталған. Ауыз әдебиетіндегі ұқсас құбылыстардың өзі түрлі жүйеге бөлініп қаралады. Мәселен, тілі, салт-санасы бөлек болғанымен, шаруашылығы, кәсібі, даму деңгейі қарайлас елдер фольклорындағы үндестік кең мағынасындағы тарихи-типологиялық ретке жатады. Халықтардың бір-бірімен жақын көршілігінен немесе араласуынан туатын ұқсастықты тарихи-мәдени типология деп қарайды. Ал түбі бір рулар мен тайпалардан құралғанмен, түрлі атырапқа тарап кеткен елдердің фольклорындағы туыстық тарихи-генетикалық типология болып саналады.

Қазақ фольклорында типологиялық қатардың осы үш түрі де кездеседі.

Түркі тілдес халықтардың фольклорымен азды-көпті таныс адамдар бұл елдердің айтып келген аңыз-әңгімелерінде көп ұқсастық бар екенін аңғарады. Айталық, ең көне жырлардың бірі – “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” қазақта, башқұртта, алтайлықтарда, ноғайда бар. Бұл жыр, тіпті, Румыния ноғай-татарларының арасында да сақталып келгені мәлім болып отыр. Эпостың осы елдердегі вариант, версияларын салыстыра қарау оның ең көне қабатын, негізгі сарынын талғап білуге көмектеседі. Жырдың жасалу, жетілу, таралу дәуірін нақтылауға да варианттар (нұсқалар) көмектеседі. Жиренше шешен аңыздары қазақтармен қатар башқұрттарда мол кездеседі. “Жиренше айтыпты” деген сөздер ноғай, қарақалпақ, алтайлықтарда да бар. Міне, мұндай жағдайда белгілі бір фольклор мұрасын дәл “мына халықтікі” деп ен салып беру дұрыс болмайды. Зерттеуші бұл тұста, сөз жоқ, тарихтың, тілдің, этнографияның дерегіне де сүйеніп, ғылыми әділдік, объективтілікке жетуге ұмтылады.

Қазақ фольклорының стадиялық мәселесін сөз ету де – соңғы кезде қолға алына бастаған іс. Ертегілердің, эпостың полистадиялық (көпқабаттылық) сипаты жөнінде арнаулы еңбектер бар. Бұл да фольклор табиғатын жазба әдебиеттен “бөлектеп” тұрған белгінің бірі. Шындығына келгенде, фольклор туындыларының көбінде түрлі заман санасы мен наным-сенімінің ізі жатады. Ескі эпосты айтпағанда тіпті бергі ғасырлар оқиғаларына құрылған дастандарда да көнелік көріністері: анимизм, тотемизм, миф, магия аралас келіп отырады. Біздің бұл күнде қиял-ғажайып деп есептейтініміз бағзы замандарда адамдардың шынайы ұғымы болған. Міне, солар шығарма тігісінен мүлде шығып қалмай, әр дәуірдің “ескерткіші” ретінде сақталады. Қаһармандық жыр ғажайып ерлікке, ұлы қасиеттерге сенетін тыңдаушы бар жерде, эпикалық ортада ғана көркейеді. Демек, **жыр, аңыздағы таңғажайыптар – айтушының қиялдан**

қосуы емес, сол кездегі адамдар түсінігіне қонымды, сенімді нәрселер. Фольклорлық шығарма қашанда әр дәуірдің танымды, тәрбиелік, эстетикалық талабына жауап беру қажеттігінен тиісті өзгерістерге ұшырайды. Осыдан барып оның көпқабаттылық сипаты шығады.

Фолькоршылар қазақ ауыз әдебиеті стадиялық жағынан әлем халықтарының көркемдік даму ағысынан оқшау еместігін ескере отырып, эпосты көне, классикалық, ғашықтық, нақтылы тарихи деп аталатын үлкен төрт топқа бөліп зерттей бастады. Бұлардың ішінен осы кезге дейін қаһармандық (классикалық) және ғашықтық (лиро эпос) эпос қана тексеріліп келгенін ілгеріде де атап өттік. Ал көне және нақтылы тарихи эпостың жанрлық сипаттары кейінгі жылдардағы еңбектерде ғана жіктеліп, жүйелі сөз болып келеді. Архаикалық (көне) эпос деген термин аға буын ғалымдар (Марғұлан, Қоңыратбаев) мақалаларында кездескенімен, арнаулы зерттеу тақырыбы бола қойған жоқ еді.

Әлі күнге дейін бірсыпыра еңбектерде этнография ғылымының фактілері мен пайымдауларына сүйену жағы жетіспейді. Фольклор мұрасының генезисін белгілі бір дәуірдің материалдық мәдениетімен, этникалық тарихымен байланыстырмай, тек көркем сөз ретінде ғана алу біржақтылыққа жол ашуы мүмкін. Қазақ ертегілеріне арналған еңбектердің (С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, Костюхин) ұтымдылығы әрі жаңалығы да этнографиялық аспектілерімен бірлікте зерттелуінде.

Фольклор әуел бастан синкреттік өнер деп танылғанда, ең алдымен, сөз бен саздың (музыка) бірлігі есте тұтылатын. Өкінішке қарай, қазіргі зерттеулерде сөздік фольклор ғана бірыңғай алынып келеді. Тамаша эпосымыздың көркі болып келген, оны тыңдаушылар құлағына құйған тамылжыған әуен, саздар жыр тексінен бөлек дүние емес қой. Ендеше келешекте жасалатын зерттеулерде, эпосты талдаған тұста оның

ажырамас элементі болып саналатын музыкасы туралы да тиісті мағлұмат беру қажет.

Қазақ ССР Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фольклоршылары атқарған коллективтік еңбектің тағы да біреуіне кідіріп өткен жөн. Ол – “Қазақ фольклористикасының тарихы” атты еңбек. Бұл монография – фольклортану тәжірибесін қорытудағы бірінші күрделі ізденіс. Бұған дейін фольклортану тарихының жалпы желісі, жекелеген фактілерді шолу очерк ретінде сөз болып келген. Аталған еңбек өзінің көлемі жағынан, қамтыған проблемаларының маңыздылығы тұрғысынан алғанда да салмақты жүк көтерген десек, артық айтқандық болмас. Мұнда қазақ ауыз әдебиетінің ерте заманнан ұлы Октябрь революциясына дейінгі ұзақ аралықта жиналу, жариялану, зерттелу процесі қорытындыланады.

Соңғы жылдарға дейін қазақ әдебиетінің тарихы беріден, XVIII ғасырдан басталады деген қисын орын алып келгені секілді фольклортануды да тым кенжелетіп көрсету дағдыға сіңген еді. Рас, XIX ғасырдың орта тұсынан бастап қазақ ауыз әдебиеті материалдары ғалымдар назарына жиірек түсті, фольклор үлгілерін жинау, бағалау, насихаттау саласында көрнекті жұмыстар жасалды. Ауыз әдебиетінің көптеген тартымды нұсқалары Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде кездеседі. Мәселен, Орхон-Енисей жазуларында, “Қорқыт ата кітабында”, “Оғызнамеде”, “Қисса-сул әнбиезде”, “Кодекс куманикусте” қазақ фольклорының көне үлгілері молынан табылады. Ал Әбілғазы, Жалаири шежірелерінде тарихи аңыз, әфсаналар да мол берілген. Ауыз әдебиетінің ежелгі нұсқаларын танып, зерттеуге татар, өзбек фольклоршылары көптен көңіл бөліп келеді. Кейінгі жылдарда қазақ ғалымдары да бұл іске бет бұрып пайдалы істер атқара бастады. Әдебиет тарихын жүйелеу мәселесінде тұтас, орнықты концепция ұсынған профессор Б.Кенжебаевтың шәкірттері мен әріптестері фольклордың байырғы материалдарын бүгінгі қауым игілігіне айналдыруда оңды

жұмыстар жасады. Ертедегі әдебиет пен фольклордың фактілері, олардың жазба ескерткіштердегі көрінісі, даму эволюциясы, ақындар поэзиясына ықпалы, т.б. проблемалар Х.Сүйіншәлиевтің, М.Мағауиннің, М.Жолдасбековтің, Қ.Өмірәлиевтің, Н.Келімбетовтің, А.Қыраубаеваның, т.б. авторлардың еңбектерінде сөз болып жүр. Ал қазақ фольклорының ең көне жәдігерлерін жиып, олардың тарихи шындықты танытудағы қызметін кең де кемел толғаған академик Ә.Марғұлан мен профессор Ә.Қоңыратбаевтың зерттеулері өз алдына бір төбе. Міне, осы кезең, VI-XVIII ғасырлар арасындағы фольклортану аспектілері шолу-проблемалық тарауда баяндалады. Бұл, сөз жоқ, жұртшылықты қызықтыратын тың мәселенің бірі болмақ.

Қазақ фольклорына қатысты деректі тек орыс, қазақ тіліндегі мәтіндерден (источниктерден) іздеу аздық етеді. Ондай материалдар да, зерттеулер де түркі тілдерінде (өзбек, татар, әзірбайжан, т.б.) мол. Мұның өзі қазақ зерттеушілерінің құлашын кеңге салып, сол тілдердегі қолжазбалар мен кітаптарды оқып, өз еңбектерінде пайдалану қажеттігін көрсетеді. Халқымыздың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, өнері туралы алған фактілер мың жылдай қолданған алфавитіміз – араб әріптерімен хатқа түскенін ескерсек, бұл байлықты меңгеру борышымыз екені айқындала түседі. Сондай-ақ қытай, парсы тіліндегі зерттеулерде сақталған материалдарға қол артсақ, фольклорымыздың әр дәуірдегі жағдайы жөніндегі білігіміз қомақтала бермек...

Революцияға дейін қазақ фольклорын жинаушылар, насихаттаушылар қатары тек бірен-саран атақты ғалымдармен ғана шектелмейді. Бұл іске хал-қадарынша араласқан, халқының көркемдік байлығын құрмет тұтқан қазақ зиялылары аз емес. “Қазақ фольклористикасының тарихында” солардың атқарған нақтылы қызметі көрсетілді, еңбектерінің мәні мен бағыты сөз етілді. Монографияның жалпы бітіміне қосылған жаңалықтың бірі осы.

* * *

Болашақтағы нысаналарды жинақтап айтсақ, бірнеше мәселені екшеп көрсеткен болар едік. Соның ең бастысы – ғылыми еңбектің сапасын арттыру. Жұмыста жаңа қадамдар, жаңалықтар жасау үшін неғұрлым озық методика мен методологияға сүйену, ең ілгерішіл ғылыми тәсілдерді меңгеру тиістілігі түсінікті.

Фольклористика ауыз әдебиетін халықтың тарихи, әлеуметтік жағдайларға орай пайда болып, дами отыратын туындысы ретінде қарайды. Бұл тұрғыдан алып қарағанда фольклор тек сөз өнері ескерткіштері ғана емес, белгілі дәрежеде халықтың сан ғасырлық бастан кешкендерінің, дүние туралы түсініктерінің, әлем құбылыстарына берген бағасының, наным-сенімдерінің, тұрмыс-тіршілігінің, арман-мұратының елесі сақталған тарихи мұра да болып есептеледі.

Ауыз әдебиеті жанларының жүйесін, құрамын, олардың әрқайсысына тән ерекшелікті, өмір шындығының сәулелену дәрежесін зерттеу, фольклордың спецификасын, оның синкреттілігін, дәстүрлілігін, коллективтік сипатын, таралу ауданы мен сақталуын, варианттылығы мен формулалық өзгешелігін тексеру бір алуан нысана десек, ауыз әдебиеті жаратындыларының поэтикасын, тілдік, бейнелеу өрнектерін, көркемдік тәсілін, өмір шындығының берілу ерекшелігін анықтау сан тарау тақырыптарға бөлініп кетеді. Қазақ фольклоршылары шындап қолға алатын проблеманың тағы бір күрделі саласы – фольклор шығармаларының стадиялық және полистадиялық тұрғысын талдау. Ал ауыз әдебиетіндегі ұлттық белгілермен қатар олардағы өзге халықтар фольклорымен ұқсастықтар заңдылығын тарихи-типологиялық жағынан тексеру қазақ фольклоршыларының келешектегі істерінде де жалғаса беретін уәзипасы болып саналады.

Ғалымдарымыз фольклор мұрасының тарихилық сипатын ашуға нақтылы кірісіп отырғанын айта кетуіміз тиіс. Фольклортану ғылымы үшін жыршылар, айтушылар, олардың мектебі, репертуары, фольклор зерттеушілер жайында зерттеу еңбектер жазу да – кезекте тұрған келелі нысана. Ауыз

әдебиеті мен жазба әдебиеттің өзара байланыс жолдарын көрсету, фольклордың бүгінгі социалистік мәдениетті байытудағы мәнін ашу, жалғасып, дамып келе жатқан жанрлардың ерекшеліктерін зерттеу, мифтердің, аңыздардың қазіргі жазба әдебиетті көркейтуге қосып отырған үлесін көрсету салдарлы ізденістерді керек етеді. Ақырында ел арасынан фольклор материалын жинауға үздіксіз ат салысып, олардың ең татымдыларын жариялап, халық игілігіне айналдыруға жігерлі түрде болысу фольклоршылардың төл ісі болып табылады.

1987

ШЕЖІРЕЛІ ШЫҢҒЫСТАУ

Шығыс елдерінің ертедегі аңыздарының бірінде ақындық өнер жолына қадам қойған талапкер Мұрат тауына барып түнеуі, бұлағынан су ішуі шарт болғаны айтылады. Бұл – гректердің Парнасы секілді ұғым әр елде де орын тепкенін байқататын нәрсе. “Әуелгі бақ – тіл мен жақ” деп сөз өнерін киелі санаған қазақ жұртының айрықша қастерлейтін мекендері аз емес. Әншіліктің ту тіккен жері қайсы десе, көңіліңізге аты аңызға айналған Көкшетау өңірі оралады. Сол секілді күйшілік пен жыршы-жыраулықтың да “қонып өткен” өңірлері санамызға сіңген. Күллі өнер атаулыдан сөз өнерін қадірлеп сүйіп өскен, мұның өзін игі дәстүрге айналдырған халқымыздың өлең биігі жасалған өлкені де тегіс мойындаймыз. Ол – бұрын Шыңғыстау, кейіннен Абай ауданы атанған қасиетті қоныс, әйгілі атырап. Бізде қазірше ақындықтың Мұрат тауы деген термин қалыптаса қойған жоқ, бірақ ежелден “өнер алды – қызыл тіл” деп келгеніміз және сөз сырын ерекше түсінген ел екеніміз рас болса, бұл тіркесті қолданудан секем алмасақ керек... Мұндай тұжырымға келу аңыз, көне миф деңгейінен аса алмағандық емес, шын өнерді бағалаудың саналы, жақсы дәстүрі болып табылар еді. Поэзия патшасы Абай туып-

өскен жерді – Шыңғыстауды – ақындық Мұрат тауы деп отырғанымыз да осы себептен.

Кез келген жиын-тойда бір ауыз өлең айта алатын қазақ адамы тапқырлық пен шешендікке өзгеше ден қойғаны бұрыннан белгілі. Осылай екенін ұлы даланы аралаған, оның салт-санасымен, рухани дәстүрімен танысқан басқа ел адамдары да бірауыздан мойындап кеткен. Бұл ретте Радловтың, Потаниннің, Янушкевичтің адал лебіздерін еске түсірсек те болады. “Махаббатты мадақ еткен елдер көп. Бірақ дәл “Қозы Көрпеш – Баян сұлудай” жыр күмбезін тұрғызған қазақтар ғана” деген ғой Г.И.Потанин. “Маған қазақ даласы тегіс ән салып тұрған секілденеді” деп риза болған В.В.Радлов. Абайдың бір өлеңінде мына пәни дүниеде “көсем де өткен не дүлдүл, шешен де өткен не бұлбұл” деуі де осы шындықты білгендік, ескергендік белгісі болатын...

Абайдың жаңа жазба әдебиетіміздің негізін салушы болып, өзінен бұрын жасаған сан ақыннан оқшау озып, дараланып шығуы – арнайы көңіл аударарлық мәселе. Бұл жөнінде жетекші пікірді М.Әуезовтің мақалалары мен зерттеулерінен табамыз. Ол пікірдің негізгі түйіні Абайдың қазақтың көркемсөз даналығын, Шығыс пен Батыстың классикалық әдебиетін жете меңгеріп, өшпес тағылым алғандығына байланысты дегенге саяды. Қысқаша айтылған осы тұжырымда терең мағына жатыр. Мұның өзі дүниедегі ірі рухани жетістіктер өзге халықтар жасаған байлықты игеру арқасында туады дейтін қағиданы дәлелдей түседі. Абайдың поэзиядағы ұлы жаңалығы шын мағынасында Батыс пен Шығыстың шайырлары мен ғұламалары жасаған қазынаға қол артып, соның нәрі мен мәнін қорытып, жаңа көркемдік синтез жасауында. Бұл реттен алғанда Абайға арғы-бергі әлем әдебиетінен тендес табу қиын.

Адамзат даналығы тудырған ілім-білімді мол қорытып, замана сауалдарына жаһандық ортақ талаптар мен қажеттер тұрғысынан ұмтылуы, түптеп келгенде, адам еркіндігі мен бақытының жыршысы, зұлымдық пен

надандық атаулының бітіспес сыншысы болуы Абай туындыларына Ренессанс дәуірінің әдебиетіне тән тұтастық пен сомсуреттік белгі дарытады. Ақын мұрасын танып білудің күрделі болатыны, қазақ совет әдебиетінің аса көрнекті қайраткері Ә.Тәжібаев айтқандай, “Абай – біздің тауысып болмаған университетіміз” саналатыны сондықтан. Демек, ақын мұрасы Европа мен Азияның қақ шекарасында жатқан қазақ даласында ой мен көркемдіктің мәңгілікке салынған ғажайып ғимараты десе де болады. Осы біртұтас ұғымды бұзып, ақынды не Батысқа, не Шығысқа жақындатпақ болсақ, біржақтылыққа ұшыраймыз. Сөз реті келгенде айта кетейік, Абай ауданының орталығы Қарауыл кентінде Гете, Лермонтов, Абай ескерткіштерінің екінші қанатында Шығыс классик шайырларының мүсіндері тұруы мейлінше орынды болар еді.

Әрбір жақсы дәстүр жалғастығымен жарасымды. Қазақ әдебиетін көркемдік қуаты мен шеберлігі жағынан жалпы адамзаттық деңгейге шығарған Абай тағылымы нәрлі топыраққа түскен дөңдей мол жеміс беруі рухани болмысымыздағы бақыттылық десек артық емес. Біз бұл арада Абайдың атақты ғалымдар дәлелдеп, талдап түсіндірген ақындық ортасы мен мектебі деген мәселеге көп кідірмейміз, Абай дәстүрін дамытып әкеткендердің бірегейі – Шәкәрім творчествосының мәні мен өнегесіне ғана қатысты кейбір жалпы тұжырым жасаумен шектелеміз. Абайдың өнердегі нысанасын барлық жанр мен тақырыпта өзіне үлгі етіп ұстанған Шәкәрім мұрасын нақтылы талдау болашақтың жұмысы. Шәкәрімнің Абай арқалаған рухани асылды ХХ ғасырдың бірінші ширегіне дейін ұластырып әкетуінің өзі – қалай дәріптеп айтуға тұрарлық құбылыс. Ол Абай жаққан даналық нұрын биік көтеріп, келер ұрпаққа жеткізген алтын көпір болып қана қойған жоқ, ұлы ұстазының көркемдік мұратын жүзеге асыра да білді. Шәкәрім заманалық проблемаларды жырлаумен қатар, көптеген тарихи оқиғаларды қайта жаңғыртып, дастандарына тақырып етті;

“Қалқаман-Мамыр”, “Еңлік-Кебек” сынды классикалық шығармалар берді; әлем әдебиетінің көрнекті үлгілерін қазақ тілінде қайта сөйлетті; тіпті Абай ғана бастап кеткен қазақ тарихы мәселелерін зерттеуді анағұрлым тереңдетті... Шәкәрім әдебиетке Абай әкелген сан түрлі сонылықтардың жаңа кезеңдегі лайықты жаңғыртушысы болуының өзі данышпан ақын ағасының мұрасына жаңа сәуле түсіргендей. Абай сынды алыпқа лайық жүктің ауыр салмағын көтеріп кету үшін де алыптық тұлға керек еді...

Абай негізін салған жаңа реалистік әдебиеттің көркемдік көшін ХХ ғасырдың бел ортасына дейін тарта білген Мұхтар Әуезовтің тарихи еңбегі де баршаға мәлім. М.Әуезовтің Абай туған өңірде дүниеге келіп, жасынан ұлы ақын шығармаларын құлаққа құйып өсуінің өзі сирек сәттілік, өзгеше өнеге еді. Батыс пен Шығыстың рухани әлеміне осы үлгі арқылы бала жастан ену ырыс болатын. Сауатты, зиялы әулеттен шыққан Абайдың ақындық, азаматтық мектебінен тағылым алған М.Әуезов өзінің алдындағы биік суреткерлер салған соқпаққа түспеуі, “солардай болсам” деп армандамауы мүмкін емес. Ақырында ол екі бірдей тарихи уәзіланы зор абыроймен атқарып кетті. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында Абай, Шәкәрім, т.б. тұлғалар жетілдірген көркемдік дәстүрді дамытып шыңға шығарды әрі қазақ елінің өткен өмір тарихының қаншама қабатын жарқырата ашып, әлем жұртшылығына таныстырды. Өзінің өзгеше суреткерлік туысы жағынан М.Әуезов қазақ әдебиетіндегі ренессанстық серпілудің соңғы ірі өкілі болды...

Сонымен, осы үш алыптың – Абайдың, Шәкәрімнің, Мұхтардың шығармаларында қазақ көркемсөз өнерінің сан ғасырда желі тартқан жолының ұлы қорытындысы жасалғанын көреміз. Үлкенді-кішілі өзендер мен жылғалардың суы үздіксіз ағып, шалқар теңіздер жасайтыны секілді ақындық, жыраулыққа дархан қазақ даласының дарын-қуаты өзінің неғұрлым жарқын көрінісін Шыңғыстау аталған өңірде дүниеге келген осынау титан тұлғалар арқылы тапты.

Халықтың халықтық парасаты бұрынды-соңды бастан кешкен үлкенді-кішілі оқиғалар мен істерді жадында ұстау қабілетінен де көрінбек. Мәдениетті елдердің адамы тарихи тәжірибе мен дәстүрді жақсы біледі, өткеннің қымбат ғибратынан сабақ алады, жамандықтардан сақтанады.

Біз сөз етіп отырған қазіргі Абай ауданында атап айтуға тұрарлық ұнамды дәстүрлер қалыптасқанын көрдік. Бұл арада игі істерімен елге танылған, шаруашылықтың түрлі саласын өрге бастырған, Отан мүддесі жолына қайраты мен білімін сарп етіп жүрген дала еңбеккерлерін санап, тізіп атағалы отырған жоқпыз. Қиындыққа мойымай, үдемелі еңбек етіп, өзіне аз алып, елге көп беріп жатқан қадірлі жандардың іс-әрекеттері таңқаларлық та мадақ етерлік... Ол – өз алдына жеке тақырып. Біздің көрсетпегіміз – аудан басшысынан ауылдағы ісшіге дейін өз елінің рухани, мәдени мұрасын қадір тұтып, жанашырлық жасап келе жатқандығы. Бұл өңірде Абай, Мұхтар шығармаларынан, ең болмаса бірнеше үзіндіні жатқа білмейтін үлкен де, кіші де кездеспейді. Мүмкін бұлай болуына бұл даналардың туындылары жиі басылып, даңқы әлемді аралап кеткендігі себепкер де шығар. Абай өлеңдерінде аты аталған жерлер, оқиғалар, адамдар, “Абай жолы” роман-эпопеясында шынайы сипатталған тарихтар, өзен, жер-су, тау-тас, жайлау, қыстау, жан-жануар есімдері – бәрі де бүгінгі қауымға қанықты, қастерлі. Күллі қазақ баласы өзі туып-өскен өлкесінің тарихы мен тағдырын нақ осылайша зерек ықыласпен, перзенттік мақтанышпен сергек, оқып-тоқитын болса, халқымыздың тарихи парасаты көп ілгерілеп кеткен болар еді-ау...

Аудан өңірінде ел барып көрерлік ескерткіштер мен кәделі орындар аз емес. М.Әуезов туып-өскен Бөрілідегі жазушының ата-бабасы тұрған үй орнына салынған музей алыс-жақыннан келіп жатқан жамағатшылықтың тағзым ететін қасиетті жәдігеріне айналған. Музей-үйдің бөлмелері мен олардағы зат-бұйымдар бәрі де Әуез әулетінің тұрмыс-тіршілігін көзге нақтылы елестетеді. Бұл музейдің жасалуына

қаншама ыждаһат, ықылас, білгірлік, суреткерге деген махаббат араласқаны сезіледі. М.Әуезов атындағы совхоздың орталығына жазушының тұтас тұлғасы бейнеленген ескерткіш қойылған.

Бір заманда әлеуметтік теңсіздік құрбаны болған, бас еркіндігі үшін күрестің қаһармандары, қатал әдеттің қайырымсыз жазасын шеккен Кебек пен Еңліктің қабірі қалған жерге орнатылған ескерткіш тарихтың қасіретті беттерін еске салады. Аудан жеріне келген қонақтар, туристер, экскурсанттар бұл үңгірге соқпай өтпейді... Біз жақында Абай ауданында болған кезде жергілікті совхоз жастарының күшімен қойылған “Еңлік-Кебек” пьесасының үзіндісін көрдік. Сахна – Еңлік пен Кебекті қуғыншылар келіп ұстап, аяусыз жазалап, арқанға байлап, алып кететін тарихи үңгірдің өзі, рөлді орындаушылар – кәсіби артистер емес, Еңлік-Кебек трагедиясын кітаптан да, ел адамдарынан да жаттап өскен ауыл жастары. Сол замандағы адамдардың киімін киген, сойылын ұстаған, кику салған бір топ аттылының төбеден үңгірге қарай лап қойғанын көргенде бұдан бір жарым ғасыр бұрынғы даланың стихиясына бетпе-бет ұшырасқандай болдық. Қуғыншылар мен Кебектің, Еңліктің диалогтары, өктем, тұрпайы күштің қос ғашықты қор еткендіктері лезде көз алдымыздан өтіп жатты. Бұл көріністі тебіренбей бақылау мүмкін емес еді... Игі дәстүр барлық жаңалықтардың мөлдір бастауы ғой. 1917 жылы тап осы өлкеде “Еңлік-Кебек” пьесасын алғаш рет киіз үйде көрсеткен М.Әуезов өнегесін есімізге алдық. Даладағы мына сахна ойынынан қазіргі қауымның көне дәуір куәлігін жүрегіне қаншалықты жақын қабылдайтынын, кешегі мен бүгінгінің жалғастығын қатты сезінетіндігін анық байқауға болады.

Жидебайдағы Абай музейі, ұлы ақын қабірі үстіне қойылған құлпытас, ақынның әжесі Зере мен анасы Ұлжанға жасалған сағана, бұларға таяу жердегі Шәкәрім мен оның ұлы Ақаттың қорымы – мұның бәрі халық кастерлейтін ескерткіштер. Ақын атына байланысты белгілер аудан

орталығы – Қарауылда да баршылық. Республика астанасынан шалғай жатқан, Қазақстанның бір қиырындағы Шыңғыстау жеріне құрылыс материалдары былай тұрсын, жолаушылардың өзінің келіп-кегуі оңайға түспейтінін ескерсек, жоғарыда аталған және басқа ескерткіш орындарды қалыпқа келтіру ісінің қаншалықты бейнетке түсетінін түсіну қиын емес. Бірақ, қазақ поэзиясының атасы Абайға, заманымыздың озық суреткері Мұхтарға деген ел сүйіспеншілігі осындай қиындықтың бәрін жеңгізіп, аудан адамдарын абыройлы қадамдарға құлшындырған.

Абайдың інісі әрі шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы жарты ғасыр үзілістен кейін қайтадан жарыққа шығатын болғаны туралы хабар, республика жұртшылығымен қатар аудан еңбекшілерін де өзгеше бір серпіліске бөлеген... Қазақстанда 30-шы жылдарда болып өткен асыра сілтеу кезінің қырсығы елге де, ерге де орасан зиян келтіргеніне мысал көп. Коллективтендірудің алғашқы кезеңінде жоғарыдан келген қатал нұсқау жергілікті әсіре белсенділердің жауыздыққа пара-пар әрекетіне қосылып, бейбіт, еңбекші ел орасан шығасыға душар болған. Бұрмалаушылықтар мен зорлықтар нәтижесінде бұрын ормандай болып өскен елдің берекесі кеткен, әсіресе Ырғызбай ауылдары атанған жұрттың тоз-тозы шыққан, дүние-мүліктері ойран болған. Мұның арты 32-жылғы ашаршылыққа ұласқан. Білетіндердің айтуынша, Шыңғыстау алқабын жайлаған 30 мыңнан астам халықтың бестен бірі ғана аман қалған... алапат, қиямет-қайымның зардабын осыдан-ақ көре беріңіз... Абай ауданының елі жоғалып кетіп, қайта тірілген аңыздағы Феникс құсты еске салады.

Шәкәрім ақынның мұрасын жариялау процесі тым ұзап кеткенінен әдеби жұртшылық хабардар. 1931 жылы ақынды жауыз мінезді мәнгүрт жандар жазықсыз атып өлтіріп, киізге ораған күйінде бір құдыққа тастай салған. Ақынды нақақ өлтіргендер бұл қылмысымен шектелмей, Шәкәрімді “қаралап” тау-тау айыптау қағаз жазған. Сол надан, жыртқыш

адамдардың жала сөздері ғана есепке алынып, ақиқаттың жаршысы, гуманист ойшыл суреткер мұрасы ондаған жылдар бойында архивтерде сарғайып жатты. 1934 жылы С.Сейфуллин Шәкәрімнің “Ләйлі-Мәжнүнін”, 1936 жылы Б.Кенжебаев ақынның “Дубровский әңгімесін” жеке-жеке кітап етіп бастырғаннан кейін де белсенділер мен жұлқындылардың қара көңіліне саңылау кіре қойған жоқ. Ақырында 1958 жылы Шәкәрімнің кінәсіз екенін дәлелдеп, СССР бас прокуроры шешім қабылдағаны аян. Осы шешімге сүйеніп 1959 жылы Ә.Тәжібаев өзі редакторлық етіп отырған “Қазақ әдебиеті” газетіне Шәкәрімнің бір топ өлеңін суретімен қоса жариялады. Бұдан соң жұртшылық енді көп ұзамай ақын кітабын оқитын болармыз деп шынымен дәмеленген еді. Өкінішпен қарай, ішіне мұз қатқан, арам ниетті бұзық ойлылар тағы да табылып, ақын шығармаларын басуға кедергі жасайды. Шәкәрім мұрасын неше түрлі беделді комиссиялар тексеріп, бірауыздан әділ қорытындыға келсе де, кейбір арызқойлардың “дәлелі” басым түсе берді... Бірақ әдеби, ғылыми қауым қарап жатқан жоқ, Шәкәрім туындыларына іздеу салған лебіздер барған сайын жиі айтыла бастады. Көрнекті жазушы, ғалым М.Мағауин 1978 жылы Ленинградта шыққан “Поэты Казахстана” деген кітапқа Шәкәрімнің бір топ өлеңдерін орысшаға аудартып ендірді. Семей облысы Абай ауданы жұртшылығының хаттары республикамыздың жетекші орындарына түсіп жатты. Қарт қаламгеріміз Жайық Бектұров Шәкәрімнің трагедиясына арнап “Ақын мен арамза” деген тартымды баллада жазды. Ә.Тәжібаевтің, Қ.Мұхаметжановтың Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне жолдаған жазбалары ақын мұрасының тағдырын шешуге түрткі салған тегеурінді қадамдар болды. Бұл Шәкәрім творчествосын анықтау үшін тағы да бір комиссия құруға себепкер болған жағдай еді. Істің ақыры Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1988 жылғы апрель айында Шәкәрім мұрасы жөнінде арнайы қаулы қабылдауымен аяқталды...

Бір ғажабы, Шәкәрімнің аты да, мұрасы да аталмай, тілге тыйым, ауызға құлып салынған заманда да ақын шығармалары халық жадынан шықпапты. Ақынның өлеңдері мен дастандарын білетін адамдардың көп екеніне біз Абай ауданына Шәкәрімнің туғанына 130 жыл толуына байланысты барған сапарымызда көз жеткіздік. Бөріліде, М.Әуезов музейінің алдында Алматыдан келген қонақтарды құттықтау сөзінде жергілікті қарт қаламгер, Абай мұрасының білгірі, әрі насихатшысы Кәмен Оразалин “Шәкәрімнің атын атағандарды жауапқа тартқан” кездер болғанын еске салып еді. Бірақ ешқандай қысым мен шошыту халықтың ақын мұрасына деген ықыласын өшіре алмаған...

Еңлік-Кебек сағанасына бұрылған кезімізде ескерткіш алдына жиналған жұртқа аудандық партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, ақын Төлеген Жанғалиев еркіндік пен махабаттың символына айналған ғашықтардың қасіретті тарихын өлеңдете айтып берді. Біз Төлегеннің тілі емес, жүрегі сөйлеп тұрғандай әсерге бөлендік. Үлкен Орда мен Кіші Орда тауының аралығындағы алқапты, көгалға тігілген ақ үйлерге аялдағанда (нақ осы жерде Абай алғаш рет Әйгерімді көріп танысқан делінеді) мектеп оқушысы Гүлмира Сарина “Дубровскийден” домбыраға қосып, үзінді орындады. Қарауыл кентінің мәдениет сарайында Шәкәрімге арналған жиналыс өзінше салтанатты мерекеге айналды. Республикаға аты мәлім “Қаламқас” ансамблі мүшелерінің орындауында берілген концерт кезінде де Шәкәрім сөздері мен саздары жиі айтылды. Кеште 88 жастағы қарт ақын Шәкір Әбенев Шәкәрім туралы естелік айтты; Кенесбай Солтабаев ақынның табиғат лирикасын жатқа оқыды; Отан соғысының ардагері Ниязбек Әбдіғалиев Шәкәрімнің әнін нақышына келтіре салды; Т.Жанғалиев “Шыңғыстау шыңдығы” атты поэмасынан үзінді оқып берді; жергілік драмашы М.Ибраевтың ақын жайындағы пьесасының бір картинасы сахнада көрсетілді. Сонымен Шәкәрімге бағытталған кеш –

акын мұрасының халқына көп сағындырып қайта оралуының шаттық кеші болды...

“Ел ағасыз, тон жағасыз болмайды” деген нақыл бар. Абай ауданы жұртшылығының мәдени мұраға деген ілтипатының мол екенін көріп бір сүйінсек, осындай игі істерді басқаратын қайраткер жандардың бар екенін көріп көңіліміз тойды. Бұл ретте алдымен Абай аудандық партия комитетінің бірінші секретары, осы елдің бел баласы Хафиз Матаевтың есімін ерекше атағанымыз жөн. Өзі де әдебиет, өнер, көркемсөз қадірін білетін, қазақ әдебиеті әлеміне ұлы тұлғаларды сыйлаған қасиетті топырақтың тарихи мәнін түсінетін, бұл үшін аудан, облыс қана емес, республика жамағатшылығы алдында жауапты екенін терең сезінетін Х.Матаев шаруашылық істеріне қандай ыждаһат жасаса, мәдениет мәселелеріне де соншалық жанашыр, қамқор, зерек қарайтынын іс жүзінде көрсетіп келді. Шаруашылықты бес саусағындай біліп қана қоймай, әдебиет, мәдениет проблемаларына да өз көзқарасын айта алатын, ойы орнықты, талдауы жетік кадрлардың бірі – М.Әуезов атындағы совхоздың директоры, XIX партия конференциясының делегаты Амантай Мұқатаев. Ол, мәселен, Қазақ теледидениесінде соңғы кезде беріле бастаған “Парыз бен қарыз” атты хабардың қоғамдық пікір қозғауда пайдалы екенін айта келіп, алдағы кезде оның тақырыптық құрамын кеңейту, тереңдету қажеттігін сындарлы әңгімелейді. Жалпы алғанда, Абай ауданында қазақ көркем әдебиетін оқитын да, бағалай білетін де ортаның бар екеніне көз жетеді.

Мәдени, тарихи мұраны қастерлеу жөнінде аудан көлемінде атқарылған істерге қанша сүйсіне тұрсақ та, бұл мәселеге республика тарапынан әлі де болса лайықты көмек, ниет көрсетілмей жүргенін де сезіп оралдық. Көңілімізге олқы көрінген – Абай қабіріне қойылған ескерткіш. Біздің ойымызша, Абай зиратына алыстан көзге шалынатын биік те сұлу мавзолей орнату қажет-ақ. Қазақ поэзиясының шұғылалы шыңы, жаңа тарихымыздағы ең нұрлы тұлға Абайға

жасалмаған мұндай ескерткіш кімге жасалмақ? Сол секілді “жоғалып, табылған” ардақты ойшыл ақынымыз Шәкәрімге де лайықты сағана салынуға тиіс. Жалпы алғанда, Жидебай қыстауының маңын түгелдей мемлекеттік әдеби-тарихи және табиғи қорық (заповедник) ету туралы әр кезде айтылып келген тілектердің қорытындысын шығаратын уақыт жетті. Абайдың туғанына 150 жыл толуы қарсаңында істелетін іргелі жұмыстардың бір көрнектісі осы болса керек. Ал Шәкәрім атын мәңгілікке қалдырудың реті мен жолы толып жатыр. Осындай ұсыныстардың біразы Қарауылда өткен салтанатты жиналыс кезінде айтылып та қалды. Шәкәрім есімімен республика қалаларының, бірінші кезекте Семейдің бір көшесін атау, оның өзіне арнап музей ашу, шығармаларының толық жинағын жариялау, Қарауыл кентінде орта мектеп атын беру, ақынның өмір кешкен, жүрген жерлеріне ескерткіш-белгілер қою секілді орынды ұсыныстар халықтың жүрек түкпіріндегі тілектей естіледі...

Заманалар барысында неше алуан алмағайып, аламан тасыр, алапат сұмдықтарды бастан кешірген Шыңғыстау жері қазір қайта құру, жариялылық, демократияға жетілу ұранымен қызу еңбек үстінде.

1988

ІЗДЕНІСТЕР ӘЛЕМІНДЕ

Жақында Фрунзе қаласында Бүкілодақтық V түркологиялық конференция болып өтті. Оған Москваның, Ленинградтың, одақтас және автономиялық республикалардың ғалымдары қатысып, түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, фольклоры, әдебиеті, тілі бойынша баяндамалар мен хабарламалар жасады, аталған пәндер саласындағы ізденістер мен жемістерді қорытындылады, бүгінгі міндеттер мен алдағы уәзіпаларды белгіледі. Бүкілодақтық конференция еліміздегі түркі тілдес халықтардың мәдени, рухани өміріндегі елеулі оқиғалардың бірі болды.

Конференцияға Қазақстаннан да тарихшы, этнограф, тілші, әдебиет зерттеуші, фольклоршы ғалымдардың үлкен тобы қатысты. Олар түрлі секцияларда баяндамалар, хабарламалар жасады. Советтік түркологтар комитетінің, “Советская туркология” журналы редколлегиясының мүшесі филология ғылымының докторы, профессор Рахманқұл Бердібаевтың “Манас” және қазақ этникалық дәстүрі” деген баяндамасы бауырлас екі халықтың достық байланыстары тарихының әдебиеттегі көріністеріне арналды.

Ғалым бүгін “Алматы ақшамының” бетінде осы конференцияның мәні, онда көтерілген проблемалардың құрамы туралы, жариялылық аясында алда атқарылуға тиісті жұмыстар туралы өз ойларын ортаға салады.

I

Конференция баяндамаларында көтерілген проблемалар құрамын қысқаша тұжырып айту мүмкін емес. Түркі халықтарының этногенезіне, даму жолдарына, әдеби тілдерінің тарихына қатысты қыруар мәселе өз алдына бір төбе десек, жазулар, ежелгі ескерткіштер, түркі тілдерінің синтаксисі, морфологиясы, фонетикасы, лексикологиясы, терминологиясы, этимологиясы секілді алуан тақырыптар мәжілістерде елеулі орын алғанын атап өту керек. Біз көп елдердің көрнекті зерттеушілері қатысқан кәделі конференцияда сөз болған кейбір жайларға ғана азды-көпті кідіріп өтуді жөн көрдік.

Көңіл бөлерлік әңгіменің бір парасы түркі тілдес халықтардың бұрынғы және бүгінгі әдебиетіндегі ортақ сарындар, орайлас жанрлар, көне ескерткіштер құрамы, олардың стадиялық қатары, көркемдік даму тенденциялары, өзара әдеби, мәдени байланыстар секілді қажеттерді қамтиды. Сөз жоқ, бұлар қазіргі зиялы қауымды қызықтыратын, халықтар арасындағы мәдени достық пен ынтымақтың түп тамырын түсінуге септесетін, демек адамдарымызды интернационалдық мұраттарға тәрбиелейтін фактілер деп

білеміз. Солардың бірқатарын тізіп, санамалап келтірудің артықтығы жоқ деп санаймыз.

Түркі халықтарының көне жазба ескерткіштері V ғасырдан бері қарай мәлім. Руналық, ескі ұйғыр, манихей, араб графикасымен жазылған, XV ғасырға дейінгі ескерткіштер жалпы түркі халықтарына ортақ мұра болып есептеледі. Москвалық ғалым, түркі және парсы тілдес әдебиеттердің білгірі Х.Г.Короғлы бас-аяғы мың жылға созылған осынау кезеңдегі мұраны үлкен үш топқа бөліп қарайды. Ол бірінші топқа Орхон-Енисей тас жазуларын, буддалық текстердің көне ұйғыр тіліндегі аудармаларын (“Алтын жарық”), Васубадхудың шығармасы “Абхидармакочаны” жатқызады. Бұл кезге дейін ежелгі түркі әдебиетінің құрамдары сөз болғанда арғы түбі Үнді, Тибеттен таралатын жазба туындылар көп айтыла бермейтін еді. Ғалым осындай аударма шығармаларды жалпы рухани ырысымыздың тізбегіне қосу, зерттеу мәселесін күн тәртібіне қояды. Жалпы түркілік мұраның екінші тобы ретінде ислам әсері тиген шығармалар шоғыры көрсетіледі. Бұлар – ұйғыр графикасымен жазылған ортаазиялық ескерткіштер, Жүсіп Баласағұнның “Құдатғу білігі”, Фарид-ад-диннің “Әулиелер өмірі”, бұлғар авторының “Нахдж уль-Фарадисі”, манихейлік, буддалық мазмұндағы кейбір еңбектер. Ал мұсылман дәуіріндегі кейбір жаратындылар өз алдына жеке топты құрайды. Махмұт Қашқаридің “Лұғат ат-түрік”, Ахмет Югнекидің “Ақиқат сыйы”, Рабғузидің “Қисса уль-анбия”, Ахмет Ясауидің “Даналық жинағы”, Әлидің “Жүсіп-Зылихасы”, Құтбының “Қысырау мен Шырын”, Хорезмидің “Мұхаббатнама”, Саиф Сараидің “Түлстан” атты туындылары соңғы топта. Бұл арада мыңжылдық көлеміндегі ескерткіштер толық саналған демейміз. Мәселенің мәні түркі жұрттарына көп ретте ортақ саналатын мұраның жіктеліп айтылуында және оның меңгеру, жіктеу, көркемдік даму жолдарын танудың шарты екені ескертілуінде. Проблеманың осылай қойылысы қазақ әдебиет зерттеушілерінің алдындағы

міндеттің шындығын да, қиындығын да аңғартады. Бірақ қиын да болса, мұндай тереңдерге бармай, әдебиет тарихының негіз бастауларын түсіне алмайтынымыз тағы да анық. Ежелгі әдебиет нұсқаларын танитын, араб, парсы, шағатай, моңғол, қытай тілдерін білетін мамандар даярлау керектігі алдымен ескерілуі ләзім. Әсіресе жоғарыда аталған және басқа ескерткіштердің қазақ көркем әдебиет дәстүріне қатысын саралап шықпай, іс мұратқа жетпек емес. Біз ескі жазба мұралар текстің тиісті аудармасымен, түсініктемесімен, сөздігімен, жалпы қажетті ғылыми шарттарымен басып шығару алдағы зерттеулердің аттап өтуге болмайтын қажетті жолы деп білеміз.

Орта ғасырлардағы түркі тілдес жазба әдебиеттің жанрлық құрамын анықтау да – күрделі зерттеулер тақырыбы. Бүгінгі қауым үшін көне шығармалардың мазмұны мен мақсатын түсініп алудың өзі қиындықтар туғызатыны белгілі. Ал олардың жанрлық атаулары мен ерекшеліктерін де саралап білу керектігі ғылыми ізденістердің күн тәртібінен түспек емес. Көп көне жазба әдеби мұраға өзге де түркі тілді халықтармен ортақ екенімізді ескерсек, ол әдебиеттің жанрлық сипатын да жан-жақты тану керек болады. Мәселен, ғазал, қасида, рубай, қыта, мадхия, марсия, хаджв, сахинаме, насихат, хикмат, тамсил, мұнаджат, тұйық, фард тәрізді жанрлық түрлердің айырымын аңғармай классикалық түркі әдебиетінің байлығын түсінеміз деу бекер. Әдетте, бұл терминдерді тек парсы немесе араб әдебиетіне ғана байланысты деп ұғушылық та кездеседі. Шынында, бұл және басқа атаулардың түркі әдебиетінде де толығымен табылатынын және кезінде түркі әдебиеті дүние жүзіндегі ең бай да сұлу әдебиеттің бірі болып есептеліп келгенін ескере бермейміз. Жалпы ескі түркі әдебиетінің нұсқалары мен тарихынан орта мектеп пен жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде тиісті мағлұмат беру қажеттігін мойындайтындай уақыт жеткендей. Қазіргі әдебиет зерттеушісі мен тілші, фольклоршысы “түркі” деп аталатын

әдеби тілдің ортаазиялық та, кавказдық та, орал-еділдік те нұсқаларын еркін түсінетіндей жағдайға жетуіміз керек. Ал көне руникалық ескі ұйғыр, қарахан-түркі, хорезм түркіде жазылған мұраны білу қажеттігін де осы ретте қоса айтамыз. Түркологиялық конференцияда сөйлеген сөзінде заманымыздың даңқты жазушысы Шыңғыс Айтматов тіпті сонау V ғасырларда қалыптасқан руникалық жазуды осы күнгі мектеп оқушыларына үйрету, Орхон-Енисей ескерткіштерін жұртшылық арасына кеңінен тарату міндетін көтергені бекер емес. Бұлай ету әлдекімдердің айтып жүргеніндей, әдебиет, тіл тарихын “көнелендіру” болып табылмайды, ертедегі рухани қазынаны неғұрлым толығырақ меңгерудің бастапқы шарты ғана. Ешбір күмәні жоқ, шикісі жоқ, қағазға емес, тасқа қашалып жазылған Орхон-Енисей ескерткіштері дүние жүзінде сирек кездесетін құбылыс екенін, ондай мұраны бүгінгі жұртшылық заңды мақтаныш етуге тиістілігін сезіп, ойлап келгеніміз аз.

Біраз жылдардан бері күн тәртібіне қойылып, азды-көпті сөз болып жүрген мәселенің бірі Шығыс ренессансы, соның ішіндегі түркі әдебиетіндегі осы құбылыстың көрініс беруі деген мәселе. Түркологиялық конференцияда осы проблеманың қайталай көтерілуі кездейсоқ деуге болмайды. Бізге, қазақ әдебиетшілеріне, “түркі әдебиетіндегі ренессанс” деген ұғымды жатырқамай қабыл алуға тура келеді. Бұл кезге дейін Орта Азияның ояну дәуірі туралы өзбек ғалымы Хайруллаевтың кітабы, кейбір ғұламалардың (Бертельс, Конрад т.б.) жазған еңбектері, профессор Ә.Қоңыратбаевтың “Қазақ эпосы және түркология” деген монографиясына енген мақаласы белгілі. Осы және басқа зерттеушілердің дәлелдеуі бойынша, түркі әдебиетіндегі ренессанс XI-XVI ғасырлар аралығын қамтиды. Атап айтқанда, бұл құбылыс Жүсіп Баласағұнның “Құдатғу білігінен” бастау алып, ұлы әзірбайжан шайыры Низами шығармаларында шырқау биігіне көтеріледі, Еділ булгариясы мен Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиетінде біршама

көрініс береді, ақырында XV-XVI ғасырларда Науаи, Физули туындылары арқылы өзбек, әзірбайжан әдебиеттерінде жалғастық табады. Тікелей қазақ әдебиетіне қатысты сөйлегенде мерзім жағынан берірек, XIX ғасыр мүлкі делінгенімен, Абай жаратындыларында да ренессанстық нышандар табылады демекпіз. Қалай болған күнде де осы проблеманы күн тәртібіне енгізіп, нақтылы зерттеулер жүргізетін кезең жеткендей. Мәселен, **Батыс пен Шығыстың ілім-білім қазынасын меңгерген Абай творчествосын үлкен әлемдік салыстырулар жасамай толық түсіне алмасак керек.**

Осы ретте қазақ әдебиетшілері Мұхтар Әуезовтің сан рет ескертіп кеткеніндей, түркі тілдес әдебиеттерді түпнұсқадан оқитын дәрежеге жетулері тиіс деп білеміз. Мәселен, Әлішер Науаи шығармаларын түпнұсқадан оқи алмаған зерттеуші түркі тіліндегі классикалық әдебиеттің нәрі мен сәнін ойдағыдай қабылдай алады деу қиын. Науаи мұрасын білу – тек түркі әдебиетінің ғана емес, араб-парсы дәстүріне үнілудің де кілті болып саналарлық. Түркі халықтары әдебиетіндегі “Хамса” (“Бестік”) жасау дәстүрі де кейінгі кезде зерттеушілер назарын аударып келеді. Бұл тарапта теңдесі жоқ үлгі салған Низами, Деһлеви, Науаи өнегесі алдымен аталады. “Бестік” тек бес дастанның жиындысы емес екені, мұның өзі терең ойластырылған көркемдік жүйе болып табылатыны айтылып жүр. Ендеше біз бұл дәстүрдің қазақтағы көрінісін де іздеп көріп, ой елегінен өткізсек артық емес. Мұны, бәрінен бұрын, мәдени тағдыры жақын көрші халықтар арасындағы рухани байланыс көздерінің бір тармағы деп қарасақ абзал. Осындай ретпен алты, жеті дастаннан құралған шығармалар шоғырын да сөз етуге болады. Қазақ әдебиетінің тарихын шығыс әдебиетінің ғасырлар бойындағы жетістіктерінен жасанды түрде бөліп көрсетушілік, шығыс нұсқаларынан көбінесе діни сарындар мен “кертартпалықты” ғана іздеушілік рухани қазынамызды жартыкеш танығанмен бірдей. Бұл арада түбірі шығыс әдебиеттерінен тараған, көркемдік байлығымыз

болып кеткен ондаған, жүздеген жауһар мұраны таратып айтуды мақала көлемі көтермейді.

Әдебиет зерттеушілер мен фольклоршылар көзіне түспей келе жатқан көркемдік байлық – шетелдерде немесе өзге халықтар арасында сақталған жазба және ауызша шығармалар. Біз татар ғалымы И.Надировтың біраз жылдан бері Финляндия татарларының фольклорын жинап, тексеріп жүргенін білеміз. Белорус, литва татарларының бір кезде араб әрпімен хатқа түсірген жазба ескерткіштерінің де бірен-саран іздеушілері бар екенінен хабардармыз. Бірақ елімізден сырт жерлерде тұратын қазақ, ұйғыр бауырларымыздың көркем әдебиетін білуіміз тіпті аз екенін мойындау керек. Рас, Қазақ ССР Ғылым академиясында ұйғыртану институты ашылғандығы Қытайдағы ұйғырлар тарихы, әдебиеті, мәдениеті бойынша жаңа зерттеулер жасауға мүмкіндік тудыратыны сөзсіз. Шығыс Түркістандағы қазақтар мәдениеті жедел қарқынмен өсіп келе жатқаны да белгілі. Басқа жырларды айтпағанда қазірдің өзінде ондағы қазақ жазушыларының қаламынан көптеген романдар туғаны да анық. Өкінішке қарай, қытай қазақтарының әдебиеті әлі күнге дейін көбімізге таныс емес. Оларды жүйелі таныстыратын, насихаттайтын орган жоқ. Дәл жақын тұсымызда қазақ тілінде жасалып жатқан шығармаларға бейтарап, бейтаныс отыруымыз ақылға қонбайтын-ақ нәрсе. Қытайдағы қазақтар әдебиетін, ең болмағанда, әдеби жыл қорытындыларында ауызға алып отыру да дағдыға сіңбеген. Шығыс Түркістанда қазақ тілінде жиырмаға жуық әдеби, қоғамдық журналдар шығатыны да, соның ішінде фольклорға арналып “Мұра”, “Шалғын” атты журналдар жарияланатыны да көп жұртқа қараңғы... Румыния ноғайлары арасында “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Шора батыр”, “Едіге батыр” жырларының варианттары сақталғаны туралы да деректер бар.

Бұл көрсетілгендер түркі тіліндегі жазбаша, ауызша әдеби мұраның бұрынғысы мен бүгінгісін неғұрлым толығырақ,

тереңірек танығанда ғана әдебиет тарихын орнықты, білгір сеніммен жасауға болатынын аңғартса керек...

II

Түркологиялық көлемде кең талқыланып жүрген мәселелердің тағы бірі — фольклор мен жазба әдебиеттің арасындағы үздіксіз өзара байланыс жағдайы. Жалпы методологиялық тұрғыдан алып қарағанда көркемдік дәстүрдің осы екі түрінің бір-біріне ықпал жасап, бірін-бірі байытып отыратыны күмән келтірген емес. Бірақ проблеманы қою мен зерттеудің барысында түрлі алшак пікірлердің де орын алып келгені белгілі. Бір кезде “фольклор әдебиеттің көрі әжесі” деген тіркес оқушыны кәдімгідей иландыратын секілді еді. Стадиялық жағынан алып қарағанда фольклор, шынында да, жазба әдебиеттен бұрынғы саты және біраз жағдайда көнерген құбылыс екені рас. Дегенмен, бұлай қарау мәселенің бір-ақ жағы болатын. Фольклордың этнографиямен, халықтың наным-сенім, салт-санасы мен байланысы ұзақ жылдар бойында ескерілмей қалғандай еді. Оның үстіне ауыз әдебиеті шығармаларының көркемдік тәсіліндегі ерекшеліктерді елемей де жаңсақ қорытындылар шығаруға жол ашқан. Фольклорды стадиялық, генезистік, көркемдік тәсіл, типологиялық, этнографиялық дәстүрлілік тұрғысынан тексеру зерттеушілер алдына ұшан-теңіз мәселелер шоғырын қойып отыр. Бұл заңдылықтарды тану, талдау бүгінгі социалистік мәдениет, әдебиет табиғатын түсінуге де барынша пайдалы болмақ.

Ең алдымен фольклорлық сарындар совет әдебиетінің тандаулы шығармаларына негіз болғанын атап өтпек керек. Драмалық, театрларымыздың алтын қорына қосылған репертуар (“Еңлік-Кебек”, “Қара қыпшақ Қобыланды”, “Айман-Шолпан”, “Баян сұлу”, “Қыз Жібек”, т.б.) әуел баста ауызша тараған эпикалық аңыздарға құрылғанын екіншісі біледі. Татымды дастандарымыздың көбі де (“Сұлушаш”,

“Көкшетау”, “Күйші”, “Құлагер”, “Құралай сұлу”, “Ақбөпе”, “Абыл”, “Ақсақ құлан”, “Аппакнаме”) ел жадында сақталған аңыз сарындарға сүйеніп жасалған. Осыған ұқсас мысалдарды басқа халықтардың әдебиет тәжірибесінен де көреміз. Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселелер жайында мақалалар да, зерттеулер де жазылған. Бірақ оларға көбінесе жекелеген туындылар көлемінде талдаулар жүргізіледі. Бұл аздық етеді. Жазба әдебиеттің аузекі айтқыштық дәстүрге әсері мүлде дерлік тексерілмей келгенін былай қойғанда фольклор мен жазба мәдениеттің өзара байланыс тарихы өте терең және олардың өзара бір-бірін байыту процесі мейлінше жан-жақты және бай екенін кең көлемде арнайы қарастыру қажет болады.

Фольклорлық сарындардың қазіргі совет әдебиетіне барған сайын молырақ араласып, көркемдік дамуымызға жаңа өрнек, сапа қосып келе жатқаны өзгеше бір тенденция десе болады. Өзінің шығармаларымен күллі совет әдебиетін байытып отырған Шыңғыс Айтматов творчествосы осы айтқанымызға жарқын мысал. Бұл құбылыс алдағы кезде өзінің білімді зерттеушілерін күтіп тұр деп айтуға болады. Қазақ ақыны Мұхтар Шахановтың балладаларына ерекше қуат дарытып тұрған “күдіреттің” бірі де аңыз сарындарын бүгінгі ақыл-ой таразысы тұрғысынан қорытып алушылыққа қатысты. Мұндай мысалдарды келтіре беруге болады. Бірақ мәселенің мәні жеке мысалдарда емес, көркемдік дамудағы осындай бағыттардың бар екенін түсініп, мойындауда жатыр.

Түркологиялық конференция фольклор мен жазба әдебиет арасының сан түрлі аспектілерін айқындай түсуге жол ашқандығымен де ерекше елеулі болды. “Әдебиеттің көрнекті қайраткерлерінің творчествосына фольклор ықпалы” деген тақырып та кең таратылып айтылуға лайық. Тарихы, тағдыры, мәдени дәстүрі бір-біріне жақын халықтардың фольклорлық байланыстары жайында желілі еңбектер керек екені аян. Бұл тек пән көлеміндегі “шағын” проблема емес, елдердің арасындағы шын мәніндегі ертеден келе жатқан рухани туыстықты ашып көрсетудің, бүгінгі ынтымақтас жұрттардың

арасын жақындата түсудің де құралы. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ-ноғай, қазақ-қарақалпақ, қазақ-қырғыз, қазақ-орыс, қазақ-башқұрт, қазақ-татар, қазақ-құмық, қазақ-түркімен, қазақ-алтай, қазақ-ұйғыр, қазақ-өзбек, қазақ-қарашай, қазақ-әзірбайжан, т.б. халықтардың фольклорлық байланысы әрқайсысы жеке арнаулы зерттеудің тақырыбы боларлық.

Ауыз әдебиеті шығармаларын типологиялық салыстырулар тұрғысынан тексеру – қазіргі фольклортанудағы басты бағыттардың бірі. Конференцияда жасалған баяндамалардың тақырыптық тізбегіне қарағанда да мұны анық көреміз. Мәселен, “Қырғыз жыры “Құрманбек” пен құмық эпосының туыстығы”, “Құдатғу біліктің” фольклорлық шығармалары”, “Башқұрт новеллалық ертегілері”, “Қырғыз фольклорының түркі халықтары ауыз әдебиетімен байланысы”, “Солтүстік Кавказ халықтары өлең фольклорының поэтикасы мен типологиясы”, “Еділ бойы мен Орал өңірі жырларының поэтикасын зерттеу”, “Тува ертегілерінің басқа халықтар ертегілерімен байланысы”, “Алтай, хақас, шор эпосында қоғамдық қатынастардың көрінісі” секілді тақырыптар көтерген материалымен де, көрсеткен заңдылықтарымен де қызық...

Туысқан қырғыз халқының фольклор зерттеушілері соңғы жылдарда сан жағынан да, сапа жағынан да өскенін көріп сүйсіндік. “Манас” эпопеясына арналған баяндамалар мен хабарламалардың көбін қырғыз халқы жасағаны табиғи дей тұрсақ та, осынша ауыр проблемаларды көтеруге олардың зор дайындықпен келгені куанарлық болды. “Манасты” алғашқы рет қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов әлем жұртшылығына таныстырып, жырдың көркем бір үзіндісін жазып алғанына, эпос жайында тұңғыш терең пікірлер айтқанына жүз отыз жылдан асты. Дегенмен, “Манас” туралы әңгіме ешқашан да сарқылмақ емес. Фрунзе қаласында өткен конференцияда “Манастанудың” жаңа қарқын алғанын байқатарлық ойлар, талдаулар мол көрінді. Белгілі қырғыз ғалымдары

Р.Қыдырбаева мен С.Мұсаевтың проблемалы баяндамаларында манастанудың бүгінгі халі мен уәзипаларымен кең таныстырылды. Сондай-ақ жырдың түрлі аспектілерін екшеп тексеру тұрғысынан байсалды сөздер мен тұжырымдар көп айтылғанын атап өту керек. “Манасты” комплекті зерттеу міндеттері, манасшылар дәстүрінің жалғасуы, эпостың тарихи қалыптасу кезеңдері, композициясы мен стилі, “Манастағы” уақыт пен кеңістік мәселесі, жырдың пайда болу дәуірі, “Манас” және қазақ эпикалық дәстүрі, татар, қарақалпақ эпосының “Манаспен” байланысы, эпостың этнографиялық түбірлері, қырғыз жырының тарихилығы, ондағы географиялық атаулар табиғаты, “Манастың” айтушылары мен жинаушылары, “Манас” және қазіргі көркемдік мәдениет, жырдағы мифтік сарындар, текстология мәселелері тәрізді толып жатқан аса зәру тақырыптар сөз болды.

Түркологиялық конференцияда тек белгілі, нақтылы тақырыптар бойынша пікірлер айтылып, талдаулар жасалып қана қойған жоқ, ортақ іске септігі тиерлік ұсыныстар мен тілектер де айтылды. Біз сөзімізде бірнеше ұсыныстар айтқан едік, соларды тізіп келтірейік:

1. Орта Азия, Қазақстан, Сібір, Еділ бойы және Кавказ өңіріндегі түркі тілдес халықтардың фольклор байлығын жүйелі әрі жоспарлы түрде бір-біріне таныстыру, сапалы аудармалар жасау қажет. Әсіресе, бұл байлықты орыс тіліне тәржімалау халық пен халықтың рухани жақындасуына септесер еді.

2. Ауыз әдебиеті нұсқаларын айтушылардың, жыршылардың, бақшылардың, манасшылардың, хафиздардың, ашугтардың слеттері мен симпозиумдерін өткізіп тұру олардың шеберлік деңгейін арттыруға пайдалы болар еді. Мұндай жиындарды бүкілодақтық және регионалды түрде ұйымдастыру қажет. Әсіресе, тілі, салты, ақындық, жыршылық дәстүрі жақын Қазақстан мен Қырғызстан,

Қарақалпақстан арасында мұндай творчестволық жарыс, көрілімдер ұдайы өтіп тұруына толық мүмкіндік бар.

3. Түркі тілдес республикалар мен облыстарда фольклорлық қоғамдар құру – пісуі жеткен іс. Мұндай қоғам ауыз әдебиетінің бұрынғы және қазіргі жақсы үлгілерін насихаттауға, фольклорлық дәстүрді дамытуға, ақын, жыршылардың творчестволық өсуіне көмектесер еді. Әзірбайжанда ашуттардың творчестволық бірлестігі ашылуы – бұл тараптағы игі бастамалардың бірі. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан секілді ақындары, шайырлары, жыршылары, манасшылары, бақшылары ондап, жүздеп саналатын республикаларда творчестволық орталықтардың керектігі күмәнсіз. Сондай-ақ бұл республикаларда фольклорлық журналдың да шығып тұруына мүмкіндік мол.

4. Әдебиет пен фольклордың шешуін таппаған күрделі проблемалары бойынша республикааралық немесе аймақтық ғылыми конференциялар өткізіп тұру қажеттігі де айқын. Мәселен түркі халықтарының ерте дәуірдегі бәріне ортақ саналатын жазба ескерткіштерінің талдауды күтіп тұрған тақырыптары көп-ақ. Сонымен қатар қазақ-ноғайлы эпикалық цикліне енетін бірсыпыра жырлар (“Едіге батыр”, “Шора батыр”, “Орақ-Мамай” т.б.) туралы да бірлесе ақыл қосатын реттер бар.

5. Қытай, Түркия, Ауғанстан, Моңғолия, Иран тәрізді шетелдерде таралған фольклорлық шығармаларды да жинап, жариялап, тексеру жүргізу керек. Осы мақсатпен аталған елдерге ғылыми командировкалар ұйымдастыру шарт. Мұның бәрі түбінде фольклор қазынасының жалпы құрамы мен жанрларын түгелдеп тануға мүмкіндік тудырады.

Осы көрсетілген және басқа жұмыстар әрбір республиканың “ішкі ісі” екені анық. Сонда да болса, бұл жұмысқа советтік түркологтар қоғамының ақыл-көмегі, араласуы қажет-ақ.

III

Маңызды міндеттердің қатарында әдеби, мәдени мұраны толық игеріп, жұртшылықтың рухани игілігіне айналдыру мәселесі де ескертілгені мәлім. Мүлде жабық жатқан тақырыптар, айтылмай келген шындықтар, догматикалық ұғымдардың құрбаны болған әдеби шығармалар тексеріліп, халыққа қайтарылуы керек делінді. Міне, осы салада туысқан республикаларда атқарылып жатқан істер баршылық екен. Мәселен, Өзбекстанда ұзақ жылдар бойында “қара тізімде” болып келген Шолпан, Фитрат секілді ақын, жазушылардың мұрасы жөнінде соңғы екі-үш жылдың ішінде баспасөз бетінде ашық пікір алысулар жүргізіліп, олардың құнды шығармалары жұртшылық қарауына қайтарылды. Газет, журнал беттерінде аталған және басқа қаламгерлердің туындылары басылды. Бұлай ету ғылыми анықтыққа жетудің ертеден белгілі шарты ғой. Өйткені қандай мұраны халық, көпшілік анық бағалай да біледі, мұраның пайдалысын аршып, екшеп, сын көзімен қарай да алады. Жұртшылық пікіріне күдік келтіру, даулы мәселелерді оңашада, кабинетте отырып шешемін деу – қазіргі жариялылық принципіне мүлде қайшы, кешегі әкімшілдік, әміршілдік кезеңнен ауысып келген әдіс. Сонымен өзбек ағайындар бір кезде жалақорлар мен бөлекорлардың кесірінен өздері мерт болып, шығармалары архивте жатып қалған бірталай суреткерлердің туындыларын талғампаз оқушының қолына ұсынып отыр. Кейінгі кезде өзбек ғалымдары жеке адамға табынушылық асқынған заманда қыршын кеткен аса дарынды ақын Осман Насыр туралы да көп бағалы мақалалар жариялады. Өзбекстанда әділ шешімін тауып, халыққа қайтарылған мұра бұл айтылғандармен шектелмейді...

Түркологиялық конференцияда қырғыздың екі көрнекті әдебиетшісі К.Асаналиев пен С.Жігітов Молда Қылыш, Қасым Тыныстанов творчасы турасында баяндамалар жасады, бұл есімдердің қырғыз әдебиетінің тарихында тиісті, елеулі орны бар екендіктерін дәлелдеді. Конференцияда сөйлеген

сөзінде Шыңғыс Айтматов та бұл ақын, жазушыларды ілтипатпен атаған еді. Ал әдебиетші Ә.Еркебаев қырғыз әдебиетінің тарихындағы “ақтандақтар” және оларды зерттеу мәселесін шола отырып талдады. Жалпы алғанда, қырғыз ғалымдары “жабық кітаптарды” ашып, оларды әдебиет қорына қосу жолында жігерлі еңбек етіп келе жатқандықтарын көрсетті.

Бұл кезге дейін совет дәуіріндегі алғашқы қырғыз авторлары С.Қарашевтің, Қ.Тыныстановтың, Ш.Көкеновтің, С.Наматовтың, Т.Жолдасовтың шығармалары жарық көрмей келген, олардың аттары әдебиет тарихынан сызылып қалған еді. Соңғы кезде қырғыз зерттеушілері бұл қаламгерлердің творчестволық жолдарын объективті түрде сөз ете бастады. Сондай еңбектердің қатарында С.Жігітовтің зерттеулерін көрсетуге болады. Ғалым өзінің қырғыз және орыс тілінде жарияланған монографияларында 1917-1924 жылдар арасында қалам тербеген, бірақ соңғы кезге дейін аталмай келген бір топ ақын, жазушылардың туындыларын талдаған. Бір халықтың әдебиет тарихындағы тұтас кезеңнің “ақтандақ” болып келгеніне қайран қалмасқа болмайды. Бірақ әдебиеттанудағы догматикалық қатып-семген тәсілдердің бел алғандығы соншалық қырғыз совет әдебиетінің негізін қаласқан бір топ суреткерлер “қара тізімде” қала берген. Бұл ахуал енді-енді ғана жөнделе бастағаны сезіледі.

Аса көрнекті қырғыз жазушысы әрі ғалымы Қасым Тыныстановтың әдебиеттегі орны мен мәніне бұл күнде күдік келтірушілер табылмайды. Ол қырғыз әдебиетінің көптеген жанрын бастаушылар қатарына қосылады. Қ.Тыныстанов қырғыз тіліне “Интернационалды” аударған, Крылов мысалдарын, орыстың революциялық поэзиясын тәржімалаған. Оның 1925 жылы Москвада шыққан кітабы жас қырғыз әдебиетінің елеулі фактісі болды. Бір атап өтерлігі сол – Қ.Тыныстановтың бірсыпыра шығармалары жиырмасыншы жылдары қазақ газеттері мен журналдарының беттерінде жарияланған. Алғашқы кезеңдегі кейбір шығармаларының

идеялық қайшылықтарына қарамастан, тұтастай алғанда, оның творчасысы қырғыз совет әдебиетінің жарқын беттерін құрайды. Қ.Тыныстановтың қырғыз мектептері үшін оқулықтар шығару, ағартушылық саласындағы қызметі өз алдына бір төбе. Тұжырымдап айтқанда, қырғыз әдебиетінің тұтас бір дәуірін Қ.Тыныстанов творчасысының елестетуге мүмкін еместігін зерттеушілер жан-жақты дәлелдеп, ғылыми сенімді талдаулар берді деуге болады.

“Ақтандақтарды” аршып алу, жазықсыз зәбірге ұшыраған немесе нақақ қараланған қаламгерлерге әділ бағасын беру жөнінде туысқан республикаларда жүргізіліп жатқан жұмыстар көлемі мен қарқыны қазақ әдебиет зерттеушілерін де жаңа, жігерлі ұмтылыстарға бастауы ләзім. Бәрінен бұрын бұл салада орыс әдебиетінде басталған нақты да батыл қадамдар үлгі тұтарлық. Соңғы жылдарда бұрыннан бай орыс әдебиеті жаңа сапамен көркейе түскендей. М.Булгаков, Б.Пастернак, А.Ахматова, М.Цветаева, А.Платонов, Н.Гумилев, В.Ходасевич, В.Набоков, И.Северянин секілді бір топ ірі суреткерлердің легі қайтадан қосылуына байланысты орыс әдебиеті көп олжа тапқаны талассыз.

Осындай мысалдарды келтіргенде қазақ әдебиетіндегі хал еріксіз еске түседі. Бізде аты кейінгі кезге дейін аталмаған, шығармалары басылмаған ақын, жазушылар – үлкен топ. Ондайлар революциядан бұрынғы әдебиеттен де, совет әдебиетінен де кездеседі. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысымен аса көрнекті ойшыл, ақын Шөкәрім Құдайбердіұлының мұрасы жарыққа шығатын болғаны – қуанышты оқиға.

Алдағы уақытта ғылыми талқылаулардың дәстүрлі жолдарымен мақалалар, зерттеулер, коллективтік монографиялар жазу, проблемалық шолулар жасау қажет болады. Газет, журналдар бетінде мұра жөнінде пікір алысулар мүлде дерлік байқалмайтыны өкінішті-ақ құбылыс. Көп болып, келелі кеңес құрғанда ғана үлкен ақиқаттар анықталып, қапысыз шешімдер туындамақ.

МҰРАМЫЗДЫ ҚАСТЕРЛЕЙМІЗ ДЕСЕК...

Халқымыздың бай мәдени мұрасы өскелең ұрпақтың рухани қажетіне жарап келеді, алда да солай бола бермек. Жуырда Алматыда болып өткен конференция сондай қасиетті мұраның бірі – халық музыка аспаптарын зерттеу проблемаларын қозғады. Конференция кезінде халықтың байырғы музыка аспаптарын іздеп тауып, кәдеге жаратқан музыка зерттеушісі Болат Шамғалиұлы Сарыбаевқа арналды. Конференцияда музыкалық мұрамызды қастерлеумен бірге оны зерттеуге, насихаттауға еңбек сіңірген қайраткерлеріміздің есімін ардақтау жөнінде орынды пікірлер айтылды. Бүгін белгілі ғалым филология ғылымының докторы Рахманқұл Бердібай осы конференциядан туған ойларын ортаға салады.

Ғылымда да, өнерде де таптанды жолмен сырғи бермей, тыңнан соқпақ салатын қайраткер мінезді жандардың орны бөлек. Өйткені олар – тіршілікті нәпақа табудың ғана майданы демей, үлкен идеялармен жалындайтындар, алдына нұрлы мұрат қойып, сол жолда барлық рухани күшін сарп ететіндер.

Міне, осындай тұлғасы биік, туысы бөлек асыл азаматтың бірі – кеше ғана арамызда жүрген, қысқа өмірде қыруар іс тындырған, қазақ саз өнері ғылымының аспаптану аталатын күрделі бір тарауының негізін салған, көп қырлы дарын иесі Болат Шамғалиұлы Сарыбаев еді.

Болаттың халық музыкасы тағдырын тереңнен толғап, талмай еңбек етуінің бір төркіні жастайынан алған тәрбиесінде, ғалым әкесі Шамғалидан көрген үлгісінде жатыр деп білемін. “Балана байлық қалдырмасаң да, жақсы дәстүр қалдыр” деген екен бұрынғылар. Бір кезде қазақ, татар ағартушыларынан тағылым алып, бүкіл өмірін түркі тілдес халықтардың сөз өнерін жинауға, зерттеуге бағыштаған, Қазақстанның әр өлкесінде жасаған ақын, жыршылардың мұрасын іздестіріп, Молда Мұсадан, Жамбылдан, Ташкент атырабындағы шайырлардан көп поэзиялық қазынаны жинаған, көрнекті тілші ғалым Шамғали Харесұлының үлгісі өз алдына бір мектептей еді. Өзгелер қатарлы консерватория

бітірген Болаттың артықша бір институты әкеден қалған дәстүр еді дейтініміз осыдан...

Үлкен мұрат үлкен ойларға жетелейді. Болаттың музыкатанудың тың саласына қадам ұруы, осы істің қиындығына төтеп беруі кездейсоқ құбылыс болып көрінбейді. Бұл мақсатына ол әуел бастан білек түрініп, белді буынып, “халықтың өнер тарихының бір көзін аңсам” деген аңсармен кіріскені сезіледі. Қашанда тың сапарлардың күтпеген кедергілері көп болады. Болаттың алдында да бірталай асулар мен тосулар тұр еді. Соның бір күрделісі – ұлттық мәдениеттің тарихын, рухани байлық жайын баяндағанда ұшырап қалатын қасаң ұғымдарға атүсті білермендік тұжырымдарға ұрынбай, қазақ халқының аса бағалы көп рухани игіліктер жасағанын дәлелдеуге ұмтылуы еді. Азаматтық ерлікті керек еткен осы ізденістің нәтижесінде ол қазақ музыкалық аспаптарының түрлері мен құрамы туралы мүлде жаңа ұғымдар қалыптастырды.

Болат Сарыбаевтың зерттеулеріне тұрақты жүйелілік, баянды дәйектілік тән болатын. Бұрын мүлде ұмытылған немесе еміс-еміс дерегі ғана қалған музыкалық аспаптардың жиырмасы емес, біреуін қатарға қосқан адамды да зор құрметке лайық дер едік. Ал Болат болса, алуан үнді, сазды, тарихи қызық аспаптардың қалың шоғырын тірілтті, нағыз ғалымдық зеректік танытты. Ол ұмытылған жәдігерлер куәлігін аңыздар мен жырлардан, орта ғасырларда “Музыканың ұлы кітабын” жазған Әбунасыр Фарабиден бастап, совет дәуірінде өмір кешкен ғұламалардың еңбектерінен, Қазақстанды аралап, естеліктер қалдырған саяхатшылардың жазбаларынан, туысқан көрші республикалар өңірінен, Отырар сынды қираған қалалар орнынан іздеді. Оның бұл әрекетін жоғалған цивилизациялар тарихын іздейтін алып ғұламалар мінезімен ғана салыстыруға болар еді.

Сарыбаевтың педагогтік еңбегін, музыкалық аспаптарды сарыла іздеп тауып қана қоймай, соларды жетілдіріп,

оркестрлер қажетіне жарату, жаңалықтарды дер кезінде насихаттау, шәкірттер тәрбиелеу жөніндегі қажымас отаншыл әрекетін қалың жұртшылық жақсы түсінді, оның әрбір соны ізденістерін ризалықпен сүйсіне қабылдап отырды. Мұны Болат жайында жазылған мақалалар мен пікірлер анық аңғартады. Бірақ, өкінішке қарай, оның бастамаларын қостау былай тұрсын, қайта қарсылық білдіріп, іштарлық көрсеткен күштер де кездескенін жасыруға болмайды. Ғалымның докторлық диссертациясының үстінен кара пікір жазып, ашық қиянатқа барғандар кімге қол көтергенін сезді ме екен? Олар қазақ мәдениетінің бірегей қайраткеріне қарсы оқ атқанын ар көрмей, “құлату” деген арам ниетті ғана көздеді. Талантты адамдар маңында көлеңкедей күншіл жәһілдер жүретіні ертеден келе жатқан заңдылық болса, сол “тағдыр жазуынан” Болат та құтылып кете алмағанын көреміз. Шынында, Болаттың кең парасаты, бүкіл халық мүддесін алдыңғы кезекке қоя білетіндігі, жершілдік, топшылдық деген сырқаудан мүлде тазалығы, ғұламаға біткен турашыл мінезі, кейде, тіпті, кез келген пысық сақтанатын аранға қарай жүретін аңқаулығы – бәрі де ғылым маңындағы кейбір пасық нантабарлар үшін жат түсініктер еді.

Біздің ойымызша, Б.Сарыбаев еңбегінің мәні барған сайын айқындала, ардақтала беруге тиіс. Егер бүгіндері ол жылдар бойында жоқтан бар еткендей етіп тапқан қамыс сырнай, қоссырнай, сазсырнай, үскірік, тастауық, керней, сыбызғы, жетіген, шертер, үш ішекті домбыра, дабыл, асатаяқ, даңғара, кепшік, шаңқобыз, дауылпаз, шындауыл, қоңырау секілді аспаптардың бірсыпырасы ансамбльдер мен оркестрлерде өз орнын тауып отырса, келешекте бұлардың өрісі кеңі беретініне күмән болмасқа тиіс. Ал Болаттың ілгерішіл идеяларын қабылдаған, ұстазының ісін алға апаруға даяр шәкірттерінің өзі сенімді, үмітті күш деп айтарлық.

Еліміздің өмірінде жетпісінші жылдар экономикалық тоқырау жылдары деп аталды. Міне, тоқыраудың шарпуы тимеген мәдени, рухани өмір саласы табылар ма екен?

Әдебиеттану ғылымы мен музыкатану ғылымына да уақыт табы түспеді деп ешкім айта алмаса керек. Тіпті, басқасын былай қойғанда, алпысыншы жылдарда жұмыс істеп келген, музыкадан кандидаттық диссертация қорғайтын ғылыми совет жетпісінші жылдарда жабылып қалды. Жекелеген еңбеккер зерттеушілер болмаса, музыкатануда бұл кезеңде елеулі көп жемістер көріне бермегені түсінікті. Міне, осы тоқырау тұсында табандап қалмай, нұрлы ізденістерін тоқтатпаған сирек дарынның бірі де Болат десек жарасады. Бұл арада Г.В.Белинскийдің белгілі бір идеяларды жүзеге асыру үшін соған арнап туған адамы болуы керек деген ойға саятын кемел пікірі еске түседі...

Елімізде қайта құру идеялары жұртшылық санасына орнығып, зор материалдық күшке айналатын бағытқа беттеп келеміз. Ендігі жерде қарақан басының ғана тыныштығын көздеп, ағыммен аға беретіндерге емес, арлы ойы, таза мұраты, сенімі бар азамат мінезділерге кеңірек жол ашылып, дарынның, қабілеттің, еңбектің бағы жанатын жылпос пен жығындының өрісі тарылатын күндер туатынына жұртшылық көміл сенеді. Қазақ мәдениетінің, соның ішінде музыканың арғы-бергі келелі мәселесін көтеретін Болат сынды қайсар, табанды жандар бізге керек-ақ. Музыка қазынасы жағынан дүние жүзіндегі ешбір халықтан кенде еместігімізді сөз жүзінде айтушылар көп те, зерттеушілік, ұйымдастырушылық жүгін көтеруге бел байлағандары тым тапшы болатынының себебі неліктен? Музыканың көптомдық үлгілерін кім жинап, кім баспаға даярлап, ғылыми түсініктемесімен кім шығарады? Қазақ музыкасының фольклоры мен классикалық музыкасының тарихы жазылды ма? Музыканың теориялық, методологиялық, тарихтық, заманалық мәселелеріне, уақыт асқан сайын туындап отыратын ділгір сұрауларына іздеу салып отыратын тұрақты оперативті органның, не газет, не журналдың қажеттігін күн тәртібіне қойған творчестволық орта бар ма? Жалпы қазақ музыка мәдениетінің дүние қозғалса да, қозғалмастай болып жатқан

алуан мұқтаждары үлкен-үлкен келелі кеңестің нақтылы, жігерлі, жанашыр шешімнің тақырыбы болып келеді. Мен музыка маманы емеспін. Сондықтан бұл арада жеке шығармалар мен жанрларға баға беріп отырған жоқпын. Мен халық мәдениетінің тағдырына жаны ашитын жандардың бірі ретінде ғана тасада қалып қойған, көзіміз үйренген, “табысымыз көп” деп келетін дабыра сөздердің топаны астында көміліп қалған кейбір жайларды ғана еске салып отырмын. Қауымының азаматтық парасаттылығы көрінбеген жерде қандай кемшіліктер де орын ала бермек...

Халқына еңбек сіңірген қайраткерлердің қай-қайсысын да лайықты бағалау – мәдениет дәстүрі толысқан елдердің ежелгі салты. Бұрынғы рухани байлықты меңгермей, жаңалық болмайтыны да – көптеп айтылып келе жатқан ақиқат. Бұл орайда сан кемшілікті санамағанда, күні кешеге дейін барлық талантын Отанына қалтқысыз жұмсаған қаншама өнер қайраткерлерінің есімін ардақтау, еңбегіне ілтипат жасау жағы бізде әлі де олқы жатқанын көрмеуге болмайды. Ұлттық мәдени мұрасын бағалай білмеген елді шын мәніндегі орнықты дәстүрі бар ел санатына қосу қиын. Бірнеше мысал келтірейік. Советтік замандағы қазақ музыка мәдениетінің биік көрсеткішінен саналатын операны қалыптастырып, өз өнерінде жаңа тарау ашқан композитор Е.Г.Брусиловский немесе әндері де, опералары да дүние жүзіне мәлім болған аса көрнекті өнер қайраткерлері Л.Хамидидің есімі мен еңбегін қадірлеуге арналған қандай шаралар бар? Бұлар музыка әлеміндегі бірінші дәрежедегі алыптар тобынан емес пе еді? Қазақ домбырашылық өнерінің үлкен бір саласын біздің заманымызға жеткізген, шертпе күйдің тендесі жоқ шебері, әрі үлкен актер Әбікен Хасеновтің атында не музыкалық мектеп, не көше бар ма? Қобызда қазақтың халықтық саздарын жаңғыртқан, әрі күйші, әрі композитор Жаппас Қаламбаевтың мұрасына қаншалық жанашырлық көрсете алдық екен? Осы секілді сауалдарды тағы да бірталай есімдер жөнінде қоюға болар еді. Мұндай мәселелер жұртшылықты толғандырмаса,

ең қауіпті нәрсе сол. Еңбегін еске түсіріп, арнаулы конференция өткізген Болат Сарыбаев жөнінде де ауыз толтырып айтарлық ештеңе жасалған жоқ. Кезінде өзі ұйымдастырып, негізін салып кеткен кейбір ансамбльдердің немесе басқа музыкалық мекемелердің, соның ішінде музыкалық аспаптар музейіне Болат Сарыбаевтың есімін берсе, кім артық деп айта алар еді? Оның еңбектерін жарыққа шығару, зерттеуші жинаған музыкалық коллекцияны мемлекет қарауына алу тәрізді бірталай істердің күні бүгінге дейін “мұрты да бұзылмағанына” қайран қаламыз.

Бәлкім, халықтың музыка аспаптарын зерттеу жөніндегі республикалық ғылыми-теориялық конференцияның Б.Сарыбаевқа арналып өткізілуі сеннің бұзылуының басы шығар. Лайым, солай болғай.

1988

МӘңГІЛІК МҰРА

Алуан түрлі тарихи оқиғаларға толы сонау ықылым замандардан келіп жеткен ата мұраларымызды жинап, зерттеп, бүгінгі өз тілімізде сөйлету ісі – қазақ фольклортану ғылымының мәселелерінің бірі. Бұл салада атқарылып жатқан игі істер де аз емес. Соңғы бірер жылдың ауқымында “Күлтегін”, “Махаббатнама”, “Құтты білік”, “Оғызнама” және т.б. сол сияқты көне жазба ескерткіштеріміздің басылып шығуы осыны көрсетеді.

IX-XI ғасырларда Сыр бойында құрылған оғыз-қыпшақ ұлыстарының саяси бірлестігі кезеңінен қалған “Кітаби дадам Қорқыт ғали лисан тайфа оғұзан” атты үлкен әдеби мұраның жариялануы – ежелгі түркі тайпаларына ортақ эпостық, тарихи-жылнамалық әдебиет үлгілерін қазақшалаудың сәтті көрінісі.

Бүгінде түркология ғылымына “Қорқыт ата кітабының” екі түрлі нұсқасы – Дрезден және Ватикан жазбалары белгілі болып отырса, бұл эпостық жырларды зерттеп, жариялау

ісінде әлемдік, әсіресе советтік фольклортанудың атқарып отырған қызметі орасан зор. Бұл ретте Х.Диц, К.Рифат (1916 ж.), О.Гокийй (1938 ж.), Э.Росси (1952 ж.), М.Ергин (1958 ж.) сияқты шетел ғалымдарының еңбектерімен қатар, елімізде жарық көрген “Деде Коркут” (Баку, 1950 ж.), “Книга моего деда Коркута” (М., Л., 1962 ж.) басылымдарын, В.Бартольд, В.Жирмунский, Х.Көрұғлы, т.б. ғалымдардың зерттеулерін айрықша атап өтер едік.

“Қорқыт ата кітабының” қазақ фольклортану нысанасына іліккеніне де біршама уақыт болды. М.Әуезов, Ә.Марғұландардан бастап Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков, Б.Ысқақов сияқты ғалымдар осы салада қалам тартып, өздерінің үлкенді-кішілі зерттеулерін жариялады. Солай бола тұрса да, “Қорқыт ата кітабын” тиянақты да жүйелі түрде зерттеп, жырдың тарихи тегі мен табиғаты, образдары, Қорқыт жайындағы түрлі қоғамдық дәуірлердің наным-сенімдері, олардың көркемдік ерекшеліктері жайында терең де толғамды пікірлер айтқан филология ғылымдарының докторы, профессор марқұм Әуелбек Қоңыратбаев болды десек, артық айтқандығымыз емес.

Өмірінің соңғы жылдарын Қорқыт жырларын зерттеп-білуге арнаған, көне эпосымыздың көрнекті зерттеушісі Ә.Қоңыратбаев “Қорқыт ата кітабының” өзі жасаған қазақша нұсқасын осыдан он-он бес жыл бұрын Қазақ ССР Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының сарабына салғаны есімізде. Сол негізде А.Вдовиннің “Аңыздың жалғасы” (“Вечерняя Алма-Ата”, 1976 жыл, 9 март) деген хабары жарияланып, онда М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фольклор бөлімінде профессор Ә.Қоңыратбаевтың жасаған аудармасы талқыланып, оны Н.Смирнова, Ә.Тәжібаев, М.Дүйсенов, С.Қасқабасов сияқты көптеген ғалымдардың құптап, баспаға ұсынғаны жазылған болатын.

Бүгінде, міне, біз “Қорқыт ата кітабын” қолымызға алып отырмыз. Ол 1986 жылы “Жазушы” баспасынан жеке кітап болып шықты. Шығыс халықтарының көне әдебиеті мен мәдениетін жетік білетін ғалым, профессор Ә.Қоңыратбаев кітапқа жазған алғы сөзінде әлемдік түркологияда жеке бір ғылыми сала ретінде қалыптаса бастаған қорқыттану ілімінің жайы туралы жаң-жақты мағлұмат бере келіп, бұл жырларды тереңірек зерттей түсудің сан алуан ғылыми мәселелерінің, атап айтқанда, сюжеттердің тарихи-географиялық, мифтік, аңыздық және ономастикалық негіздерін анықтаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Ғалымның Қорқыт жырларының генезисі, ежелгі әдебиетіміз бен мәдениетімізге қатысы, оны зерттеп, аударып, оқып-білудің маңыздылығы жайындағы соны ізденістері мен ой-тұжырымдары оның “Қорқыт туралы ақиқат пен аңыз” (“Жалын” журналы, 1987, №4. Баспаға әзірлеген – Т.Қоңыратбаев), “Кітаби Қорқыт” жырлары (“Қазақ эпосы және түркология”, А., 1987, 160-178-б.) сияқты зерттеулерінде тереңірек сөз болады.

Ә.Қоңыратбаев оғыз-кыпшақ ұлысының ежелгі наным-сенімдерін, қоғамдық-саяси құрылысы мен тілін, этникалық құрамын зерттей келе, “Қорқыт ата кітабының” генеологиясын кең түрде әңгімелейді, оның бүкіл Орта Азия, Кавказ, Қазақстан жерлерін мекен еткен түркі тілдес тайпалардың барлығына ортақтығын айтады, дәлелдейді. Осы ретте Ә.Қоңыратбаев үлкен текстологиялық жұмыс атқарып, көптеген көмескі тартқан жайларға анықтық енгізеді; В.Бартольд аудармасында (1962 ж.) кездесетін біраз кемшіліктерге Баку (1950 ж.), Дрезден, Ватикан жазбаларына сүйене отырып, түзетулер жасаған. Олардың барлығы кітапта сілтемелер арқылы көрсетілген. Сол кемшіліктердің бір парасы жырдағы “қожа”, “оғыз” сияқты этностық-ономастикалық атауларға байланысты. Мысалы, В.Бартольд көптеген ономастикалық терминдерге “қожа” деген діни (исламдық) атау қолданса, Ә.Қоңыратбаев жырдың тарихи тегі мен туған кезеңін ескеріп, ол сөзді “оғыз” деген этнониммен

ауыстырған. Оғыз ұлысынан шыққан адам аттарының бұлайша “кожаға” айналуы, ғалымның пайымдауынша, қазақтың көптеген шежіре кітаптарында айтылғандай, ежелгі түркі тайпаларының тегін арабтардан, ал XIV ғасырдан соң монғолдардан тарату сарындарынан туындаған. Ә.Қоңыратбаев текстегі “алла”, “құдай”, “тәңір” сөздеріне де ғылыми, тарихи тұрғыдан келіп, оларды әлеуметтік жағдайларға сай қолданады.

Ғалым-аудармашының келесі бір ой бөлген мәселесі – жырдың генезисі мен сол жайындағы пікірлер. Автордың айтуынша, жырдың шыққан кезеңі мен хатқа түскен мерзімі де бір емес. “Қорқыт ата кітабының” алғашқы далалық сюжеті IX-XI ғасырларда Сыр бойында туған болса, Кавказ бен Кіші Азия жеріне жазба әдебиет ретінде XV ғасырда, монғол шабуылынан соң барып тарайды. Оған жырдағы түркі тайпаларының көшпелі өмірі, соларға тән мифтік, тотемдік наным-сенімдердің ізі, “оғыз заманы” деген атаудың жиі қолдануы дәлел бола алады. Осы негізде Ә.Қоңыратбаев “Қорқыт ата кітабы”, ортаазиялық “Алпамыс”, “Көрұғлы”, “Қобыланды”, “Манас” сияқты эпостық жырлардың басында тұрады деген тұжырым жасайды. Бұл реттен Алпамыс пен Бәмсі Байрақ сюжеттерінің арасындағы ұқсастықты (Алпамыс – Бәмсі Байрақ, Гүлбаршын – Бану шешек, т.б.) атап айтқанымыз жөн. Қорқыт жырларының көнелігін ғалым ондағы қобыз культінің басымдығымен, жыраулық (ұзандық) дәстүрдің көріністерімен де түсіндіреді.

Ә.Қоңыратбаевтың келесі бір ой бөлген мәселесі – жырдағы сюжеттерді топтастыру. Бұл мәселе Қорқыт жырларын зерттеуші ғалымдардың назарынан қағыс қалған емес. “Қорқыт ата кітабының” көрнекті зерттеушісі, академик В.Бартольд жырлардың тәртібіне өзгеріс ендірмесе де, оның фольклорлық сипатын көрсете отырып, сюжеттерін мифтік, аңыздық және тұрмыстық деп үш салаға жіктейді. Осы мәселеге творчестволықпен келген келесі бір ғалым Х.Көрұғлы жырдың генезисіне қатысты қызықты ойлар айта

отырып, ондағы 1, 2, 3, 4, 7, 8, 12 сюжеттерді Сыр бойында, қалған 5, 6, 9, 11 сюжеттерді Кавказда туған дейді. Бұл мәселеге Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков сияқты қазақ ғалымдары да көңіл бөлген.

Профессор Ә.Қоңыратбаев осындай сан алуан пікірлерді келтіре отырып, жырларды топтастыру мәселесін шешілген іс деп қарамайды. Ғалым жырдағы сюжеттердің түрлі сілемдерін анықтауға тарихилық тәсілді қолданудың тиімділігін айтады. Сөйтіп, Қорқыт жырларының сюжетін Сыр бойындағы оғыз-қыпшақ ұлысының ұйымдасу, орнығу және құлдырау кезеңдерімен байланыстырады. Сонда Ә.Қоңыратбаевтың ұсынып отырған бұл жүйесі бойынша жырдағы басты сюжет Бәмсі Байрақ болмақ. Оның өлімінен кейін ұлыс та құлайды. Қорқыт жырларының тарихи тегін бұлайша түсіндірудің де ғылыми негізі бар.

Ғалымның ой бөлген тағы бір мәселесі – жырдағы Қазан бектің Аруз батырды асырап алуы. Бөгде рулардың батырларын асырап алу тайпалар одағының символынан хабар берсе керек. Ондай сарынды “Көрұғлы” жырынан да кездестіруге болады. Олай болса, Қазан өзінің асырап алған баласы Арузды оғыздардың тайпалық-ұлыстық одағынан бас тартқаны үшін өлтірген болады. Жырдың туған кезеңіне анықтық енгізетін бұл жай Ә.Қоңыратбаевтың Қорқыт жырлары жайындағы зерттеулерінде кеңірек сөз болады. Онда ғалым жырдың түп-тегіне байланысты айтылған осындай этностық, тарихи, ономастикалық анықтамалармен қатар, Қорқыт бейнесіне тоқтала келіп, оның басындағы үш түрлі қасиетін анықтайды. Олар: Қорқыттың күйшілігі (қобызшы), жыршылығы (ұзан) және бақсылығы (шаман). Ойын қорытындылай келе, ғалым “Қорқыт ата кітабынан” оғыз-қыпшақ ұлыстарының ислам дініне қарсылығы көрініс тапқан, сол күресте көшпелі тайпалардың ежелгі аталық-патриархалдық қоғамын жақтаған Қорқыт ата үлкен орын алады дейді. Ә.Қоңыратбаевтың “Қорқыт ата кітабы” туралы алғы сөзінің қысқаша ғылыми желісі, міне, осындай.

Кітаптың алғы сөзіне арнайы тоқталған себебіміз – бұл жай ғана көркем аударма емес, көптеген тарихи-текстологиялық жұмыс процестерінен тұратын ғылыми аударма. Осы талапқа Ә.Қоңыратбаев жақын келуге тырысқан. Сондықтан да болса керек, Қорыт жырларын оқи отырып, үлкен рухани қазынаға кенелгендей болдық. Ә.Қоңыратбаев тәржімасының көркемдік деңгейі мен кейбір ғылыми шешімдеріне келер болсақ, бұл тұрғыдан да біршама жұмыстар істелгенін атап айтқымыз бар. Кітаптың тілі жеңіл, халықтық, стилистикалық негізі де біркелкі. Жырда кездесетін жанрлық, ұлттық, далалық, тарихи-әлеуметтік желілер толық дерлік сақталған. Кітапты оқығанда бұл жырларды басынан-ақ қазақ тілінде туып, қалыптасқан әдеби мұра екен деп қаласыз. Тектегі түрлі сөз тіркестерінің, нақыл сөздердің арғы тегі қазақ халқының таным-түйсігіне өте-мөте жақын.

В.Бартольд нұсқасында прозамен аударылған тексті Ә.Қоңыратбаев қазақтың эпостық жырларына тән 7-8 буындық жыр стилінде тәржімалаған.

Жаздың салқын самалы
Таң сәріден соққанда,
Қабасақал бозторғай
Тамақ іздеп даладан
Өндеріне басқанда,
Белдеуде тұрған бедеулер
Бірімен бірі тілдесіп,
Кісінесіп жатқанда (15-б.), –

немесе:

Қасы-көзін қиылып,
Жатырмысын, құлыным?
Аш көзінді бір мезгіл,
Кеуденде болса шыбының?
Он екі мүшең мүз болып,
Тынды ма аққан бұлағың?
Тәтті өмірің үзіліп,
Сөнді ме жанған шырағың? (18-б.) –

деген жолдар батырлық дастандар стилінен алыс жатқан жоқ.

О, Дирсе хан, Дирсе хан,
Хан әкемнің күйеуі ең,
Ханым – ана тілеуі ең,
Атам мен анам қосқан соң,
От басының тіреуі ең.
Атадан туған тақ едің.
Мен өзіне жақ едім (16-б.), –

деп келетін сөз өрнектері Қорқыт жырларының стиліне қонымды.

“Қорқыт ата кітабын” оқи отырып ондағы ғылыми тұрғыдан берілген түрлі тарихи түсініктермен қатар, көне мұрамызды қазақшалаудың осындай ұтымды да көркем тәсілдерін кездестіруге болады. Мұнда көркем және ғылыми аудармаға қойылатын талап жүзеге асқан.

Қорыта айтқанда, бұл еңбек – белгілі түрколог-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаевтың он жылдай уақытын, күш-қажырын, білімін, тәжірибесін жұмсай отырып жасаған тәржімасы, көп жылдар бойындағы тынымсыз еңбегінің жемісі. “Қорқыт ата кітабының” басылып шығуы бір ғана республика емес, одақ көлеміндегі, тіпті түркология ғылымындағы елеулі оқиға болды демекпіз.

1988

ШЕБЕРЛІК ӨРНЕКТЕРІ

Әлем әдебиеті алыптарының бірі Л.Н.Толстой: “Суреткердің зеректігі нені айтатынды емес, нені айтпайтынды білуінен байқалады” деген екен. Көрген, білгенді талғаусыз тізбектей беру жазушылықты емес, жазымпаздыққа машықтанғандықты ғана көрсетеді. Өкінішке қарай, мұндай құбылыс қазіргі қазақ совет әдебиетінде тамыр тартып бара жатқанынан мысал аз емес. Қалыңдығы бір қарыс

шығарма жариялап, біраз оқиғалар шоғырын сыйғыза алмай, “Бірінші кітаптың соңы” немесе “Жалғасы бар” деп үміттендіріп қоюшылық та сирек кездеспейді. Әңгімеге лайық фабуланы повеске, кейде роман, дилогия, трилогияға айналдырып, көлем көбейту суреткерлік мәдениетке жетілмегендіктің, сапаны санға құрбандыққа шалып жібергендіктің көрінісі...

Бір тәуір жері, мұндай дертке шалдықпай, әдебиетті әуел бастан қасиетті өнер санап, осы жолға барлық дарыны мен қайратын жұмсап келе жатқан жазушыларымыз да аз емес. “Қазақ совет әдебиеті” деп аталатын сәулетті сарайды тұрғызушылар да солар. Әдебиетті адамтану, халықтану амалы деп қастер тұтып, оның тәрбиелік, эстетикалық мүмкіндігіне имандай сенетін, көркем сөздің құдірет-күшін адал, асқақ идеяларға жұмсайтын қаламгерлеріміздің әрбір жаңа туындысы өзіне жұртшылық назарын аударып отыруы табиғи.

Қазақ прозасының шебері, әдебиетіміздің асыл қорына қосылған көптеген повестердің авторы Сафуан Шәймерденов творчествосын біз осы орайда сөз еткіміз келеді. С.Шәймерденов шығармалары жайында көп мақала, зерттеулер жазылған, білгір талдаулар жасалған деу қиын. Бұл хал әсте де оның еңбектерінің бәрі дерлік терең ізденістің, биік талғампаздықтың, үлкен ойлардың жемісі деуге болады. “Мезгіл”, “Өмір нұры”, “Қарғаш”, “Жыл құсы”, “Ашу”, “Мәжнұнтал”... Бұл повестердің әрқайсысы көтерген өмірлік мәселелерімен де, көрсеткен адам мінездерімен де қалың оқушының рухани мүлкіне айналған. Қазақ әдебиетінің соңғы отыз жылдағы шыққан биігін, алған межесін осы шығармаларсыз елестету мүмкін емес. Сафуан қаламының өзіндік бедері, қанықты бояуы, айқын нақыштары айқындалған суреткер.

Жазушының шығармаларында өмірінің көкейкесті мәселелері салдарлы сөз болып отырады. Қаламгер қай туындысында да адамшылық, ар, парыз, кісілік

проблемаларын қозғайды, күрделі әлеуметтік сауалдарға талдау жасап, жауап айтады. Оның повестерінде тіршіліктің өткінші кейбір белестері емес, қаһармандардың тағдырына әсер еткен оқиғалар мен соны сәттер әңгімеленеді.

Міне, осы бағыт Шәймерденовтың өткен жылы жарық көрген “Ағалардың алақаны” деп аталған жаңа жинағынан да айқын танылады. Мұнда автор өзінің бұрынғы туындыларында бой көрсеткен тақырыптарды жалғастырып қана қоймай, анағұрлым тереңдете түскен, суреткерлік өнерінің жана қырларын ашқан. Алдымен кітаптағы повестерді сөз етер болсақ, оларға тән ортақ белгілерді топтап айту керек. Соның біріншісі – шығармалардың деректілік, құжаттық негізге құрылғандығы. Жазушы өз басынан кешкен, толғанған, ой елегінен өткізген жайларға ғана тоқталады, аса мәнді деген ситуацияларға ден қояды. Сондықтан да мұндай шығармалардан өмір ағысының өз үні, өз ырғағы сезіліп тұрады, танытқыштық қасиеті нақтылана түседі. Екіншіден, С.Шәймерденов туындыларында бұл кезге дейін әдебиетте мүлде дерлік қозғалмаған, “құпия” сақталып келген ауыр шындықтар көтеріледі. Дәл осы сипаты олардың мәні мен салмағын ерекше арттырады. Соңғы бірер жылда әдебиетімізде сонау отызыншы жылдардың бас кезінде Қазақстанда орын тепкен асыра сілтеушілік, апаршылық ақиқаты айтыла бастады. Бірақ бұл қасіреттерді бұдан жиырма жыл бұрын сөз ету азаматтық батылдықты, тәуекелге бел байлауды керек ететін. “Жабық тақырыпты” қозғаған шығармалардың редакторлар тарапынан “күзеліп” шығатынын, тіпті мүлде жарық көрмей қалуы мүмкіндігін сезе тұра суреткер көңіліне түйген аңсарларды айта білген. Бірде (“Бір таба нан”) ол халыққа жаудан бетер зұлымдық жасаған белсенділердің кесірінен ел малынан айрылып, жаппай ашаршылыққа ұшырап, нәубет болған шақтың трагедиялық халін айқын елестетсе, енді бір шығармасында (“Жел керуені”) көшпелі елді отырықшыландыру, колхоздастыру кезінде жіберілген сорақы қателіктерді қаз-қалпында баян

етеді. Сонымен қатар, шаруашылықты жүргізе алмау қырсығынан туған тағы да бір кесепатты атап өтеді. Ол – табиғи ортаны, орманды, өзен-көлдерді, құнарлы жерлерді ысырап етушілік көріністері. Бұл мәселе де қазіргі кезде жұртшылық көңілін ерекше алаңдатып жүргені мәлім. Арал теңізінің бас-аяғы жиырма-жиырма бес жылда құруға тақалғанын көріп, бүгіндері дабыл қаға бастадық. Ал жер, табиғат байлығына немқұрайдылықпен қарау тенденциясы көптен бері-ақ қылаң беріп келгені жасырын емес. Бірақ экологиялық апатқа кезінде батыл үн көтерген қаламгерлер санаулы-ақ. С.Шәймерденов шығармаларында Солтүстік Қазақстанның ормандары мен көлдерінің басына төнген қауіп-қатер белең алып кеткені нақтылы айтылған. Суреткердің азаматтық позициясының беріктігі деп осындайларды көрсетсек керек.

Сөз жоқ, шығармаларының ең нәрлі тұсы жанды адам мінездерінің шыншыл да шебер суреттелуінде жатыр. Шәймерденов повестерінде кейіпкерлер саны көп емес. Оның есесіне ол шығармаларда толыққанды қаһармандар тұлғасы жасалғанын көреміз. Мәселен, “Бір таба нан” повесінде Әке мен Ананың бейнесі сенімді мүсінделген. Еңбекшіл, сабырлы, қайырымды Шәймерден образы бірнеше тұста айқын өрнектелген. Жолсыздыққа бармайтын, қиянатқа көнбейтін қандай ауырлықты да үндемей көтеретін, барлық қасиеті іс-әрекетінен аңғарылып отыратын қарапайым жанның бойында басқаларда кездесе бермейтін дәйектілік, имандылық бар. Қиын кездерде күн-түн демей бастықтар жұмсаған істерді адал атқаратын Шәймерден ашаршылық құрбаны болған қырық адамның өлігін бір қыста жалғыз өзі зиратқа апарып көмеді. Оның бір ауыз сөз қайтармай, өзінің адамшылық парызын үн-түнсіз атқаруы естен кетпес әрекет, ірілік. Шәймерденнің күллі тіршілік кітабында Шыңғыс Айтматов романындағы Едіге секілді тұтастық, бірегейлік сезіледі... “Бір таба нан” повесіндегі тағы бір нұрлы бейне - өгей ана Бейістің бейнесі. Тіршіліктің ауыртпалығына сыр алдырмай төтеп бере

білген, барлық жүрек жылуы мен қайрат жігерін “өгей” балаларға сарқып беріп, адамшылықтың биік өнегесін танытқан Бейіс тұлғасы есте қаларлық. Автор осыдан көп жыл бұрын жазған “Мезгіл” повесіндегі кейбір сарындарды қайта жаңғыртқан.

Жинақтағы басқа повестердің де көтерген жүгі олқы емес. Солардың бірінде (“Автограф”) өз ісіне адал берілген, ізгі мұраттармен жалындаған ауыл мұғалімдерінің таза, ғибратты үлгілері үлкен құрметпен еске алынған. Тағы бірде (“Мені қалай үйлендірмек болды”) ауыл адамдарының салт-санасындағы өзгешеліктер, семья, некелесу мәселесіне ескі түсінікпен қараушылықтың көріністері, “қалыңдық” деп есептеліп, сырттан тон пішілген қыздың ауыл ағаларының көне көзқарастарына қарсы шығып, жоспарларын бұзып жібергені күлкілі хал ретінде сипатталған... “Жел керуенінде” соғыс кезіндегі колхоз өмірінің жағдайлары, тұрмыс таршылығына душар болса да “барлығы да майдан үшін” деген ұранды қалтқысыз орындап, темір тәртіпке бағынған ел адамдарының бейнелері көрсетілген.

“Ағалардың алақаны” атты кітаптың екінші бөлегі “Бірқақпайлар” деген жалпы атпен берілген қысқа әңгімелерден тұрады. Бұл әңгімелерде алуан түрлі мінез сәттері, адамды әр қырынан таныстыруға жарайтын кезеңдер алынған, кейіпкер тұлғасын жалт еткізіп ашарлық ситуациялар талданған. Бұлардың көз көрген немесе біреуден анық естіген зайыр шындық болып баяндалуы әңгімелерге нәр береді, тартымдылығын, әсерін арттыра түседі. Автор адам мінезінің тосын ерекшелігін байқағыш, ол өмір сахнасының зерек хатшысы секілді қаншама құбылыстардың жанды тізбегін елестеткен. Мұнда шешендік, тапқырлық сөздер де мол ұшырайды. Бұрын повестің айтулы шебері болып танылған С.Шәймерденов бұл тұста қысқа әңгімелердің де ұстасы болып көрінеді, әдебиетімізге жаңа бір жанрлық түр келтіргендей сапада танылады. Жазушы қысқа әңгімелерге үлкен мағына сыйғызады, ол өмір өлкесінің жұмбақтары мен

сырларын ғашық, інкәр көңілмен бақылайды. Бұған дейін ылғи дерлік салдарлы проблемалар көтеріп жүрген жазушы бұл шығармаларында әзіл, юморға да бейімділігін байқатады.

Жалпы алғанда “Ағалар алақаны” аталған кітабы арқылы жазушы өзінің қалам қуаты бабында тұрған әдебиетіміздің алғы шебіндегі суреткер екенін қапысыз дәлелдейді. Сондықтан да “Ағалар алақаны” үшін С.Шәймерденовке Абай атындағы мемлекеттік сыйлығы берілуі әділ шешім болар еді демекпіз.

С.Шәймерденовтың республикалық сыйлыққа ұсынылып отырған екі кітабының бірі – “Әдеби толқындар” деген сын мақалалар жинағы. Бұл кітап жөніндегі пікірімізді қысқаша тұжырымдасақ, біраз нәрсені бөліп көрсетуге болады. Мұндағы мақалаларды шолып шыққанда келетін қорытындымыз – С.Шәймерденов үлкен жазушы ғана емес, әдебиет жөнінде кесек ойлар айта алатын сыншы да деген тоқтамға саяды. Кейбір мақалалары, әсіресе аударма проблемасына байланысты толғаныстары жүйелі зерттеулер деңгейіне де көтерілгенін көреміз. Көбінесе эссе түрінде жазылған мақалаларда білімділік, адалдық, батылдық секілді сын жанрына ауадай қажет нышандар молынан табылады. Қысқарта айтқанда, “Әдеби толқындар” суреткер тұлғасына жаңа қырынан сәуле түсіретін мәнді басылымдар қатарына қосылады.

1988

ІНҚӘРЛІК СЕЗІМІ

Бүгінде жасы жетпіске толып отырған, күні кешеге дейін қаламынан көркем сөздің інжу-маржанын төгіп, халқына қалтқысыз қызмет етіп келген жазушыларымыздың бірі Тәкен Әлімқұлов әдебиетіміздің ақиқат санаткері еді. Оның артында қалдырған мұрасы әдеби және ғылыми жұртшылықтың ерекше ілтипат көрсетуіне күрделі талдаулар, зерттеулер тақырыбы болуға лайық. Асыл металдың бағасы көлемімен

емес, қасиетімен өлшенетіні секілді, Тәкеннің прозасы мен поэзиясы, сыны мен аудармасы елеусіз қалмайтын, әрқайсысының өзіндік орны, мәні бар көркемдік мүлік демекпіз.

Тәкен туындыларының бүгінде кең етек алып кеткен “жаппай жазғыштықтан” айырмашылық себебі неде деген сұраққа тоқталсақ, бірнеше мәселені бөліп айтуға тура келер еді. Соның біріншісі – жазушының мол да жан-жақты білімдарлығы. Ресми түрде оқу орындарының сатыларынан өтпесе де, ол “тоқуы” көп жазушы болды. Әлем әдебиетінің асыл нұсқаларын өздігінше ізденіп, оқып, білім толықтырған Тәкеннің А.М.Горький атындағы әдебиет институтында оқыған жылдары айрықша аталуы тиіс. Осы кезеңде ол жаһандық әдебиеттің жетістіктерін алғыр пайыммен танып біледі, табиғи дарыны жаңа қуатпен өрлейді. Әсіресе ол ең бай әрі икемді тілдердің бірі – орыс тіліне жетіле түседі. Ақырында ол орыс тілінде еркін жазарлық, қазақ әдебиетінің төл шығармаларын сол тілге көркем аударарлық көмелетке жетеді. Ертедегі шығыста парсы және түркі тілдерін барабар жетік меңгерген шайырлар мен ғұламаларды “зуллисонайн” – екі тілдің иесі деп атаған. Ана тілінің және орыс тілінің шырыны мен нәрін бір кісідей білетін Тәкенді де “зуллисонайн” деп атасақ артық емес. Мұндай қостілділіктің пайдасы оның қаламгерлік өрісін ғана кеңейтіп қойған жоқ, шығармаларының тілдік кестесі жаңа да тосын тіркестермен, бейнелі айшықтармен ажарлана түсуіне де септесті. Тәкен аударған Т.Павленконың, В.Поповтың, Г.Николаеваның, И.Стаднюктің романдары қазақ тілінде жатық та жарасымды шығуының себебі екі тілге еркін жетілгендікке тікелей байланысты...

Жазушы өмірді терең білуге тиістілігі басты шарттардың бірінен саналады. Жасында сахарадағы қазақ ауылында өскен Тәкен дала тіршілігінің барша саласын көзімен көріп, көңіліне түйіп есейген. Кейінірек ол жұмысшы ортасының да қат-қабатымен танысады, Ащысай кенінде, Шымкент қорғасын

заводында жұмыс істейді. Осылайша ол дала мен қала өмірінің заңдылықтарына қанығады. Бұдан соң болашақ жазушы журналистікке ауысады, жаңа кәсібіне байланысты елді жиі аралап, өмір шытырманын сыншыл оймен бақылайды. Бұл кезде оның тапқан олжасының бірі – журналистік стиль қалыптастыру болса, екіншісі - өмір қайшылықтары мен күрестерін әр қырынан көруге, бағалауға дағдылану. Қазақстан Жазушылар одағында, “Қазақ әдебиеті” газетінің редакциясында қызмет істеген жылдарында Т.Әлімқұлов халқымыздың үлкенді-кішілі қаламгер қауымының өкілдерімен араласты, өзінің алғыр ойлы, қаламы жүйрік, дарынды тұлғасын таныта білді. Біз Төкеннің 1955-1956 жылдары “Қазақ әдебиеті” газетінде әдеби сын бөлімінің менгерушісі болып жүрген кезінде аға жазушылардың оған деген ерекше ілтипатын талай рет көрген едік.

Бұл кезге дейін Т.Әлімқұлов өмірінің аса жемісті шағы болып саналатын кезеңі – оның 1956-1970 жылдарда Москвада СССР Жазушылар одағында әдеби консультант болып істеген мезгілі көп еленіп айтыла бермейді. Шынында да, дәл осы жылдарда жазушының парасат әлемі кемелденіп, рухани, өмірлік ізденіс өрістері әбден айқындалған еді. Еліміздің астанасында творчестволық ортаның шарапаты оған көп тиеді. Москвада өткізген жылдары Төкеннің дүниетанымы мен суреткерлік шалымын қалыптастырған уақыты болды. Оның қазақ совет әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлерімен етене жақын біліс, пікірлес болған тұсы да осы кезең. Бұл арада оның М.Әуезовпен көп пікірлес, дос-іні болғанын бөліп атап көрсеткен жөн. Жалпы Т.Әлімқұловтың Москваға, СССР Жазушылар одағының аппаратына қызметке ауысуына тікелей себепкер болған М.Әуезов еді. Оның “Қазақ поэзиясының антологиясына” М.Әуезовпен бірге алғы сөз жазуы да кездейсоқ емес.

Жазушы қаламынан туған шығармалар шоғыры оқушы жұртшылыққа таныс. Оның прозалық кітаптарынан “Ақбоз ат”, “Сейтек сарыны”, “Туған ауылда”, “Күрең өзен”,

“Кертолғау”, “Тұлпарлар тағдыры”, “Ел мен жер”, “Көкек айы”, “Шежірелі сахара”, “Замана екпіні” тәрізді танымал туындыларды алдымен атасақ, бұл тізбекке “Жемісті жолда”, “Бұрынғы мен бүгінгі”, “Жұмбақ жан” сынды сын-зертеу еңбектерін де қосамыз. Жазушының дүние жүзі классиктерінен аударған аудармалары өз алдына бір төбе.

Ол – өзінің творчестволық тәжірибесінде түрлі тарапқа шашырамаған, әуел бастан мақсатын айқындап, алтын желіні іздеген суреткер. Оның романында да, повесінде де, әңгіме-новелласында да, өлең-дастандарында да үзілмей, көрініс беріп отыратын нақтылы өлкесі бар. Ол – қадімнен мәлім, қазақ халқының қара шаңырағы атанған Қаратау, Мойынқұм, Көкшекұм, Көсегенің көк жоны, “Сарыарқаның түстігі, Оңтүстіктің Сарыарқасы” атанған әйгілі Созақ жері... Шығармаларында жазушы бұл жердің ғасырлар бойындағы тағдырын, тұтас бір халықтың замандар бойындағы естен кетпес шешуші, жолайрық оқиғалары осы атырапта өткенін құлақ күйінде қайталап отырады. Алғашқы романы “Ақбоз аттағы” кейіпкерлері Гүлнаш, Біркімбаи, Елеусіз, Шынар, Орал, Мүсірәлілерден бастап, кейінгі туындыларында жалғаса ұласатын қаһармандарының көбі Қаратау перзенттері болып келетіні де осыдан.

Төкенді жанрын таныған жазушы деп атауға да болады. Ол, асылы, үлкен сыншыл ойдың адамы еді. Көркем туындыларында да аналитикалық талдау мен толғаныстар қатарласа келіп отыратыны сол себептен болса керек. Егер прозаға бармаса, Төкен қазақ әдебиетінің маңдай алды сыншысы аталар еді. Оның сын кітаптарында терең білімділік, кең құлаштылық, батылдық, әділдік қатар табылады. Әсіресе, оның данышпан ақынымыз Абай туралы жазылған “Жұмбақ жан” атты монографиясы – бірегей құнды еңбек. Мұнда ол шығарма тексіне ой көзімен кідіріп, ұлы ақын өлеңдерінің терең астарын қайтадан таныстырғандай болады, сөздер мен ойлар сырына үңіледі...

Роман жанрындағы табыстар оны атақты прозашылар легіне қосты. Т.Әлімқұловтың “Ақбоз ат” романы алпысыншы жылдардағы әдебиетіміздің ең айтулы жаңашыл шығармаларының бірі деп бағаланды. “Ел мен жер” романында жазушы сахара жұртының қайталанбас мінез өзгешеліктерін елестетті, салт пен сананың білгір талдаушысы болды. Ақындық жолын қуса да, аудармашылықпен айналысса да, зерттеушілікті мамандық етсе де, этнографиялық этюдтер тудырса да – әр саладан-ақ елеулі із қалдырған көп қырлы дарын – Тәкең еді. Дегенмен, Тәкеңнің онтайына келген етене жанр – әңгіме мен новелла дейміз. Ол көп жанрда күшін сынап, көркемдік түрлердің үлкенін де, кішісін де меңгере алатынын сезді. Бірақ сонда да болса, оның көсіле шапқан саласы – әңгіме-хикая еді. Суреткер тарихта жасаған ардақты өнер, ғылым қайраткерлерінің татымды бейнесін дәл осы әңгіме жанрында сомдады. Бұл ретте Тәттімбет, Ақан сері, Шоқан, Ықылас, Махамбет, Әбікен, Сүгір сынды халқына қалаулы жандардың көркем тұлғасын жасағанын айтсақ та жеткілікті. Суреткердің “Қарой”, “Көк қаршыға”, “Сарыжайлау”, “Сапар сазы”, “Қара жаяу” атты әңгімелерін классикалық туындылар деп батыл айтуға болады.

“Ақынның аты сөзі өлгенде ұмытылады” деген нақыл бар. Ал Т.Әлімқұловтың шығармалары ана тілін қастерлейтін қауым бар кезде ұзақ жасайтын, өмірлі мүліктер, уақыт өткен сайын қадірі аса беретін, өзінің зерек зерттеушілерін күтетін, халқына деген перзенттік, адалдық һәм інкәрлік сезімнен туған, бояуы қанық, мұраты анық көркемдік күмбезіндей.

1988

ШЫНДЫҚ ПЕН ШАБЫТ

Ұшы-қиыры жоқ қазақтың кең даласы теңіздей шалқыған ақындық өнердің де иен өлкесі болғанын бұрынды-сонды талай білімпаздар мен зерттеушілер бір ауыздан мойындап,

ағынан жарылып, адал лебіздерін айтып кеткен. Өзге көп өнердің ішінен, әсіресе, тапқыр сөзге, төкпе өлеңге, қиыннан қиыстырған шешендікке ерекше ден қойған халқымыз “Өнер алды – қызыл тіл” деп тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бір-ақ тұжырымдаған. Сөз қадірін білген ел ерекше сәтті айтылған “іші алтын, сырты күміс” өлең туындыларын ауыздан ауызға таратып, кейде түпнұсқаның өзін ажарландырып, өткірлей түсіп отырған. Сондықтан да халықтың көңілінен шыққан, өмір шындығын барынша ұтқыр бейнелеген сөздер ғана ұмытылмай, ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Біздің бүгінде мақтаныш етіп отырған күллі ауыз әдебиетіміздің сақталуында осындай ортақ заңдылық бар...

Кейінгі буынға аттары белгісіз болып, мұрасы халық қазынасына айналып кеткен ертедегі небір дарынды жандарды айтпағанда, бертініректе, тіпті совет дәуірінде өмір кешкен кейбір ақындардың да шығармашылық тағдырында әлгі айтқан ауыз әдебиетіне тән заңдылықтың әсері болғанын көрмеу мүмкін емес. Бұлардың да туындыларында дәстүрлілік пен жаңашылдық аралас-кұралас жатады.

Совет заманында ата жұртшылыққа жақсы таныс болған ақындардың бірі Үмбетәлі Кәрібаев творчествосын да ауызша поэзияның кең айдынында қарап талдауға негіз бар. Сын мақалалар мен әдебиет зерттеу еңбектерінде жүйрік ақын, Жамбылдың ең әйгілі шәкірттерінің бірі, айтыстың айтулы шебері деп сипатталып келгенімен, оның өмірі мен көркем жаратындылары ғылыми тексерулер тақырыбы болмай келгені өкінішті. Сондықтан Үмбетәлі ақын туралы қысқа сөзімізді осы проблемадан бастауға тура келіп отыр. Ақынның 1982 жылы “Жазушы” баспасынан шыққан “Ардақты елім” деп аталған жинағында (алғы сөзін көрнекті ғалым Серік Қирабаев жазған) оның революцияға дейінгі кезеңде шығарған бас-аяғы он шақты өлеңі ғана бар екенін көргенде көңіліміз олқы түсіп қалды. Бұл кезге дейін Үмбетәлінің өмірбаяндық деректері де, ертедегі шығармалары да толық жиналмаған екен. Ал шынында ақынның өлең пырағына мініп, жиын-тойларда

көзге түсіп, сөз сайыстарына қатысуы он жеті жасынан басталса, Октябрь революциясына дейінгі шақтың өзінде қаншама шығармалар жаратқанына шәк келтіруге болмайды. Біз мұны Үмбетәлінің өз сөздеріне сүйеніп айтып отырмыз.

Он төрт жасқа келгенде
Оқыдым ілім, тәсілін.
Он бес жасқа келгенде
Домбыра болды ғашығым.
Өлең болды көбіне
Он жеті жастан кәсібім, –

дейді ол... Ал ақынның көзі тірісінде жіті қолға алынбаған бұл міндетті орындау ендігі жерде анағұрлым қиындайтыны белгілі. Сонда да болса, оның творчестволық өмірбаянын тізу уәзипасын неғұрлым тезірек қолға алсақ, соғұрлым жақсы. Сонда тағы да бірталай мәселелер ескерілуге тиіс. Атап айтқанда, ақынның оқып, тәлім алған кездері мен ақындық ортасы, үлгі алған ұстаздары, айтыстағы әріптестері, шығыс әдебиеті нұсқаларымен таныстық дәрежесі, туысқан көрші қырғыз әдебиетінің дәстүріне қаншалық қанық екені, жаттап айтқан жыр, толғау репертуары, күйшілігі немесе ән, терме орындаушылық қабілеті, ертегі, аңыз, шежірені білу деңгейі секілді сұрақтарға жауап айтылуы ләзім. Ақын өлеңдері мен дастандарының, айтыстарының әуел бастағы асыл нұсқасының қалпына келтіру жөніндегі текстологиялық жұмыстар да ең қажетті істер болып табылады.

Үмбетәлі – тегеурінді, кең тынысты төкпе ақындардың қатарында орын алған дарын иесі екенін әр тараптан тануға болады. Мұны оның:

Сұрасаң менің атым Үмбет едім,
Жеріме жүрген-тұрған міндет едім.
Айтысар ақын болса, шықсын бері
Түлкідей қызыл Алтай індетімін, –

деген сөздері де анық сездіреді. Бұл бір шумақ өлең әрі ақынның өнеге алған мектебі мен өнерлік дәстүрінен хабар бере алады.

Ақынның ең соңғы кезде шыққан жинағына оның советтік тақырыпқа арнаған қырық үш өлеңі, алты толғауы және аңыз негізіне құрылған дастандары мен айтыстары енген. Осылардың ішінен алдымен өлеңдерге келсек, олардан сөз жоқ, ақындық “сүйегіне қонған” шын шабытты өнерпазды көреміз. Сол шығармалардың негізгі желісі бостандық алған еңбекші елдің шаттығын жырлау, жаңарулардың әрбір қадамын шын жүректен мадақ ету болып отырады. Мұндай сарын көп ақындардың туындыларында қайталана жырланғаны мәлім. Біз солардың қатарынан дәмді, тың сөз, ой өрнектерімен қатар, әйтеуір дүрмекке қосылып қалған жалпыламалықты да жиі байқайтынбыз. Үмбетәлінің үстірт қарағанда “бір қалыптан” шыққандай әлгі өлеңдерге ұқсас сияқты келетін шығармаларының қай-қайсысынан да теңемелер мен баламалардың өзіндік сонылығын аңғарамыз. Мәселен, Қазақстанның жиырма жылдығына арнаған өлеңінде ол көпке қанықты шындықтарды шебер киюластырады:

Атамыз қазақ мешеу боп,
Қараңғы түнде қамалған.
Хан, төре мен бек билеп
Қайғыға қайғы жамалған.
Жер жақсысын күшті алып,
Ол тәңіріге таянып
Сүбемізден қадалған...
Жау дыбысын өшіріп,
Жарық дүние жарқ етті.
Шіріген сонау ескі өмір
Қирады, құлап жалп етті.
Түнерген тұман түн кетіп
Таң шолпаны жарқырап,
Күннің көзі жалт етті...

Ескі әлем мен жаңа болмыстың арасындағы айырмашылықты салыстыра суреттеу, бүгінгі жеткен биікті әсірелеп, көтеріңкі бейнелеу Жамбыл бастаған халық ақындарына ортақ үрдіс болатын. Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес, үлкен поэтикалық дәстүрдің салдары еді. Ендеше сол дәстүрдің табиғаты мен ерекшелігіне азды-көпті кідіріп өтуіміз шарт.

Ауыз әдебиетінің шығармаларында өмірдің шытырман қайшылықтары мен қалтарыстары тәптіштеп көрсетілмей, халықтың үміт-арманына сәйкес келетін ақиқаттар ғана екшеліп алынатыны ежелден белгілі. Фольклор туындыларында жақсылық атаулы асқан сеніммен, өршіл, асқақ бейнеленсе, жұртшылық жек көретіннің бәрі жеріне жеткізе таңбаланатын. Өйткені ғасырлар бойында теңдік пен бостандықты аңсаған еңбекші ел бойындағы мақсатына жеткізетін алып күшті, ақылды қаһармандарды өмірден тапса, қиялдан іздеген. Сондықтан да ертегінің, эпостың ұнамды кейіпкерлері қиындықты жеңіп өтетін, ешбір зұлым күштерден жасқанбайтын, ешқашан жеңілмейтін, қалың қауымның мұраты үшін ақырына дейін айқасатын ерлер болып шығатын. Осындай нысанаға орай ауыз әдебиетінде болғанды ғана емес, болуы мүмкіндігін де жырлау кездесе береді. Халық поэзиясы дәстүрінде толғайтын төкле ақындардың өлеңдерінде ізгілікті биікке көтеріп, жамандықты жерге жаныштап айтатын сарынның қалыптасуы да осыдан. Мұндай дәстүрдің бесігінде бөленіп өскен ақындардың, соның ішінде Үмбетәлінің совет заманындағы жаңалықтарды ғажайып жетістік деп жырлауы табиғи. Шынында революцияның қуатты идеясы миллиондар жүрегіне жол тапқан кезеңде ауыл ақынының басқаша жырлауы мүмкін де емес еді. Соғысқа дейінгі бесжылдықтар кезеңінде орын алып, үдеген жеке адамға табынушылық кесепатын, ол кезде сауатты шағын Үмбетәлілер былай тұрсын, университеттерде жүйелі білім алып шыққандар да анық ажырата білмеген. Сондықтан

ақынның өзгелер секілді кейде жалпылама қызықтау секілді болып шыққан өлеңдерін құптамасақ та, уақытының сарынына ергені үшін айыптай алмаймыз. Ол өз кезеңінің тақырыптарын жырлағанда қалайда өлең кілеміне қайталанбас кестелер тізуге талаптанады. Бұрынғы патша, байлар үстемдігі құлап, езілген еңбекшіге азаттық туғанын шаттана жырламаған ақын жоқ. Үмбетәлі сөздері солармен сарындас бола отырса да, жарасымды шеберлікпен өзіндік үн болып шығады.

Құлатып сұм патшаның өкіметін,
Өзімен бірге жоқ қып декретін.
Басынан бейнет кетіп, дәулет жетіп
Күн туды еңбекшіге жетілетін.

Нағыз ақындықтың белгісі өзге ешкім таппаған, айтпаған көркем суреттерді қолдануға ғана емес, сол баламалардың жаңа сәйкестігін қиыстыруда ғой. Бұл реттен алғанда Үмбетәлінің сөз саптауларында осындай табиғи тосын ізденістер жемісі көрініп отырады.

Ақынның кейбір дастандары аңыз желісінің сарынына құрылған. Мәселен, “Патша мен ұрылар”, “Төрт өнерпаз хикаясы” деген шығармаларында ол көне ертегілік әңгімелерді қайта жаңғыртады. Осының алғашқысында еріксіз ұрлыққа барған өнерлі қайсар жандардың шын жағдайын түсініп, кеңшілік жасаған патшаның парасаттылығы ғибрат етіледі. Қайырымдылық, бірсөзділік, мәрттік ел билеушілерге қажет мінез екенін ерекше көрсетеді... Аңыз әңгімелерді қайта тірілтіп жырлайтын шайырлардың салтымен жаңа көркемдік тұжырымдар айтуға ұмтылуы ақынның шығыс поэзиясымен таныс болғанын аңғартқандай...

Үмбетәлінің жинағына енген екі шығарма “Қисық батыр мен Кемпірбай”, “Бақтыбай” деп аталады. Кемпірбай да, Бақтыбай да – аттары тарихқа белгілі ақындар. Солардың заманындағы күштілердің тайсалмай, батыл шындық сөздерін айта білгені, ақырында бетіне жан қаратпаған әкімдерді жеңіп

кетулері туралы ел арасына тараған өлең, әңгімені ақын өзінше құлпырта жырлап, жаңа нұсқа жасағаны сезіледі. Өйткені Кемпірбайдың Кисыққа, Бақтыбайдың Тезек төреге айтқаны деген сөздер ауызша тарағаны болмаса, бұрын хатқа түспегені белгілі. Ақындардың алпауыттардан алғырлығын, тапқырлығын асырып кеткендіктері туралы әңгіме халыққа қатты ұнағандықтан, бұл тектес аңыздар ел арасында кең тараған. Шернияздың Баймағамбетке, Махамбеттің Жәңгірге, Сүйінбайдың Тезекке, Майлықожаның Сапақ датқаға, Құлыншақтың Ондыбай болысқа айтқаны деп келетін өткір арнау өлеңдер ауызша тараған. Сол үшін бұлардың әуел бастағы нұсқасына кейіннен азды-көпті өзгерістер жамалып, күшейіп, құлпырып дамуы әбден мүмкін. Мұның өзі үстем тап өкілдеріне халық көңіліндегі ызалы сөздерді айтқызудың өзгеше бір тәсілі секілденген. Қалай болған күнде Үмбетәлі арқылы жеткен бұл шығармалар өзінің әлеуметтік батыл бағытымен, қоғамдағы озбырлықтарды әшкерелей алуымен құнды демекпіз...

Төкпе ақындардың бағын ашатын сөз майданы – айтыс сайыстарында Үмбетәлінің ерекше жүйрік болғаны замандастарының куәлік сөздерінен де, бізге жеткен айтыстарынан да белгілі. Халық поэзиясының алыбы Жамбылдың өзі Үмбетәліні өзгелерден айрықша бағалағаны да мәлім. Бірақ Үмбетәлінің айтыстары толық жиналған деп айтуға ешбір болмайды. Асылы, біздің зерттеушілеріміз ұзақ айтыстар болмаса, қысқа қағытпа қайымдасу сөздеріне көп көңіл бөлмейтін тәрізді. Шынында тапқырлық ұшқындарын танытатын нағыз алғырлық меруерттері осындай қысқа айтыстар кезінде жарқырап көрінетінін ұмытпағанымыз абзал. Қазіргі кезде қайта жанданған ақындар айтысында бір-бір ауыз өлеңмен қайымдасудың қаншалықты тартымды әрі мағыналы бола алатыны көрініп жүр ғой. Ақындар айтысының текстерін баспаға даярлағанда да тосын тапқырлық танытатын осындай шумақтарды, мүмкін

қадарынша, толық тізіп жариялау керек болады. Бұл айтыс атаулының ең қарапайым әрі көпшілік түрі екенін ұмытпалық.

Әлбетте, біз әдеби мұраны тек тақырыбына немесе жанрына қарап қана қадірлейтініміз белгілі. Кез келген шығармадан биік идеямен бірге келісті көркемдікті де іздейміз. Осындай сындарлы талап тұрғысынан алып қарағанда да Үмбетәлі ақын шығармаларында ауыз тұшырлық шумақтар мен тіркестер, бейнелер молдығын көреміз.

Ел ішінде сұлу көп,
Сұқтанбақ бар да, бұйрық жоқ...
Жәдігөй дүниенің ысытпасы
Бекітіп қайыр жолын шегендейді...
Ер кеңесі келіспес
Өзінің басын қорғаған...
Ағайынның жаманы
Алдыңа түсіп бас болмас,
Артыңа еріп дос болмас...
Үлкеннен үлгі алмаған
Өзгенікі теріс деп
Өз қылығын оң көрер...
Қанағатың болмаса,
Бар да болсаң, жарлысың...
Үмбет пен әнші Кенен бар,
Олар бар жерде өлең бар...

Жоғарыда айтылғандар қазақ поэзия күмбезінде тек Үмбетәліге тән өрнектер де бар екенін дәлелдей алса керек. Анық ақындық өнердің қанат қағуына көптеген жасанды кедергілер орнын тепкен, поэзияда жаттандылық бел алған кезеңде өмір кешкен қарапайым ел ақынының даусы солардың тасасында көміліп қалмай, араға қанша уақыт салып барып, оқушыға жол таба алатын болғанының өзі шындық пен шабыт жырлары өміршең болатынын сипаттайды.

ТІЛ ТАҒДЫРЫНЫҢ ЖОЛАЙРЫҚ КЕЗЕҢІ

Қазіргі таңда ана тіліміз өзінің сан ғасырлық даму, толысу сапарында кездеспеген жолайрық, сын кезеңінде тұр. Тіл тағдырының қыл мойынға жеткені соншалық, ендігі жерде оны әлеуметтік, тарихи жағдайлардың салдарынан туған ауыр дерттен айықтыру, қайта жандандыру мәселесі бірінші дәрежедегі қажеттілікке айналды. “Тіл туралы Заңның” жобасы жұртшылықтың көңіліне үміт сәулесін құятын айрықша мәнді документ екенін алдымен атап өту керек. Бұл жобаның республикамызды мекендеген сан түрлі ұлт өкілдері тарапынан қолдау табатынына сенімдіміз. Өйткені мұнда солардың көкейкесті мәселесі – тілінің тағдыры терең зерттеліп, мүмкіндігінше жан-жақты қарастырылған. Заңның бірінші бабында “Қазақ тілі Қазақ ССР-інің мемлекеттік тілі” деп жазылуы республикаға ат берген халықтың ең терең мүдделеріне сәйкес келеді және көп қоғамдық белсенді қызметінен ығыстырылып қалған тіліміздің бұдан былай өзінің жоғалтып алған шептерін қайтадан алуына темірқазық секілді берік тірек болатыны көміл. Жалпы алғанда, “Тіл туралы Заң” жобасын қазіргі қайта құру, жариялылықты арттыру, демократияны күшейту дәуірі әкелген ең зор игілік деп қараймыз...

Қазақ тілі тағдырының қазіргідей жолайрық күйге душар болғанының себептері бұрын да сөз болып, баспасөзде талай жазылып келеді. Соған орай шөла тоқталсақ, оның бастауы патшалық Россияның отарлық саясатынан арна тартады. Миссионерлік мақсатты көздеген мектептердегі билеуші елді бірыңғай дәріптеп, жергілікті халықтың саналы асыл азаматтарын құбыжық етіп көрсетіп, елін сатқан алаяқтарды мадақтау ел-жұртының, жерінің тарихын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, білмейтін мәңгірттердің дүниеге келуіне жол ашқан. Ұлттық бостандықты аңсап, азаттық күресіне шыққандарды ауық-ауық жойып отыру, ел сөзін айтатын игі жақсылықтарды келешек қауым білмей өсуін күнілгері жоспарлау, халықтың рухани, мәдени жалғастығын әдейі үзіп тастау, әрбір жана

буынды тек евроцентристік тұрғысынан тәрбиелеу тек патшалық дәуірінің “сабағы” дейтініміз осыдан.

Міне, осындай қырсықты кескен күш Ұлы Октябрь социалистік революциясы еді. Бірақ, өкінішке орай, Сталиннің жеке басына табынушылық асқынған кезде сол революция арқылы қолымыз жеткен еркіндіктің көп салалары бұрмаланды, мұның ұлттық тіл мен мәдениетті толыққанды дамытуға орасан залалы болды. Ортақ коммунистік мұраттар үшін күресеміз деген ұранды алға тартып, ұлттық рухани қажеттерді аякасты етудің сорақы көріністері тізбектелді. Мұны ұмытуға, жауырды жаба тоқуға хақымыз жоқ.

Өз халқының ғұмырнамасынан сүйсінерлік, көңілге медет тұтарлық ештеңе білмей өскен қазақтың жас қауымының тарихи тамырдан айырылмауға шарасы жоқ еді. Оның үстіне сталинизм кезінде еліміздегі тілдердің бәрі көп ұзамай бірігіп кетеді, сол үшін ерте бастан жетекші тіл – орыс тіліне қол арту керек дейтін бағыт ашық жүргізілді. Біз бұл арада орыс тілінің қажеттігін еліміздің халықтарын ынтымақтастырып отырған рөлін кеміткіміз келмейді. Бүгінде қазақ тілінің неліктен әлсіз тартып қалғанының бастауларын ғана еске салып отырмыз... Қазақ мектептері біртіндеп азаюының, қазақтардың балаларын жаппай орыс мектептерге беруінің “теориялық” төркіні орыстандыру саясатынан шыққан. Егер совет үкіметі орнағаннан кейін жетпіс жыл ішінде қазақ тілін дамытуға шындап көңіл бөлінсе, бүгінде бұл тілде ғылымның барша саласынан төл еңбектер жасалар еді, жер жаһандағы халықтардың даналығынан туған ғылым жетістіктері ана тілімізге аударылып, оқулықтар жазылып, терминология қалыптасар еді. Жоғары оқу орындарында қазақ бөлімдерін ашу қажеттігін енді-енді ғана қолға ала бастауымыз – кеш те болса, аса қажетті қадам. Соңғы отыз жылда республикамызда жеті жүзден астам қазақ мектебі жабылып қалуы қазақ тіліне деген соққының ең ауыры десе болады. Бірсыпыра отаншыл азамат сонау елуінші жылдардың ортасында ана тілінің қағажу болып бара жатқанын, жоғары оқу орындарында қазақша

сабақ жүрмейтінін, терминологиядағы қате бағыттарды, қазақша газеттердің орысшадан аударма бола бастағанын, жалпы жергілікті халық тіліне қатер төнгенін баспасөз бетіне көтерген-ақ еді... Сорымызға қарай, әсіре белсенділер тағы да үстемдік алып, жақсы бастаманы қолдау былай тұрсын, әділ пікір көтергендерді ұлтшылдар деп айыптауға дейін барды. Елдің ең ізгі мүдделерін өз мансаптары жолына садақа етіп шалуға шімірікпеді. Қазақша мектептер күрт азайған соң, қазақ әдебиетінің оқырмандары кеміп кетті. Әсіресе, Орталық, Солтүстік Қазақстан жерлеріндегі ұлт тіліндегі мектептер көп зардап шекті. Қазақ тілі мен орыс тілін оқытуды жақсарту туралы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің осыдан екі жыл бұрынғы қаулысынан кейін де бұл ахуал көп өзгере қоймады.

“Тіл туралы Заңның” жобасын толықтырып қабылдау – үлкен жұмыстың бастамасы ғана. Алдымен қазақ қауымы осы заңның жүзеге асуы тікелей өзіне байланысты екенін жеткілікті ұғынуы шарт. Бүкіл елге үлгі болуға тиіс зиялыларымыз қарақан басының ғана мүддесін қуалап кетпей, қазақ тілі мәдениетінің келешегі алдында жауапты екенін сезетін болсын. “Не ексең, соны орасың” деген нақыл бар. Балалары не тілін, не жақсы салтын білмей, үлкендерді сыйламай бет-бетімен кеткен кейбір семьялардың басындағы қасірет көпшілікті ойландыруға тиіс. Ана тілінде тәрбиеленген балалардың әдебі де, адамгершілігі де артық болып шығатыны өмірде дәлелденген. Халықтың өмірін жалғасыратын жас нәсілдің келешегін бүгін ойламасақ, ертең кеш болады. Талқылауға түсіп отырған заң жобасы жетілдіре түсуді қажет етеді. Осыған байланысты кейбір ұсыныстарымызды білдіре кетуді жөн көреміз. Жобада қазақ тілінің жан-жақты қызмет атқаратын болуына бағытталған қажеттер біршама ескерілген секілді. Бірақ мемлекет тілі делініп отырған қазақ тілін басқа халық өкілдері білуге міндетті екені айтылмапты. Мектептерде, жоғары оқу орындарында қазақ тілі пән ретінде өтуге тиіс деген тармақ

бұл талаптың өтеуіне жүре алмайды. Сол үшін заңның бірінші статьясының соңынан **“Қазақ ССР-інде тұратын түрлі ұлт өкілдерінің қазақ тілін үйренуі шарт”** деген абзац қосу айрықша қажет.

Заң жобасының 16-статьясы да толықтыруды керек етеді. Мұнда “Қазақ ССР-інің мемлекеттік өкімет және басқару органдарының, мекемелерінің, кәсіпорындары мен ұйымдарының, ССР Одағының және басқа одақтас республикалардың мемлекеттік өкімет және басқару орындарымен, мекемелерімен, кәсіпорындарымен және ұйымдарымен қарым-қатынас кезінде ұлтаралық қатынас тілі қолданылады” делінген. Егер қазақ тілінде көрші республикаларға хат жазу мүмкіндігін әуел бастан тарылтсақ, бұл тілдің мемлекеттік тіл болғандығы қайсы? Қазірдің өзінде қазақ тілінде жазылған қарым-қатынас қағазын түсініп оқитын республикалар аз емес. Қазақ тілінде жазылғанды Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қарақалпақстан, татар, башқұрт республикалық мекемелері оқи, түсіне алмайды дегенді кім шығарған? Демек, алдын ала қорқа соқпай, басқа республикалармен қарым-қатынас тілдері қазақ және орыс тілдерін қатар белгілеу ләзім.

“Тіл туралы Заң” жобасындағы 17, 20, 21 статьялардың мәні үлкен. Бірақ бұл статьялардың күшіне енетін мерзімі белгіленбей, кейінге қалдырылыпты. Шынында қазақ тілінің мемлекеттік тіл болуының біраз шарттары дәл осы статьяларда нақтыланған. 17-статьяны алып қарайық. Мұнда “Өртүрлі ұлттар адамдарымен жүйелі қарым-қатынас жасау міндеті жүктелген басшылар мен қызметкерлер мемлекеттік тілді және ұлтаралық қатынас тілін білуге тиіс” делінген. Барынша әділ әрі табиғи талап қой. Ендеше мұндай талап әлдекімдердің шамына тиеді деп алдын ала қауіптенудің қажеті бар ма? Оның үстіне мемлекеттік тілді пәлен жылда үйреніп боласың деген нақтылы міндетті мерзім де көрсетілмеген. Осындай “бейбіт” статьяны бірден күшіне ендіруге жүрексінетін ештеңе де жоқ. Сондай-ақ 21-статьяны

да бірден жүзеге асыруға негіз мол. Орта және жоғары оқу орындарында емтихан қабылдау шәкірттердің оқыған тілінде қазірдің өзінде де жүргізіліп келеді. Ал оқу бітіргендер қазақ, орыс тілдерін мамандығына, кәсібіне орай жеткілікті мөлшерде білсін деген де нағыз демократиялы әділ әңгіме ғой. Бұл статьяға секеммен қарау да әсіре сақтық белгісі секілді. Тек 20-статья жөнінде ғана ойлануға тура келеді. Қазақ тілін үйретуге оқу құралдары, программалар, көрнекі құралдар, әсіресе, оқытушылар даярлап алғанша бұл статьяның толық орындалуы қиындық келтіруі мүмкін. Сол үшін ол статьяның күші қай уақыттан бастап жүзеге асатынын арнайы қосымшада көрсету қажет деген ескертуге иланамыз.

Жалпылама, сырғыма статьялар құлаққа әдемі естілгенімен, кейде құрғақ декларациядай әсер қалдырады. 23-статьяны оқығанда осындай ойға тірелдік. Мұнда диссертацияларды қазақ тілінде қорғау мүмкіндігі туралы дұрыс ойлар қамтылған. Ал “ғылым саласында қазақ, орыс және басқа тілдердің тең праволы қолданылуы қамтамасыз етіледі” деген әдемі сөздерге түсініктеме керек-ақ. “Тең праволы” делінгенімен саны аз халықтардың ғылым тілі орыс тілімен теңеспек түгіл, маңайлай да алмай келгені құпия емес. Олай болса, бұл арада шығарып салма сөзден гөрі, нақтылы салдарлы анықтық орын алғаны дұрыс болар еді. Тіліміз ғылым жасауға осы кезге дейін правосыз деп ешкім айтпаған. Соған қарамастан қазақ тілі әлі де ғылым және жоғары оқу тіліне айналып болған жоқ. “Тең праволы” деген сөздермен көңілді тағы да алдарқата түсеміз десек, өзімізден де, өзге жұрттардан да ұят болар.

22-статьяда “Қазақ ССР-і мәдениет және бұқаралық информация саласында қазақ және орыс тілдерінің тең праволы қолданылуын қамтамасыз” ететіні көрсетілген. Бірақ іс жүзінде орыс тіліндегі информациялар қазақ тіліндегіден әлденеше есе артық екенін кім білмейді? Мәселен, Москвадан тәулігіне орыс тілінде түрлі программа бойынша ондаған сағат хабар берілетіні әркімге белгілі. Оның үстіне

республикалық хабарлардың қылдай бөлінген тең жартысы және орыс тілінде екенін қосыңыз. Сонда “мәдениет және бұқаралық хабарлардың” тепе-тең берілетіні теңсіздік болып пығады емес пе? **“Қазақ тіліндегі хабарлар тек Қазақстанда ғана жүргізілетінін ескеріп, оның көлемін халықтың рухани қажетіне орай неғұрлым жан-жақты етіп өсіруге жағдай туғызылады”** деген пікірді қадап айту керек болар.

“Тіл туралы Заң” жобасын жасағанда республика халқының тағдырын тек проценттік өлшеммен қарау сарынынан айығып болмағандық сезіледі. **Тіл тағдырына, мәдениет мәселесіне келгенде, проценттік өлшеуіш емес, суверенді республиканың, оның байырғы халқының мүддесі алдымен есепке алынуы абзал.** Жекелеген статьялар ғана емес, барлық жобаны қайта қарап шыққанда осы негізгі шарт ұмыт болмасын дейміз. Ал жалпы алғанда, “Тіл туралы Заң” жобасы ұлт мәселесіне лениндік көзқарастардың қайта жандана бастауының жарқын мысалы деп саналуы тиіс.

1989

ХАЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Соңғы жылдарда аудандық, облыстық, республикалық көлемде ақындар айтысы мен жыршы, термешілер өнер жарысы өткізіліп жүргені жұртшылыққа мәлім. Мұны халқымыздың мәдени өміріндегі елеулі оқиға деп атауға болады. Осындай өнер жарыстары бірнеше маңызды сұрауларға жауап бергендей еді. Ең алдымен халқымыздың ауыз әдебиетіне жататын жанрлар мен шығармалардың, айтқыштық, орындаушылық дәстүрлердің қуатты қалпында сақталып отырғанына көз жетті. Көп елдерде “фольклор” деген ұғым көркемдік мәдениеттің ертеде басып өткен, қайта оралмас кезеңі болып елестелсе, қазақ арасында жағдай басқалау екенін көреміз. Біздің фольклорымыз күні кешеге

дейін, белгілі дәрежеде, жазба әдебиеттің жүгін де көтеріп келсе, бүгін де танытқыштық, тәрбиелік, әсерлілік күші кеми қоймапты. Бұған мысалға жүз мыңдаған тиражбен шығып жатқан ертегілерді, батырлық, ғашықтық, тарихи жырларды, тұрмыс-салт өлеңдерін, шешендік сөздерді, айтыстарды алып көрсетуге болады. Ауыз әдебиеті байлығының бұлайша тартымды қасиетін сақтауы жаһандық тәжірибеде сирек кұбылыс. Эпостың қазіргі кезде кітап, радио, телевидение, сахна, грампластинка арқылы таралып, насихатталып жүргені осы бір ақиқатты дәлелдейді... Ал фольклорлық дәстүрдің сақталып қана қоймай, дамып келе жатқанын еске алсақ, ауыз әдебиеті үлгісіндегі шығармалардың өміршендігіне, жазба мәдениеттің тасасында қалып қоймай, “дербес”, қатар өмір кешуге қабілет танытып отырғанына ден қоямыз...

Төкпе ақындық, жыршылық кештерін қалың қауым қаншалық құштар көңілмен тамашалайтыны елге аян. Ендігі жерде сол өнер түрлерін жіктеп, сала-саласы бойынша көркейтетін, олардың жанрлық ерекшелігін жан-жақты ескеретін кезең туды. Ауызша айтқыштық дәстүріне қозғау салу үшін жалпы өнер түрлерін таныстыру тәсілі пайдалы болды, қандай көркемдік байлығымыз бар екеніне жамағатшылық назарын аударды. Бірақ бұдан былай әрбір жанрдың мол мүмкіндігін жарыққа шығаруды ойламаса болмайды.

Қазақ ССР Мәдениет жөніндегі мемлекеттік комитеті, Халық творчествосы мен мәдени-ағарту жұмыстарының республикалық ғылыми-методикалық орталығы ұйымдастырған жыршылар, термешілер, әншілер, күйшілер, конкурсы – осы тараптағы жаңа шаралардың бірі. Бұл конкурсқа Қазастанның он жеті облысынан жетпістен артық өнерпаз қатысты. Үш күнге созылған өнер жарысының алғашқы қорытындысы да шығарылды, лауреаттар мен жүлдегерлер құрамы анықталды, оларға грамоталар мен дипломдар тапсырылды. Бұл, әрине, мәселенің сандық жағы. Ал конкурс қандай жаналықтар әкелді деген сұрауға да көңіл

жұбанарлық дәлелдер келтіруге болады. Ең маңыздысы – халқымыздың сөз, саз өнеріне дарқан дарындылығының тағы да жарқырап көрінуі. Бір кезде атақты ғалым В.В.Радловтың “маған қазақ даласы тегіс ән салып тұрғандай сезіледі” деп сүйсіне мәлімдегені еске түскендей еді. Әрбір әнші екі ән, әрбір жыршы бір терме, домбырашылар екі күй орындағанның өзінде олардың өнерлік шеберлігін аңғару, анықтау оңайға соққан жоқ. Әсіресе, жыршы, термешілер жаңадан көсіле бергенде сарқылып қалуы көп орындаушының құлашын жаздырмады...

Сонда да болса бұл жолы жыршы, термешілердің өнер ауқымы бұрынғы жарыстардағыдан анағұрлым кеңірек те, нақыштырақ та екені байқалды. Әсіресе, **жыршы, жыраулары бұрыннан да көп саналатын, айтқыштық дәстүрі қалыптасқан Сыр бойының термешілері нағыз жетілген шеберлік көрсетті. Әйтеуір аты терме емес, бір-бірінен саздық иірімдері бөлек төрт түрлі орындаушылық мектеп өкілдері дараланып шықты.** Қызылорда жыршыларынан Манабаев Қыдырбек, Өтепбергенова Ақерке, Шерниязов Жұмабай, Суханберлина Гүлнәр – бәрі де лауреат, жүлдегерлер санатына қосылды. Тағы да бір атап өтерлік нәрсе – Сыр бойынан келген өнерпаздардың көбі бұрын республикалық көлемде көрінбеген жас буын, жеткіншектер екендігі. Мұның өзі Қызылорда облысында жыршы, термешілік дәстүрді дамытуға жүйелі, ықыласты көңіл бөлініп отырғанын сипаттайды... Оралдық Макаров Көшерғалидің термешілік шеберлігі де үздік көзге түскен еді. Оның еркін төгілген жыр кестелері үдемелі жүйрікті көзге елестетті. Көшерғалидің жерлестері Биранов Мұхит пен Болтанова Жібек те жүлделі орындарға ие болды.

Жыршы, термешілер қатарында ақтөбелік Сандыбаев Бақыткерей де конкурс лауреаты атанды. Гурьевтіктер Қамиев Боранбай, Аятов Мақсұт, Сейітов Жеткізген терменің саз, ырғағын келістіре орындайтын қабілет байқатты. Қысқасы, халық өнерінің бұл саласы барған сайын қанатын жайып,

өрісін кеңейтіп келе жатқаны аңғарылды. Ең ұнамдысы сол – бұл күнде жыршы, термешілік дәстүрі Қазақстанның барлық дерлік облыстарына да тарай бастаған. Бұлай болуына осы өнердің радио, телевидение, сахна арқылы соңғы жылдарда кеңірек насихатталып жүргені себепкер екені анық. Тіпті бұрын жыр айтуды салтқа сіңірмеген өңірлерде де термешілік “терезесі тең” жаңа үрдіске айналған. Әрине, мұны жалпы алғанда онды құбылыс, елдің рухани дәстүріндегі жақындықты тереңдете түсетін нәрсе деп бағалау керек. Сонымен қатар бірер мәселені ескеруіміз керек секілді. Біріншіден, көптеген термешілік орындаушылықтың өзіндік ажары солғын, бұрыннан айтылып жүргендердің жалаң қайталамасы тәрізді естілуі сүйсінерлік емес. Екіншіден, “терме” деген атпен ән мен терменің арасындағы бір дүбәра жанрдың көрініс бере бастағаны қаншалық жаңалық екенін де ойластыру керек. Біздіңше, ән мен терменің өздеріне ғана хас дәстүрлі сипаттарын жоғалтпай, соларды көркейте түсу ғана ең табиғи жол болып көрінеді...

Өткізілген конкурс халықтың ежелден сүйіп тындаған әншілік өнерінің қазіргі сақталу және даму дәрежесі туралы да пікір білдіруге мүмкіндік береді. Бүгінде барлық облыста да жақсы әншілер бар екеніне көз жеткізгендей болдық. Мұндай өнерпаздар, әсіресе, ертеден қазақ жерінде әннің “туын тіккен” Арқа өңірінде молырақ екенін көреміз. Даусы да ұнамды, шеберлігі де келісті Өтеулиев Бекболат (Көкшетау), Әбуов Санақ (Семей), Қырауова Жанат (Қостанай), Оспанов Серік (Жезқазған), Ордабаев Қаржау (Павлодар) сияқты әншілер есімін осы ретте атап өту лайық.

Қазақ жерінде әншіліктің алуан өрнегі, таусылмас қазынасы бар екені жаңа мысалдармен де дәлелденеді. Біз бұл кезге дейін ән сазының ең кең тараған түрлерін ғана білеміз. Еленбей, ізделмей келген асыл аз емес. Осындай сонылық әкелген әншіні - Әблезов Тоқтасын (Алматы облысы) мен Оразбеков Алтынбекті (Жамбыл облысы) ерекше бөліп атауға болады. Бұлардың екеуі де өздерінің ірі әнші екендіктерін

танытты. Тоқтасын орындаған “Сары бидай”, Алтынбек айтқан “Шалқыма” мен “Ағажан” ән репертуарын байытатын қайталанбас сұлу саздар болып естіледі... Мұхиттің әншілік мектебінің қазіргі жалғасындай болып жаңғырған Бердіғалиев Хатимолда (Орал облысы) әндері де тыңдаушыларға жақсы әсер қалдырды. **Конкурстың сүйкімді жаңалықтарының бірі – неміс қызы Грасс Гүлбаршынның қазақша тамылжыта салған әндері.** Қазақ әндерінің аттары бұрыннан мәлім насихатшылары Надежда Лушникова, Татьяна Бурмистрова, Татьяна Полтавская, Татьяна Мартыненколар қатарына тағы да бір дарынды өнерпаз қосылғаны атап өтерлік. Бұл қазақ мәдениетінің өзге ұлт өкілдері арасында барған сайын молырақ таралып келе жатқанының да нышаны тәрізді...

Домбырашылардың да әкелген жаңалықтары елеулі. Бұрын көпке қанықты болмаған күй шығармаларын бірінші кезекте атағанымыз жөн. Шығыс қазақстандық Мырзахмет Хабиболлин “Жорға аю”, “Бозінген” секілді күйлерді айрықша қағыстармен орындап шықты. Мырзахметтің репертуарында басқа да бірталай тың күйлер бар екені анықталды. Музыка зерттеушісі У.Бекеновтің көрсетуінше, мұның көбі – осы кезге дейін қалың көпшілікке ғана емес, мамандарға да беймәлім болып келген шығармалар. Жезқазғандық атақты күйші, бұдан біраз жыл бұрын Тоқаның төрт “Қосбасарын” жұртшылыққа тұңғыш рет таныстырған Мұхаммеджан Тілеуханов бұл жолы да олжалы келді. Ол Арқаның халық композиторы Дайрабайдың үш күйін астана тыңдаушыларына тарту етті. Бұл мысалдар шертпе күйлердің әлі де болса ізделмеген, танылмаған қабаттары мол екенін дәлелдейді. Қарағандылық Рымхан Әбілханов шертпе күйдің шебер орындаушысы ретінде көпшілік назарын аударды. Шертіп тартатын домбырашылардың тобы шағын екенін еске алғанда **Рымхан сынды дарынды өнерпаздың жарқ етіп көрінуі республикалық конкурстың табыстары қатарына қосылады.** Ол қазіргі дүлдүл күйші, композиторымыз

Төлеген Момбековтің “Қосбасарын” үлкен тебіреніспен тамаша орындады... Целиноградтық Мұхамбетқали Тінәлиннің шертпелері де қолдауға тұрарлық.

Төкпе күйлердің топжарған шеберлерінің өнерін көру де бір ғанибет болды. Бұл топтағы домбырашылар ішінен оралдық Ермек Қазиев окшау озық көрінді. Оның орындауындағы “Байжұма”, “Бұлбұл” күйлері кей тараптан алғанда бұрыннан мәлім осы аттас шығармалардан өзгешелеу естілді, тіпті оларды өз алдына жеке вариант деп айтуға да болатындай. Ал Ермектің орындау шеберлігін Қазақстандағы әйгілі домбырашылардың қай-қайсысымен де салыстырып бағалауға келеді. Бұл тұста айта кететін бір мәселе – төкпе күйлердің де жазылмаған, жиналмаған нұсқалары ел ішінде көп екеніне ден қою керектігі. Бір кезде ғұлама А.Жұбановтың көп жылдар бойы зерттеулер жүргізгеніне, ондаған шығармаларды нотаға түсіргеніне, олардың дені Құрманғазы атындағы даңқты оркестрде және басқа ондаған музыкалық коллективтерде орындалып жүргеніне қарап, біз Батыс Қазақстан өңірінің күйлері толық жазып алынған деген ұғыммен келе жатқан секілдіміз. Шынында жағдай бұдан басқалау екеніне дәлел мол. Осыдан біраз жыл бұрын маңғыстаулық үздік өнер иесі Мұрат Өскенбаевтың оған дейін еліміздің көп бұрышына таныс болмаған небір ғажайып күйлерді жаздырғанын білеміз. Республикалық конкурстың лауреаты атанған Ермек Қазиевтің күй құрамы мен тартыстары да “жазып алынбаған мұра көп” деген тұжырымға жетелей береді. Алдағы кезде шертпе күйдің де, төкпе күйдің де ел ішінде қалып қойған қабаттарын арнайы іздеп барып алуды ойластыру қажет.

Домбырашылардың құрамы түрлі буын өкілдерін қамту да керек нәрсе. Орындаушылық мектептердің жалғасуы, дамуы бұл жанрға да ауадай қажет. Қазақстанда қазіргі кезде күй шығаратын ел композиторлары бар екенін білеміз. Солардың бірі республикалық жарысқа қатысқан әктөбелік Албетов Жаңаберген. Оның “Жаса, Қазақстан” деген

шығармасы тыңдаушыларға ұнамды әсер етті. Гурьевтік Сержан Шәкіратовтың да домбырашылық репертуары бай екені сезіледі. Домбырашылық жарысына қатысқан 8-класс оқушысы, қызылордалық Пірмаханова Эльмираның шеберлер қатарынан орын алуы да күйшілік өнердің сенімді жалғастырушылары бар екенін сипаттайды...

Конкурста өзге жанрларға қарағанда қобызшылар үлесі қораштау көрінді. Қазақтың көнеден келе жатқан қос музыкалық аспабының бірі – қобыздың қаға берістеу қалып жүргені көптен бері белгілі. Қобызшылар даярлайтын кластардың тым аздығы өз алдына, тіпті өзінше үйренуші талапкерлер үшін сатуға түсетін қобыздар бізде мүлдем шығарылып көрген емес. Бұл да – тиісті қамқорлық жоқтықтан қағажу көрген салалардың бірі. Қобызды арнаулы орындарда жасап шығару мәселесі бұдан былайғы жерде шешіле ме, жоқ па – айту қиын. Өйткені республиканың мәдениет істерін басқаратын мекемелерде ұлттық рухани дәстүрлерді түсінетін, жаны ашитын, өз мүддесінен гөрі парызды көбірек ойлайтын қызметкерлер талайдан бері тапшы болып келеді ғой... Міне, осындай жағдайда санаулы қобызшылардың өзін бағалай, тәрбиелей білу мәселесі алда тұрады. Республикалық конкурсқа қатысқан орындаушы қобызшылардың ең дарындысы да, жанр мүддесін түсінуге бейімі де шымкенттік Мұсабек Жарқынбеков екенін көрдік. Оның осыдан біраз жыл бұрын өзі жазып алған Қорқыт, Ықылас күйлерінің бүгінгі тандағы жақсы орындаушы, насихатшылардың бірі М.Жарқынбековтің конкурс лауреаты атануы табиғи шешім болып табылады...

Халықтың бишілік өнерін дамыту мәселесі алдағы тұрған міндеттердің бірі болып қала береді. Қарағандыдан келген бір топ биші ойыны қазақ биі деген көңіл бөлуге тұрарлық өнер екенін еске салды. Ағыл-тегіл әні, телегей-теңіз терме-жыры, терең сырлы күйі бар елдің соларға иықтас тұратын биі болмауы мүмкін емес. Тек бұл өнерді де өрге бастыратын, шын берілген қайраткер тусын деңіз...

Республикалық конкурстың кейбір сабақтары осындай. Қалай дегенде де бұл өзі халық творчествосы жөніндегі ғылыми-методикалық орталықтың ұйымдастырған игі жұмысы болды. Енді алдағы кезде атқарылуға тиіс істер мен міндеттер жөнінде бірікпесіз. Алдымен осы конкурстың материалдарын толық игеріп, кең насихаттау қажеттігі айқын. Әнші, жыршы, термеші, күйшілердің өнерін радио, телевидение, баспасөз арқылы елге таныстыру шарт. Конкурста қатысқан, жүлде алғандардың өмірбаяндық мағлұматтары, өнерлік ерекшеліктері баяндалған, суреттері берілген жинақ шығару да конкурс мұратының баян тапқанын көрсетер еді. Ел өнерпаздарының жаңа легі шығуына мұндай насихаттың пайдасы зор болмақ. Басты мәселе ақындар айтысын, орындаушылар жарысын өткізуге тікелей басшылық ететін мекемеге Қазақ ССР мәдениет жөніндегі комитетке, оның халық творчествосы жөніндегі ғылыми методикалық орталығына тіреледі. Сөз болып отырған мекеме соңғы бірнеше жыл бойында ақындар айтысын өткізу ісінен өзін сырт ұстап келді. Ол міндетті республикалық радио және телевидение комитеті атқарды. Шынында халық творчествосына иелік ететін де, оның барлық деңгейдегі жұмыстарына мұрындық болатын да Қазақ ССР мәдениет жөніндегі комитет еді. Сол мекеме көпке созылған үнсіздіктен кейін жыраулар, әншілер, күйшілер конкурсын өткізіп отыр. Бастама игілікті болсын дейміз. Сонымен бірге бұл құрметті мекеме қайта жанданған айтыс және жыршылық өнерінің кейінгі жылдардағы жетістіктеріне қорытынды жасамай, алдағы міндеттерін анықтамай отырғанын тура айтуымыз парыз.

Республикалық конкурс барысынан байқалған тағы бір мәселе – алдағы кезде жыршы-термешілер, әншілер, күйшілер жарысын белгілі, тұрақты даталарға мөлшерлеп, жыл сайын өз алдына жеке-жеке өткізу қажеттігі. Халық таланттарының көптігі соншалық – бірнеше жанрды үйме-жүйме араластырып жіберу нағыз дарындыларды анықтауға мүмкіндік бермейтіні

көрінеді. Сол үшін бұларды даралай, жіктей түсу ел ішіндегі неше алуан орындаушылық мектептер мен стильдерді жарқырата ашар еді. Бір өнерді екінші өнерге жалғап, “қосақтау” тәжірибесі кезінде пайдалы болды дей тұрсақ та, халық таланттарының саны қазіргідей орасан өсіп отырған кезеңі “жалпыдан жалқыға” деген принципті ұстануды керек етеді. Тағы бір мәселе ел ішінде өздерінің өнерімен озып шыққандарға құрметті атақтар, түрлі дәрежедегі сыйлықтар беру, олардың еңбектерін кітап жүзіне шығару қажеттігіне тіреледі. Өнерді өрлетудің байырғы шарттарының бірі әнге, жырға, күйге қабілеттілердің байқау жарыстарын ауылдық, аудандық, облыстық көлемде неғұрлым жиі өткізіп тұру болмақ. “Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпарлар” сонда ғана іріктеліп шықпақ...

1989

“КҰПИЯ ШЕЖІРЕ” – ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ

Түркі-моңғол халықтарының біразына кеңінен таралған аңыз әңгімелер түбірі “Моңғолдың құпия шежіресі” аталған, аты-жөні белгісіз автордың қолымен 1240 жылы жазылып біткен еңбекке тіреледі. Шыңғыс хан жаулаушылығының ізі суымай, сол оқиғаларға қатысушылардың көбінің көзі тірі кезінде дүниеге келген бұл еңбек тарихтың анық мағлұматы жағынан маңызды саналады.

“Моңғолдың құпия шежіресі” биыл Моңғолияның Өлгий қаласында қазақ тілінде басылып шықты (Моңғолшадан аударған Мағауия Сұлтанияұлы, редакция алқасы: Базылхан Бұқатұлы, Имашхан Байбатырұлы). Филология ғылымдарының кандидаты Б.Бұқатұлы қазақша аудармаға алғы сөзінде: “Моңғолдың құпия шежіресі” тек бір ғана XIII-XIV ғасыр кезіндегі моңғолдың тілін, тарихын, әдебиетін түсінуге, зерттеуге елеулі мұра болып қана қоймайды, сонымен бірге ол түркі тайпаларының да сол кездегі тілін, тарихын, әдебиетін түсінуге, зерттеуге аса

күнды мұра екені даусыз. Олай дейтінім – қазіргі монғол жерінде белгісіз дәуірден біздің эранын VI-XII ғасырларына дейін ұйғыр, қырғыз, керей, найман, қоңырат, татар сияқты түрік тайпалары мекендеді. Бұл тайпалар шығыста мекендейтін монғол тайпаларымен көршілес, қарым-қатынаста болады. Ол кездегі түрік, монғол көшпелі тайпаларының әлеуметтік-экономикалық өмірі ортақ желілес болды”, – деп жазған (7-бет). Мұнан кейін Б.Бұқатұлы ерте кездегі қазақ, монғол тілдерінің өзара жақындығын сипаттайтын қызғылықты тұжырым жасаған...

Кітапқа көрнекті монғол ғалымы Ц.Дамдинсүрэннің “Кіріспесі” берілген. Мұнда “Монғолдың құпия шежіресінің” тарихына, түрлі тілдерге аударылу мәселесіне, шежіредегі деректердің өткен заман шындығын қаншалық дәрежеде елестете алатындығына, оның тарихи, әдеби мәніне қатысты талдау пікірлер келтірілген. “... Монғол халқының сол тарихи дәуірі ішінде тындырған жазба шығармалары қазынасының аянышты түрде жойылып, жоғалса да, “Құпия шежіре”, “Гэсэр”, “Жәңгір” деген үш тамаша шығарма мәдени мұра ретінде сақталып келген. “Құпия шежіре”, “Гэсэр”, “Жәңгір” – үшеуі көне шығармалардың үш құзы деуге болады. Өйткені бұл шығармаларда ерте кездегі монғолдардың өмір-тіршілігі мен ой-арманы жан-жақты бейнеленген” – дейді ол.

“Құпия шежіре” екі тараптан қазақ ғылыми жұртшылығын қызықтыра алады. Оның біріншісі – мұнда қазақтың аса ірі, көне ру ұлыстарының ерте кездегі тарихына, мекен-жайына, олардың монғол руларымен қарым-қатынасына, өзара шытырман байланыстарына, белгілі дәрежеде қосалқы мағлұмат беретін фактілердің барлығы. Монғол тілінің өзінде кейінгі дәуірде ғана толық түрінде жарияланған бұл шежіре, шынында да, көп ретте өзінің “құпиясын” ашпай келгені белгілі. Бүгінгі қазақ халқының құрамындағы керей, найман, қоңырат секілді бір заманда жеке ел санатында өмір кешіп келген рулар мен бірлестіктердің

ежелгі тарихына қатысты талай-талай нақтылы білім бере алатындығының өзі бұл шежіренің мәнділігін белгілейді. Татар, қырғыз, ұйғыр елдерінің де ежелден сонау Орталық Азия тұрғындары екендігін дәлелдейтін деректері тарихи жағынан да, саяси жағынан да өте актуалды сипат алады.

“Монғолдың құпия шежіресінің” назар аударарлық екінші үлкен мәселесі фольклорлық жағында жатыр. Мұнда тарихи дәуірдің оқиғалары “таза” күйінде берілмей, кейде ертегі, аңыз әңгіме, жыр ретінде баяндалған. Қазақ және басқа көрші халықтар арасында неғұрлым кеңірек тарап кеткендер де осы аңыздар болып табылады. Ауыз әдебиетін тексеретін ғылым үшін мұндай эпикалық аңыздардың да өзіндік орны, қажеті бар... Белгілі бір эпикалық сарындардың таралу аумағын, өзгеріске түсу, сақталу дәрежесін салыстыруға да “Шежіренің” эпостық жағынан көп қажеттілік айқындалады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін “Шежіреде” және қазақ фольклорында ұшырайтын қайсыбір ортақ әңгімелерді келтірейік... Бірліктің күші туралы көп елдерде, соның ішінде қазақ арасына тараған аңыз “Шежіреде” де жүр... Балалардың басы бірікпей, жанжалға үйір болып бара жатқанын байқаған Алун-гуа бәйбіше: “...оларды қатарластырып отырғызады да, оларға бір-бір шыбық ұсынып: “сындыр” дейді. Олар шыбықты бырт-бырт еткізіп сындырады. Онан соң әлгіндей бес шыбық ағашты біріктіріп буады да, “ал енді сындырыңдар”, - дейді. Бірақ оны ешкім сындыра алмайды. Онан соң Алуан-гуа тағы да тәлім сөзін жалғайды: “Бесеуің де менен тудыңдар емес пе? Егер сендер жеке-жеке кетсеңдер, мына жалғыз шыбық сияқты бөгде біреулер тез бырт еткізеді. Егер ынтымақты болсаңдар, мына буган шыбық сияқты берік боласыңдар. Сендерге ешкімнің әлі жетпейді” – дейді” (25-бет)... Шыңғыстың асқан қаталдығын монғол шежіресі де аңыз түрінде мінездеп қалдырыпты. “Шыңғыс қаған туғанда он қолымен асықтай ұйыған қан уыстап туыпты” (30 - бет).

“Шежіреде” қара сөз бен өлең аралас келеді. Осындағы өлеңдердің жалпы құрылысында, теңеулерінде, басқа да

көркемдеу құралдарында қазақ өлең құрылысын бейнелеу әлеміне үндес келетін типологиялық ұқсастықтар кездеседі. Соның бірі – өлең қатарында дыбыс үндестігінің, аллитерация мен ассонанстың жиі кездесетіндігі. Өздерінің бауыры – Белгітайды қызғаныш, қастандықпен өлтірген Темучин мен Қасарды туған шешесі былай қарғайды:

Жан серігін жайратқан,
Досын жайлап, жан алған.
Сүм едіндер туғанда-ақ,
Қанды уыстап жаралған.

Арыстандай арынды,
Атылғанын құртатын.
Жалмауыздай ызалы,
Жанды тірі жұтатын.

Көзі қараң аюдай,
Көлеңкесі шабатын.
Аранын ашқан жайындай,
Аузына бөрін салатын.

Тарпаңдығы бурадай,
Тайлақ-бота шайнайтын.
Аранын ашқан арландай,
Атылғанын жайпайтын... (3-бет)

“Шежіреде” түркі, моңғол халықтарының ауыз әдебиетіне тән арнау, жоқтау, өсиет, ғибрат өлеңдер де орын алған. Шыңғыстың ұлдарының бірі Шағатайдың туған анасы – Бөртенің атына кір келтіретін сөзіне намыстанып, қарындастарының бірі былай деп толғайды:

...Асыл туған ананның,
Бал жүрегін мұздатып,
Бар тілегін сыздатып,
Асыл ойын егілтіп,
Ақ көңілін езілтіп,
Адал жанын жаралай,
Айттың ғой сен Шағатай.

Түбіміз бір жаралған,
Тек Бөртеден таралған,
Қанымыз бір нәр алған,
Керегі бізге дос болар.
Жақсылығын ұмытсақ,
Жаман сөзбен суытсақ,
Жарқын жанды ананы,
Өкінсек те кеш болар.
Тоғыз ай бойы көтерген,
Түн ұйқысын төрт бөлген,
Мәнсүк етсең ананды,
Мәңгі көңілі қараң-ды... (133-бет)

“Моңғолдың құпия шежіресі” кітабының қамтыған аңыздары сан тарау. Шыңғыс ханның маңайындағы елдерді бірте-бірте жаулап алу жолы, қолданған айла-амалы, бағынған елдердің басшыларын іш тартып, алдағы сұрапыл соғыстарға қатыстыру, жауды жаудың қолымен қирату саясаты осылайша қаншама бейбіт елдің тас-талқанын шығарғаны кейде хронологиялық ізбен, кейде аңыз әңгіме дәстүрімен тізілген. Қазақтың ежелгі қаласы Отырардың, Орта Азия шаһарларының бодандыққа түсуінің қасіретті шындығы да, басқа да алуан ауыр қиянаттардың қанды сорабы шежіреден жосылып жатқандай...

Қазақстанның көне тарихын, әдебиетін, мәдениетін тереңірек білгісі келетін оқырман үшін “Моңғолдың құпия шежіресі” көптеген тың мағлұмат бере алады.

1990

ТАРИХИ ҚҰЖАТ ДӘЙЕКТІ БОЛСЫН

Қазіргі таңда ең маңызды мәселелердің бірі – Қазақ Советтік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы декларация жобасының жарияланып, жұртшылық талқылауына түсуі болып отыр. Бұл халқымыздың бүгінгісіне ғана емес, келешегіне де

қатысты құжат болғандықтан, оның әрбір тармағына мән беріп, көп болып кеңесіп, пікірлесуді керек етеді.

Декларация жобасын жасаушылар бұл саладағы өзге республикалар тәжірибесін ескеріп, тұжырымдаманың жан-жақты, толық әрі нақты болуына күш салғаны сезіледі. Мұны жұртымыздың азаматтық даму тарихындағы жаңа, күрделі құбылыс деп есептеуге әбден лайық.

Сонда да болса, кейбір мәселелер төңірегінде әлі де ақылдасып, пісіріп алатын жерлер бар екені де көрінеді. Олар – жоба тармақтарының шашырандылығына, осы себептен туатын қайталауларға, декларацияда орын алуға тиісті емес кейбір тармақтарға, құжаттың қазақша аудармасындағы сәйкессіздіктерге байланысты нәрсе.

Тезистердің жете ойластырылмағаны бірінші тармақтан да аңғарылады. Егемендікті дәйекті түрде айтуға тиіс осы алғашқы сөйлемнің өзінде-ақ Қазақ ССР-і “Басқа республикалармен егеменді республикалардың одағына ерікті түрде бірігеді және олармен өзара қатынастарын шарттық негізде құрады” деген тіркестер қосарланып жүр. Біздіңше, республиканың толық егемендік жариялайтынын жеке пунктте дербес айту ләзім. Одақтық шарттарды өз алдына басқа абзацта ескертсе жетеді. Бұл ұғым жобаның он бірінші тармағында “Қазақ ССР-і басқа егеменді республикалармен Одаққа шарт негізінде бірігеді. Қазақ ССР-і мен Одақ арасындағы өзара қатынастар Қазақ ССР-інің егемендігіне сүйене отырып, шарттық негізде құрылады”, - деп баяндалған. Демек, бірінші тармақта “одақтық шарт” туралы іле-шала айтылудың ешбір зәрулігі жоқ...

Жобаның бесінші тармағында “Қазақ ССР-інің территориясында ол Одаққа ерікті түрде өкілдік берген мәселелерден басқа, Қазақ ССР Конституциясы мен заңдары үстем болады...” делінген. Осындағы “Одаққа ерікті түрде еркіндік берген мәселелерден басқа” деген тіркестер басы артық деп есептейміз. Өйткені, “Одаққа ерікті

түрде өкілдіктер” декларацияда емес, Одақтық шартта көрсетілуі тиіс қой. Әуел бастан-ақ егемендікті осындай ескертпелермен шырмап тастасақ, оның мәніне нұқсан келмей ме?..

Он үшінші тармақтың шу басындағы “Республиканың егеменді праволарын қорғауды Қазақ ССР-і мен Одақ жүзеге асырады” дейтін сөйлемнің де “шикілігі” сезілмей қалмайды. Қарапайым түсінік бойынша алғанда республиканың егеменді праволарын Қазақ ССР-інің өзі қорғауға тиісті ғой. Республика басына төтенше бір жағдай туып қалғанда ғана Одақтың күш-қуатына сүйену керек болатыны декларацияда емес, Одақтық шартта көрсетілетінін айту ақылға қонымды болмақ... Жалпы алғанда осы құжаттың жобасын жасаушылар бірсыпыра тұстарда декларация мен Одақтың келісімінің міндеттерін араластырып, алмастырып алған тәрізді. Жобаны жұртшылық пікірін ескеріп, қайта редакциялағанда бәрінен бұрын Қазақстанның егеменді праволық мемлекет бола алатынына сеніммен қарап, декларация деген атқа сай түбірлі, негізгі принциптерді ашық, анық тізген жөн...

Декларация жобасына тән тағы да бір жалпы ескертпе айтсақ дейміз. Кейбір тармақтар мен абзацтарда ойдың тегеурінділігі жетіспейді, жалпылама сүйей салды, “көңіл жықпас сөйлемдер” көп-ақ. Мәселен, тоғызыншы тармақта “Одақ үкіметімен келісім бойынша республиканың өз азаматтарының әскери қызмет атқару, мемлекет және қоғам қауіпсіздігі органдарында қызмет атқару тәртібі мен шарттарын белгілеуге, өз территориясында әскерлер мен қару-жарақтарды орналастыру мәселелерін шешуге правосы бар” делінеді. Бұл арада республиканың шын мәніндегі егемендігін белгілейтін аса маңызды шарттар сөз болған. Бірақ, осы сөйлемнің басындағы “Одақ үкіметімен келісім бойынша” деген тіркес одан кейінгі сөздердің мағынасын жоққа шығарып тұр. Сондай-ақ сөйлемнің ақырындағы “правосы бар” екі сөз де тезистің барлық ішкі

қауқарын әлсіретіп жіберген. Сондықтан Одақпен келісетінді тағы бір алға салмай-ақ сөйлемді **“республиканың өз азаматтарының әскери қызметін атқару тәртібі мен шарттарын белгілейді, өз территориясында әскерлер мен қару-жарақтарды орналастыру мәселелерін шешеді”** деп тұжырымдаса, егемендіктің рухына сәйкес келер еді... Жобада **“правосы бар”** деген тіркес жиі ұшырайды. Естілуге жақсы осы сөздер барлық жерде бірдей салдарлы болып шықпаған. Оныншы тармақта, айталық, Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымына және оның мамандандырылған мекемелерінің қызметіне қатысуға праволы екені көрсетіліпті. Біздің пайымдауымызша, егеменді мемлекет ретінде Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының жұмысына қатысуға ғана емес, жер жүзінің үлкенді-кішілі жүздеген елдерін қамтып отырған ұйымдарда (ЮНЕСКО т.б.) мүше болуға да правосы бар. Ендеше осы мәселе декларацияға кіруі табиғи...

Қазақстан жерін отарлау басталған заманнан бері қарай оның көптеген тарихи және мәдени мүліктерін басқа елдерге тасып әкету толастаған емес. Қозы Көрпеш – Баян сұлудың Аягөздегі сағанасы жанында бұрын бірталай мүсіндік суреттер болғанын Ш.Уәлиханов та, басқа саяхатшылар да атап өткені белгілі. Өкінішке қарай, ол ескерткіштер қай музейде тұрғанын ешкім білмейді. Түркістандағы атағы жаһанға жайылған Ахмет Ясауи мавзолейіндегі жиһаз-мүлік те ғасырлар бойында талан-таражға ұшырап келген. Мавзолейдің қадірлі жәдігері болып табылатын тайқазанның өзі ондаған жылдардан кейін барып былтыр ғана орнына қайтарылды. Іздеу салатын мекеме болса, осы мавзолейдің басқа да заттарын тізуге болады. Ежелгі Әулиеата жанындағы Айшабибінің қандай заты, қай қалаға әкетілгенін зерттеген жан жоқ. Ұлытау, Кенгір бойындағы, Маңғыстаудағы ескерткіштердің де қаншама бөлегінің жоғалғанына әлі мән бермей келеміз. Қазақтың үй мүліктерінің де жақсы үлгілері шет елдер музейлерінен орын алғанына мысал көп. Қысқасы, Қазақстанға тән көптеген архитектуралық, археологиялық,

этнографиялық т.б. бұйымдардың қайта оралуын ойлайтын кез келді. Олай болса, **Қазақ ССР-і өз территориясынан сырт жерлерге әкетілген ұлттық тарихи және мәдени ескерткіштерді қайтып алуға праволы екенін** арнаулы бір абзацта айту әбден орынды деп білеміз.

Алтыншы тармақтың үшінші абзацында **“Қазақ ССР-і Одақтың, басқа Одақтық республикалардың, шет мемлекеттердің, олардың азаматтары мен ұйымдарының мүлікке праволарын қорғауға кепілдік береді”** деп көрсетілген. Бұл арада әйтеуір кепілдік емес, **Одақтың, одақтас республикалардың және шет мемлекеттердің Қазақстанмен өзара келісім шартында нақтылы белгіленген мүліктік праволарын қорғауға кепілдік беретіні** анық айтылуы абзал.

Пысықтай түсуді керек ететін жайлар жетінші тармақта да бар. Мұнда экологиялық апатты төндіріп тұрған кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың және басқа объектілердің құрылысына тыйым салуға республика праволы делініпті. Қазақстанның қазіргі экологиялық мүшкіл жағдайын бүкіл халықтың болашағына қауіп туып тұрғанын, көп жерлерде, тіпті, ішетін судың аса тапшылығын, топырақтың да, судың да, ауаның да уланғанын, осыдан барып түрлі аурулар барған сайын көбірек таралып отырғанын, әсіресе, бала өлімінің күрт көбейгенін ойлағанда осындай апат тудыратын барлық объектілер жабылады, ондай құрылыстар тұрғызуға тыйым салынады деп тегеурінді кесіп айтқан дұрыс болар...

Қазақстан территориясында ядролық қаруларды сынауға, сақтауға тыйым салынатыны туралы декларация жобасында жақсы айтылыпты, солардан болған шығын мен зиянның есесін тиісті орындардан өтеттіріп алу керектігі көрсетіліпті. Осы арада жетпей тұрған бір ой ұштығы бар. Ол – **Қазақстанды ядролық қарусыз аймақ** деп жариялау қажеттігі. Ондаған жылдар бойында ядролық жарылыстардың алаңына айналып келген Қазақстан жеріне бұдан былай

мұндай пәлекетті мүлде жолатуға болмайды. Бұл кезге дейінгі жарылыстар мен сынақтардың зардабынан тазарып болғанша әлі де көп заман өтпек... Орталықтағы министрліктер мен ведомстволардың Қазақстандағы кесапаты мол эксперименттер қоймасына айналдыру ниетіне үзілді-кесілді тосқауыл қою керек. Біздің жоғалған Арал, көптеген тартылған өзен, көлдеріміздің, құнары кеткен даламыздың, ысырап болған кендеріміздің сұрауы әлі сұралып та болған жоқ қой...

Декларация жобасының тағы бір пунктіне тоқталып өтудің қажеттігі бар. Ол **“Қазақ ССР-інде қазақ тілі мемлекеттік тіл, ал орыс тілі ресми тіл болып табылады”** деген тұжырымға қатысты. Өткен жылы ғана Қазақ ССР Жоғары Советі тілдер туралы Заң қабылдағаны белгілі. Мамандардың пікірінше, ол Заң басқа одақтас республикалардың қай-қайсысындағыға қарағанда да мейілінше демократиялы, республиканың көп ұлтты табиғатын ерекше ескере отырып жасалған. Онда біздің республикамызда қазақ тілінің мемлекеттік тілі екені, ал орыс тілінің ұлтаралық қатынас тілі екені тұжырымдалған. Тіл туралы Заңның жобасы талқыланған кезде қиғаш тартатын түрліше ұсыныстар, қисынсыз болжамдар айтылғанымен, ақырында күллі республика жұртшылығының ойы бір арнаға құйған болатын... Ол Заңда орыс тіліне зәредей де таршылық жасамайтыны, орыс ағайындардың бір тілде ғана сөйлеп үйренген жанына жайлы жағдайына пәлендей өзгеріс туа қоймайтыны да ескертілген еді. Соған қарамастан әлдекімдерге қазақ тілінің мемлекеттік статус алғаны ұнамауы мүмкін. Бірақ республиканың байырғы халқының тіліне, дәстүріне, мәдениетіне, достық пейілмен қарай алмайтын, мінез-құлқында бұрынғы патшалық заманындағы отаршылдардан айырмасы жоқ бірен-сарандардың қырсыққанына бола иіле берудің ешбір қисыны жоқ. “Бүкірді мола түзейді” деген. Миллиондар қабылдаған Заңды түсінгісі, мойындағысы келмейтін жекелеген адамдар болса, оларды

тәрбие ауқымына алып, санасына әділдік ұғымын құя бергеннен басқа жол көрінбейді. Ал енді бүгін келіп өзіміз қабылдаған Заңға өзгеріс жасаймыз деуіміз ақылға қонбайды. Республиканың Жоғарғы Советі бекіткен шешімді өзгертуге ешкімнің де хақысы жоқ.

Орыс тілінің бүкіл еліміз көлемінде ресми тіл болып саналатыны ССРО Жоғары Советінің сессиясында қаралып, мақұлданғаны да мәлім. Демек, ол шешім барлық республикаларға да, соның ішінде Қазақстанға да қатысты. Ендеше барлық халықтар мойындаған айдан анық мәселені Қазақстанның декларациясына қыстырудың мүлде қажеттігі жоқ. Бізден басқа республикалардың бірде біреуінің декларациясында мұндай қосымша берілген емес. Түйіндеп айтқанда, Тіл туралы Қазақ ССР Жоғары Советі алған Заңның бірде бір пунктін бұзуға да, тексеруге салуға да болмайды.

Сөз соңында декларация жобасының қазақша нұсқасының тілі туралы бірер пікір айтудың реті келіп тұр. Қазақша текстін орысшасындағыдан әлсіздеу шыққаны байқалады. Мысал келтірейік. Декларацияның басынан бастап оқығанда үшінші абзацында бір сөйлем ішінде “отырып” деген сөз екі рет кездеседі. Бұл стилистикалық жағынан жарасымды көрінбейді. Орысша текстегі **“возрождению” “қайта түлету”** болып аударылуы да сәтсіз. Бұл арада бәлкім **“қайта өрлету”** немесе **“қайта жаңғырту”** деген тіркес лайықтырақ келуі мүмкін. Орысшадағы **“общечеловеческих ценностей”** қазақшасында **“жалпыадамзаттық қазыналар”** болыпты. Осы жерде **“қазына”** деген сөздің орнында тұрғанына күдік келтірдік, жоғарыда келтірілген тіркесті **“жалпыадамзаттық құндылықтар”** десе, жатығырақ болмас па еді?

Декларация жобасының төртінші тармағының бірінші сөйлемі қазақшада **“Қазақ ССР-інің территориясында қазіргі қалыптасқан шекарасында (?) қол сұғылмайды, иеліктен шығарылмайды (?), оның келісімінсіз пайдаланылмайды”** деп аударылған. Мұндай тіркестен қанша оқысаң да, ештеңе түсініп болмайды. Бұл айтылғандар

Жобаның қазақша нұсқасының тілдік жағынан алғанда әлі де “бір қайнауы” ішінде екенін көрсетсе керек. Декларацияның түпкілікті нұсқасы жасалғанда оның қазақша баламасына аса жауапты қарау керектігі есте болғаны жөн.

1990

ХАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҚАМҚОРЫ

Қазақ халқының фольклоры аса бай әрі мазмұнды. Революцияға дейін оны жинауға Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин, П.М.Мелиоранский сияқты көптеген шығыс зерттеушілері үлес қосып келген болса, совет дәуірінде Ә.Диваев, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, М.Әуезовтердің сіңірген еңбектері де елеулі. Осы ғылыми ізденістің нәтижесінде 30-40 жылдары қазақ совет фольклористикасы ғылыми өріс жайып қалыптасқан-ды. Бұл кезеңде қазақ әдебиетінің тарихы, фольклористика ғылымы саласында Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Исмайылов, М.Ғабдуллин, Т.Нұртазин, Ә.Мәметова, Н.Сауранбаев, тағы басқа зерделі зерттеушілер жемісті еңбек етті. Солардың қатарында профессор Әуелбек Қоңыратбаев та болатын. (10.09.1905 – 27.01.1986).

Ә.Қоңыратбаевтың ежелгі түркі әдебиеті мен шығыстану саласындағы ғылыми ізденістері сан-салалы. Бір жағынан, ол – қазақ халқының ауыз әдебиеті мен фольклорын жинаушы – этнограф болса, екінші жағынан, сол мұраны кең де кемел толғап зерттеуші – фольклоршы, үшіншіден, ежелгі түркі тайпалары мен шығыс халықтарының тарихи жазба ескерткіштерін өз тілімізде сөйлеткен тәржімашы.

Ә.Қоңыратбаев Қазақстан мен Орта Азия халықтарының фольклорын жинау ісіне үстіміздегі жылдың бас кезінде, яғни жиырмамыншы жылдары кірісе бастайды. Ташкенттегі Қазақ-қырғыз ағарту институтында дәріс ала жүріп, Әуекен профессор Ә.Диваев жетекшілік жасаған фольклор экспедицияларына көшіруші ретінде сан рет қатысады.

Жетісу, Сырдария губернияларында болып, халқымыздың қыруар әдеби мұрасын жазып алады.

Зерттеуші жинаған халық ауыз әдебиетінің алғашқы үлгілері сонау жиырмамыншы жылдары-ақ жарыққа шыға бастапты. Бұл сөзімізге “Жас қайрат” журналында жарияланған “Жұмбақтар” (1924, №1, 60-61-б.), “Шын таз” (58-60-б.), “Елдің күлкілі әңгімелері” (67-68-б.) сияқты ауыз әдебиеті үлгілері мен “Қазақтың құдалық жөніндегі кәдесі, ырым-жора жобалары” (68-73-б.) деген көлемді мақаласы толық куә. Осы жылдары Әуекен “Шолпан”, “Сана” журналдарының жұмысына қатысып, араласып тұрған. Келешекте сол басылымдардың бәрін мұқият зерттеп, ғалымның басқа да еңбектерін тауып, ғылыми әдебиетке қосқан жөн.

Ә.Қоңыратбаев творчествосындағы келесі бір белес – отызыншы жылдардағы зерттеу мақалалары. Бұл кезеңде Әуекен қаламы төселіп қалған әдебиет зерттеушісі ретінде күрделі мәселелерге ден қоя бастайды. “Шұға” туралы айтыс” (1935), “Сын туралы бір-екі сөз” (1936), “Жалбыр”(1936), “Идеялы кіршіксіз көркем шығарма жасайық” (1936) деген бір топ мақалаларында автор Ілияс, Бейімбет, Мәжит Дәулетбаев творчестволарына тоқтала отырып, олардың көркем шығармаларына теориялық тұрғыдан әділ баға беруді мақсат етсе, “Ақ сүйектер” (1936) атты рецензиясында М.Әуезов аудармасына орнықты да ойлы пікір айтады. Ғалымның “Шахнама және оның аудармасы туралы” (1936) деген ғылыми мақаласы да осы кезеңнің жемісі. Онда Әуекен Фирдаусидің “Шахнамасын” тұңғыш рет қазақшаға тәржімалап шыққан Сыр бойының дүлдүл ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов еңбегіне терең барлау жасай отырып, аудармашының көркем тіліне, поэтикалық өрнектері мен образдау тәсілдеріне айрықша мән берген.

Қыркыншы жылдардың орта шенінде Ә.Қоңыратбаев КСРО Ғылым академиясы Қазақ бөлімшесінің жанындағы Тіл, әдебиет және тарих институтының аспиранты болып,

“Қазақтың ғашықтық жырлары” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Осы кезеңде Орта Азия және Қазақстан аймақтарына экспедициялық сапарларға шығып, халқымыздың ауыз әдебиеті мен фольклор мұрасын жинауға белсене кіріседі. 1944-1948 жылдары Қазақ ССР Комиссарлар Советінің арнайы тапсырмасымен Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан республикаларында тұратын қазақ бауырларымыздың ауыз әдебиетін жинау мақсатымен Қазақ ССР Ғылым академиясының фольклор экспедицияларын дүркін-дүркін бастап барады. Академияның тұңғыш президенті Қ.И.Сәтбаевтың жолдамасымен Қазақстанның түрлі аймақтарына шыққан фольклорлық-диалектологиялық сапарлары да аз емес. Сол әдеби мұралар бүгінде “Қазақстан қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы” (1,2,3,4,5,6 томдары) атты жинаққа еніп келеді. “Қазақ халық әдебиеті” деген атаумен соңғы жылдары жарық көре бастаған көп томдық фольклор жинақтарына да (мысалы, “Айтыс”, 1-2 томдары) Ә.Қоңыратбаев жинап, жазып алған халық мұралары көптеп енгізілуде. Алдағы кезде басқа да ғылыми мәні зор материалдары жарық көре берері сөзсіз. Ғылым академиясының қолжазбалар қорында Әуекен жинап тапсырған фольклор мұралары аз емес. Солардың қатарында Қайыпназар Аймағамбетов, Омар Шораяков, Сейітжан Башкентайұлы, Бердібек Баймахан, Қалжан қожа, Беккүл, Нартай, Бұдабай сияқты көптеген халық ақындарының шығармалары мен тарихы, эпостық жырлар, айтыс үлгілері аса мол.

Ә.Қоңыратбаевтың фольклористика ғылымындағы ізденістері де айтулы. Сонау елуінші жылдары “Қазақ совет әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші” (1950), “Шолпанның ақындығы” (1956), “Қазақтың “Қозы Көрпеш” жыры туралы” (1959) деген күрделі еңбектерімен таныла білген ғалым орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арнап бірнеше оқулықтар мен оқу кітаптарын (“Оқу кітабы”, 1945, 1946; “Әдебиетті оқыту методикасы”, 1962, 1966, 1987) “Шеберлік сырлары” (1979) атты сын еңбегін жарыққа

шығарды. Алымды ғалымның “Эпос және оның айтушылары” (1975) деген келесі еңбегі де мамандар тарапынан жақсы баға алғаны мәлім. Әуекеннің соңғы жылдары жазған күрделі еңбегі өз арамыздан кеткен соң барып “Қазақ эпосы және түркология” (1987) деген атпен басылып шықты. Бұл монография туралы да кезінде жылы-жылы лебіздер айтылған-ды. Бүкілодақтық “Советская түркология” журналы да ой бөліп, монографияны одақтық түркология ғылымында көрінген үлкен жаңалық ретінде атап өтті (1987, №6).

Бұл монографияның басты ерекшелігі – автордың көне түркі тайпаларының рухани-мәдени байлығын қоғамдық ой-сана, тарих, халықтардың түрлі наным-сенімдерімен байланысты зерттеп, шығыс Ренессансы сияқты күрделі ғылыми мәселемен шынайы ұштастыруында деп білу керек. Зерттеуші ежелгі грек халқының философиялық ойларына тоқтала келіп, IX-X ғасырлардағы әл-Фараби, XIV-XV ғасырлардағы Әлішер Науаи, одан қалды кешегі Абай дүниетанымдарының арасына арқау тартып, қоғамдық ой-сана сабақтастығын ондаған жылдарға соза түседі. Осы ретпен өзінің ғылыми тұжырымын дәлелдеу үшін ғалым қыруар деректер мен еңбектерге жүгінеді. Оларға айтылған ғылыми пікірлерді көз жұмып қабылдай салмай, ой елегінен қайта өткізіп, өзінше толғайды, қажет деген тұсында анықтық енгізіп, түзетулер жасап отырады.

Еңбектің ғылыми диапазоны кең. Автор көп ізденген. Сан алуан деректерді тарих қойнауынан аршып алып, алғаш рет ғылыми оралымға қосқан, өзіндік соны топшылаулар жасаған. Мұның бәрі ғылымның адал еңбекқорының ғана қолынан келетін үлкен де жауапты жұмыс. Әуекеннің қазақ фольклористикасында атқарған қызметіне осы белгі әбден сай келеді.

Ә.Қоңыратбаевтың фольклор және фольклористика саласындағы ғылыми-этнографиялық еңбектерін сөз етумен қатар, оның аудармашылық еңбегін еске алмай болмайды. Өйткені, Әуекен – оғыз халқының ұлы эпостық мұрасы –

“Қорқыт ата кітабын” тұңғыш рет қазақ тілінде сөйлеткен аудармашы-ғалым. Үстіміздегі жылы шығыс халықтарының ортақ мұрасы – “Тотынама” аудармасы да жарыққа шыққалы отыр.

Осы жайларды ескере келгенде, Ә.Қоңыратбаевты біз халқымыздың рухани мұрасын жинаушы фольклорист әрі түрколог, ежелгі шығыс халықтарының әдеби мұраларын бүгінгі тілінде сөйлеткен тәржімашы ретінде атауға толық хақылымыз. Мұндай күрделі іс бүкіл саналы ғұмырын ұлт мәдениетіне арнаған халық мұрасының шын мәніндегі қамқоршысына тән белгі болса керек.

Әрине, Әуекеннің сан салалы ізденістері бір ғана фольклористика ғылымымен шектеліп қоймайды. Ол – жарты ғасырдан астам республикамыздағы ҚазМУ, ҚазПИ және Қызылорда педагогикалық институты сияқты жоғары оқу орындарында қызмет атқарған ұлағатты ұстаз, педагог-профессор, Қазақ ССР оқу-ағарту ісінің үздік қызметкері. Әуекеннің шәкірттерінің алды бүгінде елге танылып үлгерді. Қызылорда педагогикалық институты сияқты жоғары оқу орындарында дәріс алған жылдары Әуекеннің тартымды да мазмұнды лекцияларын менің де сан рет тыңдағаным есімде. Білігі өте зор, батыс, шығыс әдебиетіне бірдей жүйрік кен толғамды ғалым болатын. Сол бір жылдары “Кенесары-Наурызбай” жырын жазамын деп көп сыналды, біраз қиыншылықтар да көрді. В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевскийлердің эстетикасына да жетік еді.

Әр жылдары Әуекен көркем әдебиет саласында да қалам тартып, аударма мәселелерімен шұғылданды. Осыдан ондаған жылдар бұрын тәржімалаған Ибн-Фадланның “Еділге саяхаты”, Аристотельдің “Поэтикасы”, А.Бедильдің “Комде мен Модан” атты дастаны әлі күнге дейін баспа жүзін көрген жоқ. Чех халқының ұлы педагогі Я.А.Коменскийдің “Ұлы дидактикасын”, В.Г.Белинскийдің “Педагогикалық принциптерін” тұңғыш рет ұлт тіліне тәржімалап шыққан да Әуекен болатын. Бірақ бұл аудармалар да жарыққа шыққан емес.

Ертеректе Әуекен балаларға арналған “Сұр көжек”, “Жеті алып” атты әңгіме-дастан да жазды. Өткен жылы “Жалын” баспасынан қаламгердің “Керуен” атты деректі әңгімелер мен естеліктер (құрастырушы – Тынысбек Қоңыратбаев) жинағы басылып шықты.

Алайда, Әуекеннің негізгі үлесі ғылымда. Өз басым Әуекеннің ғалымдығына тән ерекше бір қасиет – оның ғылымның барлық саласынан хабардар болуында деп білемін. Зерттеушінің кез келген еңбегін қарасаңыз, одан кен құлапты ғылымилық тәсілін көресіз. Сол мол деректерді Әуекен өзінің зерттеу еңбектерінде ұтымды да білікті қолдана білуші еді. Оның өзіндік мәні де бар. Өйткені, Әуекен В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский, Ә.А.Диваев сияқты одаққа мәлім ғалымдардан дәріс алып, классикалық шығыстану ғылымының ізінде білім алған қазақ фольклористикасының алғашқы қарлығаштарының бірі болатын. Біз Әуекеннің білігіне, ғылыми зерттеулеріне тән осы бір ерекшелігін аса жоғары бағалаймыз.

Қазақта “ер байлығы - білім” дейтін ұлағатты сөз бар. Осы бір теңеу бүкіл саналы өмірін ғылымға бағыштаған Әуекеннің творчествосына әбден лайық. Ә.Қоңыратбаев творчествосы – қазақ ғылымының биік бір белесі.

1990

КӨНЕ ТІЛДЕРДЕН СЫР ТАРТҚАН

Бір жағы сонау Солтүстік Азиядан басталып, Орта Азияның ұлы даласын, Еділ бойын, Кавказ тауларын, Қырымды қамтып, түп шеті Балқанға, Кіші Азияға дейінгі ұлан-қиыр атырапты мекендеген түрік халықтарының тарихы мен тағдырларының ашылмаған сырлары көп. Бір заманда жартылай көшпелі күн кешіп, бірқаншасы отырықшылық, егіншілік, шаһари мәдениетті меңгерген, ғасырлар бойында азаттық, бірлік үшін сан жаулармен соғыс жүргізіп, сұрапылға ұшыраған түрік халықтарының цивилизациясы әлі күнге дейін

өзінің көп құпиясын ашпай келеді. Көне түркі руна жазуларының өзі осындай жабық жатқан қазынаның көптігін дәлелдеген еді. Бір жарым мың жылдық, бәлкім одан да көп тарихы бар ескі түркі жазуының тасасында қандай қатпар-қатпар шындықтар тұрғаны ғалымдар назарын аударған. Осы руна әріптерімен тасқа ойылып жазылған Орхон ескерткіштерінде Түрік қағанаты дәуірінің шежіресі дерлік, қымбат мағұматтар тұнып тұр еді. Еуропаның не батысында, не шығысында бұл тектес әрі анық, әрі көне дерек қалдырған ескерткіш жоқтығына да ешкім күмән келтірмейді...

Бірақ осыншама бай тарихтан біздің білетініміз аса көп емес. Басқа салаларды айтпағанда дүние жүзіне осыдан бір ғасыр бұрын қайта танылған Орхон жазуларының өзін түсініп оқитындар қазір саусақпен санарлықтай ғана. Бұған таң қалуға болмайды. Өйткені, еш заманда да бір халықтың рухани мұқтажын басқа бір ел келіп, жиып-теріп бермейді. Ал қазақтың өз жағдайына келсек, арғы ғасырлар түгіл, дәл үстіміздегі жүз жылдықта бастан кешіргендерін де сарапқа салып, талдап болмағаны белгілі. Халыққа білімнің нұрын таратқан Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Әлихан, Мағжан, Жүсіпбек сынды ұлы ойшыл ғұламалар мен суреткерлердің мұрасымен таныса бастағанымызға да көп болған жоқ қой. Бұл айтылғандар қоғамдық ғылымдардың іргесін жаңадан көтеру керектігін де аңғартады.

Түрік халықтарының бұрынғы бұлдыр заманы мен бертіңгі дәуірлерінің арасын “жалғастырып” тұрған дәнекер дәлелдің бірі көне жазулар болса, осы бір алтын тізбекті жоғалтпай, оның ұшын бүгінгі буынға ұстату жолында қажырлы еңбек етіп келе жатқан бірен-саран зерттеушілердің әрекетін қалай көтеріп бағаласақ та лайық. Сондай сирек мамандардың бірі – жасы жетпіске толып отырған белгілі түрколог, филология ғылымдарының докторы Ғұбайдолла Айдаров. Оның есімі мен еңбегі тек Қазақстанның ғана емес, Орта Азияның, Кавказдың, Еділ бойы халықтарының, Түркияның тіл мамандарына жақсы таныс. Тіпті Ғұбайдолла

Айдаров көне түркі жазуының әлемге аты белгілі білгірлерінің бірі десек те шындыққа қайшы келмейміз.

Негізгі мамандығы бойынша оқытушы Ғұбекең ұзақ жылдар бойына мұғалімдік пен зерттеушілікті ұштастырып келеді. Оның дәрісін тыңдаған немесе ғылыми жетекшілігімен диплом жұмысын жазған, диссертация қорғаған шәкірттері байтақ еліміздің әр өңірінде-ақ кездеседі. Ғалымның қаламынан туған екі жүзден артық еңбегінің көбі ілгеріде айтқан руна жазуларының қыры мен сырын, алуан түрлі аспектілерін байыптап талдауға арналған. Жеке мақалаларын айтпағанда Ғұбекең бұл тақырыпқа әлденеше монографиялар мен кітаптар арнаған. Нақтылап көрсетсек, бұған “Орхон ескерткіші – Білге Қағанның тілі”, “VIII ғасырдағы ежелгі түркі жазулары – Орхон ескерткішінің тілі”, “Орхон-Енисей және Талас жазулары бойынша әдебиеттің библиографиясы”, “Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі”, “VIII ғасырдағы Күтлық Қаған ескерткіші”, “Орхон ескерткішінің тексі”, “Көне ұйғыр ескерткішінің тілі” тәрізді күрделі зерттеулерді мысалға келтіруге болады. Көне дәуірдегі түркі халықтарының тілі мен мәдениетін, тарихын тексергісі келетіндер бұл еңбектерге соқпай кетпейді. Жер астындағы қазба байлықтың таусылмас желісін тапқан кеншідей Ғұбекең ғылыми тағдырының бас мақсатына айналған көне түркі жазба ескерткіштерін әрі үйреніп, әрі насихаттаудан жалыққан емес. Оның ұзақ жылдарға созылған ізденістерінің ұлы сарыны мен жаңалықтары да осы тақырыпта. Ғалым үшін өз тақырыбын тауып, оның жемісін көруден артық мұрат болмаса керек.

Ғ.Айдаровтың осыншама қиын да тосын іске бел буып кірісуінде де белгілі бір заңдылық бар секілді. Түрік тілдерінің үлкен бір бұтағы түркімен тіліне жасынан жетік болып өсуі Ғұбекеңнің жалпы түркологияға деген ықыласын ерте оятқан түрткілердің бірі десе болады. Маңғыстау облысы Түркіменстанмен жапсарлас ауылда дүниеге келген Ғ.Айдаров бастауыш және орта білімді түркімен жерінде алады. Сол жерден Ұлы Отан соғысына аттанып, 1940-1944 жылдарда

майдан шептерінде болады. Соғыстан кейінгі жылдарда Түркіменстан мен Қазақстан мектептерінде мұғалімдік қызмет атқарады. Бұл саладағы жемісті еңбегі үшін ол Түркіменстанның және Қазақстанның оқу-ағарту ісінің озаты атағын алған...

Түркімен тілін жақсы меңгеру Ғүбекеңе әзірбайжан, түрік, гагауыз тілдеріндегі әдебиетті оқып, пайдалануын жеңілдеткені түсінікті. Қазіргі қазақ ғалымдарының ішінде түркіменнің ауыз әдебиетін, классикалық әдебиетін, туысқан халықтың салт-санасын дәл Ғүбекеңдей білетін адам көп емес. Ол бір кезде түркімен әдебиетінің жекелеген үлгілерін қазақ тіліне аударып та көрген. Қазақ пен түркімен әдебиетінің, тілінің арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар мәселесі сөз болғанда Ғүбекең еркін көсіліп, неше алуан қызық та ғибратты деректер келтіре алады. Міне, осы екі тілді – қазақ пен түркімен тілін қосарлап меңгере алуының өзі оның түркология әлемінде салыстырулар жасауына, белгілі бір заңдылықтардың ұштығына жетуіне көмектеседі. Түркіменстаннан жол тартып келген үлкенді-кішілі зерттеушілердің Ғүбекеңе соқпай кететіні болмайды. Бейнелеп айтсақ, ол белгілі дәрежеде, түркімен ағайынның біздің республикадағы сенімді өкілі іспетті. Түркіменстан былай тұрсын, Қарақалпақстаннан, Хорезмнен келген әріптестердің де Алматыда алдымен бас сұғатын үйлердің бірі – Ғүбекең үйі. Екі халыққа тел адал қызмет атқарып келе жатқан ғалымның кіршіксіз пейіліне ризалық білдірмеу мүмкін емес. Мұның өзі қазақ ғылымының көне дәуір куәліктерін біздің заманымызға жеткізіп дәнекерлеуші ғана емес, қазіргі “тірі” тілдердің де өзара байланысы күшеюіне барынша ат салысып жүргенін дәлелдейді...

Тікелей тілтану ғылымына байланысты өрісті істерімен қатар Ғ.Айдаров халық өміріне пайдалы жұмыстар да атқарып келеді. Өзіне неғұрлым қанықты Адай елінің рулық шежіресін жинап, ретке келтіруге оның еңбегі зор екенін әріптес жолдастар жоғары бағалайды. Сонымен қатар ол Маңғыстау

елінің ауызша тараған аңыз-әңгімелерін, ғибратты сөздерін жинап, архив қазынасына қосуға көңіл бөлген...

Қазақстанның өзге өңірлеріндегі секілді Маңғыстау, Түркіменстан қазақтары да небір алмағайып, ауыр кезеңдерді бастан кешірген ғой. Елді коллективтендіру кезінде, ашаршылық жылдарында туған жерін тастап, алды шет елдерге, арты Орта Азияның түрлі аймағына босып кеткен жұрттың тағдыры соңғы жылдарда жиі сөз бола бастағаны белгілі. Дарынды жазушы С.Елубаевтің “Ақ боз үй” романында да осы хал шыншыл көрініс тапқан... Ал Ғ.Айдаров – Орта Азия мен Қазақстанның, Ресейдің түрлі түкпіріне еріксіз қоныс аударып барған ағайындарынан байланысын үзбеген, бауырластық мінезінен айнымаған қайырымды адам. Оның Түркіменстанға, Үргенішке, Тапаузға, Қарақалпақстанға жиі барып тұруының түбірлі бір себебі – сондағы шашырап жүрген ағайындарының хал-жағдайын білгісі келуіне байланысты. Ғүбекең – аталған және басқа өлкелерден соңғы отыз-қырық жылда жүздеген отбасының Қазақстанға қайта көшіп келіп орналасуына тікелей ат салысқан адам. Мұндай іске ол уақытын да, қажыр-қайратын да аямайды. Әртүрлі жағдайсыздықтардың салдарынан тарыдай шашыраған қазақ халқының ата қонысына бас құрауына жекелеген адамдардың азаматтық қайраткерлігі септесіп жүр десек, осындайлардың алдыңғы қатарында Ғүбекең аты аталуға тиіс. Бұл реттен алғанда оны қазақ халқының ізгі дәстүрін сақтай білген үлгілі ақсақалдардың бірі деуге болады... Ескі түрік жазуларынан бастап, қазіргі туыс тілдердің өзара жақындығын дәлелдеуді, ел мен елді, адам мен адамды бауырластырумен табиғи ұштастырып жүрген түрколог ғалым, өнегелі отағасы, адам біткенге қолдан келгенше жақсылық жасауды парызым деп ұғатын қадірлі әріптес Ғұбайдолла Айдаров өмірінің кейбір қырлары осындай.

ҒАЛЫМ МҰРАСЫ – ХАЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫ

Фольклоршы Ә.Қоңыратбаевтың күрделі ғылыми еңбектері өзі қайтыс болғаннан соң ғана жарыққа шығуда. Соның айғағы ретінде автордың “Қазақ эпосы және түркология”, “Әдебиетті оқыту методикасы”, “Керуен”, “Тотынама” секілді ғылымның түрлі саласындағы зерттеулерін атауға болар еді. Жуық арада осы тізімге ғалымның тағы бір еңбегі қосылды. Ол – “Қазақ фольклорының тарихы” (1991 ж.) атты жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. Бұл кітапта ғалымның қазақ фольклорына қатысты негізгі еңбектері енген. Ауыз әдебиетінің генезисі, даму заңдылықтары, оның варианттылығы, нормалылығы, стадиялық қатары, типологиялық мәселелері, әсіресе, қазақ эпосының жанрлық жіктелуі, дәуірленуі, эпостың тарихи шындықпен байланыстылық шарттары, образдық-эстетикалық ерекшеліктері, т.б. толып жатқан күрделі мәселелер туралы терең ғылыми ойлар айтылған. Мұның көпшілігі – ғалымның көзі тірісінде жоғары оқу орындары студенттеріне арнап оқыған лекциялары, зерттеулері, мақалалары. Ғалым мұрасын белгілі бір бағдарламалық жүйеге түсіріп, оқу құралы ретінде шығарған – Тынысбек Қоңыратбаев. Бұл туралы кітаптың алғы сөзінде тиянақты мағлұмат берілген.

“Қазақ фольклорының тарихы” басты-басты сегіз тараудан құралады. Кітаптың кіріспе бөлімінде фольклор және оны зерттейтін ғылым – фольклористика тарихына қатысты мағлұмат берілген. Қазақ фольклорының даму белестері, ағартушылар бағыты, орыс ғылымындағы шығыс фольклористикасы секілді мәселелер тарихи негізде көпшілікке ұғымды тілмен жазылған. Орыс зерттеушілері А.Н.Веселовский, Н.П.Андреев, Ф.И.Буслаев, совет дәуіріндегі ғалымдар В.Е.Гусев, В.Я.Пропп, В.П.Аникин еңбектеріндегі “фольклор”, “ауыз әдебиеті” атауларына қатысты пікірлерді саралай келіп, өзіндік тұжырым жасаған тұстары да ұтымды. Осындағы В.Радлов, Г.Потанин, Ә.Диваев

шығармашылығына қатысты мәселелер де толымды түрде баяндалған. Олардың қазақ фольклорын зерттеудегі тарихи орны мен қызметі сараланған.

Кітаптың негізгі тарауы “Тұрмыс-салт жырларынан” басталады. Ғалым көбіне отбасы, ошақ қасында туып отырған салт жырларын бақташылық, діни әдет-ғұрып тудырған жырлар, бөбек, үйлену, жаназалау жырлары деп халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра сөз етеді. Ұлыс жырлары, шешендік сөздер, мақал-мәтел, жұмбақтар, түркі тайпаларының тотемдік ұғымдарына қатысты зерттеулерді де осы салаға қосар едік.

“Аңыздар” бөлімінің көтеріп тұрған жүгі де елеулі. Қазақ аңыздарын дала, қала сюжеттері деп екі арнаға бөлу – тың пікір. Ол аңыз жанрының ерекшеліктерімен қатар тарихи негізін анықтауға да жол ашады. Бұл кезге дейін қазақ ғалымдары Қорқыт, Асан, Алдар мен Жиренше есімдерімен тұйықталып келген болса, Ә.Қоңыратбаев тарихи мекендер – Құмкент, Жанкент, Асанас, Сунақ, Тараз секілді көне дәуірлерден мәлім атауларға байланысты туған аңыздарға да кеңінен тоқталып, олардың тарихи тегіне үңілген. Сол негізде өзінің ғылыми тұжырымын жинақтап, қазақ аңыздарының сақ, ғұн, үйсін, Түрік қағанаты, IX-X ғасырлардағы оғыз-қыпшақ, XIV-XV ғасырлардағы ноғайлы дәуірінде қалыптасып, дамып, келе-келе аңыздық сипатқа ие бола бастағанын көрсетеді. Осы орайда бұрын белгісіз болып келген бірқатар аңыздардың сюжетін дәлел ретінде алға тартады.

Дала сюжеттері тұсында да Ә.Қоңыратбаев соны пайымдаулар айта білген. Мысалы, Қорқыт есіміне қатысты қазақ аңыздарын саралай келіп, ғалым оларға баға береді. Бұл аңыздардан ежелгі сақ заманынан бастап талай дәуірдің ұғымдары да берік орын тепкен. “Қорқыт” сөзінің этимологиясы хақындағы тұжырымдары да ойлы.

Ә.Қоңыратбаев Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты тарапынан құрастырылған “Қазақ ертегілерінің” алғашқы томының авторларының бірі. 1946

жылы аяқталған бұл тұңғыш еңбек сол кезеңдегі догматикалық түсініктерге байланысты жарыққа шықпай қалған.

“Ертегілер” бөлімінде де автордың өзіндік тұжырымдары мол көрініс тапқан. Атаулар (термин) жаңалығы да байқалады. “Ер Төстік”, “Құла мерген”, “Дотан батыр” секілді ертегілерді эпоспен сабақтастыра әңгімелеуі де тосын. Кітаптың келесі тарауы “Қазақ эпосы” деп аталып, батырлар жыры мен лиро-эпосқа арналған. “Алпамыс”, “Қамбар”, “Ер Тарғын” сюжеттеріне қатысты бөлімдер де тартымды.

Ә.Қоңыратбаев 1948 жылы жарық көрген “Қазақ әдебиетінің тарихы” (І-т.) атты жинаққа М.Әуезовпен бірігіп лиро-эпос жырлары туралы бөлімін жазғаны мәлім. Одан бергі жерде ғалымның “Қозы Көрпеш” жырына арналған монографиясы жарық көрді. Біз қарастырып отырған оқу құралына автордың осы лиро-эпостық жырлар хақындағы зерттеулері неғұрлым толық енген. Ә.Қоңыратбаев фольклордың эстетикасы, типологиясы мен тарихилығы сияқты мәселелерді қатар қарастырады.

“Бекет батыр”, “Жанқожа батыр” тұсындағы автор пікірлері қызғылықты. Бұл мәселелерді ғалым тың материалымен толықтырып, нақты тарихи деректермен тереңдете түскен. Жанқожа туралы Мұсабай жырау толғауын ғылыми оралымға енгізуі де құптарлық жай. Кезінде мұның бәрі теріс бағаланып, архив қойнауына берілген тақырыптар екенін ескерсек, ғалымның сол кезеңде-ақ осы мәселелерге баруы, оның батылдығын айқындайды.

“Айтыс поэзиясы” бөлімінде ғалым “Біржан-Сара”, “Жамбыл мен Құлмамбет” айтыстарына жан-жақты әдеби талдау берген. Автор әлеуметтік мәселелерді де назардан тыс қалдырмайды. Совет дәуіріндегі айтыс тұсында да Ә.Қоңыратбаев қызықты ойлар айтқан. Оның даму кезеңдеріне тоқтала келіп, бірнеше сатысын анықтайды.

Жалпы “Қазақ фольклорының тарихы” оқу құралында көптеген жаңа, тосын ғылыми ойлар мен пікірлер бар екен.

Ғалым қазақ фольклорының табиғаты, тарихилығы тұсында да ғылыми дәйекті тұжырымдар айта білген. Оқу құралы қазақ халқының фольклоры туралы терең де толымды ұғым береді.

Қазақтың аса көрнекті ғалымы Ә.Қоңыратбаев творчестволық еркіндікке тұсау салынған жылдары еңбек еткені мәлім. Сонда да болса, өзінің табандылығы, мақсаттылығы, еңбекшілдігі арқасында артында мол ғылыми мұра қалдырды. Оның өмірбаянындағы аса жарқын беттердің бірі – ұстаздығы, педагогтік қызметі еді. Әуекеңнің парасат пен отаншылдыққа, білгірлікке толы дәрістерін тыңдаған жүздеген, мыңдаған шәкірттері ұстаз үлгісін жалғастырып келеді. Ғалымның біз қарастырып отырған кезекті оқу құралынан да жоғары оқу орындары студенттерінің жаңа буындары рухани азық алары сөзсіз.

1991

АСЫЛ МҰРАТТЫ АРДАҚТАҒАН

Өз тізгінін өзі ұстамай, еркі мен тағдырын жат жұрттың қолына беріп қойған елдің қашанда бір мұны артық. Күштінің әлсізге зорлығы, әлеуметтік теңсіздік дүние жаралғалы бері келе жатқан адамзат көлеміне ортақ қасірет болса, өзгеге тәуелділік тақсіретін шегу де бағынышты халықтардың “пешенесіне жазылған” қырсық. Қазақ халқы соңғы бірнеше ғасырда осы қос қыспақтың – әлеуметтік, ұлттық езілудің дәмін толық татқан ел. Азуы алты қарыс екі империяның: Ресей мен Қытайдың ортасында өмір кешудің зіл салмағын да көтерген біздің халық. Сондықтан, орысқа, яки қытайға бодандықтың сыры мен жыры да үндес, ұқсас шыға береді. Ресей патшалығының тойымсыз, обыр озбырлығының қандай пәлекетке душар еткенін әшкерелеген “зар заман” поэзиясы үлкен зерттеулерге лайық. Қазақ жерін патшалықтың күшпен басып алғанынан кейінгі азу мен тозудың алуан түрлерін барынша ақиқат жырлаған Шортанбай, Дулат, Мұрат мұрасын

қазіргі және келешек буындарға кеңінен таныстырса игі болар еді.

Ал ұлттық езілудің небір сорақы көріністері шет жердегі қазақтардың да басынан өткенін шыншыл баяндайтын тарихи зерттеулер енді-енді көріне бастады. Бұл ретте көркем әдебиет елеулі қызмет атқарып отырғанын атап айту ләзім. Көрнекті жазушы Қабдеш Жұмаділовтің “Соңғы көш”, “Тағдыр” романдарында Шыңжаң қазақтарының шеккен сор, азабы жан-жақты, терең суреттелгені бәріміздің жадымызда.

Соңғы кезде Қазақстан баспалары Шығыс Түркістандағы қазақтардың бастан кешірген сергелден, шерлі халін өлеңмен өрнектеген, өз кезінің көркем куәлігі болып табылатын асыл мұралармен таныстыруға қадам қойды. Бұл салада қазіргі оқушының білетіні әлі де аз. Қытай қазақтарының бай ауыз әдебиеті де Қазақстанға жеткілікті түрде таныстырылмай келгені жасырын емес.

Шығыс Түркістан қазақтарында біздің еліміздегідей қомақты, көп жанрлы әдебиет бар екеніне “Жазушы” баспасы жарыққа шығарған Таңжарық ақынның шығармалары да дәлел бола алады. Бұл жинақ бұдан біраз жыл бұрын да жарияланған болатын. Бірақ кезінде ол туралы әдеби сынымыз білгірлік, зеректік көрсетті дей алмаймыз. Қытай қазақтарының XX ғасырдағы ең дарынды, ең танымал ақынының атын осы кезге дейін қатардағы оқушы түгілі әдебиет зерттеушілердің де кейбіреулері білмей келгені өкінішті-ақ. Енді, міне, Таңжарық Жолдыұлының таңдамалысы (жинақты құрастырушылар Сара Таңжарыққызы мен Тілеужан Сақалов) ақынның туғанына тоқсан жыл толуына орай жарияланды.

Мәнін түсініп, зерделеп оқыған кісі бұл кітап көп басылымның бірі емес, бірегейлері қатарына қосылатынына көз жеткізуі кәміл...

Қысқа өмір жасап, оның өзінің де жеті-сегіз жылын абақтыда өткізген, тірі пенденің маңдайына жазбасын дейтін қорлық пен зорлықтың көбін көрген Таңжарық Жолдыұлы

(1903-1946) тағдыры Қазақстан жұртшылығына “таныс бейтаныс” елестейді. Бейтаныстығы – оның тамаша шығармаларының осы кезге дейін Қазақстан көлеміне кең мәлім болмай келгені десек, “таныстығының” сыры тереңде жатыр. Таңжарықтың кешкен өмірі, атқарған істері, көздеген мақсаты, алдан күткен арманы халқымыздың ең таңдаулы, адал перзенттерінің тағдырын еске түсіреді. Арғы замандарға бармай-ақ үстіміздегі ғасырда қазақ қауымына білім, парасат нұрын таратқан Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұттармен Таңжарықтың рухани туыстығы бірден көзге шалынады. Бұл, бір жағынан, аталған ақыл-ой алыптарының Шыңжаңдағы қазақ ақынына еткен әсерінен байқалса, ең бастысы, Ресейдегі де, Қытайдағы да еріксіз жұртымыздың көрген күні мен тартқан бейнетінің ортақтығы деп қарау керек. Поэзиядағы Абай дәстүрін жалғастырушы Шәкәрім әсіре жендеттің қолынан мерт болса, Ахмет, Міржақыптарға “ұлтшыл” деген айып тағылып, қуғын-сүргіннің неше атасын көргені, ақыр аяғында отаршыл саясаттың құрбаны болғаны мәлім. Тұрмыс тапшылығынан жастай ауруға шалдығып, өз ажалынан өлмегенде Сұлтанмахмұт та осылардың жолын құшқан болар еді. Жалғыз бұлар ғана емес, халқына шындап жан ашыған ондаған ел перзенттерінің басындағы хал осындай. Мұның бәрі бодан елдің талантты туған боздақтарының мойнына түскен тұзақ, аяғына салынған кісен еді...

Таңжарық шығармаларын шолғанда онда қазақтың ағартушы ақындарының көбінде тақырыптар мен аңсарлар орын алғанын көреміз. Солардың ішінде бірнеше сала аса айқын, жүйелі бедерленген. Олар: халықты оқу-білімге шақырып, қоғамды жайлаған әлеуметтік қайшылықтар мен кеселдерді талдау, таңбалау, ұлттың саяси ерік алуын, өзгелермен терезесі тең болуын арман ету. Бұндай сарындар Таңжарықтың лирикалық өлеңдерінде де, толғау-дастандарында да, айтыстарында да тұтас желі тартады. Барлық шығармаларында да ақынның өз жай-күйі мен

халықтың мүддесі жымдасып, жеке бастың сырлары мен қоғамның нақты ақиқаттары ұштасады. Таңжарық туындыларының түрі мен мазмұнын берік қабыстыратын, оларға үлкен әлеуметтік жүк артып, талдауларына қуат дарытатын жағдайлар осы айтылғандарға байланысты.

Тарихтың ұзына бойына сан соқтырған қаншама қайғылы оқиғалардан сабақ алмай, жақсылықты да, жамандықты да тез ұмытып кетушілік секілді мінездерді Таңжарық көркем жинақтап, бейнелеп көрсетеді.

Қылады қазақ тәубә қар жауғанда,
Айырылар тәубәсінен қой сауғанда.
Құдайын тіпті ұмытып кетеді екен,
Жайлауда қымыз ішіп, ес ауғанда...

Көп қырсықтан, көлденең пәледен құтылудың жолы – елдің бірлігі, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, ынтымақпен әрекет ету деп біледі (“Бірлікпен бір-бірінді қорғай білсең, жауыздық тырнағына ілінбейсің”). Ол қазақ бірлігін насихаттаумен бірге тағдыры ұқсас ұйғыр, қырғыз, өзбек, татар халықтарының да мүдделес екенін аңғартады.

Ақын өзінің өршіл үміті жүзеге аспағанын күйінішті өлең жолдарында айқын сездіреді:

Тон – келте, жүнім – сұйық, құйрық – шолақ,
Жетіліп бір шықпады жалым менің.
Қапаста шырылдаған боз торғаймын,
Бұлбұлдай естілер ме әнім менің.
Өсірген қанға балап қара басым,
Болмады елтірілік өлсе құным.
Қабыландай қамыстағы қайран басым,
Қалар ма шынымен-ақ шықпай үнім.

Таңжарық әрі төкпе ақын, әрі жазып шығаратын шайыр болып қалыптасты. Оның айтыстары (“Таңжарық пен Нұрила”, “Таңжарық пен Ұлжалғас”, “Тойдым мен Таңжарық”, “Таңжарық пен Баймұхамбет”) осы жанрдың жақсы үлгілері қатарына қосылады. Ал ақынның толғау поэмаларының да көркемдік кестесі мен шеберлік деңгейі көз

тартады. “Өткен күндерімде” ақын балалық, жастық шағын шолып көрсетсе, “Садық пен Сәлихан” деген көлемді поэмада ел өмірінің күрделі кезеңдерін, қоғамдағы қайшылықтарды шынайы суреттейді. Таңжарықтың “Абақтыда” деген дастаны – қазақ әдебиетінде түрме тақырыбына жазылған көрнекті шығарма.

Қандай шығармасында болмасын Таңжарықтың кен тынысты, кемел ақындығы көрініс береді. Өзі өмір сүрген қоғамның күн тәртібінде тұрған елеулі әлеуметтік мәселелерді мол қамтуы, қазақ шындығының күнгейі мен теріскейін шынайы сипатта көрсете білуі жағынан оның шығармалары шоқтықты. Таңжарықтың тапқыр тенеулері мен ұтқыр ойлары әрбір өлеңдерінде дерлік кездеседі. Өзінің өршіл арманын жүзеге асыра алмай, қапы соққанын ол:

Кезінде жастық дәурен – есіл шақтың,
Еліріп, жел боп соғып, су боп ақтым.
Сабы алтын, жүзі болат ақ алмастың
Жете алмай қадіріне тасқа шаптым, -
деп бейнелейді.

Әрі қысқа, әрі нұсқа айтылған бейнелі, бедерлі жолдар, тіркестер, шумақтар ақын шығармаларында жиі ұшырайды.

Тұйғыннан қашқан қудай ай барады,
Құдиып алды-артына қарамастан...
Дүние бір орнында орныға алмай,
Шынардай самал соққан ырғалады.
Бір арман адамзаттан қалған емес,
Астында болса-дағы алтын тағың...
Мөлдіреп таубұршақ пен қарақаттар,
Сылдырап сұлулардың сырғасындай...
Батыр бар ойдан орған, қырдан қырған,
Еңсеріп егескенін мүлде алады...
Басқыш жоқ, тиянақ жоқ, тірегі жоқ,
Әркімге болып тұрған арман дүние...
Көре алмай қойдың мойнын, қыздың ойнын,
Сағындым шалдың айтқан азанын да...

Таңжарық – таланты мен тапқырлығы жағынан қазақ халқының таңдаулы ақындарының қатарынан орын аларлық ірі тұлға.

Шетелдегі қазақ әдебиетін жүйелі түрде зерттеп, үлгілі нұсқаларын барша жұртшылықтың игілігіне айналдыру шарт. Бұл тарапта әзірше сөз көп те, іс аз. Бөтен тілдегі әдебиет емес, өз тіліміздегі көркемдік қазынаны меңгеруге барлық мүмкіндік бар. Сонда қазақ әдебиетінің барлық байлығын қамти сөйлеп, оның озық өкілдерінің шын орнын анықтайтын боламыз... Өзінің қайраты мен дарынын туған халқына арнаған Таңжарық сынды ақындар поэзия көгіндегі жұлдыздай жарқырай бермек.

1993

ЕРДІҢ ЕРІ

Біз халқымыздың көне, орта ғасырдағы, жаңа дәуірдегі тарихын толық мәнінде білмей келгенімізді және оны білуге мүмкіндік болмағанын енді-енді айта бастадық. Бір есептен алып қарағанда ұзақ кеселге ұшырап, ес-түсінен адасып, ауруының беті бері қарай бастаған жандарға ұқсаймыз. Ақылы “қашып кетіп” неше түрлі пәлеге ұшыраған, барлық байлығынан жүрдай болған, ақырында сана-парасаты қайтып оралған кезде ғана дүниеге сергек көзбен қарап, өзіне жабылған “жаланы” әшкерелеп, аман қалған аңыз-ертегі кейіпкеріне де ұқсаймыз. Ой тұңғыығына батсаң көңілсіз теңеулер мен мысалдар тізбектеліп келе береді. Мұның бәрі – қазақ халқына XX ғасырдың төндірген қайғысы мен қасіретінің көптігінен туатын нәрсе. Отызыншы жылдардың бас кезінде халқымыздың тең жартысы аштықтан қырылып, тағы бір күрделі бөлегі тоз-тоз болып босып, түрлі елдерге барып жан сауғалағанын түршікпей еске алу мүмкін емес. Қазақ деген іргелі жұрттың ең таңдаулы перзенттерін орақпен орғандай бір сәтте жоқ қылып, жаманатқа ұшырату, олардың қай жерде азапталып, қай жерде өлгенін ондаған жылдар

бойына жасырып келу, елдің келешегі болып табылатын жаңа буындарды мәңгүрттік қалыпқа түсіру – мұның бәрі адамзат тарихында кездеспеген қиянат. Біз қаншама шығасыға, орны толмас өкінішке душар болғанымызды, қайталанбас қасиеттер мен құндылықтардан айрылып қалғанымызды әлі де болса жеткілікті пайымдай қойған жоқпыз. Әділетсіз майданның соққысына ұшырап, өне бойымыздан қан сауғалаған, жеген таяқ пен көрген азаптың есебін алып болмаған жауынгер секілдіміз...

Шүкіршілік, кейінгі жылдарда өткеннің қасіретті оқиғаларын еске түсіріп, жоғалтқанымызды түгелдей бастадық. Ашаршылық пен жазықсыз жазалау құрбандарына беріліп жатқан ас пен жасалып жатқан ескерткіш бұл тараптағы үлкен істің басы ғана. Қазақстанның барлық өңірлерінде зорлық-зомбылықтан, анық геноцидтен шейіт болғандар үшін белгілер қойылуы, “Атына тұрман болсам деп, жұртына құрбан болсам деп” жауыздықпен алысқан ардақты азаматтардың бірде біреуі елеусіз, ұмыт қалмауы керек. Сонда ғана бүгінгі жұртшылық, келешек қауым тарихтың бұралаң жолдарынан, ата-бабаның төккен көз жасынан, мұңы мен зарынан, аңырап өткен арманынан хабардар болып өседі, жер бетінде күтпеген жауыздықтар мен тосын озбырлықтар аз еместігінен, өткеннің шерлі сабақтарынан тиісті қорытынды жасап, кездейсоқтыққа, көлденең кесепатқа қарсы күресе білу өмір заңдылығы екенін түсінеді.

Еңбегінен бұрын атын естіген С.Сәдуақасұлының екі томдық таңдамалысы, міне, енді алдымызда жатыр. Таңдамалыны құрастырып, баспаға әзірлеген – филология ғылымдарының кандидаты Батырхан Дәрімбетов, кітапты шығарушы редакторы Атабай Қылышбаев. Екі томдықты 1993 жылы “Атхан” қазақ-моңғол кәсіпорны шығарған. Есімі мен еңбегі жарты ғасырдан артық жабық жатқан қайраткер қаламгердің бірден екі кітабы басылып шығуы жәмиғатқа қымбат олжадай болды. Таңдамалыны шығарушылар да, басылымға да жәрдем көрсеткен Жәнібек Кәрібжановқа да

оқушы жұртшылық үлкен ризалық білдіретіні кәміл. Бұл кітаптарға С.Садуақасұлының жазушылық, публицистік және сыншылық қырларын танытарлық “Салмақбай – Сағындық”, “Күміс қоңырау”, “Күлпәш” секілді роман, повестері және бір топ рисалалары (ғылыми публицистикасы), мақалалары енген. Б.Дәрімбетовтің кіріспе мақаласында мол фактілер жинақталған.

Біз бұл мақалада С.Садуақасұлының таңдамалысына талдау жасамаймыз, тиісті қорытындыны көзі қаракты оқушының өзі-ақ шығара алатынына сенімдіміз. Сол үшін екі томдықтан алған жалпы әсеріміз бен кейбір түйген ойларымызды ғана айтумен шектелеміз.

Қазақтың дана туған ұлы отаншылдық, азаматтық туын жоғары көтеріп, жалғандық, жасандылық, екіжүзділік дегенге жаны қас болған. Ол Қазақстанды “бір шыбықпен айдап”, өзі билеп-төстеген жеті-сегіз жылдың ішінде халықты қырғынға ұшыратқан қанқұйлы Голощекиннің қылмысты саясатына қарсы ашық, тегеурінді үн көтерген бірден-бір қазақ ұлы еді. Қазақстанды отар ел деп санайтын, оның тарихына да, тағдырына да мән бермейтін, бүкіл даланың қансырап қалғанына шімірікпейтін, тек жалаң ұранды жалаулатып, Мәскеудің тапсырмасын “артығымен” орындауды ғана көздейтін Голощекин және оның жандайшап нөкерлері Смағұлдың ел мүддесін соншалық білгір әрі берік қорғауын кешіре алмады. Сондықтан оған жала жауып, басына неше алуан пәлелерді төндірді, жағымпаз қазақтарды оған қарсы айдап салды, өжет, алғыр жас қайраткерлерді Қазақстанға сыйғызбады. Оның Ташкентке, онан соң Мәскеуге кетуі “күрметті жер аударумен” бірдей еді...

С.Садуақасұлы қоғамдық жұмыстарға 1915 жылы Омбы ауыл шаруашылық мектебіне түскен кезден бастап араласады. Ел қамын ерте ойлаған Смағұл күрескерлікті дәйекті түрде жалғастырады. 1918 жылы “Бірлік” жалпы қазақ жастарының съезін шақырады. “Жас азамат” деген атпен жаңа ұйым болып құрылады, ұйымның басқарма мүшелігіне Смағұл сайланады.

С.Садуақасұлы 1920 жылы Советтердің бүкілқазақстандық бірінші съезіне Ақмоладан делегат болып барады. Съезде ол Қазақстан Атқару Комитетінің Президиум мүшесі, көп ұзамай Бүкілодақтық Атқару Комитетінің мүшесі болды. Осы съезден кейін ол Халық ағарту комиссары Ахмет Байтұрсыновтың орынбасары қызметін атқарды... 1922 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитеті Смағұлды өзінің Түркістан Республикасының өкілі деп белгілейді 1922 жылы қарашада оған Жер-су комиссариатының орынбасарлық міндеті жүктеледі, ал 1923 жылы Қаз ЦИК-тің секретары, 1924 жылы Мемлекеттік жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары, 1925-1927 жылдары Қазақстанның Халық ағарту комиссары болады. Мұның бәрі оның 27 жасқа дейінгі басып өткен қызмет баспалдақтары. Жастайынан мемлекеттік істерге араласуы және өзінің үздіксіз ізденістері оны қайраткер ретінде жедел қалыптастырғаны байқалады. Мәселен, 1923 жылы “Қазақстанда іс қағаздарын орыс тілімен қатар қазақ тілінде жүргізу туралы” қабылданған қаулыда С.Мендешевпен бірге С.Садуақасұлының қолы тұруы көп нәрсені аңғартса керек. Кейіннен тоталитарлық жүйенің асқынып кетуіне байланысты іс жүзіне толық аспаған осы қаулының өз кезінде бір қадам ілгерілеу екенін түсіну қиын емес.

Зерттеушілердің көрсетуінше, С.Садуақасұлы Қазақстанның Халық ағарту комиссары болған екі жарым жыл ішінде мәні терең іргелі бастамалардың ұйытқысы бола білген. Өзге көп жаңалықтарды айтпағанда, қазақтың ұлттық театры да, алғашқы жоғары оқу орны да дәл осы тұста тікелей Смағұлдың араласуымен ашылғанын тарихи әрекеттер қатарына қосуға болады. Қазақтың ұлттық дамуына бағытталған ұмтылыстың қай-қайсысы да қарсы тұрған, қолында өлшеусіз билігі бар орталықтың өкілі Голощекинмен арпалыса жүріп, Смағұл ел мүддесіне сәйкес келетін құбылыстың бәріне табанды түрде ат салысқан... Ізгі мақсат жолында қайраткерлігі мен қаламгерлігін қатар жүргізген... Бұл көрсетілген мағлұматтар Смағұл өмірбаянының

анкеталық кейбір көрсеткіштері ғана. С.Садуақасұлының шын азаматтық тұлғасын жарқыратып ашқан, оны Алаш елінің ең тандаулы ұлдары қатарына қосқан күрделі жағдайлар өз алдына бір шоғыр. Солардың кейбіреулеріне қысқаша болса да тоқталып өтуіміз керек. Ол өзінің терең ойластырылған әрбір күрделі ойын жалаң ұсынбай, назариялық (теориялық) жағынан да әбден дәлелді етіп айтады. “Ұлттар және ұлттар өкілдері” (1928 ж.) деген еңбегі әрбір республиканың дербестігі, өзін-өзі билеуі, ұлт кадрларын өсіруі, оларды мемлекет басқару ісіне тарту мәселесіне арналған. Смағұл Мәскеуден келген басшылардың сөз жүзінде ұлттар теңдігін қолдаған болып, жергілікті халықтың тарихы мен мәдениетіне зәредей де көңіл бөлмейтінін қапысыз таныған. Ол Голощекиннің партия жұмысының іс-қағаздары орысша жүрсін деген тезисін теріс деп табады. Қазақстанның мемлекет тілі – қазақ тілі болуы тиістігін жігерлі түрде көтереді.

Жиырмасыншы жылдарда ескі мұраға көзқарас қандай болу керек деген сұрау төңірегінде қилы-қилы пікірлер, талас ойлар болған. Сауаты шамалы кейбір белсенділер ескі әдебиетті түгелдей мансұқтап, бәрін де жаңадан жасау керек деп асыра сілтеген. Барлық мәселеге тек қана таптық тұрғыдан қараушылық үстем болған кезде мұндай қисындардың бой көрсетуі табиғи нәрсе еді. Бірақ тарихи құбылысқа парасат көзімен қарай білетіндер ескі мұраның жарамдысын іске жарату қажеттігіне өсте де күмән келтірмеген. С.Садуақасұлы өзінің мақалаларында халықтың рухани азығы болып келген ескерткіштердің барлығын қадір тұтуға шақырды, сөйтіп бұл тарапта оң пікірлер қалыптастыруға көңіл бөлді. Ал Смағұлдың А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы шығармаларының тарихи орны мен мәнін жоғары бағалауы, оларды жалаңдаған жұлқындардың ұзын сойыл ұр да жық сынынан қорғай білуі халқымызға көп пайдасын тигізді. Бұл ретте Смағұлдың еңбегін бетпе-бет келген зұлым жауға дес бермеген хас батырдың ерлігімен теңеуге болар еді. Қаскүнем Голощекин

осындай қайсар жанды орнынан тайдырғаннан кейін ғана өзінің кесапат ойларын жүзеге асырғаны мәлім.

С.Садуақасұлы қазақ ауылының ежелден қалыптасқан тұрмыс қалпын күрт шаралармен өзгертуге қарсы шықты... Ол байларға, кулактарға қарсы басқа республикаларда жүргізілген саясатты Қазақстан жағдайына ойсыз түрде түгелдей көшіре салу жақсылыққа апармайтынын әуел бастан анық түсіндіріп отырды. Голощекиннің орыс кулактарын қозғаусыз қалдырып, қазақ байларын бірыңғай төркілеуге ұшыратуының сұмдық қиянатқа апаратынын дәлелдеп-ақ бақты. Бірақ отар елдерге евроцентризм тұрғысынан қарап үйренген Голощекин мұндай ақылды кеңестерге құлақ асқан жоқ. Ол ол ма, Смағұлға қазақ байларының жақтаушысы деп саяси кінә тақты. Малдан айрылған, өзге кәсіпке үйреніп дағдыланбаған қазақ халқы отызыншы жылдардың бас кезінде жаппай ашаршылыққа ұшырады. Қазақтарды жаңа өмір салтына бірте-бірте көшіру қажеттігін айтқан қайран Смағұлдардың дегені болмай, мейірімсіз келімсек басшысымақтың қылымысты жоспары жүзеге асты. Өзінен шыққан жанашыр көсемдерінен көз жазып қалған қазақ халқы айдың аمانында дүниенің ешбір елінде кездеспеген қорлыққа тап болды. Халықты табанға басу үшін оның данышпан перзенттерін жоқ қылатын ежелгі империялық саясат, жиырмасыншы жылдары Голощекин сынды космополиттер қолымен іске асырылды...

С.Садуақасұлының табанды түрде көтерген мәселелерінің бірі – Қазақстанда түрлі өндіріс ошақтарын, фабрика, заводтарды салу қажеттігіне қатысты. “Патша өкіметінің заманынан бері қалмай келе жатқан қате көзқарастың бірі – ұлт республикаларына шикізаттар дайындап шығаратын аудан деп қараушылық” деді ол. Өңдеп шығаратын өндіріс орындары жоқ ел ешуақытта да өзгелерге тәуелділіктен құтыла алмайтынын, сол үшін Қазақстанның өнеркәсібін дамытуды қолға алу керектігін Смағұлдар сонау жиырмасыншы жылдардың орта тұсында-ақ мейілінше

дәлелді түрде айтқан-ақ екен-ау. Өкінішке қарай, сол кездегі Одақтың басшылары С.Садуақасұлының бұл ақиқат ойының да өңін айналдырып, оны совет елінің тұтастылығына қарсылық деп көрсетті. Қазіргі кезде Смағұл сөздерінің растығын екінің бірі мойындайды. Біздің өзге республикаларға, бәрінен бұрын Ресейге кіріптар болып отырғанымыз қазба байлығымыз, шикізатымыз көп, оларды өңдейтін өндірісіміз жоқ болып отырғандығынан ғой...

Алаштың озық ойлы ұлы Смағұлдың кезінде қажырлы түрде көтерген мәселелерінің бірде бірі бүгінге дейін өзінің актуальдық мәнін жоғалтқан жоқ. Қайта республикамыздың егемендік алуы бұл проблемалардың каншалықты өміршен екендігін бұрынғыдан да бетер айқындап отыр. Ендеше отаншыл азаматтың мұрасын зерттеп оқып, ондағы бай пікірлерді жүзеге асыру бүгінгі қауымның мойнындағы парызы деп есептеу керек. Халқының қамын бірінші кезекке қойып, өзінің барлық қайраты мен мұратын осы ұлы мұратқа бағындырған Смағұл Қазақстанды жайлаған түрлі ұлыстар мен ұлттардың бейбіт те, құқықты өмір кешу тиістілігін де әрдайым еске салып отырған. Демек, Смағұл еңбектерінде, оның дұшпандары өсектеп келгендей, біржақтылық сезілмейді. Ол қандай тақырыпты көтерсе де ақиқаттан айнымаған. Оның **“Ресейдің отаршылдық саясаты әрі жабайы, әрі дөрекі, әрі надан”** деп мінездеуінде де шындықтан ауытқу жоқ.

Смағұл Садуақасұлы арман еткен заман енді туа бастағанына, қазақтың ұлы перзенттерінің бірі жылдар жамылып келген жаладан арылып, өзінің кіршіксіз адал келбетімен халқына қайта танылғанына қуаныштымыз. Көкшетау облысының Талшын кентінде оның өмірі мен шығармашылығына арналып ғылыми конференция өтуі, оған облыс әкімі Н.Есқалиевтен, Смағұлдың туған жері – қазіргі Ленин ауданының әкімі Қ.Әкімбековтен бастап жұртшылық өкілдері қатысуы, бұл салтанаттың соңы отызыншы жылдардағы репрессия құрбандарын еске алу, ас беру

шараларына ұласуы айта қалғандай оқиға болды. Мұның өзі небәрі отыз үш жыл өмір сүрсе де, арғына өшпес мұра қалдырған әзиз азаматтың шын тарихи орнын тану мен бағалау жолындағы алғашқы күрделі қадам еді. Бұл дәстүр бұдан былай жалғасып, қанатын кеңейте беретініне сенеміз...

1993

ҮШ ЕДІЛ ЕЛІНДЕ

Башқұртстанның бас қаласы Уфаны үш өзен: Ақеділ, Қараеділ, Көкеділ қоршай ағады, ал бұлардың сағасы Камаға құйып, одан әрі ұлы Еділ өзеніне ұласады. “Еділ” деген көне атаудың башқұрт жерінен бастау алуы кездейсоқ болып көрінбейді. Мұнда түрік халықтарына ортақ көптеген ертегілердің, аңыздардың, жырлардың, шешендік сөздердің неше алуан нұсқалары да сақталған. Түрік-қыпшақтар арасында “Еділ” есімі эпикалық мағынаға көтерілгені секілді башқұрт халық әдебиетінде де түбі туыс халықтардың ежелгі рухани байланыстарының ізі жатыр.

Түрік халықтарының біразынан башқұрттар қазаққа жақын тұратынын да тиянақтай айтуымызға тиістіміз. Башқұрттар ертеде қазақтар сияқты көшпенді өмір кешіп, мал шаруашылығымен айналысқан. Кәсіптегі, тұрмыс қалпындағы осындай орайластық бұлардың арасында көптеген терминдер мен тіркестердің, бейнелі сөздердің бірдей айтылуына негіз болған. Мәселен, **айран, қымыз, құрт, ауыл, ақсақал, би, айтыс, барымта, батпан, батыр, бауырсақ, құнан, дөнен, құлын, тұлпар, жорға, тарпан, қарымта, кереге, қобыз, майдан, мырза, саба, сарық, сахра, той, төре, құмай, қоржын, домбыра, жайлау, жайық, самұрық** тәрізді байырғы сөздер кейбір дыбысталу айырмашылықтарына қарамастан екі халықта да бір мағынада сақталған.

Қазақ пен башқұрттың халық әдебиетіндегі етене бірдейліктің сыры бұл халықтардың түп-тегіндегі туыстыққа да байланысты. Мұны ғылым тілінде тарихи-генетикалық

фактор деп атаймыз. Екі халықтың негізін құраған бірталай рулар мен тайпалардың ескі замандарда бір түбірден тарағаны елеулі мәселе. Осы күнге дейін башқұрттар құрамындағы **қыпшақтар, табындар, тамалар, жалайырлар, төлеулер** өздерінің шежірелік тегін ұмытпаған. Башқұртстанда бұл рулардың ертеден бері жайлаған жерлері, тұрақты қоныстары болған. Демек, рулық-тайпалық құрылысқа қатысты әдет-ғұрып, салт-сана да сақталған. Осыдан бірнеше жыл бұрын бір башқұрт зерттеушісі тұрмыс-салт жырларының бір тармағы сынсу өлеңдерінің ежелгі нанымдармен байланысы туралы кандидаттық диссертация қорғады. Салт өлеңдерінің көп жанрларында ұқсас шумақтар, бейнелі тіркестер ұшырай береді...

Халық әдебиетінің аса күрделі саласы эпикалық жырлардағы сарындастық жөнінде ұзақ айтуға болады. Башқұрттарда “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының ең әсем нұсқалары айтылып келгенінің өзі айрықша көңіл бөлерлік. Бұл сюжеттің башқұрттар арасында таралу тарихын зерделер болсақ, көптеген қызықты тұжырымдарға тиянақ табар едік. Халқымызға кеңінен танымал “Шора батыр”, “Едіге батыр”, “Ер Тарғын” – башқұрттарда ертеден бар жырлар. Айырмасы сол – бұлардың атаулары сәл өзгеше болып келеді. (“Идукай мен Мұрадым”, “Тарғын мен Қожақ”, т.б.) Сондай-ақ, бұл жырлардың оқиғалық желісі мен кейіпкерлер есімінде де азды-көпті айырмашылықтар аңғарылады. Қазақтың классикалық эпосы “Алпамыс батырдың” башқұрттарда аңыз-әңгіме түрінде бірнеше нұсқалары кездесетіні де көңіл аударарлық. Тіпті, біз кейде эпос, енді бірде дастан, жыр деп атап келген мұрамыздың жалпы атауы да ұқсас екенін кездейсоқ деп қарай алмаймыз. Біздің **“жырымыз” башқұрттарда “құбайыр” екен.** Ертеде башқұрттар жырды домбыраға қосып айтқаны да шежірелерден мәлім. Соңғы жылдарда туысқан халық өзінің осынау ежелгі сүйікті музыкалық аспабын қалпына келтіріп, ел игілігіне айналдыра бастағаны қуанышты оқиға.

Аңыз әңгімелер, әпсаналар тобындағы шығармаларға көз тастасақ та алдымыздан таныс есімдер шығады. Соның бірі – аты аңызға айналған Жиренше шешен. Башқұрттар Жиренше шешенді өзінің ұлттық аңызының қаһарманы санайды. Бұрын-соңды айтылып келген тапқырлық, шешендік сөздердің көбі Жиреншеге телінуі оның халық арасында қаншалықты даңққа бөленгенін байқатады. Өз-Жөнібек дәуірінде жасаған “Жиренше айтыпты” деген сөздер қазақтың да осы тақырыптағы әңгімелерімен ерекше ұқсас болуы бұлардың генетикалық жақындығын сипаттайды.

“Башқұрт халық эпосы” деген кітапта (1977 ж.) шешендер ел ішіндегі дау-таласты шешуге қатысқан деп көрсетіледі. Олар қазақ билері секілді дара тұлғалар болып есептелген. Қазақ тарихында Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің аты олардың халық тағдыры үшін өшпес қызмет атқарғандығы арқасында құрметке бөленген ғой. Екі халықтың эпикалық мұрасында кездесетін кейіпкерлердің бірі – Сыпыра жырау. Башқұрт тілінің дыбысталу ерекшелігіне сәйкес оның аты Хабару сәзән делінеді. Ол ел дағдарған істердің жөн-жобасын көрсететін және айтқаны әулиенің сөзіндей қабылданатын ақылгөй дана болып сипатталады. Сыпыра қазақ-башқұртпен қатар қарақалпақ, ноғай жырларында да дуалы ауыз, көп жасаған, сөзіне хан да, қара да тоқтайтын кісі болып көрінетіні мәлім. Бұл тұрғыдан алғанда оны оғыз эпосындағы Қорқыт атамен салыстыруға болғандай. Жалпы осы бейнелердің арасындағы байланыстар заңдылығын анықтау арнаулы зерттеулерді керек етер еді... Ол үшін, әрине, алдымен қыпшақ халықтарының эпикалық мұрасын меңгеріп, біліп алу қажет болады. Зерттеушілер бұл халықтардың фольклорын түпнұсқадан оқып, өзара салыстырғанда ғана көптеген сарындардың ауысуы жолдары мен сюжеттік желілер айырмашылықтарының сырына көз жеткізбек. Мұндай істер алдағы кезде атқарылатынына сенеміз. Бірақ бұған қазірде түрік халықтары қолданып жүрген алфавиттегі ала-құлалық кедергі болып қала береді...

Ауыз әдебиетінің мұрасы сақталып қалу дәрежесі түрлі жағдайларға байланысты әр халықта әр түрлі болады. Біздің назарымызды аударған бір қызғылықты құбылыс – көптеген қазақ күйлерімен аттас аңыз әңгімелердің башқұрттар арасында кездесетіндігі. Мәселен, “Ақсақ құлан”, “Қара жорға” башқұрттарда аңыз түрінде айтылады. Демек, күйлердің де, жырлардың да ұмытылған желілерін қалпына келтіру ісінде туысқан халықтар ауыз әдебиетінің көп пайдасы тиетіні шүбәсіз.

Халық әдебиетіндегі ауыс-түйістің тағы бір түрі тарихи-мәдени типология заңдылығына қатысты. Халықтардың бір-біріне ұзақ уақыт көрші, кейде аралас-құралас отырғандығынан туатын көркемдік дәстүр жақындығы өз алдына бір сала. Мәселен, башқұрттарға “Жүсіп-Зылиха”, “Таһир-Зуһра”, “Бозжігіт” секілді дастандар, қазақтардағы секілді, көрші шығыс елдерінен мәдени қарым-қатынастар жолымен ауысып келгені шүбәсіз. Башқұрт пен қазақтардың көршілестігі де екі халықтың рухани өміріне игі әсер еткендігі көп мысалдардан көрінеді. Қазақтарда төкпе ақындық өнердің күшті дамығанын, бұл өнердің башқұрт шешендеріне ықпал жасағанын зерттеушілер әр кезде атап көрсетіп отырған. Ақындық, шешендік айтыстардың башқұрттарда ертеде кең өріс алғанын дәлелдейтін деректер аз емес. Екі халықтың ақын, шешендерінің айтысқа түскендіктері туралы да мағлұматтар бар. Мәселен, қазақтың Бейсенбай деген ақынымен Құбағыш шешеннің, Бұхар жыраудың Байық Айдар шешенмен сөз сайысы жайында аңыз әңгіме сақталған. Ақындар, жыршылар дастандар мен өлеңдерді бұрын белгілі бір сазға қосып орындайтын болғанын музыка зерттеуші Л.Атанова дәлелдеп көрсетеді. Өкініштісі сол, соңғы замандарда башқұрттарда төкпе ақындық дәстүрі әлсіреген, көптеген музыкалық аспаптар ұмытылған, ертедегі көлемді жырлардың кейбіреулері жартылай аңыз әңгіме түрінде ғана айтылатын болған. Патша отаршылдығы башқұрт халқының ұлттық рухани дамуына орасан залал шектірген.

Патшалық Ресейдің халықтарды бір-біріне жауластыру, арасын алшақтату саясатын жүргізгеніне қарамастан қазақ пен башқұрт арасындағы бауырластық байланыс ғасырлар бойына үзілмеген. Қазақ даласы қысым мен зорлыққа шыдамай, бостандық іздеген көптеген башқұрт ұлдарының тірек мекеніне айналған. Қазақ халқының жоңғар жаулаушыларына қарсы азаттық күресіне башқұрттардың қатысқаны туралы да деректер мәлім. XIX ғасырда қазақ елінің тәуелсіздігі үшін арыстандай алысқан Кенесары қосындарында да башқұрттар болған...

Екі халықтың бір-біріне шын туысқандық пейілі еш уақытта да азаймаған. Қазақ, башқұрт, татар халықтарына ортақ аса көрнекті шайыр Ақмолланың шығармалары рухани туыстықтың жарқын белгісіндей. Башқұрт мұғалімдерінің қазақ ауылдарына келіп бала оқытуы да кезінде ілгерішіл құбылыс болды. XX ғасырдың басында Уфа қаласында “Медресе Ғалияда” көптеген қазақ шәкірттерінің оқығаны да – достықтың мысалдары. Осы медреседе қазақтың Бейімбет Майлин, Жиенғали Тілепбергенов сынды көрнекті қаламгерлері білім, тәлім алған. Бұларға дәріс берушілердің ішінде ұлы жазушы, “Қазақ қызы” романының авторы Ғалымжан Ибрагимов болғаны да ұмытылмайтын оқиға. “Медресе Ғалияда” 1906-1916 жылдар аралығында Орта Азия мен Қазақстаннан 224 шәкірт дәріс тыңдағанын айтсақ бұл қасиетті білім ошағының мәдениетіміз тарихында елеулі із қалдырғанын сеземіз.

Башқұрттың осы замандағы аса көрнекті суреткері Сайфи Құдаштың қазақ халқына деген ыстық бауырмалдығын көп адамдар біледі. Ол өзінің “Жастық шақтың ізімен” деген шығармасында қазақтың бірталай ақын, жазушыларының туындылары туралы аса құнды пікір айтты. Әсіресе, оның Мағжан Жұмабаев мұрасының жабық жатқан кезінде жасаған әрекеттері нағыз азаматтық болды. Сайфи Құдаштың Мағжан Жұмабаевты ақтауды, еңбектерін жарыққа шығаруды сұрап Д.Қонаевқа жазған хатының көшірмесін оқып, оның үлкен

қайраткер екендігіне сүйсінген едік. Өзінің пікір батылдығы және шыншылдығы жағынан ол хат – ешқашан мәнін жоймайтын, бауырластықтың құнды куәлігіндей құжат. Амал қанша, С.Құдаштың тебіреністі сол хатына Қазақстан басшылығы мән берген жоқ. Ол хат кейінгі жылдарда ғана Мағжан Жұмабаевтың жинағына енді... Бүгінгі қазақ оқушысы Башқұртстанның Мұстай Кәрім бастаған дарынды жазушыларының шығармаларын өз ана тілінде оқи алатындықтарын ғанибет санаймыз...

Дегенмен, башқұрт пен қазақ арасындағы әдеби, мәдени байланысты жүйелі деп айта алмасaq керек. Ақиқатына келгенде башқұрттың қазіргі халінен мүлде бейхабармыз десек, асырып айтқандық болмас. Екі республика арасында қарым-қатынасты жалғаудың жолдары толып жатыр. Ол үшін тек бауырмалдық сезім оянуы шарт. Қазақ әдебиетін башқұрт тіліне аударуға қыруар еңбек еткен марқұм Нәжіп Еділбайға ел болып бір ілтипат көрсете алмағанымыз өкінішті-ақ. Ол башқұрт тіліне қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі елу төрт шығармасын аударған, “Абай жолы” роман-эпопеясын түпнұсқадан аударудың өзіне он жылын сарп еткен... Нәжіп Еділбай қазақ әдебиетін Қазақстаннан атақ, бөйге, сыйлық ала қояйын деп тәржімалаған жоқ шығар. Бірақ, осыншама еңбек еткен адамды кезінде бағалауға қызмет басында отырған жігіттеріміздің зейіні жетпегенін мойындасақ керек...

Қазақ халқы және ең алдымен біздің билік басындағы азаматтар тілі, діні, тағдыры, тарихы жақын бауырластары бар екенін, олармен жан-жақты достық пен ынтымақты күшейту дамуымызға қосымша қуат беретінін түсінетін деңгейге көтерілетініне сенеміз...

1994

ДҮРДАНА ОЙЛАР ТІЗГЕН

Күні кешеге дейін арамызда жүріп кітаптары, мақалалары, дәріс лекциялары арқылы қазақтың тарихы,

этнографиясы, ауыз әдебиеті туралы алуан жаңалыққа толы ойларын ғылыми жұртшылыққа таратып келген аса білгір ғұламаның еңбектерімен біз әлі күнге дейін жете таныс емеспіз десек, бір қарағанда тосындау естілуі мүмкін.

Тарихтың, шежіренің, аңыздың, сәулет өнерінің, заттық мәдениеттің көзден таса, көңілден ұмыт қалып қойған ескерткіштерін бүкіл саналы өмірінде ерінбей іздеп, сарыла зерттеген, архивтің терең қоймаларында немесе ескі қалалардың қираған үйінділері астында көміліп қалған көне дәуір куәліктерін жинап, олардан терең мағына тауып, ел игілігіне жаратпақ болған азамат ойлы оқымыстының ашқан жаңалықтары кезінде неге жарық көрмегені түсінікті. Ғылымды жалаң саясаттың қанжығасына байлап берген кешегі әкімшілдік-өміршілдік жүйе үстемдік еткен кезде “қазақ жерінде бұрын ұлы мәдениет болған” дегендерді айтатын Ә.Марғұлан сынды нағыз ғалымдардың еңбегі жарық көруіне жол жабық еді. Өзінің зерттеген ғылым салалары бойынша әлемге аты танылған энциклопедист ғалымның мұрасы бұл күнге дейін жамағатшылыққа жартыкеш түрінде ғана танылып отыруы өкінішті ойлар туғызады. Бұл – біздің асыл мұрамызды білу мен бағалау жөніне кенжелеп келе жатқанымыздың бір көрінісі...

Ә.Марғұланның әрбір мақаласы мен зерттеуі – талдаулар мен ірі қорытындыларға, соны пікірлерге, қызғылықты салыстыруларға толы жеке бір әлем. Оның себебін іздесек, бірнеше пәннің жетістігі қатар әңгімеленіп, бірін-бірі толықтырып, құбылыстардың жаңа қырларын ашуға септеседі. Ауыз әдебиетінің эпос, ертегі, аңыз-әпсана секілді жанрлары жайында сөз қозғағанда ол ешқашан бірыңғай шығарманы ғана талдауға ұмтылмай, қандай да болмасын ескерткіштің тұлғасын толығырақ ашуға барады. Сол үшін тарихтың, археологияның мысалдарына да сүйенеді.

Әлекең еңбектерін өзгелерден оқшау оздырып көрсететін нәрсенің бірі – оның белгілі бір тақырыптарды толғағанда асса – әлемдік, қалса – түркі-моңғолдық кеңістіктегі деректерді

тарихи-типологиялық жағынан салыстырып тексеретіндігі. Оның Қорқыт туралы ізденістері бұл айтқанымызға дәлел бола алады. Жаһанның ғылыми жұртшылығына көптен мәлім “Дәде Қорқыт кітабы” атты оғыз-түрік эпосына негіз болған дәуір шындығын қазақ арасына тараған Қорқыт туралы аңыз әңгімелерге сүйене отырып кеңінен зерттеген бірден-бір ғалым Әлекең екенін мақтанышпен айтуымыз керек. Монографияның “Қорқыт туралы қазақтың қария сөздері”, “Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар”, “Қорқыт бұрынғы ғалымдар мен ақындардың есінде”, “Қорқыт кітабының” қазақ аңыздарындағы елесі”, “Қазақ аңыздарындағы Қорқыттың болмысы және оның жүрген жерлері”, “Қорқыттың өліммен күресі”, “Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі” деп аталған әрбір тарауында ғалымдық әрі танымдық мағлұматтар мол. Бұл тараулардың әрқайсысы туралы күрделі әңгіме қозғарлық екені көміл. Оғыз және қыпшақ халықтарының арасында кеңінен таралған эпостың тарихи-генетикалық мәнін, сақталу, даму ерекшеліктерін ашатын осы зерттеуді жалпы түркологияның биік жетістіктері қатарында алып қарау орынды болмақ. Ә.Марғұланнның аса көрнекті еңбектерінің бірі – оның “Манас” туралы көлемді зерттеуі. Бұл арада қырғыз ауыз әдебиетінің генезисін, жанрларын, көркемдік ерекшеліктерін өткен ғасырдың шенінде тұңғыш рет әлем жұртшылығына таныстырған ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов бастаған игі дәстүрдің әдемі жалғастық тапқанын атап өтуіміз ләзім. Ш.Уәлиханов қырғыздың “Манас” жырының жалпы бітімі, халықтың рухани тарихындағы орны жөнінде бағалы пікірлер айтып, жырдың аса көркем бір бөлегін түсіргені және оны орыс тіліне аударғаны ғылыми ерлік деп бағаланатын құбылыс еді. Осы дәстүрді үстіміздегі ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарында ұлы суреткер әрі ғалым Мұхтар Әуезов “Манас” жөнінде үлкен монография жазып, тереңдете түсті. Мұхтар қырғыз эпосын зерттеу арқылы фольклортану ғылымына зор үлес қосып қана қойған жоқ, елуінші жылдардың бас кезінде эпосты байшыл-

феодалшыл туынды деген сылтаумен мансұқтамақ болған әсіре белсенділердің шабуылына қарсы тойтарыс беріп, халық мұрасын сақтап қалуға көмектесті. Ал академик Ә.Марғұланнның “Шоқан және Манас” деген монографиясы эпосты жаңа қырынан тексерген сипаты бөлек құнды еңбек болды. Мұнда Әлекең “Манастың” Шоқан Уәлиханов жазып алған үлкен бір бөлегінің (“Көкетай ханның асы”) қырғыз халық тарихындағы кейбір кезеңдерді анықтай түсуге пайдасы мол екені, жырдың сақталу заңдылықтары жөнінде татымды тұжырым жасады. Қазақтың тарихтың төрінен орын алатын үш айтулы тұлғасының туысқан қырғыз халқының бірегей эпосы туралы қалам тербеуі және бірін-бірі толықтыра түсуі ғылымда сирек кездесетін құбылыс деуге болады...

Ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін, фольклортану ғылыми тәсілдерін жетік меңгеріп, көне мұраның сан түрлі сипатын ашқан ең білгір мамандарының бірі ретінде академик Ә.Марғұлан жас зерттеушілер үшін үлкен тағылым қалдырды. Белгілі бір шығарманың тарихи шындыққа жанастылығын анықтап, оның жасалған дәуірін даму жолдарын, жыршы, айтушылардың рөлін білу үшін вариант-нұсқаларды салыстыра зерттеу ауыз әдебиетін танудың қалыптасқан шарты болып табылады. Осындай зерттеудің классикалық үлгісін ғалымның “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жыры деген еңбегінен көреміз. Ғалым бұл еңбегінде “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жөнінде соңғы екі ғасыр бойында атқарылған жұмыстарға білгір шолу жасайды, жырдың әр кездегі басылымдары мен оны таныстыруға, бағалауға түрлі авторлардың сіңірген үлесін айқындайды. Мәселенің тарихнамасын неғұрлым толық беру – кез келген ғалымның тақырыпқа адалдығын да, көздеген мақсатының салдарлылығын да көрсететін нышанның бірі. Бұл жөнінен Ә.Марғұлан дәстүрі – жас зерттеушілерге ғана емес, өздерін ғылым маманы санайтын көптеген тәжірибелі фольклоршы, әдебиетшілерге де өнеге. “Қозы Көрпеш – Баян сұлудың” төңірегінде ертелі-кешті айтылған пікірді сарапқа салып,

Әлекең өз тұжырымдарын түйеді. Әлекең эпостың екі мың жылдан бері айтылып келе жатқанын дәлелді баяндайды. Бұл реттен алғанда академик Ә.Марғұлан: "...Қаншама варианттары, нұсқалары екі жүз жыл шамасында жиналып топталған, зерттелген, қазақ халқының мақтанышы болған "Қозы Көрпеш – Баян сұлу" жыры – дүниежүзілік әдебиеттің ұлы мұрасы, халық ақындарының үздік шығармасы. Оның басына орнатқан сәулетті күмбезі де сүйіскен екі ғашықтың махаббатын екі мың жылдан аса уақыт еске түсіріп, халық қиялын тербеп келеді" – деген тұжырымын құптамасқа болмайды. Болашақта "Қозы Көрпеш – Баян сұлудың" екі мың жылдық салтанаты атап өтілгендей жағдай келсе, оған ғалымның ұзақ жылдар бойында жүргізген зерттеулері сенімді таяныш бола алады демекпіз. Фольклортану ғылымында белгілі бір шығармалардың туған дәуірін анықтау аса күрделі проблема болып табылады. Қазақтың ұшан-теңіз эпосын зерттеуге ерекше көңіл бөлген академик Ә.Марғұлан батырлар жырының оқиғалық құрамына, ішкі жанрлық өзгешеліктеріне, көркемдік кестелеріне қарап бес дәуірге бөліп қараған. Олар:

1.Архаикалық дәуір. Бұған ғалым "Ер Төстік", "Ақ көбек", "Құламерген", "Шолпан мерген" секілді ертегілік жырларды жатқызады.

2.Оғыз-қыпшақ (X-XII ғ.ғ.) дәуірі. Бұл дәуірдің туындысы ретінде Қорқыт, Қазанбек, Алпамыс, Домбауыл, тағы басқалар туралы аңыздауларды көрсетеді.

3.Жошы ұлысының құрылуы мен ыдырауын сипаттайтын жырлар.

4.Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті (XVII-XVIII ғ.ғ.) суреттейтін Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Есімхан, Олжабай, тағы басқалары туралы эпос.

5.XIX ғасырда патша отаршылдығына қарсы халық қозғалыстарын бейнелеген жырлар өз алдына жеке дәуір жаратындылары деп қаралған...

Осы уақытқа дейін ауыз әдебиетінің көне қабаттары жеткілікті зерттелмегені белгілі. Бұл тұрғыдан алғанда

Әлекеңнің фольклор, соның ішінде эпостың архаикалық көне кезеңін жеке бөліп жіктегені методологиялық жағынан ескірмеген бағыт болып келеді. Ә.Марғұлан фольклор тудырған көне заманның хронологиялық межесіне дейін анықтап бергені ғылымға қосылған ірі жаңалықтардың бірі деп есептейміз. Бұл мәселені ғалым өзінің "Ежелгі жыр, аңыздар" деген еңбегінде сенімді дәлелдеп шыққан. Әлекең қазақ арасындағы ерлік аңыздаулардың алғашқы дәуірін ежелгі гүндер, қаңлылар, үйсіндерге қатысты әңгімелейді. "Гүндердің аса күшейіп, мықты болған кезі, – дейді ол, – біздің заманымыздан бұрынғы IV-III ғасырлар арасы. Олардың бар өмірі Қытай елімен соғысумен өтеді. Осы кезде гүндер арасынан ел қорғайтын кемеңгер басшы, жойқын алып ерлер шыға бастайды. Соның бірі Тұман, оның алып ұлы ер Модэ... Модэнің дәуірі – гүндерде ерлік жырын тудырған бір жарқын заман". Ә.Марғұлан гүндер тарихына тереңдеп талдау жасауы тек фольклоршылар үшін ғана емес, тарихшыларға да тағылым берерлік деп білеміз. Тарихымыздың арғы түкпірлерінде табанды, нық басып барған сайын көптеген тың фактілер, қисындар, деректер іске қосылмақ. Әлекең гүндерді Еуропа жеріне бастап апарған жауынгер қолбасы Атилла – Еділ туралы сол елдерде көптеген этикалық жырлар туғанын сөз етіп отырған. Міне, осылайша бір шеті Қытайдан Еуропаға дейінгі аралықты мекен еткен көне қауымдардың кейінгі түрік халықтарымен, соның ішінде қазақ халқымен үзілмеген байланысы бар екенін шалқыта баяндауы, ескі тайпалардың бертіндегі халықтардың мәдениетінде, аңыз-әңгімелерінде ұқсастық, үндестік мол екенін терең мағлұматтармен айқындап беруі аталған еңбектің мәні кемімес құндылығын белгілейді. Эпос тудырған орта туралы ойларын қорытындылай келіп, Әлекең: "Гүндер" – мыңдаған жыл ұлы сахараны қоныстап, өздерінен көп ұрпақ болып қалған үйсіндер, қаңлылар, оғыздар, қыпшақтар, арғындар, қоңырат-қияттар, наймандар, керейлер, уақ-үнгіттер, латтар. Бұлар мирас етіп қалдырған қалалар Сыр

бойында, Жетісуда, Батыс Қазақстанда, Маңғыстауда орасан көп. Олардың ішінде ең жойқындары Сайрам, Сүткент, Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Қауған-ата, Артық ата, Баршынкент, Жент... Жетісуда болған атақты қалалар – Шу, Баласағұн, Талас, Барысхан, Құлан, Меркі, Ашпара, Ілебалық, Құяш, Екі-оғыз, Қиялық... тағы басқа қалалар” дейді.

Қазақ тарихында оғыз-қыпшақ дәуіріне қатысты аңыздардың молдығы және мәнділігі соншалықты – оларды тұтас жеке дәуір ретінде алып қараудың орынды екендігіне де ден қоямыз. Ғұлама осы дәуірге тән көптеген терминдер мен тіркестердің мағынасын түсіндіреді. “Қондыгер құбан жұрты” дегеннің орта ғасырларда оғыздар мен қыпшақтардың жалпы атауы болғанын, қазақ пен түркіменді Жайылхан және Сейілхан деген екі атадан тарататын аңыздың да сол дәуірге тән екенін әңгімелейді. Бір заманда оғыз бен қыпшақ арасындағы қарым-қатынастың өте тығыз болғанын ескере келіп, ғалымның: “Қорқыт сияқты сұлу аңызды оғыздан қыпшаққа, не түркіменнен қазаққа ауған сюжет деп айту өте қиын” деген пайымдауы да ой саларлық... Қазақтың қаһармандық жырларын, аңыз-әңгімелерін әрбір дәуірдің тұрмыс-тіршілігімен, салт-санасымен байланысты баяндай келіп, ғалым солардың негізгі сарындарын да жүйелейді. Ертегі-әңгіме, эпос, жырға желі болған түбірлі сарындар қатарында: ел қорғаны ерлерді ардақтау, елге ақылгөй болған қарияларды қадірлеу, Қорқыт, Асан қайғы, Жиренше, тағы басқа да алып ер туатын ананы құрмет тұту, келешекте ана болатын қыз баланы тәрбиелеу, ер баланы садақ аттырып, аң аулатып, ерлік сынынан өткізу, жүйрік ат таңдап минуті жинақтап айтады. Ертедегі мифтік, тотемдік, анимистік, магиялық түсініктердің аңыз, жырларда кездесу заңдылығын жан-жақты ететін, әсіресе, түрік халықтарының иесі – тотемі болып есептелетін көкбөрі туралы аңыздың шығу себебін түсіндіретін тұстар ғалым еңбегінің қызғылықты беттерін кұрайды...

Қазақ фольклортану ғылымының жаңа белестерге шығып, сапалар табуы, жетіліп өркендеуі, халықаралық санатқа көтерілуі академик Әлкей Марғұланның есімімен тығыз байланысты. Сондықтан біз оны эпостанудың негізін салушылардың бірі деп бағалаймыз. Оның біліктілік пен парасатқа толы талдаулар мен ойлары оқушы мен зерттеушіні ғылым жүзіндегі жаңа өрістерге рухтандырады, ал ғұламаның өз тұлғасы ақиқатты ардақ тұтудың, ғылымның нұрлы мұратына берілгендіктің биік үлгісі болып қала береді.

1994

КӨПТІҢ БІР АТЫ – ЗОРЛЫҚ

Көптің азға, күштінің әлсізге озбырлығы заманнан заманға ауысса да, жазылмас дерттей айрылмайтын құбылыс екенін қазіргі кезеңнің оқиғалары қайталап еске түсіріп отыр. Бұған жырақтан да, жақыннан да мол мысал келтіруге болады. Бұрынғы Югославияны билеп-төстеп келген “үлкен” ұлт сербтер тәуелсіздікті аңсаған Боснияның мұсылман халқын аяусыз қырғынға ұшыратып келеді. Сербтердің астамшылығы асқынғаны соншалық – Біріккен Ұлттар Ұйымының мәміле-бітіміне де айылын жияр емес. Өйткені “араша” деушілермен қатар “Сербтер беріспендер, біз сендермен біргеміз” – дейтін әзәзілдер де ашық бой көрсетті. Мұсылмандардың қарулануына жолды жауып тастап, оларды сербтердің ашықтан ашық талауына түсірген өрескел халдің шеті, шегі көрінбейді. Сорақылықтың шын аты – бәз-баяғы зорлықтың дәл өзі.

Армяндар ежелгі Әзірбайжанның бір бөлігін басып алып, ұят-аятты жиып қойып, өзгенің жерінде өктемдік жүргізіп отырғанына да біраз уақыт болды. “Карабах еркіндігін талап етеміз” деген жай сөз болып шықты. Армяндардың дәмесі анағұрлым әрменде жатыр екен. Олар басып алған аудандардан жергілікті тұрғындарды қуып шығып, өз мемлекетінің аумағын кеңейтуді көздейді. Үстірт қарағанда

қуаты әзірбайжандардан артық емес армяндардың осыншама жеңіске жетуі түсініксіз болып та көрінеді. Бірақ армяндардың кімнен қолдау тауып отырғаны ешкімге де құпия емес. “Карабахты қайтадан әпереміз” деп Горбачев сияқты саясатшылар оларды бір емексітсе, Ресейдің империялық, шовинистік пиғылдан айықпаған басшылары бүгінде басқыншылармен мүдделес болып отыр. Ондаған жылдар бойында айтылып келген “халықтар достығы” деген әдемі сөз адамдар санасына терең дарымағаны, жеме-жемге келгенде православиялық Ресейдің “діні бір” Арменияны жақтап шыға келгені қазіргі күнде соқырға да анық. Демек, Әзірбайжанды сәтсіздікке ұшыратқан басты себеп – отаншылдығының аздығы да, халқының жігері жасығандығы да емес, мұсылман жұртына ата жауындай қарайтын күштердің іштей де, сырттай да бірігуі. Тәуелсіздік туын көтеріп, жаңадан қаз тұрып келе жатқан түркі тілдес Орта Азия, Қазақстан мейманасы тасыған озбырларға: “Бұлардың қалай?” деуге де дәрмені келмейтіні белгілі. “Басқаның жеріне басып кіруге болмайды” деген жалпы адамзат мойындаған қағида далада қалды. Арменияның экстремистік жетекші топтары тек өзінен жұдырығы жуандардан ғана ығады. Өкінішке қарай, өнері озған Батыстағы христиан қауымы бұл зорлыққа көзін жұмып қарап отыр. Егер армяндардың жерін әзірбайжандар жаулап алса, Батыс әлемінің “ақиқат жаршысымыз” дейтіндері әзірбайжандарға дүние пәлені үйіп-төгіп, “крест жорығын” ашуға шақырар еді ғой. Өздеріне керек болғанда демократия, гуманизм, адам құқы дегенді тарататындар айдың аманында бір елдің екінші елді жаншып отырғанына селт етпейді. Ертеден бері ізі суымаған тұрпайы зорлықтың маскара түрі осы...

Соңғы кезде қанша жасырғанмен, тісі аксиып көрініп тұрған өктемдіктің қаупі Шешенстанның басына да төнді. Шешенстанның бір ғана “кінәсі” – ешкімнің айдауымен жүрмей, азат мемлекет болғысы келгендігі. Әрбір халықтың еркін өмір кешуге деген құнын өркениетті елдер мойындауы

тиіс еді ғой. Бірақ бұрынғы Кеңес Одағының құрамында болған, қазір тәуелсіздік жариялаған мемлекеттер “Шешенстанның табиғи талабы дұрыс” деп үн шығара алмады. Шешенстанның халқы сайлаған тұңғыш президенті, елінің фидайы, қайраткері Дудаевтың “келіссөзге келейік” деген ұсынысына Ресей басшылары оң қабақ көрсетпеді. Азаттығын жариялаған республикаға тікелей басып кіруге іркілген шовинистер жас мемлекеттің ішкі қайшылығын пайдалануды көздеп отыр. Сөйтіп жұдырықтай жұмылған елді ашық майданда жайпап тастауға тәуекелі жетпегендер “бөлшекте де билей бер” деген көне тәсілді ұтымды санады. Ақырында Шешенстанның өз ішінен Мәскеу үкіметімен ымыжымы бір тілектестер табылды. Сөйтіп, батыр халықты бетпел келген сыртқы дұшпан емес, өз арасынан шыққан мансапқорлар жығып бергелі отыр. Олардың аты Хасболатов па, басқа ма, мәселенің мәні онда емес. Намысы үшін күрескен талай елді сырт жаулары іштей ірітіп, алауыздық туғызып, кіріптар еткеніне тарихтан сансыз мысал бар. Сондай нәубет саны аз болса да, ержүрек шешен халқының басына тумаса екен деп тілейміз.

1994

БАУЫРЛАСТАР БАС ҚОСҚАНДА

Жуырда Түркия жұмқұриетінің Егей теңізі жағасында орналасқан ең сұлу қалалардың бірі Измирде мақсаты биік, мазмұны терең аса бір кәделі жиналыс болып өтті. Оның аты – “Түрік мемлекеттері мен ұлыстары достық, қардаштық және іс бірлігі құрылтайы” деп аталды. Мұндай құрылтайдың біріншісі өткен жылы тағы да осы Түркияда Жерорта теңізі бойындағы Анталия қаласында өткен еді. Демек, бұл мәжіліс былтырғы – әңгіменің жалғасы. Құрылтайға Алтайдан Адриатика теңізіне, Байкалдан Балқанға дейінгі атырапты жайлаған түрік ұлттары мен ұлыстарының өкілдері қатысты. Негізгі мақсат – түрік жұрттарының мәдени, тіл, ғылыми,

қоғамдық, мемлекеттік байланыстарын түзетудің жолдарын кеңесу, талқылау еді. Осы құрылтайға Қазақстаннан бас-аяғы елуге жуық ғылым, әдебиет, мәдениет қайраткерлері, мемлекетті басқару мекемелерінің қызметкерлері қатысып, барлық секцияларының жұмысына қызу атсалысты. Бес комиссия өз алдына бөлек-бөлек жұмыс істеді. Олар: халық және әкімшілік, оқу-білім, мәдениет, ғылым және технология, қаржы және экономика, халықаралық қатынастар жөніндегі комиссиялар. Бұлардың әрқайсысында алуан түрлі тақырыптар қозғалды, көптеген құнды пікірлер ортаға салынды. Құрылтай жұмысына Түрік республикасының басшылығы аса зор мән беріп, үлкен даярлық істерін жүргізгені қайран қалдырады. Халықаралық ұлы жиынның ашылған сәттерінде Түркияның басшылары түгелге жуық қатысып отырды. Президент Демирел, премьер-министр Чиллерден бастап көптеген министрлер құрылтайдың жұмысына игі тілектерін білдірді, мәжіліске қатысушыларды еркін пікір алысуға, халықтарымызды өзара жақындастыра түсетін шараларды жан-жақты ойластыруға шақырды. Қазақстан атынан құттықтау сөзді республикамыздың Білім министрі Е.Мәмбетқазиев айтты.

Бауырластар бас қосқан бұл құрылтайдың көтерген сан-сала тақырыптары, жасалған баяндамалар мен хабарламалар, қорытынды ұсыныстар алдағы кезде жеке кітап болып басылмақ. Қамтылған мәселелердің көптігі соншалық, олардың әрқайсысы туралы жинақтап пікір айту қиын. Сондықтан біз өзіміз қатысқан комиссияның жұмысы және онда талқыланған проблемалар құрамы туралы ғана қысқаша кідіреміз. Оқу-білім мәселелеріне арналған комиссияның қараған тақырыптары мейлінше кең болды. Атап айтқанда, Түрік мемлекеттері мен ұлыстарының орта мектептері мен жоғары оқу орындарында әр пәннен бағдарлама, оқулық, хрестоматия жасау принциптері, мәдени, ғылыми мұраны меңгеру жайлары, түрік халықтарына ортақ алфавит енгізу бағдары, т.б. көптеген қажеттіліктер келелі әңгіменін

тақырыбына айналды. Біз сөйлеген сөзімізде бірнеше тақырыпқа тоқталдық, ұсыныстар айттық және ол ұсыныстар негізінен қабылданып, құрылтай құжаттарына енді. Солардың бір-екі тармағына кідіріп өтейік.

Осы кезге дейін түрік тілдес халықтардың әдеби, фольклорлық қазынасы жеткілікті таныстырылмай, зерттелмей келгені белгілі. Мәселен, түрік халықтарының эпосын барлық мектептер мен университеттерде арнаулы оқыту қажеттігін көрсеткен едік. “Манас” жыры тек қырғыз халқының ғана емес, күллі түрік халықтарының ортақ мақтанышы деп қаралуы тиіс. Сондай-ақ “Деде Қорқыт кітабы”, “Алпамыс”, “Көрұғлы”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Едіге батыр” сияқты эпикалық мұралар барша түрік елдерінің жұртшылығына таныстырылуы ләзім. Өйткені фольклор байлығы тек қана сөз өнері болып табылмайды. Онда халықтарымыздың басып өткен тарихи жолдарының елесі, ізі бар. Ұзақ ғасырларда бастан кешкен оқиғалардың сарыны жатыр. Фольклор халықтың салт-санасын, әдет-ғұрпын, болып өткен оқиғаларға берген бағасын, дүниетанымын, алдан күткен арманын айқын білдіреді. Олай болса, ауыз әдебиеті шығармалары халықтанудың да белгілі дәрежеде құралы болуға жарайды. Классикалық әдебиетіміз жөнінде де осыны айтуға болады. Түрік халықтарында жер жаһанға аты мәшһүр болған сөз ұсталары, көркемдік сөз зергерлері көптеп саналады. Өкінішке қарай, осы кезге дейін әрбір халық өзінің төл әдебиеті төңірегінен ұзаққа көңіл бөлмей келеді. Айталық, әзірбайжандар Физулиді, өзбектер Науаиді, түркімендер Мактымқұлыны, қазақтар Абайды көбінесе өзге түрік халықтарының әдебиетінен оқшау алып қарады. Ал шындығында бұлардың көркемдік дәстүрінде және сөздік кестелерінде, көтерген тақырыптарында, көрсеткен шындықтарында мол сарындастық, ұқсастық байқалады. Сондықтан да жазба әдебиеті қазынасын тұтас алып қарағанда ғана түрік халықтарының әлем әдебиетіне қосқан үлесін жан-жақты пайымдауға болады. Түрік халықтары оқу

орындарында осы және басқа атақты сөз суреткерлерінің шығармаларын тиісті дәрежеде оқыту қажеттігін көтердік. Сонымен қатар, осы кезге дейін жеке-дара ғана сөз болып келген әрбір ұлттың тарихында терең тамырлы байланыс бар екендігі атап айтылды. Түркия түріктерінен басқа жұрттардың көбі бұл кезге дейін өзінің тарихын толық мәнінде түсініп жазып болған жоқ. Қазақ тарихының да жете тексерілмеген, тіпті арнайы сөз болмаған дәуірлері мен ғасырлары аз емес. Өзге көп мысалдарды айтпағанда, бір кезде әлемдік империялардың қатарында болып келген Алтын Орда тарихы туралы түсінігіміз тым мардымсыз. Кезінде Алтын Орда даңқы жер жүзіне жайылған, оның айбынынан алыс-жақын елдердің бәрі де сескенген. Сол үшін де қадір тұтқан. Алтын Орда мемлекетінің тілі – көне қыпшақ тілінде сан алуан сөздіктер, тарихтар, шежірелер жазылу себебі осыдан. Дүниенің төрт бұрышынан осы мемлекетке келген саяхатшылар, саудагерлер, елшілер, әскери адамдар, ғалымдар қыпшақ тілін үйреніп, менгеруді парыз санаған. Көптеген орыс князьдері мен билеуші топтары қыпшақ тілінде сөйлей алған. Алтын Ордада небір әсем қалалар болған. Айта берсек, бұл тақырыптан сан тарау әңгіме тарайды. Осы сияқты қазақ жерінде бұрын-соңды аты мәлім болған бірлестіктер, қағанаттар тарихы да өз зерттеушілерін күтеді. Бір қазақ емес, Орта Азияның, Сібірдің, Еділ бойының, Кавказдың түрік халықтары да өз тарихын жете біліп болған жоқ. Ал тарихын жақсы білмеген ел алға қарай қадам басуы қиын. Түрік халықтарының ортақ тарихын кім жазады? Бұл жөнінде қандай әрекеттер, ұйымдастыру шаралары керек, осы секілді ойлар құрылтайда көп көтерілді.

Өткен жылғыдай биыл құрылтайда көтерілген өзекті тақырып алдағы кезде түрік халықтарының латын алфавитіне көшуі жайында болды. Бұл жөнінде былтыр жасалған баяндамалар кітап болып басылғанын көрдік. Оларда латын алфавитіне көшудің тиімділігі жан-жақты дәлелденген. Ең алдымен бұл алфавитті дүние жүзінің озық халықтары

қолданып, ғылым мен техниканың жаңалықтарын жария етіп отырғаны көпке мәлім. Қаншама терминдер латын әрпі арқылы ғылыми кітаптар мен оқулықтарға, түрлі қолданбаларға, компьютерге енген. Еуропаның, Американың, Азияның, Африканың мемлекеттерінде латын әрпімен жазылмаған жарнамаларды, анықтамаларды кездестіру қиын. Тіпті, ғылыми, әдеби тәжірибесі бай, өзіндік алфавиті бар Ресей қалаларында да латын әрпімен жазылған анықтамалар қаптап тұрады. Ендеше, бұл алфавитті өркениет жолына түсемін деген елдің ешбірі жатырқамайтын, әлем халқына ортақ жазу екенін көреміз.

Бұл кезге дейін қолданып келген алфавитіміз – кириллица өз кезінде қажетті қызмет атқарғанымен, көп жағынан біздің тілдік ерекшеліктерімізге сәйкес келмейтіні талай рет айтылған. Осы күнге дейін қолданып жүрген алфавитіміздің бірнеше әрпі қазақ тілінің рухына мүлде келіспейді. Айталық ч, щ, х, ю, й, е, я секілді әріптер тіліміздің ішкі құрылысына сәйкес келмейді. Сондықтан да көптеген сөздер фонетикалық дыбысталуы жағынан жаңсақ жазылып келеді. Тілдің ерекшелігіне, тарихына, дәстүріне, құрылысына, құрамына лайық алфавитті тандау әр халықтың төл правосы десек, тәуелсіздік алған қазіргі шағымызда осы мәселеге қайта оралудың қажеттігі мол. Латын алфавиті Қазақстанда 1930-1940 жылдар арасында қолданылғаны мәлім. Демек, бұл алфавит біз үшін мүлде тың нәрсе емес. Оның үстіне, туысқан халықтардың біразы қазірдің өзінде латын алфавитіне өту туралы шешім қабылдады: әзірбайжандар, түркімендер латыншаға көшті. Өзбектер болашақта осы алфавитке өтетінін мәлімдеп, қарар шығарды. Осы секілді дайындық жұмыстары өзге түрік халықтарында да кездеседі. Академик Ә.Қайдаров, тағы басқа бірсыпыра тіл мамандары латын алфавитінің қажеттігін дәлелдеп, ұсыныстар түсірсе де, ресми орындарымыз бейтарап қалып келеді. Болашақта бұл мәселе оң шешімін табар деп сенемін. Өйткені, күллі түрік халықтары латын алфавитіне

көшіп жатқанда біздің окшау қалуымыз ақылға сыймайтын нәрсе.

Құрылтайда айтылған пікірлер мен ұсыныстар құрамы әлі де талай талқылаудың, ойласудың тақырыбы бола бермек. Түрік халықтарының ортақ энциклопедиясын шығару жөнінде де әдемі ойлар айтылды. Бұрынғы және қазіргі байланыстарымызды баспасөз, радио, телевидение арқылы насихаттау, арнаулы бағдарлама мен каналдар ашу, түрік республикалары арасында оқушылар, студенттер алмасу проблемасы құрылтайға қатысушылардың тіліне жиірек оралды. **Түрік халықтарының ғылыми жетістіктерін ұйымдастыратын арнаулы академия қажеттігі де күн тәртібіне қойылды.** Туысқан халықтардың тарихы, әдебиеті, мәдениеті, тілі жөнінде ғылыми және көпшілік еңбектер жазылуы қажет. Бұл елдердің бірінде бар рухани байлық екіншілеріне де танымал болуы тиіс. Сол үшін екі тілдік сөздіктер шығару қажеттігі де өзінен-өзі түсінікті.

Талқыланған мәселелердің бірі Түрік республикалары университеттерінің арасында ғылыми байланыстарды барынша жетілдіруге саяды. Қазіргі заманның озық ғылыми жетістіктерін меңгеру үшін мұндай байланыстардың, кейбір тақырыптарды бірлесіп атқарудың, ғылыми кадрлар алмасудың маңызы зор. Түрік республикаларында әлемдік ғылым мен технология жаңалықтарын қорытындылап отыратын орталықтар құру, олардың жұмысын ең ұрымтал бағыттарға бұру жайы айтылды. Әсіресе қазіргі заманның ең ұтымды насихат құралы телевидение арқылы білім тарату мүмкіндігі мол екендігі көрсетілді. Батыстың да, шығыстың да ғылыми-техникалық жетістіктерін кеңінен меңгеру, ғарышты меңгеру саласындағы Ресей тәжірибесін пайдалану және бірлесіп жұмыс істеу қажеттігіне назар аударылды.

Құрылтайдың ең басты жетістіктері қатарында түрлі түрік ұлттары мен ұлыстары өкілдерінің диалогасы, танысуы, пікір алысуы, өзара байланыстарды күшейтуге деген туысқандық ықыласы дер едік. Мұндай құрылтайлар алдағы кезде де жыл

сайын жалғаса беруі қажет деп танылды. Өйткені, сан ғасырлар бойында үзіліп қалған байланыстарды, ұмытылған құндылықтарды, жоғалған қасиеттерді қалпына келтіріп, дамыту үшін ұзақ жылдар керек. Түрік халықтарының болашақтағы байланыстарының күшеюі олардың берік сеніммен алға қарай басуының да мықты кепілі деп тану керек. Мәселе тілі, тарихы, тағдыры жақын халықтардың басқа мемлекеттерден окшаулануы туралы болып отырған жоқ. Біздің бірлігіміздің дұшпандары “түрік халықтары өздерін басқаларға қарсы қоюда” деп қанша байбалам салса да, ондай ойларының жаңсақтығын әшкерелеу қиын емес. Мәселе мәдени, ғылыми, кәсіби байланыстарды күшейтіп, бірінде жоқты екіншісі толықтырып, экономикалық мұқтаждықтарды шешуге ат салысып отыру қажеттігінде.

Түркиядан алған жақсы әсерлеріміз мол. Солардың тағы бірі – осы туысқан елдегі қазақ бауырларымыздың өмір ағысынан өз орнын таба білуі, кейбіреулерінің жақсы табыстарға жетуі. Біздің Измир қаласының маңында қазақ ауылында болған сәттеріміз ұмытылмастай оқиға еді. Құрылтайға қатысқан делегаттар Егей теңізінің жағасында, тау қыраттары арасында жылқы өсіріп, бие байлап, қымыз жасап отырған қазақ ауылына барғанда сирек кездесетін көріністің куәсі болды. Ауыл иесі Шеризат деген азамат қазақтың дәстүрлі ғажайып сусыны – қымызды Түркия жерінде ғана емес, Еуропада насихаттап отырғанын көрдік. Осыдан талай жыл бұрын Шығыс Түркістан жерінен қиыншылық, қуғын көрген қазақтардың үлкен бір шоғыры Түркияға келіп, бауырлас елдің қамқорлығы арқасында жер алып, жайғасқаны мәлім. Солардың қатарынан кәсіпкерлер, сауда өнерін меңгергендер көптеп шыққанын да естіген едік. Біз көрген Шеризат сондай білгір, парасатты, халық дәстүрін жақсы жалғап келе жатқан азаматтардың бірі екен. Оның 24 канат киіз үйіне келіп, қымыз ішкендер қазақ халқының ежелгі дархан мінезін, салтын елестете алады. Шеризат қонақтарының ішінде қазақтар ғана емес, құрылтайға келген

талай ұлттардың өкілдері де болды. Тіпті мұнда Түрік республикасы парламентінің депутаттары да келіп тұрады екен. Біз әрбір қазақ дәл осы Шеризаттай өз халқының ұлылығын өзгелерге таныта білсе, қандай жақсы болар еді деген оймен оралдық...

Түркия жерінде өткен Құрылтай түрік халықтарының сан ғасырдан кейін басын қайта қосқан ұлы оқиға десек, артық айтылғандық емес. Бұл дәстүр жалғасын тауып, мол жемістер беретініне сенеміз.

1994

ҚАЗАҚ ШҰРАЙЛЫ ЖЕРЛЕРДЕН ҚАЛАЙ АЙРЫЛДЫ?

Әлем халықтарының арғы-бергі тарихына жорғадай есіле жөнелетін ғалымдарымыз арнайы зерттемей келген тақырыптардың бірі қазақ халқының ең шұрайлы, сулы, нулы жерінен қалай айрылып қалғандық мәселесі екен. Әрине, бұл проблема мүлде қозғаусыз жатқан еді демейміз. Сонау патша заманының өзінде-ақ халыққа жаны ашитын зиялы азаматтарымыз қазақ жерін жаппай тартып алушылыққа қарсы үн көтерген. Жоғарыда отырған ұлықтарды әділеттілікке шақырған, алыс өлкелерден шегірткедей қаптап, толассыз ағылған шұбырындыларға тоқтау салуды талап еткен. Бірақ әуелден өзгенің елін ойрандап, озбырлық жасауды кәсіп еткен, өзі тойса да көзі тоймайтын Ресей империясы аяушылық, қанағат деген ұғымды білген емес.

Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдарда қазақтың еріксіз айрылып қалған жерлерін, шет жағалап болса да қайтару қажеттігі көтерілгенімен, ол тілдің ұшымен ғана айтылған сөз болып қала берген. Бұл кезеңде жарыққа шыққан тарихи еңбектердің бәрінде патшалықтың отаршылдық саясаты, басқыншылығы айтылмай қалған жоқ. Бірақ ол еңбектерде “жерден айрылсақ та, түбі қайырлы болды, Ресейге қарауымыз игілік” деп қаны сорғалаған астамшылықтарды жуып-шайып түсіндіру басым болатын. Өйткені Ресейге отар

болғаннан бері көрген қиянатты айтқандардың көзі жойылып, ең жеңіл жаза алғандары итжеккенге айдалған. Ақыр аяғында бұл түйткіл ішке түскен жарадай, сыртқа шығарылмай қала беретін. Ал шындығында жер тағдыры - тіршілік тағдыры. Халықтың бүгіні мен болашағының ең өзекті мәселесі екенінде шүбә жоқ. Тәуелсіздік туын көтерген шағымызда бұл мәселенің түп тереңіне көз жіберіп талдау жасамау, тиісті қорытынды шығармау мәңгүрттік болар еді.

Жазушы, журналшы, филология ғылымдарының кандидаты Сапабек Әсіптің “Қазақ қасіреті” (“Қазақстан” баспасы, 1994 жыл) деген кітабы – осы тараптағы олқылықтың орнын толтыратын, ел-жер тарихынан мағлұматы аз қазіргі қауымға көп ақиқатты жеткізетін бағалы еңбек. Мұнда автордың соңғы бірнеше жыл ішінде тиянақты зерттеп, түбегейлі тексеріп жатқан публицистикалық очерктері топталған. Жанрлық бітіміне қарап очерктер дегенімізбен “Қазақ қасіреті” материалының молдығы, жүйелі баяндалуы, талдау анықтығы жағынан салдарлы ғылыми сипат танытады. Автор бірде бұрынғы ақын, жыраулар шығармаларының, екінші жерде архивтік құжаттарды, тарихи зерттеулерді негізге алып, әңгіме арнасын қазақ халқы жақсы жерлерінен қалай және қашан айрылды, мұның күні бүгінге дейін зардабы қандай дегенге бұрып отырады. Қаламгердің қаламды ойы, тартымды тілі қосылып келгенде еңбек бір деммен жазылғандай әсер қалдырады.

Кітаптың “Аждаһаның аузында”, “Басқыншылық шежіресі”, “Аңқау алаш білді ме алданғанын”, “Заң жүйесі – жер киесі” деп аталған төрт бөлімінде қазақтың Әбілхайыр ханы орыс патшасына бағынамын деп ұлт мүддесін аттап кеткен кезеңнен басталған кіріптарлық тарихы білгір баяндалады. Мұны халықтың шерлі шежіресі деп атауға болар еді. Қаламгер елдің тапталған намысы мен кеткен есесін, төгілген көз жасын, көкіректе шемен боп қатқан мұңын зор публицистік қуатпен айта білген.

“Қазақ қасіретінің” әрбір тарауында қамтылған пікір мен талдауды қайталау қажет болмас. Бұл кітапты халық тарихы мен тағдырына сергек қарайтын әрбір адам оқып шығу керек-ақ. Ал еңбек орыс тіліне аударылып басылса, өзге ұлт өкілдері де Қазақстанның отарлану тарихының жабық жатқан құпия тұстарына қанығар еді.

Патшалық Ресей қазақ халқының еркімен зөредей де есептеспей, тек қана оның жерін тартып алуды көздеген. Жергілікті халықты суы кем, өсімдігі кедей, шөл және шөлейт далаға қуып, тоз-тозын шығаруды мақсатты түрде жүзеге асырғаны, осының салдарынан жазықсыз елдің неше алуан қорлыққа душар болғаны С.Әсіп еңбегінде мейлінше шыншыл баяндалған.

Билеуші мемлекеттің қазақ халқына деген алғашқы қастандығының бірі – Жайық өзенінің оң жағалауына қазақ ауылдарының малын жаюға тыйым салудан басталған. Бұл “тәртіпті” бұзғандардың малын олжалап алуға рұқсат етілген, мал иелерін жер аударуға пәрмен берілген. Қазақтардың ежелгі қонысына қарай өтуіне мұндай шаралар да тосқауыл болмаған соң, патша үкіметі 1747 жылы 11 мамырда Еділ мен Жайық арасындағы кең даланы жыл сайын күзде жаппай өртеп жіберуге әмір етеді. Құлақ естіп, көз көрмеген мұндай қаскөйлік былай баяндалған: “Сол жылы күзде Жайықтың оң жағалауын сонау Атырауға дейін алып жатқан кең далаға арнайы отрядтар шығып, өртеп жіберді. Жаздай мал тұяғы тимеген қалың қау лапылдап, қаракөк түгін бұлттары шудаланып, күн көзін тұтылдырды. Түнде жалпақ жол жап-жарық болып, күндік жерден көрініп тұрды. Бұл төңіректі мекендеген қаншама жан иелері отқа күйіп, түтінге тұншығып қырылып қалды. Өрт апаты тірі қалған аңдар мен құстарды бездіріп жіберді. Бұрын текеметтің түріндей жайнап жататын дала қара күйені, күлді аспанға көтерген құйынның ойнағына айналды” (“Қазақ қасіреті” 4-бет). Көп ұзамай отаршыл әкімдер қазақты қанаудың тағы бір тәсілін ойлап табады. Олар

даланы қалауынша бөліске салып, қазақтың өз жерлерін өзінше жалға беріп, оңай пайда тапқан.

Патшалықтың қазақ еліне деген қатыгез әрекеті бірте-бірте ұлғая береді. Бұл сахара елінің шекаралық өңірлеріне әскери бекіністер салудан көрінген еді. Әскери қамалдар бейбіт қазақ халқын темір қоршауға алудың жан-жақты ойластырылған қадамдары болатын. Жайық өзенінің оң жағалауынан аз уақыт ішінде 14 бекініс салынды. Бұл бекіністердің шынжыр тізбегі бірте-бірте Қазақстанның солтүстік-шығыс өңіріне қарай жалғасты. Есіл өзені бойына 540 шақырымға созылған әскери шеп Новошешминская деп аталады. Осы кезеңде Ертіс бойымен 930 шақырым өрлеп, Омская, Железинская, Семипалатинская, Ямышевская, Усть-Каменогорская бекіністерін салғаны белгілі. Аталған әскери қамалдардың айналасындағы шұйгін жерлерге қазақтарды жолатпай, байырғы халықты шөлейт далаға ығыстырып тастады (Көрсетілген кітап, 13-бет). XVIII ғасырдың бірінші жартысынан басталған әскери бекініс тұрғызу ісі XX ғасырдың бас кезіне дейін жалғасты. Ресей патшалығы өздерінің алысты көздеген империялық саясатын берік жүргізіп, қазақ халқын ежелгі қоныстарынан күшпен қуып жібергенін, бейкүнә елдің шабындық, жайылымнан, судан тапшылық көріп азапты өмірге душар болғанын қаперіне алмады. Осы себептен жер үшін күрес қазақ халқының өмірлік мүддесіне айналды. Қазақ даласында орын тепкен көтеріліс, қозғалыстар халықтың ежелгі жерлерін жауға бергісі келмей, өзінің тіршілік негізін қорғау мақсатынан туған. Өзгелерін айтпағанда, XIX ғасырдың орта тұсында Кенесары бастаған азаттық қозғалысы да Ресейдің қазақ жеріне әскери бекіністерді көбейтіп, қыруар қоныс, жайылымды тартып алуына қарсылық ретінде тұтанғаны белгілі.

Тойымсыз, ашқарак патша үкіметі бұдан кейін қазақ жерін әдейі көшіріліп әкелген қара шекпенділерге тартып әперуге кірісті. Бұл зорлықтың халыққа ең ауыр тигендігі ақындар мен жыраулардың шығармаларында көрініс тапты.

Атақты ақындар Мұраттың, Шортанбай, Дулаттың өлеңдерінде елдің зорлықшылардан көрген жәбір-жапасы айнаға түскендей суреттелген. Еділ, Жайықтың, Сарыарқаның жат жұртқа аякасты болғанын сипаттайтын жыр-толғаулар басқыншыларды таңбалайтын өшпес куәлік болып қалды. Ұлт-азаттық көтерілістерді патшалықтың зеңбірекпен қаруланған әскері қан жоса етіп басып отырды. Халықтың басына түскен бұл ахуалдың мәніндегі трагедия еді. Нарманбет ақынның:

Қалмады, ей, Сарыарқа, сенде қызық
Сандал тау, сары өлкені алды мұжық.
Қолыңнан келер де жоқ, өнер де жоқ,
Баласы байғұс қазақ қалдың мыжып, -

деуі осы бір шарасыздықтың әсерінен туған ғой.

Жерді басып алуға дәндеген әкімдер енді қазақтардың отырған қыстауларын бұзып, тықсыра түскен. “Мұжықтарды жерге орналастыру, оларға қала салдыру үшін қазақтың егіндік және шабындық жерлерін алып қана қойған жоқ. Қыстауларын бұздырып, өздерін еріксіз көшіріп жіберді. Жүздеген, мыңдаған шаруалар патша әкімдері көрсеткен шөбі жұтан, суы тапшы, жарамсыз жерлерге жылай-жылай барып, жаңадан қыстау салуға мәжбүр болды” (Көрсетілген кітап, 34-бет). Иесі, киесі бар-ау деп қымсынбай, басқыншылар қалаған жерін талапайға сала берген. Мұны жазушы “Қазақ даласын төрт жағынан қаусыра қамалдар мен бекіністер салу үшін жерді бір алған. Казачье войско – казак әскерлерінің сыбағасы деп екі алған. Қазыналық жер, орманды саяжай деп үш алған. Переселенческий фонд – қоныс аударушылар қорына деп төрт алған” (101-бет) деп сипаттайды.

Сонымен Ресейдің отары болған уақыт ішінде қазақтың ең күйқалы деген 60 миллион гектардан артық жері тартып алынған. Бұлар қазақ жерінің түгін тартса майы шыққан дейтін ең көз қимас бөлегі еді. Осыдан кейін-ақ қазақтың ежелден қалыптасқан көші-қон жүйесі бұзылған, мал өсіретін жайылымы жоғалған, егін егетін сулы алқаптары азайған.

Мұның ел тағдырына барлық жағынан жайсыз тигені С.Әсіп кітабында жан-жақты талданған. “Жерден айрылудың жамандығы сол – халықтың ырыздығы күрт кеміп, жай-күйі тез төмендей бастайды. Күнкөрісі үшін көретін бейнеті, төгетін тері қанша көп болса да, оның қайтарымы жемісі соншалық аз болады. Қуаңшылық жылдары басқалардан бұрын осы жерлердің барды-жоқты өзен, көлдері құрғап, жұтаң шөбі қурап, ұшып кетеді. Мұның арты не болары белгілі. Алдымен оты-суы қанбаған мал қырылады, малынан айрылған ел аштықтың ажалды аранына түседі. Бүкіл бір ұлт, ұлыстың құрып кету қаупі туады. Жарамсыз жердің тағы бір жамандығы – ол адамдардың еңбегін еш қылып, салын суға кетіреді. Талайды енжарлық, үмітсіздік, талапсыздық билеп алады. Өнер-білімнен қағажу қала береді. Бір сөзбен айтқанда, ұлт басына түсетін бақытсыздықтың ең ауыры қай заманда да, қай елде де жерден айрылу бақытсыздығы болған” (“Қазақ қасіреті”, 37-бет).

Бұл дәуірде қазақтардың келешек тағдыры қыл ұшында тұрғандай белгісіз болғаны соншалық – ел біреуге біреу зорлық қылмай, татулықта тұратын “қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды, жесір қатын мың қой айдайды” дейтін қиялдағы арманды өлке – Жиделі-Байсынды іздей бастағаны бірсыпыра өлең-жырдан көрініс береді. Мұндай қиял ел басына аса қиын ауырлық түсіп, тығырыққа тірелгенде, дағдарғанда ғана келетіні бұрыннан белгілі.

Сөз болып отырған кітаптың өн бойында келтірілген мысалдар, түйінделген ойлар ұзақ, шерлі сарын болып естіледі. “Мына жері артық, ағат айтылған” дерліктей тұсын табу қиын. Мұның бәрі баланың баласына дейін аманат етіп айтатын мұңды сыр болып табылады. Жер туралы толғау кешегі күннің әңгімесі ғана емес, бүгінгі өмірде де тікелей қатысы бар маңызды сауал ғой. Ойлап отырсақ, қазақ жерінде соқпа дерттей әрбір он-он бес жылда қайталап келіп, елді ойсыратып кететін жұттың пайда болу себебі де қазақтың шөбі жоқ жадағай, жалаңаш жерлерде өмір кешуге мәжбүр

болғандығынан. Ұзаққа созылған қыста мындаған малын қырып алушылық күні кешеге дейін орын алып келді. Өйткені табиғаты тақыр шөлстанда ешбір ғайыптың күшімен желкілдеп өсімдік өспейтіні белгілі. Өзен-судың алқабына орналасқан, ылғалы мол, ауа райы тұрақты өңірлерде жүт деген болмайды. Демек, жүт – жақсы жерінен айрылып, шөл далаға көшірілген қазақтардың ғана “пешенесіне” жазылған пәлекет.

Сонымен бірге қазақ халіне аяушылық білдірген, әділдік сөзін айтқан кейбір орыс зиялыларының еңбегін ешқашан ұмытуға болмайды. Мәселен, Мемлекеттік Думаның депутаты, 1907 жылы “Борьба за землю в Киргизской степи” деген кітап жазған Т.Седельников езілген халқымызға жанашырлық сөздер айтқан. Ол қазақ жерін алған үстіне ала беруге құныққандықты әшкерелей келіп, “Қазақ жеріне алдымен қазақтарды қоныстандырып, олардың барлық талаптарын орындап, көңілдерін сабасына түсіріп алмай тұрып, “артық” жер іздеудің өзі заңсыздық... Басқаша айтқанда, даланы межелеу, қазақтарды жерге орналастыру жұмыстарын қолға алып, ойдағыдай аяқтамай тұрып, қазақтардың пайдалануындағы артық жерді іздеу дегеніміз ешқандай заңдық негізі жоқ желеу ғана. Сондықтан да бұл жұмыс бастан-аяқ заңсыздық болып табылады” деп жазған (Көрсетілген кітап, 148-бет). Бұл қатарда тағы да бір орыс ғалымының еңбегін атап өтуіміз парыз. Ол – патшалықтың Түркістан өлкесін отарлау тарихын объективті түрде зерттеген П.Г.Галузо. Ғалымның “Вооружение русских переселенцев Средней Азии” (1926 ж.) атты монографиясында патшалықтың халықтарды бір-біріне өштестіру саясатын көптеген мысалдарға сүйене отырып таңбалайды. Т.Седельниковтың да, П.Галузоньың да кітаптарын қайта басып шығарса, орыс тілінде оқитын жұртшылықтың отаршылдықтың жексұрын келбетін танып-білуіне септесер еді.

С.Әсіп кітабының соңғы тарауында тарихта орын тепкен әділетсіздіктердің зардабын қалай түзеуге болар еді деп ой тастайды. Автордың көптеген пікірлері мен ұсыныстары көңіл аударарлық... Ол қазақ зиялыларын, әсіресе, халық атынан сөз сөйлейтін депутаттарды және ел қамын ойлауға қабілетті жандарды халқымыздың халін бұдан былай қалай жақсартуға болады деген сұрауға бірлесіп жауап беруге шақырады. Қаламгердің ой-түйіні шөлейт далаларда, экологиялық апат аймағында мүшкіл тіршілік кешіп отырған қазақтарды өмір сүруге қолайлы, қара топырақты, орман-тоғайлы өңірлерге бірте-бірте орналастыру қажеттігіне саяды. Сонда ғана тарихи әділетсіздіктің аз да болса есесі қайтар еді дейді. **Қазаққа жасаған қиянаты үшін патшалық билеушілері де, Кеңес үкіметі де кешірім сұрамағаны, сахара елінің жағдайын жақсартуға шешімді қадамдар жасамағаны өкінішті.**

Жазушының қазақтар мекендеген шөл, шөлейт аймақты резервация деп атауы әдепкіде құлаққа тосаң естілгенімен, шындыққа негізделгенін мойындамасқа болмайды. Мұндай атырапта тұратындардың жағдайын түзеуге көңіл бөліп, түрлі жеңілдіктер жасау керектігін қаламгер жүйелі, сенімді дәлелдейді, шөлді өлкелерде тұратындардың “мұнды мәртебесін” ойластыруды ұсынады.

“Жығылған үстіне жұдырық” дегендей, кеңес дәуірінде қазақтар тұратын шөлейт аудандар жері әскери сынақтардың, полигондардың мекеніне айналғанын, ел мен жерге деген қиянат бұрынғыдан да асқынып кеткенін білеміз. Бұл мәселе әлі де болса жұртшылықтың кең талқысына түспей келеді. Қазақ жерінде жасалған сынақтардың ауаны бұзып, суды былғап, жер қыртысын улап, өсімдік, жан-жануарлар дүниесіне орны толмас апат әкелгені зерттеліп те, қорытындыланып та болған жоқ. Бұрынғы Совет Одағының байлығын бір өзі иемденіп қалған Ресей Федерациясы қазақ жеріне жасалған сұмдық зорлықтарды мойнына алып, өтемақысын қайтаруды ойлайтын сыңайы байқалмайды. Әскери-өндірістік комплекс миллиондаған гектар жерді бөліп

алып, онсыз да жарамды жерлері шағын Қазақстанның мүддесін тәлкекке айналдырғаны елдің есінде. Сол қыруар әскер, кісі өлтіретін қарулар әкетілмегенімен, бүлінген жер, ауа, су, өсімдік дүниесінің қалпына келуі жүздеген жылдарға созылатынын ғалымдар дәлелдеп берген. Тәуелсіз елміз десек те, Байқоңыр ғарыш айлағын Ресейге жалға бергеніміз жұртшылық көңілін күптігей етіп отыр. Байқоңырдың жалға беру мерзімі біткенше Қазақстан экологиясына қаншалық зардап әкелетінін есептеп шығару мүмкін емес. Жеріміздің едәуір бөлігіне Ресейдің билігі жүріп тұрғанын ойлағанда жер тағдырының әлі де түпкілікті шешіліп болмағанына көз жетеді. Құрғап қалған өзен, көлдер, тартылған бұлақтар, жоғалуға айналған Арал теңізі, жыл сайын құмдауытқа айналып келе жатқан мыңдаған гектар жер, ішетін су мен жұтатын ауаның радиациялық залалының мөлшерден тыс артуы – бәрі де ойландырмай қоймайды. С.Әсіп кітабының қасиеті – тарихи құбылыстарға ой көзімен қарап, ақылға салып таразылап, оларды ұлт мүддесі тұрғысынан саралап, бағалауға, халықтың азаматтық санасын оятуға көмектесетіндігінде. Бұл – ұзақ жылдар бойында жартыкеш ғана сөз болып, нағыз тереңіне баруға көп зерттеушінің батылы жетпей жүрген ақиқатты атын атап, түсін түстеп айтып берген құнды еңбек, дарынды зерттеуші-публицистің үлкен тебіреністен, биік мұраттан туған бас кітабы, мектеп шәкіртінен бастап мемлекет тұтқасын ұстап отырған лауазым иелеріне дейін оқитын шығарма.

1995

АМАНАТТАЙ САҚТАЛҒАН АСЫЛ МҰРА

Әуелден хат жазуға түспей, біреуден біреу үйреніп, елден елге тараған сөз, саз мұрасының сақталу тағдыры алмағайып болатыны ежелден мәлім. Олең-жырды болсын немесе ән мен күйді болсын жаттап алып, қаз-қалпында кейінгілерге жеткізудің ілуде бірі болмаса, сәті түсе бермейді. Өйткені

адам баласының қандай мұраны да есте сақтау қабілеті шексіз емес, уақыт өте келе алғашқы нұсқаның кейбір тұстары ұмытылады, тағы бір жерлері жаңадан қосылып толықтырылады. Кейінгі айтушылар мен орындаушылар дарын қуатының шама-шарқына қарай шығарманың бастапқы бітімін не әлсіретіп, не көркейтіп жалғастыратыны – табиғи құбылыс. Ал енді бір жағдайда мұраның келешек қауымға жету-жетпеуі қыд ұшында тұрғандай халдер де болады. Егістік жерді жаздың ыстық айларында бірнеше рет суармаса, шыққан егін мүлде құрап кететіні секілді дер кезінде жалғастығын таппаған дәстүр де жоғалады. Мұндай кезде бар болу мен жоқ болудың арасы көп уақытты керек етпейді. Дана халқымыз “елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деп бекер айтпаған. Халықтың екі буыны айтпаған ән, тартпаған күй түпнұсқасы қаншама қасиетті болса да құрдымға кете бермек.

Біздің бұл тұжырымдарымыз - өзіміз көріп, салыстырып, көңілге түйген шындығымыз. Ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориал музейінде отыз жылдан артық жұмыс істеп келе жатқан Қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің тәжірибесі бұл пікірімізге жеткілікті дәлелдеме бергендей. Дәл осы кезеңде халық мұрасын қастер тұтатын, елдің шын берілген жандарының арқасында жоғалуға жақындаған термешілік, жыршылық, ақындық айтыс өнері қайта жанданғанын жұртшылық жақсы біледі. Тіпті қиялдан да шығып кеткен қаншама музыкалық аспаптарды ерінбей-жалықпай іздеп жүріп тапқан, оларды қатарға қосып, іске жаратқан азаматтар есімі де белгілі. Бұлар – жеке-жеке әңгіменің тақырыбы.

Қазақ домбырашылық өнерінің үлкен бір саласы – шертпе күйлерді жазып алу, насихаттау жөнінде де игі істер атқарылғанын әңгімелеу қажет. Соның ішінде шертпе күй “керуенін” жүргізуге ат салысқандарды да атап өту парыз. Осы мәселеге өзімнің тікелей қатысым болғанын да сөз етпекпін...

Шертпе күйшілік дәстүрінде орындаушылық Қазақстанның басым көпшілік өңіріне тән өнер болғанымен, оны бағалауға, насихаттауға лайықты көңіл бөлінбегені өкінішті. Мұның түрлі себептері болар. Сонда да болса осы іске кедергі келтірген бір жалған, жаңсақ көзқарасты еске түсіру қажет. Кейбір музыка зерттеушілер шертпе күйлердің табиғатына терең үңілмей, оларды “дамымаған” шығармалар деп астамшылық көрсетулері небір құнды күйлердің дер кезінде жазылып алынуына кедергі болған.

Әбікен Қасенов 1934 жылдан Алматыда тұрып, қалың өнер қауымының арасында жүрсе де, күйшілігі бағаланбай қала берген. Ол Қазақстанның еңбек сіңірген артисі атағын М.Әуезов атындағы академиялық драма театры сахнасында атқарған елеулі қызметі үшін алған. Оның домбырашылығы жөнінде Ахмет Жұбановтың “Ғасырлар пернесі” атты кітабында Тәттімбетке арналған тарауда ғана жылы лебіз білдірілген еді. Сізге өтірік, бізге шын, Әбікен Қасеновтің теңдесі жоқ орындаушылық шеберлігі жөнінде басқа ешкім газет, журнал беттерінде тіс жармапты. Әбікен жайында 1958 жылы жазда “Қазақ әдебиеті” газетінде басылған біздің мақаламызда оның домбырашылыққа келу жолдары, өскен ортасы, Тәттімбет заманындағы және одан кейінгі кездегі Сарыарқада өмір кешкен күйшілер есімі, кейбір шығармалардың аңыз тарихы алғаш келтірілген еді.

Мұраға деген немқұрайдылықтың кесірінен Оңтүстік Қазақстанда, Созақ жерінде шертпе күйдің туын көтерген Сүгірдің бірде бір шығармасы көзі тірісінде жазылмай қалды. Сүгір 1961 жылы дүние салды. Кейіннен “Сүгірдің күйі” деп Төлеген Момбеков бес-алты, Жаппас Қаламбаев үш-төрт шығарманы жаздырған соң ғана Сүгір Қазақстан көлеміне мәлімденіп, атақты композиторлар санатында аталатын болды...

Жетпісінші жылдардың бас кезінде Тәттімбеттің туғанына 150 жыл толуына арнап кеш өткізген – Қазақ әдебиеті мен Мәдениет министрлігі не өнердің тұтқасын ұстап

жүргендердің бірде біреуі бұл датаны елеген жоқ. Тәттімбет шығармашылығы жайында баяндама жасайтын маманды іздеп шарқ ұрғанымыз есімде. Ақырында өнер зерттеушісі Жиенбек Рсалдинді халық университетінің тыңдаушылары алдында сөз сөйлеуге көндірдік. Кездескен қиындықтың тағы бірі – Тәттімбет күйлері жазылған күйтабақтың жоқтығы. Сондықтан радионың қорындағы жазбалардан көшіру керек болды. Осы жөнінде бізге қолғабысын тигізген – белгілі музыка зерттеушісі, марқұм Талиға Бекхожина еді. Ұлы күйшіге арнаған сабағымыздың денгейін атақты жазушы Сапарғали Бегалиннің Тәттімбет мұрасы туралы әңгімелері биікке көтергенін де айтуымыз парыз. Ол кезде радио, телевидение, грампластинкаларда Төлеген Момбеков арқылы келген Қаратау өңірінің күйлері естіле бастағанымен, шертпе күйлерге деген түсініксіз көзқарастың тоңы жібі қоймағандай болатын. Бірақ “таң атпайын десе де, күн қоймайды” дегендей, осы асыл қазынаның тілектестері мен жанашыры барған сайын көбейе түскен. Жазушылардан бұл тақырыпқа Төкен Әлімқұлов беріле қалам тартып, кешегі өткен Сүгір, бүгінгі дүлдүл домбырашы Төлеген Момбеков пен Генерал Асқаров орындаушылығы турасында очерк, әңгімелер жариялады. Өзі орындаушы әрі зерттеуші Уәли Бекенов Шығыс Түркістан қазақтарының домбырашылық репертуарын таныстырумен қатар шертпе күй бойынша жүйелі жұмыстар жүргізді. Осы салада бірнеше кітап шығарды. Уәлидің әрбір еңбегі кәдімгідей “тартыс” тудырып, ақыры қайырлы болып жүрді. Қаламгерлер Төлеген Токбергенов, Асқар Сүлейменов шертпе күйдің табиғатын жан-тәнімен түсінетіндер еді. Қазақ музыкалық аспаптарын жинап, осы істің негізін салушы Болат Сарыбаевтың халық мұрасына адалдығы ерекше назар аударатын. Шежіреші қариямыз Омар Хаймұлдин, жазушылар Әзілхан Нұршайықов, Мұхтар Мағауин, әдебиетші Керімбек Сыздықов, музыка зерттеуші Жарқын Шәкерімов... секілді күй мұрасын насихаттаушылар да бұл іске өз үлесін қосты. Мұхамеджан Тілеуханов Тоқа күйлерін жаздырды. Таласбек

Әсемқұлов Байжігіттің Шұбартау елінде сақталған отыз екі күйін орындады...

Әбікен Қасенов алғаш дерегін берген Арқа күйшілері Баубек, Қыздарбек, Әбді, ертеректегі Саймақ, күні кеше ғана өмір кешкен Аққыз секілді күйшілер есімін Қазақ Совет энциклопедиясы сөз тізбегіне қосқанымыз да осы тұста. Бұл қатарда шығыс түркістандық Раздық, қаратаулық Бапыш, Әлшекей күйшілерді де айтуымыз керек. Қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде шертпе күй тартатындарды жиі шақырып тұрдық, кей сабақтарға басы Мағауия Хамзин, Нұрғиса Тілендиев етіп көптеген орындаушыларды қатыстырған кезіміз де болды. Сол үшін “Рахан қазақ күйлерін алалайды” деген сөзге ұшырап та қала жаздағанымыз бар. Біздің мақсатымыз – домбырашылық дәстүрді бөлу емес, жоғалтқанды қайта тірілту еді. Ол ойымызға уақыт өте келе жеткенімізді шүкірлік санаймыз. Ондаған домбырашылардың есімін жаңалап табу, олардың жүзден артық шығармасын күйтабаққа түсіру, ақырында, бұл күйлерді музыкалық оқу орындарының оқу кестесіне ендіру оңайлықпен жүзеге аспағанын жақсы білеміз...

Шертпе күй дегенде үлгі етіп ұсынатынымыз – Сарыарқаның Тәттімбет, Тоқа, Дайрабай сынды композиторларының мұрасын сап таза қалпында жеткізген Әбікен Қасеновтің орындаушылық мәнері еді. Кейінгі күйшілердің дарын, шеберлік дәрежесін тек қана Әбікен деңгейімен салыстырып бағалайтынбыз. Әбікен бізге өзіміз көрмеген Тәттімбеттің дәл өзіндей елестейтін. Күйші туындыларын радиодан естіп те жарымай шерменде болатынбыз. Ақырында, Тәттімбет шығармаларының ұзақ ойналатын күйтабағын шығарудың да сәті түсті-ау.

1975 жылы басымның қан қысымы көтеріліп, ауруханаға түскенімде де бір күні халімді білуге Жарқын Шәкерімов келді. Жарқын – халық университетінің сабақтарын ұйымдастыруға, өткізуге құлшына ат салысып жүрген

сүйеніштерімнің бірі еді. Кетерінде ол: “Ағай, тәбетіңіз не нәрсеге тартады, алып келейін”, - деді. Мен оған: “Тәттімбет күйлерін сағындым, мүмкіндігің болса, радионың жазбаларынан магнитофонға жаздырып, маған соларды алып кел”, - дедім. Елгезек мінезді, қолға алған ісін шапшаң бітіретін Жарқын бірер күннен кейін менің тілегімді орындап, әлгі күйлерді магнитофонға жазып алып келді. Мен емдеуші дәрігерімді және ауруханада жатқан бірнеше жігіт ағаларын палатама шақырып, “дүниеде сұлулық пен ойлылыққа толы осындай саздар бар екенін біле жүрсеңіздер” деп оларға күй тындаттым. Жарқын Әбікеннің орындауында он алты күй жазып әкелген екен, енді осыларды ұзақ ойналатын пластинка етіп шығаруды ойластырдық, күйлердің орналасу кезегін сол жерде белгілеп, “осыны күйтабақ етіп шығару саған парыз” деп Жарқынға тапсырдым. Кіріспе сөзді Сапекең – Сапарғали Бегалин айтуы лайық деп шештік. Сол жылы Әбікен Қасеновтің орындауында Тәттімбет шығармаларының ұзақ ойналатын күйтабағы тұңғыш рет шықты. Бұл мәдени, рухани мұраны қадір тұтатын зиялы қауымға тосын олжадай, қуанышты оқиға болды... Арада бірнеше жыл өткеннен кейін ұзақ ойналатын тағы бір күйтабақ Тәттімбет атымен шықты. Бұл жолы да шертпе күйді мансұқтаушылардың теріс пиғылы білінбей қалған жоқ. Сол кездегі музыка айналасында жүргендердің бірі “Тәттімбеттің күйі деп жүргендері оныкі емес, халық шығармалары” дегендей пікір таратыпты. “Осы мәселеге анықтық енгізіп, жазбаша түсінік беріңізші” деген күйтабақ жазу студиясының бастығы Ш.Таированың сұрауы бойынша Мәдениет министрінің атына хат жазуыма тура келген.

Күй үшін “тартыстың” әңгімесі аз емес. Шертпе күйлерді консерватория программасына енгізу, бұл топтағы шығармаларды үйрететін мұғалім табу да “проблемаға” айналған кезі болған. Ақырында жұртшылық пікірі жеңіп, бұл жұмыс та оңына келгені есімізде.

Әбікеннің күйшілік дәстүрі оның өз орындауындағы шығармалардың насихатталуымен ғана емес, осы мәнермен тартатын үлкенді-кішілі өнерпаздардың еңбегімен де жалғаса жандана түсті демекпіз. Бұл ретте теңдессіз шеберлер – Мағауия Хамзин мен Нұрғиса Тілендиевтің орны ерекше екенін естен шығаруға болмайды. Бұл екеуі де – күйшілік дәстүрді дамытушылар, өнер аспанындағы жұлдыздар. Нұрғисаның жеке орындауында шығармалар өзгеше көркемдік әлеміндей әсер қалдырады. Ал оның басқаруындағы “Отырар сазы” оркестрінде шертпе күйлер құлпыра ашылып халыққа кеңінен таралып кеткенін де ризашылықпен айтуымыз ләзім.

Бір кезде Әбікен Қасенов әкелген күйшіліктің тұтас мектебі алмағайып өткелектерден өтіп елдің игілігіне айналғаны, бұл дәстүрдің қанат жайып келе жатқаны – пын асыл өнерге өлім жоқ деген қағиданың растығын дәлелдейді.

Әбікен орындаушы ғана емес, композитор да екенін мамандар болмаса, көп адамдар біле бермейді. Оның “Қоңыр” деген күйі – түпсіз терең ой мен мұңға бойлататын бірегей туынды. Жалпы, Әбікен Қасенов өмірбаянында ашылмаған құпиялар мол екені сезіледі. Шертпе күйдің отаны болған Орталық Қазақстанда төңкеріс жылдарында және одан кейін орын тепкен трагедиялық ахуал бұл өнер қайраткерін де айналып өтпеген. Күйді тыңдаушы да, жасаушы да жаппай қырғынға, қуғынға ұшыраған елде домбырашылық дәстүрдің үзіліп қала жаздағанын 1965 жылы Қарқаралыға барып қайтқан сапарымызда көңілге түйіп, осыған байланысты ойларымызды сол жылы “Қазақ әдебиеті” газетінде жариялаған мақаламызда айтқан едік.

Соңғы жылдарда саз өнеріндегі Тәттімбет, Тоқа, Сүгір, Раздық мұрасын іздеушілер мен зерттеушілер қатары көбейіп келе жатқаны көңілге медеу. Жазушы А.Сейдімбеков күй аңыздары туралы аса қызғылықты кітап жариялады. Бұл тақырыпқа диссертациялар, күрделі зерттеулер жазылуға лайық екені де естен шықпайтын мәселе...

Ә.Қасеновтің туғанына жүз жыл толуы қарсаңында Жезқазған облысының Ақадыр ауданында салтанатты кеш өткені, домбырашылар конкурсы ұйымдастырылғаны, республикалық газеттерде мақалалар жарияланғаны – бәрі де орынды істер. Бірақ көрнекті күйшінің еңбегі даңқына лайық басқа да шаралар жүргізілуі, әсіресе өнер қайраткерінің өмірі мен шығармашылығына арналып ғылыми конференция өткізілуі қажет еді.

Радио мен теледидар арқылы да жасалған насихат жоқтың қасы. Бұл олқылықтардың орнын толтырарлық жұмыстарды жүзеге асыру – мәдениет министрлігін басқарушылардың де, музыка зерттеушілерінің де азаматтық іскерлігіне сын.

1995

СОЛ БІР ЖЫЛДАРДА

I. Жалған ұғым қыспағында

Елуінші жылдардың бас кезінде совет еліндегі өміршілдік, әкімшілдік жүйе өзінің барлық көлеңкелі жақтарын толық мәнінде тереңдете түскен еді. Мұны мәдениет, әдебиет, ғылым, өнер саласында жүргізілген шаралардан айқын көруге болатын. Совет халықтарының түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениетін қалыптастырамыз деген ұран жетекші бағытымызды белгіледі. Осыған орай, ұлттардың аты ғана қалып, заты жойыла бастағаны әр тараптан көрінді. Әрбір халықтың ұзақ тарихындағы құбылыстарды тек таптық тұрғыдан бағалау, дамудың заңдылықтарын евроцентристік, ұлы орыстық мүддеде қарап сипаттау ұлттардың өзіндік ерекшеліктерін мансұқтауға жол ашты. Осы бір жалған қисындар бойынша қазақ халқының өткен замандарда жасаған рухани байлығы түгелдей жоққа шығарылды. Қандай да болмасын мұраны байлар жасады ма, әлде кедейлер жаратты ма деп күдіктене қарайтын болдық. Қазақтың бай ауыз әдебиеті, сөз өнері дәл осындай бір жақты

ұғымның құрбанына айналды. Ал “Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, “Едіге батыр”, “Шора батыр” секілді ондаған ғажайып көркем жыр “байлар табының туындысы” делінді. Жыр қаһарманы байдың ұлы немесе қызы болса, ол шығарма залалды деп табылды. Қазақтың інжу-маржан ән-күйлері негізінде жасалған “Қыз-Жібек” операсы сахнадан алынып қалды. Ол – ол ма, халық әндерінің өзінен байшылдық-феодалдық астар ізделді, бірнеше жыл бойында ондаған әдемі әндер айтылмады. Қазақтың атақты композиторларының бірі Ғазиздің өзі шығарған әні:

Жүйрікті жорға мініп жетеледім,
Қалған жоқ әлі көңілім қиғаш қастан, –

деген жолдар үшін қырсыққа ұшырады. Әсіресе белсенділер “жүйрікті жетелеп, жорғаны мініп жүрген” байдың баласы болуы керек, сол үшін бұл әнді айтуға болмайды деп өрекпіді... Халықтық әндердің текстерін жасанды сөздермен өзгертуге жол берілді. Өлең сөздерінде діни ұғым кездесе қалса немесе туысқан түрік халықтарына қатысты теңеме, балама ұшырасса, олардан ат-тонды ала қаштық. Көптеген әндердің тексті бұрмаланды, саздың түр мен мазмұн бірлігі әлгіндей түзетулерден кейін бұзылды. Мәселен, “Жалғыз арша” әніндегі “Қарқаралы басында жалғыз арша, хатқа жүйрік сол қалқа мұсылманша” деген жолдардың соңғы қатары “хатқа жүйрік сол қалқа зерек сонша” болып шықты. “Қарғаш” әніндегі “Сен есіме түскенде беу қарағым, кемесіндей Стамбул бұлаңдаймын” дейтін екі жолдың соңғы тармағы “кемесіндей дарияның бұлаңдаймын” деп айтылатын болды. Ал “Тілеуқабак” әніндегі:

Салайын мен әніме Тілеу – Қабақ,
Керілер өлең айтсам, қас пен қабақ.
Құдайдан күндіз-түні мен тілеймін,
Бергей деп маңдайыма бармақтай бақ, –

деген шумақтың кейінгі екі қатарындағы “құдай”, “бақ” сөздері әлдекімдерді шошытса керек. Сондықтан ол жолдар:

Көңілдің қуанышын жырға қосып

Келді ғой бар дауыспен шырқайтын шақ, –

болып өзгертілген. Бұрыннан қалыптасқан, жұртшылықтың құлағына сіңген шумақтар мен жолдарды не мүлде алып тастау яки болмаса жасанды тіркестермен алмастыру ол кезде үйреншікті әдетке айналған еді. “Алпамыс батыр” жырының “Баяғы өткен заманда”, кейінгі “Дін мұсылман аманда” деген екінші жолы сызылып тасталды. Көркем әдебиетте ислам әдебиетіне жанасты тұстарға күдікпен қараушылық орын тепті. Ғасырлар бойында халқымыздың рухани азығына айналып кеткен небір сұлу, бейнелі тіркестер, бейнелер көзден ғайып болды. Шығыс әдебиетінің асыл нұсқалары қайта басылмай, ұмыт қалдырылды. Діни дастандардың жарық көрмегенін айтпағанда, шығыс сарындарына қисса, хикая жазған шайырлардың аттары да, еңбектері де аталмады...

Қазіргі адамдарға нанымсыз аңыз сияқты көрінетін осы сорақы көріністер сол кездің шындығы еді.

Тарихтың ұзына бойында болып өткен оқиғалар бір ғана Ресейдің мүддесіне сәйкес келетіндігімен өлшенді. Бұрынғы заманда әлдебір есеппен орыс билеушілерімен соғыскандардың бәрі орыс халқының жауы деп есептелді. Сонау XV ғасырда орыс княздеріне кектесіп, Мәскеуді шапқан Едіге батыр халықтар достығының дұшпаны деп айыпталды, елдің ежелден сүйіп айтатын “Едіге батыр” жыры оқулықтардан шығарылып, архивтің терең қабатына жіберілді. XIX ғасырдың орта тұсында отаршылдыққа қарсы ұлттық-азаттық қозғалысты бастаған Кенесары қозғалысы туралы кітап жазған, тарих ғылымдарының докторы Ермұхан Бекмаханов жиырма бес жылға сотталды, әдебиет зерттеуші ғалымдар Қажым Жұмалиев пен Есмағамбет Ысмаиыловқа да “ұлтшыл” деген айып тағылып, жиырма бес жылға үкім кесілді. Мұндай нақақ жазаға халық ақыны Нұрлыбек Баймұратов пен жас ақын Бүркіт Ысқақов та душар болды. Халқымыздың мақтанышы, академик Қаныш Сәтбаевқа тағылған кінә - оның 1927 жылы “Едіге батыр” жырын

жарыққа шығаруы болды. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовке қазақ университетінде дәріс оқуға рұқсат етілмеді, сондықтан ол Мәскеуге барып паналауға мәжбүр болды

Орыс халқының тарихын асыра дәріптеу басқа халықтардың әсіресе саны аз ислам дініндегі ұлттар ұлыстарға сор болып тиді. Ресей отаршылдарына қарсы Кавказдың тау халықтары күресін ширек ғасыр бойы бастаған Шамильді қаралау басқа да азаттық қозғалыстарын жоққа шығарудың басы болды. Зорлықтың асқынғаны соншалық – киянат, қорлыққа жеке адамдар ғана емес, тұтас халықтар да ұшырады. Ежелгі тарихы, мәдениет дәстүрі бар қырым татарлары, солтүстік Кавказдағы қарашай мен балқарлар, чечендер мен ингуштар жаппай, еріксіз жер аударылды. Мұндай жаза Ресей патшасының ғасырлар бойында қолшоқпары болып келген қалмақтарға төнді. Қолдан жасалған қисындар бойынша бұл халықтардың еңбектеген баласынан, еңкейген кәрісіне дейін советтік құрылыстың жауы деп көрсетілді. Мұндай асқынған озбырлықты адамзаттың ұзақ тарихының ешбір кезеңінен де табу мүмкін емес. Ата-баба қонысынан қуылған халықтардың көп адамы аурудан, аптықтан қырылды, тірі қалғандары әйтеуір өлместің тіршілігін кешті. Жер ауғандардың көбі Қазақстанға жіберілді. Қазақтың кең даласы түрлі айып тағылып сотталғандардың лагеріне айналды. Қарағанды лагері, Ақмола лагері деп аталған түрме мекендерінде сан мыңдаған адамдар азап шекті. 1949 жылдан бастап Сарыарқаның төсінде, данышпан Абай туған өңірде жасырын түрде атом бомбасын жарып сынақтан өткізу басталды. Ашық аспанда жасалған ядролық жарылыстың сол маңдағы қазақ аудандары мен ауылдарына тікелей өлім себетінін Мәскеудегі билеушілер қаперіне де алған жоқ, ал Қазақстан басшылары атомдық сынақ үшін миллиондаған гектар жер бөліп беріп, көптеген қазақ колхоздарын орнынан көшіріп жібергенде, ең болмаса жергілікті халыққа жаңа баспана, мекен салу, тұрмыстық, дәрігерлік көмек көрсету қажеттігін айтуға да жарамады.

Көптеген қазақ ауылдары қонысынан қуылып әрі атом ажалының өтінде қала берді. Қазақ даласына өлім сепкен Семей атом полигоны арада қырық жыл өткеннен кейін ғана жабылғанын жол-жөнекей айта кетейік. Ядролық жарылыс ұлан-ғайыр даланың ауасын, жерінің қыртысын жарамсыз етіп, бүлдіргенін, сан мыңдаған адамдарды жазылдырмас ауруға шалдықтырғанын, өлім-жітімді көбейткенін, өсуді күрт азайтқанын түгел есептеп шығу үшін жылдар керек...

Халықты мәнгүрттендірудің нақтылы жолдары терең ойластырылғаны түрлі залалды әрекеттерден көрінетін. Қазақ халқының ертеден бері пайдаланып келген араб жазуын латыншамен ауыстыру ешбір қажеттіліктен тұмаған, анық зорлықтың көрінісі болды. Осының арқасында бүтін халық бір сәтте жаппай сауатсызға айналды да шықты. Қазан төңкерісінен бұрын араб жазумен мыңнан артық кітап басылғанын, оның тиражы екі миллионнан артық болғанын еске түсірсек, қазақтың жас буын қауымы сол қазынадан түгелдей мақұрым қалдырылғанын, дәстүрдің үзілгенін аңғарамыз. Шынында да ұлттық дәстүрден хабары жоқ, өзінің емес, өзгелердің тарихын оқып, рухы жат болып тәрбиеленген қазақ сол кезден бастап көбейді. Отызыншы жылдардың басынан қабылдаған латын алфавитінің де өмірі ұзақ болмады. Ел жаңа жазуды енді-енді меңгере бастағанда Мәскеудің еркімен үшінші әліпбиге – орыс жазуына көшу бұйырылды. Сонымен қазақ халқы тағы да бір мезетте жаппай сауатсыздыққа душар болды, жаңа әріптерді үйрену науқаны қаржылай шығынды айтпағанда, оқытушы кадрларды да, уақытты да қажет етті. Латын әрпімен басылған оқулық, сөздік, көркем әдебиет лезде ешкімге керексіз өлі мүлікке айналды. Сөйтіп бас-аяғы он-он бес жыл ішінде алфавиттің үш рет өзгеруі халықтың желі тартқан рухани орнықтылығын бұзды. Мұндай ахуалды бұрынғы совет империясындағы көптеген халықтар бастан кешірді. Алфавит өзгеруіне байланысты қайта-қайта жаңадан сауаттануға мәжбүр болуы халықтың тарихын, тағдырын білетін, елге жөн сілтейтін озық

азаматтардың репрессияға ұшырап, жойылуы қосылып келгенде “ата тегін білмейтіндердің” жаңа буынын толықтырды. Қазақты рухани асылдарынан бездіру саясаты осы істермен қатарлас жүргізіліп жатты. Жұртымыздың ақыл-ой шамшырақтары Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Әлихандарды айтпағанда, советтік заманды ықыласпен қарсы алған, артына мол мұра қалдырған Сәкен, Бейімбет, Ілиястардың шығармаларына да тас құлып салынды. Демек, жамағатшылық әдебиеттің, қоғамдық ойдың ең ірі ескерткіштерін білуден шет қалдырылды. XVIII-XIX ғасырларда өмір кешкен аса көрнекті жырау, ақындар Бұқар, Шортанбай, Дулат, Мұрат мұрасына қара бояу жағылды, олардың шындыққа, отаншылдыққа толы шығармалары ескі заманды көксеу, өркениетке қарсылық, ұлтшылдық идеясын таратады деп айыпталды. Қазақ халқының бірнеше буыны, осылайша, өткен өмірінің ақиқатын біле алмай, нағыз суреткерлер туындыларын оқуға мүмкіндік таппай, шалағай, бір жақты мағлұмат алумен шектелді... Өткендегі дана ойшылдар мен суреткерлердің жаратындыларын оқу түгіл, аттарын атауға тыйым салынды, ұлы ақындар өлеңдерінің бірер шумағын жатқа айтқандар “ұлтшыл”, “халық жауы” атанып сотталды. Мәселен Қазақ Мемлекеттік университетінің филология факультетінде оқып жүрген, білімге құштар, талабы биік, дарынды студенттердің бірі – Есенгелді Жакыпов тағдыры трагедиялы. Ол Мағжан ақынның өлеңдерін мақтағаны үшін жауапқа тартылып, он жылға сотталып, Сібірдің ну ормандары арасына айдауға жіберілді... жастайынан дүлей қиянат көрді... Қазан төңкерісінен бұрынғы әдебиеттен Ресейдің отаршылдығын игілік деп қабылдаған немесе кедейлердің шеккен жәбір-жапасын сөз еткен шығармалар ғана дұрыс деп табылды. Осылайша тарихы да, мәдениеті де, салт-санасы да, жазуы да қақпақылға түскен қазаққа рухы әлсіремеуге жол қалған жоқ еді.

Қазақтың қазан төңкерісінен бұрынғы өмірін түкке тұрғысыз етіп көрсетудің, советтік құрылысты аяқ-қолын

жерге тигізбей мақтаудың тасасында адам айтқысыз сорақылықтар болып жатты. Баспасөз бетінде осындай орасан озбырлықтардың бірде-біреуі туралы жалғыз ауыз сөз де айтылмайтын. Сондықтан да қарапайым халық қоғамда орын тепкен тажалдай көріністердің көбінен бейхабар болатын. Балабақшаға, мектепке алғаш қадам басқан бүлдіршіндердің еститін сөзі “дүниеде теңдесі жоқ көсемге, советтік болмысқа” деген мадақ еді. Колхоз, совхоз, өндірістегі жоспар орындау мәселесі басылымдардың негізгі тақырыбы еді. Жалқаулар, бұзықтар, ұрылар, мансапқорлар, пайдакүнемдер туралы сын мақала жазыла қалса, бұл ілуде бір кездесетін кемшілік деп сипатталатын.

Әдебиеттегі боямашылық әбден асқынып көркем шығармашылық дағдарысқа ұшырағанын айту ұзақ әңгіме желісі болар еді. Шындыққа, парасаттыққа жат “тартыссыздық теориясы” деген пайда болды. Совет адамдарының өмірінде қайшылық, күрес жоқ, олардың бәрі де бір бағытта еңбек етіп, алаңсыз алға басушылар деген түсінік қалыптасты. Бұдан әдебиеттің барлық жанры да зардап шекті. Адамның көңіл күйін, қуанышы мен ренішін суреттейтін сыршыл өлеңдер жалаңдыққа, жадағайлыққа ұрынды. Адам жүрген жерде шаттық пен мұң аралас келетіні табиғи заңдылық екені мойындалмады. Ешбір ақын өмірдің сәтсіздігін, көлеңкелі жағын жазуға батылдық ете алмайтын. Ілуде бір өлеңдерде бақытсыздық күйініші секілді сарын сезіле қалса, ондай шығарма сын найзасына ілінетін. Отызыншы, қырқыншы жылдары адамның ішкі дүниесін жырлауға талаптанған Әбділдә Төжібаев, Қасым Аманжолов сынды ақындар күйректікке бой алдырғандар деп сынға алынғаны белгілі. Қоғамды, көсемді дәріптеген, жоқты бардай етіп жырлаған шығармаларға жол ашық болды. Сондықтан да отызыншы, қырқыншы жылдарда тағылымы жоқ, қызыл сөзге құрылған өлең, дастандар көптеп пайда болған. Ресми сын оларды көркем әдебиеттің жаңа жетістіктері, адамзаттың көркемдік дамуына қосылған үлес деп мадақтаудан

танбайтын. Аса нәзік, сыршыл өлендер шеккен зардап драма мен прозаның басында да толығымен бар еді. Өмірдің ақиқат тартысына құрылмаған пьесадан шыншыл шығарма тумайтыны күмәнсіз қағида екені де ескерілмеді. Жасанды тартысқа негізделген драмалардың өмірі қысқа болып, сахнада тұрақталмайды. Ал өмірдің сан алуан байланыстарын кең көлемде, жан-жақты талдауға тиіс күрделі жанр – романның халі де онша мәз болмады. “Совет қоғамында қайшылық, тартыс жоқ” дейтін түсінік романның да құлашын жаздырмады. Соның салдарынан ең талантты деген жазушылардың өзі өмірдің терең қабаттарына үніле алмады, жеңіл-желпі тартыссымақтарды тілге тиек етіп, өмірлік шытырмандарды қолдан жасауға бейімделді. Елуінші жылдардың бас кезінде Қазақстанның тың және тынайған жерлерін игереміз деген сылтаумен Мәскеу үкіметі қазақ даласына Ресейден, Украинадан және басқа республикалардан қаптатып ел көшірді. Мұның өзі Қазақстанда жергілікті ұлттың үлес салмағы күрт кеміп кетуін белгілеген оқиға болды. Отыз екінші жылы аштықтан қырылған, отыз жетінші жылы репрессиядан зардап шеккен, 1941-1945 жылдарда Германияға қарсы соғыста ең жас, қайратты азаматтарынан айрылған қазақтардың үстіне түрлі халықтарды үйіп төккен соң, жергілікті ұлт азаймай қайтсін? Міне, осы жағдай Қазақстанды орыстандырудың шешуші қадамы деп есептелді. Бұдан былайғы жерден сан жағынан басымдыққа ие болған орыстар жергілікті тілді қарқынды түрде тықсыра берді. Қазақстанның орталық, солтүстік облыстарында қазақ мектептері бірінен соң бірі жабылып жатты, қазақ тіліндегі газеттер азайып, олар орысшадан қазақшаға аударма басылымға айналды. Қазақ тілінде оқитындар саны бірте-бірте азая берді. Ал бұл кезде бұрын пайдаланған алфавитіміз – араб, латын әріптерін түсініп, оқитындар жоққа тән еді. Демек, ескі мұраны оқитындар жоғалып, жаңа, жас буын көбінесе орысша мектептерге ойысуы ұлт тілі мен мәдениетінің жағдайын ерекше қиындатты. Ендігі жерде

орысша сөйлей алатындар мен жаза білетіндердің тасы өрге домалады, қазақ тілі отбасылық деңгейде ғана сақталып қалды. Орысша білмеген күн көре алмайтын, қазақша білу іс жүзінде керексіз деген ұғым қалыптасты. Мемлекеттік саясаттың өзі осындай болған соң, таза қазақ азайып, шала қазақ көбейе берді. Қазақ тілі тек қана орта мектеп деңгейінде және жекелеген қазағы басым жерлерде жүргізілді, жоғары оқу орындарында қазақ бөлімдері мен топтары болмады. Терминдер қалыптасуға мүлде жағдай жасалмады. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға зәредей көңіл бөлінбеді. Сөйтіп айдың аманында тіліміз жартылай өлі тілге айнала бастады.

2. Оянған үміт

1955 жылдың қаңтар айынан бастап, арадағы бірталай жылғы үзілістен кейін Қазақстан Жазушылар одағының органы – “Қазақ әдебиеті” газеті қайта шыға бастады. Жазушылардың әдебиет газетінен жұртшылықтың күткен үміті күшті болды. Жаңа басылымға деген тілектерден елдің ақиқат сөзге шынымен-ақ шөліркеп қалғаны қатты сезілген еді. Мұхтар Әуезов өзінің құттықтау сөзінде көп күрделі ойларды айта келіп, газеттегі “сөз тұзсыз болмай, солғын болмай, демі, лебі оқушыны жақын тынысымен тартып, еліктіре ертіп отыратын болуы шарт” деп биік талап қойды. Осы пікірден жазушының баспасөз бетіндегі “дәмсіз, тұзсыз” қызыл сөздерден запы болғаны, ендігі жерде нағыз шындықтың айтыла бастауы керектігін аңсағаны айқын көрінеді. Ойшыл суреткердің әдебиеттегі жасандылықтар мен жалғандықтан арылу керектігін осылай сыпайылап қана айтуының да себебі түсінікті. Өйткені ол кезде көркем әдебиет тәжірибесінде жылдар бойы қалыптасқан дағдылар мен өлшемдердің тоны бір мысқал да жібіген жоқ еді. Әлі де бәз-баяғы ұраншылдық, өмір қайшылықтары мен тартыстарына тереңдемей, үстірт қалқушылық, боямашылдық салт бел алып

тұрған кез болатын. Бұл ойымызды мысалмен дәлелдеу тіпті қиынға соқпайды.

Көркем әдебиетке деген зорлықтың ең сорақысы жазушылардың тарихи тақырыпқа шығарма жазуына қысым жасаушылықтан көрінетін. Жандайшап белсенділердің ойынша, халықтың қазан төңкерісінен бұрынғы өмірінде сүйсінерліктей дөңеңе жоқ, жақсылықтың бәрі совет дәуірінде орнаған болып есептелетін. Бұл пікір әуелі Мәскеудегі партия және үкімет басшыларынан тарайтын, сонан соң жер-жердегі жетекшілер оны қағидадай қайталап, ешкімнің зәредей алшақ кетуіне жол бермейтін. Қазақ әдебиетінің ең биік жетістігі ретінде әлем жұртшылығы толық мойындаған “Абай жолы” романының басынан көпке дейін бұлт сейілмей қоюы – әдебиетке партиялық басшылық дегеннің ең асқынған көрінісі. Қазақ халқының XIX ғасырдағы өмірінің шындығын мейлінше кең де кемел суреттеген бұл романда “өткен өмір мадақталған” деп даурығушылар аз болған жоқ. Ресми басшылықта отырған ірі лауазымдыларға ертедегі қазақ өмірін неғұрлым қара бояу жағып көрсетсе, соғұрлым ұнайтын еді. Қазан төңкерісінен кейін бұрын қазақтардың екі-ақ проценті сауатты болған дейтін ойдан шығарылған тұжырымды күн сайын қайталап, барлық жетістік осы дәуірде ғана пайда болды деушілік әрбір мақаланың, жиналыста жасалатын баяндаманың басы – “бісмілләсі” болуға тиісті еді. Қазақтың XIX ғасырда өмір кешкен атақты халық композиторлары туралы тұңғыш татымды зерттеу жазған музыканың аса көрнекті маманы Ахмет Жұбановтың атына да тұрпайы сын айтушылар жеткілікті еді. Елуінші жылдардың бас кезінде Қазақстанда орыс тілінде шығатын компартиялық орган “Казахстанская правда” газетінің бетінде Мессман деген біреу А.Жұбановтың кітабын жалған ғылыми жаттығу деп нақақ қаралағаны есімізде. Ең өкініштісі сол, мұндай көлденең көк аттыларға ешкім де “мынауың қиянат қой, жазықсыз жанды неге жазғырасың” деп айта алмайтын. Мұндай жағдайда кез келген мансапқор, шала сауат жұлқындылар еркінсіп, залалды

әрекетін үдете түсетін. Атақты ақын Әбділдә Тәжібаев “Біз де қазақпыз” деген драма жазғаны үшін кемінде он жыл бойы сыналып жүрді. Кейіннен бұл шығарма театр сахнасында қойылып, көрермендерден жоғары баға алды. Ақын Жақан Сыздықовтың жиырмасыншы жылдардың бас кезіндегі ашаршылық зардабын суреттеген “Әли қарттың әңгімесі” деген поэмасы да зиянды шығарма деп табылды. Санай берсек, тарихи шындықты батыл көрсеткені үшін қуғындалған ақын, жазушы, ғалым есімдерін көптеп келтірген болар едік.

Осындай қысаң жағдайдың салдарынан талай дарынды қаламгердің еңбегі еш болды. Олар болмашы бір нәрселерді жазуға, үстірт қалқуға машықтанды, рухани дағдарысқа ұшырады, саяси ағымға үн қосып шығарған кітаптары баспадан шықпай жатып ескірді. Өмірдегі шындық пен әдебиетте көрсетілген шындық мүлде екі басқа еді. Ең білімді, талантты суреткерлер мұндай тығырықтан шығудың амалын шарқ ұрып іздеді. Шығармашылық еркіндікке азды-көпті мүмкіндік беретін кеңшілік табу үшін жазушылар ауыз әдебиеті тақырыбына, ескі аңыздар, жырлар, ертегілер сарынына қалам тартуға мәжбүр болды. Қазақ әдебиетіндегі ең құнды драмалық шығармалар: “Қыз-Жібек”, “Айман-Шолпан”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қара қыпшақ Қобыланды” осылайша дүниеге келді. Тарихи тақырыпқа және ауыз әдебиеті аңыздарына құрылған шығармалар жетістіктер қатарынан орын алды...

Баспасөз бетіндегі мақалаларда ылғи дерлік өндірістің немесе ауыл шаруашылықтың жалаң көрсеткіштері алғы кезекте айтылып, адам тағдыры, оның қуанышы мен күйініші, мұңы мен наласы секілді ең қажетті нәрселер елеусіз қалдырылатын. Республикалық, облыстық, аудандық газеттерді ашып қарасаң, кеншілердің немесе завод жұмысшыларының бір айда қанша өнім өндіргені, кімдердің озып шыққаны, малшылардың қанша төл алғаны, диқандардың қанша егістік жерге дақыл сепкені, тоқымашылардың қанша метр шығарғаны, құрылысшылардың

неше бөлме үй тұрғызғаны тәрізді хабарлар ғана көзге түсетін, қаулы-қарарлар, үкімет басшыларының съездер мен пленумдарда жасаған ұзақ-ұзақ баяндамалары жарияланатын. Күнделікті баспасөздің шетел өміріне арналған беттерінде капиталистік мемлекеттердің барған сайын дағдарысқа ұшырап құлдырауы, олардың ілгері баспай кері кетіп бара жатқандықтары, социализм елін қайтсек жалмап жұтамыз деп сырттағы жаулардың бізге тор құрып, ішімізге тыңшылар жіберіп жүргендіктері, ол елдердегі еңбекші халық аштық пен таршылықтардан көз ашпай отырғандықтары сынды қара бояу баттасқан материалдар басылатын. Ал ілуде бір шындыққа жанасты мақала яки өлең жарыққа шыға қалса, “бұл совет еліне жабылған жала, біржақтылық, саяси соқырлық, шикілік” деп сын сойылына ұшырайтын. Бір мысал еске түседі. Германияға қарсы соғыстың ақырғы жылында газеттердің бірінде бір жас ақынның өлеңі қатты сыналды. Өлеңнің мазмұны майдандағы жауынгердің ұрыстан толас тапқан бір сәтінде елдегі ғашық қызына “мен сені сағындым” деген іңкәрлік сезімін білдіруге арналған. Осы бір ешкімге залалы жоқ бейбіт өлеңнің кейіннен үлкен шу тудырғанын көрсеніз. Әсіресе белсенді сыншылардың біреуі “майданда жүрген жауынгер жауларды жайпап тастаудың орнына неге ғана ғашықтық өлеңін жазады, бұл барып тұрған бисаясаттық” деп тепсініп шыға келген. Ақындар жетпеген арманым, мұным бар деген сыңайда өлең жазуды мүлде ұмыта бастағандай еді. Батылы жетіп көңіл-күйін жазғандар енді қайтып қолына қалам алмастай етіліп талқыға түсетін. Сезім сырын айтушылықты күйректік, өмірдегі кейбір көңілсіз құбылыстарды көріп торығушылықты социализм жетістігін көре алмаушылық, коммунизмнің нұрлы болашағына күдік келтірушілік деп мінейтін.

Міне, осындай шығармашылық қысқа кезеңде арнаулы әдебиет газетінің шығатын болуы тосын жаңалықтай сезілген. Өйткені әдебиет газеті көркем шығармалар жариялайды, ал оларда адам тағдыры сөз болуға тиіс. Жамағатшылық осы

газет бетінде көптен бері ұмыт болған шындықтар көрінер ме екен деп үміт артуы мейлінше табиғи талап еді. Шындығында да “Қазақ әдебиеті” газеті жылдар бойы жазылып келген қасаң хабарлар мен жалған шаттықтар орнына өмірдің өз әңгімесін біртіндеп енгізе бастағандай болды. Газеттің екінші санында-ақ жазушы Сейітжан Омаровтың “Ауыл мәдениеті туралы ойлар” деп аталған көлемді мақаласы басылды. Мұнда “жеттік, өстік” деген құр даурықпаның тасасында қазақ ауылының көптеген мәдени мұқтажы ескерусіз қалғаны өте дәлелді түрде ашып айтылды, советтік биліктің ондаған жылдары ішінде қазақ ауылдарының көбінде жөні түзу үйлер тұрғызылмағаны, оларда электр жарығының, моншаның, мәдениет сарайларының жоқтығы, жұртшылық тұшынып окитын көркем шығармалардың аздығы, қазақтың бай ауыз әдебиетінің ескерткіштерін басып шығарудың мүлде тоқтап қалғаны секілді толып жатқан зәруліктер көрсетілді. Мұндай талдаулардың пайда болуы тасада қалдырылып келген басқа да тақырыптардың қолға алынуына бетбұрыс жасағандай еді. Қазақ ауылының сан алуан қажеттері газет бетінде біраз мақалаларда кеңейтіле, толықтырыла сөз болды. Ауыл өмірін жетік білетін жазушы Ғабдол Сланов шешімін таппай келген мәселелерге республика үкіметінің назарын аударарлық салдарлы сұрауларды күн тәртібіне қойды. Жазушылар Садықбек Адамбековтың, Бердібек Соқпақбаевтың жолжазба шығармаларында мәдениет пен тұрмыстың күрделі қырлары сөз болды, темір жол транспорты бойындағы және қала құрылысындағы елеулі олқылықтар сын отына қарылды. Төкен Әлімқұлов өзінің өткір сын мақаласында Қазақстанда әлем әдебиетінің үлгілерін кеңінен таратамыз деген ұранның тасасында қазақ жазушыларының тартымды туындыларын көп дана етіп басып шығаруға көңіл бөлінбей келгенін әшкере етті: “пәлен миллион кітап шығардық” деп келетін қызыл сөздің шын нарқы қандай екеніне жұртшылықтың көзін жеткізді. Газет бетінде жалған дақпыртқа ие болып жасанды түрде көтермеленіп, әдебиетіміздің табысы делініп келген

бірсыпыра шығармаларға сын айтылуы талдау мәдениетінің өрлей бастағанын байқатты...

Сонымен “Қазақ әдебиеті” газеті өзінің 1955 жылғы сандарында бір жағынан ағымдағы саясат ұраншысы бола отырып, арагидік өмірдің жанды, мәнді мәселелерге бара алатындық қабілетін көрсетті. Ең маңыздысы сол – қаламгерлер тұмшалап келген ой бұғауынан бұлқынып шығуға деген ниеттерін анық аңғартты, қауымның көкейінде жүрген ойларды батыл көтеріп, жұртшылық ойының қозғаушысы болуға мүмкіндігі мол екенін танытты. Газеттің алғашқы бір жылы ішіндегі шығармашылық тәжірибесіндегі бас қорытындысы осы деуге болады.

Күллі қаламгер әріптестерге жаңа қуат берген оқиға Совет Одағы коммунистік партиясының XX құрылтайында жеке адамға табынушылықтың әшкереленуі болды. Бұрын халық тәңірідей табынып келген Сталиннің орасан заңсыздықтарға жол бергендіктері, соның нәтижесінде сан мыңдаған жазықсыз жандар жәбір шегіп, мезгілсіз құрбан болғандықтары айтылды. Бұл қатып қалған мұздың шет жағасы ерігендей, сең бұзылғандай құбылыс еді. Жеке адамға табынушылықты сынау ел құрандай сеніп келген социализмнің беделіне жарықшақ түсірді. Ақындар мен өлеңшілер Сталинді мадақ етуден сап тыйылды, оның есесіне “жаңылмайтын партия” деп жырлауға ойысты. Совет еліндегі барлық тіршіліктің саясаттанып кеткендігі соншалық – елдің көбі әлі де болса, коммунизм мұраттары деген қиял ертегіге иланудан күдер үзе қоймаған еді. Ұзақ жолда тоқтаусыз жүріп, кідіруге, тыныс алуға, ойлануға мүмкіндігі болмаған жолаушының бір асуға келіп тірелгенде азырақ аялдағаны секілді бүкіл совет жәмиғаты да басып өткен жолының нәтижесін қорытуға мойын бұра бастады. Бірақ күрделі, сапалы жаңарулардың ауылы алыс жатыр еді. Көптеген қаламгерлер совет елінің осы кезеңін ұзақ қыстан кейінгі көктемнің жылымығына теңейді. Бұл анықтаманың, белгілі дәрежеде, шындыққа жанасатындығын біз анық көрдік және

өз басымыздан кешірдік. Ең үлкен қорытынды отызыншы жылдардың орта тұсында набыт болған зиялыларымыздың жазықсыз шейіт кеткендігіне жұртшылықтың көзі жетуі еді. Сол кезде ел билігін қолына алған Хрущев совет елінде орын тепкен зұлымдықтардың бәрін Сталиннің басына аударып тастап, өз басы барлық сұмдықтардың дәл ортасында жүргенін жасырып, судан таза, сүттен ақ болып шыққысы келді.

Дегенмен, бұл оқиға социалистік идеологияның мінсіздігіне, бұрын айтылып келгеніндей оның жер бетіндегі ең өміршен, әділ, кәміл шамшырақ екендігіне күдік туғызды. Өткендегі заңсыздықтар мен бұрмалаушылықтардың Сталинге қатысты жағы бірте-бірте айқындала берді.

Жеке басқа табынушылықты сынау 1937 жылы жазықсыз жойылып кеткен халық қайраткерлерінің есімі мен еңбегінің қайта оралуына жол ашты. Жиырма жылдай аты аталмай, шығармалары басылмай келген Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров мұрасының жариялануы жақсылықтың нышанындай сезілді. Олардың шығармаларындағы ашылған қат-қабат өмір шындықтары нағыз әдебиеттің үлгісін танытқандай еді. Мектептің оқу программаларынан шығарылып тасталған қаншама жанды, тағылымды туындылар өз орнын алды.

Бұл кезеңнің жазушылар қауымы үшін ғибратты жері құр ұрандатқанмен, жақсы шығармалар тумайтындығына, ұлы көсемді жырлаған сансыз шығарманың ешкімге керексіз қоқыс болып қалғандығына көз жеткізгендігінде, әдебиеттің ежелден қалыптасқан қағидасынан ауытқу, белгілі бір маусымдық, уақытша, өткінші нәрселерді ғана жырлау бос әурешілік болатынын ұқтыруында. Осындай қарапайым табиғи ақиқатты мойындамау көркемдік мәдениетті орны толмас өкінішке душар еткенін түсіну талай қаламгердің ойын сергітті.

“Қазақ әдебиеті” газетін нағыз халық сөзін сөйлейтін басылымға айналдыру мақсатын көздеген әріптестеріме

шығармашылықты жаңа сапаға көтеру үшін қолайлы кезең туғандай еді. Сондықтан да әрбір газет қызметкері өз әлінше тың мәселелер көтеруге, жұртшылық пікірін оятуға талаптанды. Шешілмеген сұраулар мен айтылмаған аңсарлар тек әдебиетте ғана емес, өмірдің барлық саласында тұнып тұрған болатын. Әсіресе ұлттық мәдениеттің дамуына тосқауыл болған анық кедергілер менмұндалап көрініп тұр еді. Бірақ оларды қозғауға әркімнің жүрегі дауалай бермейтін. Әдебиетті де, мәдениетті де партиялық саясат ауқымынан бір елі шығарғысы келмей, қырағы бақылап отырғандар аяғын сәл шалыс басса, әсте аяушылық білдірмей, қатал талқыға салатын. Ондай талқылау ақыры екінің бірінде-ақ бүкіл шығармашылық келешегінді жойып жіберуге апаратын.

3. Сын орнына үкім

Біз ес жиып, ересек тартқалы бері “сын мен өзара сын – қоғамды дамытудың қуатты құралы” дегенді естіп келдік. Шынында да сын білгір және әділ болып, жақсылықты танып, кемшілікті ашып, ілгерілеудің, жетілудің жолдарын көрсетсе, қоғам дамуына көмектесе алатынына күмән жоқ. Өйткені дүниеде бір жаратқаннан басқаның бәрінің бойында үлкенді-кішілі мін болуы табиғи. “Бәрін білдім, тауысып тексердім, біліктіліктің шегіне жеттім” деу кемелдіктің емес, шалағайлықтың, біржақтылықтың белгісі екенін бұрынғы заманның данышпандары көп айтқан. Бірақ, амал қанша, өткеннің тәжірибесінен сабақ алу әркімге бұйыра бермейді. Жеке адамдар теріс түсініктердің жетегінде кетсе бір сәрі, ал бүкіл қоғамның бағыт-бағдары жалған ұғымдарға негізделсе, қияметтің үлкені сол екен. Кешегі советтік дәуірдің өзіміз көрген қиғаштары заман нысанасы дұрыс болмаса, туралықтың жолы жабылатынын аян етті ғой. Таптық ұранды көтергендер ғана біздің саптасымыз, ал қауым тіршілігіндегі кемшіліктердің бетін ашып, оны түзеуге шақырғандар қарсыласымыз деген шолақ түсінік бел алып, халықтың шын

жанашырлары болған, ақылды, намысты, табанды жандардың көзін жоюға жол берілуі, зәредей өзіндік пікір айтқандардың қуғын көруі әрбір істі кеңесіп атқаруға әуел бастан мүмкіндік тумағанын дәлелдейді. Барлық істің төрелігін партия айтады дегенге елді сендіруге ұмтылу, қапысы жоқ қағида сөз тек қана ел көсемінің аузынан шығады деп бір адамның ғана лебізіне телміру, түптің-түбінде жұртшылықты жаңылдырмай, жарға құлатпай тынбайтынын ескерткендер дұшпан саналды, оның есесіне “түлкі заманға тазы болып” қосылған икемделгіштердің, беттің арын белге түйіп, жалған ұрандарға даурыға үн қосқандардың жолы болды. Сын нысанасына бір ілінген адамды ақ, қарасын анықтап жатпай, қашан мерт болғанға дейін қудалау дағдыға айналды. Сын деген сөздің байырғы салдарлы мағынасы мүлде өзгеріп, ол бірыңғай сойылдау құралы орнына жүрді, сын – сын емес, үкім болды...

Отызыншы жылдардың орта кезінде қазақ зиялыларының қатарын орып түскенде оларға бірыңғай айыптау үкімі ғана оқылды. Тіпті қазан төңкерісінің мұратын қалтқысыз қабылдап, советтік түзімнің сенімді жүргізушілері болғандардың да сіңірген еңбегі еш болды. Кеңестік тәртіптің нағыз жақтаушылары өздері тұрғызысқан құрылыстың құрбаны боламыз деп ойлады ма екен? Бұл адамзат дамуының заңдылығын өзгертеміз деген жалған теорияның рухани күйреуінің алғашқы нышаны болатын. Қазақтың ескі дәстүрін жақсы білетін, өз кезінде білім қазынасын меңгерген, қайраты мен қабілетін ел мүддесіне жұмсауға ұмтылған қаншама азаматтарымыз қолдан жасалған жаланың, ашық зорлықтың жеміне айналды. Отызыншы жылдарда қамалған, соңынан атылған немесе айдалған ардақтылардың көбіне “Жапонияның тыңшысы” деп айып тағылғанын, әділдік деген қарапайым ұғымның мүлде ұмыт болғанын, адам құқын аяққа басудың шектен шыққанын көрсетеді. Осындай сансыз қиянаттың, қорқытудың нәтижесінде халық үн көтере алмайтын қойдан жуас халге түсті. Партия осылай ұйғарады десе, өзіннің зәредей кінәң болмаса да, бас шұлғып, дүние пәлені мойнына

алу саналы тәртіптіліктің белгісі делінді. Халықтың бойындағы игі қасиеттерді аяқ асты ету, адамдардың шын сөз сөйлеуіне тыйым салу екіжүзділіктің өріс алуына жол ашты. Қуанбаса да қуанған болып көріну, іштей жек көріп тұрса да, теріс саясатты мадақтауға мәжбүр болу, жанын сақтау үшін кез келген жерде жағдайға сәйкес құбылып отыру өмірдің салтына айналды.

Елу бесінші жылы “Қазақ әдебиеті” газеті қайта шыққан кезде сөз бен істің арасы басы қосылмастай алшақ тартып, көңілің сенгенді емес, ресми саясат талап еткенді ғана айту, әрбір еті тірі адамның меңгеріп алған “өнері” еді. Сондықтан да ілуде бір айтылып қалған шыншыл тұжырым, тәуелсіз пікір адам естіп көрмеген ерсілік саналатын. Ондай ойлар айтуға батылы жеткендерді жабыла мансұқтап, тез арада тәубесіне келтіру тіпті оңай көрінетін.

Мен өткендегі олқылықтарды тағы да бір тәптіштеп шығуды көздемеймін. Өз көзіммен көрген, өз басымнан кешірген жағдайлар туралы ғана нақтылы сөз қозғамақпын. “Қазақ әдебиеті” газетінің және басқа басылымдардың бетінде жариялаған кейбір мақалаларым үшін солақай сынның, дәлірек айтсақ, әділетсіз үкімнің соққысын көргенімді айтпақпын. Мақсат – өзімді ерлік көрсеттім деп дәріптеу емес, сол кездегі басшылықтың ақыл-ойды мүлде құрсаулап тастауды көздеген әрекетін бүгінгі буын білсін дегендік.

1956 жылы “Әдебиет және искусство” (қазіргі “Жұлдыздың” сол кездегі атауы) журналының желтоқсандағы санында менің “Қазақ әдебиеті тарихының кейбір мәселелері” деген көлемді мақалам жарық көрді. Мақала қолжазбасының бір данасын “біз де басайық” деген соң одан бұрынырақ облыстық “Көкшетау правдасы” газетіне жібергенмін. Сол қолжазба редакцияда біраз жатып қалып, сәл қысқарған түрде 1957 жылдың төртінші қаңтарында жарияланды. Шатақтың үлкені осыдан кейін басталды. Осы мақалалар Алматыдағы бір қырағы белсендінің көзіне түсіп, іздегенге сұраған дегендей менің ұлтшылдығымды әшкерелеуге дәлел бола

қойыпты. Маған тағылған кінәнің ерсілігі соншалық – оны бүгінгі жамағатшылыққа таныстырудың өзі аса қызық емес. Бірақ адамдарды бір жақты айыптау дегеннің қалыптасқан тәсілін көрсету үшін ғана осы бір көңілсіз тарихқа оралуға тура келеді. Менің мақаламда көтерілген мәселелер, ықшамдап айтқанда, төмендегілер болатын. “Қазақ оқушысы өз халқының шын мәнінде бар тарихының ғылыми терең жасалған оқулықтарын, ғасырлар бойы жасалған бай ауыз әдебиетінің, жеке әдебиет өкілдерінің шығармаларын оқығысы келетінін анық білдіріп отыр... Бір де бір азамат өз халқының әдеби мұрасына енжар қарай алмайды. Әсіресе жазылып қалған тарихи деректері көп емес қазақ халқының жағдайында әдеби шығармалардың танытқыштық рөлі аса зор. Қазақтың ауыз әдебиет нұсқалары көп жағдайда халықтың ерте ғасырлардағы салт-санасынан, дүние тануынан, наным-сенімінен мол дерек береді. Оның үстіне көркем әдебиет – адамға дүниені көркемдікпен танытудың да, ана тілін меңгерудің де мықты құралы. Сондықтан да ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің озық үлгілерін халыққа үздіксіз насихаттап отырудың пайдасы өте үлкен”. Осылайша мейлінше анық мәселелерді қозғаған мақаланың бұдан кейінгі жерлеріндегі сөз тіркестері мен тұжырымдары “өмірі жаңылмаймыз”, халықтың қолын ұрмаққа жеткізіп отырмыз деп ойлайтын басшыларға ұнамай қалса керек. Сол кезде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің үгіт-насихат жөніндегі хатшысы Нұрымбек Жандилдинге және оның айналасындағыларға жат көрінген пікірлер мыналар екен:

1. “Көптеген зерттеулер мен мақалаларда көркем әдебиеттің өзіндік ерекшелігі ескерілмеді. Ғылыми дәлелдің орнына жалған саясатшылдық, догма үстем болып келді. Шығармалардың рухы ескерілмей, жекелеген фактілер ғана есепке алынды. Соның себебінен қазақтың бай ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті құс түткендей жұлмаланып, шым-шытырық болды. Әдеби зерттеулерде ғылыми тереңдіктен гөрі нигилистік ұр да жық әдет басым орын алды...”

2. “...Көркем шығармадан “идеялылық” дегенді бөліп алып, жеке дара қараушылық пайда болды. Есте жоқ ескі заманда туған шығармаға да қазіргі күннің талабы тұрғысынан қарадық. Көркем шығармада байдың, молданың аты аталса, нағыз бисаясаттық болып көрінді. Міне, осындай көзқарастың нәтижесінде “Қамбар батыр”, “Қозы Көрпештен” басқа жырдың бәрі құбыжық болып көрінді. Жылдар бойы небір халықтық шығармалар жарық көрмей кетті. Көркем әдебиетке әкімшілік әдісті қолдануға болмайды деген белгілі қағида ұмыт болды...”

3. Зерттеушілер “...патшалық Россияның халықтар түрмесі болғанын есепке алмады. Жырда немесе жеке шығармада орыс отаршылдарына қарсы ілуде бір сөз айтылса, ол шығарма халықтар достығына зиян деп табылды. Міне,, осындай жалған концепция осы күнге дейін жойылған жоқ. Бұл әдебиет зерттеуінің тым табандап қалуына себепкер болған жайлар. Осы тұрғыдан алып қарағанда әдебиет тарихын қайта қарау мәселесі қазіргі мәдени өмірімізде аса зор маңызды болмақ...”

4. “Бізде белгілі бір әдебиет шығармасын зерттеудің өзіндік қиыншылығы да бар. Қазақ халқының қолданып жүрген алфавит шрифті совет жылдарында үш рет өзгерген. Ол: араб, латын, орыс әріптері. Әдебиет мұрасы, Міне, осы үш алфавиттің үшеуімен де басылып келгені мәлім. Ендігі бір кедергі сол – қазіргі жас зерттеуші әртүрлі шрифтіде шыққан кітаптардың бәріне бірдей жүйрік емес. Тіпті жүйрік болатын реті де жоқ. Бірі арабшаны, екіншісі латыншаны білмейді... Демек, әдебиеттің жас зерттеушісінің көрер қиындығы мол. Олар “жақында болса, алыс” дегендей қол астында, Алматының көпшілік кітапханасында жатқан кітаптарды еркін пайдалана алмайды...”

5. “...Әдебиет зерттеуіндегі біржақтылық пен үстірттіктің жарқын мысалы ретінде Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты 1955 жылы басып шығарған “Совет дәуіріндегі қазақтың халық поэзиясының очерктері”

атты кітабын алуға болады... Ең алдымен кітапта басынан аяғына дейін келтірілген өлең мысалдардың басым көпшілігі сәтсіз. Авторлар аудандық, облыстық газеттерде басылған көркемдік сапасы аса төмен кездейсоқ өлеңдердің бәрін халықтық қазына деп сендірмекші болады. Әсіресе Д.Шалабеков жинады деген Қарағанды кеншілері шығарды деп келетін өлеңдердің қай-қайсысы да сын көтермейді. Асылы, очерк авторлары шын мәніндегі халықтық қасиетке ие боларлық шығармаларды іздеуге талаптанбаған. Олар өздерінің үстірт тұжырымдарына лайық келсе, тіпті жай қара сөздің өзін өлең деп көрсетуге тырысқан. Зерттеушілер әдебиеттің өзіндік ерекшелігін ескермейтін тәрізді. Олардың ойынша, әдебиет әрбір қаулының, науқанның мазмұнын қайталап айтуға тиісті сияқтанады... Көптеген өлеңдерде “құрылыстардың нағыз процесін суреттеу жағы жетпей жатады” деп тұжырымдайды “очерк”... Авторлар көркем әдебиет пен газет хроникасының айырмашылығын ескере бермейді. Бұлай болғанда завод пен фабрикадағы технологиялық нұсқаулар мен техникалық сөздіктер көркем әдебиеттің биік шыңы болар еді ғой...

6. “...Очерктерде әдебиеттің әдебиетке әсері деген мәселе тым ат үсті айтылады. Ешбір зерттеуші ақынның ақынға, жазушының жазушыға еткен әсерін математикалық дәлдікпен айта алмайды... “Бояушы бояушы дегенге сақалын бояйды” дегендей, біздің зерттеушілеріміз, тым болмаса, қазақтың өз топырағында ертектің шығу мүмкіндігіне де күмән келтіреді...”

1956 жылы жазылған мақаладан ұзақ үзінділер келтіргеніміздің мән-жайын жұртшылық түсінер деп сенеміз. Бізге тағылған айыптың қаншалықты орынды немесе қиянат екендігін салыстыру үшін, енді партияның ресми органы “Социалистік Қазақстан” газетіндегі бізді сынаған “Бір зиянды мақала туралы” деген жарияланымнан кейбір үзінділер келтіру ләзім. Соңында аты-жөні қойылмаған, газет редакциясының тұжырымы болып саналатын әлгі мақалада

менің пікірлерімді тегіс теріске шығару мақсаты көзделгені айқын сезіледі. Сол кездегі партиялық сын-үкімнің кескіні шу дегеннен көрініс береді. “Ғылыми нақты пікірлері жоқ, жалаң, нигилистік сарынға құрылған мақалалар да ұшырайды”, – деп бастайды “төрелік”, – Мысалға “Көкшетау правдасы” газетінің осы жылғы 4-январьдағы номерінде басылған Рахманқұл Бердібаев жолдастың “Қазақ әдебиеті тарихының кейбір мәселелері” деген мақаласын алайық... Ең жаманы сол – Р.Бердібаев өзінің ғылыми негізсіз, саяси қате, біздің идеологиямызға жат бұл пікірлерін тағы да көпшіліктің пікірі ретінде ұсынған... Мақала авторы совет жұртшылығына жала жауып, оның атын өзінің қате пікірлерін қорғауға жамылғы ретінде пайдаланбақ болған... Тарихқа мынаны кіргізу керек, мынаны кіргізбеу керек деген ешбір тізімнің болмағаны, ендеше қайта қаралатын еш тізімінің жоқтығы кімге мәлім емес... Мақала авторы осы күнгі қазақ совет әдебиеттану ғылымының табыстарын құнсыз шимай деп бағалайды... Осы әдебиеттің идеялылығын жоққа шығарып, оның саясаттан тыс болуын уағыздайды... Көркем әдебиеттің идеялылығы дегенді құбыжық етіп көрсетпек болады... Осындай жалған даурықпа, айғай-шуға негізделген мақаласының екінші бөлімін Р.Бердібаев Қазақ ССР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті Р.С.Смирнованың редакциясымен шыққан “Совет дәуіріндегі қазақтың халық поэзиясының очерктері” атты кітапты сынауға арнайды. Бірақ автордың бұл кітап жөніндегі пікірлері де әділ емес... Р.Бердібаев өткен заманнан қалған мұраны әділ зерттеп бағалаудың орнына оның бәрін әдебиеттің “алтын қорына” косуды ұсынады. Ол заманда үстем тап тудырған, солардың мүддесін жырлаған әдебиет те болғанын Р.Бердібаев білмей ме? Қысқасы, Р.Бердібаев бұл мақаласын “Қазақ әдебиеті” газетінде кеткен қателерін біздің жұртшылық айыптағаннан кейін бір айдан соң жазып, іс жүзінде өзінің көпшілік пікірімен келіспейтінін көрсетіп отыр” деген саяси айыптаулар ол кезде аса қауіпті болатын. Оның зардабын көп ұзамай-ақ көрдік. Әсіресе менің

мақаламды жариялаған “Көкшетау правдасы” газетінің редакторы адал азамат Өміржан Оспановтың сөгіс алып, қызмет орнынан босатылуы нағыз мейірімсіз шешім болатын. Редакцияның бірнеше қызметкері ауыр жазаға душар болып, көп уақыт зәбір көргені де шындық. Солардың шеккен наласы мен кездескен қиындығының обалы сол кездегі Қазақстанның идеология басшыларының мойнында кетті. Өзім күн сайын дерлік сыналып жүрген шағымда “Көкшетау правдасы” газетіндегі әріптестеріме араша түсуге мұрша қайда? Әлі күнге дейін менің мақаламды басқаны үшін жендет мінез каталдыққа кез болған редакция қызметкерлері алдында өзімді кінәлідей сезінетін кездерім бар. ...Қазақта “тілсіз жау” деген тіркес сөз бар. Біз басымыздан ешбір дәлелінді тындамайтын, өздерінің қатып-семген ережелерінен басқаға мойын бұрмайтын, көз жасынды көрмейтін, тың пікірді әсте қабылдамайтын зорлықты сол кездегі идеологиялық жетекшілерден көрген едік.

Қазақстан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің “Қазақ әдебиеті” газетінің жұмысы туралы жасырын қаулысы талқыланған кезде де ресми басшылық өзінің қырына алғанның ешбір дәлелін естігісі келмейтініне көз жетті. Ақылға сыймайтын өрескел өтірік болса да, партияның атынан айтылғанды дұрыс деп мойындай беруің керек екен. Жазушылар одағының партия жиналысында бір байқағаным – біздің қаламгерлердің көбі өз пікірін айтуға үрейленіп жалтақ болып қалғандығы. “Қазақ әдебиеті” газетінде партияға, совет үкіметіне қарсы ешқандай пікір айтылмағанын, қайта газеттің бетінде аса маңызды проблемалар көтерілгенін ашық айта алмаса да, газетке деген айыптаулардың көбі негізсіз екенін сездіре алған Сәбит Мұқановқа, Әбділдә Тәжібаевқа, Тахауи Ахтановқа сол сәттердегі ризалық сезімім ұмытылған жоқ. Ал Қазақстан Жазушылар одағының жаңа басшысы болып келген Ғабит Мүсірепов ағамыз мені сол жиналыста сойып салғаны да есімде. Өзім қадір тұтатын атақты жазушыны жаңа қырынан көргендей болдым. “Қазақ әдебиеті” газетінде 1956

жылы басылған, ұлттық мәдениет мәселелеріне арналған мақалаларды қырып сынай келіп, Ғабит Мүсірепов маған қаһарын төкті. Әдебиет әлеміне жаңадан келген біреу екен, шайнап тастайын деді ме, қайдам, оның сол күнгі бет алысы адам сескенеңдіктей еді. “Бердібаевтың мақалаларында партия баяғыда-ақ әшкерелеген Ахмет Байтұрсыновтың пікірлеріне ұқсас жерлер бар екен” деген сөздер дәл Ғабит Мүсіреповтің аузынан шыққанын сол жиналысқа қатысқан, қазір де көзі тірі жазушылардың бәрі де естіген еді. Қатты сыналсам да, итжеккенге айдалудан аман қалғанымға тәуба дегендіктен бе, таяқ жесем де, рухым жаншылмағандықтан ба, әйтеуір мен сол жиналыстағы Ғабит ағамыздың сөздерін кек тұтпадым. Тек арада ондаған жыл өткеннен кейінгі бір оқиға сол сөздерді еріксіз еске алғызды. Осыдан бірнеше жыл бұрын Қазақстан Ғылым академиясының Тіл білімі институтына Ахмет Байтұрсынов есімі берілетін болуына байланысты жиналыста “Мен Ахмет Байтұрсыновқа ең жақын адамдарының бірімін. Осылай екені 1961 жылы 9-ақпанда Қазақстан Жазушылар одағындағы партия жиналысында атақты жазушының атымен айтылған” деген едім. Әрине, мәселенің тарихын айтпағандығымнан әлгі сөздерімді кімнің қалай түсінгенін білмедім. 1961 жылы Ахмет Байтұрсыновтың атын естігенім болмаса, бір ауыз сөзін оқымағаным рас. Біз қатарлылардың көбі-ақ қазақтың жиырмасыншы, отызыншы жылдары опат болған ұлы адамдарының мұрасынан бейхабар болатын...

Жазушылар одағындағы жиналыстан кейін көп ұзамай мен жұмыстан шығарылдым. Бір күні газеттің бас редакторы Сырбай Мәуленов мені шақырып алып: “Одақтың басшылары партия қаулысынан нақтылы қорытынды шығарылуы тиіс, сондықтан газет бетіндегі “қате” мақалалардың авторы Р.Бердібаевтың бұдан былай редакцияда жұмыс істеуі келіспейді деп жатыр, сондықтан сені жұмыстан босатуға тура келеді”, – деді. Сырбай Мәуленовпен редакцияда бірер жыл қызмет істескенде кең мінезділігіне көзім үйренгендіктен бе, әдепкіде оның сөзіне сенбегендей де болдым. Сөйтсем, мені

жұмыстан шығаруды талап еткен Жазушылар одағының бастығы Ғабит Мүсірепов екен. Мен Сырағаннан: “Осы уақытқа дейін сіздерден де, Жазушылар одағы басшылығынан да естігенім тек алғыс еді, мыналарыңыз қиянат қой, тіпті маған жаза беру қажет болса, бөлім меңгерушілігінен түсіріп, әдеби қызметкер етіңіздер” деп сұрадым. С.Мәуленов “осы ұсынысты айтып көрейін” деп Ғабит Мүсіреповке барып, “бастықтың райынан қайтатын түрі жоқ” деп келді. Ғабит ағамыздың алдына барғанымда “Сендер, жастар, партия саясатына неге қиғаш келесіңдер” дегеннен басқаны естімедім. Ғабит Мүсіреповтің әдебиеттегі беделі үлкен, оның үстіне Жазушылар одағының басшысы болғандықтан оған қарсы келер қауқар жоқ. Ақырында Сырбай Мәуленов мені “жұмысын атқара алмағандығы үшін” деп қызметтен босатуға бұйрық берді. Менің біздегі сын – сын емес, үкім деуімнің тағы бір мысалы осы...

4. Кеменгер болса кеңесшін

“Қазақ әдебиеті” газетінің редакциясында қызмет істеген жылдар – менің өмірімнің армандаған, игі ұмтылысқа толы ең нұрлы кезеңі. Өйткені ол кезде көңілге ұялаған ойлардың біразын өз мақалаларымда айттым, көп пікір жұртшылық хаттарын қорыту түрінде берілді. Газет бетінде жарияланған әрбір күрделі мақала оқушы қауымнан қолдау тауып отырды. Елдің осындай ықыласы редакция қатты сынға ұшырап жүрген күндерде де үлкен медет, сүйеніш болды.

Қоғамдық өмірдің сырқаттарын батыл ашып көрсету жолындағы талабымызды түсініп, дер кезінде ақыл-кеңесін берген аға жазушылар еді. Солардың ішінде, әсіресе, Мұхтар Әуезовтің ерекше қамқорлығын ризалықпен еске түсіру ләзім. XX ғасырдың басында қазақ елінің аспанында жарқырап туған жұлдыздар Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Әлімхан Ермековтің, Міржақып Дулатовтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Мағжан Жұмабаевтың көзін көрген, олармен

пікірі жарасқан, халық мүддесі жолында саптас, әріптес болған әуел бастан қаламгерлік жолда ұлы мұраттарды нысана етіп түскен, кеңес дәуірінде көп қиянат көрсе де, өзінің терең білімі, туысы бөлек дарыны арқасында құнды шығармалар жазып, достарын да, дұшпандарын да мойындатқан Мұхтар Әуезов қазақтың озық ойлы, ұлтжанды азаматтарының пір тұтатын, өзгелерден окшау озық санайтын адамы еді. Оның Қазақ университетінде ауыз әдебиетінен оқыған дәрістері халықтың көркемдік мәдениетінің сырын, сымбатын, жан-жақты ашып, тереңіне бойлататын. Ал жазушының қазақ халқының көркемдік дамуындағы үлкен белес болып табылған “Абай жолы” романы оны дүние жүзінің ең әйгілі суреткерлерінің қатарына қосқан еді. Әрбір үлкен жазушының әдебиеттегі өзіндік орны бар ғой, бірақ қазақтың зиялы жамағатшылығы пікірталасында, белгілі бір құбылыстарды бағалағанда тұжырымды сөзді ең алдымен Мұхтар Әуезовтен күтетін. Шалағайлығы, белсенділігі, біржақтылығы, әсіреқызылдығы, үстірттігі жоқ кемел ойларды Мұхтар Әуезовтен естиміз деп қалтқысыз сенетін. Ол өзінің әдебиеттегі, ғылымдағы, ұстаздық істеріндегі, қаламгер қауымды тәрбиелеудегі татымды еңбектерінің арқасында қазақ рухани өмірінің көшбасшысы, ақыл-ой алыбы деңгейіне көтерілген еді...

Өмірдің сәттілігі деген осылар болар, атағы жер жарған, әрбір мақаласын жібермей оқитын, әрбір сөзін өз аузынан естуге асығатын ғұлама жазушыны газет редакциясында апта сайын көріп, пікірін тындайтын болдық. Мұхтар Әуезов “Қазақ әдебиеті” газетін шығарушылар алқасының мүшесі ретінде басылымның әрбір санын талқылауға арналған лездеме жиналыстарға келіп, редакция жұмысының қалыптасуына көп көмектесті. Газеттің бас редакторы Сырбай Мәуленов, орынбасары Сафуан Шәймерденов, жауапты хатшысы Төкен Әбдірахмановтан бастап, біз секілді әдеби қызметкерлерге дейін ондай жиналыстарға қызу қатысып,

пікір білдіретін едік. Сол тұста Мұхаттан естіген ақыл, нақыл, сөздер мен соны ойлар баға жетпес байлықтай қабылданатын.

Сондай кездердегі әңгімелерден анық байқалатын бір нәрсе – Мұхатның қазақ әдебиеті, тарихы, мәдениеті, өнері туралы өзгеше білгір сөйлейтіндігі және әрдайым тың ұсыныс, тосын пікір айта білетіндігі еді. Ел тағдыры мен келешегіне керек шараларды ол ұдайы ойлап жүретіндей сезілетін. Оның әрбір жаңа еңбегі өмірдің күрделі мәселесін, бұрын ешкім қозғамаған зәрулікті көтеретін. Тіпті оның қысқа мақаласының өзінен соны суреткерлік сөз, айшықты әсем оралымдар табылып отыратын. Мұхтар Әуезовтің жамағат ойының шолғыншысы, дуалы ауыз ақылгөйі болуы оның осындай дарын ерекшелігіне байланысты тәрізді. Ұлт мәдениетінің толғағы жеткен қажетін Мұхатның қырағы көзі көретін, зерек ойы шолатын...

Мынадай бір сәт еске түседі. Көп үзілістен кейін “Қазақ әдебиеті” газеті қайта шығып, оның алғашқы санын талқылағанда Мұхат газеттің әдемі әріптермен теріліп, орайымен орналасқанының өзін тапқырлық деп бағалап, қатты қуанғаны көз алдымызда. Қандай материалды, газеттің қайсы бетінде беру керек деген мәселе де осындай талқылаулар үстінде бірте-бірте анықтала түскен еді. Газет әбден аяқтанып кеткенге дейін Мұхтар Әуезов лездеме мәжілістерге үзбей қатысып отырды. Мұның бәрі оның нағыз ағынан жарылған шын сөзге, елді есейтетін азаматтық лебіздерге деген көптен күткен сағынышының да белгісі сияқтанатын. Газетте басылған кішігірім хабарларға дейін мән беріп, ең ақыры, солардың сөздік құрамындағы кейбір олақтықтарды көрсетуі – Мұхатның еңбек мәдениетіне жетілгендігінің, сөз талғауға мейлінше жауапты қарайтындығының нышаны...

“Қазақ әдебиеті” газетінде тіл, әдебиет тарихы, ауыл мәдениеті туралы жарияланған мақалалар мен хабарларды Мұхатның толық мақұлдап, жоғары баға бергенін сол кезде газетте қызмет істеген жолдастардың бәрі де біледі. Сонымен қатар ол редакция қызметкерлерін жұртшылық талқысына

атүсті, асығыс, ағат мәселе қоядан сақтандыратын. Мұхтар Әуезов ойлы, салдарлы мақалаларды мысал етіп сөйлегенде, әдетте, өзінің пікірін “әр газеттің мінезі болуы керек” деп тұжырымдайтын. Әсіресе әдеби сынның әрі шыншыл, әрі сауатты, тегеурінді болуын талап ететін. “Өзіндік беті, мінезі, қыры жоқ газетті жұрт қадірлемейді” дейтін. Осы сөздерде үлкен ақиқат бар екен. Өзге мысалды былай қойғанда “Қазақ әдебиеті” газетінің соңғы қырық жылға таяу тәжірибесінен осы ойдың әділдігін талай рет байқағандай болдық. Газеттің аса маңызды мәселелер көтеріп, уақыт тынысын дәл басып өткір ойлар айтқан, халық ілтипатына көбірек бөленген кездері де, жаңалық атаулыға жатырқай қарайтын кейбір әсіре қырағы басшылардың айбарынан жасқанып, жалтақтаумен күн кешкен, көмескі, қоңырқай шыққан сәттері де болғанын білеміз. Бұдан газет не журнал атаулының өз мінезі, беті, азаматтық нысанасы, өз қолтаңбасы анық болса ғана көркемдік, қоғамдық дамуға жетекші бола алатындығы көрінеді.

Әдебиет пен өнер мәселесін биік мұрат тұрғысынан қарап бағалау, белгілі тақырыптар төңірегінде сөйлегенде әңгімені кең келелі кеңеске айналдыру Мұхана тән сипаттың бірі болып көрінетін. Бұған бір мысал келтірейік. Қазақстан Жазушылар одағының бір мәжілісінде “Қазақ әдебиеті” газетінің жұмысы талқыланып, сын, ескертпе көп айтылып жатты. Ол сындардың біразы дұрыс та болатын. Аяғын жаңадан қаз-қаз басып, қалыптасып келе жатқан басылымға саяси кінәраттар тағылып, іс акыры насырға шауып кетпесін деп ойлады ма, қайдам, әйтеуір сол бір қысылшаң кезде Мұхан редакция жұмысының жақсы жақтарын жарқырата ашып, түбірлеп, дәлелдеп, жиналған жұртқа аталы кеңес айтып еді. Өзінің парасатты пайымдауларын түйіндей келіп, сынау деген сынампаздыққа айналмасын, әрбір істен алдымен жақсылықты көре білейік, сын кемшілікті көрсету, жетпегенді жеткізу, жаңсақты түзету үшін айтылуы тиіс, нағыз редакторды да, әдеби қызметкерді де самғап ұшпай жатып

қанатын қыркып тастай берсек, тегі кадрға жаруымыз қиын, бізге маман молшылығынан кекірік ататын уақыт келе қойған жоқ деген-ді.

1955 жылы Мұхтар Әуезов Үндістан сапарынан оралғанда оның әңгімесін алғашқы тыңдаушылардың бірі болған едім. Ежелгі мәдени дәстүрі, күшті ғажайыбы көп елдің арғы-бергі тарихынан айта келіп, сөз аяғын қазақ жағдайына бұрғаны есімде. Қазақстанда ең дарынды, білімді азаматтарды қудалаудың елден ерек көптігін үлкен қасірет деп бағалады. Қабілет, талант жағынан алып қарағанда, қазақ халқы, шүкіршілік, әлемдегі ешбір елден өлқы түспейді. Ал сөз өнеріне келгенде көп жұрттардан озық тұрамыз, – деп жалғастырды ол өзінің пікірін, – бірақ өкінішті жері сол – бізде шын мәніндегі мемлекет қайраткері өсіп жетілген жоқ. Республика басшылары деп жүргендеріміз жоғарыдан келген нұсқауларды орындаудан әріге бара алмайды, қиын-қыстау күн туғанда туралық сөзін айтуға жарамайды. Кешегі ел басшымыз Жұмабай Шаяхметов халыққа не жақсылық көрсетті? Соның кезінде аса білімді, көрнекті ғалым, әдебиет қайраткерлері қуғын көрді ғой, Шаяхметов солардың біреуін де қорғап қала алмады. Мәдениет жағынан кенжелеп қалған елден ұлы ғалым да, жазушы да туады екен, ал мемлекет қайраткерлерінің толысып шығуына дейін көп заман керек сияқты, – деп кемел ойларын түйіндеген еді. Мұхан жазықсыз ұсталған, сотталған, зәбірленгендердің атын атаған жоқ. Шынында ерекше зорлыққа душар болғанның бірі Мұханның өзі болатын. Қазақстанда жүре берсе, күндердің күнінде түрмеге жабылатынына көзі анық жеткен соң, ол Мәскеуге барып пана іздеген. Қазақ ауыз әдебиетінің теңдесі жоқ білгірін Қазақ университетінен жұмыстан шығарғандар да ұлттық санадан жұрдай болған арсыз белсенділер еді...

Мұхтар Әуезов тағылымы – белгілі бір тақырыптар шеңберімен өлшенбейтін қыры мен сыры мол тағылым. “Қазақ әдебиетіне” қатысты оның тағы да бір қамқорлығын айтуымыз парыз. Газет 1956 жылы өзінің беттерінде халық

мәдениетінің аса ірі мәселелерін көтергенде “бұларыңыз жақсы екен” деп қуанушылар болғанымен, нағыз табанды қолдаушылар көп те емес еді. Екіншісі партияның Орталық Комитеті не айтады екен деп жалтақтап, өздерінің пікірін жоғарыдан берілген нұсқауларға бейімдеп отыратын. Бұл қалыптың қыспағынан аты дардай жазушылардың өзі де бұлқынып шыға алмайтын. “Қазақ әдебиеті” туралы қаулы алынғанда күні кеше “жақсы мәселелер көтердіңдер, рахмет” деп жүргендердің көбі бұғып қалды, кейбіреулері бағытын күрт өзгертіп, біздерді қосыла сынап бастады. Мұның өзі кеңес жылдарында түпкілікті шындық ешкімге керек болмайтындығына көзі жеткендердің жағдай қалай бұрылса, солай иіліп, жан сауғалап үйренгендігінің көрінісі еді. Міне,, осындай кезде қалтқысыз сенетін, ең адал жолды көрсететін ұстазымыз Мұхтар Әуезов болатын. Жер-жерден газеттің бағытын қолдап, неше алуан пікірлерін қосып жазған хаттар көбейген кезде бұлардың қайсысын басамыз, ертеңгі күніміз не болады деген сұрақтарға жауап іздейтін едік. Сонда “тегеурінді, елдік мәселелерді көтердіңдер, енді осы беттеріңнен таймандар” деп жігер берген, сүйеніш болған, көңілімізге сенім ұялатқан Мұхаң ешқашан естен кетер ме? Өйткені газет редакциясы мен ресми басшылықтың пікір тайталасы ашық көрінген кезде азаматтық танытатындар, тіпті де көп болмайды. Орталық комитеттің хатшысы “домбыраның керегі жоқ, етті қолмен жеу – надандықтың белгісі” деп жиналыс сайын жар салып жүрген кезде газет қазақтың домбырашылық, күйшілік, әншілік өнерінің зор мұқтаждарын, ауыл мәдениетінің мүшкіл халін жүйелі түрде жария етіп отырған еді. Редакцияның мұндай мінезін кешіре алмай, жаңылмайтын ақыл бізден ғана шығады деп есептейтін идеология басшылары ақыры “Қазақ әдебиеті” газетінің басына пәле-жаланы төндіріп, арнаулы қаулы алып тынды ғой. Ол қаулыда газеттің тіл, әдебиет, фольклор, тарих, мектеп, оқу программалары, жоғары оқу орындарына қабылдау, термин тарапында орын тепкен орасан

олқылықтарды көрсеткені бисаясаттық, біржақтылық, ұлтшылдықты көксеу деп табылған...

Әдебиет, мәдениет тақырыптарын бір халықтың көлемімен тұйықтамай, құлашты кеңге салу керектігін сөзімен де, ісімен де дәлелдеген Мұханды ұлт көсем деп санайтын едік. Ақын, жазушылардың маңызды мекемелерді басқарып отырғандардың ойына келе бермейтін тың идеялар ылғи дерлік Мұхтар Әуезовтен шығатын. Зиялылардың көбі “пантүрікшілдік” деген сөзден қорқып, тілі, тағдыры, түбірі жақын халықтар туралы жылы лебіз айтуға жасқанатын кезде Мұхтар Әуезов қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт, әзірбайжан кітаптарын түпнұсқадан оқуды үндеп отырды, түрік халықтары әдебиетін салыстыра зерттеу қажеттігін талғамай түсіндірді. Мұханның татар, түркімен, башқұрт, қырғыз романдарының ең таңдаулы нұсқаларына талдау берген, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсеткен ғылыми терең мақалалары ғылымның көкжиегін кеңіткен еңбектер еді. Мұхтар Әуезов университетте түрік халықтарының әдебиеті бойынша арнаулы курстарда лекция оқыды, шәкірттерге бұл халықтардың ұзақ замандар бойында жасаған көркемдік байлығын таныстырды. “Мұха, түрік халықтары әдебиетін түпнұсқадан қалай оқисыз, түсіну қиын емес пе?” дегендерге ол “түрік тілдерінің қай-қайсысы да өз тілдерің ғой, шығармаларды түпнұсқадан оқығанда ғана белгілі бір елдің жанын, шын болмысын түсінуге болады. Түріктің де, татардың да, өзбектің де әдебиетін аудармадан емес, түпнұсқадан оқындар” деп жауап бергенін талай рет есіттік.

Мұхтар Әуезовтің қырғыз эпосы “Манас” туралы үлкен зерттеу монография жазғанын ғылыми, әдеби жұртшылық біледі. Жазушы ғалымның мұндай әрекетке баруы оның әуел бастан ұстанған бағытына сәйкес екені байқалады. Түрік халықтары жаратқан ең асыл көркемдік мұраны меңгермейінше қазақ әдебиетінің де терең білгір маманы болу қиын екенін Мұхаң ерте бастан пайымдаған. Мұхтар

Әуезовтің “Манас” эпосын ондаған жылдар бойында ыждағатты түрде тексеруі ұлы эпостың басына жала бұлтты үйірілген жылдарда үлкен қажетке жарады ғой. “Манас” кімнің жыры, ол халыққа керек пе, жоқ па деп даурығушыларға Мұхтар Әуезовтің дәлелді тойтарыс беріп, халықтық ескерткішті жат жаладан арашалап қалғаны – ешқашан ұмытылмайтын рухани ерлік.

Кеңес өкіметі дәуірінде дүниеге келген қазақ әдебиеті шығармаларының қайсысы өміршең немесе нәрсіз екенін уақыттың қатал сыны орын-орнына қоятын болар. Қазірдің өзінде әдебиет зерттеушілері бір кезде дүрілдеп аты шыққан көркемдік дамудың жетістігі, табысы саналған туындылардың бірталайын қайта бағалап келеді. Әдебиеттің түпкілікті мүлкі болып, екшеліп шығатын романдардың, драмалардың қатарында, бірінші кезекте Мұхтар Әуезовтің жаратындылары аталатыны күмәнсіз. Оның себебі – ұлы жазушының нағыз суреткерлік принциптен жалтармай, тек шындықты ғана жазып үйренгендігінде. Кеңес өміріндегі қайшылықтарды да, кемшіліктерді де жазуға мүмкіндік жоқ екенін ерте аңғарған Мұхтар Әуезов өзінің бірталай таңдаулы шығармаларында ауыз әдебиетінің сарындары мен сюжеттерін пайдаланды. Осы үшін “советтік тақырыпқа жазбайды, өткендегі байлар заманын аңсайды, феодалдық дәуірді мадақтайды, өз заманына бүйірі бүрмайды” деген секілді айыптаулардан көз ашпаған. Тіпті қазақтың классикалық әдебиетінің шыңы Абай туралы романдарының өзінен қателік іздегендер жазушының қыр соңынан қалмай қойған. Міне, сол ауыз әдебиеті нұсқаларын негізге алған, тарихи қайраткерлер жайында жазған шығармалары жалпы қазақ әдебиетінің ең қымбат ескерткіштері болғанын көреміз. Мұхтар Әуезовті қазақтың тарихи прозасының, драматургиясының негізін салушы, халықтың көне аңыз әңгімелерін, ертегілерін, әпсаналарын жаңа көркемдік ізденістер үшін ұтымды пайдаланудың жолын көрсетуші деп бағалау әбден орынды.

Бұл мәселелердің жалпы жұртшылық, әсіресе әдебиет табалдырығын жаңа аттаған ақын, жазушы, сыншы, зерттеушілер үшін айрықша мәні бар еді. Біз ескі ауыз әдебиеті ескерткіштерінде ғажайып қызықтар, өшпес құндылықтар, халықтың талғамынан өтіп сараланған шындықтар мол екенін танып білуді Мұхтар Әуезовтен үйрендік. Ресми саясатты жүргізушілер “қазақтың ескі өмірінде іліп аларлық ешқандай нәрсе жоқ, жақсылықтың бәрі совет заманының жемісі” деп үздіксіз сайрап отырған уақытта халық ауыз әдебиетінің неше алуан інжу-маржанын насихаттауы, зерттеуі, көне тақырыптарды өзінің тамаша шығармаларына арқау етуі табандылықты, белсенділердің шабуылына төтеп берерлік қайсарлықты керек ететіні баршаға белгілі...

Мұхтар Әуезовтің әлем әдебиетін оқу, тағылым алу жөніндегі өнегелері де қазақтың зиялы жұртшылығына күшті әсер еткенін айтпай кетуге болмайды. Көркемдік жаңалық деген ғайыптан пайда болмай, мәдениеттердің, дәстүрлердің қосылысынан, жаңа сапаға жетуінен жаратылатынын түсіндірген де осы ұстазымыз екенін мақтан тұтамыз. Атағы дүние жүзіне мәлім “Абай жолы” романының үлкен сонылықтарының бірі қазақ елінің тығырықтан шығуы үшін Европа, орыс мәдениеттерінің жетістіктерін сын көзімен қарап пайдалану қажеттігін сенімді дәлелдеуіне, өзге елдермен мәдени байланыстар өсудің, өркендеудің шарты деп түсіндіруіне байланысты.

Өзінің осындай көзқарасын Мұхтар Әуезов шығыс әдебиетіне келгенде де өзгерткен емес. Ресей отаршылдары, одан кейін советтік басшылар шығыс мұсылман елдерінің тарихын да, олардың адамзат өркениетінен алатын орнын да мойындамай келгені мәлім. Ол – ол ма? Ондаған жылдар бойында шығыс мәдениетінің беделін түсіру, оны мүлде ұмыттыру үшін жүйелі жұмыстар жүргізіліп келді. Ал діндердің ішінде ислам діні кертартпа дін деп құбыжық көрсетілді. Мұндай саясаттың түпкі мақсаты халықты өзінің

ғасырлар бойында ұстанып келген дінінен айыру, шығыс халықтарының өзара бірлестіктерінің дәнекерлерін жою, барлық тіршілікті орыстандыру бағытын көшіру болатын. Ақырында “шығыс мәдениеті” деген сөз тіркесі айтылмайтын күйге жеткен едік. Осындай жағдайда да Мұхтар Әуезов өзінің сенімін жоғалтпады, қазақ әдебиетінің, соның ішінде Абай шығармашылығы ерте кездерден нәр алып келген қуатты қайнар көздердің бірі шығыс әдебиеті деген желілі пікірді тарата берді. Біздің “Қазақ әдебиеті” газетінде “Шығыс қазынасы” деген тақырыпта мақала жариялауымыз да ұстаз Мұхтар Әуезов ұстанған бағыттың тікелей әсерінен туған болатын. Осы мақала неге басылды деп газет редакторының Орталық Комитетке шақырылып, сөз естігені де есімде. Мақаланың негізгі ойы бүгінгі қазақ жұртшылығына араб, парсы, түрік әдебиетіндегі жауһарларды таныстырайық, оларды оқушылар мен талабалар білсін дегенге саятын. Қазіргі кезде мұндай ойлар тірі пендеге ерсі болып көрінбейді. Ал елуінші жылдардың орта тұсында жағдай мүлде басқаша, әрбір пікір бақылауда болатын. Менің замандастарымның күрделі ізденістерінің бәріне ұлы Мұханның шарапаты тигенін айта алатынымызға бақыттымыз.

5. Азаматтық туын көтерген

“Қазақ әдебиеті” газетінде көтерілген әрбір маңызды әлеуметтік мәселе жұртшылықтан толық қолдау тауып отырғанына мысал мол. Әрбір күрделі пікір қозғаған материал жарияланған сайын жер-жерлерден хаттар келетін, оларда елдің көңіл түкпіріндегі аңсарлар мен армандар айтылып қана қоймай, ұлттық мәдениетті дамытуға арналған нақтылы ұсыныстар мен тілектер де көрсетілетін. “Қазақ әдебиеті” газеті 1955-1956 жылдарда жамағатшылықтың жан сырларын жарыққа шығарған бірден-бір басылым болды, газет ұлт арманының ұраншысына айналды. Бірақ бұл жағдай қарапайым халыққа ұнағанымен, тілегі мен ниеті туған

жұртынан мүлде алшақтап кеткен мансап иелеріне жат құбылыс, саяси қателік болып көрінді. Олар газеттің әрбір мақаласын қырағы бақылап, зәредей жанды пікір, салиқалы сөз айтыла қалса, “аттан” деп ұран салып, партияның орталық комитетіне барып ғайбат шағым айтатын. Ол жылдарда біздің көрмеген хикметіміз аз. Бір жолы “Социалистік Қазақстан” газетінде екі етек мақала жарияланып, саяси дүниетанымды шындауға шақырулар арасында менің “ұлтшылдығымды” әшкерелемек болған сөздерді оқыдым. Мақаланың әділетсіздігі көрініп-ақ тұр, бірақ бұл қалай деп біреуге айта алмайсың, өйткені оның соңында ешкімнің аты-жөні жазылмаған, партияның сөзі осы деген сыңайда берілген. Ең сорақысы сол – әлгі мақалада мен ұзақ жылдарда совет үкіметінің танымал басшылары Молотовпен, Кагановичпен, Маленковпен бір қатарда сыналыппын. Бұл, шынында да, күлкі келтірерлік нәрсе еді. Мақаланы жазған автор күні кешеге дейін әрбір сөзі әулиенің лебізіндей саналған, бірақ Хрущевпен мансап үшін таласта сәтсіздікке ұшыраған коммунистік партия жетекшілерін қаралаумен шектелмей, қазақтан шыққан жас ұлтшыл осы деп мені де қосып жіберіпті...

Қазақтың батырлық жырларына орыс әдебиетінің әсері болған деп мақала жазып келген әдебиетші Нұрышевтің дауына да біраз уақыт шырмалып барып, әрең құтылғаным еске түседі. “Қазақтың ауыз әдебиетіне орыс халқының әсері” деген қисынға келмейді” деп қанша түсіндірсем де, Нұрышев өз айтқанынан қайтпай, ақырында “мақаламды газетке ұлтшыл Бердібаев бастырмай қойды” деп үстімнен Орталық Комитетке арыз жазған еді. Бұлар, тәуір жері, Орталық Комитеттің баспасөз бөлімін басқарып отырған Жұмағали Исмағұлов арызқойдың жала сөзіне мән берген жоқ, менің ауызша түсіндіргеніме қанағаттанып, мәселені доғарды. Сөйтсем, Нұрышев қазақ азаматтарының үстінен жала жауып дәнiккендігін Орталық Комитеттегілер де біледі екен. Нұрышевтің ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің қыр соңынан

қалмай, “ұлтшылдығын” әшкерелеймін деп көп уақыт әлек болғанын, бірақ жұртшылықтан қолдау таппай, қайта өзі жаман атаққа ілінгенін сол кезде естіген едім...

Әділдік пен жәнілдік күресі деп айтуға келетін пікір кереғарлығының бәрін тізіп айту мүмкін емес. Сонда да болса солардың тағы біреуін еске түсіруіміз қажет. “Қазақ әдебиеті” туралы қаулы талқыланып, редактордан бастап қатардағы қызметкерлерге дейін бір-бір шапалақ жегеннен кейін жағдайымыз тынышталар деп үміттенген едік. Сөйтсек онымыз бекер екен. Бұғып жатқан белсенділер аз болмай шықты. Олар қалайда редакция ұжымын су түбіне жібермек болып, қолайлы сәтті аңдып жүріпті. Іздегенге сұраған дегендей олар газетте жарияланған кезектегі бір проблемалық мақалаға шүйліксін-ай келіп. Ол көрнекті әдебиет зерттеушісі Бейсенбай Кенжебаевтың “Қазақ әдебиеті” газетінің 1957 жылғы 25 қаңтарда басылған “Өтелмеген парыз” деп аталған хаты еді. Мәселенің мән-жайы түсінікті болу үшін хаттан үзінді келтірейік. “...Бізде әдеби мұрасы жиналуға, зерттелуге, әдебиетіміз тарихынан белгілі орын алуға тиісті ақын, жазушылар бірталай. Бұған мысалға Шолпан Иманбаева, Жиенғали Тілепбергенов, Смағұл Садуақасов, Ерғали Алдонғаров, Саттар Ерубасов, Елжас Бекенов, Абдолла Жұмағалиев, Аманғали Сегізбаев, Самат Нұржанов, Баубек Бұлқышев, Секен Дайырбеков, Рақымжан Далабаев сияқты ақын, жазушылардың біразы – Шолпан, Баубек, Саттар – туралы оқта-текте айтылып, жазылып жүр. Бірақ мұны жеткілікті деуге болмайды. Ал бірсыпырасы еш жерде ауызға алынбайды, тіпті ұмытылып барады. Дұрысында бұлар ұмытылуға тиісті емес”. Ешкімнің шамына тимейтін барынша адал, дәлелді айтылған осы сөздерді оқыған кез келген адам “мәселе дұрыс көтерілген екен” дер еді. Оқушы жұртшылық мақала-хатты дәл осы айтқанды жылы қабылдап, ризалығын білдірген болатын. Көп ұзамай бұл мақала кейбіреулерге ұнамай қалыпты, оны “редакцияда талқылап тиісті шаралар қолдану керек депті” дескен хабар құлаққа шалынды.

“Мақаланың қандай қатесі бар екен” деп сұрағанымызға білетіндер Смағұл Садуақасовтың аты аталғаны теріс болыпты, оны “партия саясатына ашық қарсы шыққан жан” деп бір атағы дардай белсенді Орталық Комитетке шағым түсіріпті деген жауап есіттік. Бұл хабарды ести салысымен мен мақала авторы Бейсенбай Кенжебаевқа телефон соғып, Смағұл Садуақасовтың кім болғанын сұрағанымда барынша адал ғұлама Бейсекең “Смағұл – қазақтың ең отаншыл азаматтарының бірі” деп жауап берді. Мен Бейсекеңнің сөздеріне имандай сенемін. Өйткені ол жасандылыққа, жалғандыққа бармайтын, кең ойлайтын, қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихын жақсы білетін маман, көңіліндегі ойды ашық айта алатын батыл зерттеуші болатын. Ол артына өшпес мұра қалдырды, қазақ әдебиетінің тарихын көне дәуірден бастау қажеттігін дәлелдеп, болашағы зор балжамдар ұсынды, ғылымға шын берілген шәкірттер тәрбиеледі. Елуінші жылдардың орта тұсында жұртшылық ойын оятуға Бейсекеңнің оқыған дәрістері мен зерттеу мақалалары күшті әсер еткен еді. Оның “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған “Өтелмеген парыз” атты шағын мақаласының өзі ұлт мәдениетінің жанашырларын сүйсіндіріп, мәнгүрттерді шошындыруы кездейсоқ емес еді.

Сонымен, 1957 жылдың алғашқы айларының бірінде Қазақстан Жазушылар одағының партия ұйымында бюро мәжілісі шақырылды. Бұл кезде мен жұмыстан шығып қалғанмын, мақалаларым да еш жерде жарияланбайды. Алматының Тастақ аталған шетінде бір орыстың үйін жалға алып тұратынмын. Лезде мені таптырып алды. Мәжілісті Жазушылар одағының жанындағы партия ұйымының секретары, ақын Жұмағали Саин ашып, күн тәртібінде бір-ақ мәселе тұрғанын, ол Бейсенбай Кенжебаевтың “Өтелмеген парыз” деген мақаласын талқылау екенін айтты. Мәжіліске қатысқан жазушылар көп емес, Жазушылар одағының басшысы Ғабит Мүсірепов, көрнекті суреткерлерден Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин, тағы бірнеше белгілі

қаламгерлер бар. “Қазақ әдебиеті” газетінің редакторы Сырбай Мәуленов, редактордың орынбасары Жұбан Молдағалиев, жауапты хатшысы Төкен Әбдірахмановтармен бірқатар газетте істемейтін мен отырмын.

Партия ұйымының секретары Жұмағали Саиннің сөзі қысқа болды. Ол “Қазақ әдебиеті” газеті өзінің бетінде Смағұл Садүақасовтың шығармаларын қайта басып шығару керек деп үлкен саяси қате жіберген, өйткені ол – кезінде партияның бағытына қарсы шыққан адам. Міне, осындай адам туралы газет жұртшылыққа теріс бағдар беріп отыр. Бұл жалғыз менің ойым емес. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеттеріндегі жолдастардың да пікірі осындай деп бір тоқтады. Бір ғажабы, мәжіліске қатысқандардың ешқайсысы “газет жұмысын бұдан бұрын талқылап, кемшіліктерін сынап, ескертіп едік қой, ендігіміз тым артық болмай ма?” дей алған жоқ. Шамасы жоғарыдағы басшылардың қаһары бұларды ықтырып тастаса керек. Күні кешеге дейін мықты редактор деп мақталып келген Сырбай Мәуленовтің де, газет ісінің білгірлері Жұбан Молдағалиевтің де, Төкен Әбдірахмановтың да еңбегі еленіп, ескерілетін түрі жоқ... Тек мәжіліске қатысқандардың біреуі ғана “газет басшыларына нендей жаза бұйырмақсындар?” деп сұрап қалған еді, Жазушылар одағының басшысы Ғабит Мүсірепов “бұлардың барлығы да орнынан босатылады, Орталық Комитеттің ұйғарымы осылай” деп әңгімені бір-ақ бітірді. Мақаланы талқылаймыз деген бекер сөз екен, тек үкім айтуға ғана шақырылған болып шықты. Ол дәуірде қалыптасқан тәртіп бойынша бір де бір адам “партия шешімі” деген сөзге қиғаш келе алмайтын. Бұл жолы да осылай болды. Атағы дүркіреп тұрған дарынды ақындарымыз Сырбай Мәуленов пен Жұбан Молдағалиев те, байырғы жорналшы Төкен Әбдірахманов та жұмған аузын ашпай, “орнынан босатылады” деген шешімді тағдырдың жазуындай қабылдап, үндемей қалды. Шындығында газет басшылары өздерінің әділетсіз айыпталып отырғанын жақсы білетін еді. Олар газет бетінде неше алуан көкейкесті

мәселелердің басылғанын, редакция бағытын жұртшылықтың, соның ішінде осы мәжіліске қатысып отырған аға жазушылардың күні кешеге дейін қолдап келгенін талай естіген. Амал қанша, ұзақ жылдарға созылған әкімшілдік, әміршілдік жүйе адамдарды жаттанды пікір айтуға дағдыландырып, қиянат шешімнің өзіне қарсы келе алмайтындай етіп жасытып тастағаны осы жерден де көрінді. Бұл адам намысын аяқ асты етіп үйренгендіктің сорақы мысалдарының бірі еді...

Газеттің бірдей үш басшысын майдан қыл суырғандай опонай орнынан алып тастаған соң, ендігі мәселе маған қарай бұрылды. “Өткен жылы “Қазақ әдебиеті” газетіне көптеген қате мақалалар даярлап, барлық бұрмалаушылықтардың бастаушысы болған Бердібаевқа нендей жаза беру керегін айтыңыздар,” – деді мәжілісті жүргізіп отырған Жұмағали Саин. Бұрын көбінесе сыртынан білетін, өлендері арқылы ғана таныс атақты ақынымыздың сұсы қатты көрінді. Аяйтын түрі сезілмейді. Ол кездегі жазаның үлкені партия қатарынан шығару немесе ақырғы сөгіспен қалдыру болып саналатын. Осы екеуінің маған қайсысы бұйырып тұр екен деп ішімнен нендей қиындыққа да әзірленіп отырмын. Жағдай мынандай болды дегенді тыңдағысы келіп отырған жан жоқ, мәжілістің негізгі міндеті мәселенің шындығына жету емес, редакция басшыларын орнынан алу жөніндегі жоғарыдан берілген нұсқауды орындау ғана екені түсінікті болды. Сыртынан айбарлы естілетін, көрнекті жазушыларымыздың ешқайсысы әзірге әділдікке араша түскен жоқ. “Бердібаевқа қандай жаза лайық, неге үндемейсіңдер?” – деп Жұмағали Саин сұрағын қайталады. Сәл-пәл үнсіздіктен кейін Ғабиден Мұстафин сөз алды. Ол өзінің сөзін мәжілістегілерге қарата бұрып: “Бір адамға қанша жаза беруге болады” деген сұрақтан бастады. Ғабен сәл кідірді де, ойын былайша жалғастырды: “Қазақ әдебиеті” газетінің жұмысына арналған қаулыны талқылаған кезде Бердібаевты қатты сынап бір жазаладық, содан бергі жерде газет беттерінде жарияланған бірталай мақалаларда

мұның атына тағы да көп сын айтылды, оның үстіне жақында бұл жігітті жұмыстан шығарып жіберіпсіндер, сөйтіп бір емес, үш рет жапа шегіп отыр. Ендігіміз артық болар, талқылаумен, ескертумен шектелу керек...”

Мәселесі қаралып отырғандарға қалайда бір шала байлап жіберуге дағдыланғандарға бұл пікір ұнамады. Осы мезетте Жұмағали Саин Ғабее: “Сонда Бердібаевты ешбір кінәсі жоқ деп, басынан сипап қоя беруіміз керек пе?” - деп қалды. Ғабеедің бұған да жауабы даяр екен: “Қазақ әдебиеті” газеті жақсы, күрделі мәселелер көтерді деп былтырдан бері қолпаштап келген біздер, осында отырғандар емес пе едік, газет қате жіберді дегенді бұрын неге айтпадық, адасқанды неге жолға салмадық? Енді келіп барлық кінәні редакцияның басына үйіп жатырмыз. Осынымыз әділдікке жата ма? Тіпті “Қазақ әдебиеті” газетінің өткен жылдардағы кейбір жаңсақтықтары үшін әйтеуір біреулер айыпқа тартылуға тиіс болса, ол айыптылар алдымен мына біздер, Жазушылар одағын басқарып отырғандармыз, жазаны біздер де бөлісіп көтерейік...” деп әділ төрелігін айтты. Бұдан кейін әңгіменің аңғары айқындалып қалған еді. “Дуалы ауыз” Ғабиден Мұстафинің дәлелдеріне шынымен тоқталды ма, әлде іштей аяушылық сезімдері жеңді ме, яки “Қазақ әдебиеті” газетінің атына жылы сөз айтқандықтары естеріне түсті ме, – әйтеуір Ғабее “сенің сөзіңе қосылмаймыз” деген ешкім болған жоқ. Маған ауыр жазалардың бірін алдын ала сайлап келген Жазушылар одағы мен партия ұйымының басшылары ескерту берумен шектелді. Бұл арада ардақты жазушымыз Ғабиден Мұстафиннің азаматтық тегеуріні ғана таудай пана болғанын ерекше айтуым парыз. Сол күнгі мәжіліске жиналғандардың қай-қайсысы да маған тікелей өштігі бар жандар емес еді. Бірақ олардың ешқайсысы да қалыптасқан дәстүрдің шеңберін бұзуға жараған жоқ. Тек Ғабиден Мұстафин ғана азаматтық айқын, жігерлі сөзін айтты, қатып-семіп қалған қасаң тәртіптерден адамшылықтың туы жоғары екенін танытты. Осы оқиғаны мен кейін де қанша рет еске түсіріп жүрдім. Егер

ақты ақ, қараны қара деп айтуға санасы, тәуекелі жететін адамдарымыз көбірек болса, Қазақстан жерінде орын алған заңсыздықтар мен бұрмалаушылықтардың саны анағұрлым аз болатын еді-ау деп те өкінішті ойларға берілген едім. Отызыншы жылдардың орта кезінде жаппай жазалауға душар болған қазақ зиялыларының сорына өзінің білгенін емес, тергеушілердің міндеттегендерін айтқан көптеген жалған куәлердің зардабы тигені көзге елестегендей болды. Табиғат берген дарын, бейімі болса, ақын да, жазушы да болуға болады, бірақ азаматтық қалыптасудың жолы мүлде басқа. Қандай қиын жағдайда да өзінің ар-ұжданын жоғалтпай, ақиқаттың ақ жібін аттамайтындар ғана күндердің күнінде елге тұлға болатындығына көзім жеткен еді. Азаматтық қасиет, әсіресе, қолында лауазымы барларға айрықша қажеттірек екенін де өмір тәжірибесі талай рет дәлелдеген.

“Қазақ әдебиеті” газетінің редакциясында қызмет істеген жылдардың маған берген тағылымы бір өмірге жетерлік десем, артық айтылғандық емес. Жұмыс бабымен халқымызға аты қанықты қаншама қаламгерлерді таныған кезім де сол бір шақ еді. Мен сол бір кездің кейбір естегілерін ғана айттым. Сәті түссе, бұл тақырыпқа қайта оралып, оқушымен сыр бөлісуді ойлаймын...

1995

ЕКІ ДҮНИЕ ЕСІГІ *ескерусіз қала бере ме?!*

I

Қазақ жеріндегі баба шаһар – Түркістан туралы айтылып, жазалып жүрген сөздер аз емес. Олардың бәрін тізіп құрастырса, көлемі энциклопедиялық анықтамадай қалың том болар еді. Арғы жағы “күй атасы – Қорқыттан”, жаһанның “екінші ұстазы” – әл-Фарабиден сөз кетсе, Түркістан есімі әңгіменің бел ортасында жүреді. Түрік-қазақ әлемінде

сопылық поэзияның негізін салушы хазірет Ахмет Ясауи өмірі мен шығармашылығы осы қаламен тікелей байланысты екеніне біз емес, әлем жұртшылығы да қанықты. А.Ясауимен замандас немесе кейінірек жасаған бір шоқ шайыр (Ахмет Иүгүнеки, Сүлеймен Бақырғани, т.б.) мұрасы да ғылыми, әдеби қауымға мәлім. Әмір Темір және Алтын Орда империялары кезіндегі елеулі оқиғалардың біразы Түркістанда болған. Көшпелі қазақ даласы мен отырықшы Орта Азия халықтарының жапсарындағы Түркістанның түрік халықтарын билеушілер үшін стратегиялық, географиялық, тарихи, саяси мәні айрықша күшті еді. Түркістандағы Ахмет Ясауи кесенесін Әмір Темір Алтын Орда ханы Тоқтамыспен үдемелі соғысты жүргізіп жүрген кезде салуға бұйрық бергенінің терең мәні бар. Қазақ хандарының Түркістанды өздерінің байтақ астанасы етіп белгілеуі де барынша табиғи. Есім ханнан бастап, Абылай ханға дейінгі хандар тұсында бұл қасиетті қала қазақ халқының әкімшілік, діни, мәдени орталығы болды. Тіпті қазақтың соңғы ханы Кенесары да (XIX ғасыр) Түркістан топырағын басып, Қарнақ медресесінде дәріс алған. Қазақстан мен Орта Азия тәуелсіздігі үшін ең ақырғы айбынды күрескер, қолбасы Сыздық Кенесарин да 1864 жылы Ресей әскерлері Түркістанға шабуыл жасағанда қорғаныс шебін басқарған. Қазақтың атақты ақын-жыраулары, ұлы билері, батырларының кезінде бұл өлкеге табаны тимегені, Әзірет Сұлтанға зиярат етпегені жоқ десе де болғандай. Қазақтың үш жүзге мәлім болған даңқты адамдарының “Өлсек, зиратымыз Түркістанда қалсын” дегенді арман етпегені бар ма екен?

Халқымыздың ұлы эпикалық дастандары: “Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, “Едіге батыр”, “Шора батыр” суреттелетін оқиғалар мен адамдардың Қаратау, Түркістанға етене жақындығы бұл құт мекеннің даңқын арттыра түседі. Оғыз-түрік халықтарының туындысы – “Деде Қорқыт кітабында” аталатын ерлер мен жерлердің аттары бүгінге

дейін Түркістан, Сыр атырабында сақталып қалғаны – өз алдына бір өңгіме.

Осыншама тәберік тарихты қазіргі қазақ зиялылары естімеген, білмеген деп айту қиын. Түркістан, Әзірет Сұлтан туралы мадақ өлең, мақала, дастан ұдайы жарияланып келеді. Бір биылдың өзінде жазушылар Д.Досжанов пен Ж.Әлмешовтің көлемді, ғылыми-танымдық мәні бар монографиялары, Қ.Қамбаровтың “Әзірет Сұлтан” деген романы жарыққа шықты. Е.Смағұлов пен Қ.Тұякбаевтың “Түркістанның ортағасырлық тарихы” (1998 ж.) кітабы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Хабаршы”, “Археология жаңалықтары” журналдарының бетінде Түркістанның арғы-бергі тарихына арналған алуан түрлі мақалалар мен хабарламалар жарық көрді. Осы университеттің құзырында былтыр да, биыл да өткен “Түркістан: кеше, бүгін, ертен” деп аталған халықаралық ғылыми конференцияда жасалған аса маңызды баяндамалар өлкенің тарихы мен археологиясына байланысты жаңалықтарды алға тартты. Түркістан шаһарының пайда болу кезеңін анықтап, бұрын айтылып келген қорытындыларға толықтыру енгізді.

Қазақстан Республикасы Президенті пәрменімен мұнда Қ.А.Ясауи атындағы университет ашылғалы бері Түркістанның мәдени, ғылыми өмірінде серпіліс басталды. А.Ясауи мұрасы, Әмір Темір салдырған Әзірет Сұлтан кесенесі, қаланың күллі түркі ислам әлеміндегі орны туралы екінші бірінде айтылып келеді. Ал ақын М.Жұмабаевтың “Түркістан” деген өлеңі соңғы жылдары ең танымал өлеңге айналды. Бұл өлеңді қазақ студенттерімен қатар университеттен білім алып жүрген түрік және басқа халықтардың өкілдері де біледі.

Түркістанның тарихы мен бүгінгі мәні туралы Президент Н.Назарбаевтың: “Ежелгі Түркістан шаһары бұрын қазақ ордасының астанасы болса, енді руханият дүниесінің астанасына айналып отыр” – деген тамаша сөздері

шаһардың көрнекті жерлеріне жазылып, іліп қойылған. Қаланың даңқы мен дәріпін бұдан артық сипаттау мүмкін еместей...

II

Өкінішке қарай, Түркістанды көркейту, оны атына сай дәрежеге көтеру мәселесі мүлде жеткіліксіз екенін ашық айтуға тура келеді. Түркістан туралы сөздер мен нақтылы істердің арасы жер мен көктей алшақ жатыр десек, артық емес. Қазақстан үкіметінің “Түркістан қаласының 1500 жылдығын мерекелеуге дайындық туралы” қаулысының орындалмай қалғаны – бұл айтқанымыздың толық дәлелі. Түркістан жөнінде аталған қаулыда атқарылған істердің көлемі мен құрамы өте анық сараланып көрсетілген еді, бірақ сол қаулы әдемі сөздердің тізбегі болды да қалды. Жұртшылықты секем алдырған нәрсе – қаулы алдырғаннан кейін Қазақстан үкіметінің де, Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігінің де айлар бойы бұл мәселені ұмыт қалдыруы болатын. Содан араға жарты жыл салып, Түркістан жөніндегі юбилейлік комиссияның И.Тасмағанбетов басқарған бірінші мәжілісі өтті. Сол мәжілісте мерейтой қарсаңында орындалуға тиіс жұмыстардың шағын құрамы екшелгені белгілі. Олар: шетелден келген мамандарды қабылдайтын, қазіргі заман талабына сай қонақ үй салу, жолдарды, әуежайды жөндеу, Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы аты-жөні анық зираттарға белгі орнату, түрік халықтары тарихы мен мәдениеті музейін тұрғызу, қонақтардың аралап көретін жерлерінің бірі – Түркістан университетінің карауындағы ботаникалық баққа дейін асфальт төсеу, дарбаза орнату секілділер. Көп ұзамай бұл белгіленген санаулы шаралардың да жүзеге аспайтыны мәлім болды. Шаһардың халқы осы аталған жұмыстардың ішінен бұл кезге дейін көшелердің кетік-сетігін бітеп, сылағаннан басқаны көре алған жоқ. Ал 1996 жылғы қаулыда аталған Түркістан қаласына ерекше мәртебе (статус) беру мәселесі мүлде ауызға алынбай кетті. Түркістанды көркейтуге

мемлекет қаржысы соншалық аз болса, оған не республикалық, не облыстық көлемдегі басшы буындар ықыласты, жанашыр болмаса, 1996 жылы әдемі қаулы алып, елді емекеітудің не қажеті бар еді? Сол бір аты бар да заты жоқ қаулы “өлді” болған соң, Үкіметтің жаңа шешімі шығып, Түркістан қаласының мерейтойын өткізу 2000 жылға қалдырылыпты. Жаңа қаулының қаншалық барқадар табатыны – тағы белгісіз... Бұлайша күдіктенуге толық негіз бар. Өйткені, 2000 жылға дейін бір жыл ішінде нендей істер жүргізіліп, орнына келетіні мәлім емес...

Бүкіл қазақ халқы тарихы мен тағдырына ортақ қаланың мерейтойы өз дәрежесінде өту мәселесін баспасөз бетінде бұдан бұрын да көтерген едік. “Ана тілі” газетінің 1997 жылғы 10 сәуірдегі санында шыққан “Басы таудай, аяғы қылдай болмасын” деген мақаламызда осы жағдайға үкімет басшыларының назар аударуын сұрағанбыз. Бірақ көбісі ана тілінде газет, журнал оқымайтын үкімет аппарат қызметкерлеріне мұндай мақалалар шыбын шаққан құрлы әсер етпейтініне көз жетті. Сонда да болса мәселені кеңінен ойлайтын ел Президенті бар ғой, тоқырап қалған жұмыстарды қозғап жіберетін шығар деген үмітпен көңілдегі ойларымызды тағы жазып отырмыз. Ендігі жерде Түркістан туралы қызыл сөзді желдей есе бергеннен гөрі, бір де болса бірегей нақты шара керек. Республика Президенті Түркістан қаласына ерекше мәртебе беретін болар деген сенімнен жұртшылық әлі де күдер үзген жоқ. Өз тарихымызды қадірлейтініміз рас болса, соны іс жүзінде көрсетейік. Мұндай ерекше мәртебе алып, мемлекеттің тікелей қолдауына ие болмаса, Түркістан шаһары көгеріп, көктейді деген – бос қиял... Кеңестік дәуірдің жетпіс жылы ішінде бірде бір дұрыс ғимарат салынбаған, мүлде елеусіз қалдырылған көне шаһарды ілгері бастырудың бүгінгі танда басқа да жолы бар екен. Ол – Түркістанға (жақын жатқан Кентауды қоса) еркін экономикалық аймақ мәртебесін (статусын) беру. Сонда ғана шаһар экономикасы мен құрылысы жаңа қарқын алуға

мүмкіндік туады. Бұл мәселені Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігі жеткілікті дәлелдеп, Қазақстан Үкіметі алдына қойғанын білеміз. Түркістанның тұралап қалған еңсесін көтеру үшін ең болмаса осы мүмкіндікті үкімет неге қимайтынын түсінбейміз? Қазақстанның премьер-министрі Н.Балғымбаев өзінің бір сөзінде “еркін экономикалық аймақ құруға қарсы” екенін білдіріп еді. Бірақ Түркістан сынды қайталанбас тарихи ерекшелігі бар аудан үшін кеңшілік жасауға болатынына да көзіміз жетеді. Бұлай етпеген күні Түркістан қаласының 2000 жылға белгіленген юбилейі жетім қыздың тойындай болғалы тұр. Халықтың да, ел басшысының да намысына сын болатын, досқа күлкі, дұшпанға таба ететін жағдайға ұрынбай, бұл юбилейді абыроймен атқару жайын ойлайық!

Қазіргі кезде бұрынғы өткен ру аталары мен аналарын еске түсіріп, олардың зираты жатқан жерге биік сәнді кесене тұрғызу жаңа үрдіске айналып келеді. Мұндай жерлерге республика, облыс басшылары да уақытын бөліп барып, жергілікті қауымның талап-ынтасын қолдап жүргенін білеміз. Соның нәтижесінде аты құрметпен аталатын аталар, аналар, ру ұранына айналған батырлар кесенелері бой көтере бастады. Мұндай істер бірыңғай рулық мақтаныштарды ұрандатып, біржақты сипат алып кетпей, ұлт бірлігіне септесетін болуын ойлауы керек... Таңқаларлық нәрсе – бүкілқазақтық, бүкілтүріктік, бүкілисламдық құндылықтар болып табылатын ескерткіштерге келгенде соларды “жөңдейік”, “түзетейік” деген құлшыныс байқала бермейді. **Бұның аты – жалпыұлттық мұраттан ру, тайпа мүддесі басым түсіп жатыр деген сөз.**

Түркістанның қайта түлеуіне ең қажет нәрсе – оған айрықша статус, еркін экономикалық аудан мәртебесін беру екенін бүкіл ел күтіп отыр десек, артық айтқандық емес. Сонымен қатар бұдан бірталай жыл бұрын аудан құрамынан шығарылып, көрші Отырар, Жаңақорған жерлеріне қосылып кеткен жерлерді Түркістанға қайта қосу кезек күттірмейтін іс

деп қараймыз. Аудан көлеміндегі кешегі гүлденген Кентау қаласының бүгінгі халі мүшкіл екені әлемге аян. Кентаудағы бағасы жүздеген миллион теңге тұратын көптеген үйлер иесіздік пен елдің тұрмыс қиыншылығына ұшырауы себебінен қаңырап қалып, талан-таражға түсіп жатқанын жұрт біледі. **Сол байлықтан мүлде айрылып қалмау үшін Кентауды Түркістанға қосу мәселесі де талқылап, кеңесіп көрерлік тақырыптың бірі.**

III

Соңғы жылдарда археология ғылымының жаңа жетістіктері Орта Азия мен Қазақстанда көне қалалардың жасын неғұрлым нақтырақ белгілеуге мүмкіндік беріп отыр. Осыдан бірер жыл бұрын Өзбекстан жұртшылығы Бұқар мен Хиуа қалаларының 2500 жылдығын атап өтті. Археологтардың және тарихшылардың ізденістерінде Самарқан қаласының жасы, бұрын көрсетіліп келгеніндей, 2500 жыл емес, 3000, тіпті одан әрірек екені анықталды. Ғылым өскен сайын жаңа құжаттардың, тың дәйектемелердің табылуы табиғи. Кез келген ғылым, соның ішінде археология қандай бір қатып-семген қорытындыларға тәуелді болмай, уақыт өткен сайын жаңа межелер мен биіктерге өрлеп отырады.

Қазақстан археологтарының да кейінгі кездегі табыстары атап айтарлықтай. Мәселен, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология және этнология ғылыми-зерттеу орталығының қызметкерлері Ресейдің, Қырғызстанның, Өзбекстанның, Тәжікстанның және Түркіменстанның білікті мамандарымен бірлесе отырып қазба жұмыстарын жүйелі түрде жүргізіп келеді. Соның нәтижесінде Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданының жерінен осыдан **жарты миллион жыл бұрынғы тас дәуіріндегі** тұрғын үйлердің орны табылды. Бұл – дүние жүзі археологиясы көлеміндегі жаңа табыстардың бірі болып бағаланып отыр. Сондай-ақ қазақ халқының көне астанасы Түркістанның тарихына қатысты жаңадан қазбалар жүргізілді.

Қазақстанның және Ресейдің жетекші археолог ғалымдары А.Ясауи кесенесіне жақын жердегі Шойтөбеден табылған заттық ескерткіштерге сүйеніп, **Түркістан қаласының жасы 2000 жылға толғанын кәміл дәлелдеді.**

Бұл нәтижелер Қазақстанның ең беделді ғылыми мекемелері мен атақты ғалымдарынан қолдау тапты. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология ғылыми-зерттеу институтының директоры, академик М.Қозыбаевтың жазбаша пікірі төмендегідей: “Соңғы жылдары біздің археолог ғалымдарымыз Түркістан қаласы орнағанына 1500 жыл болды деп тұжырымдады. Алайда, бұл тарихқа жасаған қиянаттай көрінеді. Сондықтан да біз тарихшылар әулеті, археологтар, мәдениет зерттеушілері соңынан қайта зерттеулер жүргіздік. Ол зерттеулер бұрын-соңды айтылған пікірлерге, жасалған тұжырымдарға, табылған археологиялық, әдеби, мәдени жазба деректерге сүйенеді. Ұлы ғұлама ғалымдардың тоғыстырған пікірлерінен жаңа тұжырым пайымдайды. Дәйекті, нақты қолда бар деректер тар Түркістан аясында ғана емес, қос ұлы өзендердің, ұлы Жібек жолының бойында ертелі-кеш пайда болған елді мекендер мен қалалардың, өркениет дамуының динамикасына салыстырылып қаралды. Түркістан – сол оазистің кіндігі болып, о баста тұтас дала мен қаланың, көшпелі және отырықшы халықтың, шығыс пен батыстың басын қосқан Тұран сахарасындағы біздің жыл санауымыздағы соңғы дәуірі мен осыдан 2000 жыл бұрын басталған жаңа дәуірдің түйіскен шенінде өмірге келгендігі күмән тудырмайды.

Қорытып айтқанда, Қазақстан Білім министрлігі Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының біріккен ғылыми Кеңесі Түркістан қаласына 2000 жыл деген түйінге келді, бірауыздан шешім қабылдады, мемлекеттік мерекелік комиссияға Түркістан қаласының 1500

жылдығын емес, 2000 жылдығын өткізуге ұсыныс жасады”. (25.11.97 ж.)

Ал академик Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының директоры, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Карл Байпаков: “В черту Туркестана, большого Туркестана, входит и городище Шойтобе. Археологические исследования, проводившиеся на Культобе, расположенном в 300 м. к юго-востоку от архитектурного комплекса Ходжи Ахмеда Ясави, включенного в план поздне средневекового города, вскрыли здесь ряд культурных слоев. В нижних слоях стратиграфического раскопка на Культобе получены материалы, относящиеся к так называемым, куанчиноидным культурам Сырдарьинского региона. Их существование относится к концу I тыс. до н.э... К этим материалам добавляется материал из раскопок Шойтобе. Таким образом, новая дата жизни Туркестана позволяет определить его возраст в 2000 лет. Это обусловлено и развитой урбанизацией региона Сырдарьи и всего Южного Казахстана” (“Новости археологии” журналы, №1, 1997, 65-67-б.), - деп жазды.

Дәл осындай пікірге әйгілі антрополог Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі О.Смағұлов та қосылады. Ол: “1997 жылы Түркістан өңіріндегі ғылыми табыстардың куәгері болып отырмыз. Соның бірі Түркістан қаласының тарихына 2000 жыл деген жаңа археологиялық анықтамалар жатады және оларды жан-жақты талқылау арқылы бұл қаланың ең алғаш пайда болу мерзімі, шынында, 2000 жыл деп тұжырымдап, ғалымдардың қабылдауы өте қуанышты жай”, - дейді (А.Ясауи университетінің “Хабаршы” журналы. №1 (қосымша), қаңтар-ақпан, 1998, 83-б.).

1997 жылы А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде “Түркістан: кеше, бүгін, ертең” деген тақырыпта өткен Халықаралық ғылыми-практикалық

конференцияға қатысушылар да Қазақстан Республикасы Үкіметіне Түркістан қаласының жасын, бұрын айтып жүргендей, 1500 жыл емес, 2000 жыл деп белгілеп, атап өтуге ұсыныс жасады. Бұл конференцияға аса көрнекті шетел археологтары да келген еді. Солардың қатарында профессор Клоди Чанг (АҚШ), тарихшы, өнертанушы Жан Марк Деон (Бельгия), профессор Марсель Отто (Бельгия), археолог, академик А.Асқаров (Өзбекстан), археолог, академик А.Ф.Деревянко (Ресей), археолог Д.В.Винник (Қырғызстан), т.б. бар.

Осы айтылған және басқа деректер мен құжаттарды ескере отырып, Түркістан қаласының 2000 жылдық салтанатын өткізу барынша табиғи және әділ шешім болады деп есептейміз.

1998

ТҮРКИЯНЫҢ ЕЛІ ДЕ, ЖЕРІ ДЕ ТҮТАС

Бұрнағы күні Алматы телевидениесінен бір топ күрді адамдарының айқай-сүрен салып, кең көшеге сыймай, айналаны жаңғыртып келе жатқанын көргенде “Бұларға не көрінген? Тәуелсіз мемлекеттің бас қаласында өктемдеп, екпіндеп, айбат көрсете даурыққандары несі?” деп таң қалған едік. Артынша ол тобырдың Түркия елшілігіне қарай беттеп, наразылық білдірмек болып келе жатқаны анықталды. Ішкі істер органдарының қызметкерлері олардың жолын бөгеп, тоқтауға мәжбүр еткеннен соң, күрділердің кейбіреулері сол жерде жанғыш заттар лақтырып жарғаны сорақылықтың зоры болып көрінді. Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін басынғандай, рұқсатсыз әрі қолдарына жарылғыш қару алып шыққан күрділердің мына әрекеті ойландырмай қоймайды. Ал егер Алматы полициясы әлгі екпіндегендерді күшпен тоқтатпағанда, қызуланған топ Түрік елшілігін өртеп жіберер ме еді, қайтер еді? Олай болған күнде біздің елдік

тәртібіміздің, Түркиямен адал достығымыздың не құны қалар еді?

Қазақта “пышақты бос ұстасаң, қолыңды кеседі” деген сөз бар. Республикадағы диаспора атаулының бәрінің арқасынан қағып, оларға барынша қамқорлық көрсетіп келе жатқанымыз дұрыс-ақ болар. Бірақ әр нәрсенің шегі бар, қандай да диаспора өкілдері өздерінің іс-әрекеттерін Қазақстан заңдарын мойындай отырып, жасауға міндетті. Заңға қайшы келетін кез келген әрекетке жедел де батыл тыйым салынуы, қоғамдық тәртіпті бұзушылар қатал жауапқа тартылуы тиіс. Өйтпеген күнде еліміздің бүтіндігіне орны толмас нұқсан келмек. Озбырды да, зәбірленушіні де атын атап, түсін түстеп көрсетпей, “қай жеңгенің менікі” деп бейтарап бақылаушы болып отыру бетімізге де шіркеу түсірмек. Күрділер өздерінің лидері, халықаралық көлемде террорист атанған Оджаланның тағдырын ойлап үн көтергісі келсе, оның заңды жолдары бар. Қандай мәселе де бейбіт жолмен, келісіммен шешілуі керек. Қазір содырлы күшпен, сойқан мінезбен доқ көрсетіп, қорқытып, үркітіп, мәселе шешетін заман емес. Түркия әлем таныған демократиялық мемлекет, демек, өз азаматтарының тағдырын шешуге хақылы. Жағдай тіпті асқынып бара жатса, халықаралық беделді орын – Біріккен Ұлттар Ұйымы бар ғой.

Жер бетінде қаншама әділетсіздіктер болып жатқанын күн сайын дерлік естиміз. Сондай көріністерге анық көзқарас ұстану әрбір елдің кемелдігіне сын. Кейде біз анық озбырлықты көріп, үнсіз отыра беруге үйренген жұртпыз. Біздің мұндай “жайбарақаттығымызды” өзгелер ездік, жігерсіздік деп түсінуі мүмкін. Жұртқа белгілі, Армения өзінің көршісі Әзірбайжанның бестен бір бөлігін Ресей армиясының көмегіне сүйене отырып басып алғанына бірнеше жылдың жүзі болды. Мұндай агрессиядан Әзірбайжанның шеккен залалы ұшан-теңіз. Ал, осы Әзірбайжан да, Армения да тәуелсіз елдер достығының мүшелері болып саналады. ТМД басшыларының басқосуларында осы достастықтың бір елі, оның ішінде Қазақстан Арменияға: “Агрессиянды тоқтат.

Әзірбайжан жерін босат, даулы мәселелерді бейбіт жолмен шеш” деп үн көтере алмағанын қалай түсінеміз? Достастық елдердің біреуі екіншісіне анық зорлық жасап отырғанын көріп, біліп отырып, бұл қатыгездікке қашанға дейін көзді жұмып қарап отыра беруге болады? Тіпті, достығымыздың үстіне тегі, тарихы, тілі жақын Әзірбайжанның Қазақстанда елшілігі ашылмауының өзі түсініп болмайтын бір дүбәра хал ғой. Атойлап тұрған жауыздықтың бетіне тіке қарамай, теріс айналып кететін жеріміз аз емес. Қазақстан Үкіметі де, Сыртқы Істер министрлігі де мұндай мәселелерде ширай түсуі аса қажет.

Ал Түркия – біздің ең жақын, адал ағайынымыз екенін іс жүзінде көрсетіп келе жатқан мемлекет. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері Түркияның Қазақстанға берген көмегіне адал жандардың бәрі ризалық білдіреді. Қазақстанда 30-дан астам қазақ-түрік лицейлерін ашып, онда қазақ балаларын арнаулы бағдарламамен тегін оқытып жатқан да, қаншама өндірістік, мәдени құрылыстарды салып берген де, ежелгі байтақ шаһарымыз Түркістанда Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылып, қалыптасуының жүгін мойнына алып отырған да Түркия екенін кім білмейді? Қожа Ахмет Ясауи макбарасын жаңғыртып, реставрациялауды да түрік бауырларымыз түгелдей өз күшімен жүргізіп отыр. Түркия қалаларында қазақтың мыңдаған ұлы мен қызы жоғары оқу орындарында білім алып жатқаны да әмбеге аян. Біздің Абай, Мағжан секілді ұлыларымызды ардақтап, үлкен қалаларында оларға ескерткіш орнатқан Түркиядан басқа ел дүниеде бар ма?! Қытай билеушілерінің озбырлығынан қашып, сонау қыркыншы жылдардың ішінде жер бетінен тірек таппай, дағдарған қазақ ауылдарын өз панасына алып, жәрдем қолын созған да жалғыз ел Түркия еді ғой. Қысқасы, біздер, қазақтар ең адал, қалтқысыз қандастықты ең алдымен Түркиядан көріп келе жатқанымызды бір мезет те естен шығармаймыз. Сондықтан “Түркия – біздің туысымыз, Түркияның досы – бізге дос, Түркияның жауы – бізге жау” дегенді жалтақтамай

айта аламыз. Даулы мәселелер болса, оны шешудің әлем мойындаған жолдары бар. Күрділер де, басқалар да сол демократиялық қалып, тәртіптерді мойындауға міндетті.

Түркияның елі де, жері де тұтас!

1999

ТҮРІК БІРЛІГІНІҢ ЖАРШЫСЫ

Қазақстанның егемендік алғаннан кейінгі жылдар ішінде елеулі жетістігінің бірі – түбі туыс Түркия мен арадағы ғасырлар бойында үзіліп қалған байланыстың қайта жалғануы. Бұл күнде біз бұл байланыстың қандай мол нәтиже бергенін айта аламыз. Қазақстанда 30-ға жуық қазақ-түрік лицейінің ашылғаны, Түркияның университеттерінде қазақтың жүздеген ұл-қызының оқып, мамандық игеріп жатқаны, түрік әдебиетінің тандаулы туындылары қазақ тіліне аударылып басылғаны, қазақ әдебиетінің ондаған тартымды шығармалары түрікше жарық көргені, қазақша-түрікше, түрікше-қазақша сөздіктер, оқулықтар, хрестоматиялар шығарылуы – мәдени, ғылыми байланыстардың ұнамды көрсеткіштері. Қазақстан тәуелсіздік жариялағанда Түркия ең алғашқылардың бірі болып қуана құттықтағаны есімізде... Түркиямен арадағы рухани байланыстарымыз шын мәніндегі тарихи құбылыс болып табылады. Анкара радиосында қазақ тілінде хабарлар беріліп тұруы, Түркияның бас кентінде Абайға, М.Жұмабаевқа ескерткіш орнатылуы, туысқан республикалардың бірнеше қаласында мектептер мен көшелердің Абай атына қойылуы, т.б. “міне нағыз туыстық белгілері” дерліктей мысалдар. Соңғы он шақты жыл ішінде екі республикаға және жалпы түрік халықтарына қатысты тарих, тіл, әдебиет, фольклор, археология, өнер мәселелеріне арналған ғылыми конференциялар материалдарының өзі ондаған том құрарлық.

Осы аталған уақыт ішіндегі туыстық байланыстардың жарқын көрінісі – түрік дүниесінің ежелгі кіндік жұрты

Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылуы. Бұл университет қазақ-түрік ғылыми байланыстарына терең мазмұнды беттер, тараулар қосты. Ондаған мамандықтар бойынша жоғары білімді кадрлар дайындайтын Ясауи университеті қазіргі кезде он бес мыңнан артық студент оқитын үлкен білім ошақтарының біріне айналып отыр. Түркістандағы Ахмет Ясауи кесенесінің реставрациялануына түркиялық ағайындардың қосқан үлесі бағалы. Мұндағы күрделі жөндеулерді жүргізген, миллиондаған қаражат жұмсап, жүзеге асырған бауырларымызға қанша ризашылық білдірсек те жарасады.

Түркиямен қайта жалғасқан байланыстың түрлері сан алуан. Міне, осындай жан-жақты қарым-қатынастарға ұйытқы болып, түрік халықтарының өзара бірлік мұратымен жалындап, елдердің арасын дәнекерлеп жүрген азамат жандарды әрдайым құрмет тұтамыз. Қазақстан мен Түркия арасындағы достық, мәдени, экономикалық байланыстардың негізгі принциптері екі елдің басшылары Н.Назарбаев пен С.Демирельдің келіссөздері арқылы айқындалып, көптеген мемлекетаралық шарттарды тұжырымдағаны мәлім. Сол келісімдерді жүзеге асырушы көрнекті қайраткерлер қатарында халықтарымыздың тарихи тамырын, тағдырын және келешегін терең түсінетін Намық Кемал Зейбек секілді биік парасатты тұлғаны айрықша бөліп атауымыз ләзім.

Түркияның белгілі қоғам және мәдениет қайраткері Н.К.Зейбек есімі Қазақстан жұртшылығына, оның ішіндегі Түркістандағы А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушылар және студенттер ұжымына жақсы таныс. Осы университеттің барлық жұмыстарын бағыттап әрі басқарып отыратын Өкілетті Кеңестің және Анкарадағы Ахмет Ясауи Вакфының төрағасы Н.К.Зейбек Түркістан қаласына жыл сайын келіп, ғылыми, іскерлік мәжілістер өткізеді, университеттің барлық саладағы мұқтажын нақтылы шешіп отырады. Оның көпшілік алдында

сөйлеген сөздері мен сұхбаттарынан шын мәніндегі мемлекет қайраткері екені айқын танылады.

Мен Н.К.Зейбекті алғаш рет 1992 жылы Қазақстанның Түркияда өткен мәдениет күндерінде көрдім. Ол кезде Зейбек мырза Түркияның Мәдениет министрі еді. Әрбір сөзінде түрік халықтарының арғы-бергі тарихынан мысал келтіре отырып, түрік елдері мәдениетінен тереннен тамыр тартқан негіздері, оның үмітті келешегі туралы кесек-кесек ойлар толғайтын қайраткерлердің шыншыл, иманды келбеті есімде қалған еді. Содан бері онымен Түркия мен Түркістанда өтіп тұратын ғылыми конференцияларда талай рет дидарластым. Ол Анкарада, Измирде, Анталияда т.б. қалаларда жыл сайын өтетін түркі халықтары мен топтарының достық, туысқандық және іс бірлігі құрылтайын ұйымдастырушылардың бел ортасында жүретінін білемін. Оның қай жерде болмасын сөйлейтін сөзінің ұлы желісі түрік елдерінің, соның ішінде Түркия мен Қазақстанның мәңгі достығын сақтау және жетілдіру мақсатына арналып отырады. Ол аз жылдар ішінде қазақша емін-еркін сөйлеп, тыңдаушы қауымды баурап алатын тамаша шешендігін де танытты. Бір жиналыста оған бір тыңдаушының: “Түркияда қанша қазақ бар?” деген сұрағына ол: “Түркияда 65 миллион қазақ тұрады” деп жауап бергені есімде. Зейбек мырза осы жауабын әзіл түрінде айтқанымен, бұл сөздерден оның қазақ пен түрік арасында пәлендей бөтендік бар деп есептемейтін шын пейілі де көрініс берген еді. Түрік тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды терең танитын ол осы тілдерді жақындастырудың, түрік диалектілерінде сөйлейтіндер бір-бірімен еркін түсінісетін болуының жолдарын да ойлап, белгілі бір қорытындыларға келіп жүретінін мен әрдайым байқаймын. Бұл мәселеде ол кейде арнаулы тіл мамандарынан да білгір ойлатындығын сездіріп, пікірлерін әдеби, мәдени мәжілістерде ортаға салып жүреді. Н.К.Зейбек мырза түрік елдерінің басым көпшілігімен өзара түсінісу үшін оғыз және қыпшақ топтарының тіл ерекшелігін біліп, меңгеру ұтымды

деп санайды. Түркия түрікшесін білген адам әзірбайжан, түркімен, гагауыздармен, ал қазақ түрікшесін жақсы үйренген кісі қыпшақ диалектілерінде сөйлейтін ноғай, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай-балқар, көшпенді өзбек ұлыстарымен еркін кедергісіз түсінісе алады деп біледі. Оның жалпы саны 30-ға жуықтайтын түркі диалектілерінің ішінен оғыз, қыпшақ тобының екі тілін – Түркия түрікшесі мен қазақ түрікшесін тереңірек үйренуге шақыруы салдарлы салыстырудан туған тұжырым екенін мойындайсың...

Намық Кемал Зейбек досымыздың көкейкесті ойлары мен армандары оның зерттеу еңбектерінде кең де нақтылы баяндалған. Солардың ішінен өзіме таныс **“Түрік болмақ”** және **“Йасауи жолы”** деп аталған екі кітабының аса маңызды екенін бөліп айтар едім. Бұл кітаптардың алғашқысы түрікше, кейінгісі қазақша (Анкара, 1997-1998) басылған. Осы екі кітап Евразияның иен даласын жайлаған барлық түрік халықтарының тілінде жариялануға лайық. Бұл еңбектердегі тарихқа әдебиетке, тілге, мәдениетке қатысты қымбат толғамдар өз елінің бүгіні мен болашағына адал қызмет істеймін деген әрбір азаматтың санасын сергітіп, ойын оятатыны кәміл. Сөзіміз жалаң болмау үшін Н.К.Зейбектің **“Түрік болмақ”** деген кітабында қамтылған кейбір тақырыптар мен проблемаларды атасақ та жеткілікті. Кітаптағы **“Түрік болмақ”, “Біздің ұлтымыз”, “Ататүрік және түрік миллеті”, “Түрік зиялылары”, “Инсанды сүймек”, “Ұлтшылдық және демократия”, “Ұлттық мәдениетіміз”, “Ахмет Йасауи жолы”, “Ахмет Йасауи және оның хикметтері”, “Түрік мемлекеттері мен топтары”, “Түрік дүниесі”, “Ш.Айтматов және түрік дүниесі”, “Жібек жолы”, “Наурыз мейрамыңыз құтты болсын”, “Қазақстан”, “Ататүрік және ислам”, “Қоркыт Ата”, “Әмір Темір”, “Юнус Әмре”, “Физули”, “Абай”, “Құдатғу білік уә Жүсіп хас Хаджиб”, “Насреддин Қожа”** деген тақырыптардың әрқайсысында тұжырымды ойлар тізбегі көңілге ұялайды. Бұдан автордың публицистік жарқын таланты көрініс береді...

Заман, қоғам, адам мәселелері туралы Н.К.Зейбек сөздері оқушыны бейтарап қалдырмайды, ойландырады. Өйткені ол пікір әйтеуір жұртшылыққа **“көрініп қалу”** емес, шын жүректен күйылып шыққан, айтпауға болмайтын, өмірлік мұратқа айналған лебіздер. Түрік халықтарының ортақ мүддесін айтып, осы жолға білім, парасат, қайратын жұмсап келе жатқан Зейбек досымызды Ататүріктің аманатын жүзеге асырушылардың көрнектілері қатарына қосуға болады. Оның еңбектері бірлердің емес, мыңдардың тарихи **“сауатын”** ашуға көмектеседі. Еуразияның ұшы-қиыры жоқ өңірлерінде өмір кешіп отырған түрік елдерінің өткеніне өнеге, бүгінгісіне мағлұмат, келешегіне бағдарлама секілді әсер қалдырады... Әріптес, дос бауырымыздың еңбектерінде алтын жіптей өріліп жатқан ой-толғамдарды салмақтап көрсек, солардың ішінен үш проблеманы бөліп көрсетуге болғандай.

1. Ғасырлар бойында евроцентристік басқыншы шовинистер түрік халықтарының тарихын қаралап көрсетіп, теріс пікір тудырып келгені мәлім.

Ертеде алып империялар орнатқан, дүниедегі ең ескі алфавитті жаратқан, адамзаттың ақыл-ой мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан данышпан ойшылдарды, ғалымдарды, суреткерлерді тудырған түрік халықтарының шытырман күреске толы даңқты тарихын мектеп оқушысынан бастап, ересектерге дейін білуі тиіс. Түрік халықтарының кем дегенде, осыдан екі жарым мың жыл бұрынғы гүндерден бергі даму сатыларын, өрлеуі мен құлдырау себептерін, түрік дүниесінің әлем өркениетіне жасаған ықпалын неғұрлым жан-жақты зерттеу қажет. Тарихи дәуірлеудің талданбай, қалтарыста қалған тақырыптары ұмыт қалдырылмай, жүйелі, жоспарлы түрде тексерілуі керек. Мәселен, оғыз және қыпшақ түріктерінің орта ғасырлардағы қарым-қатынастары мүлде жеткіліксіз сөз болып келген. Сан ғасырларға созылған көшпенділер мәдениетінің адамзат көлеміндегі мәні мен орны да объективті зерттеушілерін күтеді. Патшалы Ресей дәуірінде, Кеңестік заманда Орта Азия, Кавказ, Еділ бойы,

Қырым, Сібір түріктерінің бұрынғы тарихы жартымды тексерілмеді...

Тарихымызды ғылыми танудың бір кілті археология пәніне байланысты. Өкінішке қарай, бұл кезге дейін археологтардың құлашын кең жазып, ізденістер жүргізуіне мүмкіндік жасалмай келді. Қазақстанның көне қалаларынан Отырардан басқалары зерттелген жоқ. Сырдария өзенінің екі жағалауындағы, Қаратаудың теріскейі мен күнгейіндегі, Талас төңірегіндегі ондаған ескі қалалардың қирандылары тексеріліп болмауы “тарих ғылымы кемеліне келді” деп айтуымызға ерте екенін көрсетеді. Бізде қалалар тарихын белгілеуде ақиқаттан гөрі субъективтік жорамал басым бола беретіні осыдан. Мәселен, көп елдердің ғалымдары Түркістан қаласының тарихы 2000 жылдан асатынын қанша дәлелдесе де “осы жетеді” дегендей оның бес жүзін қысқартып, 1500 жылға жасанды түрде түсіруге қысылмадық. Бұл арада жеке адамдарды кінәлау жеткіліксіз, қырсықтың үлкені түрік халықтарының тарихына сенімсіздікпен қарап келгенімізде, “түріктер мәдениеттен кенже қалған” деген қиянат пікір көбіміздің санамызға сіңіп қалғандығында болып отыр. Әйтпесе Қазақстанда 2000 жылдық, тіпті одан көп тарихы бар қалалар аз емес. Ал ежелгі Сайрам шаһарының жасы үш мың жылдан асып түсетіні тарихшыларымызға мәлім. Бұл және басқа мысалдар біздің досымыз Намык Кемал Зейбек мырзаның “Ең алдымен тарихымызды танық” деген сөзінің жалпы түрік елдеріне, соның қатарында Қазақстанға тікелей қатысы бар екенін дәлелдейді. Кең мағынасында алғанда түрік халықтары тарихының зерттелуі күллі адамзат өркениетінің объективтік заңдылықтарын танып-білуге септесетіні анық.

2. Намык Кемал Зейбек мырзаның еңбектерінде түрік тілінің тағдыры, бұрынғысы мен бүгінгісі жөнінде терең тебіреністі ойлар баршылық. Ол ойлардың өзектігін, маңыздылығын түсіну ғана аздық етеді, оларды жүзеге асырудың жолдары мен тәсілдерін де ұдайы іздестіру қажет. Түрік халықтарының қазіргі буыны тіліміздің ғажайып бай,

сұлу, икемді екендігін, бұл тілде жаһанға даңқы кеткен шығармалар туғанын, ауыз әдебиетінде әлемде теңдесі жоқ шығармалар жаратылғанын, мәселен, “Дәде Қорқыт кітабы”, “Манас”, “Алпамыс”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Едіге батыр”, “Қобыланды батыр”, “Көрұғлы” секілді көркем туындылар дүниеде сирек кездесетінін мақтаныш ете алады. Түрік тілінің сан қырлы, көп бояулы сөздік қорының телегей теңіздей шалқып жатқанын ұлы ойшыл ғұламалар Ж.Баласағұн, М.Қашқари, А.Иүгүнеки, А.Йасауилер талдап көрсеткені белгілі. Ал Ортаазиялық түркі әдебиетінің ұлы атасы Ә.Науаидің түрік тілінің орасан байлығы мен кең мүмкіндігін дәлелдеуге рисала-трактат арнағаны да ұмытылмас оқиға. Ә.Науаи өзі мейлінше жетік білетін парсы тілі мен өзінің туған тілі түрік тілін жан-жақты тексеріп, тамаша білгір тұжырымдар жасаған, түрік тілінің артықшылығын әйгілеген. Біздің халқымыздың жас қауымы осындай ұлылардың үлгісіне, дәстүріне кір шалдырмауы пәрыз.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл статусын алғанымен, іс жүзінде әлі де болса сол дәрежеге жете алмай келе жатқаны жанымызға батады. Тіл тағдыры – еліміздің де тағдыры екенін еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін жан-жүрегімен сезетіндей хал орнығуы керек.

Республикамызда қазақ тілінде сөйлейтін ортаның қалыптасуы үшін шет елдерден бес жарым миллион қазақтың, кем дегенде, жартысы ата-баба жеріне оралуы тиіс. Ал мұндай көп қауымды Қазақстанға оралту, олардың жерлесіп кетуіне толық жағдай жасау үшін қаржының аздығы қол байлау болып келеді. Қазақстан Президентінің жыл сайын 2-3 мың отандасымыздың оралуына ғана квота беруі бұл проблеманы шешпейді. Ал сырт мемлекеттердегі қазақтардың күрделі бөлігін таяу жылдарда көшіріп алмасақ, кеш болады... Шет елдердегі қандастарамыздың ата жұртына оралуына керек қаражат жерінің асты-үсті тұнып тұрған Қазақстаннан еркін

табылады. Тек сол байлық ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіп бара жатқаны өкінішті...

Евразия кеңістігінде ежелден халықтар арасындағы қарым-қатынас тілі болып келген түрік тілі болашақта БҰҰ жұмыс тілінің біріне айналатынына сенеміз. Бірақ оған дейін бірталай қажет қадамдар жасалынып, бұл мәселе пісіп жетілуі керектігі де шүбәсіз...

3. Түрік халықтарының басын біріктіріп, тұтастығын нығайтуға ислам дінінің, Йасауидің сопылық ілімінің баға жетпес қызмет еткені туралы Намык Кемал Зейбектің “Йасауи жолы” (1998) деген кітабында мейлінше нақтылы әрі айқын айтылған. Бұл кітап Йасауитанудың оқулығы десе де болады. Осы еңбектің алғысөзінде автор өзінің алдына мұрат етіп қойған жүрек жарды ұстанымдарын баяндайды. “Тәңіріміздің беріп тұрған тарихи сәтін уақытында бағалай білуіміз керек. Түрік дүниесінің жақындасуы мен қуатты бірлік идеясы барған сайын кең жайыла түсуі керек. Тіл, тарих, мәдениет, тәрбие және саясатта теңдік негізіне сүйенген бірлік мақсатындағы жүзеге асырылуы тиіс бүкіл істер орындалуы, Еуразия ұйымы, түрік дүниесінің байланыс жүйесі бірлігі кешікпей құрылуы керек” (7-бет). Ал осы биік мақсатты нұрландыратын не нәрсе дегенге Намык Кемал Зейбек былайша жауап береді: “Жоғарыдағы ойлардың жүзеге асырылуындағы рухани азықты ортақ мәдениетіміздің алтын тамырларының бірегейі біздің ұлы жол көрсетушіміз – Йасауи бабамыздың салған жолы мен ілімінен аламыз. Ахмет Йасауи – дүние жүзіндегі 200 миллионнан астам халқымыздың ортақ атасы... Ахмет Йасауи – біздің тарихымыздың өткені және болашағы. Ахмет Йасауи – адамзатты адасудан құтқаратын асыл ойлардың қазынасы” (Көрсетілген кітап, 8-бет).

Тәуелсіздік алған түрік мемлекеттерінің қалыптасу кезеңінде жер жүзінің исламға қарсы күштері, бұл елдердің ішкі бірлігін, сенімін жою үшін жанталаса әрекет жасап, түрлі діни конфессияларды селдей қаптатып, мұсылмандар қатарын

ыдыратуға сан түрлі әдіс-айла қолданып отырған кезде түрік халықтарының ұйысуындағы рөлі орасан. Йасауи ілімінің негіздерін бағдар етіп ұстаудың қажеттігін көрсеткен қайраткер тұжырымдары қымбат кеңес болып естіледі. Бұл ақиқаттардың отандастар санасына сіңіп, қуатты күшке, мызғымас сенімге айналуы үшін ислам дінінің негіздерін терең меңгерген білімдарлар, бұл жолда жан аямай еңбек ететін фидайылар керектігі кәміл. Әсіресе, мұндай жұмыстар отаршылдардың озбырлығынан зардап шегіп, діні қағажу көрген Қазақстан сияқты елдерде жүйелі де, тегеурінді іске асырылуы жөн. Исламға қарсы арандату әрекеттері Қазақстанда ашық бой көрсетіп отырғанына, шетелдік христиан миссионерлері қазақ жастарының арасында іріткі пікірлерін тежеусіз таратып келе жатқанына Ислам конференциясы мемлекеттері бейтарап қарамай, тиісті шаралар қолдануы қажет болар еді.

Түрік халқының адал перзенті, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Намык Кемал Зейбек өзінің көзқарасы, іс-тәжірибесі және көздеген мұраты бойынша бір Түркия емес, барша түрік халықтарының ортақ игілігі үшін ақыл-ойын, қайрат-күшін, жүрек жылылығын жұмсап, аса пайдалы қызмет көрсетіп келе жатқанын біз, қазақстандықтар, жақсы білеміз, оны өзіміздің сенімді саптасымыз, шын дос, бауырымыз деп санаймыз. Сондықтан оның парламенттік сайлауда жеңіске жетіп, Түркия мемлекетінің жоғары органында көкейкесті, асыл идеяларын биік дәрежеде жүзеге асыруға мүмкіндік алуға тілектестік білдіреміз.

2001

РУХ ҚАЛАЙ СІЛКІНДІ

Кешегі әкімшілдік, әміршілдік жүйе үстемдік еткен, ресми идеологияның “қалыбына сыймайтын” зәредей тосын, соны пікір айтуға тыйым салынған заманда “жабық жатқан” рухани құндылықтарды көтеріп, жұртшылық санасын сергітуге үлес

қосқан зиялыларымыз болғанын қазіргі қауым біле ме екен? Сондай зиялылардың бірі – көрнекті сыншы, әдебиетші, фольклоршы, түркітанушы, публицист, Қазақстан Ұлттық академиясының мүше-корреспонденті, профессор Рахманқұл Бердібай. Оның көпқырлы шығармашылық қызметінің аса қызғылықты саласы – ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің музей-үйінде отыз жылдан артық (қоғамдық негізде) Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің ректоры болғаны. Осы университеттің ұлттық ояну нышанындай алуан-алуан істер атқарғаны, жамағатшылық қызығып дәріс тыңдайтын, ұлтымыздың мәдени, әдеби музыкалық дәстүрлерін жаңғыртатын білім ошағына айналғаны күллі Қазақстанға мәлім еді. Кезінде даңқы дүрілдеп шыққан осы оқу жұртында халқымыздың соңғы 1500-2000 жыл мұғдарындағы тағдырын қамтитын 500 дәріс өткізген, бүгінде А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасын басқарып отырған ұлағатты ұстазға бірнеше сұрақ берген едік.

– Рахманқұл аға, өміріңіздің отыз жылына өзек болған қасиетті орда – Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университеті алдына қандай мақсаттар қойған еді?

– Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы шалағай, жартыкеш, тіпті қиянат ұғымдар тайғаның мәңгілік тонындай тұтасып, сіресіп жатқан еді. Ол кезде еліміздің сан ғасырлық бірде-бір дәуірі жөнінде көңіл жадыратар жылы сөз тауып оқу мүмкін емес те көрінетін және осындай мүшкіл халге көбіміз көңдігіп кеткен едік. “Қазақтар ерте заманда қала дегенді білмеген, диқаншылық дамымаған, халық жаппай сауатсыз болып, қараңғылық түнегінен шыға алмаған, адамзаттың ақыл-ой көшінен мүлде жырақ қалған...” деген секілді тұжырымдар күмән келтірмейтін аксиомадай естілетін. Ал фольклор, жазба әдебиет, өнер саласындағы байлығымызды тек қана таптық тұрғыда бағалау басым болды. Мәселен, вариант, версияларымен қоса есептегенде 500-ден асатын халық дастандарынан, “Қамбар” батырдан басқасынан, әйтеуір бір

кінәрат табушылық үйреншікті іс болатын. Ол кезде сонау жиырмасыншы жылдарда музыка зерттеушісі А.В.Затаевич жинап, жариялаған “Қазақ халқының 1000 әні”, “Қазақ халқының 500 әні” деген кітаптарында аты аталып, нотасы берілген ән-күйлердің оннан бірі де орындалмайтын. Европа халықтарының музыкалық ауанына көшу ғана дамудың даңғыл жолы дегенге елтіп қалғандай едік. Орта мектептерде, жоғары оқу орындарында Юнан (грек), Рим, Батыс Европа, Ресей тарихы мен мәдениеті ғана бірден-бір үлгі деп ұсынылатын. Ол кезде ондаған қазақ мектептерінің жабылып, қалаларда ғана емес, аудан орталықтары мен ауылдарда да қазақтар балаларын орысша оқытуға біржолата бұрылған сыңай байқататын. Халқымыздың тарихынан аты өшпейтін Абылай, Кенесары секілді ұлы хандардың, ұлтымызды оятуға барлық дарын, қайратын сарп еткен Әлихан, Ахмет, Шәкәрім, Міржақып, Мұстафа, Мағжан, Жүсіпбек сынды кемеңгер тұлғалардың жаппай қараланып, елдік құндылықтарымыз мансұқталған кезеңде жас қауымның мәңгірт болмасқа шарасы жоқ еді...

Кеңестік билік тұсында оқыған кітабымыз, алған біліміміз миссионерлік бағытта болып келген. Міне, осындай жағдайда мектептер мен университеттер бағдарламасына кірмеген, тасада, қалтарыста қалған рухани байлығымызды іздеуге, насихаттауға ұтымды жол қоғамдық негізде халық университетін ұйымдастыру, онда халқымыздың тарихы, мәдениеті, дәстүрі, өнері жөнінде ақиқатты айтатын дәрістер жүргізу болатын. Халық университетінің тақырып таңдаудағы еркіндігін пайдаланып, еліміздің бұрынғысында не нәрсе жақсы, татымды, тағылымды дегенді іздеуді мақсат тұттық. Басқаша айтқанда, жоғалғанды тауып, үзілгенді жалғап, өшкенді жандыратын қымбат мағлұматтарды жұртшылыққа қайта ұсынғымыз, мүлгіген ойды оятып, сананы сергіткіміз келді. Екі мың жыл бұрынғы ғұндар дәуірінен бастап, түрік қағанаты, оғыз, қыпшақ бірлестігі, қарахандар мемлекеті, Алтын Орда, Қазақ хандығы кезінің материалдық және рухани

ескерткіштері жайында ғылыми-көпшілік білім таратуды көздедік.

Алматы қалалық Қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде 1963-1997 жылдарда 500-ден артық дәріс өткізілді. Сол дәрістің әрқайсысы “бір қаралық” маңызды, тосын, қызғылықты болуын ойластырды; лекция оқуға жас немесе егде маман демей, әр пәннің ең таңдаулы білімпаздарын шақырып отырдық. Әр сабақта тыңдаушылардың бәріне қызық, таңсық, тың мағлұмат берілуі қажеттігі басты шартымыз болды. Кең-байтақ қазақ елінің қай қаласында қандай сирек мамандық иесі бар екенін ұдайы іздестіріп, олармен күнілгері байланыс жасап, университеттің кезектегі сабағына шақыратын едік. Соның арқасында “Үш жүздің түгел көрдім азаматын!” деп Майра әнші айтқандай, ғылымда, өнерде, әдебиетте өзіндік орны бар талантты отандастарымыздың сөздерін жұртшылыққа тыңдатып, әрі магнитофонға жазып алуды дағды еттік. М.Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінің залында өтетін сабағымызға, әдетте, келушілер сыймай, түрегеп тұрып тыңдауы жиі болатын. Дәрістердің қызықтығы соншалық – бірнеше сағатқа созылып кететіні де аз болмайтын. Күні бойы әдебиет институтында қызметте болып, кешке тағы да екі-үш сағат Халық университетінде дәріс өткізгенде шаршау дегенді ұмытып, бір ізгі іс бітіргендей үйге қанаттанып, рухтанып қайтатынбыз...

Халық университетінде өткізілген дәрістердің мәнін тұжырымдап сөйлесек, мынадай қорытынды жасаған болар едік:

- университет сабақтарында халықтың екі мың жылдық тарихындағы бұған дейін жабық жатқан қадау-қадау елеулі оқиғалар, өз кезінде ұлы істер атқарған қайраткерлер (Атилла, Күлтегін, Шыңғысхан, Әмір Темірден Абылай мен Кенесарыға дейін), қазақтың ұлы билері, ғұламалары, қол бастаған батырлары, сөз бастаған шешендері, т.б. таныстырылды;

- жартылай ұмытылған әншілік, күйшілік, жыршылық, жыраулық репертуарды, фольклорлық әдеби мұраны жаңғырту, дәстүрді жандандыру, жоғалған музыкалық аспаптарды “тірілту”, ақындар айтысын қайта гүлдендіру, ауызша тараған аңыз, әпсаналарға, шежірелерге мән беру, қазіргі ақын-жазушылардың шығармашылық тарихын олардың өздеріне айтқызу мақсаты көзделді;

- көтерілген тақырыптардың қай-қайсысы да қатып-семген қасаң қағидаларға тәуелді болмай, тың ойларға, жаңаша пайымдауларға құрылуы рухани өмірдегі жаңа өрлеудей әсер қалдырды.

- Бұл күнде даму, кемелдену сатыларын бастан кешіріп отырған ақындар айтысының қайта түлеуі қалай басталды?

- Ақындар айтысы мені бала кезімнен қызықтырған теңдесі жоқ ғажайып өнер еді. Өткен ғасырдың отызыншы, қыркыншы жылдарында Оңтүстік Қазақстанда, соның ішінде Түркістанда, Қаратау, Шаян аймағында кез келген қуанышты жиындарда, жора-боза кештерінде әріптестер екі-екіден жұптасып, қайымдасып айтысатын. Кейде бір үйге жиналған бірнеше жұп айтысқанда әркім өз ариясын орындайтын операны еске салатын. Оңтүстік Қазақстан әндері ұзақ айтқанда да дауысты қарлықтырмайтын, құлаққа жағымды болатын. Менің бұл өнерге қызыққаным соншалық – әлі күнге дейін сол айтыс әндерін ұмытқаным жоқ. Домбыра, гармонь тартуды үйреніп, өлең айтып, ауыл арасында “жаяу салдың” бірі болып жүрген кезімде қыз, бозбала арасындағы айтыстарға өзім де талай рет қатысқанмын. Пәлендей ақындығымыз болмаса да ондай айтыстарға батыл кірісіп кететін едік...

Алпысыншы жылдарда Қазақстан Ғылым академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында қызмет істеп жүрген кезімде мен қоғамдық негізде құрылған халық университетінің ректоры болып белгілендім. Халықтың жоғалтып алған төкпе ақындық, музыкалық дәстүрін

жандандыру жөнінде әрекетіміз сол кезден басталды. Менің “Ақындар айтысы неге тоқталып қалды, оны қайта жандандырар ма еді” деген көптен бергі сағынышым, керек десеніз арманым, бұл іске шұғыл кірісуге түрткі болды. Рас, ол жылдарда жергілікті басшы орындардың ұйымдастыруымен кейбір облыстарда ауық-ауық ақындар айтысы болып тұратын. Бірақ ол белгілі мекемелерге ғана байланысты асығыс өткізілетін, айтыстың қарқындап дамуына әсері болмайтын. Сондықтан да ұлттық байлығымыз деп айтуға болатын осы өнер дәстүрін жаңғыртуды саналы түрде қолға алған едік. М.Әуезов әдеби-мемориалдық музейінде екі аптада бір рет болатын халық университеті сабақтарының соңынан айтыс жүргізіп отыруды дағдыға айналдырдық. Облыстардан төкпе ақындарды арнайы шақырып алуға қаржылық мүмкіндігіміз болмағандықтан, Алматының түбіндегі Жамбыл ауданынан айтысқа ебі бар талапкерлерді қатыстыратын едік. Бір тәуір жері бұл өңірде ертеректе әзіл-шыны аралас “Екпейде елу бақсы, сексен ақын” деп айтылып келгеніндей, қайым айтысқа қабілеттілер жеткілікті болатын. Солардың көрнектілері ретінде бүгінде республикаға аты мәлім Әлімқұл Жамбылов, Әсімхан Қосбасаров, Надежда Лушниковаларды атауға болады. Халық университетінің тың тақырыпқа құрылған тағылымды дәрістерін тыңдап, білімін толықтырған қауым қайым айтыстың тамашалап, риза болып тарасатын... Айтыс дәстүрін дамытудың бастапқы тұсында көп еңбек сіңірген әрі ғалым, әрі жазушы марқұм Мырзабек Дүйсенов еді. Өзінің ақындығы, әншілігі бар, Сыр бойының термелерін келістіре айтатын Мырзабек халық университетінде өткен алғашқы жылдардағы барлық айтыстардың басы-қасында болды. Алматыда М.Әуезов музейінде айтыс кештері өтетінін естіп, жер-жерлерден төкпе ақындар келе бастады, айтыскерлердің шеңбері кеңейе түсті. Жетпісінші жылдарда ауданаралық, облысаралық айтыстар жиіледі. Ежелгі айтыс дәстүрінің ұмытылғаны соншалық – алпысыншы, жетпісінші жылдардағы сөз сайыстарында күні бұрын жазып,

дайындағандарын жатқа айтушылық та орын алды. Облысаралық айтыстарды жүргізу, әріптестерге қойылатын талаптар, жанрдың шарттары, айтысты бағалау тәртібі т.б. қалыптасқан еді.

Төкпе ақындықтың қайта құлпырып, қанат қағып, биікке самғауының үлкен бір көрсеткіші – 1980 жылғы республикалық айтыс. Содан кейін-ақ айтыстың қарышты қадамы басталды. Облысаралық телевизиялық айтыстар жамағатшылықтың рухани өміріндегі өнер салтанатына айналды. Айтысты жүргізу, бағалаудың он-он бес қазылар алқасында сан рет болған ғалымдар мен ақындар: М.Дүйсеновті, Т.Кәкішевті, С.Оразалиновты, Н.Ғабдуллинді, М.Байділдаевты, К.Сейдахановты, Н.Нұрғалиевті, М.Әлімбаевті, Т.Молдағалиевті, Қ.Мырзалиевті т.б. бүгінгі егде қауым ұмыта қоймаған болар. Сексенінші жылдардың соңғы тұсынан күні бүгінге дейін ақындар айтысын ұйымдастыру, жүргізу тізгінін ұстап келе жатқан ақын Жүрсін Ермановтың еңбегін қалай көтеріп бағаласа да лайық. Мен ақындар айтысының тоқырап қалған кезінен гүлденіп, көркейгенге дейінгі сөз сайысының жюри мүшесі қатарында болып қана қоймай, ол айтыстар туралы дер кезінде ой-пікірімді, ұсынысымды білдіріп, мақала жариялап отырдым. Ол мақалалар кейін “Айтыс әлемі”, “Айтыс” деген атпен екі рет кітапша болып шықты. Онда айтыс ақындарының екі-үш буынының танымал өкілдерінің өлеңдеріне талдау бергенмін. Солардың қатарында Манап Көкенов, Қалихан Алтынбаев, Көкен Шөкеев, Әсімхан Қосбасаров, Мүтәліп Қыраубаев, Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілов, жерлес ақындарымыз Әселхан Қалыбекова, Қаныбек Сарыбаев, Тәушен Әбуова, Әбдікерім Манапов, т.б. бар. Мен өлең сөзді кие тұтқан халқымыздың мейлінше шыншылдыққа, тапқырлыққа толы қоғамдық ойлар мінбері – қиялдай ғажайып айтыс өнерінің қайта жанданып, елінің рухани, эстетикалық азығына, қайталанбас тамашасына айналуына ат салысқаным бақыттымын...

– XX ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін мүлде үні естілмей қалған ежелгі жыраулық, жыршылық өнердің қайта жаңғыруы тікелей халық университетіне байланысты. Осы жөнінде айта кетсеңіз.

– Бұрын жыраулық, жыршылық дәстүр Қазақстанның кең көлеміне жайылған өнер еді. Өмірдің кез келген құбылыстарын төкпе өлеңге қосатын ақындар секілді халықтың замандар бойында жаратқан ұлы дастандарын саз әуентге қосып айтатын жыршылар да ел арасында ерекше танымал болатын. “Қырымның қырық батыры” деп аталатын ұлан-ғайыр эпос біздің дәуірімізге атақты Мұрын жыраудың айтуымен жетті. Ертедегі қазақ-ноғайлы жырауларының репертуары жыршылардың орындауынан бертінде жазылып алынған “Қобыланды батыр” дастанының ең таңдаулы нұсқалары Марабай, Мергенбай ақындардың туындысы болып есептеледі. “Көрұғлы” дастанын айтушылардың тұтас мектебі Сыр бойында қалыптасқанын білетіндер қазірге дейін кездеседі. Жетісуда қазақтың төл дастандарымен қатар қырғыздың “Манас” эпосын айтатындар да аз болмаған. Мәселен, атағы әлемге тараған Жамбыл ақын “Көрұғлы” мен “Манасты” ұзақ жылдар жырлағаны белгілі... Ақындық пен жыршылықты қатар ұстау да қалыптасқан үрдіс болатын. Оңтүстік Қазақстан облысының атақты ақындары Майлықожа, Құлыншақ, Нұралылар айтқан дастандардың өзі үлкен шоғыр. Кеңес дәуірінде осы өңірде Сұлтанбек Аққожаев (Түркістан), Әбдірайым Байтұрсынов (Шорнақ), Айнабек Нысанов (Шаян), Мырзабек Байжанов (Отырар), Келімбет Серғазиев (Түлкібас), Желеу Жақыпов (Кентау) секілді ақын, жыршылар болғаны мәлім. Осылардың жыршылық репертуарында көптеген халық дастандары, соның ішінде түрік халықтарының ортақ эпикалық мұрасына айналған “Алпамыс батыр” эпосы бар еді. Демек, бұрын қазақ жерінде ақындықпен қатар жыршылық теңізі де шалқып жатқан...

Жыршылық өнер дегеннің кереметін де мен бала кезімнен көріп өскенмін. Қаратаудың бел ортасындағы біз тұрған Торлан ауылында жыршы Сұлтанбек Аққожаев ұзақты түндерде “Алпамыс батыр”, “Шора батыр”, “Қобыланды батыр”, “Қыз Жібек”, “Сауда Ишан” дастандарын толқыта жырлағанын талай рет тыңдағанмын. Классикалық үлгідегі айтқыштық сипаты осы Сұлтанбектің бір басында бар еді. Ол әрі ақын, әрі жыршы, әрі әнші, әрі күйші болатын. Оның үстіне шығыстың “Мың бір түн”, “Шахнаме”, “Тотынаме” секілді көркем ескерткіштерінің жеке тарауларын ауызша әңгімелейтін. Сұлтанбек тұтас жырды әлденеше әуентке қосып айтатын, кейде Арқаның биік, сұлу әндерін тамылжыта орындаса, енді бірде Оңтүстік еліне тән айтыс әніне немесе терме сазына ауысып отыратын. Дастанның мазмұнын өздеріне жақын қабылдап, эпос қаһарманының бастан кешкен қиын халдеріне жаны ашып, жылағандарды талай көрдім. Маған Сұлтанбек жыршының айтқыштық, әншілік, күйшілік, шежірешілік өнері ұмытылмастай әсер еткен еді. Сол әсер менің жас кезімде домбыра, гармонь, мандолин үйренуіме, өлең шығаруға талаптануыма, бір сөзбен айтқанда, сұлулық әлеміне бойлауыма ықпал жасағанын өмірімнің бір олжасы деп санаймын.

Міне, осындай синкретті өнердің елеусіз қалып, тіпті жоғалып бара жатқаны аянышты болатын. Менің Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде жыршылықты қайта “тірілтуге” жан-тәніммен кірісуімнің себебі күні кешеге дейін жасап келген ұлы өнердің құрдымға кете бастағанына жаным ашығандықтан еді. Ежелгі жыраулық-жыршылық дәстүрдің қайта оралуына септесе алғаным шүкіршілік етемін. Бас-аяғы он-он бес жыл ішінде Қазақстанның түрлі өңірінен, әсіресе, Қызылорда облысынан 40-50-дей жыршы-термешінің шығармашылығын таныстыра алғанымыз зор жаңалық болды. Бүгінде көзі тірі Шәмшат Төлепова, марқұм Көшеней Рустембеков сынды аса талантты

жыршы-жыраулар ертедегі Қорқыт заманынан бастау алатын көне өнердің туын көтерді.

Бұл күнде жыршылық-жыраулық өнердің Алмас Алматов, Берік Жүсіпов сынды дарынды өкілдерінің аты елімізде ғана емес, шетелдерде де мәлім. Осындай тамыры терең дәстүрдің қайта оралуына баға жетпес еңбек сіңірген фольклор зерттеушісі марқұм Мардан Байділдаевтің есімін бұл арада еске түсіруді парыз санаймын. Егер М.Байділдаев Сыр бойындағы, Қарақалпақстандағы, Бұхара атырабындағы, Үргеніштегі қазақ арасынан шыққан жыршы-жырауларды Алматыға шақырып, халық университетіндегі кездесулерге қатыстырмаса, біздің ісіміз мұншама жемісті болмас еді. Қазіргі кезде Қызылордадағы Қорқыт атындағы мемлекеттік университетте жыраулық өнердің тарихын, генезисін, таралу, даму жолдарын, атақты айтқыштар өмірі мен шығармашылығын зерттейтін ғылыми орталық ашылған. Жыршылық, жыраулық өнер туралы менің зерттеулерім “Сарқылмас қазына” (1983 ж.), “Эпос мұраты” (1997 ж.) деген кітаптарыма енген. Ол кітаптардан бұл саладағы ондаған дарын иелерінің өмірі мен шығармашылығы туралы мағлұмат табуға болады.

– Қазақ домбырашылық өнерінің бір тармағы – шертпе күйлердің, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Қаратау күйлерінің кеңінен танылуына сіз басқарған халық университеті ерекше еңбек сіңіргенін естуіміз бар. Осыны өз аузыңыздан білсек...

– Қазақтың домбыра күйлері ұшан-теңіз. Әсіресе, Батыс Қазақстан аймағында өмір кешкен Құрманғазы, Дәулеткерей, Абыл, Қазанғап, Дина бастаған күй корифейлерінің мұрасы халқымызға жақсы таныс. Құрманғазы атындағы ұлттық аспаптар оркестрінің атағы әлемге белгілі. Батыс Қазақстан композиторларының ондаған, жүздеген домбыралық шығармалары ұлттық музыка мәдениетіміздің алтын қорына қосылды. Академик А.Жұбановтың “Ғасырлар термесі” атты

монографиясында және басқа еңбектерінде бұл күйлердің тарихы мен көркемдік ерекшеліктері жан-жақты талданған.

Өкінішке қарай, қазақ күйлерінің үлкен бір саласы жиналуы мен насихатталуы жағынан кенжелеп қалғаны да анық еді. Атап айтқанда Орталық Қазақстанда кең таралған, XVIII-XIX ғасырларда өмір кешкен Тәттімбет, Тоқа, Байжігіт, т.б. халық композиторларына, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстанның Қаратау атырабында жасаған Бапыш, Сүгір сынды аса талантты күйшілерге тән саздық құрылысы, орындаушылық мәнері өзгеше шертпе күйлер ондаған жылдар бойына қалтарыста қалып қойған болатын. А.Жұбановтың, тағы басқа музыка мамандарының зерттеулерінде Қазақстанның ұлан-байтақ жерлерінде танымал көптеген шертпе күй орындаушыларынан тек Тәттімбет пен Токанын ғана есімдері ұшырайтын. Ұмытылған, ескерусіз қалған әдеби, музыкалық мұраны іздеуді мақсат еткен халық университеті шертпе күйдің де жоқшысы бола білді. Жүйелі ізденістің нәтижесінде одан артық күйші, композитордың есімі анықталып, олардың жүзге жақын шығармалары магнитофонға жазылып алынды, бір тобы грампластинкаға түсірілді. Мәселен, Шұбартау жағында өмір сүрген Байжігіттің 32 туындысы табылды. Ол күйлерді алғаш рет халық университетінде тартып таныстырған қазіргі белгілі жазушы Таласбек Әсемқұлов еді. Қаратаудың теріскейінде шебер күйшілігімен аты шыққан Сүгірдің дүние салғанға дейін (1961 ж.) бірде-бір өнер зерттеушісінің назарына ілінбегені, ешбір күйі өз орындауында жазып алынбағаны адам айтса нанғысыз нәрсе. Сүгірдің аты оның бірнеше шығармасын Төлеген Момбеков пен Жаппас Қаламбаев грампластинкаға жаздырғаннан кейін ғана республика көлемінде танылды. Заманымыздың аса талантты композиторы Төлеген Момбеков те Сүгірдің тағдырын құша жаздағаны белгілі. Оның бағын ашқан сәттілік 1965 жылы Созақ ауданына барған классик жазушымыз Сәбит Мұқановтың көзіне түсіп, артынша Алматыға шақыртылуы,

шығармалары жазылып алынуы болды. Әдеби зиялы жұртшылықтың көрсеткен ілтипатымен рухтанған Т.Момбеков өз жанынан елу шақты күй шығарды. Ол күйлер соңғы 30-40 жыл бойына радиода, телевидениеде концерттік сахналарда үздіксіз орындалып келеді. Төлегеннің 32 күйін зерттеуші әрі домбырашы Б.Ысқақов нотаға түсіріп, “Салтанат” деген атпен жеке кітап етіп шығарды. Оның шығармашылығы жөнінде диссертациялық еңбектер, мақалалар жазылды. Сондай еңбектердің біразы Т.Момбеков туралы “Шертпе күйдің шебері” (Шымкент, 2001 ж.) деген атпен шыққан кітапқа енген. Төлеген күйші жөнінде тебіреністі мақала жазғандар қатарында жазушы Төкен Әлімқұлов, композитор Кенжебек Күмісбеков, сыншы Төлеген Тоқбергенов, мәжіліс депутаты Қуаныш Төлеметов, профессор Керімбек Сыздықов, музыка зерттеушісі Біләл Ысқақов, т.б. көрнекті азаматтар бар. Аталған кітапта Сүгір Әлиевтің шығармашылығы жөнінде де бірнеше мақала орын алған. Тұжырып айтқанда, Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің аса игілікті жұмыстарының бірі Сарыарқаның, Қаратаудың, Шығыс Түркістанның бір топ күйшілерінің (Әлшекей, Сүгір, Бапыш, Төлеген, Қыздарбек, Баубек, Әбді, Акқыз, Тоқа, Әбікен, Байжігіт, Бағаналы, Раздық, т.б.) мұрасын халқымызға таныстырып, домбырашылық дәстүрдің көкжиегі кең екенін дәлелдеуге атсалысуы. Бұл ісімізді көп те демейміз, біз рухани қорымыздың толыға, молыға түсуін ғана көздедік, осы бағытта хал-қадарымызша қызмет еттік. Осы дәстүрді қазіргі буын жалғастыра түссе құба-құп...

– Қазақ музыкалық аспаптары тек қана домбыра мен қобыз деген түсінік көптен бері қалыптасқандай еді. Профессор марқұм Болат Сарыбаев өзінің ерен ізденгіштігінің арқасында қазақ музыкалық аспаптарының басқа да бірталай түрлерін тапқаны, сол аспаптар үні алғаш рет халық университеті сабақтарында естілгені де ақиқат. Осы мәселеге де тоқталсаңыз.

– Қазақтың негізгі музыкалық аспаптары домбыра мен қобыз екені рас. Бірақ біз бұрын бұлардан басқа қандай аспаптарымыз болғанын білмей келдік қой. Мұны бізге білдірген бір-ақ адам. Ол – қазақ халқының тамаша отаншыл перзенті, жоғалған, ұмытылған, музыкалық аспаптарды табу үшін талай республиканы кезіп, шетелдерге де барып, ескі кітаптарды парактап жүріп, бұл салада зор жаңалық ашқан зерттеуші марқұм Болат Шамғалиұлы Сарыбаев. Осы күнде музыкалық ансамбльдердің үніне тың ажар қосып жүрген жетіген, шаңқобыз, шертер, асатаяқ, нарқобыз, ысқырық, сыбызғы, нәй, дабыл т.б. көне аспаптарды тапқан, оларды ұлттық музыка қазынасына қосқан сол азамат. Ол шаңқобыздың ең жақсы үлгісін сахалардан (Якутия) тапты. Сыбызғының кең тараған нұсқасын Шығыс Қазақстаннан, жетігенді Хакасиядан алдырған, ал ысқырықты Отырар қаласының қазындылары арасынан кездестіргенін айтушы еді. Біздің бұл іске қолқабысымыз – халық университетінің сабақтарынан кейін осы аспаптарда ойнап, елге таныстыру үшін Б.Сарыбаевты пәкірттерімен бірге шақырып отырғанымыз болды. Болаттың жанқиярлық еңбегі оны аспаптану (инструментоведение) ғылымының негізін салушы деген құрметті дәрежеге көтерді.

– Халық университетінде айрықша, мазмұнды дәрістер оқыған қазақ зиялыларының кейбіреулерін атап өтсеңіз.

– Отыз жылдан артық уақыт халық университетінде мақсаттылықпен, адал мұратпен жүргізген сабақтарым еске түссе, көңілімді сағыныш сезімі кернейді. Ойлап отырсам, біз өткізген 500 дәрістің бір де біреуі жаттанды, үйреншікті тақырыптарға құрылмапты. Біздің лекторларымыз – халқымыздың ығай мен сығай азаматтары. Әрбірі не ғылымның, не өнердің белгілі бір саласына өмірін арнаған, “еліне құрбан болсам деп, атына тұрман болсам” деп алдына биік мақсат қойған жандар еді. Олардың біразы қазір арамызда жоқ. Дегенмен қойылған сұраққа орай әрқайсысы

парасат планетасындай екі ғұламаны айтайын. Олардың біреуі – халқымыздың даңғайыр ғалымы, археолог, тарихшы, этнограф, шығыстанушы, фольклоршы академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан да, екіншісі мамандығы инженер-маркшейдер, геодезия ғылымының білгірі, фантаст жазушы, Қазақстан Ғылым академиясының мүше-корреспонденті, фарабитанушы Ақжан Жақсыбекұлы Машанов. Ә.Марғұланның халық университетінде қазақ тарихы, эпосы, қолжазба шежірелер, Орталық Қазақстанның ежелгі заттық мәдениеті, шоқантану, тарихи аңыздар, т.б. туралы он екі дәрісі он екі том кітаптың жүгін көтерерліктей білім көусары еді. А.Машанов араб ғылымының сырына бойлаған, қазақ ескілігінен қаншама қасиеттер тауып сөйлей алатын бітімі бөлек, орасан ойшыл ғалым болатын. Қазақ жерінің данышпан философы, кезінде “дүниенің екінші ұстазы” атанған Әбу Насыр Әл-Фарабиді арада мың жыл өткеннен кейін елімізге қайта танытуы оның өшпес еңбегі...

– Рахманқұл аға, көкірегіміздің күмбезін биіктетер керемет әңгімелер айттыңыз. Көп рахмет! Мерейлі жасыңызбен тағы да құттықтаймыз.

Сұхбаттасқан Асхан Майлыбаева
2002 жыл

БІР ҒЫЛЫМ ЕДІ ІҢКӨРІ

Мен өмірден ерте кеткен дарынды ғалым Болат Әбішұлы Байтанаев інімізді әдебиеттану саласындағы ғылыми ізденістері жағынан көбірек білетін едім. Болаттың әкесі де, анасы да әдебиетші ұстаздар екені елге белгілі. Оның әдебиет зерттеушісі болуға ұмтылуына отбасында көрген тәлім-тәрбиесі де әсер еткені кәміл болып көрінеді. Қалай болған күнде де Болаттың өз икемін, қабілетін ерте түсініп, болашақ бағытын тандай білуі істерінің жемісті болуына септескені анық. Ол институтта оқыған жылдарында аса бай орыс әдебиетінің айдынында жүзіп, білімнің тұнығынан қанып

ішкені де сәттілік деп білемін. Әлемге әйгілі асқаралы көркем шығармаларды оқымай нағыз әдебиетші болу қиын. Филология факультетін тырбанып жүріп тәмамдап, қолына диплом алғандардың арасында көркем әдебиеттің сырын, табиғатын, айрықша болмысын білмей өтетін ғаріп міскіндер де аз емес қой... Болаттың зерттеушілік жолының табысты болуы оның әдебиеттану ғылымына “бес қаруын” сайлап келгеніне байланысты..

Болат кандидаттық та, докторлық та диссертациясын өте күрделі тақырыпқа арнағаны және ол еңбектерімен әдебиеттану ғылымында өз сөзін айта алғаны маған жақсы таныс... Кезінде мен ол жұмыстарды оқып қана қоймай, талдау, талқылау, қорғауға ұсынылу процесіне де белсене араласқанмын. Болат қазақ әдебиетінің ең қомақты да, құнарлы да жанры – роман мен ауыз әдебиеті дәстүрінің байланысын кең қамтып зерттеген еді. Ал роман жанрының ерекшелігін тексеру үлкен теориялық дайындықты керек ететіні мәлім... Болаттың докторлық диссертациясын жеке кітап етіп жарияласа, филология факультеттерінің студенттері үшін пайдалы қолданба құрал болар еді...

Таза ғылымға бару үшін таза пейіл, кіршіксіз адалдық керек делінеді. Бұл жағынан алғанда да Болаттың тұлғасы ерекшеленіп тұратын. Онда, ұлы акын айтқандай, “аз білгенін көпсініп, көп қазаққа епсінетін” жытқыр мінез атымен жоқ секілді көрінетін. Болат өз табиғатынан артық болып көрінуге ұмтылмайтын, болмысына іс-әрекеті сай нағыз адам деп айтуға лайық еді...

Әрбір іске алдымен пайда ойламай, ар ойлап кірісу табиғатынан турашыл, адал адамдардың белгісі болса керек. Болаттың осындай, азаматтық тұғыры биік екенін А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті құрылған кезеңде анық байқаған едім. Ол жанадан ұйымдасқан университеттің тұңғыш ректоры Мұрат Жұрыновтың тапсыруымен талай кадрларды жұмысқа шақырғанын көрдім. Болат мамандар іздегенде таныстықты, туыстықты көздемей,

өзінің “тобын көбейтуді” ойламай, кім-кімнің де білімділік, іскерлік деңгейін бірінші орынға қоятын. Ол біраз жерлерде тамыр жайған трайбализм дертінен құлан таза болатын. Бұл реттен де оның жастай алған тәрбиесі, институт бітіргеннен кейін Қарағанды университетінде қазақтың біртуар ұлдарының бірі, академик Евней Букетовтің құзырында қызмет істеген жылдарында көрген ізгі өнегесі сезілетін... Осылайша бас қамын емес, университет қамын ойлап жүргенде докторлық диссертациясын қорғауды кешіктіріп алғаны да, мұның өзі оның қызмет сатысымен көтерілуін көре алмайтындарға таптырмайтын «дәлел» болғаны да шындық еді. Болаттың ғылыми жетекшісі, көрнекті ғалым, академик Зәки Ахметовпен ақылдасып, жас ғалымның докторлық диссертациясын тездеп қорғауына қызу ат салысқанымыз есімде...

Мен туған жерім Түркістанда университет ашылып, көне байтақ шаһардың жаңа тарихы басталған шақта қырық жыл қызмет істеп, сыншы, әдебиетші, фольклоршы ретінде танылған, ондаған кітаптарым, жүздеген мақалаларым жарияланған құтты мекен – Алматыдан Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қызметке ауысуыма Болаттың адал тілектестігінің әсері болғанын айтуым ләзім. Ол 1994 жылы Ордабасы ауданында аса көрнекті ғалым, әдебиеттану ғылымында өзіндік мектеп қалыптастырған Бейсекең – профессор Бейсембай Кенжебаевтың туғанына 90 жыл толуына арналған ғылыми конференцияға келгенімізде Зәкиге және маған университет ректоры М.Жұрыновтің дәріс оқуға шақырған хатын әкелген еді... Мен Алматыдағы әдеби және ғылыми ортаны қалдырып, А.Ясауи атындағы университетке жұмысқа ауысқанда сенімді пікірлес деп дарынды екі әдебиетшіні – Болат Байтанаев пен Құлбек Ергөбекті сүйеніш етіп келгенмін... Өкінішке қарай, көп ұзамай Болат Шымкентке, Оңтүстік Қазақстан университетіне кеткенін білдім. Өзі алғашқылардың бірі болып жана университеттің қабырғасын қаласқан, қандай

тапсырманы да игеріп әкетуге қауқары келетін жас, жігерлі ғалымның неліктен мұндай тосын шешімге барғанын әлі күнге дейін анық білмеймін. “Үй-жайың, отбасың, бала-шағаң – бәрі де Түркістанда емес пе, Шымкентке неге ауыстың» дегенімде Болат: «Шымкентте тұратын анам ауру, соның маңында болғым келді» деп жауап берген еді. Бұл мәселенің шын себебі еместігін іштей түсіндім, бірақ қазбалап сұрауды артық көрдім. Арада екі-үш жыл өткеннен кейін Болат жүрек ауруына шалдықты, ақыры сол дерттен мезгілсіз дүние салды...

Дүниеге кең пейілмен қарайтын, қулық-сұмдықпен ісі жоқ, табиғатынан адал, ұяты күшті адамдардың “осал” жағы да болады. Олар өздерінің құлқы таза, ниеті түзу болғандықтан, өзгелерді де солай санайды, ешкімнен жамандық күтпейді, гүл өскен жерге тікен де шығатынын, алтын жатқан жерді айдаһар да торитынын, жақсылық жүрген жерде зұлымдық та ілесетінін қаперіне алмайды. Сондықтан ондай адамдар күтпеген бұзықтық пен сұмдықтарға қарсы күресуге «даяр» болмайды... Менің ойымша, А.Ясауи университетінде Болаттың талантын, білімін, іскерлігін дұрыс бағалаушылармен қатар, оның қатарынан озғанын көре алмаушылар, тырнақ астынан кір іздеушілер, оны басшыларға шағыстырушылар, өсекке танушылар да болған секілді. Басқа тіс қаққан біреу болса, ондай астыртын қастандықтың қақпанына түспей, “сен де жақсы, мен де жақсы” деп жол тауып кетер ме еді, кім біледі. Ал Болат бір басына арлылық пен арамзалықты қатар сыйғыза алмайтын бітімі бөлек тұлға болғандықтан, кейбір іші тар, қызғаншақ пенделердің жат қылықтарына төзе алмай, бойын жыраққа салғысы келгені анық болып сезіледі... Болаттың осындай қадамға барғанының өзі оның тазалықтан жаралғандай өр рухын, ұсақ-түйек пасықтықтан биік тұрған асыл бейнесін әйгілейді...

2004

ТАҚЫРЫБЫН ТАПҚАН ЗЕРТТЕУШІ

Қазіргі қазақ әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымында жемісті еңбек етіп келе жатқандардың алдыңғы қатарында сыншы, публицист, филология ғылымдарының докторы Құлбек Ергөбеков есімі де аталады. Жасы елуден жаңа асқан сыншының жариялаған мақалалары мен зерттеулері қомақты. Оның сын мен әдебиеттану әлеміне қадам қойғаннан бері қарайғы баспасөзде, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында, жоғары оқу орындарында, С.Мұқановтың әдеби-мемориалдық музейінде атқарған қызметі, әдеби, ғылыми ізденістері, біздерге, аға буын әдебиетші ғалымдарға жақсы таныс. Мен Құлбектің әдебиет сыны мен зерттеуі саласындағы ізденістеріне тілектес болғандардың бірімін. Құлбектің кандидаттық, докторлық диссертацияларына ғылыми кеңестің мүшесі ретінде ақ ниетпен қолдау көрсеттік...

Қ.Ергөбеков 1975 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітіргеннен кейін журналистік және сын, зерттеу жұмыстарына ден қойды. Ғылыми мекемелер мен баспасөз орындарында жұмыс атқару оның ғылыми-публицистикалық қаламын ұштады; тынымсыз еңбексүйгіштіктің нәтижесінде ол ондаған кітаптардың, жүздеген мақалалар мен очерктердің авторы атанды.

Жасы кіші әріптес әдебиетшінің аз жылдарда елеулі табыстарға жетуінің сырына көз салғанда, ең әуелі, атап өтетін бір нәрсе – оның алдындағы асқар таудай ғалым аталары мен ағаларының дәстүрінен ыждағатты үйрене білуі және өзінің біліміне, бейіміне, қарымына оңтайлы жанрлар мен тақырыптарды табуы. Болашақ еңбектің бағыты мен материалын табу деген өте күрделі мәселе. Кейде зерттеушілердің көздеген нысанына жете алмай, күтпеген қиындықтарға, тосын кедергілерге кездесуі себебі де көп жағдайда тақырыптың кілті, концепциясы қолға оңай түспейтіндігінен. Осындай себептен кей адамдардың еткен

еңбегі зая кетіп, аңыздағы Сизифтей қанша тырбанса да, ісі өнбейтіні болады... Ал Құлбектің әдебиеттану ғылымының маманы болып шығуына екі бірдей “алтын көмбенің” шарапаты тигенін айтуымыз қажет. Ол – жас әдебиетшінің С.Мұқанов сынды қазақ әдебиеті корифейінің және Б.Кенжебаевтай ұлы ғалымның әдеби, ғылыми мұрасына қол артуы, қатпар-қатпар қазынаға тап болуы. Осы сәттілік оның әдебиеттану көгіне тез өрлеуіне қос қанаттай қуатты серпін берді десек артық айтылғандық емес.

Енді осы тезистерді таратыңқырап айтуымыз ләзім. Сәбит Мұқанов – XX ғасырда бой көтерген қазақ совет әдебиетін жасап, қалыптастырушылардың бірі. Оның қаламынан әдебиеттің барлық жанрында дерлік татымды шығармалар туған. Олардың басын қосып, ғылыми түсініктемелерімен баспаға әзірлесе, көлемі елу томнан асып жығылатыны анық. Алып жазушы мұрасының айдынына құлаш ұрып, архивтік мағлұматтардың тұнығына бойлаған қаламы жүйрік зерттеушінің қаншалық олжаға кенелгенін түсіну қиын емес. С.Мұқанов шығармашылығы жөнінде Құлбекке дейін де зерттеу жазғандар аз болған жоқ. Бірақ суреткер туындыларының жасалу тарихын, эволюциясын салыстырып талдау Қ.Ергөбековке ол еңбектердің қасиетін жаңа қырынан тануға кең мүмкіндік берді. Осы тақырыптағы зерттеулері жас ғалымды белгілі сәбиттанушылардың қатарына қосты. Құлбектің “Жан жылуы”, “Сәбит Мұқанов”, “Жақсыдан қалған сөз”, “Баянғұмыр”, “Жазушы шеберханасы” секілді еңбектері осылай туған. Зерттеушінің “Мөлдір махаббат” романының шығармашылық тарихы (1995), “С.Мұқановтың шығармашылық шеберханасы” деген кандидаттық және докторлық қос еңбегі де ғылыми жұртшылық тарапынан жылы бағаланды. С.Мұқановтың жазушылық құпиясына бойлау бірен-саран зерттеулермен сарқылмайды. Сондықтан да Құлбек бұл тараптағы ізденістерін жас ғалымдарға ғылыми жетекшілік жасау жолымен де жалғастырып келеді.

Қ.Ергөбековтің әдебиетшілік тағдырында зор із

қалдырған ірі тұлғаның тағы бірі – профессор Бейсенбай Кенжебаев дедік. Қазақ совет әдебиет сынының тарихында елеулі орын алатын, әдебиеттану ғылымында өзіндік мектебі бар ғұлама Б.Кенжебаевтың рухы Құлбекті қолдап келе жатыр дер едім. Мәселе мынада. Бейсекең қартайған шағында қатты аурулы болып, қарайтын адамы болмай қалған кезде Құлбек пен әйелі Баян екеуі оған қамқорлық көрсетіп, бірнеше жыл бойында бағып-қаққанын білеміз. Әйелі ерте қайтыс болып, жалғыз ұлы қарамай кеткен Бейсекеңе мейірім қолын созған Құлбектің отбасы кезінде жұртшылықтың ризалығына ие болғаны да мәлім. Ғұлама дүние салғаннан кейін оның Алматы қаласының орталығындағы пәтеріне Құлбек ие болып, кітапханасы мен күллі қолжазбаларына мұрагерлікті алды; Бейсекеңнің еңбектерін жеке кітап етіп (“Жылдар жемісі”, “Әдебиет белестері”, “Асау жүрек”) жариялады; мақалалары мен зерттеулерінің тарихына қатысты естеліктер жазды; XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ демократиялық әдебиетінің білікті зерттеушісі болған Бейсекеңнің мол материалы мен идеяларын, солардың қатарында ұлы ақын Сұлтанмахмұт туралы арнайы курсты әдебиеттану игілігіне жаратты... Өз өмірінде ғылыми адалдық пен батылдықтың биік үлгісін көрсетіп өткен Бейсекеңнің баға жетпес мұрасын насихаттауды Құлбек алдағы кезде де әр тараптан алға бастырады деп сенеміз...

Сыншы, публицист жазушы Қ.Ергөбеков жұмысының тағы бір саласын айтпай өтуге болмайды. Құлбек – қазақ балалар әдебиетін көптен бері зерттеп келеді. Бұл ретте оның “Мейірім шуағы”, “Өтебай Тұрманжанов” тәрізді монографиясын, “Қазақ совет балалар жазушысы” деп аталған анықтамалығын т.б. басылымдарын атап көрсетуге болады. Сыншы туысқан халықтар әдебиетіне де қалам тартты. Заманымыздың ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматов шығармашылығына арнап “Шыңғыс шыңы” атты еңбек жазды. Бұлардан тыс әдебиеттің басқа да өкілдері, қоғам, мәдениет, өнер қайраткерлері хақында ағымдағы баспасөз бетінде естелік очерк, мақалаларды да үздіксіз жариялап

отырады. Қ.Ергөбековтің қаламынан туған мақалалар мен зерттеулер “Арыстар мен ағыстар” деген атпен бес кітап болып шығуы оның қалам қуатын сипаттайды. Әдеби, ғылыми жұртшылыққа еңбектерімен танылған, кемел жасына жеткен сыншы, публицист алдағы кезде әдебиеттанудың өзекті мәселелері бойынша ірі монографиялар жазар деп үміттенуге толық негіз бар.

2004

МАЗМҰНЫ

Ұлттық музыка туралы кітап	3
Әлем картасы алдында	8
Ұлы орыс әдебиеті	13
Ақын мұраты	19
Музыка және өмір	28
Эллада елі	32
Африка азаттық жолында	37
Асыл қазына	39
Тіліміздің тың саласы	44
Құлақтан кіріп, бойды алар	47
Роман туралы ойлар	50
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған	54
Бодандықтан бостандыққа	58
Лу Синь – Қытайдың ұлы жазушысы	61
Әдеби мұра туралы кітап	64
Түркістан ескерткіші төңірегінде	69
Күрес жолдары	73
Дәуір және әдебиет	79
Сарқылмас қазына	83
Дәуір шежіресі	89
Қарқаралы баурайында	93
Адамгершілік мұраты биігінен	97
Дүниетаным және шығарма	103
Саяхатшылар ізімен	109
Әлішер Науаи	112
Көңіл көзімен	119
Шертпе күйдің шебері	122
Суреткер ерлігі	126
Титан тұлға	138
Қасиетті қару	142
Түбі бірге туысқан	146
Қобызшы	156
Эстон әсерлері	159
Жауынгер жанр	164
Әдебиет оқулықтары туралы ойлар	171
Замана жаршысы	176
Мұрагер парызы	180
Игерілмеген байлық	186
Тіл байытудың байырғы жолы	190
Әдебиетіміздің асқар биігі	196
Ағайындас әдебиет, өзектес өнер	203
Ежелден етене әдебиет	210

Прозаның биік нысанасы	217
Көне Құлан жерінде	225
Ноғайлар арасында	230
Алпыстың асуында	235
Жаңа Гүлстан	242
Сыр сазы	250
Халық мұрасы – қымбат қазына	255
Шәді туралы зерттеу	258
Ертемен шапса, кеште озған	262
Көнермес қазына	279
Татар фольклоры	284
Тарихи және көркемдік шындық	288
Достық нұры	293
Тағылым	297
Заманмен үндес	302
Ғылымға көңіл бөлсеңіз	309
Құтыдан шыққан жылан	313
Арма, Қарақалпақстан	316
Сын шарты	320
Шам елінде	325
Эпос сазы	340
Түркология әлемінде	346
Фольклор және көркемдік даму	351
Алтау ала болса	357
Ел тағдыры – жер тағдыры	360
Бір аударма негізінде туған ойлар	365
Операда... он адам	370
Біліктілік өнегесі	372
Такырып талабы	376
Рухани қазынаның бір көзі	388
Кемелдік көпірі	393
Көп қырлы суреткер	402
Эпостың тарихилығы	408
Мағыналар қазынасы	419
Егіз өнер өнегесі	428
“Қарасай-Қазы” – қаһармандық жыр	433
Суреткердің әлемдік данқы	443
Фольклортану бағдары	449
Шежірелі Шыңғыстау	459
Ізденістер әлемінде	469
Мұрамызды кастерлейміз десек	484
Мәңгілік мұра	489
Шеберлік өрнектері	495
Іңкәрлік сезімі	500

Шындық пен шабыт	504
Тіл тағдырының жолайрық кезеңі	512
Халық өнерінің қайнар көзі	517
“Құпия шежіре” қазақ тілінде	525
Тарихи құжат дәйекті болсын	529
Халық мұрасының қамқоры	536
Көне тілдерден сыр тартқан	541
Ғалым мұрасы – халық қазынасы	546
Асыл мұратты ардақтаған	549
Ердің ері	554
Үш Еділ елінде	561
Дұрдана ойлар тізген	566
Көптің бір аты – зорлық	573
Бауырластар бас қосқанда	575
Қазақ шұрайлы жерлерден қалай айырылды?	582
Аманаттай сақталған асыл мұра	590
Сол бір жылдарда	597
Екі дүние есігі ескерусіз қала бере ме?.....	637
Түркияның елі де, жері де тұтас	646
Түрік бірлігінің жаршысы	649
Рух қалай сілкінді?	657
Бір ғылым еді інкәрі	670
Тақырыбын тапқан зерттеуші	674

Рахманкүл Бердібай

ӘР ЖЫЛДАР ОЙЛАРЫ

(Әдебиет-өнер, фольклор, түркология)

Редакторы: М.Шотаев

Корректоры Ж.Танауова

Техникалық редакторы: Ж.Ахметова

Компьютерде терген: Р.Әмет

Кітап Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында басылды.

Басуға қол қойылды 03.04.07. Басуға жіберілді 20.05.07.

Пішіні 57х82 мм. Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз.

Шартты б.т. 30. Тапсырыс 310. Таралымы 300.